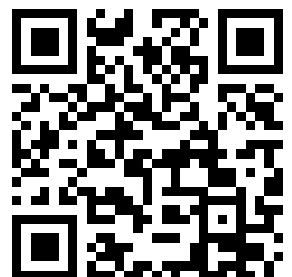

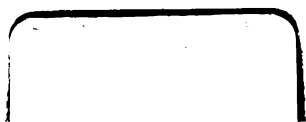
This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google^{TM} books

<https://books.google.com>

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 61.

Benares, June 1st, 1871.

Vol. VI.

॥ भाट्टचिन्तामणेश्वरकपादः ॥

अथ प्रवर्तकज्ञानं विचार्यते ।

ननु किमत्र विचार्यते, दृष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबलवद-
निष्ठाननुबन्धित्वज्ञानानां प्रवृत्तिहेतुत्वस्य कृपत्वादिति
चेत् । अत्र गुरुवः । स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यता-
ज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वं, नेष्टसाधनत्वबलवद-
निष्ठाननुबन्धित्वज्ञानयोरपि । अन्यथा हेतुहेतुमद्भावत्रयकल्प-
नागौरवात् । तथाहि । कार्यताज्ञानं द्विविधं, प्रथमं कर्तुं श-
क्यतइत्येवंरूपमेकं, ममेदमवश्यं कार्यमित्येवंरूपं द्वितीयम् ।
तत्राद्यं पदार्थनिष्ठयोग्यतागम्यमिति न प्रवृत्तिं प्रति हेतुः ।
द्वितीयं तु स्वेष्टसाधनत्वबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानजन्य-
मिति चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिं प्रति हेतुः । इदमेव स्वविशेषण-
वत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वं, स्वं नियोज्यः, तद्विशेषणं काम्ये कल-
कामना, नित्ये शुचितत्कालजीवित्वादीति नेष्टसाधनत्वबल-
वदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्य चिकीर्षाद्वारा प्र-
वर्तकत्वं सिद्धं भवति । अत एवेष्टसाधनत्वेनाज्ञाते मध्यम-
भोजने ऽनिष्टसाधनत्वेन ज्ञाते विषभोजने बलवदनिष्ठाननु-
बन्धित्वेन ज्ञाते मधुविषसंपृक्ताभोजने न प्रवृत्त्यापत्तिः । न
च तत्र मध्यमभोजनजन्यं सुखं भवत्यतीच्छया तदापत्तिः ।
विषासंपृक्तमध्यमभोजनसुखस्यनैवेच्छागोचरीभावात् । नापि
जीवकर्तृकत्वलिङ्गकार्यताज्ञानेन विषभोजने प्रवृत्त्यापत्तिः ।
न वा काम्ये दौर्घ्यादिलिङ्गकार्यताज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तिः । एतेन
भाट्टियौवराज्ये कृपस्य भोजने च प्रवृत्त्यापत्तिर्निरस्ता ॥ के

चित्तु इदानींतनमत्कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुस्तत्त्वेदानींतनमदि-
ष्टसाधनत्वज्ञानाधीनमिति तदभावाच्च प्रवृत्तिरित्याहुः ॥ त-
च्च । तदनुकूलकृत्यभावे ऽपि यदि मया क्रियते तदेवं भवि-
ष्यतीत्येत दृष्टकृतिसाध्यत्वज्ञानस्य तदानीमपि सत्त्वात् ।
एवं चेष्टसाधनत्वबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वशुचितत्कालजीवि-
त्वज्ञानजन्यानां कार्यताज्ञानानां कार्यताज्ञानत्वेनानुगतानां
प्रवृत्तौ हेतुत्वमिति साधवम् । दृष्टसाधनत्वज्ञानादीनां
प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वे तु हेतुहेतुमद्भावत्रयकल्पनागौरवम् । न
चेष्टसाधनत्वादिकृत्यानां कार्यताज्ञानहेतुत्वकल्पने तद्वृत्तौरे-
धास्त्विति न्यायात् प्रवृत्तिं प्रति तेषामेव कारणत्वं युक्तम् ।
शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्यैव प्रवृत्तौ कार्यताज्ञानस्य लाघवेन
हेतुत्वात्, तद्वृत्तुप्रकरणादीनां शाब्दबोधहेतुत्वाभाववत् का-
र्यताज्ञानजनकेष्टसाधनत्वज्ञानादीनामपि तद्वृत्तुत्वकल्पनायो-
गात् । तस्मात्कार्यताज्ञानमेव प्रवर्तकं कार्यत्वमेव विचार्यते ॥

अथ कार्यत्वं विध्यर्थमङ्गीकृत्य तन्मते वाक्यार्थबोधप्रकारः ।
लोके कृत्तिकाः पर्वेदित्यादौ प्रत्ययार्थकार्यत्वस्य प्रकृत्यर्थ-
पाके ऽन्वयवत्स्वर्गकामो यजेत शुचिः संध्यामुपासीतेत्यादिवै-
दिकविधौ प्रत्ययार्थकार्यत्वस्य न प्रकृत्यर्थयोगाद्यन्वयः संभ-
वति । प्रकृत्यर्थोपनीतयोग्यताकत्वात् । तथाहि । यानादि-
क्रियायां कार्यत्वान्वये नियोज्यान्वयो हेतुः । नियोज्यविशि-
ष्टायामेव पाकादिक्रियायां कार्यत्वान्वयवर्जनात् । अन्वयप्र-
योजककल्पवत्त्वस्य तन्मते योग्यत्वात् । नियोज्यस्य च प्रकृते
स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वेन स्वकृतकामनाप्रयुक्तकार्यताज्ञानवि-
षयत्वं संवन्धेन यानादिक्रियायामन्वये स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञा-

Per. Sanaka. II.

यमानत्वं वा योग्यता । तच्च न संभवति । साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य बाधात्, परंपरया तत्साधनत्वस्य परंपराघटकापूर्वज्ञानं विना दुर्ज्ञेयत्वात् । तथा च यागे नियोज्यान्वयासंभवाच्च कार्यत्वान्वय इति । अथ शुचिः संध्यामुपासीतेत्यादौ नित्ये यथेष्टसाधनत्वज्ञानं विनापि शुचिनियोज्यकं संध्यावन्दनविषयकं कार्यमिति बोधस्तथा स्वर्गकामनियोज्यको यागः कार्य इति बोधः स्यादिति चेन्न । प्रकृते कामनाविशिष्टस्य नियोज्यत्वेन नित्यविधितो विशेषात् । न च कामनोपलक्षणमस्वात्ममात्रमेवोपलक्ष्यं, काम्यसाधनताल्लङ्घककार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तर्हि स्वर्गकाम इत्यस्य वैकल्यापत्तेः । कामनाया उपलक्षणत्वे नित्यइव वेदाधीनकार्यताज्ञानाच्छिक्कामस्यापि प्रवृत्त्यापत्तेः । इष्टसंबन्धे मानाभावादप्रवृत्त्यापत्तेश्च । नहि नित्यविधितः प्रकृते स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादन्या विशेषः । विशेषणत्वे हि विशिष्टस्य स्वप्रयोज्यकार्यताज्ञानवस्वरूपनियोज्यत्वेनान्वये तत्कामनाविषयसाधनत्वस्य योग्यतात्वात् स्वर्गकामपदैकवाक्यतानिर्वाहकप्रतीत्यनुपपत्त्या वाच्यमपूर्वं कामनाविशिष्टान्वयि सिद्ध्यति । अत एव प्रधानविधाविधापूर्वकाङ्क्षा न नित्यविधावग्रेयादिविधौ च । ममेदं कार्यमिति बोधवस्वरूपनियोज्यत्वे च कामनाया विशेषणतया प्रयोजकत्वं कामिनो जनकत्वमिति विशिष्टप्रयोज्यत्वम् । संबन्धत्वं च कर्तृत्वाधिकारित्वाभ्याम् । बोधे तूपलक्षणता जन्यगत्या न क्षतिकरी । प्राथमिकनियोज्यान्वये विशेषणतयैवेष्टसिद्धेः । एतेन राजा स्वाराज्यकाम इत्यादौ राजत्वादिवद्विद्यमानत्वे सति व्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वमप्यपास्तम् । कामनायामेव तत्कृतेरुदयात् । यदा कामना तदा तत्कृतिरिति रीत्या व्यावर्तकत्वसंभवाच्च । अतो यागे कार्यत्वान्वये नियोज्यान्वयो योग्यता । तत्र चेष्टसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वम् । स्वर्गसाधनत्वस्य योग्यतात्वाभावादिति गुरुमतनिर्गर्हः ॥

अत्र काम्यसाधनत्वेपि तत्त्वेनाज्ञायमाने नियोज्यान्वयात् काम्यसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वमुक्तम् ।

यत्तु काम्यासाधनेपि तत्साधनत्वभ्रमाच्चियोज्यान्वयादुपस्थितकाम्यसाधनत्वाद्दृष्टासंसर्गकत्वमेव योग्यता, उपस्थित्यर्थमेवापूर्ववाच्यतासिद्धिरिति । तच्च । त्वन्मते योग्यताविशिष्टज्ञानस्यैव शाब्दबोधे हेतुत्वादव्यथाख्यात्यापत्तेः । एतेन तादृशज्ञानवतोपि नियोज्यस्य चिकीर्षाशून्यस्य न यागकृतिरिति न नियोज्यत्वं योग्यता, न वा चिकीर्षा, तद्वतोऽप्युपादानप्रत्यक्षविरहिणोऽसत्त्वादिति परास्तम् । अन्वयप्रयोजकत्वं नान्वितवृत्तित्वेन दृष्टीतत्वं, किं त्वनन्वितवृत्ति-

त्वेनादृष्टीतत्वम् । तत्त्वं च यदा यस्य तत्त्वं तदा तस्य न योग्यतात्वं, किं तु विशिष्टनिष्ठतयोक्तनियोज्यत्वमेव, प्रयोजकतया तस्य विशिष्टनिष्ठत्वात् । चिकीर्षावत्त्वमपि तथेति चेत् । सत्यम् । किं तु तत्प्रयोजकत्वं तस्योक्तनियोज्यत्वद्वारकत्वेन गुर्विति तस्यागः । अत एव कृतिप्रयोजकत्वरूपकर्तृत्वत्यागः । कृतिसमवायित्वरूपं कर्तृत्वं फलभावित्ररूपं चाधिकारित्वं न कामनायामिति न तयोर्विशिष्टनिष्ठत्वमिति प्रागेवोक्तम् । वस्तुतस्तन्मतेऽन्यथाख्यातभावाद्यागो मत्कृतिसाध्य इति ज्ञानं कृतिशून्यस्य नास्त्येवेति न किं चिदेतत् । ननु योग्यतान्वये योग्यतान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेर्नियोज्यान्वयरूपयोग्यतान्वये न योग्यतान्तरापेक्षेति चेत् । सत्यम् । नियोज्यत्वस्य योग्यतारूपस्य स्वर्गकामेऽन्वये योग्यतान्तरानपेक्षायामपि नियोज्यत्वेन रूपेण स्वर्गकामस्य पदार्थस्य धात्वर्थं यागेऽन्वये योग्यतान्तरस्यावश्यकत्वात् । घटे द्विद्वेतरत्वस्यान्वये योग्यतान्तरानपेक्षायामच्छिद्वेतरत्वेन घटस्यान्वये योग्याहरणत्वस्याहरणे योग्यजलत्वस्य जले योग्यतात्वात् । तथाहि, यथा घटादिमात्रेणाहरणादसंभवाद घटे द्विद्वेतरत्वमाहरणे योग्याहरणत्वं जले च योग्यजलत्वं योग्यता, तथा स्वर्गादिमात्रस्य ममेदं कार्यमिति ज्ञानशून्यस्य यागादन्वयसंभवात्स्वर्गकामे नियोज्यत्वं क्रियायां काम्यसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वं योग्यता, नित्ये तु शौचादिमत्त्वमेव योग्यतेति बोध्यम् ।

अथापूर्वरूपकार्येपि न नियोज्यान्वयसंभवः । अपूर्वस्य प्रागनुपस्थित्या तत्र काम्यसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानासंभवादिति चेन्न । विशिष्टपूर्वत्वेन ज्ञानासंभवेपि कार्यत्वेन तस्य काम्यसाधनत्वज्ञानसंभवेन नियोज्यान्वयसंभवात् । श्रोतृनत्वेन तृप्तिसाधनतया ज्ञाते श्रोतृने तृप्तिकामान्वयवत् समानप्रकारकत्वेनैव योग्यताधियो नियोज्यान्वये हेतुत्वात् । अपूर्वलाभस्तु योग्यताबलात् । यागजन्यं कार्यं स्थायि प्रकृतकाम्यसाधनमित्यपूर्वस्यैव विषयत्वाद्, यागजन्यस्य कार्यान्तरस्यात्तात्वात् ॥ एतेन साक्षात्साधनत्वान्वययोग्यतारूपं स्थायित्वं प्रागपूर्वानुपस्थित्याऽसंभवीत्यपास्तम् । कार्यत्वावच्छिन्ने क्वचित् स्थायित्वज्ञानसंभवात् । साक्षात्साधनत्वस्य नियोज्यान्वययोग्यतारूपस्य योग्यतात्वेनैवोपस्थितेस्तत्र योग्यतान्तरानपेक्षणाच्च । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यश्रवणे स्वर्गसाधनं स्थायि कार्यं संभवति स्वर्गकामान्वययोग्यं, यागस्त्वस्थायीत्यनुपपत्तिज्ञानादपूर्वं वाच्यं सिध्यतीत्यनुपपत्तिज्ञानमेव योग्यताज्ञानमित्यन्ये ॥

लिङ्गेव फलकरणत्वान्वितं स्वार्थमाहेति न्यायप्रदीपः ॥

प्रवृत्तिजनकशाब्दबोधक्रमस्तु नियोज्यस्वर्गकामीयं याग-
विषयकं स्वर्गसाधनं स्थायि कार्यं ममेति प्रथमो बोधः ॥ स्वर्ग-
कामे नियोज्यत्वं संसर्गतया प्रकारतया वा भासते । नियो-
ज्यस्वर्गकामीयो यागः कार्यं इति द्वितीयः । अन्यथा ऽतीन्द्रि-
यस्याफलस्य स्वतन्त्रकृत्यसाध्यतया यागकृतिसाध्यस्य यागे
कार्यत्वान्वयबोधं विना ऽनुपपत्तेः । नियोज्यस्वर्गकामः स्वनि-
योज्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्यो यागानुकूलकृतिमानि-
ति आपारवानिति वा तृतीयः । अन्यथा पूर्वप्रतीतकृतेराश्र-
यान्वयं विना ऽनुपपत्तेः । आख्यातवाच्यव्यापारसामान्यस्य
कर्तृसाकाङ्क्षत्वात्प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये ऽन्वयबोधनियमाच्च त-
दन्वयं विना ऽनुपपत्तेर्वा स्वर्गकामो यागजन्यफलभागिति
चतुर्थो बोधः । अन्यथा ऽनधिकारिणः कर्तृत्वानुपपत्तेः । म-
त्कृतिसाध्यो यागः, अहं च कर्ता ऽधिकारी चेति पञ्चम इति
के चित् ॥

विवरणकारस्तु अत्र बोधत्रयमेवावश्यकं तावदेव प्रवृत्ति-
सिद्धेरित्याह ॥

निबन्धकारस्तु आद्यबोधद्वयोत्तरमहं स्वर्गकामः कर्ता
भोक्ता चेति विरोधात्मकवृत्तिमाह ॥

इदं गुरुमतं तु मद्विहितसूत्रवृत्तौ मया

विचार्य कुसुमाञ्जलौ बहु च दूषितं भूषितम् ।

अपेक्षितमथाप्यपेक्षितमिदं कठोरत्वतः

शिशुपतिविबोधनार्थकृतभाट्टचिन्तामणौ ॥

नैयायिकास्तु इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननु-
बन्धित्वज्ञानानामन्यतराभावे चिकीर्षाऽज्जननात्सर्वेषां तज्जन-
कत्वमविवादम् । अन्यथा चन्द्रमण्डलादावपि चिकीर्षापत्तेः ।
एवं च प्रवृत्तिजनकलिङ्गादीनां विनिगमनाविरहेण चित्तयेपि
शक्तिः, पुण्यवन्तशब्दवच्च युगपदर्थत्रयबोधेनैका शक्तिः । श-
क्तित्रयेण वा युगपद्वेदः । अन्यथश्च तेषां धात्वर्थं । अतस्त्रि-
तयमित्याहुः ॥

अत्रेदमवधेयम् । कृतिसाध्यत्वं न विधिवाच्यम् । कृतौ
यागानुकूलत्वबोधेन समानसंबित्संबेदादतया यागे कृतिसाध्य-
त्वस्यापि भानात् । एवमिष्टसाधनत्वमपि न वाच्यम् । त-
स्यापि यागस्वर्गयोः साध्यसाधनभावबोधेनैव भानात् । अन-
न्यतन्त्रस्य च शब्दार्थत्वात् । न च तत्र तत्प्रकारकबोधार्थं
शक्तिकल्पनम् । इष्टत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितसाधनताज्ञा-
नस्यैव प्रवर्तकत्वादिति वाच्यम् । स्वर्गकामपदेन तत्रेच्छावि-
षयत्वबोधाद् यागे तत्साधनत्वबोधेनैवेष्टसाधनत्वस्यापि बो-
धात् । स्वर्गो ऽनिष्टं यागो वा ऽसाधनमिति बोधे स्वर्गका-
मादिपदार्थबोधाभावेनैव तद्वाक्यजन्यप्रवृत्त्यभावोपपत्तेः । एवं

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि न वाच्यम् । अर्थवादेनैव तद्वे-
धात् । कृमायासादिरूपानिष्टे इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधि-
कत्वाभावबोधेनैव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य लाभात् ।
किं चेष्टसाधनकृतिसाध्यबलवदनिष्टाननुबन्धित्वोक्तिरिष्टोमा-
भिचयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति बोधे आख्यातार्थ-
कृतेर्विशेष्यतया प्रकारतया च भाने वैकल्यापत्तिरित्यादि
दिक् ॥

अत्राभिधीयते ॥ अभिधेयं शब्दनिष्ठा प्रवर्तनारूपा वि-
ध्यर्थः, तथाहि । प्रवृत्तिर्द्वेधा स्वेच्छाधीना पराधीना च ।
तत्राद्यायामिष्टसाधनत्वादिधीः कारणम् । अन्यायां राजमुखा-
देराज्ञाप्रेरणादिधीः । अनिच्छन्तमपि राजा मां प्रवर्तयतीत्य-
नुभवात् । तेषां च प्रवृत्तौ प्रत्येकरूपेण न हेतुत्वं, व्यभिचा-
राद् गौरवाच्च । किं तु इच्छादिनिष्ठप्रवर्तनात्वप्रकारकज्ञानं
हेतुः । तच्चार्थं मां प्रवर्तयति विधिर्मां प्रवर्तयतीत्याकारकम् ।
प्रवर्तना च प्रवर्तयितुः परप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषः । स च
चेतनस्य राजादेराज्ञादिः । वेदे वक्तुरभावादचेतनस्य वेदस्या-
भिधानामकः कश्चिच्छब्दसमवेतो ऽलौकिकः । तथा च राजा-
ज्ञादिज्ञानादपि प्रवृत्तिस्तथा विधेरभिधाज्ञानादिति सैव
लिङ्गर्थः । सा च शब्दाश्रितत्वात् शब्दशक्तिः शब्दव्यापार-
त्वाच्च शब्दभावेनेत्युच्यते । भावनापदस्य व्यापारवाचक-
त्वात् । अत एवाख्यातार्थो भावनापि व्यापार एव । ननूक्त-
युक्त्या ऽभिधादिपदाभिधेयत्वादिना ज्ञानादप्रवृत्तेश्च प्रवर्त-
नात्वेनैवाभिधाज्ञानं प्रवृत्तिहेतुस्तेन तज्ज्ञानं च कथं स्यात्,
किं चाभिधाया अचेतनवेदरूपकर्तृशक्तित्वेन तस्यां व्युत्पत्त्य-
संभवश्चेति चेत् । प्रवर्तनात्वविशिष्टे लिङ्गत्वावच्छिन्नशक्ति-
स्वीकारात्त एव तज्ज्ञानात्तथैव व्युत्पत्तेः । तथाहि । स्तनपा-
नार्थं इदन्तं स्वं पश्यन्त्या मातुः स्तन्यदानार्थं प्रवृत्तिमुपलभ्य
तज्जनकं ज्ञानं जिज्ञासुः स्वरोदनेन स्वाभिप्रायरूपप्रवर्तनानु-
मानमेव मातुः परिशेषात्तथेति प्रतिसंधत्ते, ततश्च प्रयोजकवृ-
द्धवचनश्रवणजन्यप्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तस्य तद्वाक्यजं
प्रवर्तनाज्ञानमनुमिनोति । ततस्तस्य किं हेतुरिति जिज्ञासा-
यां वाक्यमेव तथा ऽवधारयति । तदुक्तम् ।

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरः ॥

इति । अर्थात्मत्वमर्थविषयकत्वमर्थोश्रितत्वं वा । तथा
चार्थनिष्ठत्वादर्थभावना फलोत्पत्त्यनुकूलकृतिनोदनादिव्या-
पाररूपा ऽऽख्यातत्वावच्छिन्नशक्त्या चेतनाचेतनकर्तृसाधारणी
कर्तृशक्तिः । द्विविधापि भावना नियमतः कर्मकरणेतिकर्त-
व्यतारूपांश्चयसाकाङ्क्षा तत्रितयसाकाङ्क्षत्वमेवाभ्यानुगतं भा-

वनापदप्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्र शब्दभावनाया अंशत्रयमाहुः । लिङोऽभिधा सैव शब्दभावना, भाष्या च तस्याः पुनर्वप्रवृत्तिः, संबन्धबोधः करणं, तदीयप्ररोचना चाकृतयोपयुज्यते । अस्यार्थः । लिङोऽभिधानामकस्त्वृत्तिः स्वशक्तिरवश्यं वाच्या । न च तत्र मानाभावः । व्यापारभिस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारैवेति व्याप्तेः । चक्रभ्रमजनकत्वस्य दृष्टादौ स्वनिष्ठस्यन्दादिद्वारैव दृष्टत्वात् । तथा च लिङ्पदेनापि प्रवृत्त्यनुकूलिन स्वनिष्ठव्यापारो ऽवश्यं जननीय इति स एवाभिधात्मकः । व्यापारस्य व्यापारापेक्षायामनवस्था स्यादिति व्यापारभिस्येति । व्यापारिणः स्वनिष्ठव्यापारार्जनेपि व्यापारापेक्षायामनवस्थापत्तेः परनिष्ठेति । शब्दे ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वात् सिद्धसाधनं स्यादिति शब्दनिष्ठाभिधासिद्धयं स्वनिष्ठेति । किमित्याकाङ्क्षायां भाष्यमाह, भाष्या चेति । अर्थभावनैव शब्दभावनाभाव्येत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां करणमाह । संबन्धबोध इति । अदृहीतलिङ्गशक्तिकस्यात्राप्रवृत्त्या संकेतशब्दस्य तत्सहकारित्वमित्याशयः । संकेतश्च तद्व्याप्यघटकपदानां तत्तदर्थैर्लिङ्गश्च प्रवर्तनात्त्वादिविशिष्टे बोध्यः ॥ नन्विष्टसाधनताञ्च नं प्रवृत्तिमात्रे हेतुस्त्वया च तद्विना प्रवर्तनामात्रज्ञानेपि कथं प्रवृत्तिरिति चेत् । सत्यम् । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमतो लिङ्गपदार्थयोरर्थभावनाशब्दभावनयोरव्यवबोधः प्रवर्तनाविषयकतिरित्याकारको जायते । एकपदोपात्ततया धात्वर्थोपेत्या प्रत्यासत्तितारतम्यात्, तदुक्तम् ।

विधिभावनयोः श्रुत्या सकृत्तिः पूर्वमिष्यते ।

इति । प्रवर्तनात्त्वविशिष्टस्य च विषयतया ऽर्थभावनायामव्यये इष्टभावनात्त्वमिष्टं भावयति उत्पादयतीति व्युत्पत्त्येष्टसाधनत्वरूपं, योग्यता तस्य विध्यर्थेपि, क्रियागतमिष्टसाधनत्वं न विध्यर्थे इत्येतन्मते विशेषः । अर्थभावनाया इष्टसाधनत्वं क्रियागतेष्टसाधनत्वं विना नेत्यादिप्रक्रियेष्टसाधनत्वधीरपीति प्रवृत्तिर्नानुपपद्यते । तत्र आख्यातोपस्थितार्थभावना किं केन कथमित्यंशत्रयं क्रमेणापेक्षमाणा किमिष्टं कुर्यादित्याकाङ्क्षायां यागस्य कष्टत्वेन करणत्वेन चासाध्यतया यागेनान्यद्भावयेदिति । किमिष्टं तदन्यदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामपदसमर्पितमसिद्धतया साधनापेक्षं स्वर्गमेवार्थभावनाभाव्यत्वेन स्वीकरोति । श्रुतिरुत्था हि पदार्थभूतस्य स्वर्गकामस्य भाव्यत्वमुच्यमानं विशेषबोधे विशेषणं स्वर्गं पर्यवस्यति । तथा च यागेन स्वर्गं भावयेदिति कलितं, यागकरणिका स्वर्गफलिका प्रवृत्तिः प्रवर्तनाविषय इति बोधः । यत्र च समभिध्याकृतानुपस्थितं फलं तत्र प्रकरणादिना, तेषामप्यभावे ऽर्थवाहेन विधिसाधनेन, तस्याप्यभावे विश्वविक्रियायेन फलविशेषः क-

ल्प्यते । यद्यपि पुनर्वप्रवृत्तिरूपभावनानिष्पादो यागस्तत्र न करणं तथापि फलावच्छिन्नभावनायां विशेषणं करणत्वे करणत्वोपचार इति फलोद्देश्यकप्रवर्तककृतिसिद्ध्यस्यमेवात्र करणत्वं, दण्डेन घटं करोतीत्यादौ लोकेपि हि तथैव करणत्वम् । केनेत्यस्यापि किंविद्ययिणी कृतिः स्वर्गसाधनमित्यर्थे इत्यन्ये ॥ अत्र यागकरणकत्वविशिष्टे लक्षणेति प्राप्यः ॥ वस्तुतः करणत्वं यागस्य संबन्धो वाक्यार्थे एव व्योतिष्टोमादेस्तत्राभेदेनान्वयो निराबाधः । इत्थं च कथं विनष्टेन यजिन स्वर्गो भाव्य इति प्रतीत्यवसानेनन्तरापूर्वकस्येति संबध्यते, ततः कथमपूर्वं यागेन कर्तव्यमित्यपूर्वभावनायामित्थंभावेन संयुज्यमानमिति कर्तव्यताज्ञातमपूर्वप्रयुक्तमुच्यते । ततः प्रकारापेक्षायां समिधो यजतीत्यादिवाक्यैरिष्टविशेषापेक्षैः स्वाधिकारवाक्यैकवाक्यतया दर्शपूर्णमासभावना प्रयाजादिभावनापेक्षा ऽपूर्वं साधयतीत्यवगते प्रयाजादीनां तादर्थ्येन समवये पश्चादुपकारत्वं कल्प्यते । तदयं भट्टमते बोधक्रमः । स्वर्गकामनिष्ठा यागकरणिका स्वर्गफलिका प्रयाजादीतिकर्तव्यताका भावनेत्यर्थभावनाबोधः । विधिनिष्ठा शक्तिरहकरणिका स्तुत्यर्थवादापेक्षता प्रवर्तनेति शब्दभावनाबोधः शक्तिरूपनेन लक्षण्या बोधपद्यते । ततो निरुक्तार्थभावना निरुक्तप्रवर्तनाविषय इत्येकवाक्यतया महावाक्यार्थबोधः । अत एव विध्युपरक्ता भावना लिङ्गं इति भट्टसिद्धान्तः । विधिः प्रवर्तना तदुपरक्ता तद्विशिष्टार्थभावना लिङ्गप्रतिपादोऽस्यर्थः । अर्थभावनाविशेषणत्वेनैव शब्दभावनाया अवयवः । राजादिकृताज्ञादेस्तथैवान्वयात्, तदव्ययेन योग्यत्वेन प्रवर्तनायामपि जनवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वं लभ्यते । न सुरां विवेदित्यादौ प्रतिषेधवाक्यार्थोपीत्यमेवाचेयः । एवमन्ये ऽप्यव्यवबोधाः स्वयमूहा इति ॥

अथ विधेर्भेदः । तत्र विधिस्त्रिविधः । अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्च ॥

विधिरत्यन्तमप्राप्तेः नियमः शाक्तिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तेः परिसंख्येति गीयते ॥

अत्यन्ताप्राप्तविषयप्रापको विधिरपूर्वविधिः । यथा व्रीहीप्रोक्षति । अत्र प्रोक्षकमत्यन्ताप्राप्तम् । पक्षे प्राप्तेः प्राप्तांशपूरणफलो विधिर्नियमविधिः । यथा व्रीहीनवहन्तीति व्रीहीणां पुरोडाशद्वारा यागसाधनत्वस्य तुल्यविमोक्षमाधनीभूतावसातनकविहलनमन्तरासेपकतया ऽवघातस्य पक्षमाप्तत्वात् । एकस्मिन्नाधाने नियतप्राप्तस्याङ्गुलद्वयस्यैकस्मिन्नाङ्गे नियतप्राप्तस्य प्रधानद्वयसंबन्धस्यान्तरनिवृत्तिफलको विधिः परिसंख्याविधिः । यथा रुद्रमेधीये आक्यमानौ यजतीति । इमा-

मृच्छन्वशनाद्युत्पत्त्यश्वाभिधानीमादत्त इति च । अत्राति-
देशेनाज्यभागतदितराङ्गयोर्द्वेधे मन्त्रे च मन्त्रलिङ्गेनाश्व-
गर्दभरशनादानसंबन्धयोर्नियतप्राप्तया तद्विधेरितरनिवृत्तिफ-
लकत्वात् । न च विधीमामाप्तेपातिदेशलिङ्गानपेक्षप्रवृत्तिफ-
लतया ऽप्राप्तावघातादिप्रापकत्वेनापूर्वविधित्वमिति वाच्यम् ।
विधानवेलायां विधिमात्रस्यापूर्वविधित्वे ऽपि फलतो निय-
मादित्यपदेशात् । न चैवमपि नियमपरिसंख्याविधेरितरनि-
वृत्तिफलकत्वस्यैवकारेण विवरणस्य च तुल्यतया भेदो न स्या-
दिति वाच्यम् । अप्राप्तांशप्राप्तेर्विधेयावघातनिष्ठतया शीघ्रो-
पस्थितत्वेन लाघवेन च फलत्वसंबन्धे लिङ्गेपस्थितिकाया
निष्पादित्याश्च निवृत्तेः फलत्वायोगात् । मन्त्रविधौ तु नि-
यमस्य फलत्वासंभवादितरनिवृत्तेरेव फलत्वमिति । नन्वेवम-
प्यपूर्वविधिलक्षणमग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः, अघातोऽग्निम-
ग्निष्टोमेनानुयजतीतिविधेरव्याप्तम् । अतद्विधिविषययोरग्नि-
होत्रव्ययनयोस्तत्तिविधिप्राप्तत्वात् । न चोद्देश्यसंबन्धित्वेनेत्य-
प्राप्तेर्विशेषणमिति वाच्यम् । तथापि तमुक्त्येनेत्यादिविधाव-
व्याप्तेः । उद्देश्योक्त्यादिसंबन्धेनातिदेशतश्चयनादिप्राप्तेः । न
चायं प्रकृतावृत्तरेवैका सह विकल्पितस्य उक्त्ये ऽतिदिष्टस्य
नियमो ऽङ्गान्तरपरिसंख्या वा, गौरवाद् । उपपादितं चाप्राक-
रणिकस्यापि व्ययनस्य वाक्येन प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमाङ्गत्व-
मिवोक्त्याद्वङ्गत्वं, तस्य व्ययनाश्रितगुणकामप्राप्तिः फलमिति
दशमे । न चोद्देश्यसंबन्धित्वेन विधिविषयान्ययत्किंचित्प्रा-
प्तिफलको विधिपूर्वविधिरिति लक्षणम् । द्वादशाहिकगावा-
मयनिकच्यनीकादिविध्यन्तर्गतयोर्द्वेन्द्रवायवाचं प्रथममहर्भवति
अथ शुक्राश्रमिति विधेरव्याप्तेः । रथन्तरवृहस्पृष्टत्वेनेन्द्रवा-
यवायत्वादिप्राप्तेः सत्त्वादनेमितिकत्वबोधनद्वारा तद्विकृती वा-
भवेत्यपृष्टवति तत्प्राप्तिफलकत्वेनापूर्वविधित्वात् । न च
यत्किंचित्संबन्धित्वेन यस्य कस्य चिदप्राप्तस्य प्राप्तिफलको
विधिपूर्वविधिरिति वाच्यम् । अवघातनियमस्यापि विज्ञता-
वाक्यधर्मप्राप्तिफलकत्वेनातिव्याप्तेः । तावन्नूतामग्नीषोमावा-
ज्यस्यैव नावुपांशुयाचं पौर्णमास्यामन्तरा यजतीत्युपांशुयाजे
कालविधावप्राप्तस्वर्गसंबन्धप्राप्तिफलके ऽव्याप्तेश्च । तत्रोद्दे-
श्यान्यसंबन्धित्वेन यत्किंचित्प्राप्तिफलकत्वाभावात् । आपरा-
ग्निकहोमविधिसंदंशपठिते द्वे आहवनीये जुहोतीति विधौ
गार्हपत्यान्वाहय्यपचनाधिकरणकृतुःसंख्याकहोमान्तरत्वत-
दङ्गत्वव्यावृत्तप्राप्तिहोत्रहोमाभ्यासत्वसिद्ध्या तेषामभ्यासा-
नामप्राप्तफलसंबन्धप्राप्तिफलकत्वात् । न च विधेयसंबन्धित्वेन
यत्किंचित्प्राप्तिफलकत्वं विवक्षणीयम् । वैश्वदेवौ सांयहणौ
निर्वपेद् धामकाम इति विधौ संनिध्यान्वातानामामनहोमा-

नामार्थवादिकयामफलसंबन्धव्यावृत्त्याङ्गत्वसिद्धिफलके ऽव्या-
प्तेः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधौ सर्वथा
ऽव्याप्तेश्चेति चेत् ॥

अत्र पितृवरणाः । उद्देश्यविधेयफलान्यतराणामनिर्धारि-
तस्वविरोधिप्राप्तिप्रयुक्तत्वाप्राप्तांशप्रापको विधिर्नियमः । अस्ति
चेदं ग्रीहीनवहन्तीत्युपायनियमे नियम्यावघातस्यानिश्चित-
स्वविरोधिनस्वदलनप्रतिप्रयुक्तावघाताप्राप्तांशपूरकत्वात् । य,
ज्जुहुं गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्, यदुपभृति, प्रयाजानूयाजेभ्यस्तद्-
इत्युभयनियमे पुरोडाशं प्रथयतीति नियमे च । अत्र चोद्दे-
श्यविधिविषययोः पाक्षिकत्वे सतीत्युक्तौ तमुक्त्येनेति विधौ
रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदित्यत्र चातिव्याप्तिः । तद्वारणा-
र्थमप्राप्तांशपूरणफलकेति । एवमपि सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति
विधेरप्राप्तस्वर्गान्यफलांशपूरणफलकत्वादतिव्याप्तिवारणाय
स्वविरोधिप्राप्तिप्रयुक्तत्वमप्राप्तिविशेषणं, स्वर्गान्यफलप्राप्तेः
प्रापकप्रमाणाभावप्रयुक्तत्वेन विरोधिप्राप्तिप्रयुक्तत्वाभावात् ।
एवमपि पृष्ठः बृहहो बृहद्रथन्तरसामा कार्य इति विधौ
बृहदांशवृत्तीयादिदिवसेषु बृहद्रथन्तरविरोधिवैरूपादिप्राप्ति-
प्रयुक्तत्वाप्राप्तिपूरणफलकत्वादतिव्याप्तिवारणाय निर्धारित-
त्वं स्वविरोधिप्राप्तेर्विशेषणम् । अत्र विरोधिप्राप्तेरनिर्धारित-
त्वाच्चातिव्याप्तिः । न च हिरण्यगर्भः समवर्त्तताश्च इत्याधारमा-
धारयतीति नियमे ऽव्याप्तिः । अत्र पक्षप्राप्त्यभावादिति वा-
च्यम् । तस्यापूर्वविधित्वेनेष्टापत्तेः । न च नियमापूर्वस्य नि-
यम्यजन्यत्वान्नत्र दृष्टार्थत्वाच्चियमादृष्टकल्पनावश्यंभावः निय-
मापूर्वस्य हिरण्यगर्भमन्त्रस्य जनकतामवच्छेदकत्वाच्चियमा-
पूर्वजनकत्वाभावात् । एवमसमर्थमन्त्रविमियोगेषु उत्करे वा-
जिनमासादयति परिधौ पशुं नियुञ्जीतेत्यादिव्यपूर्वविधित्वं
दृष्टव्यमिति दिक् ॥

परिसंख्यात्वं च वैदिकप्रमाणीन केन चित्संबन्धेन द्वयो-
रेकसंबन्धित्वे लिङ्गादिप्रमाणप्रकृतविध्यनुपपत्त्यन्यतरेण समु-
च्चित्यनित्यप्राप्तयेरनुयोगितासंबन्धेन इतरनिवृत्तिफलकनञ्जा-
द्वयसमभिव्याहृतविधित्वम् । वर्त्तते चेदमस्वाभिधानीमादत्त इ-
ति शेषपरिसंख्यायाम् । शेषित्वसंबन्धेनास्वाभिधानीगर्दभा-
भिधान्याद्योर्मन्त्रसंबन्धित्वेन प्राप्तेरितरनिवृत्तिफलकत्वात् ।
इवान्ता प्रायश्चीया संतिष्ठत इति शेषपरिसंख्यायां च यदि
रथन्तरसामा सोमः स्वादेन्द्रवायवायान् यद्वागृहीयादिति
नियमान्तरपरिसंख्यायां च । अस्य प्रकृतिविकृतिभूतानां रथ-
न्तरसाम्नामरथन्तरसाम्नां चैन्द्रवायवायतासंबन्धित्वेन प्रा-
प्तरथन्तरसामनिवृत्तिफलकत्वात् । वाग्ना एषा यदेन्द्रवायव
इत्याभ्यान्तरपरिसंख्यायां च । अत्र ह्यवावपति ह्यत एषावृ

पतति पावमानमायचीवृहत्पुष्टुभिश्चकपरिसंख्यायां गा-
यत्र्यादिषु तद्विचक्षणस्य नामस्यैतद्विधितः प्रागसिद्धत्वेन
प्राप्त्यभावादव्याप्तिवारणाय प्रकृतविध्यनुपपत्तीति । अत्र चै-
वकारोक्तपरिसंख्याबोधानन्तरमर्थप्राप्तिबोधः प्राप्तिसामर्थ्य-
नावापस्य चन्विषयत्वपरित्यागः सामन्विषयत्वं कल्प्यत इति ।
इवमप्यप्राप्तपरिसंख्येति नाव्याप्तिः । चत्वारो भवन्ति षड-
हा भवन्तीत्यपूर्वविधिषु षट्चिन्तितानि क्रमप्रयोगसंबन्धितया
प्राप्त्यवच्छेदोन्वामधर्माणां मध्ये छन्दोमधर्मे निवृत्तिषडहो-
तिव्याप्तिवारणाय समुच्चित्येति प्राप्त्यविशेषणम् । नहि
षडहोच्छन्दोमधर्माणामेकत्र समुच्चित्य प्राप्त्यः । सप्रमादिषु
छन्दोमधर्माणां प्राप्तेः । यदि चैककर्तृप्रयोगसंबन्धित्वेन प्रा-
प्तिरस्तीति विभाव्यते तदास्येव परिसंख्याविधिरिति नाति-
व्याप्तिसंभावनापि । एतेन सर्वं ब्रह्मणे परिहरति सप्रियाय
सगोत्राय ब्रह्मणे देयः । आग्नेया यहा भवन्तीति विधिष्वति-
व्याप्तिसंभावना परास्ता । सर्वस्वैत्रां स्वस्वभागसंबन्धितया
प्राप्त्यसत्त्वेनैकत्र समुच्चित्य प्राप्त्यभावात् । सकलनियमवि-
धिव्यावृत्त्यर्थं नित्येति । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यकर-
णनिवृत्तिफलके विधावतिव्याप्तिवारणायानुयोगितासंबन्धेने-
ति निवृत्तिविशेषणम् । अकरणनिवृत्तेः करणत्वरूपाया अनु-
योगितासंबन्धेन तदभावात् । अत एवाभावाभावस्य भाव-
रूपत्वम् । ननु तथापि क्रत्वर्थनिबधेषु दीक्षितो न ददाति
न जुहोति न पचतीत्यादिष्वतिव्याप्तिः । दीक्षितस्य क्रत्वर्थ-
पुरुषार्थहोमादीनां समुच्चित्य प्राप्तिरसत्त्वेनैतस्य पुमर्थहोमनि-
वृत्तिफलकत्वाद् इति चेत् । निबधेषु विधिस्वाभावाद्विधि-
पदेनैव तद्व्यावृत्तिरिति केचित् । नञाद्यसमभिव्याहृतेति
वा विशेषणीयं, तेन न कुत्राप्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यवकाश इति
दिक् ॥

उभयभिन्नो विधिरपूर्वविधिः । प्राप्त्यफलको विधिरिति
लक्षणं तु नियमपरिसंख्ययोः फलत्वाभावे प्राप्तिरेव फलत्वेन
पर्यवस्यतीत्यभिप्रायेणेत्याहुः ॥

केचित्तु अयोगान्ययोगव्यावृत्तिभिन्नफलको विधिरपूर्ववि-
धिः, अयोगव्यावृत्तिमात्रफलको नियमो, अन्ययोगव्यावृत्ति-
मात्रफलको विधिः परिसंख्येति लक्षणात्याहुः ॥

परं तु तात्पर्यविषयतापर्याप्त्यवच्छेदकप्राप्तिमद्विधित्वम-
पूर्वविधित्वम् । एवं तात्पर्यविषयतापर्याप्त्यवच्छेदकनिवृत्तिम-
द्विधित्वं परिसंख्यात्वम् । तात्पर्यविषयतापर्याप्त्यवच्छेदकायो-
गव्यवच्छेदकत्ववद्विधित्वं नियमत्वम् । विषयताया अपि प-
र्याप्त्यङ्गीकारात् । यत्र त्वेकस्यैव विधेरुभयत्र तात्पर्यं तत्र
संकरोपीष्ट एवेत्याहुः ॥ वर्तते चैतत्प्रोक्तविधौ । प्रोक्त-
प्राप्तिफलकत्वात् । नन्वन्वये वो जुहुं प्रोक्षामीति मन्त्रस्य दे-
वतार्थद्रव्यप्रोक्षणलिङ्गबलादुचिः प्रोक्षणद्वारा कर्मार्थत्वावगमा-
सत एव प्रोक्षणप्राप्तिः । यथा प्रकृतौ दीक्षाहुतीर्जुहोतीति
विहितसु दीक्षाहुतिव्याकृत्ये प्रयुक्ते ऽग्नये स्वाहेत्यादिषु
षट्सु मन्त्रेषु लिङ्गक्रमप्राप्तेष्वग्निप्रयोगे पुनराकृतिमग्निमि-
त्यादिषु षट्सु मन्त्रेषु पाठितेषु बह्विर्दीक्षयतीति वचनेन विनि-
युक्तेषु स्वाहानिङ्गबलाद्गोमद्वारा दीक्षार्थत्वे प्राप्ते लिङ्गाद्गो-
मप्राप्तिः । न च वाच्यं तत्र द्वादश जुहोतीति वाक्यं होमवि-
धायकमिति । प्रकृतितः प्राप्त्यत्वेन विध्यनुवादकतवैक्यप्रसङ्गे
नानुवादत्वाद् । न च वाच्यमेकादश प्रयाजान्यजतीतिवदभ्या-
सविधिरयमिति । बह्विर्दीक्षयतीति विधेरानर्थक्यापत्तेः । इ-
तस्तत्तदीक्षासंबन्धानुपपत्त्या होमद्वारकप्राप्त्या प्राप्तमन्त्रवा-
धापस्य च । अस्तु वा मन्त्रगतद्वादशत्वं विधिः । होमप्राप्ति-
स्तु मन्त्रलिङ्गादेव । एकस्य वाक्यस्य सर्वधानार्थक्यापेक्षया
गुणविधित्वस्य न्याय्यत्वादिति चेत् । तार्किकप्राप्त्यनवधानद-
शायामेवापूर्वविधित्वात् । तार्किकप्राप्त्यालोचनेभ्युदयशिरस्क-
त्वप्रायश्चित्तप्राप्त्यध्यर्ककर्तृकत्वाद्यनेकप्रयोजनसिद्धेः । विधि-
ना प्रोक्षणाप्राप्तौ मन्त्रस्य लिङ्गेनाग्निप्रोक्षणादावुत्कर्षापत्तेः ।
न च यद्व्यावेक्ष्यवन्मन्त्रलिङ्गेन प्राप्तिरिति वाच्यम् । तयोरपि
भक्तविधिनैव विध्यङ्गीकारात् । अतः पदार्थविध्यभावे मन्त्र-
स्यानङ्गतया तेन न पदार्थप्राप्तिसंभावनापि । दीक्षाहुतीनाम-
पि द्वादश जुहोतीत्यभ्यासविध्यङ्गीकाराल्लिङ्गाच्च होमप्राप्तिः ।
तेन युक्तमुदाहरणमिति दिक् ॥

तत्रापूर्वविधिस्त्यतिविधिविनियोगविध्यधिकारविधिप्रयो-
गविधिभेदेन चतुर्धा । कर्मस्वरूपबोधको विध्यस्त्यतिविधिः ।
यथाग्निहोत्रं जुहोतीति । अङ्गताबोधको विधिविनियोग-
विधिः यथा दध्ना जुहोतीति । फलसंबन्धबोधको विधिर-
धिकारविधिः यथा ऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । स्वा-
ङ्गानुष्ठानबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स च नित्यकृत्यो
भिन्न उत्पत्तिविनियोगविध्युपजीवकश्च । न च किमर्थं तत्क-
ल्पनमिति वाच्यम् । समानदेशकालकर्तृताया अन्येनानाभात्
तज्ज्ञाभाय तस्यावश्यकत्वात् । अङ्गप्रधानविध्यैकवाक्यताबोध
एव प्रयोगविधिरित्यन्ये । नियमपरिसंख्याविधी प्रायेण विनि-
योगविषयावेवेतिदिक् ॥

सोऽपि विधिविषयभेदादष्टविधः । शुद्धधात्वर्थविधिः ।
अन्योद्देशेन धात्वर्थविधिः विशिष्टधात्वर्थविधिः । अन्योद्देशेन
विशिष्टधात्वर्थविधिः । धात्वर्थोद्देशेनान्यविधिः । धात्वर्थो-
द्देशेनविशिष्टान्यविधिः । धात्वर्थोद्देशेनान्ययोः संबन्धविधिः ।
मुक्त्वा धात्वर्थमन्ययोः संबन्धविधिः ॥ उदाहरणानि । अग्नि-

हे।चं जुहोति । अग्निहोचं जुहुयात्स्वर्गकामः । सोमेन यजे-
त । दशार्पवित्रेण यज्ञं समाप्तिं । दध्ना जुहोति । य इष्ट्या
यशुना सोमेन वा यजेत सोमावास्यां वा । अथ यागेद्वेष्टेन
पौर्णमास्यमावास्याविशिष्टविकल्पविधानात् । विकल्पितपौ-
र्णमास्यमावास्याविधानाद्वा । प्राकाशाध्ययवे ददाति ।
अथ प्रकृतदानोद्वेष्टेन प्राकाशाध्ययसंबन्धविधानात् । दध्ने-
न्द्रियकामस्य जुहुयात् । अथ मुक्त्वा धात्वर्थमन्यसंबन्धवि-
धानादित्यष्टौ प्रकारा इति शीर्षः ॥ धात्वर्थोद्वेष्टेनान्यसंबन्ध-
विशेषद्वेष्टेन विशिष्टविधितो भेदाभावात्सप्रविधत्वं युक्तम् ।
अथ च पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरदौर्बल्यप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वि-
तस्वार्थाभिधायकत्वव्युत्पत्तितद्ब्रह्माभ्यां द्रष्टव्यम् ॥

इति मीमांसकश्रीगामाभट्टकृतभाट्टविन्तामणौ तर्कचरणे
विधिभेदतत्प्रकारनिरूपणम् ॥

॥ अथ बाह्यभारतस्य ॥

॥ स्त्रीपर्वारम्भः ॥

छलयुद्धहताहितो हरि-
स्तपसे मुक्तकलचपुष्पकः ।
अविशच्छुचि यन्मनस्तपो-
वनमृद्धे स पराशरात्मजः ॥ १ ॥
स इतश्च जगाम संजयः
कृतफूत्कारमहारवः पुरम् ।
ह ह हा प्रहता स्म इत्यति-
प्रलपन् भूपतिवेश्म आविशत् ॥ २ ॥
अथ भानुमतीमुखस्त्रुषा-
विदुरादिस्वजनब्रजान्वितम् ।
दयितायुतमेत्य संजयो
नृपतिं गद्गदया गिरा जगौ ॥ ३ ॥
अहमन्वहमेत्य विप्रियं
प्रियवर्गव्ययमभ्यधां तव ।
अधुनात्यहितं वदाम्यदः
शृणु वज्रीकृतहृन्महीपते ॥ ४ ॥
द्रुपदात्मजपाण्डवात्मज-
व्रजयुक्तं गुरुजादिभिर्बलम् ।
हरिसात्यकिपाण्डवोच्छ्रितं
निशि हत्वाभिगतेर्निवेदितम् ॥ ५ ॥

अपमोहवशः स सौप्रिकं
प्रियमाकर्ण्य लसन्मनाः प्रगे ।
तनयस्तव हर्षितो ययौ
दिवमेकादशवाहिनीविभुः ॥ ६ ॥
युष्मत् ।

इति कोपनपदपन्नगी-
गरलोर्मिप्रवकल्पया गिरा ।
परिपेतुरुपेतमूर्च्छनाः
क्षितिपीठे क्षितिवल्लभादयः ॥ ७ ॥
मुमुहुर्मुहुर्हृत्स्थिता मुहु-
र्मुहुरालप्य मिथोऽतिदेन्यतः ।
क नु याम कथं भवाम किं
करवामेत्यरुदंस्तमाममी ॥ ८ ॥
प्रविकीर्णशिरोरुहां स्फुरत्-
परिकम्पां करुणप्रलापिनीम् ।
अवदन्मुदं सभामिमा-
मथ शोको रसवतयासृशत् ॥ ९ ॥
धृतराष्ट्रसमेयमाविला
धरणिस्फालितमेलिजास्तृणा ।
करुणस्य विलासकारणं
शुशुभे पल्लिविनी वनीव सा ॥ १० ॥
विधिपर्यनुयोगहोक्तिहृ-
त्तटघातादिकविक्रियोष्मिता ।
अपि विस्मृतरोदकारणा
प्रहरोदेव सभा सुनिर्भरम् ॥ ११ ॥
विनिमीलितचक्षुषो नम-
च्छिरसः श्वासनतोल्लताङ्गकाः ।
प्रस्तुताङ्घ्रियुगा लसद्गुणा
रुहदुर्मन्दमचेतना जनाः ॥ १२ ॥
अथ विस्तृतवक्त्रकन्दर-
प्रविशद्गुञ्जलसेवनादिव
अतिशोकविमूर्च्छितं मनः
कथमप्याप नृपस्य चेतनाम् ॥ १३ ॥

१-सुरसः इति पा० ।

विदुर द्युगतात्मजन्मन-
 स्वमनाथस्य ममेकको गतिः ।
 परिपालय मामिति ब्रुवन्
 स धरापः पुनराप कश्मलम् ॥ १४ ॥
 पुनरार्तमना जनाधिपः
 प्रहितस्त्रेणसुहृज्जनोऽलपत् ।
 विदुरेण च संजयेन च
 प्रियया च प्रविभाजयन् शुचः ॥ १५ ॥
 अपि भूरिचमूभरोक्षितः
 किमपि स्वल्पकसैन्यशालिषु ।
 ह ह हा प्रहता मदङ्गजा
 ब्रजलेशोऽपि न पाण्डवेष्मभूत् ॥ १६ ॥
 क्व स सैन्यभरः क्व तद्वलं
 सुहृदः सूतसुतादयः क्व ते ।
 क्व भवांश्च सुयोधनः क्षितौ
 क्षममन्यत् किमु भागधेयतः ॥ १७ ॥
 कठिनं विधिना विनिर्मितं
 हृदयं वज्रमयं मम ध्रुवम् ।
 तनयव्ययदुःखपर्वत-
 ब्रजपातेऽपि न यद्वादीर्यत ॥ १८ ॥
 अथ भूपमिति प्रलापिनं
 प्रसभोल्लासितगद्गदस्वरः ।
 परिधौतमुखो दृगम्बुभिः
 प्रतिबोधाय जगाद संजयः ॥ १९ ॥
 किमु शेषसि बुद्धिलोचन
 स्फुटवेदागमतत्त्वशास्त्रवित् ।
 तनयास्तव वीर्यवर्त्मना
 यदवापुः पदमेशमद्भुतम् ॥ २० ॥
 विदुरोऽपि जगाद सादरं
 नृप शोकं प्रतिलोकवत् कृथाः ।
 समुपेत्य कुतोऽपि कुचचित्
 पथिकाभेषु गतेषु सूनुषु ॥ २१ ॥
 निगदन्ति च रूपमात्मन-
 स्तनयानित्यपि मा शुचं कृथाः ।

क्व हतोतरपद्मतिर्बहू-
 कृतरूपः शुचमेति मन्त्रवान् ॥ २२ ॥
 अधिकाधिकवेभवोद्भवे
 नृप तेषां मुदितोऽसि सर्वदा ।
 दिवमेषु गतेषु भूतला-
 दधुना किं कुरुषे शुचं कृतिन् ॥ २३ ॥
 तनया मम पाण्डवेः क्षता
 मतिरेषापि तवास्तु मा शुचे
 निहता निजकर्मणैव ते
 भववर्ती स्वकृतेकभृग् यतः ॥ २४ ॥
 तमथेत्य पराशरात्मभूः^१
 प्रतिबोधाब्धिसुधाकरोऽभ्यधात्^२ ।
 किमु मुह्यसि ते दिवं गताः
 सुखिनस्त्वां नृप न स्मरन्त्यपि ॥ २५ ॥
 मृतयो हि भवानुकारिका
 बत जन्तुं भवनित्यबालकम् ।
 गमयन्त्यमुमङ्गमङ्कतः
 कुरुते तन्ममतां मुथा जनः ॥ २६ ॥
 अजनि स्वजनो न कस्य को
 न भविष्यत्यथवा भवभ्रमे
 जगदेककुम्बिनो जनाः
 क्व विभिन्ने जनयन्तु तच्छुचम् ॥ २७ ॥
 इति मा कुरु शोकमुर्वरा-
 वर किंचाधमधीस्तवात्मजः ।
 अवनाशवतीर्णवान् कले-
 रयमंशः कमलासनाज्ञया ॥ २८ ॥
 अहमिन्द्रसदस्यगां पुरा
 जगती तव गता जगो सुरान् ।
 विधिसंसदि कार्यमस्ति यत्
 प्रतिपन्नं तदुपास्यतामिति ॥ २९ ॥
 अथ तां जगतीं विधिर्जगौ
 ब्रज लोकं लघु धाचि धारय ।

१ अपि सत्यवतीसुतोऽभ्यधात् इति पा० ।

२ गिरम् इति च पा० ।

धृतराष्ट्रसुतः सुयोधन-
 स्तव कार्याणि करिष्यति द्रुतम् ॥ ३० ॥
 दनुजावतरेर्नरैः कले-
 रवतारो बहुभिः सहायवान् ।
 भवितेष समन्तपञ्चके
 निखिलसचियमृत्युकारणम् ॥ ३१ ॥
 इति वेद्वि तवात्मजः कलिः
 कलिनिर्माणनिजापराधतः ।
 सहितः स्वसहायमण्डलेः
 प्रलयं प्राप धराप मा मुहः ॥ ३२ ॥
 इति गुह्यमवेत्य मुह्य मा
 भज धैर्यं नृप धर्मव्रित्तम् ।
 त्वयि भक्तिपरोऽधिमोहित-
 स्तव जीविष्यति नापि धर्मभूः ॥ ३३ ॥
 सुकृतञ्च विधेर्विवर्ततो
 मम वाचापि निजानसून् धर ।
 पितृधीः कुरुणां करिष्यति
 त्वयि धार्मिर्नृप पालयाद्य तम् ॥ ३४ ॥
 इतिवाक्कृतभाक्कहीपति-
 गंतवत्याशु पराशरात्मजे ।
 प्रचचाल समन्तपञ्चकं
 प्रति बन्धुनभिषोचितुं व्यसून् ॥ ३५ ॥
 स इतश्च कृती युधिष्ठिरः
 परिदध्यो गुरुनन्दनादिकाः ।
 पुरनिःसृतमेत्य धीदृशं
 पृथगासन्निति मां चरा जगुः ॥ ३६ ॥
 इयता समयेन तद्गतः
 कुरुवर्षान्तिकमेव नः पिता ।
 अनुयामि ततस्तमङ्ग-
 व्ययकोपी लघु मां वपत्यसौ ॥ ३७ ॥
 इति मङ्गु विचिन्त्य धर्मभू-
 र्हरिणेनेयनिजानुजान्वितः ।
 धृतराष्ट्रमुपेत्य तात ते
 सुतवेरी नमतीत्युपानमत् ॥ ३८ ॥

अथ कौरवधीरकामिनी-
 रुदिताकर्षणगद्गदस्वरः ।
 नृपतिर्नतविष्णुसात्यका-
 नुजनामानि पितुर्न्यवेदयत् ॥ ३९ ॥
 तमयो परिरभ्य बुद्धिदृक्
 हरिरब्धुं वक्ष्यमाङ्गयत् ।
 बलवांस्तनयान्तकारिणं
 प्रहरिष्यन् भुजलीलयेव तम् ॥ ४० ॥
 हरिश्चादित एव कारित-
 स्तदभिप्रायविदाऽऽयसोऽपितः ।
 परिपीड्य च वक्षसा पुमान्
 रभसाद्रीमधिया द्विखण्डितः ॥ ४१ ॥
 विनियुक्तसमयशक्तिना
 विधुरोऽसौ रुधिरं वमन् मुखात् ।
 न्यपतद्गुहि मूर्च्छया रया-
 दद्य सूतेन धृतोऽश्वसत् क्रमात् ॥ ४२ ॥
 अथ तट्टलनास्तमत्सरः
 प्रकटीभूतविवेकसंभ्रमः ।
 ह ह हा किमद्यानि पाशवधः
 स मयेवं मतिलोचनोऽरुदत् ॥ ४३ ॥
 प्रवतोऽद्य हरिस्तमभ्यधा-
 त्न स भीमः समहारि मा मुहः ।
 कलितस्त्वमयः पुमर्पणा-
 विह नागायुतशक्तिमान् मया ॥ ४४ ॥
 इतिवाक्प्रतिहर्षितं हरिः
 कृतशोचं पुनराह धीदृशम् ।
 अकृतेष्टवचाः स्वयं सुता-
 नपिबः कुप्यसि किं वृकोदरे ॥ ४५ ॥
 अवधार्य निजापराधतः
 सुतवृन्दं हतमुर्वरावरः ।
 सुकृतञ्च कृतं सुदुष्करं
 तदिदं नोऽनुमनुष्य सर्वथा ॥ ४६ ॥
 इतिवाचि जनार्दने जगो
 धृतराष्ट्रः स्मयमानमानसः ।

सुतशोकभरेण धर्मतः
 प्रपतन् साध्वहमुद्धृतस्त्वया ॥ ४७ ॥
 इतिगीरतिवत्सलोऽखिला-
 नयमालिङ्ग्य विमत्सरस्ततः ।
 विजयध्वमखण्डिताः परे-
 रिति कल्याणमयीमुवाच गाम् ॥ ४८ ॥
 धृतराष्ट्रमतास्ततो गता
 लघु नन्तुं सुबलात्मजाममी ।
 तपसस्तनयं तु सा शुच्य
 परितप्रा परिशुभमेहत ॥ ४९ ॥
 तदवेत्य पराशरात्मभू-
 र्युधुनीस्पर्शशुचिर्दुतागतः ।
 सुबलस्य सुतां जगौ न गोः
 सति शापाय नृपस्य तन्यताम् ॥ ५० ॥
 तनयेन जयाशिषेऽर्पिता
 भवती या सुकृते जयं जगौ ।
 कुटिलेऽद्य सुते हते नृपं
 किमु शपुं सति धर्ममीहसे ॥ ५१ ॥
 सुबलस्य सुता ततोऽबद्धन्-
 मम ते दुर्नयिनो हताः सुताः ।
 विदधे पुनरानिलिः सुयो-
 धनदुःशासनयोरसद्वधम् ॥ ५२ ॥
 अथ पावनिराह निर्मितं
 यदकृत्यं जननि जमस्य ते ।
 अपराधपरानपि क्षचित्
 किमु माता तनुजाम् विधांसति ॥ ५३ ॥
 कृतया सदसि प्रतिज्ञया
 कुरुभूषस्य मयोरुहृतः ।
 अधरस्तु न मे विस्मृतिः
 युधि दुःशासनरक्तधारया ॥ ५४ ॥
 अथ सकुधमाह सौबली
 क्व तपःसूनुस्मृतमत्सरः ।
 समरे मम येन नन्दनेऽ-
 गमि नैकोऽपि कुलस्य तन्मताम् ॥ ५५ ॥

अथ धर्मसुतः कृताञ्जलिः
 परिकम्पी पुरतः स्थितो जगौ ।
 अयमस्मि सुतान्तकारिणं
 शप मां मातसुदानपातकम् ॥ ५६ ॥
 मम संहृतबन्धुपद्वते-
 रसुभिः पापकलङ्कफङ्गिलैः ।
 सुकृतावतरेण सेव्यतां
 तव शापचिदशापनापयः ॥ ५७ ॥
 इतिवाचि नृपे न सौबली
 किमपि स्माह विनिश्चयसन्मुखी ।
 स नमन् कुनखः पुनस्तया-
 जनि पटान्तरदृष्टिबीजितः ॥ ५८ ॥
 तमवेक्ष्य भिया जयी यक्षो
 हरिपृष्ठाय परेऽपि तवसुः ।
 उदयद्वयया ततस्तया
 दधतो भीतिमतीव शान्तिवताः ॥ ५९ ॥
 तदनु प्रणिपत्य तां तया-
 मुमता नेमुरुपैत्य ते पृथाम् ।
 कुलनाशभुवां दृशोरपां
 वितरन्तीं प्रमदाशुणे पदम् ॥ ६० ॥
 मखजामथ सूनुशोचिनी-
 मधिरोप्याङ्कतटे प्रबोध्य च ।
 तनयेश्च तया च संयुता
 सुबलदमापसुतां पृथानमत् ॥ ६१ ॥
 मखजामथ सौबली जगौ
 किमु वत्से शुचमेषि पश्य माम् ।
 विधिदृष्टमिदं समागतं
 गतबन्ध्वात्मजयोरिहावयोः ॥ ६२ ॥
 नियता नियतेर्नियोगत-
 स्तनुभाजां मृतिरेति किं नु ते ।
 दुधुनीतरणे तथा रणे
 मरणेनापि न भान्ति शोच्यताम् ॥ ६३ ॥
 इति बोधमयीमिषं धियं
 दधती व्यासवितीर्णदिष्यदृक् ।

समलोकत संगराङ्गं
 पतितवचनं यथास्थितम् ॥ ६४ ॥
 धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरादय-
 स्तदनु व्यासगिरा रणाङ्गम् ।
 चलदाकुलवीरकामिनी-
 कुलकलोलितशोकमासदन् ॥ ६५ ॥
 अथ वीर्य पलादसंकुलं
 स्फुटचिह्नैर्वृतमङ्गिभिर्मृतेः ।
 रुददङ्गमङ्गणं युधः
 सुबलदम्पापसुता हरिं जगो ॥ ६६ ॥
 मृगयस्व मुकुन्द कुञ्जरे-
 र्धननीलेः कनकोज्ज्वलैर्मटेः ।
 व्यसुभिर्वसुधा विभास्यसौ
 तिमिरार्कांशुसमीकभूरिव ॥ ६७ ॥
 तरदास्यकराङ्गयोऽरुच-
 न्नह निम्नाः क्षितयोऽग्रपूरिताः ।
 यमपानकृतेऽब्रुवांसिता-
 रुणमेरेयनिखातभासुवत् ॥ ६८ ॥
 विमलातपवारणच्छला-
 दिह राकाचयचन्द्रमण्डलेः ।
 पतितेषु मुखेषु भूभुजां
 निजमिषेष्विव मूर्च्छितं शुचा ॥ ६९ ॥
 गलितैः शुशुभेऽच कुम्भिनां
 रदमुक्ताफलकेतनाञ्जलेः ।
 भटनिर्दलितासुहृदयश-
 स्तरुशाखाकुसुमच्छदैरिव ॥ ७० ॥
 इह रक्तमये पर्योनिधौ
 शिखिपञ्चातवारणैर्बभौ ।
 जलदैरिव पातुमागतैः
 क्वचिदुत्पातकिमोगमृष्टये ॥ ७१ ॥
 हतभूपतिवृन्दरविडता-
 श्रुत्युत्कर्तार्यसिष्यप्रकेतधात् ।
 क्षतकङ्कणवेणिकुण्डला-
 वलिमोक्षमिह दिग्भयत्रियः ॥ ७२ ॥

षुटिताखिलसंधिनि स्थिताः
 कवचे लूनवपुष्टया बभूवुः ।
 क्रमुकदुमवल्करोपिता
 इव भोज्याय यमेन दोर्मृतः ॥ ७३ ॥
 पतितैः कलितासिमिर्भृशं
 कनकाभेर्भुजशालिनां भुजेः ।
 नकुलेर्धृतपद्मैरिव
 प्रमदः कालसभासदां ददौ ॥ ७४ ॥
 यमकिंकरबालकव्रजे-
 र्भवशिखातरणाय सज्जिताः ।
 इह तुम्बफलोद्यया इव
 क्षतबाह्वो भटमौलयो बभूवुः ॥ ७५ ॥
 इदमुल्ललितायमुच्चकैः
 स्थितमाभाति शतशृङ्गमण्डलम् ।
 रथिनस्त्रिदिवालयं गतान्
 स्वयमन्वेतुमिवादृतोद्यमम् ॥ ७६ ॥
 प्रविकीर्णपुटाजिनं वभा-
 विह निस्वानकदम्बमुन्मुखम् ।
 पलसंचयनाय कोष्पैः
 परितो भारुडच्छटेव सज्जिता ॥ ७७ ॥
 अवलोक्य कृष्ण विष्णवो
 जगतामप्यवहन्त ये धुरम् ।
 भुवि ते पतिता क्षिप्रैर्वशा
 धिगहो यान्ति पलादखाद्यताम् ॥ ७८ ॥
 प्रतिरोमपृषत्कमण्डली-
 परिविद्धः परिदूरितामनेः ।
 पिसितयसनाय जम्बुके-
 रयमाद्याश्च विमुच्यते मुहुः ॥ ७९ ॥
 भषणोऽस्य वपुष्यसाकृत्-
 कृपिशाभं फिषितस्त्र शङ्कया ।
 शरशल्यमदन् क्षाताननः
 स्वपलेनेव विमाहते मुदम् ॥ ८० ॥
 पतितस्य करेण विभ्रतः
 शरमेकेन हस्ति कार्मुकम् ।

लघु दूरममुष्य यान्त्यमी
 चकिताः फेरवगृध्रवायसाः ॥ ८१ ॥
 गमितः शतखण्डतामयं
 रिपुणा कोपपरेष मार्गेषुः ।
 मुदितेन समेत्य फेरुणा
 सकुटुम्बेन विभज्य भुज्यते ॥ ८२ ॥
 अयमस्य दृशि क्षिपन् मुखं
 श्रुतिपाशे पतितैककक्रमः ।
 करटो विरटन् धुतच्छदः
 करटेः केन रटद्विरीक्ष्यते ॥ ८३ ॥
 पिशितयसनाततृप्यः
 कतिचित् क्रव्यभुजः पिबन्त्यमी ।
 सुभटासिंहतिद्विखडित-
 द्विरदेन्द्रप्रकरोदरोदकम् ॥ ८४ ॥
 पिशितार्थमुपागतैर्निशा-
 चरचक्रेर्नरचक्रतो धुताः ।
 कुपिता इव यान्ति जम्बुका-
 दय एते व्यसुरवसां कुलम् ॥ ८५ ॥
 इह विम्बविदंशदंशिनः
 पलभुग्दम्पत्यः स्मरातुराः ।
 रसयन्ति रसात् करोटिभि-
 रवकाभे रुधिरासवं नभम् ॥ ८६ ॥
 नलकास्थिपुटसुतं घृतं
 नवमस्तिष्ययुतं निशाचरी ।
 अमिभोजयति प्रियं शिशू-
 नपि सेयं पिशितैकभुक् स्वयम् ॥ ८७ ॥
 प्रखरेः सुरकादिकायुधैः
 पतितानां भुजिनां ह हा निजेः ।
 इह जाङ्गलखण्डखण्डने
 सहकारित्वमथारि रक्षसाम् ॥ ८८ ॥
 पललेः कवलीकृतेस्तृणं
 कलयन्तो नितरां निशाचराः ।
 नखभिन्नशबोधदृष्ट्या
 जलधारां परितः पिबन्त्यमी ॥ ८९ ॥

कृतरक्तविलेपनाः प्रिये-
 र्जनितान्त्रावलिहारवल्लयः ।
 पलभुक्कुसुदृशोऽयं रासकेः
 कटु गायन्ति किरीटिपौरुषम् ॥ ९० ॥
 न निरीक्षितुमप्युपाचरे-
 रपि शक्याः सुकृतेकराशयः ।
 व्यसवोऽप्यतिशायिकान्तमः
 सुखसुप्ता इव भान्ति केऽप्यमी ॥ ९१ ॥
 दुषधूः खलु दिव्यमूर्तिना
 परिरब्धाप्यमुनास्य विग्रहम् ।
 अतिदिव्यममुं विलेपना-
 भिपतद्भृङ्गमिवाकटाक्षयत् ॥ ९२ ॥
 परितोऽब्रुवधियालिपद्धति-
 र्नृपतेरस्य मुखे व्यसोरपि ।
 अमला मखिकुण्डलांशुभि-
 र्निपतन्ती चलचामरायते ॥ ९३ ॥
 विमलातपवारणोदरे
 पतितो मौक्तिकभूषणांशुमान् ।
 अधिदुग्धपयोधिकुण्डलत्-
 फक्षिसुप्ताच्युतघट् विभात्ययम् ॥ ९४ ॥
 अपरोऽपि भुजाभूतां गवः
 पलभुभिर्द्रुतमेव मुच्यते ।
 त्वरिताभिपततदङ्गना-
 सुसतीत्वप्रभया भयाकुलेः ॥ ९५ ॥
 विविधैरुपलक्ष्यैः खडा-
 दुपलक्ष्य प्रमदाजनः प्रियान् ।
 किमु वाक्ति कथं विचेष्टते
 परिमन्नः शुचि पश्य केशव ॥ ९६ ॥
 किमु नाथ विरक्तवान्
 भवान् मयि यन्मामपि वीक्ष्य नाकृतः ।
 करिकुम्भतटान्मृधम्रियः
 कुचदेशादिव पाणिपल्लवम् ॥ ९७ ॥
 अनुकूल ममाद्य धृष्टतां
 प्रिय किं दर्शयसेऽधुनापि यत् ।

अस्मिन्महसि न स्वपाणितो
 धरवेणीमिव साहसप्रियः ॥ ९८ ॥
 अपि शशुरक्षतेर्धृतो
 नखचिह्नैरिव शौर्यसंपदः ।
 प्रिय मङ्गु परिष्वजस्व मां
 विधुराङ्गं त्वयि नैव मानिनी ॥ ९९ ॥
 नवरागरसाद्विलोकसे
 द्युषधूं यदनिमेषया दृशा ।
 प्रथमां दयितां ततो न मां
 किमु दाक्षिण्यवशादपीक्षसे ॥ १०० ॥
 परिरम्भश्चुम्बनादिकं
 विवित्तं केलिदुरोदरे मया ।
 वितराशुतरां तदद्य मे
 प्रिय निद्रास्यनृषः सुखीव किम् ॥ १०१ ॥
 समरश्रमभित्तये रजो-
 रुधिरोत्कृन्तशरीर एव मे ।
 परितः परिरम्भणोत्सवं
 न पुरेवाद्य करोषि किं प्रिय ॥ १०२ ॥
 अपराधपरस्य ते नति-
 र्ने मयामानि ततोऽसि मानभाक् ।
 अधुना पदयोः पतामि ते
 द्रुतमुनिष्ठ कृपां कुरु प्रभो ॥ १०३ ॥
 अशुसंचलनेऽपि जागृत्या-
 मितिवादिन् रुदतीं प्रियाद्य माम् ।
 नवजागरणासुषेक्ष्यः
 कथमाकृष्य कचेर्न चुम्बसि ॥ १०४ ॥
 मदुरस्तव मानिनेऽपि यः
 सतताभ्यासवशोऽस्युशदसात् ।
 प्रियमामपि वीक्ष्य पार्श्वगा-
 मधुना सोऽप्यलसः कथं करः ॥ १०५ ॥
 उपधाय कुचो मम स्थितो
 दिनदानश्रमवान् निशासु यः ।
 हृदयेण करः स ते क्षितो
 रत्नखिन्नः किमशेत संप्रति ॥ १०६ ॥

न्यपतन्मुहुरेत्य मन्मुखे
 कविगोष्ठीरसितोऽपि यत् तव ।
 किममीलि तदप्यदस्त्वया
 नयनं नाथ मदागमेऽधुना ॥ १०७ ॥
 मयि यन्नच दुःप्रलापवान्
 नच जागर्षि रवेरपीदृशेः ।
 कुतुकात् प्रिय तत् त्वया धृता
 छलनिद्रावगतोऽसि यच्छ गाम् ॥ १०८ ॥
 इति शोकमयोक्तिविह्वलाः
 स्रग्दश्राविलगयन्मण्डलाः ।
 गुरुमोहवशा घदन्त्यमू-
 र्दयितान् प्राणवियोगिनोऽङ्गनाः ॥ १०९ ॥
 उपलक्ष्यसे न मत्कुचो
 किमिमो कुम्भयुगेषु कुम्भिनाम् ।
 इति काचिदियं प्रलापिनी
 प्रियपाणिं तरसा हृदि व्यधात् ॥ ११० ॥
 किमु मत्परिरम्भलोभत-
 स्त्वमुपेतोऽसि पुरोऽतिदूरतः ।
 इति वागियमीशितुः पृथक्
 पतितं पाणिमुरस्थरोपयत् ॥ १११ ॥
 अधिकृतमरातयेऽर्पितं
 प्रभुणा वेष्टिधृतं निर्वं शिरः ।
 इयमुत्पलका चुचुम्ब च
 व्यसुतां प्राप च वीरवत्सभा ॥ ११२ ॥
 शतखण्डितमङ्गमीशितुः
 सकलं न्यस्य यथास्थितं क्रमात् ।
 परिरभ्य मुद्राप मूर्च्छनं
 यदियं प्राप तदेव मृत्युताम् ॥ ११३ ॥
 इति युद्धधरावलोकिनी
 पतितं वीक्ष्य सुतं सुयोधनम् ।
 सुबलस्य सुता विमूर्च्छिता
 पुनरुद्धुध्य जगद केशवम् ॥ ११४ ॥
 यदवादि मया रजोद्यमे
 न सुतः सेव जयेति भाषया ।

तदिमां ध्रुवमाययो दशं
 सह बन्धुस्वजनेः सुयोधनः ॥ ११५ ॥
 विविधैरिति भाषणेर्मुहु-
 र्विहिताक्रन्दभरा हृदीशितुः ।
 बत भानुमती दृगम्बुभिः
 स्वयमन्तःस्त्रपनं करोत्यसौ ॥ ११६ ॥
 वपुषो हरते रजोऽध्वले-
 र्विकृषत्यङ्गुलिभिस्तृणं मुखान् ।
 गमयत्यसृगम्बुभिः स्त्रुषा-
 निवहोऽयं दयितेषु मामकः ॥ ११७ ॥
 इयमद्युत मौलिमीशितुः
 स्वयमङ्गे विनिवेश्य बालिका ।
 स्वजने त्वयि दत्तदीनदृग्
 विलपन्ती घटतीदमुतरा ॥ ११८ ॥
 स्वसुरेष सुतः प्रियः सदृक्
 तव रूपे विनये नये जये ।
 किमु सर्वग पश्यति त्वयि
 छलिभिर्भूरिभिरेकको हतः ॥ ११९ ॥
 अभिचुम्ब्य हृदीशितुर्मुहं
 पुनरालोक्य निजाम्बुभिः प्रुतम् ।
 स्मृतसात्त्विकवारिविभ्रमा
 विधुरेयं रुदती घटत्यमुम् ॥ १२० ॥
 प्रिय विप्रियवानहं त्वया
 नहि पृष्ठापि युधि द्रुतं यता ।
 किमु विप्रियकारिणीमिव
 प्रलपन्तीमपि मां न भाषसे ॥ १२१ ॥
 यदि दत्तमुरः सुरस्त्रिये
 प्रिय तन्मां वलितासुखेक्षणः ।
 कटु रे रटसीह किं घटे-
 त्यपि रोषादियतापि मे मुदः ॥ १२२ ॥
 प्रिय तादृशगौरयोरुषः
 स्फुटमेकोऽपि रणेककर्कशः ।
 मदभाग्यसहायतां विना
 क सहस्रेरपि हन्यसे द्विषाम् ॥ १२३ ॥

सततं मयि साम तन्वतः
 प्रिय मन्ये तव विस्मृता रुषः ।
 धृतकोपलवस्य तत्कृते
 पुरतः स्थातुमपीश्वराः परे ॥ १२४ ॥
 तनयस्य तदेव वेरतः
 कति तातेन न अघ्नरे परे ।
 नयनोत्सव तेर्धनेरपि
 प्रिय नैको बबले पुनर्भवान् ॥ १२५ ॥
 यदि वेद्वि तपांसि तान्यहं
 सुरबालाभिरलाभि येर्भवान् ।
 द्विगुणानि विधाय तानि तत्
 प्रिय ताभ्योऽपि भवन्तमानये ॥ १२६ ॥
 भवदाननदर्शने सदा
 प्रिय यन्निर्निमित्तत्वमासदम् ।
 अनिमेषविलोचनासु म-
 द्रुमतः किं तदगामि पश्य माम् ॥ १२७ ॥
 अपि साप्रपदीनमुच्यते
 महतां सङ्गतमङ्गु शाश्वतम् ।
 तदहं सहसेयमुद्धिता
 किमु षयमासविलासवल्लभा ॥ १२८ ॥
 इति तारविलापिनीमिमा-
 मियमाकृष्य विराटमागता ।
 अनुरोदयतेऽपि रोदसी
 न सुदेष्णा करुणारवेण किम् ॥ १२९ ॥
 चिदिवेऽप्सरसो भुवि प्रियाः
 पुलकस्वेदभृतो भजन्त्यमुम् ।
 द्रुपदं स्वरभेदवेपथु-
 प्रलयस्तम्भविषर्णताश्रिताः ॥ १३० ॥
 अपकृष्य कृपीं विमूर्च्छितां
 स्फुटधूमच्छलधार्मिदुर्यशः ।
 गुरुसंस्करणं द्विजोत्तमा
 विरचय्य द्युधुनीं ब्रजन्त्यमी ॥ १३१ ॥
 रसना ननु मदभूपते-
 र्वृषतेजोवधपापलुप्ये ।

पलभुक्पतगद्युधानले
 सरलेह स्वमहो जुहोत्यसौ ॥ १३२ ॥
 दयितस्य शिरोऽतिदूरतो
 द्रुतमानीय नियोज्य वर्ष्मणि ।
 प्रियभूमिरसाविहातपो
 गृहमेहीत्यभिवक्ति मत्सुता ॥ १३३ ॥
 अवलोक्य पञ्च सुभ्रुवो
 विगतेर्ष्याः सममेव केशव ।
 शयनस्थितमाप्रपञ्चतं
 बत भूरिश्रवसं श्रयन्त्यमूः ॥ १३४ ॥
 अयमीशितुरध्वरोदुरो
 हठकण्ठग्रहकृन्मृगौदृशम् ।
 द्विजराजिषु गोसहस्रदः
 प्रतिपक्षान्तकरः करः परः ॥ १३५ ॥
 इति भर्तृभुवं प्रपातितं
 स्वयशःशाखिशिखावदेन्द्रिया
 समुदस्य भुवोऽङ्गुलीदले-
 ष्वभिचुम्ब्य प्रलपन्त्यमूर्मुहुः ॥ १३६ ॥
 स्वभुवो नटयन्नकारय-
 न्मम पुत्रं भुवि दुष्कृतानि यः ।
 वृषसेनसुषेणयोरियं
 जननी शोचति तं हतं परेः ॥ १३७ ॥
 शकुनिः पतितोऽयमात्मजान्
 मम यन्मन्त्रनियन्त्रितान् शतम् ।
 अजुहोदनुजक्रुधानल-
 त्विषि धार्मिर्भुवि लब्धमिन्द्रताम् ॥ १३८ ॥
 इति सूनुशुचा विमूर्च्छिता
 पुनरासादितचेतना स्म सा ।
 हरिमाह न मत्कुलं त्वया
 किमिवारक्षि लयोदयक्षम ॥ १३९ ॥
 अयमीदृगुपेक्षितस्त्वया-
 जनि कृत्स्नोऽपि कुलक्षयो मम ।
 इति षट्चिमितेऽस्तु वत्सरे
 भवतोऽप्यच्युत गोषविप्रवः ॥ १४० ॥

हरिराह पुरो हसन्नसौ
 मम देवाद्भितान्वयक्षयः ।
 शुचमेमि न तेन शोच मा
 त्वमपीमान् भवितव्यताहतान् ॥ १४१ ॥
 जगतामनिवारया तृषा
 विधुरासि द्रुतमेहि आहूवीम् ।
 शुचमुष्ण पिवोज्ज्वलं जलं
 तनयेभ्यो ददती जलाञ्जलीन् ॥ १४२ ॥
 इति विश्वविदा मुरच्छिदा
 तृषितेयं प्रकटीकृतस्पृहा ।
 चपयावददाः करोमि किं
 सुतशोकादपि दुःसहास्तृषः ॥ १४३ ॥
 समरव्यसुवीरमण्डल-
 स्फुटसंख्यानगतिर्युधिष्ठिरः ।
 घृतराष्ट्रनृपेण तत्त्वणं
 परिपृष्टो निजगाद दिव्यदृक् ॥ १४४ ॥
 कोट्योऽष्टषष्टिर्वीराणां ६८०१२००००० द्वादशायुतसंयुताः ।
 जघ्निरे समरेऽमुष्मिन् महःसंहतिदुःसहाः ॥ १४५ ॥
 दशपञ्च च षष्टिश्च शता ७५०० न्युत्कटतेजसाम् ।
 हतानि राजराजानां सुरराजजितामपि ॥ १४६ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि लक्षाणि १४०००००००० रणदक्षिणाः ।
 विकटाः सुभटाः पेतुरिह पातितशशवः ॥ १४७ ॥
 तुल्यं ज्वलन्मखशतानलप्रवणपावने ।
 रणोत्सङ्गे हुताङ्गास्तेऽभूवन् शतमखोपमाः ॥ १४८ ॥
 मर्तव्यमिति योद्धारोऽप्रीता गन्धर्वतां गताः ।
 पराङ्मुखा रणेऽस्तेषां हता गुह्यकतामगुः ॥ १४९ ॥
 न स्वामिभक्त्ये नो कीर्त्यै न जयाय दिवे नवा ।
 आवेशादेव ये युध्वा मृतास्ते ब्रह्मतां गताः ॥ १५० ॥
 वीरेन्द्ररूपरोद्रत्वस्वेडाभिर्युग्यमर्दनेः ।
 मृता रक्ताब्धिपातये जम्मुस्तेऽप्युतरान् कुरुन् ॥ १५१ ॥
 लोमशस्य प्रसादेन तीर्थयात्राचरः पुरा ।
 यां दृष्टिमासदं दिव्यां सर्वं पश्याम्यदस्तमा ॥ १५२ ॥
 इत्युक्त्वा य तपःसूनुरादिशन्मृतसंस्कृतो ।
 तत्रेन्द्रसेनं विदुरयुयुत्सुसंजयान्वितम् ॥ १५३ ॥

श्रीखण्डकृष्णागुरोचितासु
चितासु तेस्तत्त्वज्ञमाहितानि ।
धूमोर्मिभिः कीर्तिपटा भटानां

स्कुटं नभोऽन्तः सुरभीबभूवुः ॥ १५४ ॥

अथो मिथः कण्ठकृतयद्वासां
स्त्रीणां तदाक्रन्दरवस्तथासीत् ।

यथाभवत् तत्प्रियभोगभावा-
मप्यश्रुपातः सुरसुन्दरीणाम् ॥ १५५ ॥

स्वर्गं गतानामथ बान्धवानां

प्रवृत्तिमाप्रभुमिव प्रयातः ।

स्वर्गप्रवन्तीसलिलैः क्रियोत्कः

पार्थोऽम्बिकासूनुयुतः सवर्गः ॥ १५६ ॥

येऽपि स्त्रे स्त्रियाः कीर्तिशेषा-

स्तेषामेतद्वृत्तमक्षय्यमस्तु ।

इत्युक्त्वोऽम्बिकासूनुमुख्याः

कृपस्त्रानाः कल्पयामासुरभः ॥ १५७ ॥

सद्यः प्रोद्यद्दुःखसंघट्टमूढो

गूढं कुन्त्या श्रावितो भानुवृत्तम् ।

अर्णोः कर्णायपि धार्मिस्तदानी-

मर्थैर्मिश्रं दत्तवान् सोदराय ॥ १५८ ॥

सत्त्वक्रीतसुरर्द्धिवीरविधुरक्रन्दत्कुरङ्गेक्षणा-

श्रेणीसाङ्गनबाष्पजातयमुनासंभेदशोभाजुषः ।

आहूव्याः पुलिनावनीं विमलयन्नात्मोपवेशात् तत-
स्तेने सत्यभुवः शुचामवगलद्रागः प्रयागप्रियम् ॥ १५९ ॥

भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरहन्मताहस्थितेः

पादाब्जभ्रमरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।

तद्वाण्येजसि बालभारतमहाकाव्येऽधितेकादशं

बोधप्रक्रमसूक्तपद्मसिखे स्त्रीपर्वे निर्व्यूढताम् ॥ १६० ॥

एकेनानेन सर्गेण स्त्रीपर्वणि विनिश्चितम् ।

शतद्वयमिह स्पष्टमष्टोत्तरमनुभूताम् ॥ १६१ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-

लभारतनाम्नि महाकाव्ये धीराङ्गे स्त्रीपर्वकीर्तनो नाम

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ पर्व ११ ॥ :: :: ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ शान्तिपर्वारम्भः ॥

ओंकारः स यदाद्येकवर्णोऽपीशचयीमयः ।
व्याप विश्वानि तान् वेदान् न्यस्यन् व्यासमुनिर्मुदे ॥ १ ॥

अथ चेलोक्त्यक्त्याखक्रन्दमन्दाकिनीतटे ।

तथाजग्मुः शमरामनीरदा नारदादयः ॥ २ ॥

जलाञ्जलिधिरामेऽपि नेषाञ्जलिगलज्जलः ।

शोचान्तेऽपि सुहृच्छोकादकिंचित्करुणस्थितिः ॥ ३ ॥

धर्मभूः किमपि ध्यायन् विन्ध्यस्मारीव वारुणः ।

उचे देवर्षिणा कर्णपेयपीयूषवर्षिणा ॥ ४ ॥

युग्मम् ।

दिष्ट्यासि कुशली राजन् किंचिच्छाय इवेक्ष्यसे ।

इताहितसमूहोऽपि दग्धेन्धन इवानलः ॥ ५ ॥

जित्वाप्यरीन् रणास्कन्दमन्दसंक्रन्दनोऽधमान् ।

लब्धेऽतिकष्टादिष्टेऽपि राज्ये राजन् विषीद मा ॥ ६ ॥

अथ निःश्वस्य विश्वस्य विभुर्बुधे ह हा इताः ।

यदर्थमर्थ्यते राज्यं राज्यार्थं तेऽपि बान्धवाः ॥ ७ ॥

यचोत्पत्तिस्तदेव स्वं महसे दहतः कुलम् ।

उद्भातं दुर्यशोभिर्मे धूमैरिव हविर्भुजः ॥ ८ ॥

विषस्य सोदरेव श्रीः क्रियया नु ततोऽधिका ।

समयकुलनाशाय यद्भोगेकस्यहपि हा ॥ ९ ॥

स्मरन् मार्तुर्गिरं योऽस्मान् वध्यकोटिगतान् मुहुः ।

ररक्ष मिषदाक्षिण्यारब्धयुद्धोऽपि बान्धवान् ॥ १० ॥

अष्टे कृतघ्नैरस्माभिः सोऽपि विश्वचयीजयी ।

सहोदरो महीमज्जत्स्यन्दनव्यसनस्थितः ॥ ११ ॥

युग्मम् ।

तदीदृश्लोभचण्डालचण्डालिङ्गनदूषितः ।

अस्युश्योऽहमतो यामि जीवितुं विषने वने ॥ १२ ॥

ते सव्यसाचिसाचिव्यभाजः पान्तु धरां कस्यः ।

वेरस्य हेतुर्द्वेधापि न योग्या मादृशामसौ ॥ १३ ॥

अकिंचिच्चिन्तकः शान्तकण्ठतिर्मृगघट्टनेः ।

वत्स्यामि मुनिरेकाकी जीर्णपर्णशयो वने ॥ १४ ॥

इत्युक्तिभाजि भूजानो गिरं भेजे धनंजयः ।
 सकोपविनयाटोपकटुकोमलकोशलाम् ॥ १५ ॥
 अलब्धे रागिणो लोका अहो लब्धे विरागिणः ।
 हेमन्ते तापमीहन्ते हन्त ग्रीष्मे हिमं मुहुः ॥ १६ ॥
 ऐच्छद्गुणान् वने राज्यमिच्छन् राज्येऽधुना वनम् ।
 उन्मत्त इव लोकेश लोकेनाप्युपहस्यसे ॥ १७ ॥
 विधिरिन्द्रे दरिद्रे च दिदेश कृपया पृथक् ।
 धर्ममध्वरदानेश्च तपोध्यानैश्च तारणम् ॥ १८ ॥
 तद् दुःस्थेन वनस्थेन नेश यद्यादृतं तपः ।
 तदिदानीं श्रितः स्वाम्यं मनः कुरु मखादिषु ॥ १९ ॥
 अथ सद्यः समुत्तप्रदुग्धदुर्धरया गिरा ।
 कोपेन क्लृषीकृत्य विनयं पावनिर्जमो ॥ २० ॥
 वेधसा पञ्चमीचक्रे धिगकिंचनकृद्गुणान् ।
 मध्याङ्गुलीवाङ्गुलीनां मध्येऽस्माकं मुधा गुरुः ॥ २१ ॥
 नास्माकं कोऽप्युपायोऽस्ति विश्ववीरजितामपि ।
 त्वत्कनीयस्त्वनामेकं व्यसनं येन तीर्यते ॥ २२ ॥
 द्विष्टानामपि दुष्टानां रक्षणं यस्य लक्ष्मम् ।
 तद्वनं चेत् प्रियं तत् किं हता देवव्रतादयः ॥ २३ ॥
 मग्नोऽसि राज्यक्षेत्रेऽपि यदि कातरहृतया ।
 तत् तपःकष्टदृष्टः सन् विमनाः किं करिष्यसि ॥ २४ ॥
 अथाचितजलाहारा वल्कभाजो जटाजुषः ।
 किं नीडशिरसे वृक्षाः भवं घ्नन्ति विना मनः ॥ २५ ॥
 क्षताः क्षमारविषाः पूर्वं सर्वे श्रय तपोऽधुना ।
 वयं ज्येष्ठानुगा भूप भूहत्यापतनुत्वयि ॥ २६ ॥
 इति संवृतवाक्येऽस्मिन्नचतुश्चतुरो गिराम् ।
 यमोऽबलदुर्गजान्तोद्रेककेकिरवच्छविम् ॥ २७ ॥
 इष्टदीनसुपाचादिभुक्तशेषभुजां विभो ।
 गृहिणां स्पृहणीयैव गतिर्यतिघरेरपि ॥ २८ ॥
 तपोभिर्यत्नयः कष्टे राजन् वाञ्छन्ति विष्णुताम् ।
 गृहं तु गृहिणामेत्य विष्णुर्यज्ञांशमिच्छति ॥ २९ ॥
 नयी विश्वयतिस्तोमपण्यषट्पांशभाङ्गनृपः ।
 यतिः स्वपुण्यभग्नं विद्वि कः कृतिन् सुकृती तयोः ॥ ३० ॥
 तत् पालय महीपाल महीमेनां मनोयतिः ।
 तुल्यं जनकवदुङ्क्ष्व फलं राज्ययतित्वयोः ॥ ३१ ॥

दशनद्युतिहारेण हारिणीमथ भारतीम् ।
 रसनाञ्जलदोलायां दोलयामास पार्ष्णी ॥ ३२ ॥
 भिन्नारथो भवद्वक्त्रप्रसादोत्काः सहोदराः ।
 नानन्द्याश्चेत् प्रभो तत् ते कृतघ्नस्य व्रतेन किम् ॥ ३३ ॥
 क्षालनं वज्रलेपेऽपि स्नेच्छेऽपि स्यात् पविषता ।
 न घटेत कृतघ्ने तु कापि पाप्मप्रतिक्रिया ॥ ३४ ॥
 सुकृतेन कृतज्ञानामधः कुर्याद्विवं धरा ।
 दुःकृतेन कृतघ्नानां नोल्लसन्ती ध्रियेत चेत् ॥ ३५ ॥
 त्वदालिङ्गनहृद्योत्तिराज्यमोगैः कृतज्ञ ते ।
 धन्याः सहेलं खेल्न्तु सौदराः सफलश्रमाः ॥ ३६ ॥
 इत्यमीषां वक्षेर्वीक्षिप्रपञ्चैरपि भूपतेः ।
 स्वबन्धुवधदुःखान्नित्यं न शमितं मनः ॥ ३७ ॥
 अथ हृच्छन्नपीयूषपयोधिलहरिं गिरम् ।
 दन्तांशुकेनिलां व्यासस्तच्छोकाग्निच्छिदेऽकिरत् ॥ ३८ ॥
 देवाद्यस्य यथा मृत्युरस्ति स म्रियते तथा ।
 मशकोऽपि यजेनापि न शक्यो हन्तुमिच्छया ॥ ३९ ॥
 तदूनाश्च मयप्रमाथि कुलं स्वमिति मा मुहुः ।
 कस्तान् विश्वजितो वीरान् हन्ति स्वेः कर्मभिर्विना ॥ ४० ॥
 स्यात् पृथक् पथि पान्थानां यथा सङ्गः क्षणं क्वचित् ।
 तथैव भविनां तत् कः शोकं तद्विरहे बहेत् ॥ ४१ ॥
 कोचितो शोकहर्षो वा यतो भावान् लवे लवे ।
 ऐन्द्रजालिकवत् कालो दर्शयत्यन्यथान्यथा ॥ ४२ ॥
 राजन् शोचसि किं बन्धून् कालेन कवलीकृतान् ।
 यस्यन्ते लीलया येन चिलोकीकारिणोऽपि ते ॥ ४३ ॥
 शुचं मुञ्च तवेदानीं कालः पालयितुं प्रजाम् ।
 न प्रजापालनादन्यो राज्ञां धर्मोऽस्ति यौघने ॥ ४४ ॥
 जीवतो राज्यभोगेन व्यसून् ब्राह्मणतर्पणैः ।
 बन्धून् प्रीण्य भूपाल त्वद्दुःखादुःखिनो द्वये ॥ ४५ ॥
 अथास्मिन् विरते विष्णुर्वितेने जिष्णुसंज्ञया ।
 क्षमापसंतपनाशाय मुखाङ्गमधुभारतीम् ॥ ४६ ॥
 कः करोति कृती शोकं राजन् परिजनार्तिदम् ।
 न बलन्ते मृता येन न च जानन्ति यत् कृतम् ॥ ४७ ॥
 सुहृदो दूरगस्यापि यदोश्चर्यश्रुतिर्मुदे ।

दिवि भोगभुजः शोच्यास्तत् किं ते बन्धवस्तदा ॥४८॥
 करस्य लालयेन्मृत्युः करी कवलवज्जनम् ।
 यदा रुचिस्तदा भुङ्क्ते ततः शोच्येत को मृतः ॥४९॥
 मृत्योश्चरा इव मुहुर्निमेषा वेगिनोऽङ्गिनाम् ।
 आयान्ति दृक्पथे जीवयहावसरमीक्षितम् ॥५०॥
 अकस्मादेव कुत्रापि कदापि गमनेच्छया ।
 जनं विश्वासयन्तीव श्वासाः शश्वद्गतागतैः ॥५१॥
 जगज्जीवातवस्तेऽपि श्रीरामभरतादयः ।
 जाता न वेति संदेहदोलायां कालतो गताः ॥५२॥
 जीवितं हन्त जन्तूनां नयनोन्मेषचञ्चलम् ।
 सुखश्रीयोषनादीनां का तदंस्पृशां कथा ॥५३॥
 कृत्यं किञ्चित् करे कार्यं तिष्ठत्यायुषि गत्वरे ।
 तमिस्राविद्युदुद्योते च्युतं द्रव्यमिष द्रुतम् ॥५४॥
 येष जीवितकल्पदुश्चतुर्वर्गफलप्रदः ।
 शोकाद्यमलकीलाभिः क्लीबा विफलयन्ति तम् ॥५५॥
 तदूलेकपते शोकं मुञ्चामुं चातुरीमय ।
 गृहाण जीवितस्यास्य काले कालोचितं फलम् ॥५६॥
 राज्ये यज्ञादिलीलाभिः सफलीकुरु योषनम् ।
 वार्द्धके तु धराधीश युक्तं मुक्तिकृते तपः ॥५७॥
 इत्यादिवाग्भिरन्येष्वपि प्राग्भूषणैर्निर्मुहुः ।
 बोधितो विष्णुना तैश्च शुचावोचद्युधिष्ठिरः ॥५८॥
 धिक्त्वां बन्धुधेदूतैः प्राग्भूतेर्मम पातकैः ।
 आकाशे कालिकोत्प्रेक्षां करिष्यन्ति कवीश्वराः ॥५९॥
 अपि जन्मसहस्राणि बह्वे मे जुहुतो वपुः ।
 क्षयं यास्यति गाङ्गेयघातकस्य क्व पातकम् ॥६०॥
 इति शोकातुरस्वान्तं विलपन्तमिलापितम् ।
 गिरा मधुरया व्यासमुनिराश्वासयन् जगो ॥६१॥
 निघ्नतो यदि धूतास्त्रान् गुरुनपि न हन्ति यः ।
 राजन् स क्षत्रधर्मैकलोकापणेन लिप्यते ॥६२॥
 युधि यः क्षत्रधर्मस्थो हन्ति वा हन्यतेऽथवा ।
 गीर्वाणैरपि पूज्येत तो पुण्यो पुण्यवृष्टिभिः ॥६३॥
 अपापस्तदसि क्षमाप प्रसन्नः पालयावनिम् ।
 यदि मिथ्याभिगङ्गास्ति वाहमेधं विधेहि तत् ॥६४॥
 अभिनन्द्य निजं राज्यमानन्द्य प्रकृतीः कृतिन् ।

पश्य पुण्याय गाङ्गेयं शरशय्याचरं गुरुम् ॥६५॥
 इति कृष्णमुनीन्द्रेण श्रीकृष्णेन च बोधितः ।
 पुरेऽविशत् पुरस्कृत्य धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥६६॥
 महेन महता भूपः स विभूष्य सभाभुवम् ।
 द्विजान् धौम्यपुरस्कारानपूजयदुपस्थितान् ॥६७॥
 दुर्योधनसुहृत् तत्र चिदण्डिमुनिवेषभाक् ।
 मणिरूप इवाङ्गारश्चार्वाकः कौणपोऽविशत् ॥६८॥
 पापागार कुलाङ्गार धिक् त्वामित्यादि भूपतो ।
 वचोऽभूत् तन्मुखाच्चिचं चन्द्रादिव हलाहलम् ॥६९॥
 द्विजा विज्ञाय राज्ञे च तं निवेद्य क्रुधादहन् ।
 हुङ्कारप्रोत्थितेनाग्निदैवतेनेव हृज्जुषा ॥७०॥
 शक्यो हन्तुं हरेणापि नैष द्विजरुषं विना ।
 इत्युक्त्वा तद्वधप्रीतो हरिरप्रीणयन्नपम् ॥७१॥
 तादृग्युद्धोत्थबाह्यान्तस्तापमण्डलखण्डनम् ।
 अथाभिषेकं भूपस्य चक्रुस्तोर्योदकैर्द्विजाः ॥७२॥
 स पूर्वभूमिभृद्द्रासनवर्ती श्रितः श्रिया ।
 राजा विराजयामास विश्वं विश्वंभरातलम् ॥७३॥
 शिवं शक्त्यान्वितमिष प्रत्यक्षं धाम्नि धर्मजः ।
 धृतराष्ट्रं प्रियायुक्तममन्यत सुहृन्मतः ॥७४॥
 योवराज्ये मरुत्पुत्रं विदुरं मन्त्रकर्मणि ।
 धनंजयं जयोद्योगे संजयं व्ययचिन्तने ॥७५॥
 नकुलं बलरत्नासु धौम्यं द्विजजनाचने ।
 सहदेवं सहस्रिण्यां स्थितिज्ञोऽथादिशन्नृपः ॥७६॥
 युगम् ।

संस्थाप्य मन्त्रिणो नुत्वा हरिं रत्नमये ददौ ।
 स भीमार्जुनयोर्दुर्योधनदुःशासनैकसी ॥७७॥
 कौरवावसथानित्यमन्येभ्योऽपि विभज्य सः ।
 गिरा हरेरुत्थात्मा लब्धप्रशमनं व्यधात् ॥७८॥
 श्राद्धं विधाय बन्धूनां भूपानथ यथाविधि ।
 धर्मात् तेभ्यः प्रपाकूपसचकल्पानकल्पयत् ॥७९॥
 विष्णुं जिष्णुनिकेतस्यमन्येद्युः क्षत्रदात्यये ।
 शश्वदन्तर्दृशा दृष्टुं दृग्भ्यां द्रष्टुं नृपोऽगमत् ॥८०॥
 सिंहासने समासीनं ध्यामलीनं हरिं नृपः ।
 शैलेऽम्बुदमिषालोक्य केकीव मुदितो जगो ॥८१॥

त्वद्वामनेचकुमुदक्रीडानित्यमधुव्रती ।
 विभावरीविभा नेयं सुखभावेन ते विभो ॥ ८२ ॥
 अथावादिनि गोविन्दे पुनराह नराधिपः ।
 विश्वेकथ्येयं किं ध्यानं दीपमर्क इवास्तुजः ॥ ८३ ॥
 इतिवाचि नृपेऽवाचि दृशावुन्मील्य विष्णुना ।
 यो मां ध्यायति राजेन्द्र तं ध्यायामि स मामिव ॥ ८४ ॥
 उत्तराशां गतप्राये तपने तनुमुक्तिधीः ।
 दध्यौ मामधुना भीष्मस्तमहं मनसागमम् ॥ ८५ ॥
 अथ प्रीत्याभ्यधातुपो भगवन् भवदुत्सुकम् ।
 भीष्मं यामः स मे धर्मान् वक्तु त्वदृशनाव्ययः ॥ ८६ ॥
 श्रुत्वैतदचलदूषभीमबीभत्सुसात्यकैः ।
 मुकुन्दः स्यन्दनी स्कन्दसहोदरदिदृक्षया ॥ ८७ ॥
 व्यधादिहान्तरे शान्तमनाः शान्तनवः स्तवम् ।
 ऋषिघ्नातवृतः शैरेर्भाषपूजानवस्रजम् ॥ ८८ ॥
 नमः स्वयमविश्वाय विश्वज्ञानाय विष्णवे ।
 सर्वाङ्गलीनसर्वाङ्गसहस्रायादुतात्मने ॥ ८९ ॥
 वाससा वासरेण्येव निशयेव तनुत्विषा ।
 शश्वदासेवितं सेवे हरिं कालमिवाङ्गिनम् ॥ ९० ॥
 न्यक् पातिनो भवाम्भोथो जन्तवोऽम्बुदबिन्दुषत् ।
 भक्ता भवन्ति यदुक्तिमुक्तिलीनाः श्रयामि तम् ॥ ९१ ॥
 अस्याविभक्तिरूपैव भक्तिर्जीवत्सु मुक्तिदा ।
 श्रीविश्वरूपं साक्षान्मे सोऽस्तु नेषामृताञ्जनम् ॥ ९२ ॥
 इति स्तुत्वा हृदा नुत्वा ध्यायन् सदोऽप्यलोकत ।
 भीष्मः प्रमोदरामाञ्जलीने भीष्मशरो हरिम् ॥ ९३ ॥
 अथ श्रीकेशवस्तेऽपि भूपभीमार्जुनादयः ।
 रथादुत्तीर्य गाङ्गेयमानम्य पुरतोऽविशन् ॥ ९४ ॥
 अथ व्यथातुरं भीष्मं दृशालिङ्ग्य हरिर्जगो ।
 कच्चित् ते न शरैर्भिन्नं ब्रह्मज्ञानमयं वपुः ॥ ९५ ॥
 श्रीविश्वरूप भगवन् भवज्जयमयात्मनाम् ।
 का बाणवज्रपर्यङ्कहंसतूलिकयोर्भिदा ॥ ९६ ॥
 इति भाषिणि भीष्मेऽथ केशवः स्माह साहसिन् ।
 त्वां वहन्ती मही मन्ये द्यामिन्द्राद्युन्मदां हसेत् ॥ ९७ ॥
 त्वयि बाणार्दिते तपमनुदुतरति क्वचित् ।
 धार्मि बोधय सर्वज्ञ धर्मोक्त्या स्वयमप्यथ ॥ ९८ ॥

क्षीरोदशायी भगवानित्युक्त्वा गरुडध्वजः ।
 परामृतकलावृष्ट्या तं दृष्ट्वा निर्व्यथं व्यधात् ॥ ९९ ॥
 तादृक्संविदूतिधामप्रसन्तिश्लाघयेरथ ।
 पुष्पवृष्टिस्तयोर्देवदेवर्षिस्तुतयोरभूत् ॥ १०० ॥
 श्वो वक्तासि कृतिन् धर्मानित्युक्त्वा भीष्ममच्युतः ।
 सपाण्डवो ययौ स्थानमाययौ च निशात्यये ॥ १०१ ॥
 अथासि निर्व्यथात्मा चेत् तदुर्मान् दिश धामये ।
 इत्युक्तिशालिनि स्माह वनमालिनि सिन्धुभूः ॥ १०२ ॥
 त्वत्प्रसादात् पटुर्धर्मान् वक्ष्यामि त्वद्विरा विभो ।
 स्वयं तु पृच्छतु क्षमाप किं ह्रीः वचोचिते कृते ॥ १०३ ॥
 अथाच्युतगिरा पादलग्नो भीष्मेण भूमिपः ।
 आश्राय मूर्ध्नि मां पृच्छेत्युक्तोऽपृच्छन्नृपक्रियाम् ॥ १०४ ॥
 कृत्वा कृष्णाय धर्माय द्विजेभ्योऽपि हृदा नमः ।
 ऊचे भीष्मः स्मितरुचा धर्मणेवोज्ज्वलां गिरम् ॥ १०५ ॥
 राजन् राजन्ति राजानः पूज्यपूजादयामयैः ।
 तारैः कङ्कणकेयूरहारैर्नटविटादयः ॥ १०६ ॥
 हासप्रियो नृपः सारं पिबद्विरनुजीविभिः ।
 पदापि स्पृश्यते रोललोलैः पुष्पमिषालिभिः ॥ १०७ ॥
 वृत्तिं कल्पयतः स्वाङ्गव्ययेनापि गवादिषु ।
 तृणादपि लघुर्नूनं सर्वधर्मोक्तिभक्तो नृपः ॥ १०८ ॥
 अकर्णस्य जगत्प्राणपायिनो वक्रचारिणः ।
 को विश्वसेद् द्विजिह्वस्य भुजगस्येव भूभुजः ॥ १०९ ॥
 सतेजःकीर्तिसूर्येन्दुः क्षमापः काल इवापरः ।
 क्वचिद्वीमः क्वचिच्छान्तः केन शक्योऽतिलङ्घितुम् ॥ ११० ॥
 मखेषु देवं सेवन्ते श्रीपतिं दहनं च ये ।
 गोपैः कोप्या न ते विप्राः श्रिये दाहाय च क्षमाः ॥ १११ ॥
 नोपेक्ष्यः स्वलिताचारः क्षमायामेकोऽपि भूभुजा ।
 तस्मिन् लब्धपदः पाप्मा कं कं व्याप्नोति न क्रमात् ॥ ११२ ॥
 नयकल्पतरुच्छन्ने क्षीणपङ्केऽस्तकवटके ।
 राज्ञामुद्यानवद्वेशे धर्मः खेलति हेलया ॥ ११३ ॥
 यदाज्ञायन्त्रिता वर्णाश्चत्वारोऽप्यर्णवा इव ।
 स्फूर्जेन्तोऽपि न मर्यादां मुञ्चन्ते स नरेश्वरः ॥ ११४ ॥
 यदि यज्ञामृते राजा न वर्षति दिवं प्रति ।
 तत् सुधार्ताः सुधाकूपान् दिवि देवाः खनन्ति किम् ॥ ११५ ॥

धराभृति न चेद्धर्मस्तदधर्मभरातुरा ।
 कूर्माद्योः किं ध्रियेतोर्वी दलयन्ती रसातलम् ॥ ११६ ॥
 तदेक एव देवः क्षमापतिर्धर्मगतिस्थितः ।
 भाति बिजगदाधारः समाहारः सुरश्रियाम् ॥ ११७ ॥
 लोकप्रणुगुणोऽप्युच्चैर्नृपः क्रूरपरिच्छदः ।
 सेवितुं शक्यते केन ससर्प इव चन्दनः ॥ ११८ ॥
 तीर्थाधिकारिभिरिव स्कीतलोभेर्नियोगिभिः ।
 पीड्यमानाः प्रजास्तीर्थमिव भूषं शणन्ति ह ॥ ११९ ॥
 नृपश्चाहृषरीवारोऽप्यचारुचरितः स्वयम् ।
 जनेन त्यज्यते दूरं मन्त्रिवान् फणवानिव ॥ १२० ॥
 स्वाचारपरिवारस्य सदाचारस्य भूपतेः ।
 राज्ययामकतां यमुत धर्मास्त्रजगदर्चितः ॥ १२१ ॥
 क्रियासु विफलाः सैन्यक्रमविक्रमबुद्धयः ।
 न स्यादात्मेव भूपानां पुरोधा यद्वि धर्मवित् ॥ १२२ ॥
 प्रतापस्य प्रकाशेन दण्डस्यालम्बनेन च ।
 कलिध्वान्तेऽपि भूपानां वृद्धो धर्मान् सुखं चरेत् ॥ १२३ ॥
 अरक्तेभ्योऽतिरक्तेषु कुमुदेभ्योऽम्बुजेष्विव ।
 श्रियं संचारयन् भूपः प्रतापी भाति भानुवत् ॥ १२४ ॥
 प्राप्रप्रतापतपना विश्वं प्रणिधिभिर्नृपाः ।
 दूरप्रचारैर्गृह्णन्ति गूढैर्दृश इवांशुभिः ॥ १२५ ॥
 अलक्ष्यः क्षमाभुजां मन्त्रो विश्वोद्धारक्षयक्षमः ।
 सतापस्येश्वरस्येव क्रिययैवानुमीयते ॥ १२६ ॥
 क्व लक्ष्मीरतिविश्वस्ते क्व सौख्यमतिशङ्किनि ।
 तद्भाति नातिविश्वासी नातिशङ्की च भूपतिः ॥ १२७ ॥
 उद्धृतदण्डनं दीनपालनं शीललालनम् ।
 द्विजार्चनं च राज्यश्रीचतुःशालं महीभुजाम् ॥ १२८ ॥
 कारणेऽपि विक्रोपानामलुब्धानां विप्रद्यपि ।
 प्रमोदेऽप्यविकाराणां राज्ञां श्रीर्विरहासहा ॥ १२९ ॥
 मित्राणि रणकालेऽङ्गरोमाणीव प्रमोदतः ।
 यस्योच्छ्रसन्ति भूमीन्द्रः स नेन्द्रेणापि जीयते ॥ १३० ॥
 धर्मी धत्ते स्थितौ यः क्षमां तद्गुणैर्योगिनामपि ।
 अतिप्रह्वलयानन्दैरमन्दैर्ह्रियते मनः ॥ १३१ ॥
 नयी नृपो नृणां सिद्धात् सुवर्णं पुरुषादिव ।
 यं धर्मादंशमादत्ते न स तेनापि हीयते ॥ १३२ ॥

क्षमारक्षणात् परं राज्ञः कृत्यं नास्ति लभेत यत् ।
 जनानामर्थधर्मांशो तेन लोकद्वयीहितो ॥ १३३ ॥
 एवं देवव्रतो राजधर्मं धर्मस्य सूनवे ।
 भूरिप्राग्भूपचारिचचारुसौरभ्यमभ्यधात् ॥ १३४ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के शान्तिपर्वणि राजधर्मः
 समाप्तः ॥ १ ॥ :: :: ॥

॥ अथ खण्डशप्रस्ता

रामावतारवर्णनम् ॥

(११४) गाम्भीर्येण महोदयेन शरणचरणेन मर्यादया
 सर्वाशापरिपूरणेन महतास्यैर्येण धैर्येण च ।
 नाथ त्वामनुकर्तुमिच्छतितरां वारांनिधिः किं त्वसौ
 पीतो वानरलङ्घितः प्रमथितो बद्धः श्रिया त्याजितः ॥
 हे नाथ श्रीराम वारांनिधिः समुद्रस्त्वामनुकर्तुं स्वस्यस्व-
 त्साय्यमापादयितुमिच्छतितरामतिशयेन बाष्कति, तदेवा-
 ह, गाम्भीर्येण गम्भीरतया, शरणचरणेन शरणप्राप्तजनरक्षणेन,
 महोदयेन महाभागेन, मर्यादया शिष्टाचारानतिक्रमणेन,
 सर्वाशापरिपूरणेन सकलजनमनोरथपूरणेन, महता स्यैर्येण,
 चपनः महता धैर्येणेति, किं त्वसौ समुद्रः अगस्त्येन पीति-
 वानरैः स्वचरणैर्लङ्घितोऽमरैर्देवैः प्रमथितस्तथा सेतुरक्षणेन
 बद्धस्तथा देवैर्मन्यनानन्तरं श्रिया लक्ष्या त्याजितोऽतः स त्वया
 सह कथं समुद्रेणानुक्रियते त्वन्तु सर्वदोषविनिर्मुक्त इति
 भावः ॥ ११४ ॥

(११५) देव श्रीनृप रामचन्द्र भवतो दिग्जैत्रयात्रोत्सवे
 धावद्वीरतुरङ्गचञ्चलखुरक्षुण्णक्षमामण्डलम् ।
 बातोद्धुतरजोमिलत्सुरनदीसंजातपङ्कस्थली-
 दूर्वाचुम्बनचुञ्चवो हरिहयास्तेनेव वृद्धं दिनेः ॥
 हे श्रीरामचन्द्र नृपते देव भवतस्तव दिग्जैत्रयात्रोत्सवे
 दिग्विजयकर्तृणां यात्रामहोत्सवे धावतांवीरतुरङ्गाणां शूरा-
 श्वानां चञ्चलखुरैः क्षुण्णं विदारितं क्षमा भूतस्या मण्ड-
 ल तस्माद्वातेनोद्धुतमुच्छलितं यद्वजस्तेन मिलन्ती संवृता
 या सुरनदी गङ्गा तस्या संवाता या पङ्कस्थली कर्दमभूमिरत
 एव तत्र प्रवृद्धा या दूर्वास्तासां चुम्बनेन भक्षणेन विता हरि-
 हयाः सूर्याश्वा जाता अतो दिनेर्वृद्धम्, दूर्वाक्षुर भक्षणेन
 अक्षणेन प्रेरिता अपि नतूणे प्रयान्ति किन्तु शनैरेव अत एव
 श्रीज्यैर्नो महान्तो दिवसा जायन्ते इति भावः ॥ ११५ ॥

(११६) कर्पूरप्रतिपन्थिनो हिमगिरिगावायसंघर्षिणः
क्षीराम्भोनिधिमध्यगर्भजयिनो गङ्गाधसर्वकषाः ।
खच्छन्दं हरिचन्दनद्युतितुदः कुन्देन्दुसंवादिन-
स्तस्यासन्नरविन्दकन्दरूचयोऽनेकेगुणाः केचन ॥

तस्य श्रीरामस्यानिके गुणा आसंस्तत्र केचन गुणाः कर्पूर-
प्रतिपन्थिनः सिततया कर्पूरजेतार आसन्, केचन हिमगिरि
स्थपाषाणाद्यस्यर्धका, स्तथा क्षीरसमुद्रमध्यगर्भस्यातिश्वेत-
त्वासस्यापि कथिताः, सितं पावनमपि गङ्गाप्रवाहं सर्वं कष-
न्तीति तथाविधा, अन्ये च खच्छन्दं हरिचन्दनस्य व्युतिं
प्रभां तुदन्तीति तथाविधाः श्वेताग्रप्याल्हादका आसन्, तथा
कुन्देन्दुसंवादिनः सितत्वशीतलत्वादिभिः कुन्देन्दुम्यांसह
संवादशीलाः, अपरे च गुण आरविन्दकन्दरूचयः कमलकन्द
कान्तय आसन्, एतेन श्रीरामगुणानां पावनत्वं श्वेतत्वं नि-
र्मलत्वमाल्हादकत्वं चातिशयितमासीदिति सूचितम् ॥ ११२ ॥

(११७) देव त्वामसमानदाननिहितैरर्थैः कृतार्थीकृत-
बेलोक्तं फलभारभङ्गुरशिराः कल्पद्रुमो निन्दति ।

टङ्कच्छेदनवेदनाविरमणात्संजातसौख्यस्थितिः

प्राचीनव्रणिताङ्गुरोहणतया श्रीरोहणः स्तोति वः ॥

हे देव अनुपमदानाय न्यस्तेः सुवर्णादिभिरर्थैः कृतार्थी-
कृतं त्रैलोक्यं येन तथाविधं त्वां फलभारेण भङ्गुरं शिरोयस्य
स कल्पद्रुमो निन्दति, यतस्त्वया दानेन सर्वपापका सफली-
कृता अतस्तत्फलानां गृह्यालवः केपि च नासन्निति भावः,
तथा च रत्नार्थिभी रत्नग्रहणार्थं टङ्कैः खनिचैर्यच्छेदनं तेन
या वेदना तस्या विरमणादभावात्प्राचीनानि दानात्प्राक्संपन्ना-
नि यानि व्रणितास्त्यङ्गानि तेषां रोहणतया निर्व्रणतया सं-
जाता समुत्पन्ना सौख्यस्थितिर्यस्य स श्रीरोहणः पर्वतो वः
स्तौति, यतस्तथैव सर्वेषां सरस्वतया रत्नार्थिनोभावाच्च कै-
श्चिदपि विदार्यते इति भावः ॥ ११७ ॥

(११८) साधर्म्येण कथं गृणन्तु यमुनावेणीं कृपाणीं च ते
श्रीमद्रामचमूषरेण्य भवतो वाग्ब्रह्मसिद्धान्तिनः ।

नाकृष्टां हलिना न कालियवशाक्रूरां न धराजडां

न छाया जनितां न वक्रबहुलां न प्राप्रभङ्गां क्वचित् ॥

हे श्रीमद्राम हे चमूषरेण्य ते कृपाणीं खड्गं यमुनावेणीं
यमुनाप्रवाहं च वाग्ब्रह्मसिद्धान्तिनः पण्डिताः कथं गृणन्तु
कथयन्तु, यतो यमुनावेणी हलिना बलभद्रेणाकृष्टा भवतः
कृपाणी तु न केनाप्याकृष्टा, तथा सा कालियसर्पवशादुषा
कृपाणी तु न कस्यापि वशात्किंतु स्वत एवाया, तथा सा

धारायां जलं यस्याः अथवा धारायां जडास्थिरा कृपाणी
तु धारायां न जडा किंतु तीक्ष्णा, तथा द्वाया सूर्यभार्या त-
स्यां जनितोत्पन्ना यमुना कृपाणी तु द्वाया लोहमलः तेन न
जनिता किंतु लोहसारनिर्मिता, यमुना वक्राणि पानीयवा-
हास्तैर्बहुला कृपाणी तु न वक्रबहुला किन्त्वेकमुखी, तथा च
पर्वतादौ विषमस्थले प्राप्ता भङ्गा यया सा यमुना कृपाणी तु
न क्वचिदपि प्राप्रभङ्गा सर्वत्र जयिनीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

(११९) राजन् राजसुतान पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुञ्जे भोजय मां कुमार कुशलं नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं केलिशुकस्तवारिसदने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चिस्थानथ वीक्ष्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥

हे राजन् राम तवारिसदने स्थितः केलिशुकोऽध्वगैः
पान्यैः पञ्जरान्मुक्तश्चित्रस्थान् राजसुतादीन् शून्यवलभैः शू-
न्यभूमौ वीक्ष्य अथ वास्तविकधिया तेषु एकैकं प्रत्येक मि-
थ्यमाभाषते, तत्किमित्याह, राजसुता मां कुतो न पाठयति
देव्यो महिषश्च तूष्णीं स्थिता मौनमाश्रिता न पाठयन्ति
तथा हे कुञ्जे मां भोजय, तथा हे कुमार कुशलं वर्तते, त-
थाद्यापि किं न भुज्यते इत्यादीति, अनेन रामस्य सर्वतो
विजयित्वं सूचितम् ॥ ११९ ॥

(१२०) प्रौढिं धत्तां कलासु प्रथयतु कुमुदं सत्ये संचरेद्वा
नेचानन्दं विधत्तामवतु च विबुधानस्तु राजा तथापि ।
दोषान्वेषी कलङ्की सहजजडतनुः सद्यः पक्षपाती
नक्षत्रेशः कथं वा तुलयतु तुलनां रामचन्द्रेण चन्द्रः ॥

रामचन्द्रेण सार्धं चन्द्रस्तुलनां साम्यं कथं वा कलयतु
प्राप्नोतु न कथमपीत्यर्थः यद्यापि चन्द्रः कलास्त्वंशेषु प्रौढिं
प्रागल्भ्यं धत्तां विभर्तु, कुमुदं प्रकाशं प्रथयतु विस्तारयतु,
अथवा सतां देवानां पन्थाः सत्यथ आकाशस्तस्मिन् संचरेत्,
तथा नेत्राणां लोचनानामानन्दं विधत्तां कुक्तां तथा विबुधान्
देवानवतुरवतु, अस्तु च राजा शोभितः, यथा रामचन्द्रः
कलासु विज्ञानेषु प्रौढिं धत्ते, यथा कौ पृथिव्यां मुदं हर्षे
जनयति, यथा सत्ये सतां योग्ये मार्गे संचरति, यथा नेतृ-
णां रक्षकाणां मानन्दं जनयति, यथा, विबुधान्यगिदतानवति,
यथा च नाम्ना क्रियया गुणैश्च राजा, तथापि चन्द्रोदोषा
रात्रिस्तामन्वेषते तच्छीलः कलङ्कवान्, सहजतो जलमयी
तनुर्यस्य सः यद्वा चन्द्रस्य जलरूपत्वेन जडत्वादपि तथा,
विधः, तथा कृष्णपक्षे एकैककलाक्षयात्सद्यः, अतएव पक्षे-
तीतेऽमायां पतनशीलः, तथा नक्षत्राणां तारकाणामीशः
स्वामी, रामस्तु न दोषमन्वेषते किंतु गुणान्, नापि कलङ्की

नापि निसर्गतो मूर्ध्निस्वभावः, नापि कदाचन तस्य ह्यः
किंतु सर्वदा वृद्धिरेव न च न क्षत्रेणः किंतु सर्वेषां वृत्त्या-
मीशः अतश्चन्द्रो रामसमः कथं स्याच्च कथमपि रामचन्द्रस्य
सर्वोत्तमत्वादिति भावः ॥ १२० ॥

(१२१) नृपति मुकुटरत्नत्वत्प्रयाणप्रशस्तिं

प्रवृत्तपदनमदुर्निर्भराक्रान्तभोगः ।

लिखति दशनटङ्कैरुत्तमद्विर्नमद्वि-

र्जरठकमठभर्तुः कर्परे सर्पराजः ॥

ने नृपतिमुकुटरत्न राजचूडामणे तत्र लङ्कापुरीं रावणहना-
नार्थं गमनस्य प्रशस्तिं दृश्यं गतः दृश्यं च तं जघानेत्यादि
रूपां जराठकच्छपस्वामिनः कर्परे वानरचरणैर्नमन्त्या भुजे
निर्भरेण भारेणातिशयितेनाक्रान्ता भोगः शरीरं यस्य स
सर्पराजः शेषराज उच्चमद्विरुद्धं गच्छद्विरुद्धस्तनैस्तथैव नम-
द्विरुपरितनैश्च दशनटङ्कैरुत्तमद्विर्नमद्विर्नमद्विर्नम-
द्विरित्यनेन सर्वैरपि उच्यते नतया च लेखन्या रामप्रशस्ति-
लेखनीयेति सूचितम् ॥ १२१ ॥

॥ इति श्रीगुणविनयविरचितायां खण्डप्रशस्ति विवृतौ
श्रीरामचन्द्रावतारवर्णनं समाप्तम् ॥

THE APHORISMS

OF THE

YOGA PHILOSOPHY

OF

PATANJALI.

(Continued from page 320.)

¹ Having raised a doubt as to the possibility of the causal relation of these mental deposits or impressions [of mind], in order to show its possibility he states :

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्ये स्मृतिसंस्कारयोर-
करूपत्वात् ॥ ९ ॥

9. There is an immediacy among those [impressions] though intercepted by rank [in the scale of being], place and time, because the the recollection and the train of self-reproductive impression are identical [that is they are not different].

१ आसामेव वासनानाङ्कार्यकारणभावानुपपत्तिमाशङ्क्य समर्थयितु-
माह । जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्ये स्मृतिसंस्कारयोरकरूप-
त्वात् ॥ ९ ॥

¹ Of the transmigrating souls wandering in various births, when any one, having experienced some particular birth, after an interval of thousands of births, enters upon the same birth again, then the impressions [of mind, vāsana], which, depending on the particular body &c.—the cause of manifestation, were manifested in that fore-experienced birth, and which disappeared [for some period] for want of that particular kind of cause of manifestation, do appear again on finding the same kind of the body &c.—the cause of [their] manifestation. Thus, even on an interval of rank [jāti], place and time, there exists an immediacy—non-interval among these in accomplishing identical effects viz. memory &c., because there is an identity [that is, there is no difference] between a memory and the train of self-reproductive thought. For example, from the work [merit and demerit] which is performed, the train of self-reproductive property in the shape of impression takes place in the intellectual principle. This is the germination of the fruit [of works] that is, of paradise and hell &c., or the existence of the works—sacrifice &c., in a state of power. The recollection of the agent takes place from the self-reproductive property of the power of experiencing this or that particular enjoyment ; and from the recollection there is the experience of pleasure and pain, and from that experience spring up again the self-reproductive impression and recollection, &c.

For one whose doctrine memory and self-reproductive impression are different [things], the relation of cause and effect is very difficult for want of an immediacy. But in our view, when the experience itself becomes the self-reproductive impression and the self-reproductive impression changes into memory, then there is no difficulty of causal relation, because only one intellect or mind remains as a recollector.

१ इह नानायोगिषु भ्रमनां संसारिणाङ्कार्यव्योनिमनुष्य यदा येन्य-
न्तरसहस्रव्यवधानेन पुनस्तामेव योनिमस्मिन्पद्यते तदा तस्यामूर्वानुभूता-
यां योनिं तथाविधशरीरादिव्यञ्जकापेक्षया वासना याः प्रकटीभूता आ-
संस्तस्तथाविधव्यञ्जकाभावात्तिरोभूताः पुनस्तथाविधव्यञ्जकशरीरादि-
त्वाभावे प्रकटीभवन्ति जातिदेशकाल व्यवधानेपि तासां स्वानुपपत्त्यादि-
फलसाधने आनन्तर्ये नैरन्तर्यमेव कुतः स्मृतिसंस्कारयोरकरूपत्वात् ।
तथाहि अनुपपत्तिमानात्मकमणश्चित्तसत्त्वे वासनारूपः संस्कारः समुत्प-
द्यते स च स्वर्गनरकादीनाम्फलानाङ्कारुमीभावः कर्मणां यागादीनां श-
क्तिरूपतयावस्थानम् । कर्तुश्च तथाविधभोगभोक्तृत्वस्वरूपसामर्थ्यसंस्का-
रात् स्मृतिः स्मृतेश्च सुखदुःखोपभोगस्तदनुभवाच्च पुनरपि संस्कारस्म-
त्यादयः । एवञ्च यस्य स्मृतिसंस्कारादयो भिन्नास्तस्यानन्तर्याभावे दुर्लभः
कार्यकारणभावः । अस्माकं तु यदानुभव एव संस्कारीभवति संस्का-
रश्च स्मृतिरूपतया परिणमते तदेकस्यैव चित्तस्यानुसन्धातृत्वेन स्थित-
त्वात्कार्यकारणभावो न दुर्घटः ॥

' Let there exist an immediacy and the causal relation among the impressions [of mind] but when a perception takes place the first time is it then caused by an impression or does it proceed without a cause? To clear up this doubt he states as follows :—

तासामनादित्वमाश्रयो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

Aph. 10. They have eternity because the benediction is eternal.

' "They" impressions "have" eternity—state of a thing not having a beginning—, hence it means that they are without a beginning because the benediction is eternal; that is, the benediction in the shape of the intense desire—i. e. special resolution, "May the causes of my pleasure exist always and may there never be separation of us from them" which is the cause of impressions, is eternal—i. e. has no beginning.

' The meaning is this,—that, when there is the proximity of the cause [i. e. impression] who can oppose the realization of the effects, that is of the perception and the self-continuant impressions.

What is meant is this,—the intellect, modified by [various] perception and self-reproductive impression &c., and having the attributes of contraction and expansion, on finding this or that cause of manifestation—i. e. the fructification [of works], is diversified by different effect.

' Having raised the doubt, since they [impressions] are infinite how is it possible to get rid of them, he declares the means for their removal.

हेतुफलाश्रयात्मनः संयुहीतत्वादेवामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

Aph. 11. As [they are] collected by cause, effect, substratum and support [therefore] on non-existence of these non-existence of the impressions takes place.

' The cause of impressions is internal perception, and of this i. e. of perception desire &c. [i. e. desire, aversion &c.] and of these [i. e. of desire &c.] ignorance; this is the immediate and mediate cause; the "effect"

१ भवत्वानन्तर्यकार्यकारणभावश्च वासनानां यदातु प्रथममेवानुभवः प्रवर्तते तदा किं वासनानिमित्तक उत निर्निमित्तक इति शङ्कां व्यपनेतुमाह ॥

२ तासां वासनानामनादित्वं न विद्यते आदिर्यस्य तस्य भावत्वमासामादिर्नास्तीत्यर्थः कुत आश्रयो नित्यत्वात् । येयमाश्रीर्महामोहकपा सदैव सुखसाधनानि मे भूयासुर्मा कदाचित् तैर्विधेयो मम भूयादिति यः सङ्कल्पविशेषो वासनानाकारणं तस्य नित्यत्वादेनादित्वादित्यर्थः ॥

३ एतदुक्तमभवति कारणस्य संनिहितत्वादनुभवसंस्कारादीनाङ्कार्या-
शाम्भृतिः केन वार्यते । अनुभवसंस्काराद्यनुनिष्ठं सङ्कोचविकाशधर्मं चित्तं तत्तदभिव्यञ्जकविपाकलाभात् तत्तत्फलरूपतया परिणमत इत्यर्थः ॥

४ आसामानन्त्याद्दानङ्क्यं सम्भवतीत्याशङ्क्यं हानोपायमाह ॥

५ वासनानामन्तरानुभवा हेतुस्तस्याप्यनुभवस्य रागादयस्तेषामविद्या इति साक्षात् पारम्पर्येण च हेतुः । फले शरीरादिः स्वत्वादिश्च । आश्रयो बुद्धित्वमात्मन् यदेवानुभवस्य तदेव वासनानाम् ॥

is body &c. and memory &c.; "substratum" is the intellectual principle [or mind]; and the "support" of impressions is the same as that of perception [i. e. the object—the object perceived, that is whatever object being present any impression is excited, that object is the support of that impression.]

' Therefore, as all the impressions are collected by the cause, effect, substratum and support, on non-existence of this cause &c., that is, while these are rendered [useless like a bunt seed by knowledge and asceticism, the impressions, for want of a root, do not spring up—i. e. do not produce [their] effect; this is their non-existence.

' It may be asked: Since it is observed that the intellect is in momentary transition, and a difference is proved, inasmuch as the impressions are called into being not simultaneously, according to the relation of cause and effect, how can there be unity in the intellect? In answer to this he states.

अतीतानागतं स्वरूपतोऽप्यध्वभेदाद्दर्शयाम् ॥ १२ ॥

Aph. 12. That which is past and that which is to come does exist in its proper nature, for the course of properties is different.

' Production of things not existing is not reasonable, because their relation with existence is impossible, no relation of a hare's horn &c. [that is of anything chimerical and impossible] with existence has been anywhere observed.

' In the case of a non-entity, regarded as an effect, with what design do the causes proceed to act? No one exercises activity having observed a non-existing object; otherwise there would be a contradiction also among existences [inasmuch as if the non-existent became existent the existent might become non-existent]; There is no relation of a non-existence.

१ अतस्तेहेतुफलाश्रयात्मनरेनन्तानामपि वासनानां सङ्गहीतत्वात् तेषां हेतुत्वादीनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धलोकाकल्पत्वे विहिते निर्भू-
त्वाच्च वासनाः प्ररोहं यान्ति न कार्यमारम्भन्ते इति तासामभावः ॥

२ ननु प्रतिशङ्कं चित्तस्य नश्वरत्वापलब्धेर्वासनानां तत्फलानाञ्च कार्यकारणभावेनायुगपदभावित्वाभेदे कथमेकत्वमित्याशङ्क्य एकत्वस-
मर्थनायाह ॥

३ इह ह्यसताम्भावानामुत्पत्तिर्न युक्तिमती तेषां सत्त्वसम्बन्धायोगाच्च शशजिवाद्यादीनाङ्कचिदपि सत्त्वसम्बन्धो दृष्टः । नीकपाख्ये च कार्यं कि-
मुक्तिश्च कारणाणि प्रवर्तन्ते न ह्यसन्तं विषयमालम्ब्यो कश्चित्प्रवर्तते स-
तामपि विरोधात् । नाभावसम्बन्धोऽस्ति । यत्स्वरूपेण सत्त्वसत्ताकं तत्कार्यं
नीकपाख्यतामभावरूपतां भजते न विच्छेदं रूपं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

४ तस्मात्सतां नाशसम्भवादसताञ्चाप्यस्यसम्भवात् तैस्तेधर्मैर्विव-
रिणममानो धर्मो सदैवैकपक्षेवावर्तित्येते ; धर्मास्तु वैविध्यकत्वेन चै-
कात्म्यत्वेन व्यवस्थिताः स्वस्मिन् स्वस्मिन् च ध्वनि व्यवस्थिता न स्वरूपं त्य-
जन्ति वर्तमाने ऽध्वनि व्यवस्थिताः केवलं योग्यतां भजन्ते । तस्माच्छर्मा-
णामेवातःतानागताद्यध्वभेदस्तेनैव रूपेण च कार्यकारणभावोऽस्मिन्दर्शने
प्रतिपाद्यते ॥

Whatever has an existence of its own proper nature, how can that assume a state of non-entity—i. e. non-existence? that is it can never assume the contrary shape.

¹ Therefore, as destruction of existences is impossible and production of non-existences is not possible, the subject of the attributes, though modified by different properties arranged according to their three-fold nature, their three-fold time, standing in their respective courses [of past, present and future] do not abandon their forms; but while standing in the present course they acquire only their perceptibility.

The difference of courses such as past and future &c. belongs exclusively to the properties. And the relation of cause and effect is stated in this series in the same manner only.

Therefore it cannot be denied that one sole intellect continues as the subject of attributes until final emanicipation.

G. D.

(To be continued.)

THE VAISĒSHIKA APHORISMS

OF

KANĀDA.

SEVENTH BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(Continued from page 326.)

Priority and posteriority.

एकदिक्काम्यामेककालाभ्यां सचिक्रष्टवि-
प्रकृष्टाभ्यां परमपरञ्च ॥ २१ ॥

Aph. 21. The prior and posterior [are produced] by two [objects] occupying the same space and time and near and remote.

¹ The term 'prior and posterior' is used in an abstract sense. The words 'are produced' are to be supplied; also the prior and posterior may be an elliptical expression for the convention of the prior and posterior, the particle *iti* having to be supplied. By two objects occupying the same space, that is of which there is the

¹ परमपरञ्चेति भावप्रधानो निर्देशः उत्पद्यते इति शेषः यद्वा परमा परञ्चेति व्यवहार इति शेषः इतिरध्याहार्यम् एका दिग् ययोस्तावेक-
दिक्को ताभ्यामेकदिक्काभ्यां पियडाभ्यामित्यर्थः तुल्यदेशावप्येकदिक्को-
भवतः नतु ताभ्यां परत्वापरत्वे उत्पद्यते व्यभिचर्येते वेत्यत उक्तं सचि-
कृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति सचिकर्षः संयुक्तसंयोगाल्पत्वम् विप्रकर्षस्तदुभय-
स्त्वम् तद्वद्भ्यामित्यर्थः एतेन समवायिकारणमुक्तम् दिक्पियडसंयोगात्स-
मवायिकारणम् तथाहि प्राङ्मुखस्य पुरुषस्यप्राङ्मुखस्थितयोः पियडयोरे-
कस्मिन् संयुक्तसंयोगभूयस्त्वमपरस्मिन् संयुक्तसंयोगाल्पतरत्वापेक्ष्य पर-
त्वमपरत्वञ्चेत्पद्यते असमवायिकारणमुक्तम् सचिकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामि-
ति विषयेण विषयिणं प्रत्ययमुपलब्धयति तथाचापेक्षाबुद्धेः निमित्तकारण-

same space, and occupying the same time, that is, synchronous,—by these priority and posteriority are not produced, or come into use. It is therefore stated that they are produced by two objects near and remote, that is possessed of contiguity or paucity of conjunctions

त्वमुक्तम् एकदिग्गस्थितयोरेवपरत्वापरत्वेऽत्यञ्जेते इति न सर्वत्रेत्यतिः
एकस्यैव द्रष्टृपेक्षाबुद्धिः समुत्पद्यते इति न सर्वत्रेत्यतिः अपेक्षाबुद्धि-
नियमाच्च सर्वदेतात्यतिः कारणशक्तैक्यस्योः प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च परस्परान्य-
त्वम् अन्यथाहि नेत्यद्वेयतां नवा प्रतीयेयातां परस्परपेक्षायां हि द्वयो-
रनुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे प्रतीतिश्च तयोर्ना-
त्यतिमन्तरेणेति एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वापरत्वे अभिप्रेत्य तत्रै-
ककालाभ्यामिति एकोवर्तमानः कालोययोर्द्वयस्वविरपियडयोः तावेककालो
ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः सचिकर्षोऽन्यतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं
विप्रकर्षश्च बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वम् अत्रापि विषयेण विष-
यिणीं बुद्धिमुपलब्धयति तेन पुनस्वविरपियडौ समवायिकारणे कालपियड
संयोगश्चासमवायिकारणम् अन्यतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धि-
परत्वे बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्
एते च परत्वापरत्वे अनियतदिग्देशयोरपि पियडयोरेक्यञ्जेते तत्र देशिकप-
रत्वापरत्वयोः सप्तधा विनाशः उत्पादस्तु युगपदैव द्वयोरन्यथाऽन्यथा-
भ्यः स्यात् अपेक्षाबुद्धिनाशात् संयोगस्यासमवायिकारणस्यानाशात् द्रव्य-
स्य च समवायिकारणस्य नाशात् निमित्तासमवायिकारणयोर्नाशात् नि-
मित्तसमवायिकारणयोर्नाशात् निमित्तनाशासमवायिकारणानाशसमवायि-
कारणनाशेयः । तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात् तावत् परत्वेत्यतिः परत्वसामा-
न्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशस्तद्विनाशात् परत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानकाले
परत्वनाशः द्वित्वनाशवदेव सर्वमूहनीयम् । असमवायिकारणनाशादपि
तद्यथा यदैवापेक्षाबुद्धिस्तदेव परत्वाधारे पियडे कर्म ततो यदैव परत्वो-
त्पत्तिस्तदेव दिक्पियडविभागस्ततो यदा परत्वसामान्यज्ञानं तदा दिक्-
पियडसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशस्तदेव दिक्पियड-
संयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः तत्र चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाश-
समकालत्वाच्च तत्राशक्त्यम् नन्वसमवायिकारणनाशादपि गुणनाशे आ-
त्मनःसंयोगनाशादपि संस्कारद्रष्टादीनां विनाशे ब्रुव्याकुं स्यादिति
चेत् विप्रकृष्टत्वेन परत्वस्य व्यापनात् परत्वाधारस्यान्यत्र गमने विप्रकर्षा-
भावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यकी न च तदा नाशकान्तरमस्तीत्यन्यथाऽनुप-
पत्त्या संयोगनाश एव नाशकः कल्प्यते संस्काराद्रष्टादेः कार्यस्य स्मृतिसु-
खादेश्चरेणापि दर्शनाच्च तत्राशक्त्यना उपलब्धञ्चेत्तत् अत्रपेक्षेष्टुश्च
तद्वेशसंयोगनाशादपि परत्वापरत्वे विनश्यतः युक्तस्तुल्यत्वात् समवा-
यिकारणनाशादपि क्वचित् परत्वनाशः तथाहि यदा पियडावयवे समु-
त्पन्नेन कर्मणाऽवयवान्तराद्विभागस्तदेवापेक्षाबुद्धिः विभागात् पियडारम्भ-
कसंयोगनाशः परत्वसामान्यज्ञानं द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिना-
शश्च सामान्यज्ञानात् तथाच योगपद्याचापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश-
इतिक्वचिद्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा पियडावयवे
कर्मापेक्षाबुद्धेःकत्यादस्ततोऽवयवान्तरविभागः परस्तीत्यतिः तत आरम्भक-
संयोगनाशसामान्यज्ञाने ततोऽद्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ततश्च परत्वनाशः
क्वचिद्रव्यस्य संयोगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः तदयथा यदा द्रव्याव-
यवविभागस्तदेव पियडकर्मापेक्षाबुद्धेःकत्यादस्तदनन्तरमवयवसंयोगनाश-
दिक्पियडविभागपरत्वेत्यतः ततोऽद्रव्यनाशदिक्पियडसंयोगनाशपरत्व-
सामान्यबुद्धयः ततो द्रव्यनाशदिक्पियडसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः सा-
मान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति क्वचित् संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां
परत्वनाशः तद्यथा परत्वेत्यतिपियडकर्मणां सामान्यज्ञानविभागे अपे-
क्षाबुद्धिनाशदिक्पियडसंयोगनाशौ ततः परत्वनाशः क्वचित् समवाय्यस-
मवायिनिमित्तनाशेभ्यः तद्यथा परत्वेत्यतिपियडावयवविभागपियडकर्मा-
णि युगपत् तदनन्तरं परत्वसामान्यज्ञानावयवसंयोगनाशदिक्पियडविभा-
गाः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशदिक्पियडसंयोगनाशेभ्यो युगपदुत्प-
न्नेभ्यः परत्वस्यापरत्वस्य वा देशिकस्य नाशः कालकतयोस्तु परत्वापरत्व-
योरसमवायिकारणनाशाधीनोनाशोनास्ति देशिकयोर्दिक्पियडसंयोगनाशे
सचिकर्षविप्रकर्षेनाशो यथा न यथा कालिकयोरेति तयोः समवायिकार-
णनाशादपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वाभ्याञ्चेति त्रयः पक्षाः पूर्ववद्मूहनीयाः ॥

with the conjunct, and of remoteness, that is of plurality of conjunctions with the conjunct. Hereby the co-inherent cause is stated. The non-coinherent cause is the state of conjunction of the object with space. For example there are produced in a man standing with his face to the east priority and posteriority in relation to the plurality of conjunct conjunctions in one of two bodies situated in the east, and to paucity of conjunct conjunctions in another. The non-coinherent cause has thus been stated. In the words 'near and remote' there is by the object an indication of the subjective cognition. It is accordingly stated that the efficient cause is the cognition of relativity. Priority and posteriority are produced only between objects situated in the same space; they do not therefore arise everywhere. The relative conception belongs to only one observer; therefore they do not appear everywhere, for as determined by relative conception they are not everywhere produced. It being established by perception that they are produced in consequence of the power of their causes, they do not inhere in one another: otherwise they would not be produced or would not appear, for there could be no genesis or cognition of two objects mutually involving and involved, whereas priority and posteriority do appear, and this appearance without their production would be impossible. The words 'by two objects occupying the same time' have reference to priority and posteriority in time. This priority and posteriority is produced by two objects one young and the other old in which there is existent the same time. Their contiguity is the being born at an interval of fewer revolutions of the sun, their remoteness is the being born at an interval of more revolutions of the sun. There is in this case also indicated by the object a subjective idea. The two objects young and old are, therefore, the co-inherent cause. The conjunction between time and these objects is the non-coinherent cause. The conception of the being born at an interval of fewer revolutions of the sun is the efficient cause of priority, and the conception of the being born at an interval of more revolutions of the sun is the efficient cause of posteriority. This priority and this posteriority arise also in objects of indeterminate position in space. Of these there is a seven-fold destruction of priority and posteriority in space, but the production of the two is simultaneous, else there would be a regress to infinity. Their destruction results from destruction of the relative conception from destruction of the non-coinherent cause of the conjunction, from destruction of the substance which is the co-inherent cause, from destruction of the efficient, and non-coinherent causes, from destruction of the efficient and co-inherent causes, and from

the destructions of the efficient, non-coinherent, and co-inherent causes. From destruction of the relative conception, thus:—the destruction of the cognition of relativity is from the production of posteriority, that is from the general knowledge of posteriority; from the destruction of the relative conception there results destruction of the posteriority in cognising a substance qualified by posteriority; and the whole process may be inferred on the analogy of the destruction of duality. From destruction of the non-coinherent cause as when there is first there is a cognition of relativity, then action in the object which is the substratum of posteriority, thence disjunction of the object and space when posteriority is produced, thence destruction of the conjunction between space and the object, thence in consequence of the universal cognition destruction of the cognition of relativity, then from the destruction of the conjunction of the object with space, destruction of the priority and posteriority. In this instance the conception of relativity, though synchronous with the destruction of posteriority is not destructive of it. If it be urged that there is much confusion involved in the supposition of the destruction of reproduction, necessity &c., consequent on destruction of the conjunction of the soul and the internal organ in the destruction of qualities resulting from the destruction of the non-coinherent cause, we reply that it is not so; for inasmuch as posteriority is pervaded by remoteness, there must needs be a cessation of posteriority consequent on non-existence of remoteness on the removal of the substratum of posteriority. Nor is there at that time another agent of destruction, for it is the destruction of conjunction which is conceived as the agent of destruction, such destruction being otherwise impossible. Inasmuch as we observe long afterwards memory, pleasure &c. the effect of reproduction, necessity &c., we cannot suppose these to be destroyed. This also implies the percipient as a limit, and posteriority and priority are destroyed by the destruction of the conjunction between the percipient and space, this being equally efficient. Destruction of posteriority sometimes also results from destruction of the co-inherent cause, as for instance when by action produced in a portion of a body there is produced disjunction from another portion, then a conception of relativity; from this disjunction results destruction of the conjunction originative of the body and production of posteriority; in the succeeding moment from destruction of the conjunction there results destruction of the substance, and the universal conception of posteriority; from the destruction of the substance there results destruction of posteriority, and destruction of the cognition of relativity results from the universal cognition. Destruction of

posteriority, therefore, does not result from destruction of the cognition of relativity, for they are simultaneous. Destruction of posteriority is sometimes by destruction of the substance and of the cognition of relativity, as for instance when there arises in the portion of a body a relative cognition of action, thence disjunction from other constituent parts and production of posteriority, thence destruction of the originative conjunction and [production of] a universal cognition, thence destruction of the substance and of the relative cognition, thence destruction of posteriority. Sometimes destruction of posteriority is by destruction of the substance and of conjunction, as when there arises disjunction of the constituent parts of a substance, then production of action in the body and of a relative cognition, next the production of destruction of the conjunction of the parts, of disjunction between the body and space, and of posteriority, thence destruction of the substance, destruction of the conjunction of the body, a universal cognition of posteriority, thence destruction of posteriority by destruction of the cognition of the body and space and destruction of the substance, according to the rule that a universal [or simple] cognition destroys a relative cognition. Destruction of posteriority is sometimes by destruction of conjunction and of the relative cognition, as when there successively ensue production of posteriority and action in the body, a universal cognition and disjunction, destruction of the relative cognition and of the conjunction of the body with space, and thence destruction of posteriority. Destruction of posteriority at other times results from destruction of the co-inherent, non-coinherent, and efficient causes, as when there simultaneously arise production of posteriority, disjunction of the parts of the body, and action in the body, next a universal cognition of posteriority, destruction of the conjunction of constituent parts, and disjunction of the body from space, next from simultaneously produced destruction of the relative cognition, of the substance, and of the conjunction of the body with space there results destruction of priority or posteriority in space. Of priority and posteriority in time there is no destruction dependant upon destruction of the non-coinherent cause, nor is there destruction of contiguity and remoteness in temporal priority and posteriority as there is destruction of contiguity and remoteness in priority and posteriority in space where there is destruction of the conjunction of the body with space. The three cases, therefore, of destruction of temporal priority and posteriority, from destruction of the co-inherent cause, from destruction of the relative cognition, and by both conjointly, are to be inferred according to the analogy of the preceding. U.

¹ The usage [notion and expression] of prior and posterior [is produced] by two portions of matter occupying the same space, that is, having the same space as their site, and contiguous or remote, that is objects of a cognition of inherence in a substratum of more or less conjunctions with the sun. The efficient cause, therefore, of posteriority in space is the cognition of the substratum of more numerous conjunctions with the sun; the non-coinherent cause is conjunction of space in the matter which is the substratum of [this quality of posteriority], and the co-inherent cause is the matter which is the object of such cognition. The efficient cause of priority in space is the cognition of a substratum of fewer conjunctions of the sun; its co-inherent cause is the matter [which is the object of such cognition]; the non-coinherent cause is conjunction of space in such matter. For there is such a usage [judgment and proposition] as that to one living at Pāṭaliputra [Patna] Kāśī [Benares] is nearer than Prayāga [Allahabad], and Prayāga further than Kāśī. The object of this cogni-

¹ एका दिक् आधारतया ययोस्तावेकदिकौ मूर्तौ ताभ्यां मूर्ताभ्यां सन्निकटविप्रकटाभ्यां बहुतरसूर्यसंयोगाद्यत्वात्परसूर्यसंयोगाद्यत्वात्तन्निमित्तकारणं परमपरश्चेति व्यवहारो जायते इत्यर्थः तथाच दैशिकपरत्वं प्रति बहुतरसूर्यसंयोगाद्यत्वात्तन्निमित्तकारणं तदाप्येव मूर्तं दिक्संयोगोऽसमवायिकारणं तादृशज्ञानविषयोमूर्तः समवायिकारणम् दैशिकापरत्वात्स्यात्परसूर्यसंयोगाद्यत्वात्तन्निमित्तकारणं तद्विषयोमूर्तः समवायिकारणं तादृशमूर्तं दिक्संयोगोऽसमवायिकारणमिति भवति हि पाटलिपुत्रस्थस्य काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः प्रयागमपेक्ष्य काश्यपरेतिव्यवहारः तद्विषयः परत्वं प्रयागे उत्पद्यते तत्र बहुतरसूर्यसंयोगाद्यत्वेन तस्य ज्ञातत्वात् काश्याश्चापरत्वं जायते अल्पतरसूर्यसंयोगाद्यत्वेनतस्या ज्ञातत्वात् एककालाभ्यामिति एकः कालः संयोगितया ययोः पितृद्वयोस्ताभ्यामेककालाभ्यां पितृद्व्याभ्यां सन्निकटविप्रकटाभ्याम् अल्पतरतपनपरिस्पन्दबहुतरतपनपरिस्पन्दाद्यतया ज्ञाताभ्यां परमपरश्चेति व्यवहारो भवति भवति हि युवानमपेक्ष्य स्वविरः परः स्वविरमपेक्ष्य युवापर इत्यादिको व्यवहारस्तद्विषयत्वं परत्वस्य समवायिकारणं स्वविरः तत्र महाकालस्य संयोगोऽसमवायिकारणम् बहुतरसूर्यक्रियाद्यत्वात्तन्निमित्तकारणम् अपरत्वस्य च युवा समवायिकारणम् युवशरीरमहाकालयोः संयोगोऽसमवायिकारणम् स्वविराशितपनस्पन्दापेक्षयाऽल्पतरतपनस्पन्दाद्यत्वेन युनोज्ञानं निमित्तकारणम् यद्यपि शरीराणां ज्ञात्येवोपन्यासकमेवेति भिन्नत्वात् युवस्वविरगततपनपरिस्पन्दानां वैपरीत्यमपि सम्भवति तथापि बहुतरतपनपरिस्पन्दसमानाधिकरणवैजात्यवत्त्वज्ञानमेव स्वविरै कालिकपरत्वस्य कारणम् अल्पतरतपनस्पन्दसमानाधिकरणवैजात्यज्ञानञ्च युवपरत्वस्य कारणमिति नच घटादपेक्षया परमाणोरपि बहुतरसूर्यक्रियासमानाधिकरणवैजात्यवत्त्वादिति जातिमत्त्वज्ञानात् परत्वं कथं नाप्युच्यते इति वाच्यं बहुतरसूर्यक्रियासमानाधिकरणैककालीनद्वयावृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशजातिञ्च चैत्रत्वादितः सूर्यक्रियाऽपि तत्कालोत्तरकालीनान्यत्वेन विशेषणीया नतोऽंशतिवर्षजीविस्वविरचैत्रापेक्षया शतवर्षजीवि युवमेतन्ने परत्वेत्यतिः अथवा सूर्यपरिस्पन्दपूर्वोत्पन्नत्वं विप्रकर्षः तदनन्तरोत्पन्नत्वं सन्निकर्षः युवचैत्राद्युत्पत्त्यधिकरणं यः सूर्यस्पन्दस्तत्पूर्वोत्पन्नत्वं स्वविरमैत्रादौ वर्तते इति स्वविरै परत्वम् स्वविरमैत्राद्युत्पत्त्यधिकरणसूर्यस्पन्दादनन्तरोत्पन्नत्वं युवचैत्रादावस्तीति तत्रापरत्वं जायते अचेतने कालिकपरत्वापरत्वव्यवहाराभावे तु प्राणिन्ये सतीति विशेषणं देयम् तत्तच्छरीरमादायातिप्रसक्तसु जातिविशेषनिवेशेन वारणीय इति संक्षेपः ! द्विविधयोः परत्वापरत्वयोर्नाशकोऽपेक्षाबुद्धिनाश इति मुक्तावलीकारः उपकारे तु त्रिविधकारणानाशत्वेन परत्वापरत्वनाशकत्वमुक्तमिति ॥

tion, posteriority, arises in reference to Prayāga, because Prayāga is there cognised as the site of more numerous conjunctions with the sun, and the priority in reference to Kāśī arises from its being known that Kāśī is the site of less numerous conjunctions with the sun. The usage [notion and expression] of prior and posterior [is produced] by two bodies occupying the same time, that is, by two bodies which have one time to conjoin them, contiguous and remote, that is cognised as substrata of more or less numerous revolutions of the sun. For there arise such cognitions [and expressions] as that an old man is posterior in relation to a young man, and a young man prior in relation to an old man. The old man is the co-inherent cause of the posteriority which is the object of this cognition; the non-coinherent cause is conjunction with a greater time; the efficient cause is the cognition of the substratum of more numerous revolutions of the sun. The young man is the co-inherent cause of priority; the non-coinherent cause is the conjunction of the body of the young man with a great time; the efficient cause is the cognition of the young man as the substratum of less numerous revolutions of the sun than those inherent in the old man. Although bodies differ according to childhood, youth, and old age, and there is consequently possible therein the contrariety of the revolutions of the sun existent in the old man and the young, yet it is the cognition of heterogeneity in the common substratum of more numerous conjunctions with the sun that is the cause of temporal posteriority in the old man; and the cognition of heterogeneity in the substratum of less numerous conjunctions with the sun that is the cause of priority in the youth. It cannot therefore be asked in objection why posteriority is not produced in an atom, as compared with a water-pot &c., inasmuch as there is cognised in the atom the possession of the general attribution terrestriality &c. the common substratum of more numerous movements of the sun. For by this is meant possession of a general attribution non-existent in two contemporaneous common substrata of more numerous movements of the sun. Such a general attribution is the being Chaitra, &c. The solar motion is also to be characterised as other than that which is subsequent to that time. Hence it is that there is not produced posteriority in Maitra as a youth a hundred years old as compared with Chaitra an old man of eighty. Or remoteness may be defined as production prior to revolutions of the sun, and contiguity as production subsequent thereto. Production prior to the revolution of the sun which was the substratum of the production [i. e. year of the birth] of Chaitra the young man &c., exists in the old man Maitra &c., and therefore there is priority in the senior.

Production subsequent to the revolution of the sun which was the substratum of the production of Maitra the senior exists in Chaitra the junior &c., and posteriority is therefore produced in him. Inasmuch as there is in the unsentient non-existence of the cognition of priority and posteriority in time, we must add to the definition the condition of there being a sentiency. Undue width [in the definition] when we consider such and such a particular body is to be prevented by the addition of a certain universality. It is to be observed that the author of the Muktvāli states that the destruction of the cognition of relativity is destructive of priority and posteriority in both their forms [that is, of both local and temporal priority and posteriority], while in the Upaskāra it is laid down that it is the destruction of their three-fold causes that is destructive of priority and posteriority. V.

कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥

Aph. 22. [Priority and posteriority result] from posteriority of the cause, and from priority of the cause.

Time is the cause of priority and posteriority. There is here stated by indication conjunction with time as the non-coinherent cause of posteriority, and conjunction with time as the non-coinherent cause of priority, in relation to the priority and posteriority of the time. Otherwise [were not this implied] there would be no connection [between the words of the aphorism], for priority and posteriority could not be produced merely by priority and posteriority. The terms priority and posteriority have, therefore by implication the meaning of conjunction with time productive thereof. U.

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावो ऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥

Aph. 23. The non-existence of priority and posteriority in priority and posteriority is explained by minuteness and greatness.

कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥

Aph. 24. Actions [are void] of actions.

गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥

Aph. 25. Qualities [are void] of qualities.

इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥

Aph. 26. That is co-inherence by virtue of which it may be said of cause and effect that the one is in the other.

1 परत्वापरत्वयोः कार्यस्य कालस्य परत्वापरत्वं परत्वासमवायि-कारणकालसंयोगोऽपरत्वासमवायिकारणकालसंयोगश्च लक्ष्ययोस्तः कल्प-ज्ञानमवापत्तेः नहि परत्वापरत्वाभ्यामेव परत्वापरत्वे उत्पद्येते तस्मात् परत्वापरत्वपदयोस्तदुत्पादककालसंयोगावयौ लक्ष्यया ॥

¹ The investigation of co-inherence is stated, though to the neglect of thought which is the next subject in order, in favour of the desire of the student to know what co-inherence is, it having been stated that priority and posteriority co-inhere in matter only, and that knowledge, pleasure &c. co-inhere in the soul. The words 'cause and effect' have an implicative force, and are to be considered to apply also to non-cause and non-effect; as it has been stated in the section entitled the Locality of the Categories that the connection of non-conjunctly effected objects existent as underlying and underlain, the cause of the cognition of the 'here' is co-inherence. Non-conjunct effectuation is the non-existence of two

परत्वापरत्वादीनांमूर्तमात्रसमवेतत्वमुक्तं ज्ञानसुखादीनांस्वात्म-
मवेतत्वं तत्र समवाय एव कर्तुं शिष्यजिज्ञासामनुसृत्य कुक्षेऽव्येकम-
प्राप्ताया अपि लक्षणात् समवायपरीक्षामाह । कार्यकारणयोरित्युपलक्षणम्
अकार्यकारणयोरित्यपिदृष्टव्यं तदुक्तं पदार्थप्रदेशाख्ये प्रकरणे अयुतसिद्धान-
नामाध्यायधारभूतानां यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः इति
असम्बद्धयोरविवक्षितत्वमयमिति सिद्धिः इह कुण्डे दधि इह कुण्डे बदरा-
णीतिवत् इह तन्तुषु पट इह वीरुषु कट इह द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मणि
इह गवि गोत्वम् इहात्मनि ज्ञानम् इहाकाशे शब्द इतीहसुष्ठुस्यद-
माना न विना सम्बन्धमुत्पत्तुमर्हति तेनानुमीयतेऽस्ति कश्चित् सम्बन्धः-
त्ववाचो संयोग एव अन्यतरकर्मदीनां तदुत्पादकानामभावात् विभाग
पर्यवसानाभावाच्च सम्बन्धिनामयुतसिद्धत्वाच्च नियताधिकरणतयैवाश्रय-
त्वात् अप्रत्यक्षत्वादेकत्वाश्रित्यत्वाच्च । नन्वेकश्चेत्समवायस्तदा द्रव्य-
त्वादीनां सङ्करप्रसङ्गः कर्मत्वादिसमवायस्य द्रव्यसमवात् मैवम् आधा-
राधेयनियमादेवासङ्करो यद्यपि य एव द्रव्यत्वसमवायः स एव गुणत्व-
कर्मत्वादीनामपि तथापि तेषां द्रव्यमाधारस्तत्र तेषामप्रतीतिः द्रव्येष्टेव
साद्र त्वं प्रतीयते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मस्येव कर्मत्वं मत्स्वन्तंत्रत्यन्यव्यति-
रेकमतद्वर्शनादेव नियमः अन्यथा कुण्डदधीःसंयोगाविशेषेऽपि कुण्डमेवाधा-
रो न दधीत्याद्याप्रतिभावनियमस्तथा व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादेवात्रापिनि-
श्चय उपपत्स्यते नहि द्रव्येण द्रव्यत्ववत् कर्मत्वाद्याप्यभिध्यज्यते तदुक्तम्
संविदेव हि भगवती वस्तुपगमेनः शरणम् इति नद्याधारत्वं प्रति विप-
रीता स म्बिदस्ति नहि भवति द्रव्यं कर्मति नवा भवति पटे तन्त्र इति
तेन वायौ रूपसमवायेऽपि वायौ रूपमित्वाधारता न वायोः प्रतीयते
एतस्म अत्रभावशक्तिरेव सर्वत्र नियामिका स चायं नित्यप्रकारणकत्वात्
रभवात् ह समवायिकारणादुत्पत्तिनियमः तदनुसृष्टे च निमित्तासमवा-
यिनां चाच समवायस्य समवायिकारणं यत् स्यात् तत् समवायान्तरेण
तेनैव समवायेन वा न तावदाद्यः अनवस्थापातात् न द्वितीयः नहि स
एव स सवायः स्वेनैव समवायः सम्भवतोत्यात्माश्रयात् तन्तुषु पटसमवायः
पटे रूपसमवायइति प्रतीतिः कथमिति चेत् स्वरूपसम्बन्धेन समवायान्त-
राङ्गीकारेऽनवस्थापातात् तर्हिह पटरूपमित्यप्योहप्रत्ययः स्वरूपसम्बन्धेनैव
स्यात् किं समवायेनेति चेत् तत्रातिरिक्तसम्बन्धे बाधकाभावात् तर्हिह
भूतले घटाभाव इत्यत्रापि समवायः सम्बन्धान्तरं वा स्यादिति चेत् स्व-
रूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्नित्ययो-
रनेकसमवेतयोः सामान्यत्वापत्तेः प्रध्वंसस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशि-
त्वापत्तेः प्रागभावस्य च समवेतानुत्पत्त्यत्वेनाविनाशित्वापत्तेश्च नच भा-
वत्वं तत्र तन्त्रम् भावत्वस्थापादत्वात् अभावोऽस्यैव वैशिष्ट्याख्यसम्ब-
न्धान्तरमिति भाट्टाः तत्र यदि सर्वाभावव्यक्तोनामेकमेव वैशिष्ट्यं तदा
घटवत्स्यपि घटाभावप्रत्ययप्रसङ्गः घटाभाववैशिष्ट्येनैव घटाभाववैशिष्ट्य-
वत्त्वात् घट एव तत्र घटाभावधोप्रतिबन्धक इति चेत् वैशिष्ट्यसम्बन्धेन
प्रतिबन्धकाभावस्यैव तत्र सत्त्वात् नचाप्यस्यभाव एव तादृशो येन न तत्र
घटाभावाभिध्यक्तिः घटापसारणानन्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतिः तवापि
पनाशानन्तरं कार्यं न रूपवत्ताप्रत्ययः समवायस्य नित्यत्वादेकत्वाच्चेति च
त् रूपनाशदेव तदप्रतीतेरुपपत्तेः समवायप्रतिबन्धिः प्रत्यक्षमप्युक्तं मेचित
एवेत्यास्ताम् ॥

non-connected objects. Inasmuch as the thought of clarified butter here present in the bowl; as that of ju-
jubes here present in the bowl; of cloth here present
in the threads; of grass here in the blades; of sub-
stance, quality, and action here in substance; of the
essence of a cow here in the cow; of cognition here in
the soul; of sound here in the ether;—this thought of
the 'here' which is thus produced cannot be produced
without some connection. It is inferred, therefore, that
there is some connection. This connection is not mere
conjunction, for the actions &c. of one only of the two
objects cannot produce it, its existence does not termi-
nate in disjunction, connected objects may be non-con-
junctly effected, they must be conceived to have a de-
terminate substratum, it is not perceptible, and it is
one, and eternal. If it be objected that if co-inherence
be one it follows that there is a confusion with regard
to substantiality inasmuch as the essence of action &c.
may co-inhere [as well as the essence of substance] in
substance; we reply that it is not so. According to
the determination of that which underlies and that
which is underlain, there can be no confusion. For
though that co-inherence which is the co-inherence of the
essence of substance, be the co-inherence of the essences
of quality, action &c, yet substance is not the substra-
tum of these latter essences, inasmuch as they are not
manifested in substance. The essence of substances, [or
substantiality] appears only in substances, the essence
of qualities, only in qualities, the essence of actions only
in actions, and nowhere, else; accordingly from the
observation of this concomitance and its negation there
results a limitation [or determination] of the relation
between the substratum and that which it underlies.] As
there being an ordinary conjunction between a vessel
and clarified butter, it is the vessel which is the sub-
stratum, [or receptacle], not the clarified butter, and
therefore there is a limitation to the relation of con-
taining and contained, so this limitation is here pos-
sible only as a consequence of the difference of the
power of manifesting and of being manifested. For the
essence of actions &c. is not manifested by substance,
as the essence of substance, is. Hence it has been
said, All-powerful consciousness is our resource in the
apprehension of things.' For there is no contradictory
intuition in relation to the nature of substrata, since
there arises no intuition that substance becomes ac-
tion, or that the threads are in the cloth; nor in the
case of air does there appear the nature of a substratum
because in the co-inherence with colour, colour is in air.
It is therefore natural power which in every instance
determines [the relation between the substratum and
that which inheres in it]. This same co-inherence is

eternal, since it has no cause; for the co-inherent cause is the condition of the production of existences, and the non-coinherent and efficient causes are subsidiary thereto. If, moreover, there were a co-inherent cause of co-inherence, this must exist in virtue of another co-inherence or of same co-inherence. It is not the former, for there would thus result a regress to infinity. It is not the latter, for this same co-inherence could not co-inhere with itself, for thus there would be an inherence in itself. If we be asked how there arises the cognition of the co-inherence of the cloth in the threads, and of the colour in the cloth, we reply that it is by an essential connection, for on the hypothesis of a second co-inherence there would be a regress to infinity. If it be objected, In that case the cognition of the locally present also, as that there is here the colour of the cloth, must also be by essential connection:—we reply that it is not so, there being a non-existence which renders a further connection impossible. If, then, it be objected: In the cognition that there is here on this spot non-existence of a water-pot, there is a co-inherence or other connection:—we reply that it is not so, for this may be produced by essential connection; for on the contrary supposition there would follow a universality of the absolute and the reciprocal non-existences of the water-pot, eternal, and co-inherent in a plurality of objects, and emergent non-existence might be destructive as being a co-inherent effect, and antecedent non-existence might be destructive as being not produced by the co-inherent. The nature of existence is not in this case the condition, for possibility belongs to the nature of existence. The Bhāṭṭas maintain that there is in non-existence another connection called possession of attributes or predicates. On this hypothesis did possession of attributes belong to all individual non-existences, it would follow that we should cognise non-existence of a water-pot even where a water-pot existed, and the possession of the characters of non-existence as a water-pot might exist merely in virtue of the possession of the characters of non-existence as a piece of cloth. If it be replied that the water-pot in this case prevents the thought of the non-existence of the water-pot, it may be replied, that there is in this case non-existence of the preventive by reason of the connection of possession of the attributes. Nor is the nature of the substratum such that there should not be there a manifestation of the non-existence of the water-pot, for after the water-pot has been removed there appears in this substratum [that is, in the place, where the water-pot had stood] the non-existence of the water-pot. If it be objected: How is it that after the destruction of colour, on your hypothesis, there is not a cognition of the coloured,

inasmuch as co-inherence is eternal and one?—we reply that the non-appearance of the coloured is possible in consequence of the destruction of colour only. U.

¹ The connection of cause and effect, of part and whole wherefrom there results the cognition that such a thing is in such a place, is co-inherence. For a cognition such as those of the cloth in the threads, the water-pot in its halves, the grass in its blades, has for its object the existence of the threads be in the cloth &c. This existence is determined by a special kind of connection, for else it would follow that there might be such cognitions as of the water-pot in the threads, the existence of the threads &c., residing by a temporal connection in the water-pot, &c. Connection, therefore, determining existence in such and such a mode, is co-inherence; for between whole and part conjunction is impossible. The words cause and effect have an implicative power, and it is therefore to be held that, that also which determines the relation of action and agent, of essence and individual, of eternal substance and particular object, and of containing and contained [or underlying and underlain] is co-inherence. The proof of co-inherence is specific cognition [or judgment] the object of which is the relation of character and characterised [or predicate and subject]. From specialised cognition such as of a man with a staff there results an inference. In this inference, conjunction &c., being impossible, there is given a proof of co-inherence. It cannot be maintained that by essential connection we are to understand a distinct entity, there being a complexity involved in the conception of a connection of endless essential forms; and that according to this method there could not be proved a distinct connection of non-exis-

¹ कार्यकारणयोरवयवविनोदतः सम्बन्धात् इहेदमिति प्रत्ययः समवायः तन्तुषु घटः कपानेषु घटः घोरणेषु कटइत्यादिप्रत्ययोहि घटादेः तन्त्रादिवृत्तित्वं विषयाकरोति तच्च वृत्तित्वं सम्बन्धविशेषनियन्त्रितमेवान्यथा तन्तुषु घट इत्यादिप्रतीतिप्रसङ्गात् कालिकेन तन्त्रादिवृत्तित्वस्य घटादेः सत्त्वात् इत्यञ्च तादृशवृत्तितानियामकः सम्बन्धः समवाय एव अवयवावयविनोः संयोगासम्भवात् कार्यकारणयोरित्युपलक्षणगुणविनोः क्रिय क्रियावतोजातित्वत्वेनित्यद्वयविशेषपदार्थयोश्चाधाराधेयभावनियामकौपि समवाय एवेति मन्तव्यम् । समवाये प्रमाणान्तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात्पदेः पुरुष इति विशिष्टबुद्धिश्चदित्यनुमानं तत्र च संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः नच स्वरूपसम्बन्धनार्थान्तरमनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वाभ्यपगमे गौरवात् नक्षेपमभाशस्याप्यनया रीत्या सम्बन्धान्तरं सिद्धेदिति वाच्यं यतोऽभावसम्बन्धस्य न नित्यत्वसम्भवस्तथा सतिभू तले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावस्य तत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वात् नाप्यभावस्य सम्बन्धान्तरमनित्यमङ्गीकर्तुं शक्यते एकस्मिन्नेव भूतले सहस्रधा घटानयनापसारणादेः समन्वयसङ्ख्यकल्पनापत्तेस्तस्माद्घटापसरणकालोनभूतलादिस्वरूप एव घटाभावसम्बन्धः स्वीकरणीयः घटकालस्य सम्बन्धाघटकतयाघटकाले न घटात्यन्ताभावप्रतीतिः इत्यञ्च भूतलादेः घटाभावस्य स्वरूपसम्बन्धस्वीकारस्यावश्यकत्वेनाभावान्तरस्थलेऽपि स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वमभावप्रत्ययानामेकविधसम्बन्धावगाहित्वस्यानुभवसिद्धत्वादिति ॥

tence. For it is impossible that the connection of non-existence should be eternal [as that of co-inherence is], for were this the case, it would follow that after a water-pot had been brought to a spot [where one had not previously stood], there would be the cognition of the non-existence of the water-pot, in consequence of the eternity of the non-existence of the water-pot and of its connection. Nor can it be admitted that there belongs another non-eternal connection to non-existence, for we should then have to imagine, in the case of a water-pot being brought and taken away a thousand times, to and from a spot, a thousand connections. We must therefore maintain that the connection of non-existence of the water-pot belongs to the essential form of the spot at the time the water-pot is removed. Inasmuch as the time when the water-pot is there does not effect this connection, at the time the water-pot is there, there is no cognition of the absolute non-existence of the water-pot. Thus it being necessary to allow an essential connection of non-existence of the water-pot &c., on the ground &c., there must in the case of other non-existences be a connection with the essential form; for it is demonstrated by experience that the cognitions of non-existences are conversant about one kind of connection. V.

द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥

Aph. 27. The negation of the essence of substance and quality is explained by existence.

¹ It may be urged: Let co-inhesion be included in substance, or in quality &c., why should it be assumed to be an additional category? In reply it is stated that the negation, that is, the non-existence of the essence of substance and quality is explained, that is, is declared by existence or being. As, therefore, existence is void of the essence of substance and of quality as being the object of a differently characterised cognition; so also co-inhesion, as being the object of a differently characterised cognition, does not possess the character of substance, &c. There is here an indication, the negation of the essence of action &c. requiring to be understood. V.

तत्त्वं भावेन ॥ २८ ॥

Aph. 28. Its reality [is explained] by existence.

¹ ननु समवायो द्रव्ये गुणादिव वाऽन्तर्भवतु किन्तस्यातिरिक्तपदार्थ-त्वकल्पनेनेत्यत आह । भावेन सत्तया द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो द्रव्यत्वगुण-त्वाभावो व्याख्यातः उक्तः तथाच सत्ता यथा द्रव्यत्वगुणत्वगुण्यया विलक्ष-णबुद्धिविषयत्वात् समवायोऽपि विलक्षणबुद्धिविषयत्वाच्च द्रव्यत्वादिमा-नित्यर्थः इदमुपलक्ष्यं कर्मत्वादिप्रतिषेधोऽपि ज्ञेयः ॥

¹ The words 'is explained' are to be supplied. Its reality, that is, its unity is explained by existence, that is, by being. For as it is one existence that in all cases actuates the cognition of the existent, so is there one co-inhesion that in all cases actuates the cognition of the co-inherent, inasmuch as there is no difference in its marks [or characters by which its existence is inferred], and there is non-existence of a particular mark. For we reckon no particular mark or differentiating character, by which we should apprehend variety [of co-inhesions.] Hence it is eternal, inasmuch as non-eternity is inapplicable to that which is indivisible though there be a division according to space, time &c., as is the case with existence. It may be objected that if this co-inhesion be merely a conjunction, there may be disunion of threads and cloth or of the cloth and its colour. This is not the case, since in the absence of [previous] effect of a union disunion is impossible, for colour and the object coloured, or the parts and the whole do not exist out of mutual connection, that there should a disunion between them. If it be replied that effect of a juncture is possible, we deny this, for its possibility is absurd inasmuch as it has never been experienced. U.

A. E. G.

¹ व्याख्यातमिति शेषः तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम् यथैका सत्ता सर्वत्र सद्वृत्तिप्रवर्तिका तथैक एव समवायः सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रव-र्तकः स्वलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च नहि समवायस्य विशेषलिङ्गं भे-दकं लिङ्गमाकलयामो येन नानात्वमभ्युपगच्छामः अतएव नित्यः देशकाला-दिभेदेऽप्यभिन्नस्य सत्तावदेवानित्यत्रायोगात् ननु समवायोऽप्ययं सम्बन्ध एव तदा तन्मुपपत्तयोः पटरूपयोर्वा विश्लेषः स्यादिति चेन्न युतसिद्ध्यभावा-द्विश्लेषानुपपत्तेः नहि इपरूपप्रतीत्यवयवविनोर्वाऽसम्बन्धयोर्विद्यमान-त्वमस्ति येन विश्लेषः स्यात् युतसिद्धिरेवापादयत इति चेन्न कदाचिदपि तथाऽननुभवेनापादयतां धात् ॥

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES: MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.

CALCUTTA: MESSRS. BERIGNY & Co.

LONDON: MESSRS. TRÜBNER & Co.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ मीमांसाशास्त्रदीपनम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविवेकः	पञ्चसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
६२ वेष्टनम् १ न्यायावलीदीधितिः	खं	३	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्राघवान- न्दसरस्वतीकृता तर्कपादरूपा नवीना- ऽशुद्धा च
२ तन्त्ररत्नम्	खं	२५	०	दे	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृतं दशमा- ऽध्यायरूपं जीर्णतरमशुद्धं च
३ भाषार्थचरणम्	सं	२१	०	गो	सोमनाथकृतं शास्त्रदीपिकाव्याख्यामयूखमा- लिकाग्रन्थस्य प्राचीनं शुद्धतरं च
४ भाट्टदिनकरः	खं	२०	०	दे	महामहोपाध्यायोमरामकृष्णसुतदिनकरभट्ट- कृतो नवमाऽध्यायरूपो प्राचीनोऽशुद्धश्च
६३ वेष्टनम् १ टुप्टीका	खं	८	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृता मीमांसावार्तिक- व्याख्यारूपाऽशुद्धा प्राचीना च
२ लिङ्गपादः	खं	२१	०	दे	महामहोपाध्यायसूत्रदेवसूनुखण्डदेवकृतो न- वीनोऽशुद्धश्च
३ तर्कपादः	खं	१०	०	दे	महामहोपाध्यायवासुदेवदीक्षितकृतो नवीनो- ऽशुद्धश्च
४ शास्त्रदीपिका	खं	१४	०	गो	पार्थसारथिमिश्रकृता सप्तमाऽध्यायरूपा नवी- नाऽशुद्धा च
५ शास्त्रदीपिका	खं	१३	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृतापञ्चमा- ऽध्यायरूपा प्राचीना शुद्धतरा च
६ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	सं	७	०	गो	माधवकृतः एकादशाऽध्यायस्य द्वितीयपादरू- पो नवीनोऽशुद्धश्च [शाऽध्यायरूपा च
७ शास्त्रदीपिका	सं	२२	०	गो	पार्थसारथिमिश्रकृता नवीनाऽशुद्धतरा एकाद-
८ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	सं	७	०	गो	माधवकृतो एकादशाऽध्यायस्य चतुर्थपादरू- पो नवीनोऽशुद्धश्च
६४ वेष्टनम् १ भाट्टदीपिकाटीका	खं	४२	०	दे	श्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमखण्डनशम्भुभट्ट- कृता प्रभावलीनामिका नवीनाऽशुद्धा च
२ टुप्टीकाव्याख्या	खं	१८	०	दे	वाजपेय्याजिप्रीत्यङ्कटेश्वरदीक्षितकृता वा- र्तिकाऽभरणनामिका दशमाऽध्यायस्य तृ- तीयपादरूपा जीर्णोऽशुद्धा च

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामाभि	प्रकरणविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३ शावरभाष्यम्	खं	१८	०	दे	श्रीभट्टशंकरस्वामिकृतं षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमद्वि- तीयपादरूपं प्राचीनं शुद्धं च
४ भाट्टदीपिकाटीका	खं	६१	०	दे	श्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनशम्भुभट्टकृता प्रभावलीनामिका नवीनाऽशुद्धा च
५ भाट्टदिनकरः	खं	५	०	दे	महामहोपाध्यायोमारामकृष्णसुतदिनकरभट्ट- कृतोऽष्टमाध्यायरूपो प्राचीनः शुद्धतरश्च
६ न्यायप्रकाशटीका	खं	२५	०	दे	श्रीमदनन्तदेवात्मजापदेषाऽत्मजाऽनन्तदेव- कृतभाट्टाऽलङ्काराख्या प्राचीनाऽशुद्धा च
६५ वेष्टनम् १ टुप्टीकाव्याख्या	खं	६	०	दे	वाजपेय्याजिप्रीव्यङ्कदेश्वरदीक्षितकृता चार्ति- काऽभरणनामिका दशमाऽध्यायस्य षष्ठम- पादरूपा जीर्णाऽशुद्धा च
२ मीमांसाकोस्तुभः	खं	२६	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायखण्डदेवकृतो नवीनोऽशु- द्धश्च
३ शास्त्रदीपिका	सं	६	०	दे	श्रीपार्थसारथिमिश्रकृताऽष्टमाऽध्यायरूपा जी- र्णाऽशुद्धा च
४ प्रभा	सं	५४	०	दे	श्रीमद्रामचन्द्रात्मजवेद्याशकृता शास्त्रदीपि- काव्याख्यारूपा प्रथमाऽध्यायात्मिका प्रा- चीना शुद्धा च
५ न्यायप्रकाशः	सं	३१	०	दे	श्रीमदनन्तदेवसूत्रापदेवकृतो प्राचीनः शुद्धश्च
६६ वेष्टनम् १ न्यायप्रकाशटीका	खं	४८	०	दे	श्रीमदनन्तदेवात्मजापदेवात्मजाऽनन्तदेवकृ- ता भाट्टाऽलङ्काराख्या प्राचीनाऽशुद्धा च
२ प्रभावली	खं	३६	०	दे	श्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनशम्भुभट्टकृता भाट्टदीपिकाव्याख्यारूपा चतुर्थोऽध्याय- स्य द्वितीयपादात्मिका प्राचीनाऽशुद्धा च
३ टुप्टीकाव्याख्या	खं	२१	०	दे	वाजपेय्याजिप्रीव्यङ्कदेश्वरदीक्षितकृता चार्ति- काऽभरणनामिका दशमाऽध्यायस्य तृ- तीयपादरूपा जीर्णाऽशुद्धा च
४ मीमांसाकोस्तुभः	सं	३२	०	दे	रुद्रदेवसूत्रखण्डदेवकृतो तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपो जीर्णोऽशुद्धश्च

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकाङ्कः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिष्वर्थनम्
१ मीमांसाबोस्तुभः	सं	८४	१५७५	दे	श्रीखण्डदेवकृतो प्रथमाऽध्यायस्य तृतीयपाद- रूपो जीर्णोऽशुद्धश्च
२ प्रभा	सं	६४	०	दे	श्रीमद्रामभट्टात्मजवेदानाथभट्टकृता शास्त्र- दीपिकाव्याख्यारूपा द्वितीयाऽध्यायात्मि- का प्राचीना शुद्धा च
३ न्यायसुध	खं	८	०	दे	सोमयाजीमाधवभट्टोपाध्यायात्मजभट्टसोमे- श्वरकृता जीर्णोऽशुद्धा च
४ टुप्टीका	खं	११	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृता षष्ठाऽध्यायात्मिका प्राचीनाऽशुद्धा च
६८ वेष्टनम्					
१ अधिकरबमालाटीका	खं	१०	०	गो	माधवकृता नवीना शुद्धा तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपा च
२ शास्त्रदीपिका	खं	८	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृती- याऽध्यायस्य ऽष्टमपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
३ तन्त्रवार्तिकम्	खं	१२	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाऽध्यायस्य तुरीयचरणरूपं प्राचीनं शुद्धं च
४ शास्त्रदीपिका	खं	१२	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृती- याऽध्यायस्य चतुर्थपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
५ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	सं	११	१८४२	दे	सोमयाजीभट्टमाधवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
६ टुप्टीका	खं	५	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
६९ वेष्टनम्					
१ न्यायप्रकाशः	सं	४८	१६४५	दे	आपदेवकृतो प्राचीनोऽशुद्धश्च
२ टुप्टीका	खं	५	०	दे	भट्टकुमारिलस्वामिकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
३ शास्त्रदीपिका	खं	१०	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृती- याऽध्यायस्य तृतीयपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
४ टुप्टीकाव्याख्या	खं	७२	०	दे	वाजपेययाजिव्यङ्कटेश्वरदीक्षितकृता वार्तिका- भरणनामिका नवमाऽध्यायस्य प्रथमपादा- त्मिका जीर्णोऽशुद्धा च [नवीना शुद्धा च
५ अधिकरबमालाटीका	खं	२	०	गो	माधवकृता द्वितीयाऽध्यायस्य चतुर्थपादरूपा
१०० वेष्टनम्					
१ तन्त्रवार्तिकम्	खं	१७	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाऽध्यायस्य सप्तमपादरूपं जीर्णं शुद्धं च

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगोपयोगविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ टुप्टीकाव्याख्या	खं	२५	०	दे	वाजपेययाजिष्यङ्कटेश्वरदीक्षितकृता वार्तिका- भरणनामिका दशमाऽध्यायरूपा जीर्णा- ऽशुद्धा च
३ शास्त्रदीपिका	खं	५	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृती- याऽध्यायस्य पञ्चमपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	सं	१३	०	दे	माधवकृतो एकादशाध्यायरूपो नवीनाऽशुद्ध- श्च जैमिनीयन्यायमालाविस्तरइत्यपि ना- माऽन्तरमस्य
५ टुप्टीका	खं	२८	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
१०१ वेष्टनम्					
१ मीमांसकुतूहलवृत्तिः	खं	२५	०	दे	वासुदेवदीक्षितकृता प्रथमाऽध्यायस्य द्वितीय- पादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
२ शास्त्रदीपिका	खं	८	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृती- याऽध्यायस्य षष्ठपादरूपा प्राचीनाशुद्धा च
३ तन्त्रवार्तिकम्	खं	११	१६४१	दे	भट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाऽध्यायस्याऽष्ट- मपादरूपं जीर्णशुद्धं च
४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	१२	०	गो	माधवकृतो नवीना शुद्धश्च
५ शास्त्रदीपिका	खं	११	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता प्राची- ना शुद्धतरा च
६ टुप्टीका	खं	२५	१६३५	दे	प्राचीनाऽशुद्धा दशमाऽध्यायात्मिका च
१०२ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं	०	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता प्राची- ना शुद्धा च [प्राचीनाऽशुद्धा च
२ टुप्टीका	खं	१०	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृता एकादशाध्यायरूपा
३ मीमांसकुतूहलवृत्तिः	खं	२४	०	दे	वासुदेवदीक्षितविरचिता प्रथमाऽध्यायस्य च- तुर्थपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
४ टुप्टीकाव्याख्या	खं	१०	०	दे	वाजपेययाजिष्यङ्कटेश्वरदीक्षितकृता वार्तिका- भरणनामिका नवमाऽध्यायस्य तृतीयपा- दरूपा जीर्णाऽशुद्धा च
१०३ वेष्टनम्					
१ टुप्टीका	खं	४	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृता द्वादशाध्यायरूपा जीर्णाऽशुद्धा च

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 62.

Benares, July 1st, 1871.

Vol. VI.

॥ भाट्टचिन्तामणेस्तर्कपादः ॥

ननु धातोः किं वाच्यमिति चेत् ।

अत्र वैयाकरणाः । भूवाद्विधातूनामुत्पत्त्यादिरूपं फलं तदनुकूलो व्यापारश्च वाच्यः । उत्पत्तिः प्राकट्यम् । फले शक्त्याहकश्च भूसत्तायामित्यादिः सर्वेषां धातुपादः । व्यापारे शक्त्याहकं च भूवादयो धातव इति सूत्रं, तच्च व्यापकारेषु भूवादेषु धातुसंज्ञां विधत्त इति वाधातुवाच्यार्थवाचित्वां सर्वधातूनां सूचयति । वाधातोश्च गतिरूपव्यापार एव वाच्य इति सर्वधातूनां व्यापारवाचित्वम् । न चैवं बीजमकुरीकरोतीति प्रयोगापत्तिः । इष्टापत्तिः । अत्र फलानुकूले व्यापारे व्यापारजन्ये फले ऽनुकूलत्वजन्यत्वयोः संसर्गमर्यादया लभ्यतया फले व्यापारे च शक्तिः । प्रत्ययार्थस्तु व्यापारात्म्यः फलाश्रयस्वेत्याहुः ॥

कश्चित् भूवादय इति सूत्रं कृतैकशेषादिशब्दत्रयकं सत्तादिरूपफलवाचकभूप्रकारा गतिवाचकवाप्रकारा भूवादिगणपठिताश्च धातव इत्येतदर्थकं सत् फलवाचित्वां सर्वधातूनामाश्रेत्याहुः ॥

अत्र मण्डनः । फलमेव धात्वर्थः । पचिगमित्यजिपत्त्यादीनां विक्रियुत्तरदेशसंयोगपूर्वदेशविभागाधोदेशसंयोगादय एवार्थाः । अनुकूलव्यापारस्तु प्रत्ययार्थः, लहाद्वयवर्त्तमानत्वादिकं व्यापारे ऽन्वेति, समानपदोपात्तत्वात् । तेन व्यापारविरमे न पचतीति प्रयोगः, फलानुत्पाददशायां व्यापारमात्रकाले पचतीति प्रयोगश्च । व्यापारविरमे पाके विद्यते

पच्यर्थो विद्यत इति प्रयोगस्तु विक्रित्विर्वर्त्तत इति विद्विष्ट एव । अत एव पाके करोति पाके व्याप्रियत इति पाकात्पृथक्करणेन व्यापारविवरणम् । न च ग्रामो गमनवानिति प्रयोगापत्तिः, उत्तरदेशसंयोगरूपफलस्योभयनिष्ठत्वादिति वाच्यम् । तथास्वेपि निरूपकत्वादिसंबन्धविशेषेण वर्त्तमानस्यैव फलस्य वाच्यत्वाङ्गीकारात् । अन्यथाभिमुख्यसंबन्धेन संयोगानुकूलक्रियाया ग्रामेपि सत्त्वाद्यापारवाचित्वे ऽपि तुल्यो दोषः । एवं विध्यर्थकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादीनामपि व्यापारत्वान्वयः । तेनैतदनकामः पचेदित्यादावोद्यनसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च व्यापारत्वान्वयः । एतेन फलस्योपायगोचरकृतिसाध्यतया उपायस्य स्वगोचरकृत्यसाध्यत्वेन विधिवाच्येष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोः पाके ऽन्वयात्तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति मणिभूक्तदूषणमपास्तम् । तदनुकूलव्यापारे प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । न चैवं यजेत दद्याज्जुहुयादित्यादिषु पर्यायत्वप्रसङ्गः । स्वस्वध्वंसरूपफलस्यैकत्वादिति वाच्यम् । यजतेः स्वस्वध्वंसरूपफलवाचित्वात् । ददातेः परस्वत्वमात्ररूपफलवाचित्वात् । जुहोतेः प्रक्षेपरूपफलवाचित्वात् । एतेन स्वस्वध्वंसरूपफलोपलक्षितदेवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागो यजिवाच्यः, संकल्पितस्वीकरणपूर्वकपरस्वत्वापत्तिस्वस्वध्वंसरूपफलकद्रव्यत्यागो ददातिपदवाच्यः, देवतोद्देश्यकप्रक्षेपफलो द्रव्यत्यागो जुहोतिपदवाच्य इति भेदः । न च देवतायै दानस्थले यजतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । देवताया असंप्रदानत्वेन तत्र दशातेलाक्षिणिकत्वात् । एवं चास्ति भवति विद्यत इत्यादेः फलमात्रप्रतीतिरुपपद्यते । करोतिश्चाप्यनिरूपकफलवाचित्वं, तदनुकूलव्यापार-

रो यन्नरूपः प्रत्ययवाच्यः । एवं च न करोतियतत्योः समानार्थकत्वं, न वा यततेः सकर्मकत्वापत्तिरनुप्रयोगश्च । एवं जानातीत्यत्र विज्ञातीयविषयता, इच्छतीत्यादावपि विज्ञातीयविषयता, नश्यतीत्यत्र दर्शनाभावरूपफलमेव वाच्यम् । अतः सर्वधातूनां फलएव शक्तिरित्याहुः ॥

अन्ये तु व्यापार एव धात्वर्थः । न चोक्तदोषः । तत्तद्वा-
तुसमभिव्याहृतद्वितीयाया एव संयोगादिरूपफलविशेषबोध-
कत्वाङ्गीकारादित्याहुः ॥

के चित्तु पचतीत्यादौ फलजनकतावच्छेदकतया व्यापा-
रसमुदायनिष्ठो ऽन्तिमव्यापारनिष्ठो वा वैजात्यमखण्डोपाधि-
र्वा सिद्धः पच्याद्यर्थः । एवं च धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृ-
तया तादृशव्यापारविषयतायां चैत्रः पचति काष्ठं पचतीत्या-
दिप्रयोगः । एवं करोतेर्वापारवाचित्वम् । न च यन्नजन्यत्वाजन्य-
त्वप्रतिसंधानात्पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारेण रोगेण स्पन्द-
मानेपि चैत्रे स्पन्दं करोतीत्यप्रयोगेण च करोतेर्यन्नवाचित्व-
मिति वाच्यम् । करोतेर्यन्नार्थकत्वे तस्याकर्मकत्वेन करोतेर-
कर्मकत्वापत्तेः, फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वात् । उत्प-
त्तिरूपफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वेन ज्ञानादाविषयान्यकर्मक-
त्वे तु यततेरपि सकर्मकत्वापत्तिः । एधांचक्रइत्यादिवद्यतते-
रनुप्रयोगापत्तिश्च । अतः करोतेर्वापारसामान्यवाचित्वमि-
ति वदन्ति ॥

अन्ये तु करोतेर्यन्नवाचित्वम् । न चोक्तदोषः । विषयता-
विषयताभ्यां सकर्मकाकर्मकधात्वाः पच्यास्योरपि पचति मास-
मास्यतइत्यादावतिप्रसङ्गेन नेक्तं सकर्मकत्वम् । किं त्वविष-
यताविरहविशिष्टकर्मकाङ्गधातुत्वम् । तेन सकर्मके विशेषणा-
भावेनाकर्मकत्वस्याकर्मकत्वविषयताऽसत्त्वेन सकर्मकत्वस्य चा-
पत्तिः । आकाङ्क्षायाः शब्दवैचित्र्यकृतत्वादेकस्य धातोरर्थभेदेन
सकर्मकत्वाकर्मकत्वे । एवं पर्यायाणामपि तदव्याहृतम् । एव-
मविषयताविरहविशिष्टकर्मकद्रुधाकाङ्गधातुत्वं द्विकर्मकत्वम् । त-
स्यापि एककर्मविषयत्वेन निशां निनायेत्यादिप्रयोगे न त-
तिः । अतः प्रयत्न एव करोत्यर्थे इत्याहुः ॥

यत्तु जानातिनश्यतीत्यादौ व्यापार एव प्रत्ययार्थः, तस्य
च धात्वर्थे ऽभेदेनान्वयः, तेन जानाभिन्नो व्यापारो नाशा-
भिन्नो व्यापार इत्याह । तत्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्यु-
त्पत्तत्वेन मूर्खदाम्भिकलिखितत्वेनोपेतनीयम् ॥

इति धात्वर्थवादः ॥

एवमाख्यातस्य व्यापाररूपभावनयां शक्तिः ॥

ननु धातोरेव व्यापारवाचितया धात्वर्थातिरिक्तभावनयां
मानाभावः । न चास्तिभवत्यादिधातुतः फलस्यैव प्रतीतेर्या-

पाराप्रतीतिश्च तत्सामान्येन पच्यादीनामपि फलएव शक्तिः,
न व्यापारइति वाच्यम् । तत्रापि

अस्यादावपि कर्त्रंशे भाव्ये ऽस्त्येव हि भावना ।

इत्यादिवैयाकरणोक्तरीत्या कपालावस्थो घट आत्मानं भा-
वयतीति वार्त्तिकोक्तरीत्या च तद्वाचित्वात् । नापि फलमात्रे
तस्य शक्तिः संभवति, व्यापारोपरमे पाको विद्यतइति प्रती-
तेर्यामो गमनवानिति प्रयोगस्य चापत्तेः । घञादिसमभिव्या-
हारस्य व्यापारप्रत्यायकत्वकल्पने फलप्रत्ययप्रतिबन्धकल्पने वा
गौरवम् । पच्यर्थो विद्यतइति प्रयोगापत्तिश्च । घञादेर्व्यापा-
रवाचित्वकल्पना तु सर्वभावप्रत्ययानां धात्वर्थातिरिक्तवाच्याभा-
वनियमेन निरस्ता । अतो न फलमात्रं धात्वर्थः । नापि
व्यापारमात्रं, त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तेः । अतः फलव्यापारो
धात्वर्थः । पच्यादिधातोर्विक्रित्यादिफले ऽनुकूलव्यापारे च
प्रत्येकं शक्तिर्न विशिष्टे । व्यापारस्यैकदेशत्वापस्या कारकान-
न्वयापत्तेः । व्यापारश्चात्मनिष्ठः प्रयत्नः फुत्कारादिशरीरगतता
चेष्टा च । अनुकूलत्वस्य संसर्गमर्यादात्वात् तत्र शक्तिः ।
यावत्सु च व्यापारेषु पचतीति प्रयोगस्तावत्सु प्रत्येकं शक्तिः,
शक्यतावच्छेदकं च तावदन्यतमत्वम् । फलानुकूलत्वं तत्त्व-
तत्त्वं वा । एतेन प्रयत्नस्यान्यथासिद्धत्वेनाजनकत्वात् प्रयो-
जकव्यापारस्य तत्त्वे व्यग्रहितकृष्यादीनामपि संग्रहापत्तिरिति
परास्तम् । न च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृतया सर्वेषां
कारकाणां कर्तृत्वापस्या तृतीयाद्यापत्तिरिति वाच्यम् । वि-
षयताया एव नियामकत्वात् । अत एव तत्तत्कारकव्यापारस्य
पच्यर्थत्वविषयतायां काष्ठं पचति स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगो-
पपत्तिः । न चैवं प्रत्ययवैयर्थ्यं, प्रकृत्युपात्तफलव्यापारान्यतरा-
श्रयस्याख्यातत्वेन तित्वादिना वा एकवचनत्वादिना वैकल्या-
दिसंख्याया लट्त्वादिना वर्त्तमानत्वादेस्तदर्थत्वात् । तत्रापि
लाघवेनाश्रयत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वम् । यन्निरूपकत्वा-
दीनां संसर्गत्वात् । अत एव फलव्यापाराश्रयस्य तिङर्थत्वा-
दनभिहिताधिकारे कर्मणि द्वितीयेत्यादिशास्त्रबोधिततृती-
याद्वितीयान्तत्वं कर्तृकर्मणोर्युज्यते । अन्यथा तिङ्गं कर्तृ-
कर्मानभिधायकत्वेन सर्वदा द्वितीयातृतीयाव्युत्पत्तिप्रसङ्गेन दे-
वदत्तः पचतीत्यादीनामबोधकत्वप्रसङ्गः । तत्रापि धात्वर्थ-
व्यापारस्य मुख्यविशेष्यत्वं, सर्वकारकाणां फलस्य वर्त्तमानत्वा-
दिकालस्य च व्यापारविशेषणत्वम् । एकत्वादिसंख्यायाश्च
कर्तृकर्मणोः, कर्मणश्च फले । एवं च कर्त्राख्याते तण्डुलनि-
ष्ठविक्रित्तिजनक एकाश्रयको व्यापार इति, कर्मोख्याते चैका-
श्रयकफलजनको व्यापार इति बोधः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्य-
स्याख्यातोपस्थाप्यकर्तृकर्मभ्यामभेदेनान्वयः । स्थीयतइत्यादौ

भावाख्याते संख्यानन्वितैव धात्वर्थान्विता वा । अनुशासनाच्च द्विवचनादीनामसाधुत्वम् । न च प्रत्ययार्थाश्रयस्य धात्वर्थव्यापारविशेषणत्वे प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति प्रत्ययार्थप्राधान्यबोधकस्मृतिविरोधः । तस्या भावप्रधानमाख्यातमिति विशेषस्मृत्या बाधात् । किं च नात्र प्रत्ययार्थाद्वेशेन प्राधान्यविधिः । लिङ्गसंख्ययोर्ध्वभिचारेण विधेयस्योद्देश्याव्यापकत्वात् । नापि प्रधानोद्देशेन प्रत्ययार्थत्वविधिः । नामसु प्रातिपदिकार्थप्राधान्येन व्यभिचारात् । अत एव तस्याः प्रमाणान्तरसिद्धप्राधान्यानुवादकत्वमिति वैयाकरणाः ॥

अत्र गौतमीयाः । आख्यातस्य यस्मा वाच्यः । यस्मार्थककरोतिना विवरणात् । किं करोतीति यत्प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यस्मार्थकत्वं विनानुपपत्तेः । कृञश्च यस्माभिधायकत्वम् । पटाकुरयोः कृत्यकृत्यव्यवहारात् । तृजन्तकर्तृपदस्य कृत्याश्रयवाचकत्वम् । अन्यथा क्रियाश्रयवाचित्वापत्त्या कारकमात्रं कर्तृपदार्थः स्यात् । अतः

कृताकृतविभागेन कृतरूपव्यवस्थया ।

यत्न एवाकृतिः पूर्वापरास्मिन् सैव भावना ॥

इति यत्न एवाख्यातार्थः । रथो गच्छतीत्यत्रानुकूलव्यापारे जानाति इच्छति यतते करोतीत्यादावाश्रयत्वे उपक्षीयते नश्यति भविष्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे सर्वत्रानुकूलव्यापारे वा निरुद्धा लक्षणा । अत्र शक्यतावच्छेदकं च जीवनेयानिनिवृत्तिजनकयत्नविषयकत्वम् । यतते करोतीत्यव्यवहारात् । शक्यतावच्छेदकं च लत्वं तित्वादिकं वा । तस्य प्रत्ययार्थत्वाद्वात्वर्थनिरूपितं विशेष्यत्वं, प्रत्ययार्थप्राधान्यबोधकस्मृतेः । आख्याताभिहितसंख्या च आख्यातार्थविशेष्ये आख्याततात्पर्यविषयविशेष्ये वा ऽन्वेति । स च प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । चैत्रः पचतीति कर्त्राख्याते तण्डुलः पच्यते इतिकर्माख्याते पच्यते आदनः स्वयमेवेति कर्तृकर्माख्याते प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधानुभवात् । आख्यातार्थयत्नस्य समवायेन चैत्रे स्वजन्यव्यापारजन्यफलवत्त्वसंबन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये तण्डुलादौ वा प्रकारत्वात् । एतेनानभिहिताधिकारकत्वानुपपत्तिः कृततण्डुलंपच्यतइत्यादिप्रयोगापत्तिरपास्ता । कर्तृकर्मनिष्ठसंख्यानभिधानस्यैवानभिहिताधिकारार्थत्वात् । न च व्यापार एवाख्यातार्थ इति वाच्यम् । व्यापारत्वस्योपाधितया यत्नत्वजातेर्वाच्यतावच्छेदकत्वे लाघवात् । अत एव न कर्त्ता वाच्यः । आक्षेपलभ्यत्वाच्च । तदुक्तम् ।

आक्षेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना ।

संख्येयमात्रलाभेपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥

अतो यत्न एवाख्यातार्थः । अयं च शाब्दबोधप्रकारः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यत्वम् । कर्त्राख्याते फलं व्यापारे विशेषणं, कर्माख्यातेपि व्यापारः फले, जन्यत्वादि च संसर्गः, यत्नश्च प्रत्ययार्थः । तेन तण्डुलनिष्ठविक्रित्तिजनकयत्नवान् देवदत्त इति कर्त्राख्याते, देवदत्तनिष्ठकृतितजन्यव्यापारजन्यफलशाली तन्दुल इति कर्माख्याते बोधः । फलमात्मनेपदार्थः । निष्ठत्वं कृतित्वं द्वितीयातृतीयादर्थः, संसर्गा वा, तेन स्मृतिरप्युपपत्तेत्याहुः ॥

रत्नकोशकारस्तु व्यापारो धात्वर्थः । उत्पादनमाख्यातार्थः । तेन रथो गच्छति जानाति नश्यतीत्यादौ न लक्षणा । उत्पादयतीत्यत्र प्रत्ययार्थानुवादकः । अनुत्पादवाचिधातूत्तरप्रत्ययस्य चोत्पादवाचित्वमित्याह ॥

सिद्धान्तस्तु कृञो न यस्मार्थकत्वम् । बीजेनाकुरः कृनः स्वर्गादिना सुखं कृतमिति यत्नं विनापि व्यवहारात् । कर्तृपदस्य कर्मादिपदवदूढत्वात् । कृडिश्च कृत्याश्रये व्यापाराश्रये वा । अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः कृतिप्रकृत्याश्रयोरनन्वयापत्तिः । अतः कृञो विवरणेनाख्यातस्य यस्मार्थत्वं गर्भसाग्रगतितम् । किं च यतते करोतीत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरनन्वयापत्तिः पौनरुक्त्यं च । एषिष्यति द्वौ त्रय इत्यादाविव प्रत्ययस्यानुवादकत्वं वा । अयमर्थकधातूराख्यातप्रत्ययानां यस्मार्थत्वं वा । रथो गच्छतीत्यादावचेतने जानाति इच्छतीत्यादौ कृत्यजन्ये चाख्यातप्रयोगस्य गौणत्वम् । अनुकूलत्वमात्रे वा लाक्षणिकत्वं ब्राह्मणे श्रात्रियपदस्यैव कल्पयितुं युक्तम् । एवं मध्यमेत्तमपुरुषयोर्युष्मदस्मदोश्चेतनार्थकतया ऽचेतनार्थं ऽनुपपत्तिः । अतः कृञो व्यापारो ऽर्थस्तेन विवरणाच्चाख्यातप्रत्ययानां तत्रैव शक्तिः । एवं सति फलानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेपि न यत्नस्य तदर्थत्वम् । पाके यतते पाकं करोति पाकं भावयतीत्यादिषु पाकात्पृथक्करणेन यत्नभानानुपपत्तेः । अतो विवरणवेलायां भासमानस्य यत्नस्य धातुवाच्यत्वासंभवात्फलजनकव्यापारस्योक्तरीत्या वा व्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वम् । न चान्ते त्यजिगम्योः पर्यायता । तत्तद्वातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया एव संयोगादिरूपफलविशेषबोधकत्वाङ्गीकारात् । सर्वत्र फलानां द्वितीयादर्थत्वस्याश्रयत्वजन्यत्वादीनां च संसर्गलभ्यत्वस्याङ्गीकारात् ॥

केचित्तु विक्रित्यादिफलजनकतावच्छेदकतया व्यापारसमुदायनिष्ठोऽन्तिमव्यापारनिष्ठो वा वैजात्यमखण्डोपाधिर्वाप्यर्थः । कर्मत्वकर्तृत्वादिकमपि जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा । अत एव तस्य व्यासज्यवृत्तित्वं संगच्छते । एवं देवतात्वमपि । अतः प्रयोज्यव्यापारवाचिषु भवतिविक्रित्यतीत्या-

दिषु प्रयोजकव्यापारजन्यत्वस्य प्रयोजकव्यापारवाचिषु पद्या-
दिषु विक्रियनुकूलत्वादेराक्षेपेण भानाद्यन्वयभिवक्ष्यमानानुकूलव्या-
पाराणां तत्तद्वृत्तिजातेरखण्डोपाधेर्वा धातुवाच्यत्वम् ।
यस्य तूक्तरीत्या धात्वर्थत्वासंभवात् पारिशेष्यात्प्रत्ययवाच्य-
त्वम् । तत्रापि न यत्त्वेन वाच्यता, किं तु अनुकूलव्यापार-
वाचिकरोतिना विवरणादयो गच्छतीत्यादिसाधारणयानुकू-
लव्यापारत्वेन वाच्यता । करोतिश्च भवत्यर्थकर्तृकर्मकत्वाणि-
जन्तभवतिसमानार्थकत्वम् । तादृशकरोतिना विवरणेनान्यो-
त्पादामुकूलत्वेन यत्त्वव शक्तिः सैव भावनेति ॥

के चित् लघुभूतशक्यतावच्छेदके संभवति तद्वैरवस्या-
न्याय्यत्वाद्यन्वयार्थकज्ञा विवरणाच्च यत्त्वमेव वाच्यताव-
च्छेदकम् । नन्वेवं करोतिर्यतिसमानार्थकत्वे फलसमानाधि-
करणव्यापारवाचिषु ऽकर्मकत्वापत्तिः । उत्पत्तिरूपफलव्य-
धिकरणव्यापारवाचिषु ज्ञानादिवत्सकर्मकत्वे तु यतस्ते-
रपि सकर्मकत्वापत्तिः । एधांचक्रे इत्यादिवदनुप्रयोगापत्तिश्च ।
न च कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटीति कृधातोरेवानुप्रयोगविधा-
नाच्च तदपत्तिरिति वाच्यम् । अनेन प्रत्याहारान्तःपातिष्वा-
पारसामान्यवाचिधातुनामनुप्रयोगविधानात् । अत एव प्रत्या-
हारान्तःप्रविष्टसंप्रदा नानुप्रयोग इति चेत् । विवक्षाविवक्षा-
भ्यां धात्वोः सकर्मकाकर्मकत्वे पद्यास्योरपि पक्षिमासमा-
स्यतइत्यादावतिप्रसङ्गाच्चोक्तं सकर्मकत्वम् । किं त्वविवक्षा-
विरहविशिष्टकर्मकाकाङ्क्षाधातुत्वं तेन सकर्मके विशेषणाभावेना-
कर्मकत्वस्य विवक्षासत्त्वेन सकर्मकत्वस्य द्वात्ततिः । आकाङ्क्षायाः
शब्दवैधिव्यक्तत्वादेकस्य धातोर्धर्मेदेन सकर्मकत्वाकर्मक-
त्ववत्पद्यायाणामपि तदव्याहृतम् । एवमविवक्षाविरहविशि-
ष्टकर्मद्वयाकाङ्क्षाधातुत्वं द्विकर्मकत्वमिति द्विकर्मकस्याप्येकक-
र्मत्वे त्रिनायेत्यादौ न ततिः । अनुप्रयोगस्तु शब्दसामर्थ्यकृत-
व्यापारसामान्यवाचकव्यादिधातोर्विषयपादनीय इत्यस्तु प्र-
सक्तानुपसक्तम् । एवं च यततिपर्यायत्वेपि कृञः सकर्मकत्वा-
पपस्या तदर्थयोगादिविधुपपत्तेः क्रियते घटः स्वयमेवेत्यादि-
प्रयोगोपपत्तिः । अतो यत्त्वमेव वाच्यतावच्छेदकमित्याहुः ॥

जानाति इच्छति यतति भवति करोति नश्यतीत्यादावा-
श्रयत्वप्रतियोगित्वादौ निवृत्तलक्षणा । नचाश्रयत्वं संसर्ग इति
वाच्यम् । नामार्थधात्वर्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्प-
न्नत्वात् । अन्यथा तण्डुलः पचति चैत्रः पचते तण्डुल इत्या-
दावन्वयबोधापत्तेः । शक्ततावच्छेकं लत्वादिकं स्थानिवृत्ति ।
तिष्ठादिप्रत्ययार्थप्रत्ययस्त्वादेशिस्मरणादिति के चित् ॥

अन्ये तु स्थानिभूतलादिकमज्ञानतोऽप्यर्थप्रत्ययाच्छब्दादीनां
साधुत्वार्थं कल्पितत्वेन प्रतिषेधाकरणं भिन्नत्वेन च तत्र शक्ति-

शहासंभवाद् आदेशवृत्तित्वादिप्रक्रमेव शक्ततावच्छेकं, गच्छे-
त्यादौ शब्दादिविकरणवृत्ति तदित्याहुः ॥

तत्सिद्धं व्यापारत्वेन यत्त्वेन वा प्रत्ययवाच्यो यत्त्वो भाव-
नेति । स च नित्यं सकर्मकः । नित्यसकर्मकेन कृञा णिञ-
न्तभवतिना च विवरणात् । एवं च स्वास्थ्यकामः स्वपेदि-
त्याद्यकर्मकधातूनामपि स्वास्थ्यादिभाव्यकत्वोपपत्तिः । तस्य
भावनायां कर्मत्वेनान्वयात् । तस्याश्च मुख्यविशेष्यत्वेनैवा-
न्वयः । न च चैत्रः पचतीत्यादौ तस्याः प्रथमान्तपदोपस्थाप्य
चैत्रादौ प्रकारतयान्वयानुभवाद् न मुख्यविशेष्यत्वं संभवतीति
वाच्यम् । स्यात्यां पचति काष्ठेः पचति खादिरं वीर्यकामस्य
यूपं कुर्यादित्यादौ प्रथमान्तपदाभावेपि शाब्दबोधानुभवेन
भावनाप्रकारकशाब्दबोधे प्रथमान्तपदोपस्थितेर्हेतुत्वस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् । न च तच्च प्रथमान्तकर्तृवाचिपदाध्याहारः ।
प्रत्ययवाच्यसंख्यायाः समानपदोपस्थाप्यकर्तृव्यसंभवेनाध्या-
हारापेक्षया लक्षणाया लघुत्वेन चाख्याते कर्तृलक्षणाया एव
युक्तत्वात् । एतेनाख्यातार्थविशेष्ये आख्याततात्पर्यविषयविशे-
ष्ये वा प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये वा संख्यान्वयः । गगनेन स्थीय-
तइत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात्संख्यानन्वितैवेत्यपास्तम् । काष्ठैः
पचतीत्यत्राप्यनन्वयापत्तेः । पचतीत्यत्र कृतिविशेष्यकबोधस्वी-
कारे ऽननुगमाच्च । आख्यातार्थविशेष्यत्वादिना हेतुत्वस्या-
ख्यातजन्योपस्थितेर्हेतुत्वापेक्षया गुह्यत्वाच्च । एवं च यत्र प्र-
थमान्तपदोपस्थाप्येति तत्राप्याख्यातार्थकर्तृयभेदेन तस्या-
न्वयो, न तु भावनाविशेष्यत्वं, न च कारकाणां भावनायां
प्रकारत्वेनान्वयो भावनायाश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्यइत्यने-
कव्युत्पत्तिकल्पनापत्तिः । एतेन कारकाणां धात्वर्थे तस्य व-
र्त्तमानत्वादीनां च भावनायां तस्याश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये
प्रकारत्वेनान्वय इति परास्तम् । किं च पश्य मृगो धावती-
त्यत्र दर्शनभावनायां धावनभावनाया एव कर्मत्वेनान्वयः
मृगस्य प्रथमान्तत्वेन तदनुपपत्तेः, अध्याहारे वाक्यभेदात् ।
सा चान्यविशेषणीभूता न संभवतीत्यतोपि मुख्यविशेष्यत्वम् ।
न च मृगनिष्ठयत्नस्यानुमेयत्वेन साक्षाद्भावनाकर्मत्वं न संभ-
वतीति वाच्यम् । ज्ञानकर्मत्वसंभवात् । भावनाश्रयत्वस्य त-
त्संभवाच्च । अत एकवाक्यत्वस्यानुपपत्त्यापि विशेष्यत्वम् ।
न चैवं पाकभावना जायतइत्यस्मिन्नर्थे पचति भवतीति प्रयो-
गापत्तिरिष्टापत्तेः । किं च भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतेर्भा-
वनाप्राधान्यबोधिकायाः सार्थकत्वमन्यथानर्थक्यापत्तिः । न
च नेयं भावनाप्राधान्यबोधिका, किं तु धात्वर्थः केवलः
शुद्धो भावनेति वैयाकरणपरिभाषितधात्वर्थप्राधान्यबोधिकेति
वाच्यम् । लिङ्प्रत्ययवाच्याख्यातशब्दसामानाधिकरणानुपप-

तेः । न च सर्वमाख्यातजं नामेति स्मृतेराख्यातपदेन धातुरेवो-
च्यतइति वाच्यम् । पाक इत्यादावाख्यातपदाप्रयोगात् । नाम-
निर्वचने तु आख्यातपदं तत्प्रकृतौ लक्षणिकम् । तेना-
ख्यातशब्दस्य धातुवाचित्वाभावात्प्रत्ययवाच्याख्यातपदसामा-
नाधिकरणयानुपपत्तिः । अतो ऽत्र षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यंदिनं
सवनमिति वदनेकाख्यातार्थोद्देशेन भावनाप्रधानविधिः । ते-
नाख्यातवाच्यलक्ष्यकालसंख्याभावनाकर्तृकर्मसु भावनाप्राधान्यं
विधत्ते । अन्यथा धात्वर्थनिरूपितप्राधान्यविधौ प्रकृतिप्रत्य-
याविति स्मृतिप्राप्तेनानुवादे आनर्थक्यापत्तिः । वैयाकरण-
परिभाषणं तु नपुंसके भावे क्त इत्यादौ धात्वर्थग्रहणमेव न
स्वतन्त्राग्रथग्रहणमित्येतदर्थं, न तु भावपदशक्तिशब्दकम् ।
एवं सत्त्वप्रधानानि नामानीत्यत्रापि पावको लावक इत्याद्य-
नेकार्थनामसु लिङ्गसंख्यान्वययोगिनः प्राधान्यबोधनम् । घटा-
दिपदेपि जातिव्यक्त्योद्भेदयोरपि प्राधान्यम् । अत एव चा-
कृत्यधिकरणे जातिव्यक्त्योर्बोधद्वयमित्याहुः ॥ अतो ऽनेकार्थ-
प्रतिपादकेष्वख्यातेषु भावनाप्राधान्यनियमो भावप्रधानमा-
ख्यातमित्यनया स्मृत्या क्रियते । सत्त्वप्रधानानि नामानीति-
स्मृत्या ऽनेकार्थप्रतिपादकसुबादिषु क्रियापदं विनाश्वयबोधा-
जननात् क्रियान्वयं विना कारकत्वव्याघाताच्च प्रधानभूतक्रि-
यान्वयित्वेन कर्तृत्वादिकारकप्राधान्यनियमः । कारकाणामेव
प्राधान्यं संख्यादीनां प्रातिपदिकार्थस्यापि प्रत्ययार्थप्राधान्य-
बोधकस्मृत्या कारकान्वयः । संख्यादीनां तु समानाभिभूत्या
तत्परिच्छेदद्वारा कारके एवान्वय इति चतुर्थं स्फुटम् । अतः सर्व-
कारकाणां भावनान्वयात् सिद्धं भावनाया मुख्यविशेष्यत्वम् ॥

कारकाणां भावनान्वयश्च साक्षादसंभवाद्धात्वर्थपरिच्छेद-
द्वारकः, तत्राभिहितकर्तृकर्मवाचिनी प्रथमेति मते प्रथमा-
र्थकर्तृत्वादेर्भावनान्वयः । प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति मते कर्तृ-
त्वादिसंसर्गेण चैवादेरेव तत्रान्वय इति केचित् । वस्तुतो
लक्षणेव युक्ता, निपातान्तिरिक्तनामार्थाख्यातार्थयोर्भेदान्वयासं-
भवादिति । तत्र चाधिकारित्वमपि संसर्ग इति केचित् ।
एवं संबोधनविभक्तेरपि प्रथमासमानार्थकत्वात्तदर्थोपि भाव-
नान्वयी । एवं तत्वाणमुल्लेखसुजनग्रहणादर्थानां कालावृत्त्य-
भावादीनामपि भावनायामन्वयः । एवं निमित्तस्य कारकत्वा-
भावे ऽप्यनुष्ठापकत्वसत्त्वाद्भावनान्वयः । ब्रह्मास्तु कारकवि-
भक्तित्वाभावात्तदर्थस्योपपदार्थनान्वय इति संप्रदायः ॥

अन्ये तु साक्षात्परंपरासंबन्धेन भावनायामेव प्राधान्येना-
न्वयो युक्त इत्यप्याहुः ॥

एवं वर्तमानत्वादिकमपि । विध्यर्थोपि प्रवर्तना जनकता-
संबन्धेन भावनान्वयी, संख्यायास्तु भावनातिप्ताखण्डोपा-

धिरूपकर्तृत्वकर्मत्वान्वयो, न तु तदातिप्ततदाश्रयान्वयः ।
एवं च यजेतेत्यादावाश्रयभेदेपि एकवचनोपपत्तिः । वसाना-
वित्यादौ प्रमाणान्तरानुरोधाल्लक्षिताश्रये तदन्वयः । तत्र श-
ब्दिकरणस्थले कर्तृत्वान्वयो यगादिविकरणे कर्मत्वान्वय इति
व्यवस्येति संप्रदायः ॥

केचित् स्थीयते सुयतामित्यादौ भावनायामेव संख्या-
न्वयः । प्रधानान्वयस्य युक्तत्वात् । न चैवं कृतौ संख्यान्वये
तस्याः सत्त्वतापत्तिः । दृष्टत्वात् । तत्रापि स्मृतिबोधितप्रा-
धान्यात्ततेः । नहीयं स्मृतिरसत्त्वभूतस्य प्राधान्यबोधिका, सं-
ख्यायाः प्राधान्यप्रसङ्गात् । न च भावनाद्वये द्विवचनापत्तिः ।
एकवचनस्यैव साधुत्वात् । अतो युक्तः परंपरया भावनान्वयः ।
गगनेन स्थीयतइत्यादावाख्यातलक्ष्ये आश्रयत्वे संख्यान्वयो ऽ-
नन्वितैव वा संख्येत्यप्याहुः ॥

कर्तृत्वकर्मत्वयोरपि भावनायामन्वयः, तत्र कर्त्राख्याते
आख्यातलक्षितकर्तृत्वस्य सामानाधिकरण्येन कर्माख्याते तद्वा-
च्यप्रयत्नप्रयोज्यतया लक्षितफलस्य सामानाधिकरण्येनान्वयः ।
तदातिप्ताश्रयाभेदेन प्रथमान्तोपस्थाप्यान्वयः । एवं च तन्दुला-
भिन्नाश्रितत्वकर्मत्वसमानाधिकरणफलप्रयोजको व्यापार इति
कर्माख्याते, कर्त्राख्याते देवदत्तनिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणः
पाकानुकूलो यव इति बोधः । कर्तृत्वं च तृतीयार्थः । एव-
मोदनः पच्यते स्वयमेवेति कर्तृकर्मख्याते औदननिष्ठयोः क-
र्तृत्वकर्मत्वयोर्विवक्षणादौदननिष्ठकर्मत्वसमानाधिकरणफल-
प्रयोजकोऽौदननिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणपाकानुकूलभावेनेति
बोधः । तत्र कृतेर्बोधाद्व्यापारे लक्षणा । न चैवमोदनः स्वं पच-
तीति प्रयोगापत्तिः । कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति यगादि-
विधानेन तादृशस्यासाधुत्वात् । अत एव तत्र चैत्रे न प्रथमा न
तृतीया, किं तु षष्ठीति संप्रदायः । तस्माद्वाच्यप्रधानमाख्या-
तमिति स्मृत्यैव सर्वकारककर्तृत्वादिनिरूपितं च प्राधान्यं भा-
वनाया इति सिद्धम् । किं चानयैव स्मृत्या प्राधान्ये भावनाया
बोधिते प्रधानस्य गुणान्तेपकत्वनियमेन भावनाया एव
कर्तृत्वकर्मत्वात्तेपकत्वं युक्तं न वैपरीत्यम् । अनन्यलभ्यस्य श-
ब्दार्थत्वाच्च नात्तेपलभ्ये कर्तृत्वादौ शक्तिः । किं त्वात्तेपक-
तावेव । अत एव यत्र नात्तेपकत्वं तत्र नानैव शक्तिर्यथा सं-
ख्यादौ । न चैवं पक्ता पचमानः पक्क इत्यादिकर्तृकर्मकृताम-
पि भावनावाचित्वं लाघवादिति वाच्यम् । नामार्थयोर्भेदान्व-
यानुपपत्तिः, अतस्तत्र कर्त्तरि कृदित्याद्यनुशासनिकी आश्रये
शक्तिः । न चात्तेपेण तद्बोधो लक्षणाया वा, शक्त्या क्व चिदप्यप्र-
योगे शक्त्यज्ञानेन लक्षणाया असिद्धेः । अतस्तत्र नामत्वेन सत्त्व-
प्राधान्यबोधकस्मृत्या लिङ्गसंख्यान्वययोग्यस्य प्रधानभूतस्य

कृत्याक्षेपकत्वबोधनम् । न च कृतौ लक्षणा कर्तरि शक्तिः ।
लाघवस्यापि प्राधान्यविरोधित्वेनाप्रयोजकत्वात् । तत्सिद्धं
कर्तृकर्मकृतां कृतिबोधशक्तिरिति ॥

भावकृतां तु पाको याग इत्यादौ जायते क्रियतइत्यादिकृ-
तिवाचिपदाध्याहारेण बोधोऽन्यथा धात्वर्थमात्रप्रतीतिस्तत्र
कारकान्वयानुपपत्तेः । अतस्तत्र धात्वर्थमात्रे शक्तिः । कृते-
स्त्वाक्षेप एवेति सिद्धम् । अतो धात्वर्थातिरिक्ता कृतिरूपा
भावना ऽऽख्यातार्थः । आश्रयस्त्वाक्षेपलभ्यः । आक्षेपलभ्य-
त्वादेव वैयाकरणोक्तं कर्तृकर्मवाचित्वमपास्तम् । लः कर्मणि
च भावे चाकर्मकेभ्य इति स्मृतिरपि ल इति वृष्णन्तमाश्रित्य
द्व्यकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यनुशासनैकवाक्यत-
या लादेशतिबादीनां कर्तृकर्मगतैकत्वादिविवक्षायामेकवचना-
दिविधानपरा व्याख्याया । अनभिहिताधिकारस्मृतिरपि कर्मो-
द्विगतसंख्यानभिधाने द्वितीयातृतीयादिविधानपरा । कर्तरि
कृदिति स्मृतिस्तु नामार्थयोर्भेदान्वयानुपपत्तिभयेन न कृत्य-
विधानपरा । किं तु कर्त्रभिधानपरैवेति दिक् ।

यागाद्यसत्त्वमचिरस्थितिकं च यस्याः

संबन्धतः फलभुवः फलदायि जातम् ।

दध्यादिसत्त्वमपि यत्करणत्वतो ऽतः

सा भावना रघुपतेः पदयोर्मम स्यात् ॥

इति गागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ आख्यातवादः समाप्तः ॥

लटो वर्त्तमानत्वे शक्तिः । वर्त्तमाने लङित्यनुशासनात् ।
तच्च वर्त्तमानत्वं लट्प्रयोगाधिकरणकालसंबन्धित्वं लट्शब्द-
प्रयोगाधिकरणकालोपाधित्वं वा अतीतभविष्यत्काला-
तिरिक्तकालसंबन्धित्वं वा । एवं च तत्क्रियाप्रयोगप्रयोज्य-
शब्दाधिकरणतत्काल एव वर्त्तमानकालः । तत्काललक्ष-
तिषु वर्त्तमानत्वव्यवहारः । अननुगतस्यापि शब्दैक्यमात्रेणै-
वानुगम इति । यथा तदादिसर्वनामार्थो ऽननुगत एव बुद्धि-
स्थित्वेनानुगमे बुद्धेरप्यननुगमस्तद्वृत्तानुगम इति । एवं यत्र
न प्रयोगाधिकरणकालस्तत्रापि लिप्यादिजन्यप्रयोगज्ञानसत्त्वा-
त्तत्कालज्ञानमव्याहतम् । परे तु वर्त्तमानत्वादिकं क्व चिदु-
त्पत्तौ क्व चिदेकदेशे क्व चित्कृतौ क्व चिदाश्रयत्वे क्व चिद-
भावे ऽन्वेति । तेनादिपर्वणि युधिष्ठिरोस्ति इह कुमाराः
क्रीडन्ति पवति जानाति क्वास्ति देवदत्त इत्यादिप्रयोगः ।
ईश्वरो जानातीत्यादौ वर्त्तमानत्वमनन्वयि, दैवतैः स्थीयत-
इति प्रत्ययार्थैकत्ववत्, आहार्यशाब्दबोधो वा । संयदश्च ।

अप्रवृत्तौ परश्चैव वृत्तौ विरत एव च ।

नित्यः प्रवृत्तः सामीप्ये वर्त्तमानश्चतुर्विधः ॥

इति । अस्यार्थः । लङर्थो वर्त्तमानत्वं प्रवृत्त्यभावे ऽन्वेति ।

यथा मांसं न भुङ्के, मांसभोजने निवृत्त इति । इह कुमाराः क्री-
डन्तीत्यत्र क्रियाया धारावाहिकत्वे, तिष्ठन्ति पर्वता इत्यादौ
क्रियाया नित्यनिवृत्तत्वे । तच्च बहुकालव्यापित्वात् । सामी-
प्ये तु कदा त्वमागमिष्यसि गमिष्यसि वेति पृष्टे एव आग-
च्छामि गच्छामीति वक्तरे बोध्यम् । अत्र सर्वत्र शक्तिर्लक्षणा
वा । तथा मन्यतेइत्यमपुरुषैकवचनस्य प्रहासे शक्तिः । अता-
दृशत्वेन जानतस्तादृशत्वकथनं प्रहासः । तथा पुरापदयोगे
भविष्यदर्थे लटः । प्रहसादिकं व्यञ्जनागम्यमित्यालंकारिकाः ॥
अनद्यतनभूतपरोक्षत्वं लिङर्थः । अनद्यतने भूते इत्यनुवृत्तौ प-
रोक्षे लिङिति पाणिनीयसूत्रात् । वर्त्तमानाहोरात्रवृत्तिप्रागभाष-
ध्वंसान्यतराप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वमद्यतनत्वम् । तद्विचत्वमनद्य-
तनत्वम् । भूतत्वं वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । साक्षात्करो-
मीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं परोक्षत्वम् । तच्च
क्रियानिष्ठं क्रियाविशिष्टकारकनिष्ठं वा । क्रियायाश्च पिण्डी-
भूतायास्तादृशप्रतीतिविषयत्वासंभवेऽप्यवयवशस्तत्संभवात् ।
अत एव पश्य मृगो धावतीत्यत्र धावनस्य धावनाश्रयकारकस्य
वा तादृशज्ञानविषयत्वाच्च लिट्प्रयोगः । व्यातिने किरणाव-
लीमिति भूतत्वारोपेणोपादनीयम् ॥ अनद्यतनभविष्यत्वं
लुङर्थः । भविष्यतीत्यनुवृत्तौ अनद्यतने लुङिति पाणिनीयसूत्रात् ।
यथा श्वो भवितेति ॥ भविष्यत्सामान्यं लटोर्थः । यथा ऽद्य श्वो
वा घटो भविष्यतीति । एवं च दर्शपूर्णमासावारप्रत्यमानोन्वा-
रम्भणीयां निर्वपेत् सोमेन यत्प्रमाण आदधीतेत्यादौ लङा-
देशज्ञानचः साधारण्ये ऽपि लट् शेषे चेति सूत्रेण वाक्यसार्थ-
क्याय चाद्यतनभविष्यत्परत्वम् ॥ लिङर्थे लेङितिसूत्राद् वि-
ध्यादय आशीश्च लेङर्थः । यथा भावाति पतातीति । अयं
तु हन्तेमात्रगोचरः ॥ विध्यादय आशीश्च लोङर्थः । लोट्
च आशिषि लिङ्लोटोविति पाणिनीयसूत्रात् । यथा मा भवतु
भवतादिति । तुह्येस्तातङ्काशिष्यन्यतरस्यामितिसूत्रेण आ-
शिषि तातङ्विधानात् ॥ अनद्यतनभूतत्वं लङो ऽर्थः । अन-
द्यतने लङिति पाणिनीयसूत्रात् । यथा घटो ऽभवत् ॥ वि-
ध्यादिकं लिङर्थः । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थ-
नेषु लिङितिसूत्रात् । भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्त्तनं प्रेरणं विधिः ।
निमन्त्रणमावश्यके आहुतादौ नियोगकरणम् । आमन्त्रणं का-
मचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपुरस्सरं प्रवर्त्तनम् । अत्र तत्त-
त्त्वेन न शक्तिः । नानाशक्तिकल्पनापत्तेः । किं त्वेतच्चतुष्टय-
वृत्तिप्रवर्त्तनात्त्वेन, प्रवर्त्तनात्वं च परनिष्ठप्रवृत्तिजनकज्ञानवि-
षयप्रवर्त्तकधर्मत्वम् । एतेनेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबलवदनि-
ष्टाननुबन्धित्वानां प्रवर्त्तनात्वाभावेन विध्यर्थत्वं वदन्तः परा-
स्ताः । मण्डनस्तु यागादौ कृतिसाध्यताज्ञानस्य लोकत एव

सिद्धेरन्यलभ्यत्वाच्च तत्र लिङः शक्तिः । बलवदनष्टाननुष-
न्धिज्ञानं च द्वेषाभावजननेनान्यथासिद्धत्वाच्च प्रवृत्तौ हेतुः ।
अत एव कामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायां प्रवृत्तिर्निरा-
बाधा । अत इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनेत्याह । कार्यं लिङ्गार्थं
इति गुरुवः । इष्टसाधनत्वादीनामाप्तेपतो लाभात्पदार्थान्तरं
प्रवर्तनाः तत्र लिङः शक्तिरिति भट्टाः । अर्थभावनाभिधानु-
कूला शक्तिरेव प्रवर्तनेति पितृचरणाः । कार्यकारणभावश्च
लिङ्गार्थः । हेतुहेतुमतोर्लिङ् इति सूत्रात् । यथा यो ब्राह्म-
णायावगुरेत्तं शतेन यातयादिति । भूतसामान्यं लुङ्गर्थः । भूत-
रत्यधिकारे लुङ्गितिसूत्रात् । यथा घटोभूदिति । अनिष्पन्नयोः
क्रियोर्हेतुहेतुमद्भावो लङ्गर्थः । लिङ्गनिमित्ते लङ् क्रियातिप-
त्ताविति सूत्रात् । लिङ्गे निमित्तं हेतुहेतुमद्भावः । यथा सुवृ-
ष्टिश्चेदभविष्यत्सुभित्तमप्यभविष्यत् । यदि घटो ऽभविष्यत्त-
दादृत्यदिति ।

इति गानाभट्टकृते भाट्टचिन्तामणौ लकारवादः समाप्तः ॥

॥ अथ बालभारतकाव्यस्य शान्तिपर्वणि ॥

॥ आपद्धर्मोत्तरम् ॥

सर्वधर्मद्रुमाराममथामरधुनीजनिम् ।
शुचिणीश्रियां वृत्तिं राक्षां पप्रच्छ पार्थिवः ॥ १ ॥
हृद्वर्तिविष्णुकेशान्तघनगर्जघनेः स्वनेः ।
ध्यानयन् मरुदध्यानं तमित्यूचे पितामहः ॥ २ ॥
क्षीणः परं प्रविश्यापि दिवाकरमिवोडुपः ।
कलया कलया वृद्धः स्वां लभेत पुनः श्रियम् ॥ ३ ॥
अस्ते मित्रबले शुभमुद्यन्तं वीक्ष्य धीमता ।
संकुच्य कमलेनेव स्थेयं दिवसमिच्छता ॥ ४ ॥
आक्रामति द्विषि प्रोक्ते न तिष्ठन्ति न यान्ति च ।
नवोठा इव वोढारं धीरा विधुरयन्ति तम् ॥ ५ ॥
वीतमन्त्रस्तु कुर्वीत बलिनाप्यरिणा रणम् ।
भुवं भुनक्ति जित्वा वा मृत्वा वा स्पर्धते हरिम् ॥ ६ ॥
कोशो यथा तथाप्येवं देवविप्रधनैर्विना ।
कार्यो व्यसनवल्लीनां स हि दीपो दधानलः ॥ ७ ॥
संचितश्रीर्न मुच्येत व्यसनेऽप्यनुजीविभिः ।
अलिः सहाजुः सहते बन्धनं गन्धलोभतः ॥ ८ ॥
क्षीणतेलं त्विषो दीपमग्निं दग्धेन्धनं शिखाः ।
शोभा व्यसुं विमुञ्चन्ति निर्द्वयमनुजीविनः ॥ ९ ॥

आशापाशैर्मथो बद्धं जगदेतच्चराचरम् ।
चुटन्ति यच्च यस्यामी स तं मुञ्चति हेलया ॥ १० ॥
विषमेऽपि न मर्यादां यो विमुञ्चति तस्य तत् ।
तत्परित्याजना शक्तिर्व्रीडयेव विलीयते ॥ ११ ॥
व्यसनेषु श्रियं धाम देशं दारानपि त्यजेत् ।
रक्षेच्चन्द्र इवात्मानं पुनः कालो हि सर्वदः ॥ १२ ॥
रुद्धोऽशिभिर्बहुतरैः सुधीस्तदधिकं श्रयेत् ।
क्रूरैः कर्मभिराक्रान्तो योगं जीव इवोत्तमः ॥ १३ ॥
न विश्वसेत् प्रियोक्तीनां सद्वेषाणां विशेषतः ।
मृगयूनां स्मरन् गीतिं मृगयूनीकुलान्तकम् ॥ १४ ॥
अन्तर्वसन्नलक्ष्यात्मा वर्तते बलिनि द्विषि ।
प्रहरेत स्फुटीभूय काले रोग इवाङ्गिनि ॥ १५ ॥
बकोटकपटः सर्पकुटिलः सिंहविक्रमः ।
काकातिशङ्कितो गृध्रदीर्घदर्शी सदा भवेत् ॥ १६ ॥
अनात्मज्ञतया स्वल्पबलो बलिनि संपतन् ।
न भवेद्वात्यया गच्छन्स्तृणपूल इवानले ॥ १७ ॥
अलुब्धेर्गुणिभिर्वीरेर्गुणग्राहिभिर्जुज्वलेः ।
सुहृद्विर्यः परीतस्तं विपदामपदं विदुः ॥ १८ ॥
दृष्टान्तोद्यकथास्यूतैः शुचिभिर्वचनेरिति ।
आपद्धर्मं दिशन् सिन्धुनन्दनोऽनन्दयन्नृपम् ॥ १९ ॥
मुहुः पुलकयन्नङ्गं गङ्गासूनुवचःस्मृतेः ।
अगादगारमुर्वीन्दुस्ततः सहचरैः सह ॥ २० ॥
तदा विदुरषष्ठानां मिथस्तेषामप्रायत ।
चिवर्गाख्यानपीयूषनिपीतिः प्रीतिशालिनाम् ॥ २१ ॥
॥ इति—शान्तिपर्वण्यपद्धर्माः ॥

अपृच्छदापगापुचं पुनरेत्य नरेश्वरः ।
धैर्यं विनष्टबन्धुश्रीः कथं मर्त्यः श्रयेदिति ॥ २२ ॥
पीतप्रशमपीयूषविशदोद्गारसोदराम् ।
भीष्मो वाचमथोवाच धिया वाचस्पतिदुतिः ॥ २३ ॥
राजन् दुःखोद्यवात्याभिर्नृणां प्रचलदात्मनाम् ।
संसारासारसारत्वविचारः स्थैर्यकारणम् ॥ २४ ॥
क्षणिकैव स्मृतिः शोकस्तदायुस्तदनु स्वयम् ।
नष्टारं नाशयित्वाशु यशो गृह्णन्ति धीधनाः ॥ २५ ॥

ह्रीं शोचन्ति धनं नश्यन्मूढा नायुः सदा गलत् ।
 चेलोक्थेश्वर्यदानेऽपि यल्लवोऽपि न लभ्यते ॥ २६ ॥
 कालेक्यशालिनं विश्वव्यापिनं स्वं विचारयन् ।
 गलन्मिथ्यामतिर्नष्टशोकं क्व कुरुतां कृती ॥ २७ ॥
 ममकारनकारं ये कुठारं दुःखभूरुहाम् ।
 कदाचिन्न विमुञ्चन्ति ते सदानन्दमन्दिरम् ॥ २८ ॥
 यदायुर्न्ययतो बन्धो वर्धमाने मुदं बहेत् ।
 तत् किं शोचति लोकेऽस्मिन् क्रमान्निःशेषितायुषि ॥ २९ ॥
 अभावादागता गच्छन्त्यभावे सर्वजन्तवः ।
 यदि कोऽप्ययतो याति तन्मन्देः शोचते स किम् ॥ ३० ॥
 कः केन शोच्यतां जन्तून् कालो बालानिवात्मनः ।
 अभाषद्वयहस्ताभ्यामितश्चेतश्च लालयेत् ॥ ३१ ॥
 सोऽर्थः सन्नप्यसन् मुक्तो भुक्तो नार्जित एव यः ।
 देवादसतां यातेऽस्मिन् हन्त शोचन्ति दुर्ध्रियः ॥ ३२ ॥
 योगे क्षमे प्रणाशे च ये सदा दुःखदायिनः ।
 तेरर्थैर्नित्यसुखदं धर्मं क्रीणन्ति कोविदाः ॥ ३३ ॥
 उपान्तदीप्रदावेषु विलासोपवनेष्विव ।
 अवश्योद्यद्वियोगेषु संयोगेषु रमेत कः ॥ ३४ ॥
 बन्धोर्दहे यदि स्नेहस्तन्मृत्योः तं दहन्ति किम् ।
 चेत् तदात्मनि कः शोको नित्यादृश्यस्य तस्य तत् ॥ ३५ ॥
 अभावायेव भावाः स्युः शोकायेव तदीशिताः ।
 चतुर्वर्गव्ययायेव तद्गगस्तं रुधीस्त्यजेत् ॥ ३६ ॥
 करिष्यामीति कृत्यानि नो विलम्ब्यानि वेति कः ।
 उन्मेषं वा निमेषं वा कं मृत्युः स्थिरयिष्यति ॥ ३७ ॥
 दानाय वित्तं तपसे दौस्थ्यं दत्ते विधिर्मुहुः ।
 न स्वर्गमपवर्गं च जडा गृह्णन्ति तत्फले ॥ ३८ ॥
 धनवान् यः सुखी सुस्थो निराधित्वेन निर्धनः ।
 ह्रीं सोऽपि न लगेत् कृत्ये वराकोऽन्यः करोतु किम् ॥ ३९ ॥
 तापकृद्दुर्धमानेव लब्धे लब्धे धनेन्धने ।
 तृष्णाग्निकीला संतोषपीयूषेणैव शाम्यति ॥ ४० ॥
 तृष्णातिरस्करिण्येव पिहितोऽस्ति सुखोदयः ।
 यावत्पुत्स्यते सेयं तावानयमवेक्ष्यते ॥ ४१ ॥
 आशासु दत्तदृक् सौख्यं पुरःस्थमपि नेक्षते ।
 यदा निवर्तते ताभ्यस्तदा पश्यति तज्जनः ॥ ४२ ॥

येषां न लब्धुमारम्भो न स्तम्भो लब्धवर्जने ।
 जीवन्तोऽपि विमुक्तास्ते सुखे दुःखेऽपि हर्षिणः ॥ ४३ ॥
 ते धन्याः कुलधर्मार्थानप्यलङ्घ्य स्थिता मतिः ।
 येषां मोहतमश्चर्यपरमार्थप्रदीपिका ॥ ४४ ॥
 आत्मा शुद्धोद्भूतबोधभग्नबन्धनसंशयः ।
 सामरस्य समायाति विष्णुना विश्वहेतुना ॥ ४५ ॥
 योगदीपदलन्मोहध्वान्तस्पृष्टेन पश्यति ।
 नयनेनान्तरेणान्तः परमं पुरुषं कृती ॥ ४६ ॥
 इति निखिलविशेषधर्मवेदी
 प्रचुरपुराणविचित्रचिचिताभिः ।
 अदिशदवनिवल्लभाय वाग्भि-
 र्मृधभुवि वीरवरः स मोक्षधर्मम् ॥ ४७ ॥
 ॥ इति—शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोः ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोर्हन्मताहस्थितेः
 पादाङ्गभ्रमरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 माधुर्योध्यनि बालभारतमहाकाव्येऽच शान्तं गतं
 शान्तेः पर्व तदास्यतोयजमधुस्यन्दास्पदे द्वादशम् ॥ ४८ ॥
 एतस्मिन्नेकसर्गेण शान्तिपर्वण्यनुष्ठुभाम् ।
 शतमेकं युता षड्विरशीतिरभवत् तथा ॥ ४९ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के शान्तिपर्वप्रकीर्तने नाम
 सत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ पर्व ॥ १२ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतकाव्यस्य ॥

॥ अनुशासनपर्वारम्भः ॥

पाराशरः पातु स मां तमाल-
 शितिवृत्तिर्देत्यभिदोऽवतारः ।
 वाच्याय विश्वेकहिताय देवी
 वागेव जिह्वाजनि यन्मुखाब्जे ॥ १ ॥
 अथेदमाकर्ण्य धुनीतनूजाद्
 भूजानिरुन्मुद्रितशोकमुद्रः ।
 दीनाननश्रीरकृत प्रलापान्
 पापानुशङ्की सुकृतस्य सूनः ॥ २ ॥
 अहो जनैः साध्वपि यत् क्रियेत
 प्रियेतरं वक्ति तदप्यकर्म ।

राक्षां तु राज्यं नरकान्तमेकं
 धिङ्मां तदर्थेऽपि हतस्वसार्थम् ॥ ३ ॥
 आकर्षि कूर्चं नमतः सहर्षं
 बालेन ताम्बूलरसाय यस्य ।
 मया ह हा सोऽपि भवान् निजघ्ने
 पितामहः कामहताशयेन ॥ ४ ॥
 येनात्मनेवाभरणैर्विभूष्य
 सर्वोद्गमुत्सङ्गमवापितोऽहम् ।
 क्षिप्रः क्षितो ही स मया शराङ्कः
 पितामहः कामहताशयेन ॥ ५ ॥
 द्विषद्विदादर्शनकोतुकाय
 येनास्त्रविद्यामहमापितो याम् ।
 धिग्धिङ्मयाद्यानि तया स एव
 पितामहः कामहताशयेन ॥ ६ ॥
 न मां विना यस्य रतिर्मयासौ
 सुरासुरश्रेणिभिरप्यजेयः ।
 हा मर्मं पृष्ठा निशि घातितोऽह्नि
 पितामहः कामहताशयेन ॥ ७ ॥
 कुलकम् ।
 इति प्रलापातुरमर्तिभागी
 भागीरथीसूनुरधीशमुर्व्याः ।
 भक्त्युज्ज्वलीभूतमनःस्थमातृ-
 तरङ्गभङ्गीयितव्रागुवाच ॥ ८ ॥
 मा वत्स द्वावच्छविना विनाशं
 नयस्व शोकेन विवेकवल्लीम् ।
 हन्ता हि न त्वं न मृतिर्न कालो
 वयं हतास्ते निजकर्मणैव ॥ ९ ॥
 मृदाद्रपिण्डेरिव कामक्लृप्त-
 क्षणक्षणान्यान्यशरीरिरूपैः ।
 कर्माणि बाल्यैकधराणि मुक्त-
 श्रमं रमन्ते बत विश्वजीवैः ॥ १० ॥
 सदा सदाचाररते निरस्त-
 कर्मग्रहेऽनन्यसमे तु मर्त्ये ।
 आयुः स्थिरं स्यादभियाति लक्ष्मीः
 कुलं कलाश्वोज्ज्वलतां भजन्ते ॥ ११ ॥

मतः सदाचार इति प्रतिष्ठा-
 मयेन मर्त्यश्चरितेन केन ।
 इदं तदा पृच्छति मेदिनीन्दो
 जगाद गोवीणधुनीतनूजः ॥ १२ ॥
 अर्थिव्यथापारनिदानदानो
 नकारकारागृहचित्तवृत्तिः ।
 अदेयदेयस्वपरप्रभेद-
 मुक्तो विमुक्तेरपि किं न मान्यः ॥ १३ ॥
 अतीरुपेतस्य रिपोरपि स्व-
 तपोवपुःश्रीव्ययतोऽपि निघ्नन् ।
 अक्षुण्णदाक्षिण्यविधिर्विधत्ते
 दिशो यशोभिर्विशदाः सदापि ॥ १४ ॥
 अस्मत्पुरापातकघातकोऽयं
 महोपकारीति कृतापकारम् ।
 श्लिष्यन्ति दृष्ट्या सहसा हसन्तः
 सन्तः क्षमासंततिचारुचिताः ॥ १५ ॥
 सहस्रधाबद्धपरापराधं
 विरोधिनं लब्धमपि क्रुधान्धः ।
 वधोदये दैत्यमयं दयालु-
 रभ्यर्च्य निर्मुञ्चति निर्मलात्मा ॥ १६ ॥
 परः परामर्तिमियति येन
 जगार्ति येनात्मनि नाम दैन्यम् ।
 सत्यव्रतः सत्यमणीहते त-
 न्न वध्यमानोऽपि सुधीः सुधीरः ॥ १७ ॥
 निजानि जानन्नपि जातजाति-
 स्मृतिर्भवेऽन्यत्र निधीकृतानि ।
 सुखोपलभ्यान्यपि नाददीत
 द्रव्याणि निर्व्याजनयो मनीषी ॥ १८ ॥
 स्त्रीभिः प्रकूटार्तिभिरौषधत्वं
 नीतस्य लुप्येत न यस्य चेतः ।
 न तत्कलां धर्मकलचचारी
 न ब्रह्मचारी च शुभो लभेते ॥ १९ ॥
 इयं महामोहकरीत्यरक्तः
 परोपकारप्रथनेऽतिरक्तः ।

प्रयुक्तभोगप्रसरेऽत्युदासः
 सदापि दक्षः श्रियमीक्षते स्वाम् ॥ २० ॥
 श्लथीकृतोद्दामतपोनयोक्तिः
 सुखैरशेषैर्विषयोपयुक्तेः ।
 जानन् विभोः पञ्चमुखस्य मूर्ति-
 मात्मानमानन्दयते महात्मा ॥ २१ ॥
 स्वात्मप्रशंसापरदूषणार्थि-
 नकारयाज्ञावचनेषु मूकाः ।
 नराः परानन्दसुधापयोधि-
 तरङ्गरङ्गदशसो जयन्ति ॥ २२ ॥
 जित्वारिषड्वर्गमुदग्रतेजाः
 शमद्रुमच्छतले चकास्ति ।
 कश्चित् कृती जङ्गुकलिन्दकन्या-
 वीचीचलच्चामरवीजिताङ्गः ॥ २३ ॥
 यथोक्तदानव्यसनी यथोक्त-
 आद्री यथोक्ताखिलतीर्थसेवी ।
 यथोक्तसांसारिकतात्त्विकश्री-
 र्जेना मनोच्चानि यथांसि धत्ते ॥ २४ ॥
 धन्याः सुधाधामकलाकिरीट-
 माराधयन्ति स्मितभक्तयस्तम् ।
 यस्य प्रभावं य इवाद्भुतश्री-
 र्वक्तुं विविक्षो हरिरेव देवः ॥ २५ ॥
 इत्युक्तिभाजि द्युधुनीतनूजे
 भूजेतरि प्रश्नपरे मुरारिः ।
 वाचं समुच्चारयति स्म कुक्षि-
 प्रक्षिप्तप्राम्बुधिशब्दमुद्राम् ॥ २६ ॥
 सर्वज्ञमानी सततोद्यदुद्य-
 ज्ञानप्रधानोऽपि स योगिवर्गः ।
 व्याम्नो यदङ्गाष्टमभागभाव-
 भाजो न पर्यन्तपदं ददर्श ॥ २७ ॥
 ईदृग्विधाः सन्ति न रोम्या रोम्या
 ब्रह्माण्डपिण्डाः कति यस्य भर्तुः ।
 संभूय तत्तद्गतविष्णुधातृ-
 श्रेण्यापि वर्यं क्व नु यन्महत्त्वम् ॥ २८ ॥

लोलं मनः श्लिष्यति यद्यदाशु
 चतुश्चलं चुम्बति यद्यदये ।
 वाक् स्वरिणी यद्यदुपैति तत्
 तन्मुक्तिप्रदं यन्मयविश्वबोधात् ॥ २९ ॥
 यन्मोलिजस्वेदजलप्रवाह-
 निस्यन्दसंदोहनदैकदेशे ।
 नाभीसरोजस्थितविश्वकर्ता
 हरिस्त्रिलोकीजठरोऽपि शेते ॥ ३० ॥
 स एव देवः परमस्तमांसि
 महांसि चातीत्य कृतप्रतिष्ठः ।
 इच्छाक्रियाज्ञानकृतप्रशास्ति-
 लुप्रचिलोको जयति चिनेषः ॥ ३१ ॥
 इदं वदन्नेव महेशमन्त-
 र्निधाय स ध्यानदृशावतस्ये ।
 रोमाञ्जुवद्भिः करसंपुटानि
 भाले न्यधीयन्त युधिष्ठिरादयः ॥ ३२ ॥
 अथो तथोद्यन्महनीयमोह-
 निशावसानक्षणजागरूके ।
 जनेऽखिलेऽस्मिन् कृकषाकुषाक्य-
 ध्वनिर्धुनीसूनुरिलापमूचे ॥ ३३ ॥
 चेतश्चलं गच्छति यच्च यच्च
 तृणेऽपि तत् तत् कुशला रसेन ।
 ध्यायन्ति तत्कालभवदुजंग-
 गङ्गादिशङ्कारिततत्स्वरूपम् ॥ ३४ ॥
 तदीदृगेकैकगुणाश्रितोऽपि
 कर्मावलीं कर्मकरीं करोति ।
 यस्त्वीदृशाशेषगुणाभिरामः
 समानधाम्नः परमस्य धाम ॥ ३५ ॥
 धर्मज्ञ सत्कर्मनिधे कुकर्म-
 हतेषु वंश्येषु वृथाभिषङ्गी ।
 तन्मा मुहः पालय भूमिपाल
 महीमहीनाखिलधर्मकर्मो ॥ ३६ ॥
 वियद्गतं सिन्धुसुतं स्वशिष्यं
 द्रष्टुं तदा वाक्पतिरागतश्च ।

नत्वार्थितः कर्मगतीः शरीर-
 शरीरिणोराह च खं गतश्च ॥ ३७ ॥
 प्रणम्य भूपेन जगत्स्वरूपं
 पृष्ठस्तदा नाकनदीकुमारः ।
 समग्रमावेदयति स्म वेद-
 श्रुत्यादिविद्यार्णवपारदृश्या ॥ ३८ ॥
 सदः पदे निर्धनिके तदानीं
 व्यासाज्ञया शन्तनुनन्दनेन ।
 ते प्रेषिता जम्पुरथो रथोर्मि-
 पश्चात्पतद्वायुरयाः पुराय ॥ ३९ ॥
 द्विजेस्तदानीं परिषेव्यमाणः
 स्वःसिन्धुजन्मा विमलात्मवृत्तिः ।
 शिलीमुखश्रेण्यनुविदुर्मूर्ति-
 र्बभौ मरालैरिव पद्मखण्डः ॥ ४० ॥
 निजानिजानामभिदानिदानं
 दानी तदा नीतिपरः पुरान्तः ।
 सद्गुर्मर्कर्म स्मयमानशर्मा
 भिन्नाद्यमर्मा नृविभुर्बभासे ॥ ४१ ॥
 भजत्यथाशां धनदस्य दीने
 कालक्रमक्षीणवसौ दिनेशे ।
 जनार्दनाद्यैः सह भूमिकान्तः
 पितामहोपान्तमहीमियाय ॥ ४२ ॥
 उन्मीलितध्याननिमीलिताक्षं
 मन्दाकिनीनन्दनमिन्दुकीर्तिम् ।
 युधिष्ठिरस्त्वा नमतीत्युदीर्य
 नत्वा निषण्णो नृपतिः पुरस्तात् ॥ ४३ ॥
 भृशं विशब्देरवलोक्यमान-
 मुखारविन्दः परमर्षिवृन्दैः ।
 दृशे समुन्मील्य सभां निभाल्य
 गङ्गात्मभूभूमिविभुं बभाषे ॥ ४४ ॥
 दिष्ट्याद्य दृष्टोऽसि तपस्तनूच
 सुप्रोऽस्मि मासद्वयमाशुगेषु ।
 इहोत्तराभाजि रवौ भवन्त-
 मामन्त्र्य याम्येष शिवाय धाम्ने ॥ ४५ ॥

उक्तेति किञ्चित्परिवृतचक्षु-
 भीष्मोऽम्बिकासूनुमिदं जगाद ।
 न शोचनीयो भवताभितोष्यः
 संतोषभाजा सुत एष राजा ॥ ४६ ॥
 अथाच्युतं कृपनुतिर्विनम्य
 गन्तुं तमामन्त्र्य तदाज्ञयाशु ।
 प्राणानिलस्तम्भनशक्तिनिर्य-
 च्छल्योद्यमङ्गं मुमुचे महात्मा ॥ ४७ ॥
 अभूतपूर्वामहिमद्युतोऽपि
 क्षार्या क्षणं नर्तयदङ्गसीम्नि ।
 भित्त्वा शिरः शन्तनुनन्दस्य
 ज्योतिर्विहायो विमलं विवेश ॥ ४८ ॥
 निर्माय दिव्यां शिविकां युयुत्सु-
 धृतातपचः क्षितिपेन भीष्मः ।
 नीतश्चितायां चितचन्दनायां
 भीमार्जुनान्दोलितचामरायः ॥ ४९ ॥
 प्रभोर्मिमैत्र्यादिव पाषकेन
 क्रोडीकृतायामथ भीष्ममूर्तौ ।
 राजानुगेः साकमकारि नाक-
 तरङ्गिणीवारिणि वारिकृत्यम् ॥ ५० ॥
 हा हा वत्स शिखण्डिनापि मशकेनेव त्वमस्तः करी
 क्तेति स्वीकृतपूर्वमूर्तिरतुलान्दथा मन्दाकिनी ।
 इन्द्रादोरपि दुर्जयस्तव वपुःसूनुर्मृतः स्वेच्छया
 मा रोदीरिति बोधिता मधुजिता निष्यन्दमीनाभवत् ॥ ५१ ॥
 आनम्य धूर्जटिजटावलयस्य विश्व-
 कल्याणपुण्यकलशस्य जलं चिमार्गाम् ।
 आविर्भविष्यदधिकाधिकवीरसंपद्
 भूयः पुरीं सहचरैः सहितस्ततोऽगात् ॥ ५२ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुरोरहन्मताहस्थितेः
 पादाब्जभरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 तद्वाषाभुवि बालभारतमहाकाव्येऽनुशास्त्रिक्रमं
 श्रेयःश्रीसदनं चोदशमिदं पर्व प्रपेदे शमम् ॥ ५३ ॥
 अमुनेकेन सर्गेण पर्वण्यचानुशासने ।
 अनुष्ठुभां विनिर्दिष्टा सप्ततिः षड्विहतरा ॥ ५४ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्गेऽनुशासनपर्वणि भीष्म-
स्वर्गगमनो नामेकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ पर्व १३ ॥

॥ अथ बालभारतकाव्यस्य ॥

॥ अथमेधपर्वारम्भः ॥

भवाकूपारपारदुः पाराशर्यमुनिर्मुदे ।
नैति यद्गारतीगुच्छस्तुच्छभाग्यस्य भोग्यताम् ॥ १ ॥
स्रवन्तीसूनुशोकाब्धौ क्ष्मापतिः पतितस्ततः ।
कोरवोतंसकंसारिव्यासेराकृष्यत दुतम् ॥ २ ॥
तदा तदुक्तिभिः पापशखिप्रोषिशिखित्विषे ।
अधत ह्यमेधाय मेधामयमिलाधवः ॥ ३ ॥
विग्रहयस्तनिःशेषलक्ष्मीरेष मखोदये ।
दुःखं दधौ गुणाधाने धिया हीन इवाधिकम् ॥ ४ ॥
मखशेषो मरुतस्य राज्ञः कनकसंचयः ।
अङ्गे हिमालयस्यास्ति हेमाचलकुमारवत् ॥ ५ ॥
तमाग्रहि महीनाथ समाग्रहि महामखम् ।
विधेहि विश्वमनृशं पिधेहि दुरितच्छटाः ॥ ६ ॥
इत्युक्त्या नृपमामन्त्य बन्द्यमानो विमानिभिः ।
द्यां ययौ तडिदुल्लासः श्रीव्यासः शमिभिः शमम् ॥ ७ ॥
विशेषकम् ।
समोद्यानविहारेऽथ तां गीतां पुनरैन्द्रिया ।
पृष्टोऽनु गीतामाचष्ट कंसारिः सा पुनः क्व गीः ॥ ८ ॥
ततः कृतमखारम्भसमागमनसंविदा ।
गत्वा मुरारिणाकारि द्वारिका हर्षकारिका ॥ ९ ॥
हिमाद्रितो महादेवसेवावल्लिफलान्यथ ।
आनिनाय महीजानिस्तानि हेमानि यच्चधीः ॥ १० ॥
वसत्येष हरिर्देवः सन्धसूनोः सदा हृदि ।
तदाशु तदभिप्रायं मत्वेवायं यदागतः ॥ ११ ॥
द्रोण्यस्त्रदग्धं कालेऽस्मिन्नसूत सुतमुत्तरा ।
प्रतानिनीष दुर्वातजलोत्कानिष्कलं फलम् ॥ १२ ॥
ततः कुन्तीसुभद्रादिक्रन्दार्द्रहृदयो हरिः ।
तं दृष्ट्वाजीवयद् वृष्ट्वा सद्यो भेकमिवाम्बुदः ॥ १३ ॥
यतो जातः परिक्षीणे कुरुणामयमन्वये ।

परिक्षिदितिनामानमेनमूचे तदच्युतः ॥ १४ ॥
अथ व्यासाज्ञया राज्ञा यज्ञाय बहुकौतुकम् ।
संभारः स्फाररत्नाढ्यः प्रावर्तत महाधनः ॥ १५ ॥
कृष्णसारमथोत्सृज्य हरिमर्जुनरक्षितम् ।
विधिना चेशुक्रान्ते दीक्षितः क्षितिपोऽभवत् ॥ १६ ॥
कोऽपि हन्त न हन्तव्य इति राजाज्ञयार्जुनः ।
क्षत्राणि नमयन्नेव तृणानीव समीरणः ॥ १७ ॥
प्राग्ज्योतिषर्पातिं जित्वा वज्रदतं चिभिर्दिनेः ।
सिन्धुदेशं ययौ युद्धचतुरस्तुरगानुगः ॥ १८ ॥
युग्मम् ।
अथाङ्गे बिभ्रती बालं मरालमिव बाष्पदृक् ।
अवश्यायलवाकीर्णसरोजेव सरोजिनी ॥ १९ ॥
मृद्योगसैन्यवक्रोद्धूमध्वजपयोधरम् ।
एत्यार्जुनं दयालीनं दीनाभ्यधित दुःशला ॥ २० ॥
युग्मम् ।
भ्रातर्भर्गाभिधानेन भवभोग इवाङ्गिनाम् ।
अभावमभवत् पुत्रस्त्वन्नाम्नेव श्रुतेन मे ॥ २१ ॥
ग्रीषो जयद्रथस्यायं शिशुः स्वप्नेयजस्तव ।
गुप्तर्भवान् भवत्वस्य राज्यश्रीपाणिपीडने ॥ २२ ॥
स्वप्नेयस्यैवमश्रेयः श्रुत्वा निन्दन् निजोद्यमम् ।
बालं भूपालयन्नेन्द्रिबान्धवीं तामबोधयत् ॥ २३ ॥
अथार्जुनो ययौ तेजःशुष्यद्वेरियशोचलः ।
मणिपूरपुरीमर्कः पाशपाणिपुरीमिव ॥ २४ ॥
बलेन बभूवद्वभुवाहनस्तत्पुरीपतिः ।
तत्पुत्रः पितृभक्त्यामुमाजगाम ननाम च ॥ २५ ॥
सुतस्य तस्य तेजांसि द्रष्टुमुत्कण्ठितस्ततः ।
वाचमूचे चमूचेतश्चमत्कारकरीं नरः ॥ २६ ॥
न मे विमुक्तसङ्ग्रामस्त्वत्प्रणामः प्रियंकरः ।
शूद्राणां वयसा ज्येष्ठ्यं क्षत्राणामूष्मणा पुनः ॥ २७ ॥
पार्थप्रिया तदोलूपी भूपीठभिदयोत्थिता ।
महाभुजं भुजङ्गीयमब्रवीद्वभुवाहनम् ॥ २८ ॥
अयं वत्स भवत्सत्त्वविलोकनकुतूहली ।
त्वत्पिता तायितारातिरातिथ्यं मृधमीहते ॥ २९ ॥

निश्चयेदं तदारुह्य मुह्यत्कृत्यपथो रथम् ।
 चापमारोपयत् साकं स्वभुवा बभ्रुवाहनः ॥ ३० ॥
 पितृपुत्रावथो विश्वे स्वं दर्शयितुमक्षमो
 ह्रियेव चक्रतुः काण्डच्छन्नार्ककिरणं रणम् ॥ ३१ ॥
 गत्वा दिवं भुवं स्यूष्ठा पातालस्य तलेऽविशन् ।
 एतयोर्ग्रहसंस्थानं दर्शयन्त इवेषवः ॥ ३२ ॥
 अथार्जुनिः पृथासूनुहतसारथितो रथात्
 उत्तार गिरेः शङ्गादिव क्रुद्धो मृगाधिपः ॥ ३३ ॥
 अपतन्मणिपूरेन्द्रमार्गणैरेन्द्रिमार्गणाः
 छिन्नाः शिखित्विषो धाराधरधाराभरैरिव ॥ ३४ ॥
 स्वनन्दनमृधास्कन्दसानन्दहृदयस्तदा
 पृथाभूः प्रथयामास शिथिलं शिथिलं शरान् ॥ ३५ ॥
 बभ्रुवाहनबाणेन गाढं हृदि हतोऽर्जुनः
 आकुलः कुलिशयेण कुलशैल इवापतत् ॥ ३६ ॥
 जगत्त्रयजयोन्मुद्रे रुद्रेणाप्यजिते युधि
 शब्देऽभूद्विषि हा हेति हेतिभिन्नेऽर्जुने तदा ॥ ३७ ॥
 पतितं पितरं भानुमिवालोक्ष्य विमूर्च्छितः
 सूर्यकान्तशिलोत्थाग्निरिव चिचाङ्गदाङ्गजः ॥ ३८ ॥
 तत्र चिचाङ्गदागत्य दृष्ट्वा सुतहतं पतिम्
 विललापतमां तापतमांस्येकत्र बिभ्रती ॥ ३९ ॥
 हा चित्तेह ह हा कान्त ह ह हा शान्तमानस ।
 किं धान्नि मम आयायाः समायातस्य तेऽभवत् ॥ ४० ॥
 चिरागतोऽप्यनालप्य स्वामिन् दास्योचितं जनम् ।
 आतिथ्येन तनूजस्य सुखिनः स्वपिपीति किम् ॥ ४१ ॥
 इत्युच्चैः प्रलपन्ती सा रोदयन्ती खगानपि
 सपत्नीमुरगीं गाढमाश्लिष्य क्षमातलेऽलुठत् ॥ ४२ ॥
 अथ संज्ञां समासाद्य स्वं निन्दन् विलपन् मुहुः ।
 मृत्यो दधे धियं दुःखवाहने बभ्रुवाहनः ॥ ४३ ॥
 सत्याहिसुतया ध्यातस्तदायातस्तलादुवः
 भोगिलोकशिरोरत्नमिव संजीवने मणिः ॥ ४४ ॥
 यदेव स तया दत्तो हृदये हृदयेऽशितुः
 तदेव देवमाक्रम्य तस्य चात्मानमानयत् ॥ ४५ ॥
 हर्षाश्रुधोतशोकाश्रुतापदूषितचक्षुषम्
 सुप्रोत्थित इवापश्यदथ पार्थः परिच्छदम् ॥ ४६ ॥

अथोचे वाक्सुधाकूपी तमूलपी कृताञ्जलिः ।
 नाथ धन्योऽसि धन्यानामेव पुत्रात् पराजयः ॥ ४७ ॥
 किंतु जघ्ने यदा भीष्मः शत्रोऽसि वसुभिस्तदा ।
 वध्योऽस्त्वसौ सुतस्येति कोऽन्यथा त्वज्जयी भवेत् ॥ ४८ ॥
 मत्पिषा मत्कृपाद्रेण ते भक्त्याभ्यर्थितास्तदा ।
 त्वत्कालरजनिव्योममणिं प्राङ्मुखं मणिम् ॥ ४९ ॥
 इत्युत्था प्रीतिमान् पार्थस्ते पथ्यो च सुतं च तम् ।
 आमन्त्र्यार्थवमर्यादां क्षमां जिगाय हयानुगः ॥ ५० ॥
 सर्वैर्यज्ञे समेतव्यमित्याद्याय महीपतीन् ।
 उत्सवी नर्तयन् कीर्तिं प्राप पौरन्दरिः पुरीम् ॥ ५१ ॥
 राज्ञाथ रुक्मसर्वाङ्गः कारितः क्रतुमण्डपः ।
 दानद्वेषिनिशापेक्षित्यवासरवानिव ॥ ५२ ॥
 भूदेवनरदेवानां प्रियमेलकतीर्थवत्
 हृष्यद्विष्वमनोभावः प्रावर्तत ततः क्रतुः ॥ ५३ ॥
 अथ सत्यसुतप्रीतिकृते सत्यवतीसुतः
 स्वयं क्रियाचयं चक्रे दिव्यदीक्षाकृतेक्षणः ॥ ५४ ॥
 विशुद्धध्यानदीधित्या महामखशिखित्विषा
 दानकाञ्चनकान्त्या च राज्ञो भित्तं चिधा तमः ॥ ५५ ॥
 क्रियान्तरेषु देवार्थसिद्धिगन्धर्वकनराः
 मङ्गलाऽन जगुस्तत्रानृत्यन्नप्सरसो रसात् ॥ ५६ ॥
 धूमधमच्छलोत्क्षिप्रक्षमापपापं हविर्भुजम्
 धिन्वन्तो विधिना यज्ञकर्मपारं ययुर्द्विजाः ॥ ५७ ॥
 अथ कृष्णमुनीन्द्राय दक्षिणां क्षोणिपः क्षितिम् ।
 ददौ दानेकचतुरश्चतुरब्धिसरोजिनीम् ॥ ५८ ॥
 कोटिं हाटककोटीनां विप्रेभ्यः संप्रदाय सः
 द्वेगयनगिरा प्रापदुर्वीमुर्वीधवः पुनः ॥ ५९ ॥
 क्रीडन्तो मेरुकूटाभेः स्वर्णकूटेनृपार्पितेः
 महामुदो महीदेवा देवा इव तदा बभुः ॥ ६० ॥
 अथोचित्यलसत्कृत्यं सत्कृत्य विषयाधिपान् ।
 नृपतिः प्राह्मिणोत् तेऽपि तद्गुणयाह्मिणो ययुः ॥ ६१ ॥
 घृतदुग्धनदीमुग्धाक्षगन्धर्वशिखरिजः
 राज्ञा तेने तदा ब्रह्मसंघभोज्यमहोत्सवः ॥ ६२ ॥
 अत्राम्बिकेयं गान्धारीं विदुरं संजयं तदा
 पार्थिवोऽपूजयत् पुण्यप्रत्यक्षा इव देवताः ॥ ६३ ॥

तदा च प्राचरत् तच्च स च धात्रीतले बिलात् ।
 नकुलः स्वर्णवर्णैकपार्श्वः पार्श्वे द्विजन्मनाम् ॥ ६४ ॥
 रूपविस्मापितान् भूपमुख्यान् विस्मापयन् पुनः ।
 वाचमव्याकुलोऽवोचन्नकुलो नृकुलोचिताम् ॥ ६५ ॥
 प्रीतेन्द्रादिसुरः प्रीतश्रीव्यासादिविजो मखः ।
 व्यनक्तु सक्तप्रस्थस्य क्व तुलां कलयाप्ययम् ॥ ६६ ॥
 वित्तवृष्टिमयो दृष्टिमदायेव महोत्सवः ।
 अल्पः फले यथानल्पः कायच्छायो वटद्रुमः ॥ ६७ ॥
 स व्याचष्ट द्विजैः पृष्ठः सक्तप्रस्थकथामथ ।
 पुण्याङ्कुरः कुरुक्षेत्रे द्विजराजः पुराजनि ॥ ६८ ॥
 शिलोऽङ्कवृत्तेः कश्यपेन कृशस्तस्य भवोऽप्यभूत् ।
 किं चिच्च शचवोऽपि स्युः सतां कष्टेन कष्टिनः ॥ ६९ ॥
 दुर्भिन्ने महति क्षीणशिले क्षीणितलेऽखिले ।
 भ्रान्त्वा क्षोषितलं सक्तप्रस्थं प्राप कदापि सः ॥ ७० ॥
 विधिमावश्यकं कृत्वा वैश्वदेवादिकं वशी ।
 भोक्तुं स्थितोऽर्थिनं प्रेत्य प्रियामुत्पलकोऽवदत् ॥ ७१ ॥
 प्रिये पश्य वसन्तोऽद्य मम धर्मो व्रतोर्मिभिः ।
 अर्थेषु सत्सु कालेऽत्र दर्शयन् प्राप्स्यमर्थिनम् ॥ ७२ ॥
 प्रशंसन्नपि सत्पात्रं दाने कालेऽविलम्बकृत् ।
 तदतिक्षणसतायाः पापं लुप्यति केवलेः ॥ ७३ ॥
 अथ हर्षाश्रुपूर्णाक्षिपुटः पुलकमुद्वहन् ।
 क्षुधितः स स्वभागान्नं क्षुधितायार्थिने ददौ ॥ ७४ ॥
 दध्युस्तस्य द्विजेन्द्रस्य प्रिया पुत्रः स्त्रुषाप्यथ ।
 अस्मे दद्वः स्वभागान्नमन्नेनानेन तृप्यतु ॥ ७५ ॥
 इत्थं मनोरथेस्तेषां न शान्तस्य क्षुधा तदा ।
 ते सर्वे स्वस्वभागान्नं तदा तस्मे ददुर्मुदा ॥ ७६ ॥
 तेषां सुकृतिनामन्नेस्तृप्तेऽयमतिथिर्जगौ ।
 धर्मसत्त्वमहत्वाद्भुः प्रीतोऽहं सिद्धिमाप्नुहि ॥ ७७ ॥
 इत्युक्त्वान्तर्हिते धर्मे दुःकर्मन्धनवद्भयः ।
 जम्मुस्तिष्मांशुमानेस्ते विमानैर्देहिने दिवम् ॥ ७८ ॥
 जगाम तामहं सक्तुगन्धसंयन्तो धराम् ।
 विप्रोच्छिष्टपयःस्युष्टं पार्श्वे हेममभून्मम ॥ ७९ ॥
 द्वितीयपार्श्वहेमत्वचिन्तया कुच कुच न ।
 द्विजभोज्यभुवि भ्रान्तः संप्राप्तोऽपि संप्रति ॥ ८० ॥

क्वपि प्रापि पुनस्तादृक्प्रीत्ये नायं प्रभाकवाः ।
 सक्तप्रस्थस्य साम्यं तत् किमयं क्रामतु क्रमम् ॥ ८१ ॥
 इत्युदीर्य गते तच्च चिचकान्तावदर्शनम् ।
 भूकान्ते संभ्रमभ्रान्ते वाचं व्यासः समासदत् ॥ ८२ ॥
 शुद्धो भावः क्वचिन्नमीः क्वचिन्नोभावपि क्वचित् ।
 सर्वभ्यः सर्वशुद्धोऽयं क्रतुभ्योऽभ्यधिकः क्रतुः ॥ ८३ ॥
 सुरासुरमखेभ्योऽपि शुद्धे योधिष्ठिरे क्रतो ।
 नकुलोऽस्मिन्ननार्यत्वमनार्यः कार्यतो जगौ ॥ ८४ ॥
 बोद्धुं कोपः पुरा आद्धे यमदग्निमुनेः शमम् ।
 पिठरस्थं पयः पिच्यं श्वा भूत्वा जिह्वया लिहन् ॥ ८५ ॥
 धर्मः शुनामयं नाम दोषोऽयमिह रक्षितुः ।
 इत्यसौ न शशापेनं सारमेयममेयदृक् ॥ ८६ ॥
 अश्वप्रस्तेन कोपोऽयं कम्पमापोऽपपाकृत् ।
 दुरन्तस्यापि पापस्य मुनिशापो हि शोधनः ॥ ८७ ॥
 श्वप्रस्तत्पितृभिः कोपः स्योपयोगिपयो लिहन् ।
 अदभ्रविभ्रमो भूमौ भवान् बभ्रुर्भवेदिति ॥ ८८ ॥
 यदा योधिष्ठिरे यज्ञे करिष्यसि विमाननाम् ।
 तदा विमुच्यसे सत्यं दनस्तेरित्यनुयहः ॥ ८९ ॥
 अयं स कोपनकुलः कुर्वन्निह विमाननाम् ।
 राज्ञो यज्ञोद्भवां मानमूर्च्छामुक्त्वा व्यमुच्यत ॥ ९० ॥
 बभ्रोऽरित्यदुतकथाश्रवणप्रवणाशयाः ।
 भूदेवनरदेवाद्याः सर्वे विस्मयमाश्रयन् ॥ ९१ ॥
 इतियतिशतहर्षस्फायमानप्रकर्षः ।
 प्रततडुतिविधानः प्रोष्ठसत्पात्रदानः ।
 दलितदुरितभारः सोऽभवत् पुण्यसारः ।
 कृतकुगतिनिषेधस्तस्य राज्ञोऽश्वमेधः ॥ ९२ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरहन्मताहस्थितेः ।
 पादाङ्गभ्रमरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 तद्विद्याहृदि बालभारतमहाकाव्येऽश्वमेधोद्भवं ।
 पर्व प्रीतिपदं चतुर्दशमिदं संप्राप संपूर्णताम् ॥ ९३ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्गे चतुर्दशमाश्वमेधिकं
 पर्व ॥ १४ ॥ :: :: ॥

१ गच्छतु क्रतुः इति पा० ।

॥ अथ बालभारतकाव्यस्य ॥

॥ आचमनादिकपर्वारम्भः ॥

अथास्मिन् वसुधां पाति धर्मेणाप्यचिकित्सितम् ।
 अभूदर्थिकराप्राप्तिरेव दुःखं जगज्जुषाम् ॥ १ ॥
 तदाघमर्षणे तस्य नामन्येष श्रुते स्मृते ।
 श्रुतिस्मृतिपरीवारा व्यवहाराय जज्ञिरे ॥ २ ॥
 नित्यं नत्वाम्बिकासूनं निदिदेशाधिकारिणः ।
 तस्य राजार्हभोगार्थं राजा निर्व्याजभक्तिधीः ॥ ३ ॥
 राक्षा स पुनरज्ञातस्तपस्वीव प्रियासखः ।
 इलाशायी फलाहारी ब्रह्मचारी सदा स्थितः ॥ ४ ॥
 इति पाति क्षितिं राक्षि नाजानन् सुखतत्पराः ।
 कालेन कृत्यमानानि जीवितव्यान्यपि प्रजाः ॥ ५ ॥
 अष्टे पञ्चदशे भीमोऽधुष्यत् कौरवदुर्नयान् ।
 तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽभूज्जित्वा कोपं वनस्पृहः ॥ ६ ॥
 सोऽभ्यधातुर्पातं वत्स याचे किंचिददासि चेत् ।
 इति प्रहे नृपेऽयाचद्वस्तुं वृद्धोचितां महीम् ॥ ७ ॥
 इति श्रुत्वाश्रुमिश्रातः पादलग्नो जगो नृपः ।
 मा तात मुञ्च मामेकं वस्तो मृग इवार्भकम् ॥ ८ ॥
 इति दीनं वदत्युर्वीवासवे वासवीसुतः ।
 श्रुत्याभ्यधातुवाम्भोधिसारं पीयूषवद्वचः ॥ ९ ॥
 जानन् मुह्यसि किं राजन् कृत्येषु जयिनी त्वरा ।
 पश्य देहप्रदीपस्य तैलमायुः प्रलीयते ॥ १० ॥
 आसन्नमृत्युदावाग्नेर्धर्मं देहतरोः फलम् ।
 गृह्णतः कुरुवृद्धस्य विघ्नीभवसि मूढ किम् ॥ ११ ॥
 पूर्यते देहगेहस्य यावत्पुण्यमयक्रयः ।
 उत्तमैरुत्तमस्थानयोग्यं तावत् तदर्यते ॥ १२ ॥
 इति व्यासेक्तिभिः कृच्छ्रादोमित्युक्ते महीभुजा ।
 प्रणवश्रवणं श्रेय इति प्रीतः कुरुवृद्धः ॥ १३ ॥
 भीष्मादीनामथ श्राद्धं कृत्वासौ नृपसंमतः ।
 दानं दानपयःशान्तविश्वदोः स्थ्यमलं ददौ ॥ १४ ॥
 श्राद्धे दुर्योधनादीनामुद्यद्वनधनव्यये ।
 अभूद्रीमप्रकोपाग्नेर्ष्वलतो जलदोऽर्जुनः ॥ १५ ॥
 अथामन्त्यं कुलं पौरानप्यरण्याय बुद्धिदृक् ।
 श्रीरामवत् कनिष्ठेन कान्तया च युतोऽचलत् ॥ १६ ॥

दीनदीनेर्निषिद्धापि सुतेः कुन्ती तमन्वगात् ।
 संजयोऽपि ययौ जज्ञे वनी पञ्चेन्द्रियेव तेः ॥ १७ ॥
 मुनीभूतेन भूषेण शतयूपेण संगतः ।
 तत्र तेपे तपः प्रज्ञाचक्षुः सानुचरश्चिरम् ॥ १८ ॥
 आत्मेश ईश आत्मेति तेषां ध्यानलयस्पृशाम् ।
 अङ्गानि सभुजंगानि बभुः कार्श्यनिशानिभात् ॥ १९ ॥
 एतय तीर्थोपमं तीर्थयाचोत्का नारदादयः ।
 प्राक्चरिचैश्चिरादेनमानन्य दिवमुदायः ॥ २० ॥
 रथैरथैतन्नतिधीस्तां वनीमवनीधवः ।
 सार्धं कुरुपुरन्ध्रीभिः समगादनुगाधृतः ॥ २१ ॥
 दूरवारितराजार्हलाञ्छनः शुभलाञ्छनः ।
 बहिर्बद्धबलस्कन्धः सबन्धुः सोऽघिशद्वनम् ॥ २२ ॥
 नमन् गुरुन् कुरुतंसः प्रतेने पुण्यमुत्तमम् ।
 वर्षन् हर्षाश्रुवारीणि भवदोषमशोषयत् ॥ २३ ॥
 शुद्धिजुष्टं च पुष्टं च दधतोऽङ्गं यशोमयम् ।
 श्यामवामशरीरास्ते नृपाय ददुराशिषम् ॥ २४ ॥
 क्व क्षतेति क्षितीन्द्रेण पृष्ठः प्रोचेऽम्बिकासुतः ।
 स स्वैरी वातभुक् पुत्र दृश्यादृश्यश्चरेद्वने ॥ २५ ॥
 इतश्च विदुरोऽप्यत्र समागच्छन् यदृच्छया ।
 वनं प्रेङ्खज्जनं प्रेक्ष्य दूरान्मृग इवावसत् ॥ २६ ॥
 तमन्वधावदेकाकी साश्रो भूपाकशासनः ।
 दूरं दूरं स यातोऽस्मान्निर्भाग्याद्विभवो यथा ॥ २७ ॥
 मूले शालस्य कस्यापि तं स्थितं पृथिवीपतिः ।
 नमन् युधिष्ठिरोऽस्मीति प्राह प्रत्युत्तरोत्सुकः ॥ २८ ॥
 स्फीताऽस्तन्मुखप्रेक्षी नेत्रप्राणेन्द्रियैर्नृपम् ।
 स तु प्राविशदर्कोऽग्निमिव भाभिर्निशागमे ॥ २९ ॥
 तदास्मिन् सामरस्येन समाविष्टे महात्मनि ।
 बभूव भूभुजंगोऽयमदुत्तमाननिर्भरः ॥ ३० ॥
 यं न्यषेधद्वियद्वाणी तद्वेददहनं तदा ।
 तपोऽग्निनैव तन्मन्ये तत्परोऽपि निर्वातिनाम् ॥ ३१ ॥
 अथेदं धृतराष्ट्राय विनिवेद्यात्मपञ्चमः ।
 तृष्णामिवेन्द्रियगणो भूषः कुन्तीमभिस्थितः ॥ ३२ ॥

१ दीनाननैः इति पा० ।

२-मुच्यतम् इति पा० ।

फलभक्षः क्षमाशायी क्षपयित्वा नृपः क्षपाम् ।
 वर्षर्षे वसुभिः प्रातर्भानुवद्भुवनप्रियेः ॥ ३३ ॥
 पितृव्यमथ राजर्षिराजराजितसंनिधिम् ।
 ननाम नामयह्वाद्यस्तजनपातकम् ॥ ३४ ॥
 अथ बिजगतीचित्तविलोचनसुधाञ्जनम् ।
 तेषां दृक्पुष्पमार्गच्छत् पुण्येर्द्वेषायनो मुनिः ॥ ३५ ॥
 स सर्वैः प्रणतः क्षतुर्गतं राक्षः पुरः स्तुवन् ।
 पुत्रमाचष्ट कश्चित् ते चित्ते किञ्चिन्न बाधते ॥ ३६ ॥
 इति वागमृतं पीत्वा तदुद्गारत्वमागताम् ।
 गिरं दधार गान्धारधराधवसुतापतिः ॥ ३७ ॥
 तेस्तोत्रतरणाभोगैः संभोगैरपि निर्भरैः ।
 अप्रीत्यन्त सुपाशाणि गात्राणि च मया चिरम् ॥ ३८ ॥
 क्षतुर्भिरिन्द्रियैर्दृष्ट्या संविभज्य गृहीतया ।
 मम तत्त्वार्थपर्यन्तं स्पर्शद्येर्दर्शितं जगत् ॥ ३९ ॥
 दूत्या भवत्प्रसक्त्येव विरक्तीकृत्य संपदि ।
 आनीतोऽहमिदं सिद्धिसंकेतस्थानकं वनम् ॥ ४० ॥
 तत् किं मे बाधतां किंतु कान्तिर्दृष्ट्येव गृह्यते ।
 तददृष्टं कुलभुवां चाकचक्यं दुनोति माम् ॥ ४१ ॥
 इत्यस्मे वादिने दिव्यां दृशं द्वेषायनो ददौ ।
 आजन्म दोष्यदूनाय चिन्तामणिमिवेश्वरः ॥ ४२ ॥
 अथेवं मुक्तदृग्युग्मावरणः सौबलीसखः ।
 श्रियं श्रेयः सुतादीनां पश्यन् प्राप परां मुदम् ॥ ४३ ॥
 सोऽथ व्यासाज्ञयाऽपश्यद् गङ्गाभसि भृशप्रभान् ।
 तान् दुर्योधनसौभद्रमुख्यान् पञ्चद्वयीभटान् ॥ ४४ ॥
 न लिप्तो रागदोषेण तान् पश्यन्नप्यसौ सुधीः ।
 आत्मेश्वराणां यत् प्रीतिपदं मुक्तिपदं हि तत् ॥ ४५ ॥
 किं ध्यानविघ्नकारिण्या दृष्टदृष्टव्यया दृशा ।
 इत्यभ्यर्थ्य मुनिं धीमान् पुनर्धीनेषतां गतः ॥ ४६ ॥
 अथ व्यासाज्ञया बध्वा मुक्तमानवविग्रहाः ।
 तेस्तेर्विमानिभिः साकं नाकं जम्मुर्निजप्रियेः ॥ ४७ ॥
 अथ मासमिह स्थित्वा नृपतिः पितुराज्ञया ।
 गतोऽरण्यात् पुरं रामः पुरारण्यं पुरादिष ॥ ४८ ॥

१-वृत्त-इति पा० ।

२-वीर-इति पा० ।

धर्माब्धौ तरुणं दोर्भ्यां शिष्यमाणा मुना मही ।
 डिग्डीरपाण्डुरैरस्य मण्डिता कीर्तिमण्डलेः ॥ ४९ ॥
 यशोऽधिदैवतमिव क्षमापतेरस्य संसदि ।
 कदाचिदाययो स्वैरी नारदः पारदद्युतिः ॥ ५० ॥
 हृष्यत्वचं तमर्चित्वा पप्रच्छ पृथिवीपतिः ।
 अद्भालुः कुरुवृद्धानां प्रवृत्तिं वनवर्तिनाम् ॥ ५१ ॥
 किं वक्तायमिति व्यक्तं वीक्ष्यमाणा ननो जनेः ।
 हर्षोर्मिषु श्लथो वाचमथोवाच मरुन्मुनिः ॥ ५२ ॥
 स प्रभञ्जनभुग्वर्षे वर्षे भोजनमुक्तिः ।
 राजन् रराज राजर्षिरुत्कर्षिततपःस्थितिः ॥ ५३ ॥
 किमेभिस्तप एवास्तु कर्मप्रोषि ममेत्यसौ ।
 मुमुक्षुर्निष्क्रियो बह्वीनपि तत्प्राज कानने ॥ ५४ ॥
 येष तेषु प्रदीपेषु जतरुधने वने ।
 ध्यानामृताब्धौ गान्धारीपृथाभ्यां सहितोऽविशत् ॥ ५५ ॥
 समाधिना परं धाम गतेस्तेरुज्जितासुभिः ।
 अदहद्वाष्पवान् दीपशब्दोऽग्निश्चिरसेवितः ॥ ५६ ॥
 तेषां विरहसंतापं स बाढं वोढुमक्षमः ।
 संजयस्तु व्रतकृशो ययौ राजन् हिमालयम् ॥ ५७ ॥
 इत्युक्त्वास्मिन् मुनौ याते शोकोत्पाते पतन् नृपः ।
 चक्रे तेषां स्फुरन्मोहकलिलः सलिलक्रियाम् ॥ ५८ ॥
 अथ द्विजवितानेभ्यस्तानेवोद्विश्य भूपतिः ।
 अमन्दपुण्यसंदानं दानं दान्तमना ददौ ॥ ५९ ॥
 इत्याश्रमे विमलयोगपततनूनां ।
 शोकं विवेकनिकषः परिहृत्य तेषाम् ।
 भूषल्लभो हरिहरदुहिणादिपाद-
 ध्यानप्रणञ्चितरुचिः सुचिरं ननन्द ॥ ६० ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरहन्मताहस्थितेः ।
 पादाब्जभरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 जाड्योत्खण्डिनि बालभारतमहाकाव्येऽथ पर्वश्रमा-
 वासं पञ्चदशं तदुक्तिसदने प्रत्यासदत् पूर्णताम् ॥ ६१ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आश्रमवासिकं नाम प-
 ञ्चदशं पर्व ॥ १५ ॥ :: :: ॥

१-सोढु-इति पा० ।

॥ अथ बालभारतकाव्यस्य ॥

॥ मोशलपर्वारम्भः ॥

प्रध्याय तनुवितानां सत्यमूनुरनित्यताम् ।
 धर्माधाने च दाने च व्यदधादरमादरम् ॥ १ ॥
 ददौ धर्माय धर्मैकचतुरश्चतुरः क्रमान् ।
 चक्रे दानैश्च निःशेषामवनीमवनीयकाम् ॥ २ ॥
 वसुधां वसुधारामिनित्यमित्यस्य सिद्धतः ।
 अयतस्तत्फलं श्रेयः षट्पञ्चदशदशमन् समाः ॥ ३ ॥
 पुरीं द्वारवतीं जग्मुः कालेऽस्मिन् कालदूतवत् ।
 मुनीन्द्रा नमदुन्निन्द्रतपसः केशिकादयः ॥ ४ ॥
 शाम्बं स्त्रीवपुषं कृत्वा वृष्णयो मदविह्वलाः ।
 तानपृच्छन् मुनीन् पुनः पुनो वास्या भविष्यति ॥ ५ ॥
 मुशन् ब्रह्मदण्डाभिभाषि लौहं कुलान्तकृत् ।
 इत्युक्त्वामी तिरोऽभवन् शाम्बस्याविरभूच्च तत् ॥ ६ ॥
 आहुकेन मियाक्षेपि भस्मीकृत्य तदम्भसि ।
 मत्वा कुलान्तं चायान्तं तीर्थयात्रां ययो हरिः ॥ ७ ॥
 अथो रथो रथाङ्गं च केतुश्च पतगाधिपः ।
 सर्वे तिरोऽभवत् तस्य लुब्धं मित्रमिषापदि ॥ ८ ॥
 अपूर्वाः सर्वतश्चन्द्राः सदोज्जरकराः पुरि ।
 मुखं मृत्युप्रपातानामुत्पाताः शतशोऽभवन् ॥ ९ ॥
 अभ्रासयत् प्रभासं च यात्रया विहरन् हरिः ।
 कालेऽत्र कालकृष्णश्च तं देशं यदवो ययुः ॥ १० ॥
 ब्रह्म ते विद्वितोत्साहा लीलोद्यानेषु हेजिनः ।
 विदधुर्मधुपानानि मधुपा इव पङ्कजे ॥ ११ ॥
 तेऽदुतानन्दसंदर्भास्तदा नात्मानमुन्मदाः ।
 कालदंष्ट्राङ्कुरघटाघट्टस्थमजानत ॥ १२ ॥
 तेषां तन्मुशलक्षोदकणबीजगणोद्भवेः ।
 तृणकाशेष्वृते स्थाने धीर्योदुमुदभून्मिथः ॥ १३ ॥
 त्वं रे सौप्रिकसुप्रघ्नस्त्वं रे प्रायस्यवीरहा ।
 इत्थं मिथः कथा जज्ञे शैनेयकृतवर्मणोः ॥ १४ ॥
 इत्युक्तिपारे प्रबलेर्बनैः पञ्चद्वयस्थितैः ।
 स्वच्छासमरमारेभे यदूनामन्वयस्तृणैः ॥ १५ ॥
 क्षिप्रं तृणमपि क्षिप्रमुद्वनमुशलाकृति ।
 मांसास्थिरक्तपङ्कत्वमेव निन्ये बलद्वयोम् ॥ १६ ॥

प्रद्युम्नशाम्बशैनेयकृतवर्ममुखान् भटान् ।
 खेलतः क्षीयमाणांश्च हरिरेक्षत तुल्यदृक् ॥ १७ ॥
 अहो बभूव भूस्तेषां या पूर्वं रतिनृत्यभूः ।
 सैवाभून्मृतभुवर्गनिरर्गलविलासभूः ॥ १८ ॥
 जज्ञे यदुकुलं दुह्यद्वीरं मुह्यद्वधूजनम् ।
 निशि नश्यदलिस्त्रायत्पद्मिनीकमिवोदकम् ॥ १९ ॥
 अथेदमेन्द्रये विष्णुराख्यातुं प्रेष्य दारुकम् ।
 वज्रमादिश्य दस्युभ्यो योषितः परिरक्षितुम् ॥ २० ॥
 स्वयं हलधरालोकसमुत्सुकमना ययो ।
 द्वारकां नायिकावृन्दक्रन्दमन्दार्णवध्वनिम् ॥ २१ ॥
 युगम् ।
 ततो जनकमामन्त्र्य कामपालं जगाम सः ।
 तदा तदास्यान्नियातः श्वेताहिः पश्यतो हरिः ॥ २२ ॥
 अहिः सहस्रशीर्षोऽयं बलक्षो जलधिं प्रति ।
 मेनाकदर्शनेनोत्कण्ठी हिमाचल इषाचलत् ॥ २३ ॥
 स वासुकिमुखैः सर्पैः समं संमुखमागतेः ।
 विवेश चारिधौ धर्तुं धरां वीरोष्कितामिव ॥ २४ ॥
 इत्यनन्तपदं प्रापे क्षले वरुणपूजिते ।
 प्रविश्य विपिनं योगी सुष्वाप सुखतो हरिः ॥ २५ ॥
 निजे ज्योतिषि संपृक्ते लुब्धकेन पदस्तले ।
 कृष्णसारथिया कृष्णो हतस्तीक्ष्ण पञ्चा ॥ २६ ॥
 सुरसिद्धर्षिगन्धर्वैः श्रिया च प्रीतितत्परैः ।
 पूज्यमानोऽस्त्रिशङ्खाम नित्यं नारायणाभिधम् ॥ २७ ॥
 विष्वदिदृग्भृन्दमुदद्योत्य भास्वतीव गते हरो ।
 बभूव भुवनं दुभ्यत् तप्तेमयमिषामितः ॥ २८ ॥
 ब्रह्मान्तरे यदूच्छेदकथामाकर्ण्य दारुकात् ।
 शोकं देन्यं भयं पार्था निर्नाथा इव भेजिरे ॥ २९ ॥
 अथ क्रमापगिरा गत्वा दारुकेण सहार्जुनः ।
 विवेश द्वारकां दृष्टुं सशोकं जनकं हरिः ॥ ३० ॥
 नष्टवीरगणां नष्टेन्द्रियां बन्धुतनूमिव ।
 पश्यन् पुरीं ययो पार्थः परां शोकस्य भूमिकाम् ॥ ३१ ॥
 सुभद्रेश कथं दीनाः स्थास्याम इति सर्वतः ।
 फूत्कुर्वद्विर्वृतोऽभ्येत्य जिष्णुवृष्णवधूजनैः ॥ ३२ ॥
 पतितं भुवि हा पुन हा पुनिति प्रलापिनम् ।

वसुदेवं नरः पश्यन् पपात च हरोद च ॥ ३३ ॥
 युग्मम् ।
 मृगैः सिंहैः इवास्माभिर्यत्प्रसादाज्जिता द्विषः ।
 स गतः कोऽधुनास्माकं शरणं शरसंकटे ॥ ३४ ॥
 स्तौमि तान् यादवान् जग्मुर्ये दिवि प्रथमं हरेः ।
 योग्यान् यस्यापि कस्यपि धिक्स्तेन विनाधुना ॥ ३५ ॥
 हा जनार्दन हा राम हा शेनेय ह हा स्मर ।
 भवन्तः क्व गताः प्राप्तालपन्त्यपि मां न किम् ॥ ३६ ॥
 इति प्रलापैः पतितो नरो रोदितदिङ्मुखैः ।
 सर्वगान् रोदयामास योगीन्द्रानप्यगोचरान् ॥ ३७ ॥
 यचानेषीन्निशां पूर्वं लीलागीतेन फाल्गुनः ।
 तच्चैव तां निशां निन्यो स्त्रीणां क्रन्देन धिग्विधिम् ॥ ३८ ॥
 प्रातः पुषवियोगेन तनुमानक्रदुन्दुभिः ।
 तत्याज देवकीमुख्यैरनुयातः प्रियाजनैः ॥ ३९ ॥
 संस्कृत्य सात्वतादीनां तनुं कृत्वा जलक्रियाम् ।
 पार्था वज्रं हरेः पौचं स्त्रीश्चादाय ततोऽचलत् ॥ ४० ॥
 क्रन्दन्ती तत्क्षणचस्तोऽड्ययमनखगस्वनेः ।
 तदा स्वामिशुचेवाब्धौ ममज्ज नगरी हरेः ॥ ४१ ॥
 इन्द्रप्रस्थं व्रजन् प्राप्नो विकटामटवो नरः ।
 सालंकारवधूवारलुब्धे रुद्रो वनेचरैः ॥ ४२ ॥
 तानुपलगुडाटोपान् गोपान् कोपाद्विलोकयन् ।
 बलाधिकमिवाधियं कृच्छ्रावृक्रेऽर्जुनो धनुः ॥ ४३ ॥
 तस्य नग्रास्तदा पृष्ठादधमणो इवेषवः ।
 आकृष्टापि नवोढेव न ज्या संमुखमाययौ ॥ ४४ ॥
 किं स्वप्नोऽयं किमन्योऽहमिति भूरिचितर्किणः ।
 पार्थस्य पश्यतः कामं कामिनीर्दस्यवोऽहरन् ॥ ४५ ॥
 न शेक्तिरे गहीतुं तेर्दृश्यभासो वरस्त्रियः ।
 अदृष्टरक्षिता भाग्यहीनैरोषधयो यथा ॥ ४६ ॥
 प्रवेष्टुं वर्त्म देहीति पृथिवीं प्रणमन्निव ।
 न्यङ्मुखोऽजनि मन्वानो जीवितं फल्गु फाल्गुनः ॥ ४७ ॥
 गतेषु हृतदारेषु तेषु दुःखाज्जना जगुः ।
 अहो विश्वजयी जिग्ये गोपैर्धिग्विधिवलितम् ॥ ४८ ॥
 इत्युक्तीः कर्णयन्नेन्द्रिरिन्द्रप्रस्थपुरं गतः ।
 प्रधानवृष्णिवामाचीवज्रदासकसंगतः ॥ ४९ ॥

वज्रे राज्यमिह न्यस्य गते दुःखिनि फाल्गुने ।
 सत्यभामादयो देव्यः कृशानुं विविशुः शुचा ॥ ५० ॥
 श्रीविश्वव्यायोगपालपराभवमहाशुचम् ।
 हस्तिनापुरवर्त्मस्थमेत्य व्यासोऽर्जुनं जगौ ॥ ५१ ॥
 मित्रगोचप्रभाभूतिप्रभावविभुता हृता ।
 विडम्बितो न कालेन कुच कः पुच मा मुहः ॥ ५२ ॥
 हराद्यैरप्यनिग्राह्यो लसदकेन्दुदोषकः ।
 सर्वं हरति सर्वस्य कालोऽयं पश्यतोहरः ॥ ५३ ॥
 सूर्येन्दुचक्रविक्रीडनित्यत्वरथोऽङ्गिनाम् ।
 अधर्मविजयी कालो हरत्यर्थानमूनपि ॥ ५४ ॥
 जगद्विडम्बनाद्येकनटं कौतूहली हसन् ।
 अनित्यतानटीकान्तं कालमालोकते कृती ॥ ५५ ॥
 पर्यन्तविरसा भावा न भवेयुर्भवे यदि ।
 तत् परोक्षसुखे साक्षात् दुःखे तपसि कः स्फुरेत् ॥ ५६ ॥
 यदुषु मुशलपातप्रेङ्खितैरात्मनि क्ष्मा-
 धरवनचरणोपक्रीडितैश्च प्रतप्रः ।
 इति मुनिपतिवाणीपुण्यपीयूषसिक्तो ।
 गजनगरमगच्छन्मध्यमः पाण्डुपुत्रः ॥ ५७ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरहन्मताहस्थितेः ।
 पादाब्जभ्रमरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 तज्जिह्वाञ्जललोलतल्पतरलब्राह्मीस्मिते षोडशं ।
 पर्वतत् किल बालभारतमहाकाव्येऽगमन्मौशलम् ॥ ५८ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के षोडशं मौशलपर्व
 ॥ ५९ ॥ :: :: ॥

॥ अथ खण्डप्रशस्तौ

कृष्णावतारवर्णनम् ॥

(१२२) कौन्तेयस्य सहायतां करुणया गत्वा विनीतात्मनो
 येनोल्लङ्घितसत्यथः कुरूपतिश्चक्रे कृतान्तातिथिः ।
 चैलोऽस्थितिरूषधारतिलको देवः स वः संपदे
 साधूनामसुराधिनाथमथनः स्ताद्वेवकीनन्दनः ॥

स देवः कृष्णो वो युष्माकं साधूनां सतां संपदे लक्ष्ये
 स्ताद्ववतु, येन कृष्णेन करुणया कृपया कौन्तेयस्य युधिष्ठिर-

स्य सहायतां गत्वा सहायोभूय कुरुपतिर्दुर्गंधनः कृतान्ताति-
थिर्यमातिथिश्चक्रे कृतो मारितः, किंभूतस्य युधिष्ठिरस्य, वि-
नीतात्मनो विनीतो विनययुक्त आत्मा यस्य तस्य, किंविशि-
ष्टः कुरुपतिः, उल्लङ्घितोऽतिक्रान्तः सत्यथः सन्मार्गो येन
सः, किंविशिष्टो देवः, त्रैलोक्यस्य जगन्मयस्य स्थितौ व्यवहारे
सूत्रधारस्यैव तलकः श्रेष्ठो यः सः, यथा नाटकादौ सूत्रधार
एव सर्वं प्रदिशति यतस्तदधीनाः सर्वे अत एव तत्र स श्रेष्ठ-
स्तथा जगतः स्थितावयं जगत्कर्तृत्वादिति भावः, पुनः किं-
विशिष्टः, असुराधिनायमथनः असुराधिनाथाश्चेत्याद्यास्ता-
न्मार्गातीति सः, पुनः किंविशिष्टः, देवक्या नन्दनः पुत्र
इति ॥ १२२ ॥

(१२३) भ्राम्यन्मन्दरकन्दरोदरदरीव्यावृत्तिर्बैरिधेः

कल्लोलैरलमाकुलं कलयतो लक्ष्म्या मुखाम्भोरुहम् ।

श्रौत्सुक्यात्तरलाः स्मराद्विकसिता भीत्या समाकुञ्चिताः

क्रोधेनाज्वलिता मदान्मुकुलिताः शौरेर्दृशः पान्तु वः ॥

लक्ष्म्या मुखकमलं कलयतः पश्यतः शौरेर्हरेर्वो दृशो नेत्राणि
पान्तु, किंविशिष्टं मुखकमलं, भ्राम्यन्मो मन्दरोमेरुस्तस्य यानि
कन्दरोदराणि गुह्यमध्यानि दयौ गिरिगता स्ततश्च व्यावृत्ति-
भिः परावर्तनशीलैर्बैरिधेः समुद्रस्य कल्लोलैर्वीचिभिरलमत्य-
र्थमाकुलं त्रस्तम्, किंविशिष्टा दृशः, श्रौत्सुक्यात्तरलाश्च-
पलास्तथा स्मरात्कामा द्विकसिता विकस्वरास्तथा भीत्या-
ऽदत्तपरपुत्रिकाप्रार्थकत्वेन समाकुञ्चिता ईषन्मुकुलीकृतास्तथा
क्रोधेनाऽऽज्वलिता ईषल्लाहितास्तथा मदान्मुकुलिता मुकुल
भावं प्राप्ता इति ॥ १२३ ॥

(१२३) आकृष्टिः सुखसंपदां समहतामुच्चाटनं चाहसा

माचण्डालममूकलोकसुलभं वश्यं च मुक्तेः स्त्रियाः ।

नो दीक्षा न च दक्षिणा न च पुरश्चर्या मनाग् दृश्यते

मन्त्रोऽयं रसनास्पृगेव फलति श्रीकृष्णनामाभिधः

श्रीकृष्णंति नाम्ना संकेतेनाभिधीयते आख्यायते यः सः श्री-
कृष्णोति रूपो मन्त्रारसनास्पृगेव जिह्वयोच्चारित एव फलति
फलदो भवति, अयं सुखसंपदामाकृष्टिराकर्षणं तथा समहता
महसां पापानामुच्चाटनं नाशनं चण्डालपर्यन्तं श्रुत्यनधिका-
रिणाममूकानामुच्चारणे समर्थानां लोकानां सुलभं सुप्रापं तथा
मुक्तिरूपस्त्रिया अपि वश्यं वशीकरणं यतो यच्चाम्नाऽचेतनेन
लोभेनाचेतनाया मुक्तेः स्त्रिया वशीकरणं कर्तुं शक्यतेऽतस्तद-
धिष्ठानेन कमनीयेन पुंसा गोपगोपिकादीनां वशीकरणे कि-
माश्चर्यमिति भावः ॥ १२३ ॥

(१२४) क्षीरक्षालितपाञ्चजन्यकिरणश्रीगर्वसर्वकषा
श्रीकृष्णार्जुनसारथे ऽसुररिपो त्वत्कीर्तिविस्फूर्तयः ।

कैलासन्ति हिमाचलन्ति विलसत्कुन्दन्ति कन्दन्ति च
क्षीरोदन्ति हलायुधन्ति विबुधाहारन्ति क्षीरन्ति च ॥

हे श्रीकृष्ण अर्जुनसारथे कृष्णसहायेनैवार्जुनेन सर्वं य-
शो लब्धमिति भावः, असुररिपो दैत्यशत्रो अस्मिन्नप्यवतारे
चैत्रादयो बहवो दैत्या दता इति भावः, तव कीर्तिविस्फू-
र्तयः कैलासन्ति कैलासइवाचरन्ति कैलासस्य श्वेतत्वात्स्व-
त्कीर्तिरूपमानं, एवमप्येपि, हिमाचलन्ति हिमाचलइवाचर-
न्ति, विकसत्कुन्दन्ति विकसन्ति यानि कुन्दपुष्पाणि तानी-
वाचरन्ति, तथा कन्दइवाचरन्ति कन्दन्ति, क्षीरोद इवाचरन्ति
क्षीरोदन्ति, हलायुधो बलभद्रः सदवाचरन्ति हलायुधन्ति,
विबुधानां देवानामाहारः पीयूषं सदवाचरन्ति विबुधाहार-
न्ति, क्षीरक एव क्षीरः सदवाचरन्ति क्षीरन्ति, अत्र सर्वगं
श्वेतत्वादुपमानत्वं, सर्वप्रातिपदिकेभ्यश्चेत्याचारार्थं सर्वत्र
क्षिप् ज्ञेयः, किंविशिष्टा विस्फूर्तयः, क्षीरक्षालितपाञ्चजन्य-
किरणश्रीगर्वसर्वकषाः क्षीरेण पयसा क्षालितः पवित्रीकृतो
यः पाञ्चजन्योविष्णुशङ्खस्तस्य या किरणश्रीः कान्तिस्तस्या
गर्वं सर्वं कषन्तीति, अत्र सर्वोपपदककृपेः खचि मुमागमः ॥ १२४ ॥

(१२५) देव क्षीरसमुद्रसान्द्रलहरीलावण्यलक्ष्मीषु-

स्त्वत्कीर्तिस्तुलनां कलङ्कमलिना धत्ते कथं चन्द्रमाः ॥

स्यादेवं त्वदरातिसौधवलभीप्रोदूतदूर्वाकु-

यासव्ययमतिः पतेद्यदि मृगस्तस्याङ्गशायी मृगः ॥

हे देव कृष्णचन्द्र कलङ्केन मलिनश्चन्द्रमास्तव कीर्तयशसः
स्तुलनां निर्मलतया साम्यं कथं धत्ते बिभर्षि, किंविशिष्टायाः
कीर्तिः, क्षीरसमुद्रस्य सान्द्राणां घनानां लहरीणां कल्लोलानां
लावण्यलक्ष्मीं सुभगश्रियं या मुष्णातीति तस्याः, अथ यदि
तस्या कलङ्कत्वं भवे च्चेत्तर्हि साम्यमपि संभावितं भवेदत
स्तस्याकलङ्कत्वसंभावनां ब्रूते, स्यादेवं यदि पुनस्तस्य चन्द्रम-
सोङ्गशायी मृगस्त्वदरातीनां सौधवलभीषु प्रोदूतानां दूर्वाकु-
राणां यासस्य लोलुपतया भूमौ समागच्छेत्तदा तस्याकलङ्कता
स्यात्ततश्च चन्द्रः कथंचित्स्वत्कीर्तिसाम्यं समासादयेदिति,
एतेन कृष्णसर्वगुणसंपन्नो निर्मलः शूरश्चेति सूचितम्, ॥ १२५ ॥

॥ इति श्रीखण्डप्रशस्तिविवृतौ श्रीकृष्णावतारवर्णने ॥

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY

OF
PATANJALI.

(Continued from page 24.)

¹ Of what kind are these subjects of attributes? To this he replies :—

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

Aph. 13. These individualised and subtile [objects] consist of qualities.

² These same subjects of attributes consist of—i. e. are of the nature of the qualities—that is they are modified forms of the qualities, purity, passion and darkness, existing in the different forms of gross and subtile. For concomitance—attendance of all individuals or entities differing as internal and external has been seen with purity, passion and darkness, full of pleasure, pain and indifference; and what is seen as concomitant with any thing, that is seen to be the modified form of that, just as jars &c., which are concomitant with earth, are modified forms of earth.

³ If these three qualities are the material causes of everything, how is the expression “one subject of attributes” to be employed? having raised this doubt he states :—

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

Aph. 14. Unity of thing results from unity of modification.

⁴ Although there are three qualities, still unity—i. e. sameness of thing is spoken of, for there is unity of their [the qualities'] modification, characterised by the relation of secondary and primary, viz., in some cases purity is secondary, in others passion and in others darkness. For instance in the example This is earth, this is air &c., [earth is a modification of the quality of darkness and the air is a modification of that of passion].

¹ त एते धर्मिणः किंरूपा इत्यत आह ।

² य एते धर्मिणः प्रोक्तस्त व्यक्तसूक्ष्मभेदेन ये ज्वल्यता गुणाः सत्त्वरजस्तमोकरूपास्तदात्मानस्तत्स्वभावास्तत्परिणामरूपा इत्यर्थः ॥ यतः सत्त्वरजस्तमोभिः सुखदुःखमोहमयैः सर्वासां बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नानाम्भावव्यक्तीनामन्वयोऽनुगमो दृश्यते यच्च यदन्वयि तत्परिणामरूपं दृष्टं यथा घटादयो मदन्विता सत्परिणामरूपाः ॥

³ यद्येते त्रयो गुणाः सर्वत्रमूलकारणकथमेको धर्मीति व्यवदेश इत्याशङ्क्याह ॥

यद्यपि त्रयो गुणास्तथापि तेषामङ्गाङ्गिभावलक्षणो यः परिणामः क्वचित्सत्त्वमङ्गक्वचिरजः क्वचित्तमइत्येवं रूपस्तस्यैकत्वाद्वस्तुनस्तत्त्वमेकत्वमुच्यते । यथेयम्पृथिवी अयं वायुरित्यादि ॥

¹ It may be objected that the object may be called one or many if it differs from the cognition, but when the cognition itself, from the influence of impressions, existing in the relation of cause and effect, appears in different shapes, how then can it be so called? To this he replies :—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विविक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

Aph. 15. The course of these two [that is, the thing and the object] is distinct, for there is a diversity of thoughts regarding one thing.

² “Of these two”—i. e. of the knowledge and thing “The course is distinct”—i. e. the path is different. Why? inasmuch as there is a diversity of thoughts regarding one thing—i. e. even in regard to the same thing that is being perceived such as a woman &c, difference of thoughts in the shape of pleasure, pain and indifference has been observed among various observers. For instance, on seeing a lovely and beautiful woman pleasure arises in an amorous person, aversion in her rival, and disgust in an ascetic; and thus, since various thoughts take place even in regard to one thing, how can a thing be an effect of the principle of thought? For were it the effect of one thought, the thing would appear uniformly.

³ Besides if a thing were an effect of mind, then if that mind were engrossed by another object, that thing would be nothing. If it be replied, Be it so, we deny this; for then how could this same thing be perceived by many others? and as it is perceived, therefore it is not an effect of the thinking principle. If it be replied that that thing is created by many simultaneously, then there should be a difference between a thing that is created by many, and a thing which is created by one. And if the difference is not admitted then there being difference of causes and non-existence of difference of effect, the universe would become causeless or uniform.

¹ ननु च ज्ञानव्यतिरिक्ते सत्यर्थे वस्तुक्रमनेकं वा वस्तु युज्यते यदा विज्ञानमेव वासनावशात्कार्यकारणभावेनावस्थितं तथा तथा च प्रतिभाति तदा कथमेतच्छक्यते वक्तुमित्याह ।

² तयोर्ज्ञानार्थयोर्विविक्तः पन्था विचित्री मार्ग इति यावत् कथं वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् समानेपि वस्तुनि स्थादावुपलभ्यमाने नानाप्रमातृणां चित्तस्य भेदः सुखदुःखमोहरूपतया समुपलभ्यते तथाहि । एकस्यां रूपलावण्यवस्थां योर्वस्तुव्युपलभ्यमानायां सरागस्य सुखमुत्पद्यते सपञ्चास्तु द्वेवः परिव्राजकादेषणेत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि नानाविधचित्तोदयात्कथञ्चित्तकार्यत्वं वस्तुन एकचित्तकार्यत्वे वस्तुत्वरूपतयेवाभासते ॥

³ किञ्च चित्तकार्यत्वे वस्तुनो यस्य चित्तस्य तद्वस्तुकार्यं तस्मिन्नर्थान्तरव्यासक्ते चित्तं तद्वस्तु न किञ्चित्स्यात् । भवत्वात् चेन्न तदेव कथमन्यैर्बहुभिरुपलभ्येत । उपलभ्यते च तस्माच्चित्तकार्यम् । अथ युगपद्वस्तुभिः साध्यः क्रियते तदा बहुनिर्मितस्य तस्यार्थस्यैकनिर्मितत्वेनलक्षणं स्यात् । यदि च वैलक्षण्यं नेष्यते तदा कारणभेदे सति कार्यभेदस्य अभवो निरुक्तमेकरूपं वा जगत्स्यात् ॥

' What is to be stated is this, that even the cause being different, if the effect is not different, the universe created by many causes may be of one and the same form; or in consequence of its not following the difference of causes it would be independent and causeless. And if it is so [it may be asked] why does the same object which consists of three qualities not produce cognitions full of pleasure, pain and indifference in one percipient? we reply that this is no valid objection. For as the object consists of three qualities the mind likewise consists of three qualities, and the merits, demerits are its [the mind's] accessories in the production of an object [in different shapes] from the manifestation of these [merits demerits &c.] manifestation of mind takes place in such and such a form. Thus when the woman is in the presence of an amorous person, his mind auxiliary whereto is merit, undergoing modification through the predominance of purity, becomes full of pleasure. The mental state of the rival alone likewise through the predominance of passion subsidiary whereto are wealth and merit, becomes full of pain. The mental state of the irate rival through the predominance of darkness, accessory whereto is violent demerit, becomes full of dullness. Therefore the sensible object is different from the sensation. Therefore there is thus no identity between the sensation and its object. There is no relation of cause and effect, inasmuch as there is a contradiction. For [were it not so] it would follow that even there being a difference of cause there would be non-existence of difference of effect. Thus it is established that the object is distinct from the cognition.

G. D.

THE
VAISĒSHIKA APHORISMS
OF
KĀNĀDA.
EIGHTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 30.)

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यतम् ॥ १ ॥

Aph. 1. Cognition was explained among substances.

१ एतदुक्तं भवति सत्यपि भिन्ने कारणे यदि कार्यस्याभेदस्तदा समं जगन्नाविधकारणजन्यमेककथं स्यात् कारणभेदानुगमनात् स्वातन्त्र्ये निहंतुं वा स्यात् । यद्येवं कथं तेन त्रिगुणात्मनार्थनेकत्वे प्रमातुः सुखदुःखमोहमयानि ज्ञानानि न जन्यन्ते मितं यथार्थस्वगुणस्तथा चित्तमपि त्रिगुणं तस्य चार्थप्रतिभासोत्पत्तौ धर्माधर्मादयः सङ्कारिणस्तदुत्पन्नवशतस्त्य तेन तेन रूपेणाभिव्यक्तिस्तथा च कामुकस्य सञ्चिततायां येषां धर्मसङ्कारितं चित्तं सत्त्वस्याङ्गितया परिणममानं सुखमयस्त्विति तदेवार्थधर्मसङ्कारिततया तमसोङ्गित्वेन कोपनायाः सपञ्चा मोहमयं भवति तस्माद्विज्ञानव्यतिरिक्तोऽस्ति याद्व्योऽर्थः ॥ तदेवं विज्ञानार्थेन तादात्म्यं विरोधाच्च कार्यकारणभावः कारणभेदे सत्यपि कार्यस्याभेदप्रसङ्गादिति ज्ञानाद् व्यतिरिक्तत्वमर्थस्य व्यवस्थापितम् ॥

' The [foregoing] digression was intended to favour the curiosity of the learner. The order of enunciation is again embraced. According to this the examination of intelligence is the object of the eighth book. Intelligence has been previously described. The present aphorism is stated with the purpose of recalling this. By the words 'Among substances,' through the object, the third book which treats of that object [i. e. of substances] is implied. The meaning is that cognition has been explained by the two aphorisms, The universal notion of organs and their objects is a mark of an entity other than organs and objects, and, That which is brought into being from contiguity of soul, organ, and object is other than they. In the common declaration of intelligence that Intelligence, apprehension, cognition and affection are synonyms, the equivalent terms are enumerated in order to contravene the Sāṅkhya doctrine. For the Sāṅkhyas maintain a distinction of meaning in the terms intelligence, &c. Thus matter (*prakṛiti*) is a state of equipoise between purity, passion, and darkness. This [matter] is one, and one only, while spirits are divided to infinity. These [spirits] are uniform, constant, unchangeable, characterised by eternal consciousness. These moreover are lame, being incapable of modification, while matter is blind, be-

१ शिष्यजिज्ञासानुरोधात् क्रमलङ्घनमिदानीमुक्तेः सक्रममालम्ब्यते तत्र बुद्धिपरिज्ञा अष्टमाध्यायार्थः आत्मसाधनाय पूर्वं बुद्धिरुक्ता तां स्मारयन्नाह । द्रव्येष्विति विषयेण विषयिणं तृतीयाध्यायमुपलक्षयति । इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः आत्मैन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्विषयद्वये तदन्यत् इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानं व्याख्यातमित्यर्थः । तत्र बुद्धिरुपलब्धिज्ञानं प्रत्ययइति पर्यायाः इति समानतन्त्रे बुद्धिलक्षणे साङ्ख्यमतनिरासार्थं पर्यायाभिधानम् । साङ्ख्याहि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदमाह ज्ञते तथाहि सत्त्वजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः सा वैकैव पुरुषास्तु, परं भिद्यन्ते ते च कूटस्था नित्या अपरिणामिनो नित्यचेतन्यस्वभावाः ते च पञ्चोपरिणामित्वात् प्रकृतिस्त्वन्था जडत्वात् यदा विषयभोगेच्छा प्रकृतिपुरुषभेदविद्वद्वा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमते तस्याश्चाद्याः परिणामोबुद्धिरन्तःकरणविशेषः बुद्धिरेव मद्भूतत्वं तदुक्तम् प्रकृतेर्महान् इति सा च बुद्धिर्दृश्यवर्त्मिणी तस्याश्च कश्चिरिन्द्रियप्रणादिकया विषयाकारो यः परिणतिभेदो घट इति पट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं वृत्तिरिति द्वाध्यायते स्वच्छायां बुद्धौ वर्तमानेन ज्ञानेन चेतन्यस्य पुरुषस्य भेदायदादहं जानामीति योऽभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः सक्चन्दनादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रियप्रणादिकयैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धिरेव यः परिणामविशेषः स प्रत्ययः अतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्माः सर्व एव बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्ममात्रया प्रकृतावेव वर्तमाना अवस्थाभेदादविभवन्ति तिरोभवन्ति च पुरुषस्तु पुष्करपलाशवर्चिलेपः प्रतिबिम्बते परं बुद्धाविति यन्मन्यन्ते तदनेन पर्यायाभिधानसूचितप्रमाणेन निराक्रियते तथाहि बुद्धिशब्दो यदि बुध्यतेऽनयेति करणव्युत्पन्नस्तदा मन एव तत्पर्यवस्यति न च मनः प्रत्यक्षम् बुद्धिस्त्वहं बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्येव नचान्तःकरणस्य ज्ञानादयोधर्माः कर्तृधर्मत्वेनैव तेषां सिद्धेः भवति हि अहं ज्ञाने अहं प्रत्येयि अहमुपलभे इत्यहन्त्वसामानाधिकरण्यान प्रतिभासः अभिमानोऽसाविति चेत् तात्त्विकत्वे बाधकाभावात् पुरुषस्यागन्तुकधर्मानाधारत्वं कूटस्थत्वं तदेव बाधकमिति वैश्वान्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्वसम्भवात् नहि धर्माधर्मभेदेत्येकं तत्त्वं येन धर्मात्पादविनाशवैव धर्मात्पादविनाशौ स्यातां तथाच एव चेतयते स एव बुध्यते जानात्युपलभते प्रत्येयि चेति नार्थान्तररूपना युक्तोतिद्वक् ॥

ing unsentient. When there arises in matter a desire of the fruition of sense-objects, or the wish to see the difference between matter and spirit, matter is modified in virtue of throwing as it were a tint of colour upon spirit. The first modification of matter is intelligence, a kind of internal sense. Intelligence it is that is the infinite principle, wherefore it has been said, From matter the infinite. This intelligence is like a clear mirror, and the particular modification in the form of an object such as a water-pot, a piece of cloth &c., by the channel of the external organs, of intelligence, is called the cognition, the function, of intelligence. Apprehension is [according to them] that particular conceit, whereby, in consequence of the non-discrimination of spirit or consciousness by reason of the cognition existing in pure intelligence, [it is affirmed] 'I know.' Affection [or sensation] is the particular modification of intelligence, in the form of pleasure, pain &c., by the channel of the sense-organs, in consequence of the presence of objects of sense such as garlands, sandal wood, and the like. Hence it is that all the particular modifications of intelligence, cognition, pleasure, pain, desire, aversion, volition, reminiscence, right, and wrong, existing only in matter [*prakriti*] in their minute proportions, according to diversity of conditions, appear and disappear, while spirit, like a lotus-leaf free from stain reflects them externally in intelligence. This doctrine which they hold, is rejected by the evidence indicated in the enumeration of the convertible terms. If, then, the word intelligence be derived from agency, inasmuch as it is the instrument of understanding, it may be concluded that it is identical with the internal sense, and the internal sense is not perceptible. But intelligence is known by the [internal] perception 'I understand.' Moreover the qualities cognition &c., do not belong to the internal organ, for they are proved to exist only as being qualities of an agent. For the phenomena of personal knowledge, personal sensation, personal apprehension, are manifested only as having personality [or egoity] as their common substratum. If they reply that this [phenomenon] is conceit, we rejoin that there is nothing to prove the impossibility of the reality. If they say that spirit is a non-substratum of adventitious modes, and unmodified, and that this shews the impossibility of their reality, we deny this, eternity being compatible with the nature of a substratum of adventitious modes. For substance and attribute are not one single principle, that production and destruction of the attribute should be production and destruction of the subject. He then who is conscious, understands, knows, apprehends, and conceits. The hypothesis, therefore, of a distinct entity is not allowable. U.

तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥

Aph. 2. Therein soul and the internal sense are imperceptible.

¹ This cognition moreover is twofold—science and nescience. Science is of four kinds, characterised by perception, inference, memory and testimony. Nescience likewise is of four kinds, characterised by doubt, uncertainty, sleep, and inattention. Of these [kinds of science] that which is inferential is not produced by the sense-organs. Why this is so is stated in the text. The soul is here is the soul of another or one's own. The imperceptibility of one's own soul has been [already] declared inasmuch as such occasional personal cognitions as of one's own paleness, attenuation, length of arm &c. have been rejected in relation [that is, proved irrelevant] to the soul. The particle 'and' implies the applicability of the predicate to ether, time, space, air, and atoms. Senseborn knowledge is of two degrees omniscient, and non-omniscient. Omniscient is the knowledge of such and such complements of objects by cognition characterised by the merit springing from devotion. Thus atoms fall within its sphere, as demonstrable, nameable, and existent. If it be objected :—Since there

¹ तस्य ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षबुद्धिकस्मृत्यार्षलक्षणा अविद्याऽपि चतुर्विधा संशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसायलक्षणा तत्र यत्लौकिकं तदनिन्दियजम् कुत यदतिव्याह । आत्माऽत्र परात्मा स्वात्मा वा स्वात्मनि मानसस्य क्वाचित्काष्ठम्यस्याह गौरः कबोमहाकाशुरित्वादित्यतिरस्कृतत्वात् स्वात्मनोऽप्यप्रत्यक्षतेत्या च कारादाकाशकालदिशा वायोः परमाणुनाञ्च द्रव्याकाशमुपपन्नः । इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वज्ञोयमसर्वज्ञोयञ्च सर्वज्ञोयं योगजधर्मलक्षणा प्रत्यासत्या तत्तत्पदार्थसार्थज्ञानं तथाहि परमाणवः प्रसक्ताः प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् सत्त्वात् सामयोजिरहात् कचमेवं महत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् नच परमाणवो महान्तः रूपत्वस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षकारणत्वात् नच दिगादयोऽप्यवन्त इति चेन्न योगजधर्मसहकारिणो मनसि च तत्सम्भवात् तदुपपत्त्याच्चसुरादिना वा अचिन्त्यप्रभावेऽपि योगजोधर्मो न सहकार्येन्तरमपेक्षते । विद्यावाध्यासितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादहमित्येत्यादि तु प्राभाकरो न मीमांसभिन्नः पुरुषत्वादहमित्येत्यादिवद्विपक्षबाधकतर्कभूयत्वादप्रयोजकम् असर्वज्ञोयञ्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च सविकल्पकं ज्ञानं न प्रमाणादिति कीर्तिदिज्ञागादयः तथाहि अभिलाषसंसर्गयोग्यप्रतिभासं हि तत् नह्यभिलाषेन नाद्या सम्मत्तत्त्वस्य सम्बन्धो येन घट इति घट इति वा नामानुरञ्जितः प्रत्ययः स्यात् नच जात्यादि परमार्थसत् येन तद्वैशिष्ट्यं विषयेषु ईन्द्रियेण यच्छेत् नच सतः स्वकक्षत्वात्सता सम्बन्धः सम्भवति नचासत् इन्द्रियगोचरः तस्मादिन्द्रियेणालोचनं ज्ञयते आलोचनमद्विष्टाच्च सविकल्पकमुत्पद्यमानं तत्रार्थं प्रवर्तयत् प्रत्यक्षमिति प्रमाणादिति चोच्यते इति तथैतदनुपपन्नमभिलाषसंसर्गयोग्यप्रतिभासञ्च भवेत् प्रमाणात्तैन्द्रियोर्ध्वसविकर्षजन्यं स्यादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं नामवैशिष्ट्यञ्च चाक्षुषज्ञाने सम्भवत्येव सुरभिचन्दनमितिवदुपनीतभानसम्भवात् बहु संज्ञावैशिष्ट्यप्रत्यक्षज्ञाने न भासते संज्ञायाः स्मरणमात्रम् स्थिते चार्थव्यावर्तिका अभावज्ञाने प्रतियोगिस्मरणवत् जात्यादिकञ्च वस्तुभूतं साधितमेवातः सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसविकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम् । ननु निर्विकल्पकं न व्यवहारप्रवर्तकं नचा व्यवहारविषय इति किन्तु प्रमाणादिति चेत् सविकल्पकमेव तद्वि विविष्टज्ञानम् नच विशेषज्ञानमन्तरेण तदुपपद्यते विविष्टज्ञाने हि विशेषज्ञानविशेषेन्द्रियसविकर्षतदुभयासंसर्गाद्यस्य कारणत्वावधारणात् ॥

is no apparatus [of such unbounded sense-knowledge], how can this be the case? and whereas magnitude is the cause of perception, and atoms possess no magnitude; and whereas possession of colour is the cause of usual perception, and space &c. have no colour;—how can this be so? We reply that this objection is invalid, this [omniscience] being possible by means of the internal sense auxiliary to the merit produced by devotion, or by means of the eye &c. in consequence of the acquisition thereof; for the merit engendered by devotion being of inconceivable efficacy, requires no other auxiliary. A man engaged in controversy is not omniscient, being a man like myself:—this and similar propositions are not to the point, being destitute of argument which would render contrary instances impossible, as is the case with the proposition A follower of Prabhā-kara is not designated a Mīmāṃsaka, being a man like myself, &c. Non-omniscient perception is of two kinds discriminative and non-discriminative. Kīrti-dīnāga and others maintain that discriminative cognition conveys no evidence, for it is manifested as apparent through connection with names. But there can be no connection of the meaning with the designation or name, that a cognition should be coloured as it were by the name water-pot or piece of cloth. Moreover the universal or essential &c. is not really existent, that the being characterised by it should be apprehended in objects by the sense-organ; and the self-characterised existent can have no connection with the non-existent; and the non-existent is no object of sense. Sight therefore is produced by the organ of sense, and the discriminative cognition [which discriminates the class of its object] while in process of being produced by magnitude of vision is said to be perceptible, and to convey assurance. This is impossible; the phenomenon must be cognisable by connection with its designation, and the condition that evidence be produced by contiguity of organ and object is doubtful. The being characterised by a name is a possible object of visual perception, being possible in the same manner as such a presented cognition as that of cool sandal wood. Or [it may be maintained that] the being characterised by a term does not appear in perceptive knowledge, and [that] there is only recollection of the name, the distinctive appellation being recalled only, in like manner as there is recollection of the absent object in the cognition of non-existence. Also [it may be maintained that] the universal &c. has a real existence, and [that] there is therefore a discriminative perception [or perception that immediately refers object to their class] produced by apposition of object and organ. It may be objected:—Non-discriminative cognition neither excites to activity, nor is an object of activity; what

proof therefore is there that it exists? We reply that its proof is found in discriminative cognition, for this is a specialised cognition, and this is not produced without a knowledge of the predicates, for it is observed that knowledge of the predicates, apposition to the modified sense-organ, and the non-apprehension of non-connection of such knowledge and such apposition, is the cause of specialised cognition. U.

ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधेरुक्तः ॥ ३ ॥

Aph. 3. The mode in which cognition is originated has been stated in the enunciation of cognition.

1 The mode in which cognition is originated, that is, the process by which knowledge is produced, has been explained in the enunciation of cognition, that is, in the third book, where the statement of knowledge was made. The causes of knowledge were stated in the aphorism, That which is produced by contiguity of soul, sense-organ, and object, is other than those. The soul, then, is the coinherent [or material] cause of cognition; conjunction of the soul and the internal sense, is the non-coinherent cause; apposition of the object is the occasional (or efficient) cause. This was declared in that aphorism. It is therefore to be understood that the causality of contacts in relation to perception has already been laid down. V.

गुणकर्मसु सचिद्गुणेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥

Aph. 4. Qualities and actions being brought into contact (with the organs of sense), substance is the cause of production of cognition.

1 Substance is the cause of the cognition which is produced of qualities, as colour &c., and of actions, as upheaving, &c. These are both apprehended only as situate in present substance; the presence, therefore, of the substance is a requisite of cognition. It is by substance, moreover, that their contact is constituted, they being apprehended as conjunctly co-inherent. Although there is apprehended the odour of dispersed

1 ज्ञाननिर्देशे तृतीयाध्याये यत्र ज्ञानस्य निर्देशः कृतस्तत्रैव तच्चिन्मत्तिविधिस्तदुत्पत्तिविधानं उक्तः आत्मेन्द्रियार्थसचिकर्षाद्यत्रिष्यद्यते तदव्यक्त इति सूत्रे ज्ञानस्य कारणान्युक्तानीत्यर्थः तथाचात्मा ज्ञानस्य समवायिकारणम् आत्ममतः संबोगोऽसमवायिकारणम् विषयसचिकर्षा निमित्तकारणमिति तस्मिन् सूत्रसंबोधोक्तमिति प्रत्यक्षमधिकृत्य सचिकर्षस्य हेतुता कथितेति वेदितव्यम् ॥

1 गुणेषु कर्मादिषु कर्मसु बोधस्वेत्यादिषु यज्ज्ञानं निष्पद्यते तत्र द्रव्यं कारणं बोधद्रव्यनिष्ठमेव तदुभयं यद्यत इति द्रव्ययोग्यतेन तत्र तन्मम् सचिकर्षश्च तेषां द्रव्यघर्षात्तत्र यव संयुक्तसंवादेन तेषां यद्यथा यथापि विषयसचिकर्षाकायवक्त्रपुरभागानामयोऽस्यानां गन्धो यद्यते तथापि सचिकर्षघटकं तत्राबोध्यमपि द्रव्यमेव यद्यपि अथवा द्रव्ये द्रव्ययोग्यता न तन्मं तत्रापि तत्रैव समवेतः अथवा यद्यत इति तदेव तन्मम् नन्वदृष्टसचिकर्षाकायवक्त्रा कुतः क्रियते इति चेन्न ज्ञाननिष्पत्तेः कार्यत्वं हि कारणसमवायं कल्पनेनोपमितिभावः ॥

particles of the champaka-flower, and of portions of camphor which are imperceptible, yet it is substance, imperceptible though it be, which effects their contact. Although perceptibility of substance is not a requisite of the apprehension of sound, yet sound is only apprehended as inherent in substance, and this is the requisite. If it be asked, Why assume a contact which is invisible? we reply that the production of knowledge being an effect necessitates the hypothesis of a cause. U.

सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव ज्ञानम् ॥ ५ ॥

Aph. 5. Inasmuch as in universals and particulars there exist not universals and particulars, cognition of generic and special essences results thence [from contact effected by substance.]

Another mode is stated in which cognition originates. The universal is existence, the particulars [or species], are the essences of substance, quality, and action. Similarly these being also universals [or subaltern genera], their particulars [or species] are the essences of earth &c., of colour &c. and of upheaving &c. Of these essences residing in substances there results perception common to all the senses, thence, that is, from the particular perceptible substratum, from their cause, from conjunct co-inherence from co-inherence in the conjunctly co-inherent, and from co-inherence in the co-inherent. Knowledge common to all the senses, of the essence of qualities, arises from co-inherence in the conjunctly co-inherent; of the essence of sound, and of *ka* and other particular sounds, from co-inherence in the co-inherent; of existence, from conjunct co-inherence, from co-inherence in the conjunctly co-inherent, and from co-inherence in the co-inherent. Conjunct co-inherence and co-inherence are not presentative of the essence of quality. It may, therefore, be urged that the knowledge of it is impossible through contact with its substratum, since in the universal [or highest essence, existence], and in the particulars [or subaltern genera, the essences of substances, quality, and action], and in the essences of earth &c. there are universals and parti-

अपरं ज्ञाननिष्पत्तिविधिमाह । सामान्यं सत्ता तस्य विशेषा द्रव्य-
त्वगुणत्वकर्मत्वानि एवमेतेषामपि सामान्यानि विशेषाः पृथिवीत्वादि-
पत्वाद्युत्प्रेषणत्वादीनि तत्र द्रव्यगतानां सामान्यानां तत एव येषामप्य-
विशेषादेव तद्विषयनाञ्च संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् सम-
वेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं ज्ञानं गुणत्वे च संयुक्तसमवेतसमवायात् शब्द-
त्वकत्वदी समवेतसमवायात् सत्तायाः संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतस-
मवायात् समवेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं ज्ञानम् गुणत्वे च संयुक्तसमवाय-
समवायश्च न प्रत्यासत्तिरिति ननु तत एव स्वाश्रयसन्निकर्षादेवेत्यवधार-
णानुपपत्तिः यतः सामान्ये विशेषेषु च पृथिवीत्वादिषु सामान्यविशेषान्तर-
मस्येव तत्सन्निकर्षोऽपि कारणमेवात आह । सामान्यविशेषाभावादिति
नहि सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा वर्तन्ते अनवस्थाप्रसङ्गात् तेषां परस्यत
भेदप्रतीतिः स्वरूपत एव गतेतरादृष्टित्वे सति सकलगोदृष्टित्वलक्षणेऽपारं
धिरभेदाद्वा एवं घटत्वादावपीति ॥

culars. In anticipation of this objection the words Inasmuch as there exist not [therein] universals and particulars, have been added. For there exist not in universals and particulars other universals and particulars [essences that is of the essence of objects]; else there would result a regression to infinity. The appearance of mutual difference between these essences proceeds from their proper form, or from difference of essential attributes existing [for instance] in all cows, there being non-existence of such attributes in objects other than cows; and similarly with the essence of water-pots and all other objects. U.

सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥

Aph. 6. [Cognition] of substances, qualities, and actions supposes the universal and particular.

It may be asked whether the cognition of substances, qualities, and actions is also absolute, in the same manner as the knowledge of universals and particulars is absolute, inasmuch as there exist not in them universality and particularity. It is stated that it is not. Cognition is produced:—these words are to be supplied. Of substances, qualities, and actions there is an apprehension characterised by the natures of substances, qualities, and actions. Now, a specialised cognition is produced by contact of subject, attribute, and sense-organ; the universal and particular are therefore necessarily supposed in it. For there exists such specialised cognition as This is a substance, This is a quality. This is an action. U.

A. E. G.

(To be continued.)

ननु सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तथा तद्विरपेक्षमेव ज्ञानं
तथा द्रव्यगुणकर्मस्वपि किं तद्विरपेक्षमेव नेत्याह । ज्ञानमुत्पद्यते इति
प्रकृतम् द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वविशिष्टबुद्धिस्तावदस्ति विशि-
ष्टज्ञानञ्च विशेष्यविशेषयोर्निर्दयसन्निकर्षादुत्पद्यते इति सामान्यविशेषा-
पेक्षा तत्रावश्यकी भवति हि द्रव्यमिदं गुणोऽयं कर्मैदमिति विशिष्टज्ञा-
नमिति भावः ॥

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES: MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.

CALCUTTA: MESSRS. BERIGNY & Co.

LONDON: MESSRS. TRÜBNER & Co.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS
AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगोपलब्धिः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिकर्णनम्
२ मीमांसावार्तिकम्	खं	१७	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाऽध्यायस्य पञ्चमपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
३ टुष्टीकाव्याख्या	खं	१६	०	दे	आजपेययाजिष्यङ्गोत्तेश्वरदीक्षितकृता वार्तिका- भरणनामिका नवमाऽध्यायस्य चतुर्थपाद- रूपा जीर्णाऽशुद्धा च
१०४ वेष्टनम्					
१ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	१५	०	गो	माधवकृते नवमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपो नवीनाऽशुद्धश्च
२ चिन्त्यसङ्ग्रहवादः	सं	५	१७२६	दे	शङ्करभट्टकृतः प्राचीनाऽशुद्धश्च
३ विधिवादः	खं	१०	०	दे	प्राचीनाऽशुद्धश्च
४ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	७	०	गो	माधवकृतः षष्ठाऽध्यायस्य तृतीयपादरूपो नवीनाऽशुद्धश्च
५ शास्त्रदीपिका	खं	८	०	गो	पार्थसारथिमिश्रकृता नवमाध्ययरूपा प्राची- नाऽशुद्धा च
६ मयूखमालिका	खं	१८	०	गो	सोमनाथकृता जीर्णाऽशुद्धा च
७ मीमांसावार्तिकम्	सं	२८	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाऽध्यायस्य षष्ठपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
१०५ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं	१३	०	गो	पार्थसारथिमिश्रकृता तृतीयाऽध्यायस्य द्विती- यपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
२ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	११	०	गो	माधवकृताश्चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपो नवीनाऽशुद्धश्च
३ मीमांसाकुतूहलवृत्तिः	खं	२०	०	दे	वासुदेवदीक्षितकृता प्रथमाऽध्यायस्य द्वितीय- पादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
४ प्रभा	खं	२५	०	दे	वेद्यानाथभट्टकृता शास्त्रदीपिकाव्याख्यारूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
५ अधिकरणमालाटीका	खं	२१	०	गो	माधवकृता जेमिनीयन्यायमालाविस्तरनामि- का षष्ठाऽध्यायस्य पञ्चमपादात्मिका न- वीनाऽशुद्धा च
६ शास्त्रदीपिका	खं	१३	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता द्विती- याऽध्यायस्य प्रथमपादरूपा नवीना शुद्धा च
१०६ वेष्टनम्					

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविचित्रः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकां:	लिपिप्रैवः	ग्रन्थकर्तृनामाद्विवर्णनम्
१ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	८	०	गो	माधवकृतश्चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
२ शास्त्रदीपिका	खं	१८	०	गो	श्रीपार्थसारथिमिश्रकृता प्रथमाऽध्यायस्य चतुर्थपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
३ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	६	०	गो	माधवकृतः षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमद्वितीयपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
४ शाबरभाष्यम्	सं	१२	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
५ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	१०	०	गो	माधवकृतस्तृतीयाऽध्यायस्याष्टमपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
६ शास्त्रदीपिका	सं	१०	०	गो	श्रीपार्थसारथिमिश्रकृताऽष्टमाध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
७ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	११	०	गो	माधवकृतश्चतुर्थाऽध्यायस्य तृतीयपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
१०७ वेष्टनम्					
१ तत्त्ववार्तिकम्	सं	२२	१६५४	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
२ शास्त्रदीपिका	खं	२१	०	दे	श्रीपार्थसारथिमिश्रकृता द्वितीयाऽध्यायस्य द्वितीयपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
३ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	६	०	गो	माधवकृताश्चतुर्थाऽध्यायस्य चतुर्थपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
४ शास्त्रदीपिका	खं	११	०	गो	श्रीपार्थसारथिमिश्रकृता द्वितीयाऽध्यायस्य तृतीयपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
५ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	८	०	गो	माधवकृतः पञ्चमाऽध्यायस्य तृतीयपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
६ शास्त्रदीपिका	खं	११	०	गो	श्रीपार्थसारथिमिश्रकृता दशमाऽध्यायस्याष्टमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
७ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	६	०	गो	माधवकृतः षष्ठाऽध्यायस्य चतुर्थपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
८ शास्त्रदीपिका	खं	१८	०	गो	श्रीपार्थसारथिमिश्रकृता तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपा नवीना शुद्धा च
१०८ वेष्टनम्					

। मीमांसाशास्त्रदीपनम् ।

ग्रन्थनामानि	पर्यायपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	१२	०	गो	माधवकृतः पञ्चमाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपः नवीनाऽशुद्धश्च
२ शास्त्रदीपिका	खं	१८	०	गो	श्रीपार्थसारथिमिश्रकृता प्रथमाऽध्यायस्य तृतीयपादरूपा जीर्णा शुद्धा च
३ प्रभावली	खं	२६	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायशम्भुभट्टकृता भाट्टदीपिकाटीकारूपा प्रथमाऽध्यायस्य तृतीयपादात्मिका नवीनाऽशुद्धा च
४ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	५	०	दे	महामहोपाध्यायमाधवविरचितो पञ्चमाऽध्यायस्य चतुर्थपादरूपः नवीनाऽशुद्धश्च
५ शास्त्रदीपिका	खं	८	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
६ प्रभा	सं	११	०	दे	श्रीमद्रामभट्टसूरिवरात्मजवेदानाथभट्टकृत शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका एकादशाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
७ शास्त्रदीपिका	खं	११	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता द्वितीयाऽध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च [दरूपः नवीनाऽशुद्धश्च
८ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	७	०	गो	श्रीभट्टमाधवकृतो पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपः
१०६ वेष्टनम्	सं	७८	१०४५	दे	श्रीसद्देवसूनुखण्डदेवकृतो द्वितीयाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपः प्राचीनाऽशुद्धश्च
१ मीमांसाकोस्तुभः	सं	२०	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता चतुर्थाऽध्यायात्मिका जीर्णाऽशुद्धा च
२ शास्त्रदीपिका	खं	१२	०	दे	उमारामकृष्णसुतदिनकरभट्टकृतो नवमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपः प्राचीनः शुद्धश्च
११० वेष्टनम्	खं	१०	०	गो	माधवकृतो दशमाऽध्यायस्याऽष्टमपादरूपः नवीनाऽशुद्धश्च
३ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	१४	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयपादात्मिका नवीना शुद्धा च
४ शास्त्रदीपिका	खं	१४	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयपादात्मिका नवीना शुद्धा च

॥ मीमांसाशास्त्रद्वितीयः ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपार्थविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ मयूखमालिका	खं	२८	०	गो	सोमनाथकृत्य शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका द्वितीयाऽध्यायस्य द्वितीयपादरूपा प्राची- ना शुद्धा च [नवीनोऽशुद्धश्च
५ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	८	०	गो	माधवकृतः सप्तमाऽध्यायस्य तृतीयपादरूपो
६ प्रभावली	खं	४६	०	गो	श्रीबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभट्टविरचिता माट्ट- दीपिकाव्याख्यात्मिका प्रथमाऽध्यायस्य द्वितीयपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
१११ वेष्टनम्					
१ मीमांसासूत्रदीधितिः	खं	८	०	दे	नवमाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपा जीर्णाऽशुद्धा च
२ नयविवेकटीका	सं	८	०	दे	श्रीगोविन्दोपाध्यायशिष्यशङ्करकृता दीपिका- नामिका चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमचरणरूपा किञ्चिच्छुद्धा च
३ मीमांसासूत्रदीधितिः	सं	७	०	दे	राघवानन्दसरस्वतीकृताऽष्टमाध्यायस्य द्विती- यतृतीयपादरूपा जीर्णा शुद्धा च
४ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	सं	१५	०	दे	माधवकृतः पञ्चमाऽध्यायरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
५ भाट्टदिनकरः	खं	१६	०	दे	उमारामसुतदिनकरभट्टकृतो नवमाऽध्यायस्य प्रथमचरणरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
६ मीमांसासूत्रदीधितिः	खं	१०	०	दे	राघवानन्दसरस्वतीकृता नवमाऽध्यायस्य च- तुर्थपादरूपा जीर्णाऽशुद्धा च
११२ वेष्टनम्					
१ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	७	०	गो	माधवकृतो दशमाऽध्यायस्य षष्ठपादरूपो न-
२ शास्त्रदीपिका	खं	११	०	गो	महामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रकृता तृ- तीयाऽध्यायस्य सप्तमपादरूपा नवीना शुद्धा च
३ मयूखमालिका	खं	१४	०	गो	महामहोपाध्यायसोमनाथकृता शास्त्रदीपिका- व्याख्यात्मिका द्वितीयाध्यायस्य तृतीय- पादरूपा प्राचीना शुद्धा च
४ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	५	०	गो	माधवकृत एकदशाध्यायस्य तृतीयपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
५ प्रभा	खं	१२	०	दे	श्रीरामचन्द्रसूरिवरात्मजवेदानाथकृता शास्त्र- दीपिकाव्याख्यारूपा द्वादशतमाऽध्याया- त्मिका प्राचीनाऽशुद्धा च

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपञ्चद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 63.

Benares, August 1st, 1871.

Vol. VI.

॥ भाट्टचिन्तामणैस्तर्कपादः ॥

अथ प्रातिपदिकार्थो निरूप्यते । धातुप्रत्ययतदन्तभिन्नत्वे सति अर्थवच्छब्दत्वं प्रातिपदिकत्वम् । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति सूत्रात् । विभक्त्यन्तानां तत्संज्ञावारणाय प्रत्ययान्तेति । एवं च पूर्वनिपातितेषदसमाप्यर्थकबहुचप्रत्यय-युक्तबहुपदशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञा । तत्र तद्वितान्तत्वाभावेन तत्संज्ञायाः कृत्तद्वितेति सूत्रेणालाभात् । तद्वितयोम-म्रात्रविवक्षायां पञ्चतकीत्यत्राकचप्रत्यययुक्तेषु तदापत्तेः । न वैवं कृत्तद्वितान्तेषु अनर्थकशशब्दादिसमासेषु प्रातिपदिकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । कृत्तद्वितसमासाश्चेति सूत्रेण तत्र संज्ञा-विधानात् ॥

अथ तु अर्थवत्सूत्रेण वाक्यसमासयोरपि संज्ञाप्राप्तौ कृत्सू-त्रेण समासेषु पुनः संज्ञाकरणं वाक्यपरिसंख्यार्थमित्याहुः ॥

तच्च प्रातिपदिकं चतुर्धा पूर्वमुक्तं, कृत् यौगिकं योगकृत् यौगिककृत् चेति । तच्चतुर्विधमपि जातिगुणक्रियायदृक्काश-ब्दभेदाच्चतुर्विधमिति महाभाष्यकाराः । वस्तुनिर्देशशब्दाव-धिकाधिति चन्द्रालोककारः । सर्वेषु द्रव्यवाचकघटादिपदेषु जातिरेव वाच्या, वाच्यतावच्छेदिका वा । इदं चात्र स्फुटी-करिष्यते । नीलशुक्लादिपदेषु गुणपदसमानाधिकरणेषु गुणि-वाचिसमानाधिकरणेष्वपि गुण एव वाच्यो न नीलत्वत्वादि-जातिगुणिनि तदभावात् । नापि गुणी गौरवात् । लक्षणाया सामानाधिकरण्यादुपपत्तेश्च । वाच्यतावच्छेदको वा गुणः । एवं पाचकादिपदे पाकक्रियैव वाच्या, तस्या एव प्रतीतिः । त-स्याश्चैकस्याद्वाच्यत्वं वाच्यतावच्छेदकत्वं वा । एवं दण्डीत्यादौ

दण्डसंबन्धो वाच्यो वाच्यतावच्छेदको वा । पाचकादिपदे-पचनस्य विशेषणत्वेन भानादिह दण्डसंबन्धस्य विशेषणत्वेन भानाद्वेदः । इत्यादियदृक्काशब्देषु शब्द एव वाच्यो वाच्य-तावच्छेदको वा । एवं कंसपरिचितचामुण्डादिपदेषु निर्देश एव वाच्यः शक्यतावच्छेदको वा, निर्देशश्च वाचकवर्णानां स्वपरत्वम् । यथा कंस इत्यत्र कंकारसकारावेव कंसपदे प्र-तीयेते । तत्र नरकपदान्तर्गतसानुस्वारककारेण नरकप्रतीतिः समाश्रितपदान्तर्गतसकारेण च समाश्रितप्रतीतिः । तेन स्वा-पस्याप्यसानुस्वारकंकारसकारवत्पदवत्त्वसंबन्धेन कंकारसका-रावेव वाच्यो वाच्यतावच्छेदको वेति । एवं चामुण्डादिपदेषु चण्डमुण्डानयनवत्त्वादिसंबन्धेन धर्मत्रयमेव शक्यं शक्यताव-च्छेदकं वा । एवं परिचितादिपदे परिचीक्रे कुले जात इत्या-दिसंबन्धेन तत्तद्वर्णवत्त्वं बोध्यम् । इतेषु च जातिगुणक्रियासं-बन्धासिद्धिर्न जात्यादिशब्दत्वं, नापि यदृक्काशब्दत्वं संब-न्धप्रदर्शनात् । नापि यौगिकत्वं, पिण्डार्थान्तःप्रविष्टार्थवा-चकावयवारब्धत्वासंभवात् । नापि लक्षणा, संबन्धायहात् । द्विरेफपदस्य भ्रमरपदादौ रेफद्वयसंबन्धज्ञानसत्त्वात्पुक्ता लक्षणा । नापि लक्षितलक्षणा, लक्षणाया अभावात् । अतस्ते धर्मो एव शक्यतावच्छेदकाः शक्या वेति ॥

अत्र केचित् । व्यक्ति संकेतपदे सर्वेषु व्यक्तिषु संकेत एको नाना वा । नाद्वयः । आनन्त्यात् । नान्त्यो, व्यभिचा-रापत्तेः । गौः शुक्लश्चल इत्यादिपदानां व्यत्ययेनार्थभेदा-भावात्सहप्रयोगानुपपत्तेश्च । अतो धर्म एव शक्तिः । हेतुता ऽपि शक्तिग्रहस्य तत्तत्पदत्वधर्मितावच्छेदककगोत्वप्रकारकनि-श्चयत्वेन । तत्र जातौ च निरवच्छिन्नैव प्रकारतेति लाघ-

वम् । अन्यथा गोत्वधर्मितावच्छेदकतत्त्वप्रकारकनिश्चय-
त्वेन हेतुतायां तत्त्वप्रत्यक्षस्य प्रकारतावच्छेदकतया गौरवमिति
जातावेव शक्तिर्युक्ता । आकाशादिपदे ऽनन्तशक्तिकल्पनाभा-
वेन न धर्म शक्तिः । एवं च सर्वत्र नानानीलपीतरूपव्यक्तिषु
वर्तमाना नीलत्वपीतत्वादिजातिर्नीलपीतादिपदवाच्या । च-
लनेत्यत्रापि चलनक्रियानिष्ठा जातिरेव । इत्यादिशब्दाना-
मपि बालाद्यवस्थापरिणते नानाविद्रुधर्माध्यासाद्विचडित्या-
द्यर्थनिष्ठा इत्यत्रजातिरेव वाच्येति । बालवृद्धशुकोदीरित-
शब्दभेदेन शब्दनिष्ठेव जातिर्वाच्येत्यपि के चित् ॥

तत्राप्येवं विभागः । जातिरेव नामार्थ उक्त्युक्त्या आत्ते-
पाच्च व्यक्तिलाभः । अर्थापत्तिः समानवित्तिवेदात्वं वा ऽऽत्ते-
पः । निरुद्धलक्षणा वा । तेन वृत्त्या प्रकृत्युपस्थाप्यत्वस्य प्रकृ-
त्यर्थत्वाच्च प्रत्ययार्थान्वयाद्यनुपपत्तिः ।

“शक्यादन्येन रूपेण भाने भवति लक्षणा”

इति नियमस्याप्रयोजकत्वादिति । एवं च घटशब्दबोधे
घटत्वशक्तिज्ञानत्वेन कारणतायां लाघवम् ॥

अन्ये तु सर्वत्र व्यक्तिरेव पदार्थः । अशक्याया अपि जा-
तेष्वपलक्षयतया तदुपलक्षितव्यक्तिशक्त्यङ्गीकारेण न व्यभिचा-
रानन्तशक्तिकल्पनादिदोषः । तदुक्तम् ।

“आनन्त्ये ऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यति” ॥

इति ॥

परं तु जातिविशिष्टा व्यक्तिर्वाच्या । अन्यथा घटत्वांशे
शक्त्यभावेन घटत्वादेः शब्दविषयत्वासंभवात् । न च घट-
विशेष्यकघटत्वप्रकारकबोधे जातिशक्तिज्ञानत्वेन व्यक्तिशक्ति-
ज्ञानत्वेन वा हेतुत्वाचायं दोष इति वाच्यम् । द्रव्यादिपदा-
नामप्येवमापत्तौ घटादिपदाद् द्रव्यत्वप्रकारकबोधापत्तेः । न
च पदज्ञानस्य संबन्धिज्ञानविधया हेतुत्वेन येन रूपेणोपस्थि-
तयोः संबन्धस्तेन रूपेणोपस्थापकत्वनियमः । एवं च घट-
त्वांशे शक्त्यवहेपि तेनैवरूपेणोपस्थितिरिति वाच्यम् । उप-
स्थितस्याकाशादेरपि अन्ययापत्तेरिति । एवं च द्विकं प्रातिप-
दिकार्थ इति । यद्वा जातिव्यक्तिलिङ्गानीति त्रिकमर्थः । लिङ्गं
द्वेधा, शास्त्रीयव्यवहारहेतुर्लौकिकं च । अवयवसंस्थानविशे-
षवत्त्वमन्त्यं तत्तद्व्यक्तिविशेषनिष्ठं व्यवस्थितम् । इयं व्यक्ति-
रयं पदार्थ इदं वास्त्विति सर्वत्र व्यवहारादव्यवस्थितं लिङ्ग-
त्रितयनिबन्धनकार्योपयुक्तमाद्यम् । तच्च सत्त्वरजस्तमोगुणा-
नां वृद्धपचयस्थितिरूपमिति पतञ्जलिस्वामिनः ॥ स्त्रीत्वपुं-
स्त्वनपुंसकत्वादि जातिरेवेत्यन्ये ॥ तत्र लौकिके लिङ्गे श-
क्तिः । अलौकिके गौरवा प्रयोग आरोपात् । पशुना यजेते-

त्यादौ मुख्यपुंस्त्वविवक्षणाच्च स्त्रीपशुना यागप्रसङ्ग इत्याहुः ॥

अन्ये तु पशुशब्दस्य लिङ्गत्रयसाधारण्येन प्रयोगेपि मान्द-
वर्णिकच्छागपदस्य व्यवस्थितप्रयोगेन लौकिकपुंस्त्वे शक्तिमा-
दाय दोषोद्धार इत्याहुः ॥

यद्वा शास्त्रीयं लिङ्गं शब्दनिष्ठमेव, लौकिकं त्वर्थनिष्ठं,
तत्रार्थनिष्ठे शक्तिः । कुमारब्राह्मणपदानां तत्रैव प्रयोगात् ।
अत एव प्रास्माच्चिं भरतेत्यत्रापस्थितव्यक्तिगतपुंस्त्वे शक्ति-
स्वीकारात्केवलमेवामूहः । शब्दगते लक्षणेति । अत्र टाबा-
दीनां ङीबादीनां शीप्रभृतीनां व्यातकत्वमस्मिन्मते । ङीबा-
दीनामेव वाचकत्वमित्यपि के चित् ॥

यद्वा जातिव्यक्तिलिङ्गसंख्या इति घतुष्कं प्रातिपदिकार्थः ।
दधि पश्येत्यादौ प्रातिपदिकादेव तत्त्वम्ययात् । एवं च
विभक्तेर्व्यातकत्वमात्रम् । तेनैव च नामार्थप्रकारकशब्दबोधे
सुबादिजन्योपस्थितेहेतुत्वनिर्वाह इति दिक् ॥

एतत् सर्वं महाभाष्ये सरूपाणामेकशेष इति सूत्रे स्पष्टम् ॥

आलंकारिकास्तु

“विषयत्वमनावृत्य शब्देनार्थः प्रकाश्यते,”

इतिमतावष्टम्भेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः ॥

परं तु शब्दस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात्षट्कं प्रातिपदिकार्थः ।
तथाहि । गामुच्चारयेत्यादिलौकिकप्रयोगे शिपिविष्टवतीषु
रथंतरं गायतीत्यादिवैदिकप्रयोगे च शब्दोपि भासतरति
निर्विवादम् । वृत्तिविषय एव शब्दबोधे विषय इति नि-
यमः, तथा च शब्दस्यापि शब्दशक्तिविषयतया भानमङ्गीका-
र्यम् । तत्र घटादिपदे शब्दनिरूपितापि शक्तिर्भवा कल्प्यत-
इति के चित् ॥

अन्ये तु शक्तिविषयो ऽर्थो भासते, शक्तिविषयत्वं चात्र-
यतानिरूपकतासंबन्धेन शक्तिमत्त्वम् । तथा चार्थशक्तिज्ञानेनैव
पदस्यापि भानम् । तेन घटादिपदानां शक्तिसंबन्धेन घट-
त्वादिवत् पदमपि शक्यम् । एतावांस्तु विशेषो यत्संबन्धस्यो-
भयनिरूप्यत्वेन संबन्धिवृत्त्योपस्थापकत्वाविशेषाद् घटत्वाद्य-
वच्छिन्नशक्त्यैव घटादिवच्छब्दस्यापि तथैव वृत्त्योपस्थितौ
सत्यामर्थबोधे तात्पर्यं सति तत्र विशेषणतया च शब्दो
भासते । तत्रापि घटत्वादिरूपेण विशिष्य शक्तिग्रहवतां
पदजात्युभयप्रकारकबोधः । नलयुधिष्ठिरादिपदवद्विशिष्य
शक्तिग्रहाभावे तु व्यक्तिविशेष्यकः केवलपदप्रकारको नलपद-
वाच्यः कश्चिदित्याद्याकारको बोधः । यत्र तूक्तादाहरणेषु
शब्दमात्रे तात्पर्यं तदा तत्र शक्त्या शब्दस्वरूपस्य प्राधान्ये-
न भानमिति । एवं च क्वचित्तात्पर्यवशाच्छब्द एव प्राधान्येन
भासते क्वचित्तदभावे ऽर्थविशेषणत्वेनेति सिद्धम् । अत

एवाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तस्य विशेषणत्वेनान्वयादग्निहोत्र-
नामकेनेति बोधः । एतेनाग्निहोत्रनामके निरुद्धलक्षण्येति
निरस्तम्, अनुपपत्त्यभावात्, मत्स्वर्थलक्षणात्तैल्येन सिद्धान्तानु-
बन्धाच्च, अतः शब्देऽपि वाच्यः । एवं च

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

इत्यादौ रक्त एवास्तमेतीति यदा क्रियते तदा पदान्तर-
प्रतिपादितः स एवार्थोऽन्तरतयेव प्रतिभासतइति काव्य-
प्रकाशोक्तिः संगच्छते । अतः षट् प्रातिपदिकार्थे इति । तदु-
क्तम् ।

शास्त्रत्वं शाहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥

इति दिक् ॥

इति प्रातिपदिकार्थनिरुक्तिः ॥

अथ सुब्रिभक्त्यर्थो निरूप्यते । तत्र प्रथमाषष्ठीवर्जं सर्व-
विभक्त्यः कारकाणि । तत्र “प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणव-
चनमात्रे प्रथमा” । लिङ्गपरिमाणवचनानां लिङ्गत्वपरिमाणत्व-
संख्यात्वप्रकारकशक्त्या लिङ्गादिषु प्रथमायाः शक्तिः । प्राति-
पदिकार्थे इति क्व चित्प्रथमाया अर्थो नास्तीति सूचनाय ।
पुमान् देवदत्तः द्रोणो ग्रीहिः एको घट इत्यादौ पुंस्त्वद्वाण-
त्वेकत्वानां प्रातिपदिकार्थानां देवदत्तादौ न समवायसंबन्धे-
नान्वयः संभवति । नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पत्तेः । अतो
लिङ्गादिकं प्रथमार्थः । तत्र च प्रातिपदिकार्थानां पुंस्त्वादी-
नामभेदेनान्वयः, विभक्त्यर्थश्च देवदत्तादौ प्रकारतयान्वेति ।
एवं च पुंस्त्वाभिचलिङ्गवान् देवदत्तः । द्रोणाभिचपरिमाण-
वान् ग्रीहिः । एकत्वाभिचसंख्यावान् घट इत्यादिबोधोप-
पत्तिरिति वैयाकरणाः ॥

अत्राहुः । नामार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्तिरक्षणाय विभक्त्यर्थ-
प्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्तिकल्पनं न युक्तम्, किं चैवं
सति नामार्थयोर्भेदान्वयः क्वापि न स्यात् । प्रातिपदिकार्थ-
त्वेन प्रातिपदिकार्थे प्रथमायाः शक्त्या नीलो घट इत्यादा-
वपि नीलाभिचप्रातिपदिकार्थस्य समवायसंबन्धेन घटे ऽन्व-
यात् । न चेष्टापत्तिः । प्रातिपदिकार्थत्वस्य शक्यतावच्छेद-
कत्वे गौरवात् । किं च तण्डुलः पचतीत्यादावपि प्रातिपदि-
कार्थरूपविभक्त्यर्थस्य कर्मत्वसंसर्गेण पाके ऽन्वयापत्त्या ततो
ऽपि बोधापत्तिः । नहि विभक्त्यर्थस्यापि धात्वर्थान्वये निरु-
पितत्वादिव्रत्कर्मत्वस्य संसर्गतया भाने किं चिद्वाधकमस्ति ।
अतः प्रातिपदिकार्थेन विभक्त्यर्थस्याभेदातिरिक्तसंबन्धेना-
न्वयबोधो नास्तीति व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवम्, अतो नेदं

शक्त्याहकं किं तु प्रथमोच्चारणे ऽन्यार्थस्याभावाद् नेयं कार-
कविभक्तिरिति सूत्राशयः । एवं च मात्रपदं संगच्छते । शक्ति-
याहकत्वे मात्रपदवैयर्थ्यप्रसङ्गः । एवं संबोधने चेत्यत्रापि सं-
बोध्यत्वे प्रथमाया न शक्तिरुच्यते । हे देवदत्त पचेत्यत्रापि
संबोध्यस्य विभक्त्यर्थस्य धात्वर्थे कर्तृत्वेनान्वयापत्तेः । तेना-
मन्त्रितादिसंज्ञान्तरप्रयुक्तकार्यप्राप्त्यर्थं संबोधने चेति सूत्रम् ।
संबोधने या प्रथमा सा आमन्त्रितमिति सूत्रार्थः । अतो न
प्रथमायाः किं चिद्वाच्यं, किं स्वाख्यातामुक्तार्थानुवाद इति
दिक् ॥

एवं षष्ठापि षष्ठीशेषे इति सूत्रेण विहिता न कारक-
विभक्तिः । शेषे उक्तकर्मत्वादिद्वितीयाद्यर्थभिचे संबन्धमात्रे
षष्ठीति सूत्रार्थः । एवं च संबन्धे षष्ठाः शक्तिः । संबन्धत्वं
शक्यतावच्छेदकं, चैत्रस्य धनमित्यादौ संबन्धप्रकारक एव
बोधः । स्वत्वस्वामित्वविषयत्वसाध्यत्वजनकत्वादिविशेषे
तु लक्षणा । एवं सर्पिषो जानीते मातुः स्मरतीत्यादौ संब-
न्धत्वप्रकारक एव बोधः । तात्पर्यग्रहाच्च विशेषबोधो लक्ष-
णया मानसो वेति जीर्णाः ॥

नव्यास्तु षष्ठाः स्वत्वादौ शक्तिः । चैत्रस्य धनमित्यत्र
निरूपितत्वस्वत्वादिप्रकारक एव बोधः । एवं चैत्रस्य न धन-
मित्यत्र चैत्रनिरूपितत्वस्वाभाववद्वनमिति बोधः । स्वामित्वं
वा षष्ठ्यर्थः । चैत्रनिष्ठस्वामित्वनिरूपकं धनमिति बोधः, चैत्रस्य
न धनमित्यादौ चैत्रनिष्ठस्वामित्वनिरूपकत्वाभाववद्वनमिति
बोधः । एवं घटस्याभाव इत्यादौ प्रतियोगित्वादिकं, घटप्र-
तियोगिको ऽभाव इति बोधः । एवं स्वत्वादिविशेषे चानुशास-
निकीं शक्तिमाहुः ॥ तत्र । नानाशक्तिकल्पने गौरवात् । अ-
नुशासनानां लाक्षणिकत्वेनाप्युपपत्तेः । समभिव्याहारविशेषे
लक्षणानियमार्थानि चानुशासनानि । तेनान्यत्र लक्षणया ऽपि
न प्रयोगः । यथा ।

“ज्ञाविदर्थस्य करणे” । ज्ञानभिचार्यकजानातिसमभिव्या-
हारे करणत्वे षष्ठी । सर्पिषो जानीते, सर्पिषोपायेन भक्त्य-
तीत्यर्थः ॥

“अधीगर्थदयेशां कर्मणि” । स्मृत्यर्थरुदयेशधातुसमभि-
व्याहारे । मातुः स्मरति, सुवर्णानां दयते, दिशामीष्टे ॥

“कृञः प्रतियत्ने” । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । कर्पूरे-
णोदकस्योपस्कृते ॥

“रुजार्थानां भाववचनानामन्वरेः” । पीडार्थकज्वरभिच-
धात्वर्थकर्तृवाचकपदसमभिव्याहारे । दुष्कर्मणो रोगस्य रुजा ॥

“आशिषि नाथः” । आशीरर्थकनाथधातुसमभिव्याहारे
कर्मणि । राज्ञो नाथते ॥

“जासिनिप्रह्वनाटकायपिषां हिंसायाम्” । हिंसार्थकस्य जासधातोर्व्यस्तसमस्तनिप्रपूर्वकहन्धातोः नाटकायधात्वोश्च समभिध्याहारे कर्मत्वे । चौरस्योक्तासते, चौरस्य निहन्ति ब्रह्मन्ति प्रणिहन्ति, नाटयति, काययति, पिनष्टि ॥

“अवहृपणोः समर्थयोः” । समानद्वयकव्यवहारपणार्थक-योर्धात्वोः समभिध्याहारे करणे । शतस्य अवहरति, शतस्य पणते, अवहार ऋणादानं, पणो व्यूतम् ॥

“दिवस्तदर्थस्य” । अवहारपणार्थकदीव्यतेः समभिध्याहारे । शतस्य दीव्यति ।

“प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने” । प्रेष्यपदब्रूहिपदसमभिध्याहृतहविर्वाचकपदे कर्मत्वे । मेदसः प्रेष्य, मेदसो ऽनुब्रूहि । हविषः प्रेष्य, हविषो ऽनुब्रूहि ।

“ध्वेष्टश्च करणे” । यजिसमभिध्याहृतहविर्वाचकपदे । सोमस्य ध्वजति ।

“कृत्वोर्धप्रयोगे कालेधिकरणे” । सुष्ठ्वसुचप्रत्ययान्त-संख्यावाचकपदसमभिध्याहृतक्रियापदसमभिध्याहृतकालवाचकपदे ऽधिकरणत्वे । द्विरद्वौ भुङ्क्ते । द्विसंख्याकमहरधिकरणकं भोजनमित्यर्थः ।

“कर्तृकर्मणोः कृतिः” । कृदन्तपदसमभिध्याहृतकर्तृकर्मधाचकयोः । कृष्यस्य कृतिः, भारतस्य अरण्यम् ।

“उभयप्राप्तौ कर्मणि” । कृत्समभिध्याहृतयोः कर्तृकर्मणोः कर्मण्येव । गवां दोहो गोपेन ।

“नलोकाव्ययनिष्ठावलथैतृनाम्” । लादेशयोः शत्रुशान्तयोः उग्रत्ययकप्रत्ययाव्ययनिष्ठाप्रत्ययवलप्रत्ययसमानार्थप्रत्ययानां तृन्प्रत्याहारोक्तशान्त्यादीनां समभिध्याहारे कर्तृकर्मणोः षष्ठी न । अरिं जिगीषन् जिगीषमाणः, पयिवान् सोमं, पयिश्च, सोमं चिकीर्षुः, दैत्यान् घातुको हरिः, अरिं जित्वा, सोमं भक्षितवान् ।

“अकनेर्भविष्यदाधमर्थयोः” । भोजका भोदनं गच्छन्ति ।

“कृत्यानां कर्तरि क्वा” । कृत्संयोगाजित्यप्राप्तषष्ठ्याः कर्तरि विकल्पः । भवतः कर्तव्यं भवता कर्तव्यम् । इदं सूत्रं तृतीयाप्रतिप्रसवफलम् ।

“तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्” । तुलोपमाभिन्नसदृशार्थकपदसमभिध्याहारे उपमानत्वादिसंबन्धे उपमेयोत्तरप्राप्तषष्ठ्या तृतीयाविधिः । यथा मुखस्य तुल्यश्चन्द्रः मुखेन वेति । अत्र तृतीयाया उपमानत्वादौ लक्षणेति केचित् । आनुशासनीकी शक्तिरित्यन्ये ।

“चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थैर्हितैः” । आ-युष्यादिपदकरणकाशीरर्थकलिङादिसमभिध्याहारे संबन्धमा-

प्रगृह्यी चतुर्थ्यपि कल्पते । देवदत्तस्यायुष्यं देवदत्तायायुष्यं भू-यादित्यादि सर्वत्र षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचकतया संबन्धप्रका-रको बोधः । कर्तृत्वकर्मत्वादिबोधस्तु लक्षणायेवानुज्ञासम-वशात् । अन्यत्र लक्षणापि नास्तीति तत्त्वम् ॥

इति कारकवादे प्रथमाषष्ठ्यर्थनिरूपणम् ॥

एतद्वर्जं द्वितीयादिविभक्तयः कारकाणि । ननु किमिदं कारकत्वम् । न तावत्क्रियाप्रयोजकत्वम् । देवदत्तस्य तदगुलं पचतीत्यत्रानुमतिद्वारा क्रियाप्रयोजके देवदत्ते ऽतिप्रसङ्गात् । नापि क्रियाजनकत्वम् । यथाज्ञानं पचतीति ज्ञाने ऽतिप्रसङ्गे । अथ धात्वर्थान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वम् । धनाय गच्छति स्वर्गाय यतते इत्यादावकारकयोर्धनस्वर्गयोरति-व्याप्तेः । न पचतीत्यादौ नार्थं ऽतिव्याप्तेश्च । तस्य पाकान्विता-ख्यातविभक्त्यर्थान्वयात् । निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणे नक्तं पचतीत्यादौ अधिकरणे नक्तादावव्याप्तेः ॥ तस्मात्कर्तृकर्म-द्वयन्यतमत्वं कारकत्वमिति नैयायिकाः ॥ सामान्यतः समवे-तासमवेतस्य द्वैविध्यात्कारकत्वं कर्तृत्वादिकं चानुगतव्यव-हारसिद्धमल्लङ्घ्योपाधिरूपं सामान्यमिति रत्नकोशकृतः ॥ सि-द्धान्तस्त्वाख्यातार्थान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वम् । लिङ्ग-संख्यादीनां कारकत्वमिष्टमेव । आज्यस्य यजतीत्यादौ लाङ-णिकषष्ठ्यर्थस्याप्याख्यातार्थान्वयादाज्यादेः कारकत्वम् । उप-पदविभक्त्यर्थानां तु कल्पितधात्वर्थान्तरे ऽन्वयात् अतभाष-नानन्वयित्वेन न कारकत्वम् । अत एव तस्याः कारकविभ-क्त्यपेक्षया दुर्बलत्वमिति संप्रदायः । तत्र द्वितीयायाः कर्म-त्वमर्थः । तच्च क्रियाजन्यफलशालित्वम् । घटं पश्यतीत्यत्र दर्शनजन्यज्ञातताया घटनिष्ठत्वाल्लक्षणसमन्वयः । नन्वेवं चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रस्य कर्मत्वापत्तिः । क्रियाजन्य-संयोगशालित्वात् । किं च त्यक्तगच्छत्योः पर्यायत्वापत्तिरिति चेत् । अत्र नैयायिकाः । परसमवेतत्वं क्रियाविशेषणं धात्वर्थ-तावच्छेदकत्वं फलविशेषणं, परत्वं च द्वितीयाप्रकृत्यर्थोपेक्षया । एवं चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थ-तावच्छेदकसंयोगशालितया ग्रामस्य कर्मता । शाब्दबोधोपि ग्रामसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगानुकूलग्रामान्वयसमवेत-व्यापारजनककृतिमांश्चैत्र इति । त्वज्जतेर्विभागफलकव्यापारे शक्तिरिति नोक्तदोष इत्याहुः ॥

तच्च कर्म द्विविधम् । “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” “तथा युक्तं चानीप्सितम्” इति व्याकरणात् तत्राद्यं चतुर्थी । उ-त्पाद्यप्राप्यविकार्यसंस्कार्यभेदात् । उत्पत्तिर्नाम येनाकारेण कारकमभिधानोपासं तस्यासत एवोत्पादनम् । तस्यैव सती ऽप्राप्तस्य प्रापणं प्राप्तिः । तद्वत्तदृष्टातिशयोत्पादनं विज्ञ-

तिः । तस्यैवादृष्टातिशयोक्त्यादनं संस्कार इति । यथा यूपं क्षिणति, घटं कुहते, पयो दोग्धि, व्रीहीनवहन्ति, व्रीहीन्गो-
ततीति । एतदुक्तं वाक्यपदीये ।

यदसञ्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते ।
तच्चिर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेषा कर्म व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चिद्वृणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णोदिविकारयत् ॥
क्रियाकृतिविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लभ्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तात्त्विकं तत्तु कथ्यते ॥

इति । अनीप्सितमपि चतुर्विधम् । उदासीनं द्वेष्यं संज्ञा-
नरैरनाख्यातमन्यपूर्वकं च । यथा सृणं स्पृशति । विषं भुङ्-
क्ते । गां दोग्धि । विषमनुक्रुध्यतीति, अग्निमनुजपतीति च । अत्र
ईप्सितत्वानीप्सितत्वयोः शक्तिद्वयमिति सोमेश्वरः । ईप्सि-
तानीप्सितानुवृत्तिसाध्यत्वं न द्वितीयार्थो गौरवात् । न च सू-
त्रद्वयानर्थक्यम् । वारणार्थानामीप्सित इति यवेभ्यो गां वा-
रयतीत्यत्र यवानामीप्सितत्वेनापादानतया ईप्सिततमे गवि
द्वितीयाप्राप्पर्थत्वादावस्य, विषं भक्षयतीत्यादौ द्वितीयस्यापि
सार्थक्यात् ।

“अकथितं च” । दुहयाद्यादिविकर्मकधातूनामपादा-
नत्वादिकारकैरसंभवदन्वयं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालि व्या-
प्यमानं द्वितीयं कर्म । गां पयो दोग्धि, राजानं याचते वसुधाम्,
अज्ञां यामं नयति । गोकर्मकदोहेन पयो भावयतीति बोधः ।
विपरीतं वा । अत्र धात्वर्थव्याप्यमानमेकं कर्म व्याप्यव्याप्य-
मानं द्वितीयम् । अत एव तत्रे पयसि दधानयतीत्यत्र द्वितीय-
कर्मापेक्षया पयसः कर्मत्वेनैवान्वयः ।

“गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स
चो” । गत्यर्थकबुद्ध्यर्थकप्रत्यवसानार्थकानां शब्दकर्मकाणामक-
र्मकाणां च शयनाद्यर्थकधातूनामण्यन्तानां समभिव्याहारे
यः कर्ता स तेषां ण्यन्तानां समभिव्याहारे कर्म ॥ गुरुं यामं
गमयति, शिष्यं शास्त्रं बोधयति, मन्त्रं यजमानं वाचयति
विष्णुं शाययति । अत्रापि व्याप्यमानत्वम् ।

“हृक्कारन्यतरस्याम्” । हरणार्थकानां करणार्थकानां च सम-
भिव्याहारे द्वितीया तृतीया च । शिष्येण शिष्यं वा भारं हार-
यति कारयति च । तस्मात्साध्यत्वं द्वितीयार्थ इति पार्थसा-
रथिः ॥

यत्र च द्वितीयार्थस्य न साक्षात्क्रियान्वयस्तत्रोपपदविभ-
क्तिवम् । यथा

“अन्तरान्तरेण युक्ते” । त्वां मां चान्तराऽन्तरेण वा
हरिरस्ति । अत्र संबन्धे द्वितीयाया लक्षणा । उभयसंबन्ध-
न्तरालवर्ती हरिरिति बोधः ।

“कालाध्यनोरत्यन्तसंयोगे” । कालाध्यवाचिपदसमभिव्या-
हृतद्वितीयाया अत्यन्तसंयोगो व्याप्तिरर्थः । मासमधीते, क्रौञ्चं
पर्वतस्तिष्ठति । मासाभिव्याप्तिविशिष्टमध्ययनं क्रौञ्चाभि-
व्याप्तिविशिष्टपर्वतस्थितिरिति बोधः । अभिव्याप्तेः पर्वतसं-
बन्धित्वादुपपदविभक्तिवम् ।

“अपवर्गे तृतीया” । क्रियासंबन्धोऽपवर्गः । मासेनानुवाको
ऽधीत इति । द्वितीयापवादः ।

“सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” । कृतिशक्तिद्वयमध्ये यौ
कालाध्यानौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ । अत्र भुत्वा दृढे
दृष्ट्वाद्वा भोक्ता ।

“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” । उपलक्षणाद्यर्थकानुप्रतिप-
र्यादिसमभिव्याहृतकर्मप्रवचनीयसंज्ञकानां योगे द्वितीया ।
जपमनु प्रावर्षत् । नदीमन्ववसिता सेना । अनु हरिं सुराः ।
उप हरिं सुराः । वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्रोतते विद्रुत् ।
भक्ते विष्णु प्रति परि अनु वा । लक्ष्मीहरिं प्रति परि अनु
वा । वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सिञ्चति । हरिमभि वर्तते ।

“यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी” । अत्र
कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी । उप परार्धं हरेर्गुणाः । अधि भुवि
रामः । अधि रामे भूः ।

“पञ्चम्यपाङ्परिभिः” । एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी ।
अपहरेः संसारः ।

“प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्” । अत्र कर्मप्रवचनीययोगे
पञ्चमी । प्रद्युम्नः कृष्णात्मति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति मा-
शान् ।

“गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि” । अ-
ध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तः चेष्टायां गम्यमानाया-
म् । यामं यामाय वा गच्छति ॥

इति कारकवादे द्वितीया ॥

अथ कर्तृत्वं करणत्वं च तृतीयार्थः । “कर्तृकरणयोस्तृ-
तीया” इति सूत्रात् । कर्तृत्वं च स्वातन्त्र्यं स्वतन्त्रः कर्तृति
सूत्रात् ॥ स स्वतन्त्रस्त्रिविधः । शुद्रः प्रयोजकः कर्मकर्ता
चेति । तदनुकूलव्यापारफलाश्रयः शुद्रः । व्यापारानाश्रयत्वे
सति फलाश्रयो द्वितीयः । फलानाश्रयत्वे सति अनुकूलव्या-
पाराश्रयस्तृतीयः ॥ कर्तृत्वं न तावद्व्याश्रयत्वं, तदुपादानवि-
षयकापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं वा, कूलं पिपतिषति रथो
गच्छतीत्यादावभावात् । नापि कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति
कारकान्तरप्रयोजकत्वम् । उक्तदूषणापरिहारात् । किं तु धा-
त्वर्थव्यापाराश्रयत्वं तत् । यद्वातूत्तराख्यातेन यगाद्यसमभि-
व्याहृतेन यद्वात्वर्थान्वितधर्मवत्त्वं बोध्यते तद्वत्त्वं तत्क्रिया-

कर्तृत्वम् । चैत्रः पचति जानाति नश्यतीत्यादौ । पाकानुकूल-
व्यापारवत्त्वाश्रयत्वप्रतियोगित्वादिकमेव तत्तत्क्रियाकर्तृत्वम् ।
पचते तन्दुल इत्यादौ । कर्मण्यतिप्रसङ्गवारणाय यगाद्यासम-
भिव्याहृतेति । तेन स्याली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यत्र
स्यालीकाष्ठादावपि कर्तृत्वमविरुद्धम् ।

करणत्वं तु साधकतमत्वम् । “साधकतमं करणम्” इति
सूत्रात् । साधकतमत्वं चाव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्का-
रणत्वम् । फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं वा । तेनात्मना जानाती-
त्यादावात्मनेपि करणत्वमविरुद्धम् । फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्या-
पारोपकार्यत्वं वा । अस्ति चेदं कुठारादौ । एवं च कुठारेण
क्षिप्तसि दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गमित्याद्युपपत्तिः । अत्र कर्तृ-
त्वकरणत्वयोः साक्षाद्वाधनायां संबन्धात्तदर्थकतृतीया कारक-
विभक्तिः । भावनाभिन्नपदार्थान्वयार्थैकपदद्विविभक्तिः । यथा ।

“सहयुक्ते उपधाने” । साहित्ययुक्ताप्रधानवाचकशब्दस-
मभिव्याहृततृतीयाया निरूपितत्वमर्थः । शिष्येण सहागतो
गुरुः । शिष्यनिरूपितसाहित्यविशिष्टगुरुकर्तृकमागमनमिति
बोधः । एवं च तृतीयार्थस्य भावनान्वयाभावादुपपदविभक्तिः ।

“येनाङ्गविकारः” । विकारयुक्ताङ्गवाचकपदसमभिव्याहृत-
तृतीया संबन्धे । यथा अत्मा काण इत्यत्र अतिसंबन्धिका-
णत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अत्र च अतिनिष्ठकाणत्वस्य परंपरासं-
बन्धेन चैत्रे प्रकारता ।

“इत्थंभूतलक्षणे” । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । इत्थंभूतल-
क्षणं ज्ञापकत्वम् । जटाभिस्तापस इत्यत्र जटाज्ञाप्यतपोवा-
नित्यर्थः । अत्र ज्ञाप्यत्वस्य तपोविशिष्टे ऽन्वयः । अन्यथा ए-
कदेशे ऽन्वयापत्तेः ।

“संज्ञान्यतरस्यां कर्मणि” । संपूर्वस्य ज्ञाधतोः कर्मणि
तृतीया द्वितीया वा स्तः । मात्रा मातरं वा संजानीते ।
मातृविषयकपूज्यत्वादिप्रकारकज्ञानवानित्यर्थः । अत्र मातृप-
दार्थस्य पूज्यत्वप्रकारकज्ञानक्रियायामन्वयात् पूज्यत्वरूपक्रि-
यान्वय आर्थिकः । फलजनकज्ञानान्वयो वा । तेनात्रोपपद-
विभक्तित्वम् ।

“हेतौ” । हेत्वर्थं तृतीया । पुण्येन दृष्टो हरिः । अत्र
तृतीयार्थस्य सहकारित्वस्य दर्शने ऽन्वयः । पुण्यसहकृतेन्द्रिय-
जन्यं दर्शनम् ।

“अकर्तृपृष्ठे पञ्चमी” । शतेन बहुः शताद्बहुः । अत्र
शतस्य अकर्तृक्रियाद्वारा बन्धनक्रियायामन्वयादुपपदविभक्ति-
त्वम् । शताभिन्नजन्यबन्धनवान् इति बोधः ।

“बष्ठी हेतुप्रयोगे” । हेतौ व्योत्ये बष्ठीव न तृतीया । अध-
यनस्य हेतोर्वसति । अध्ययनाभिन्नहेतुको निवासः ।

“सर्वनाम्स्तृतीया च” । कस्य हेतोः, केन हेतुना वसति ॥
इति तृतीयार्थः ॥

संप्रदानं चतुर्थ्यर्थः । “चतुर्थी संप्रदाने” इति सूत्रात् ।
संप्रदानत्वं च धात्वर्थकर्मणा व्याप्यमानत्वम् । व्याप्यमान-
त्वमभिप्रेयमाणत्वम् । धात्वर्थकर्मजन्यव्यापारोद्देश्यत्वमिति
यावत् । यथा विप्राय गां ददाति दानकर्माभूतगोजन्यपयो-
दोहनादिव्यापारोद्देश्यत्वाद्विप्रस्य संप्रदानत्वम् । रजकाय
वस्त्रं ददातीत्यत्र तु ददातेलाक्षणिकत्वात् चतुर्थ्यपि संबन्ध-
मात्रे लाक्षणिकी । एवं च दानकर्माभूतगवादिप्रतिषेहीतृत्वं
संप्रदानत्वम् ॥ “कर्मणा यमभिप्रेति स संप्रदानम्” इति
सूत्रस्याप्ययमर्थः । दानकर्मणा गवादिना यमभिव्याप्नोतीति
जोर्णाः ॥ अभिनवास्तु दृष्टद्वारकधात्वर्थोद्देश्यत्वं संप्रदान-
त्वम् । धात्वर्थजन्यदृष्टफलशालित्वमिति यावत् । तत्फलं
सकर्मकेषु धात्वर्थतावच्छेदकमकर्मकेषु धात्वर्थजन्यमात्रम् ।
सूत्रस्यापि कर्मणा धात्वर्थनेत्यर्थः । तेन विप्राय गां द-
दाति पत्ये शेते कृष्णाय रोचते भक्तिरित्यादौ मुख्यः प्रयोगः ।
अत्र विप्रनिष्ठस्वत्वेत्याप्युद्देश्यको दानानुकूलो व्यापारः ।
पतिनिष्ठसुखोद्देश्यकशयनानुकूलो व्यापार इत्यादिबोधः ।
एवं च कर्मकारकापेक्षया संप्रदानस्य प्राधान्यम् । अत एव
मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यत्र न दानस्य दण्डप्रतिपत्त्य-
र्थत्वं किं तूपयोत्पमाणसंस्कारत्वं सिद्धान्तितम् । आत्रेयाय
हिरण्यं ददातीत्यत्र तु आत्रेयस्य संप्रदानत्वेपि न भावना-
द्देश्यत्वं, भूतभाष्युपयोगाभावेनेष्टत्वाभावादिति दिक् ॥

“रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” । रुचादिधातुसमभिव्याहारे तु
प्रीयमाणस्यैव संप्रदानत्वम् । देवदत्ताय वने रोचन्ते फलानीति ।
इचिमत्वस्यावच्छेदकतासंबन्धेन वननिष्ठत्वेपि न संप्रदान-
त्वम् ।

“श्लाघदुःसुखाशपां ज्ञीप्स्यमानः” । ज्ञीप्स्यमानस्य संप्रदा-
नत्वम् । गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते, निन्दते, तिष्ठते, शपते
वेति । स्मरहेतुगोपीकर्तृकश्लाघनादिज्ञापनवत्त्वात् कृष्णस्य
संप्रदानत्वम् । “इतीव पान्यं शपतः पिकान् द्विजा” नित्यत्र
पान्यस्य शापज्ञापनाभावाच्च संप्रदानत्वम् । श्लाघनं स्तवनं,
निन्दनं ऽपनयः ।

“धारयत्तमर्णः” । धारयतिसमभिव्याहारे उत्तमर्णस्य संप्रदानत्वम् । मय्यं सुवर्णशतं धारयति देवदत्तः । देवदत्तकर्तृक-
धारणकर्माभूतसुवर्णशतव्याप्यमानत्वात्सुवर्णशतधारणजन्य-
दुःखवत्त्वाद्वा । अत एव वने धारयतीत्यत्र वनस्य न तत् ।
उत्तमर्णत्वं च एहीतधनवृद्धिभागित्वं वृद्धिजन्यसुखभागित्वं
वा । एतेन भक्ताय धारयति मोक्षं कृष्ण इत्युदाहरणं सूत्र-
विरुद्धम् ।

“सृष्टेरीप्सितः” । सृष्टयतिसमभिव्याहारे इच्छासामान्य-
विषयस्य संप्रदानत्वम् । प्रकृष्टेच्छाविषयस्य कर्मत्वम् । पुष्पे-
भ्यः सृष्टयति, पुष्पाणि सृष्टयति । वने सृष्टयतीति वने
तदभावः ।

“क्रुधदुर्नेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः” । “क्रुधदुहोरुपस-
ष्टयोः कर्म” । अरये क्रुध्यति दुह्यति ईर्ष्यति असूयति । उपसर्ग-
रहितक्रोधाद्यर्थक्रुधातुसमभिव्याहारे कोपकर्मणो हरेः संप्र-
दानत्वम् । वने क्रुध्यतीत्यादौ वनस्य न तत् । शिष्यमभि-
क्रुध्यतीत्यादावपि न । क्रोधो ऽमर्षः । द्रोहो ऽपकारः । ईर्ष्या
ऽत्तमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । एते क्रोधविशेषा
एव ।

“राधीत्योर्यस्य विप्रश्नः” । राधीत्योः समभिव्याहारे वि-
विधप्रश्नविषयशुभाशुभाधिकरणस्य संप्रदानत्वम् । कृष्णाय
राध्यति ईक्षते वा । गर्गकर्तृकगोपीकृतविविधप्रश्नविषयशु-
भाशुभपर्यालोचनाधिकरणहरिसंप्रदानकं राधनमीक्ष्यं वेति
बोधः ।

“प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता” । आङ्प्रतिपूर्वकश्रुधा-
तुसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रतिज्ञाजनकयाचनकर्तुः संप्रदानत्वम् ।
देवदत्ताय गामाशुणोति प्रतिशृणोति वा । प्रतिश्रवणादिधा-
त्वर्थेन व्याप्यमानत्वादाचक्रस्य ।

“अनुप्रतिशृण्व” । प्रत्यनुपूर्वकशृणातेः समभिव्याहारे
पूर्वशंसनादिकर्तृर्हानुः संप्रदानत्वम् । अध्वर्युर्हानुः ऽनुशृणाति,
प्रतिशृणातीति, धातुलक्ष्यप्रोत्साहनव्याप्यमानत्वाद् । एवं चात्र
मुख्येव चतुर्थी ।

यत्र तु धात्वर्थकर्मव्याप्यमानस्यासंभवेनान्यत्रान्वयस्तत्रो-
पदविभक्तिस्तार्थ्यादिलक्षणया । उपपदार्थे ऽन्वयेन प्रधान-
क्रियायामनन्वयात् । मुक्तये हरिं भजति, भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते
इत्यादौ । अत्र कल्पितप्राप्तिक्रियान्वयेन श्रुतभजनादिक्रिया-
यां कारकत्वेन साक्षादनन्वयात् । साध्यत्वमात्रे लाक्षणिक-
त्वाच्चेति वैयाकरणाः ॥ अन्ये त्वत्र चतुर्थ्या नोपपदविभक्ति-
त्वं, किं तु साध्यत्वलक्षणया कारकविभक्तित्वमेव । अत एव
सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ साध्यत्वेन भावना-
न्वयो ऽङ्गीक्रियतइत्याहुः ॥ परे तु तत्रापि सर्वान्कामानित्य-
र्थोपपदविभक्तित्वमेवेत्याहुः, स्तदग्निमाधत्तइत्यादौ द्वितीया-
या अपि उपपदविभक्तिस्त्वापत्योपेक्षणीयमेव ॥ एवं वाताय
कपिला विदुदित्यत्र कल्पितज्ञानक्रियान्वयेन, फलेभ्यो याती-
त्यादौ अप्रयुज्यमानतुमुच्यन्तकर्तृककल्पिताहरणक्रियान्वयेनो-
पपदविभक्तिः ।

“तुमर्थाच्च भाववचनात्” । यागाय यातीत्यादौ कल्पि-
तदर्शनादिक्रियान्वयेनोपपदविभक्तित्वम् । यागसाध्यकं यान-
मित्यर्थे तु पूर्ववत्कारकविभक्तित्वमेव । जनार्दनायार्थमित्यत्रा-
प्युपपदविभक्तित्वम् । पक्षे कारकत्वं च ।

“नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंघ्यद्योगाच्च” । इति विहि-
ता नमःपटादियोगे चतुर्थ्युपपदविभक्तिः । यथा हरये नमः,
स्वयंभुवे नमस्कृत्य, हरिमुत्कलयितुमित्यर्थः । नारायणं नम-
स्कृत्येत्यत्र तु ह्यान्वसः प्रयोगः । प्रजाभ्यः स्वस्ति । स्वस्ति-
पदं कल्याणवाचकमिदं, द्वितीयं सुबन्तं, “स्वस्तिन इन्द्रो
वृदुश्रवाः” “वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये” इत्युभयथा प्र-
योगात् । उभयत्रापि मङ्गलवाचकमेव । अग्नये स्वाहा । पितृ-
भ्यः स्वधा । इन्द्राय वषट् । स्वाहापदं स्वधापदं वषट्पदं
च प्रदानार्थकम् । अलमिति पर्याप्त्यर्थसमर्थादिपदान्तरोप-
लक्षणम् । अत एव स्वामिवाचकप्रभुपदसमभिव्याहारे वक्ष्येव
साधुर्न चतुर्थी ॥

“इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ।

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढो ऽधिपः” ॥

इत्याद्यनुशासनात्मभुपदस्य स्वामिनि शक्तियहात् प्रभुर्बुभू-
र्भुवन्नयस्येति प्रयोगाच्च । तस्मै प्रभवतीति त्वलंपदार्थ-
कप्रभुपदसमभिव्याहाराच्चतुर्थ्यैव साधुः । सापि जनयितुं पा-
लयितुं वेति कल्पितक्रियान्तरान्वयादुपपदविभक्तिरेव । प्रभ्या-
दियोगे वक्ष्यपि साधुरिति वार्तिकस्य तु भावं नाकलयामः ।

“मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ऽप्राणिषु” । मन्यधातुमम-
भिव्याहारे तद्भात्वर्थकर्मणि विकल्पिता चतुर्थ्युपपदविभक्तिः ।
न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये । अत्र विकल्पितानादरक्रिया-
न्वयादुपपदविभक्तित्वम् । एवं ग्रामं ग्रामाय वा गच्छतीति
विकल्पिता चतुर्थी कल्पितवेष्टाध्वादिपदार्थान्तरान्वयादु-
पपदविभक्तिः । मनसा हरिं व्रजतीत्यत्र वेष्टाध्वाभावाद् द्वि-
तीयैव साधुरिति दिक् ॥

अत्र मीमांसकाः । चतुर्थ्या देवतात्वं शक्तिः ।

“तद्वितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।

देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं तु परंपरम्” ॥

इति वार्तिकेनात् । तथाहि । सूक्तहविषोरिति वार्तिकेना-
दाग्न्यं सूक्तमान्येयोष्टाकपाल इत्यादिप्रयोगाच्च सूक्तप्रकाश्यत्वं
त्यज्यमानहविःसंबन्धित्वरूपं च देवतात्वं द्विविधं तद्वित्वाच्य,
सास्य देवतेत्यनुशासनेन देवताधिकारे ऽग्नेर्देगित्यादिभिः सू-
चेरनेकठगादिप्रत्ययवधानात् । सास्य देवतेत्यत्र सूक्तहविषोः
वक्ष्यन्तनिर्दिष्टत्वेन विशेषणत्वप्रतीतावपि उक्तप्रयोगेषु सा-
मानाधिकरण्येनान्यादिपदार्थविशेष्यत्वेन प्रतीतिस्तत्पदानि-

दिष्टान्यादीनां देवतास्वमात्रबोधकत्वात् । तेन तद्वितस्य दे-
वतात्वविशिष्टान्यादिविशिष्टसूक्तहविर्वाचकत्वे सिद्धे “ना-
एहीतविशेषणा” न्यायेन देवतात्वे शक्तिः । एवमग्नये स्वाहे-
त्यादावपि स्वाहाशब्दार्थहविस्त्यागे अग्नेश्च विशेषणत्वेन
प्रतीतिः संबन्धान्तरत्वाभावेन देवतात्वेनैव विशेषणतेति तत्र
चतुर्थ्याः शक्तिः । एवं मन्त्रवर्णस्यापीति जीर्णाः ॥

अत्र पितृचरणाः । नेदं वार्त्तिकं चतुर्थ्या देवतात्वे शक्ति-
बोधकं, किं तु देवताप्रतिपादकान्तरोपलक्षणं सच्चतुर्थीम-
न्त्रवर्णादौ देवतालाक्षणिकत्वपरं, दुर्बलं तु परंपरमित्यभि-
धानात् । तथाहि देवताशब्दतद्वितचतुर्थीद्वितीयामन्त्रा देव-
तात्वबोधकाः । तत्राग्निदेवता बातो देवतेत्यादावग्न्यादीनां
देवतत्वप्रकारकभानाद् उभयरूपे देवतात्वे शक्तिः । सूक्तप्र-
काश्या ऽग्निर्द्रव्यत्यागसंबन्धी वेति बोधः । तद्वितस्य तु हवि-
षो ऽग्न्यादिनिष्ठत्वबोधानन्तरं त्यागादिकल्पनात् ततो दुर्ब-
लत्वम् । चतुर्थ्यास्तु त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिपक्षीकृ-
त्वरूपसंप्रदानत्ववाचिन्याः प्रतिपक्षीकृत्यत्यागेनैकदेशलक्षणया
ततो ऽपि दुर्बलत्वम् । विष्णु यजतीत्यादौ द्वितीयायास्तुद्दे-
श्यत्वमात्रवाचिन्याः विशिष्टे लाक्षणिकत्वाद् दुर्बलत्वम् ।
मन्त्रवर्णस्य तु मन्त्रकर्मसंबन्धज्ञानानुपपत्तिकल्प्यमन्त्रप्रकाश-
कर्मसंबन्धज्ञानानुपपत्तिकं देवतात्वमित्यत्यन्तं दुर्बलत्वम् ।
तेन संप्रदानत्वे एव चतुर्थ्याः शक्तिर्न देवतात्वे इत्याहुः ॥

अत्र तद्वितादियुक्तवाक्येषु देवताविधिरपूर्व इति के चि-
त् । यागविधिनैव द्रव्यसामान्यस्यैव देवतासामान्यस्याप्या-
त्वेपादिन्द्रादिदेवताविशेषनियमपरतया नियमविधिरित्याहुः ।
तद्वितचतुर्थ्यादिभिरुक्तव्यत्यस्या स्वप्रकृत्यर्थस्य देवतात्वं प्रति-
पाद्यते । अत एव इन्द्राग्नीतिप्रातिपदिकोत्तरतद्वितेनेन्द्राग्नि-
रूपप्रातिपदिकार्थद्वयनिष्ठमेकं व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वं प्रतिपा-
द्यते । एवं महेन्द्रपदेत्तरतद्वितेन महेन्द्रस्यैव देवतात्वमिति
तत्र नेन्द्रस्य देवतात्वमिति । उद्देश्यत्वं च त्यागाव्यवहित-
पूर्वकालीनस्वत्राचक्रवैधपदेच्छारणवत्त्वं तेन देवतायाः प्रयोग-
संबन्धित्वमिति प्रकृतिविकृतिसंबन्धनिगमेष्वपि वैधपदसि-
द्धिरिति दिक् ॥

अधिकं मत्कृतकुसुमाञ्जलावधेयम् ॥

॥ इति कारकवादे चतुर्थ्यर्थनिरूपणम् ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ प्रास्थानिकपर्वारम्भः ॥

श्रुत्वाथ वृष्णिनिधनं धनंजयमुखानृपः ।

तादृक्कालबलवस्तः समस्तत्यागधीरभूत् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्रभुवां राष्ट्रमनुयुज्य युयुत्सुना ।
परिक्षिते क्षितिं स्वीयां ददौ सोदरसंमतः ॥ २ ॥
उदरपुण्यप्रकृतिं द्विजप्रकृतिसंमताम् ।
सुभद्रामिह भूपालस्तत्पालनकृतेऽदिशत् ॥ ३ ॥
श्राद्धमाधाय बन्धुभ्यो विधायेषुं च नैष्ठिकीम् ।
उत्ससर्ज जले सोऽग्नीन् रागानिव शमामृते ॥ ४ ॥
पौरानाश्वास्य विधुरान् धरामामन्त्र्य सानुजः ।
उर्वीशः सर्वसंन्यासी याज्ञसेनीसखोऽचलत् ॥ ५ ॥
इत्योत्सर्गरूपेणार्थं पार्थान् प्रार्थ्य हुताशनः ।
निन्द्यः सुहृदिवादत प्राग्दत्तान् कार्मुकेषुधीन् ॥ ६ ॥
परित्यक्तपुरानेतानेकः श्वा वारितोऽपि षट् ।
तदा बुद्धीन्द्रियप्राणानिव कर्मगणोऽन्वगात् ॥ ७ ॥
अथामी दिशमासेदुः शनैर्दक्षिणपश्चिमाम् ।
मग्नां द्वारवतीं वीक्ष्य न च ते योगिनोऽमुहन् ॥ ८ ॥
क्षोणिं प्रदक्षिणीकृत्य ततः स्फीतानुगद्युतिः ।
राजा ययौ दिशं दीप्यमानो भानुरिवोत्तराम् ॥ ९ ॥
ततो गत्या च कीर्त्या च तुहिनाचललङ्घिनः ।
वालुकार्णवमाप्येतेऽपश्यन्मेरुं सनन्दनम् ॥ १० ॥
निराश्रये निरालम्बे तत्राथ पथि पार्षती ।
पतिता चिनमप्योऽभूत् कृत्ये मूढस्य धीरिव ॥ ११ ॥
सर्वतो निर्मला राजंस्तपोयोगे स्थिताद्भुते ।
कुतः कुमुद्वतीवाहि दीर्घं स्वपिति पार्षती ॥ १२ ॥
भूपः श्रुत्वेति भीमोक्तिमनावृणुमुखाऽवदत् ।
पक्षपातमधत्तेषा सुराधिपसुतेऽधिकम् ॥ १३ ॥
युग्मम् ।
नकुले पतिते भीमपृष्ठः क्षमापोऽवदत् पुनः ।
न स्यर्था रूपदर्पणं कन्दर्पोऽप्येष चक्षमे ॥ १४ ॥
पतिते सहदेवेऽथ भीमपृष्ठोऽभ्यधानृपः ।
अयं धियोऽभिमानेन मेने मोहजडं जगत् ॥ १५ ॥
जातपातेऽर्जुने वातपुत्रपृष्ठो जगौ नृपः ।
चचाल शिथिलं सैष शूरमानी रणाङ्गणे ॥ १६ ॥
पतितोऽस्मीति भीमेन पातिनाभिहितस्ततः ।
भूपोऽभ्यधादुले दर्पो बह्वाशस्याभवत् तव ॥ १७ ॥
इत्याक्रामन् परं लोकं धर्मेधीरो युधिष्ठिरः ।
नाक्षिपच्चक्षुरप्येष पतितेष्वपि बन्धुषु ॥ १८ ॥

शुनेवानुगतो गच्छन्नविलुप्तमतिर्नृपः ।
 पुरुहूतं पुरोभूतं रथस्थितमवेक्षत ॥ १६ ॥
 देही मत्पुत्रमेहीति वाग्भङ्गा भाग्यभोग्यया ।
 आहूतः पुरुहूतेन पुरुहूतः क्षितेर्जगो ॥ २० ॥
 नाकमाकलयिष्यामि न विनेव शुनामुना ।
 धिक् तं यः क्लिप्तं संपत्सु विपत्सु चक्रमुष्मति ॥ २१ ॥
 वनेऽप्यनुष्मितासक्तिर्मलिनोऽप्यलिनां गणः ।
 सुरमूर्धाधिरोहेऽपि सुमनोभिर्न मुच्यते ॥ २२ ॥
 नैवालिकुन्ति गोब्रह्मशिवलिङ्गादिभेदिनः ।
 आहूवीसवनालस्या जनमाश्रितमोचिनम् ॥ २३ ॥
 एतत्यागे क्व मे धर्मस्तं विना द्युगतिः कुतः ।
 आस्तामेतदियं शिवा तवापि भ्रंशकारिणी ॥ २४ ॥
 इतिभाषिणि धर्मज्ञे राक्षसं संक्रन्दनोऽवदत् ।
 सुकृतादिक्रियाहीनः श्वायमेतु क्व मे पुरम् ॥ २५ ॥
 स्वर्गोऽस्तु देहयुक्तस्य सुकृतेरस्य मत्कृतेः ।
 इत्यथोचे नृपः कम्पयिरोभिः पूजितः सुरैः ॥ २६ ॥
 ततः श्वरूपमुग्धर्मः स्वरूपरुचिरश्चिरात् ।
 प्रीतः सर्वाङ्गमालिङ्ग्य भूवल्लभमभाषत ॥ २७ ॥
 वत्स त्वत्सन्त्वमालोकि श्वदेहेन मुदे मया ।
 प्रीतोऽस्मि पञ्चमारोह स्वर्गस्तेऽस्तु सनातनः ॥ २८ ॥
 अनया स मयाभोगचतुरः पितुराज्ञया ।
 विमानं पुण्यसोपानं प्राप्य देही दिवं श्रितः ॥ २९ ॥
 अर्चितो नाकिभिः साकं मुनिभिर्नास्दादिभिः ।
 राजर्षिषु रराजायं तत्र मित्रं श्वाडुषु ॥ ३० ॥
 प्रस्थानस्यो दिषमनु नृपः प्राह शक्रं स्थितास्ते ।
 मत्सोदर्याः सह मखभुवा यत्र तत्रास्मि नेयः ।
 मा मानुष्यं विदिषभुवने भावमेहीति तेन ।
 व्याषिद्धोऽपि ध्रुवमयमभूदत्र बाठानुबन्धः ॥ ३१ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरहन्मताहस्थितेः ।
 यादाङ्गभूमरोपमानममरो नाम ब्रतीन्द्रः कृती ।
 मोक्षोन्मर्दित्रि बालभारतमहाकाव्येऽत्र तद्धारतीमूर्त्यां ।
 सप्रदशं श्रितामूलदशं प्रास्थानिकं प्रास्थितम् ॥ ३२ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के प्रास्थानिकं पर्व ॥ १७ ॥ ::::

१ चन्द्र इति पा० ।

॥ अथ बालभारतकाव्यस्य ॥

॥ स्वर्गारोहणपर्वः ॥

अथायमायतश्रीकं ससोदर्यं सुयोधनम् ।
 दिवि वीक्ष्योल्लसन्मन्युः शतमन्युमभाषत ॥ १ ॥
 नमः स्वर्गाय यथायमनपायः प्रपूज्यते ।
 महापीठस्थितः पापी जगतापी सुयोधनः ॥ २ ॥
 किं कार्यं निर्विचारेण स्वर्गाचारेण मेऽमुना ।
 सबन्धुवर्गसंसर्गं यत्र स्वर्गोऽस्तु गोचरः ॥ ३ ॥
 अथो सगर्भानानन्दसंदर्भानस्य भूपतेः ।
 दर्शयेत्यदिशद्वेवो देवदूतमनश्वरम् ॥ ४ ॥
 यथा तत्प्रथितेनाथ पृथ्वीनाथः प्रपेदिवान् ।
 दुर्गतिं दुर्गदुर्गन्धवधबन्धादिदुःखदाम् ॥ ५ ॥
 प्रवध्यबध्यमानानां बन्धनां विविधैर्वधैः ।
 स तत्राकर्णयन् कर्णकटुमार्ततरं स्वरम् ॥ ६ ॥
 भीमादयो वयमियं द्रोपदी च पृथुव्यथा ।
 त्वत्पुण्यपवनेनेव स्वस्थाः स्म स्थीयतां क्षणम् ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्या स्तम्भितः स्तम्भमन्तशक्त्येव भूपतिः ।
 निन्दन् देवस्य दुर्वृतं देवदूतमभाषत ॥ ८ ॥
 स्थितोऽहं बन्धुसङ्गेन नरकोऽप्येष नाकति ।
 वेतरण्येव गङ्गेह दुःखान्येव सुखानि मे ॥ ९ ॥
 स्वस्ति ते गच्छ नाकिभ्यो नाकाय च नमो नमः ।
 दुर्वृता यत्र पूज्यन्ते त्यज्यन्ते शीलशालिनः ॥ १० ॥
 इत्युक्त्यास्मिन् गते दूते पुरुहूतं पुरः स्थितम् ।
 अपश्यदूषतिः किंतु न किंचिन्नरकादिकम् ॥ ११ ॥
 सृष्टं पुण्येन महता महतामधिपो नृपम् ।
 किमेतदिति संभ्रान्तमथेनं सान्त्वयन् जगो ॥ १२ ॥
 गुरोर्विनियहेऽवोचद् यदसत्यलवं भवान् ।
 अदर्शि दुर्गतिस्तेऽसौ तत्फलं मायया मया ॥ १३ ॥
 तत् प्रमोदसुधासिन्धून् बन्धून् पश्याश्रुना दिवि ।
 नन्दिनीं द्रुपदस्यापि स्वर्गश्रीपदतां गताम् ॥ १४ ॥
 इत्यमर्त्यपतिषाक्यसंमदी ।
 स्वर्गदीपयसि धर्मनोदितः ।
 धर्मसूनुरविशद्दधीकृते ।
 श्रेयसीव विमले मलच्छिदि ॥ १५ ॥

रुक्मपङ्कजनिकुञ्जगुञ्जनेः
 कर्णकोटरसुधोद्यवर्षिणः ।
 तन्मदे मधुलिङ्गां पदं तदा
 तुम्बुरुप्रभृतयोऽभजन् भृशम् ॥ १६ ॥
 तन्मदाय च दृशामगोचराः
 सान्द्रमन्द्रमुरजस्वनस्पृशः ।
 सौरमौरजिकराजयो ययु-
 र्वारिवारणगणस्य गर्जेषु ॥ १७ ॥
 तन्मदे च जलमग्रमूर्तेय-
 स्तोयजीकृतकराननश्रियः ।
 चिचमास्तलयेन चक्रिरे
 नर्तनानि सुरनर्तकीगणाः ॥ १८ ॥
 इत्यनन्यलयलालितत्मन-
 स्तोयकेलिषु किमप्यजानतः ।
 जाह्नवी वपुषि तस्य निर्ममे
 मर्त्यताविनयनेन दिव्यताम् ॥ १९ ॥
 कल्पकोटिमदनेन्दुभास्वता
 कालपावकविवर्तकर्मणा ।
 उद्धृतेरणुभिर्हृतमोतमैः
 क्लृप्तमूर्तिरिव स व्यराजत ॥ २० ॥
 चेदशोमथ सभामभिब्रजन्
 प्रेक्षणीयकविधायिनां पुरः ।
 यद्यदेहत स दातुमदुतं
 तत् तदेक्षत तदात्महस्तगम् ॥ २१ ॥
 राजसूयमखकर्मसिद्धिजं
 सिद्धुर्गीतिषु निजं पिबन् यशः ।
 शक्रदर्शितपथः पृथूत्सवोऽ-
 नुत्सुकः सुरसभां स भेजिवान् ॥ २२ ॥
 तच्च संप्रसरदप्सरोगण-
 प्रेक्षणीयकमहान् सहेदरान् ।
 तान् विभावसुविभाभिभाविनो
 भासितामरसभान् न्यभालयत् ॥ २३ ॥
 अर्के कर्णोभिमन्य हरिमहसि हरिं तच्च गन्धर्वराजे
 गान्धारीशं कृपीशं गुरुवपुषि वसावष्टमे सिन्धुसूनुम् ।

येषामन्येऽपि येऽशाः क्षितिभरहतयेऽवातरन् मर्त्यलोकं
 लीनांस्तानेव तेषु चिदशपतिगिरा धर्मपुत्रो ददर्श ॥ २४ ॥
 भुक्ताखिलद्वीपदिलीपराम-
 भगीरथाद्यदुतवीरसेव्यः ।
 अयं स्वयं तच्च रराज राज-
 चन्द्रे हरिश्चन्द्रपदोक्षितश्रीः ॥ २५ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरहन्मताहस्थितेः
 पादाङ्गुभमरोशमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 वेदगध्यात्मनि बालभारतमहाकाव्ये स्म निर्गच्छति
 स्वर्गारोहणपर्व तन्मतिमहः स्पष्टोदयेऽष्टादशम् ॥ २६ ॥
 अस्यामेकेन सर्गेण पञ्चपल्यामनुष्ठुभाम् ।
 प्रपञ्चितं शतद्वन्द्वमेकाशीतिसमन्वितम् ॥ २७ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आश्वमेधिकान्त्रमवाशि-
 कमौशलप्रास्थानिकस्वर्गाधिरोहणाभिधपञ्चपर्वीप्रपञ्चो नाम
 द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ १८ ॥ :: ::

यद्वारतीभारतपानलीनाः
 सुधाभुजां धाम न कामयामः ।
 स मुक्तिकान्तापरिलोभनानि
 ज्ञानानि नः कृष्णमुनिस्तनोतु ॥ १ ॥
 तपस्विनी भूम्यथ पाण्डुपुत्र-
 वियोगपञ्चाग्नितपः प्रविष्टा ।
 परिक्षितं दीप्रगुणं युवानं
 वीक्ष्यावकीर्णत्वमधत मता ॥ २ ॥
 वर्यः परिक्षित् क्षितिपः किमेष
 यः सर्वतो दानजलेन सिक्ताः ।
 प्रतापतिभ्यद्व्यतितापनेन
 प्रावर्धयत् पूर्वजकीर्तिवल्लीः ॥ ३ ॥
 यस्योद्यमूर्तेः शरभूर्बभार
 षड्विंशैः षण्मुखतां प्रतापः ।
 चण्डद्यूतां द्वादश मण्डलानि
 यत्कुण्डलानीव विरेजुस्त्रैः ॥ ४ ॥
 स्वयं सुधासान्द्रकरोऽपि चन्द्रः
 शश्वद्यशो गायति यस्य गौरम् ।

तदङ्ग मस्येति मृगो मृगारि-
 नखाङ्गुराकारकलासृशोऽपि ॥ ५ ॥
 रजस्तमोलुप्रविवेकदृष्टिं
 प्रपातिनं पातकपङ्कपूरे ।
 दयामयो यः समयोचितेन
 दण्डावलम्बेन जनं चकर्ष ॥ ६ ॥
 क्रीतं गुणेनीतिपरायणो यः
 कस्यान्तरङ्गं न गृहीचकार ।
 तत्तत्परिज्ञानभियेष भेजे
 हृदापि पापं न कदापि कश्चित् ॥ ७ ॥
 येरीश्वरोऽस्याप्यत संनिवेश-
 विशेषतः क्षमादिसकर्तृकत्वात् ।
 तेरप्यहो यदुषि तस्कराणां
 न स्थापनायां ददृशे प्रमाणम् ॥ ८ ॥
 अभ्यर्च्य शंभुर्वदने दिनाना-
 मभ्यर्थितो येन सदार्यसार्थम् ।
 तं भूतले स्रष्टुमनीश एव
 तद्रूपधारी स्वयमायतश्चेत् ॥ ९ ॥
 तस्याभवन्मद्रवतीति कान्ता
 नितान्तरूपासि यं निरूप्य ।
 सुगाढमङ्गेन निजेन भर्तु-
 रङ्गं न गाधीशसुता बबन्ध ॥ १० ॥
 जातोऽयमस्मन्मयमूर्तिरस्म-
 त्पुण्यैरिति ध्यानपरा दिगीशाः ।
 मुदं परां भेजुरनन्यभासा
 तथा समं खेलति तत्र भूये ॥ ११ ॥
 जगत्त्रयोलासविकाशिशक्तिं
 ब्रह्माण्डपिण्डीव पतिं प्रजानाम् ।
 कालेन कल्याणकदम्बगर्भं
 गर्भं दधौ भूविभुवल्लभेयम् ॥ १२ ॥
 दूरप्रियालिङ्गनभङ्गिभोगं
 पोष्यत्वयास्यज्जगदेकवीरम् ।
 सदुःखहर्षं स्तनयुगमस्याः
 श्यामाननं पीनतमं च जज्ञे ॥ १३ ॥

तद्वृणमर्कः शशभृच्च वृद्ध-
 मातामहो वृद्धपितामहश्च ।
 असिञ्चतां स्वस्वमहोभिरस्मात्
 तस्या वपुस्तापि च पाण्डु चासीत् ॥ १४ ॥
 असौ सपत्नी मम रत्नगर्भा
 सद्गर्भरत्नाहमपीति कामम् ।
 मेयं मयापीडि वसुंधरेति
 सा मन्दमन्दाङ्घ्रिगतिश्चाल ॥ १५ ॥
 सा देहसादोविभक्तभूरिभूषा
 रत्नाङ्कितं कङ्कणयुग्ममेव ।
 आबिभ्रती सार्कविधुर्विभात-
 लक्ष्मीरिवाभासत नाशितोऽङ्गुः ॥ १६ ॥
 मन्त्रप्रभावद्विसमर्थनाभिः
 बाध्येऽपि सिद्धाहिमहर्षिमिषे ।
 चेलोक्थयाचाकुषि वल्लभेऽस्या
 न दोहदः कश्चिदपूरितोऽभूत् ॥ १७ ॥
 रराज सा दोहदपूरणेन
 समुज्ज्वलोन्मीलितदेहदीप्तिः ।
 विस्फीतशीतद्युतिबम्बरेण
 कुमुद्वतीकाभिदलट्टलालिः ॥ १८ ॥
 प्रमुग्धदेहद्युतिदीपिताशं
 दुग्धाब्धिबीजोव निधिं कलानाम् ।
 जगद्रूपां पुण्यपरंपराभिः
 पुण्यबन्धेऽसौ सुषुवे तनूजम् ॥ १९ ॥
 तेजस्विनं सूनुममुं प्रसूय
 बिश्वाङ्गनासु प्रथमेव साभूत् ।
 जायेत यस्यां तपनो न पूर्वो
 तामेव किं दिक्षु दिशं दिशन्ति ॥ २० ॥
 दिशामधीशेर्विहितावतारे
 तस्मिन् कुमारे कमनीयभासि ।
 नवीभवद्वल्लभविभ्रमाशाः
 प्रसन्तिमाशा रमसेन भेजुः ॥ २१ ॥
 तदङ्गसत्तेषु दिगीश्वरेषु
 प्रधानमानी धनदस्तदाभूत् ।

तज्जन्मदानातिशयेऽपि राक्षो
 न तुष्टे यत् सदनं धनेन ॥ २२ ॥
 जनेषु मामीजयते सुहृत्सु
 द्विषज्जनानेजयते पुरायम् ।
 इति प्रतेने जगतीभुर्जग-
 स्तनूजमेनं जनमेजयाद्वम् ॥ २३ ॥
 माधुर्यधुर्याणि किमु ब्रवीमि
 नृपप्रियायाः स्तनयोः पर्यासि ।
 यानि प्रकामं पिबति स्म तस्य
 शिशोर्मुखीभूय सुधाकरोऽपि ॥ २४ ॥
 दृशा स्मितं नासिकयास्यगन्धं
 मुखेन दुग्धं श्रवसा चटूक्तिम् ।
 अङ्गेन पाणिद्वयलालनं च
 मातुः प्रमोदेन पपो स बालः ॥ २५ ॥
 विलोलदोलाशयनः समस्तं
 बालोऽयमालोक्य विलोलमेव ।
 एकात्मतातत्त्वविबेकबोधि-
 लयोद्गतानन्द इवाप निद्राम् ॥ २६ ॥
 स्फुरत्प्रभायामुरसा रसायां
 चचाल बालः स्फटिकाचितायाम् ।
 तरन्निवात्यद्रुतरूपकीर्ति-
 दुग्धाम्बुधौ लोलकरकमोऽयम् ॥ २७ ॥
 उन्निष्ठतो वीक्ष्य जनान् सहेलं
 बालोऽप्यसावुत्थित एव तद्वत् ।
 न बद्धमुष्टित्वभियेष बन्धु-
 र्गर्गःकुलीषु गह्वरं चकार ॥ २८ ॥
 यः कोऽपि यत् किंचिदपि प्रतन्वन्
 दृष्टोऽमुना तद्विदधे तदेव ।
 असावसाधारणबोधशक्ति-
 रालोकि कोलूहलिना जनेन ॥ २९ ॥
 तत् सत्यमेव श्रुतिवाक्यमात्मा
 वे जायते पुत्र इति प्रतीतम् ।
 तत्रैव पुत्रे नृपमद्रवत्योः
 कथं मिथः स्नेहरसोऽन्यथागात् ॥ ३० ॥

परस्परैर्घ्यानिधिरैककालं
 कालेऽभिसर्तुं तरला कलाली ।
 बोधाभिधानेन विलोचनेन
 विलोकयामासतमां तमेकम् ॥ ३१ ॥
 भाग्योदयेरेव सुतस्य तस्य
 वीणे च रीणे च गणे रिपूषाम् ।
 भूपः शरासारयशांसि पातुं
 मृगव्यमव्ययमतिस्ततान ॥ ३२ ॥
 मध्येवनं मार्गणविद्वनष्ट-
 मृगानुसारी मृगयाबिहारी ।
 भाग्योर्मिनिर्मुक्त इवार्थकाम-
 श्विरं स बभ्राम न कुत्र कुत्र ॥ ३३ ॥
 मौनी मुनिस्तेन शमीकनामा
 दृष्टश्च पृष्टश्च मृगप्रवृत्तिम् ।
 अदत्तवाक् चापमुखोदृतेन
 मृताहिनाकारि स हारकण्ठः ॥ ३४ ॥
 प्राप्ते गते राजनि कोपपिङ्गः
 सङ्गी मुनेस्तस्य सुतः शशाप ।
 यः पन्नगं मत्पितरि न्यधत्
 तं तत्तको भवतु सप्रमेऽहि ॥ ३५ ॥
 शमी शमीकः कृपयार्द्रितस्तं
 भूपालशपं क्षय्याचकार ।
 भूपोऽपि संमन्त्रितमान्त्रिकोद्यः
 स्वस्वगोपायप्रसायणोऽभूत् ॥ ३६ ॥
 संमन्त्र्य मन्त्रिप्रवरैरथैक-
 स्तम्भापदेशस्थितसंनिवेशम् ।
 सौधं विधाय्यासु सुधीः स रुद्रः
 परप्रवेशं नरपो विवेश ॥ ३७ ॥
 जगन्नीलङ्गनजाडिकाहि-
 हलाहलालीभिरलङ्गनीयम् ।
 पार्श्वेषु रत्नोषधिमन्त्रिकोद्य-
 मयं स यद्वक्षितयं ततान ॥ ३८ ॥
 अथाहि दिष्टे मुनिशापनुन्नः
 पृथासुतद्वेषविशेषतः ।

मूर्तोऽयमक्रोधशिखीव नागः
 स नागसाहं नगरं प्रतस्थे ॥ ३६ ॥
 विषद्विषन्मन्त्रसुधाब्धिमेष
 द्विजं द्विजिह्वः पथि कश्यपाख्यम् ।
 यान्तं रयात् पार्थिवपालनाय
 दरिद्रमिष्टद्विषं ददर्श ॥ ४० ॥
 स पश्यतस्तस्य वटं विषाग्नि-
 पातेन दग्ध्वा तमुवाच विप्रम् ।
 स तत्तकोऽहं नृपरक्षणे चेत्
 क्षमोऽसि तज्जीवय वृद्धमेनम् ॥ ४१ ॥
 अहेन्दताथ सुधीघृष्ट्या
 दृष्ट्या तद्वृद्धजीवनमुत्तरं सः ।
 महात्मनां वाग्भिरसूचितैव
 क्रिया विशत्युज्ज्वलकार्यनाट्ये ॥ ४२ ॥
 मर्त्यैरदेयं द्रविणं प्रदाय
 स तत्क्षणेण प्रहितोऽथ विप्रः ।
 चेष्टाचयज्ञाननृपालकालः
 संपूर्णकामः स्वगृहं जगाम ॥ ४३ ॥
 क्षमापं ययुस्तापसवेषभाजो
 भुजंगमाः केऽप्यथ तत्क्षकोक्त्या ।
 अचान्तरे भीतिभिरस्पृशन्तो
 विषौषधीधर्मविधिच्छलेन ॥ ४४ ॥
 दत्त्वाशिषं तत्स्वयमर्पितानि
 फलानि पुष्पाणि च पाणियुग्मे ।
 दधौ नृपस्तत्क्षणावीक्षणो-
 कृतान्तदेवार्चनवाञ्छयेव ॥ ४५ ॥
 दृष्ट्वा कृमिं शोणदृशं पिशङ्गं
 सूक्ष्मं फले मन्त्रिणमाह भूपः ।
 शापेन मुच्येय दशत्वसौ मां
 कीटो मुधाकल्पिततत्क्षकाख्यः ॥ ४६ ॥
 एवं नृदेयं निगदन्तमेव
 दग्ध्वा स सौधं विषवह्निवीच्या ।
 धृतस्वरूपश्च्युतकीटरूपः
 खं तत्क्षकस्तत्क्षणमुत्पपात ॥ ४७ ॥

जनमेजयनामाथ तत्सूनुर्भासुरां भुवम् ।
 स बालोऽप्युज्ज्वलनेजा दिवाकर इवाकरोत् ॥ ४८ ॥
 अब्धेरप इवाम्भोभृद्गुह्यतः कलिताः कलाः ।
 अन्या इव व्यधादेप जगदास्वादकर्मणि ॥ ४९ ॥
 सुवर्णवर्णकाशीशकुमारीमुदवाह सः ।
 नृपो वपुष्टमां नाम पुष्टमाङ्गलिकोत्सवः ॥ ५० ॥
 दिव्यदम्पतिभिः प्रेक्ष्य तं खेलन्तं तयान्वितम् ।
 निद्रा तादृक् प्रिया नास्ति दुःखितैरिव दूरिता ॥ ५१ ॥
 भूभृन्मौलिलिलत्पादः प्रतापाक्रान्तभूतलः ।
 सर्वलोकदुरालोकः स बभौ भानुमानिव ॥ ५२ ॥
 प्रवर्षन्नमृतं गोभिः कुर्वन् कुवलयस्मितम् ।
 कस्य कस्य न सेव्यत्वं स सुधांशुरिवासदत् ॥ ५३ ॥
 वपुष्टमा क्रमादेनं सेवमाना ततोऽसुवत् ।
 जितारातिशतानीकं शतानीकं तनूद्वयम् ॥ ५४ ॥
 सहस्रानीक इत्यस्य शतानीकस्य नन्दनः ।
 भाव्यश्वमेधाद्वेदेहीभवो देहीव विक्रमः ॥ ५५ ॥
 इति श्रुत्वा वचो वैशम्पायनाज्जनमेजयः ।
 ननन्द निभृतानन्दः सदानिष्कन्दनो द्विषाम् ॥ ५६ ॥
 युग्मम् ।
 जगत्त्रयजयोपायस्फायमानमतिं मुनिः ।
 उत्तङ्गस्तं कदाप्येत्य लीलावनगतं जगौ ॥ ५७ ॥
 कान्तायै कुण्डले वेदगुरुणा गुरुदक्षिणाम् ।
 याचितः पौष्पभूषस्त्रीमदयन्तीधृतेऽप्यहम् ॥ ५८ ॥
 ते पुरा कुण्डले प्रार्थ्यं गुर्वर्थं मम धावतः ।
 तीरमुक्ते सरित्तीरस्पर्शिनस्तत्क्षकोऽहरत् ॥ ५९ ॥
 तत्पथेनाहमुनालपातालतलमाविशम् ।
 तं जित्वाग्निप्रसादेन तूर्णं पूर्णस्पृहोऽभवम् ॥ ६० ॥
 ताटङ्कृतिविद्वेषं तदाद्येव वहन्नहम् ।
 कंचिन्नालोक्यं लोकनाथं येन स जीयते ॥ ६१ ॥
 दृष्टेऽद्य विजगज्जैवचरिचे त्वयि मन्मनः ।
 तथा व्यकासीत् तच्छल्यशैथिल्यमभवद्यथा ॥ ६२ ॥
 तत् साधय धराधीश मुदे स्वपितृवैरिणम् ।
 परिक्षिद्भक्तं क्षीणरक्तं मङ्गु तत्क्षकम् ॥ ६३ ॥
 तत्क्षकः पितृवैरीति तद्गिरा वैरकारणम् ।

सभ्यानापृष्टं जज्वाल स रुषा पुरुषाधिपः ॥ ६४ ॥
 ततस्त्रिजगतीहोममन्त्रमानवीणतेजसः ।
 द्विजानामन्त्र्य धात्रीशः सर्पसचमसूचयत् ॥ ६५ ॥
 तदाहिकुलदाहाय भूपकोप इवाङ्गवान् ।
 प्रादिशत् क्रतुकुण्डान्तः प्रज्वलन् ज्वलनच्छलः ॥ ६६ ॥
 निर्दम्भमन्त्रसंरम्भभासुरैरथ भूसुरैः ।
 कृष्ण विश्वधृतिव्यक्तशक्तयोऽप्युरगा न के ॥ ६७ ॥
 निसर्गभूषणं भर्गं भगवन् भवतो वयम् ।
 तदस्मान् भालदृग्वासेपरोध्यात् पाहि पावकात् ॥ ६८ ॥
 आकल्पमाप्य तत्पत्वमस्मदीशेन सेव्यसे ।
 अस्मानस्मान् किं पासि क्रतुतः क्रतुपूरुष ॥ ६९ ॥
 त्वन्सर्गस्य तृतीयोऽंशः पश्यतस्ते विलीयते ।
 वेदज्ञैः क्रिश्यमानान् नः पासि वेदकवे न किम् ॥ ७० ॥
 कदा रज्जुक्रियाकारि नास्माभिः स्यन्दने तव ।
 तन्नः किं वायसे नैभ्यस्त्रयीविद्वस्त्रयीतनो ॥ ७१ ॥
 अम्भन्मुक्ता मही मङ्गा साद्विस्तन्मेरुमन्दिरा ।
 का वो गतिर्वयं पाल्यास्तत् संमील्याग्निमाननम् ॥ ७२ ॥
 इत्यारटन्तैः सर्वैरपि रक्षितुमक्षमैः ।
 सास्रं निरीक्ष्यमाणास्ते दीपेऽग्नौ भोगिनोऽपतन् ॥ ७३ ॥
 स्वमिचमारुतभुजो भुञ्जानो भुजगव्रजान् ।
 स्फुटस्फुणामणिस्वानैः सोऽग्रिरट्टाहसं दिव ॥ ७४ ॥
 अनलादुच्छलन्तः खे श्यामाङ्गा मणिमौलयः ।
 धूमेषु सस्फुलिङ्गेषु नोपालक्ष्यन्त पन्नगाः ॥ ७५ ॥
 दग्धा मखाग्निकीलाभिरुद्रूतनवमूर्तयः ।
 सद्योऽपि द्यामगुर्नागास्ते धूमोत्कलिकाच्छलात् ॥ ७६ ॥
 दह्यमानकुलालोकाहृदयस्फुटनव्यसोः ।
 निर्ममेमृतकर्मैव कस्यचिद्वेगिनोऽग्निना ॥ ७७ ॥
 गलद्गलविध्मातं महाहिः कोऽपि पावकम् ।
 अज्वालयत् स्वफूत्कारैरकर्णानां कुतो मतिः ॥ ७८ ॥
 प्रसह्य दह्यमानेषु तदा भोगिकुलेष्वभूत् ।
 दुर्भिक्षभयभृद्विष्णुगुहवाहनयोर्मनः ॥ ७९ ॥
 रविस्थन्दनसदानभर्गभूषणभोगिनाम् ।
 नाभूत् तदाग्निभीः सोढतद्वा तद्गालवक्षुषाम् ॥ ८० ॥
 ता धारावाहिपीवाहिरक्तनद्यस्तदाभवन् ।

बालासु यासु लोलासु सागरो रागमागतः ॥ ८१ ॥
 एवं हुताहिव्यूहेषु द्विजेषु जनमेजयः ।
 महानागकुलस्तोमहोममप्यादिशत् क्रुधा ॥ ८२ ॥
 ततस्तद्वक्त्रहोमाय मन्त्रमाहुश्च सोमपाः ।
 चस्तः स्वप्नीयमास्तोकमित्युवाच च वासुकिः ॥ ८३ ॥
 अनादेशविधानाग्निदग्धा कद्रुः पुरोरगान् ।
 दाहोऽस्तु सर्पसचे व इति माताशपत् सुतान् ॥ ८४ ॥
 क्षयं यास्यन्ति सर्वेऽपि किं सर्पा मातृशपतः ।
 इति पृष्ठस्तदा देवैर्जगाद जलजासनः ॥ ८५ ॥
 जरत्कारुमुनेः पत्नी जरत्कारुरिति श्रुता ।
 प्रसविष्यति सा पुत्रमास्तीकं वासुकिस्वसा ॥ ८६ ॥
 अहीन् वेदविदग्धस्तान् दग्धशेषान् स पास्यति ।
 लोकश्छायामयं भानुहतशेषं यथा तमः ॥ ८७ ॥
 ततस्त्वं भागिनेयं स्वं भागधेयमिवागतः ।
 अहीनर्हं नचारिच्य रक्षयेष तव क्षणः ॥ ८८ ॥
 इत्यास्तीको गिरं श्रुत्वा मातुलस्यातुलोद्यमः ।
 चचाल सर्पसचाय चेतःसहचरक्रमः ॥ ८९ ॥
 तच्चकाकषं हर्षसंरब्धस्तब्धपाणयः ।
 द्विजास्तदा च राजानं जगदुर्जगदुत्तमाः ॥ ९० ॥
 तच्चकेण शरण्यस्त्वत्पितामहपितामहः ।
 चक्रे शक्रः स किं मान्यः कृत्यः सोऽपि सहेव किम् ॥ ९१ ॥
 तच्चकं रक्षकोपेतं कोपेन मनसो रसात् ।
 द्रुतं जुहुत यज्ञाग्नौ तानित्यूचे तदा नृपः ॥ ९२ ॥
 अथावेशोच्छ्रुसदृष्टिभीमभुक्तयो द्विजाः ।
 सेन्द्राय तच्चकायेति मन्त्रपूर्वां जगुर्गिरम् ॥ ९३ ॥
 क्रोशन्तीष्वथ कोटीषु चयस्त्रिंशति नाकिनाम् ।
 मन्त्रशक्त्या खमानीतो नाकिनाथः सतच्चकः ॥ ९४ ॥
 तो वीन्य खाण्डवप्रोषरक्षको शक्रतच्चको ।
 होमाय कृष्टो व्योमाये जिह्वां व्याबल्यच्छिखी ॥ ९५ ॥
 दिक्पलमय भूपाल दुपालोऽंशस्तवाष्टमः ।
 हुतेऽस्मिन् पौरुषं ते किमित्यरोदीत् तदा शची ॥ ९६ ॥
 स्वर्गस्वाम्ये तवेच्छा चेत् तदिन्द्रोऽस्तु त्वदाक्षया ॥
 जनमेजय मुञ्चामुमित्यूचुः सर्वतः सुराः ॥ ९७ ॥
 इति द्युलोके साक्रन्दे संक्रन्दनकरयहात् ।

सावेशविप्रहङ्गारेष्वच्छुटन्मङ्गु तक्षकः ॥ ६८ ॥
 यावत् पतति होमाग्नौ स नागो मा पतेति तम् ।
 व्योम्नि व्यालम्बयन्स्तावदित्यास्तोकोऽस्तुवन्नृपम् ॥ ६९ ॥
 स्वस्ति ते पाण्डुवंश्याय यत्कीर्तिर्मुखविम्बवत् ।
 हन्दुर्मरकतादर्शनिभे नभसि भासते ॥ १०० ॥
 आस्ते यावदखर्वपर्वतघटागुर्वीयमुर्वी भृशं
 तावन्नन्दतु भूमकुन्द जगतीपुण्यैरगण्यैर्भक्षान् ।
 येनैतां भुजगाधिपस्तव भुजे विन्यस्य नागाङ्गना-
 गोष्ठीगीतभवद्यशःश्रुतिरसदाचान्तचिन्तोऽभवत् ॥ १०१ ॥
 स्वान् वत्सान् पितृदेवमानवच्छृणीन् यावद्विनोति स्वधा-
 स्वाहाहन्तवष्टकृतिस्तनचतुष्केण चयीधेनुका ।
 तावज्जालय भूमिपाल भुवि तद्गोपालरूपाननू-
 चानान् पूर्वजवृत्तिलाभमुदितान् सन्मानदानादिना ॥ १०२ ॥
 नित्यं यद्वदनारविन्दसदनं वाग्देवता सेवते
 त्वं पद्माश्रयभासुरोऽसि जयति चेलोक्यसूचं त्वयि ।
 भूभृन्मण्डलमौलिमण्डनगुणैरेभिः स्वयं ब्रह्मणः
 सधर्म्यं वहसि प्रियंवद मदार्याभिस्तदायुर्भव ॥ १०३ ॥
 कल्पान्तेषु यशोभरे तव हरेर्दुःधाब्धिवासः स्वयं
 मार्कण्डेस्त्रिदशपगारयपयःस्नानोत्सवं लप्स्यते ।
 अत्युक्तिः कवितेति नाच वचसि श्रद्धास्ति चेत् तच्चिरं
 नन्द त्वं दलितारिपक्ष भवतु प्रत्यक्षमेतत् तव ॥ १०४ ॥
 वितन्वाते विश्वाङ्गणसदसि यावत् तव यशः-
 प्रतापभ्यामभ्युल्लसितरुचिवादं विधुरवी ।
 भज स्थेयं सोमान्वयतिलक तावत्कसुकृतेः
 कृतेर्लभ्यः सभ्यस्त्वमिव गुणदोषैकनिकषः ॥ १०५ ॥
 क्व यातु त्वां विना धर्मः क्व ते धर्मं विना रतिः ।
 मा द्वयोर्युत्रयोरस्तु पृथ्वीनाथ पृथग्गतिः ॥ १०६ ॥
 अशक्तमेकाङ्घ्रितया विहर्तुं
 महीन्द्र मूर्ध्ना वह धर्ममेनम् ।
 चतुष्पदीं प्राप्य कृतिन् कृतिञ्चो
 विशङ्कुलं खेलति यावदेषः ॥ १०७ ॥
 यावद्दुर्मस्तावदेव चिलोकी
 यावच्च त्वं तावदेवास्ति धर्मः ।
 तत् चेलोक्याधारभूतस्त्वमेकोऽ-
 नन्तं कालं नन्द कल्याणकन्द ॥ १०८ ॥

सर्गेऽस्मिन् जनिते पुराणकविना शीतांशुविम्बं भवद्-
 वक्रश्रीपुनरुक्तमङ्गुमिषतश्चित्रं मखीरेखया ।
 क्षमानिर्दूषणभूषण त्वयि गुणैस्तेलोक्यलोकं वशी-
 कुर्वणे कुसुमायुधोऽप्यधिकतादोषादनङ्गीकृतः ॥ १०९ ॥
 चारस्त्रीकुलटाकुलाश्रुतटिनीसंभेदगर्भे मुहुः
 स्नानाधानपरोऽवनीतलकृतस्थानः प्रभाषास्पदम् ।
 यथ न्यायतपोधनः किमपि तद्वृत्तं वितनेऽन्तरा-
 त्मानं त्वां कलयत्कलाढ्यजगदप्यासीद्यथातन्मयम् ॥ ११० ॥
 पौरुषतस्मार्कठा-
 वनीश तव संततं लता नीतिः ।
 रिपुनिश्वासेल्लसितैः
 सुरभयति दिशो यशःकुसुमेः ॥ १११ ॥
 न व्यामोहं क्वचन तनुते यच्च धत्ते विरोधं
 धातुः पुच्या सह न सहजं चापलं चातनेति ।
 हस्ते कृत्वा जगदिव कृतिन् तत् किमेषापि लक्ष्मी-
 भद्रापौत्रप्रभव भवताशिति वृत्तं स्वमेव ॥ ११२ ॥
 विश्वं न स्यादनीदृङ्निखिलमपि कदाप्येष लोकप्रवादः
 कल्पे कल्पे ततस्त्वं मदयसि वसुधां लब्धपुण्यावतारः ।
 कल्पद्रुः कामधेनुस्त्रिदशमणिरपि श्रीनिकेत स्रवन्ती-
 भूयाम्मोधिं गतानामिति भवति भवद्वानवारां विवर्तः ॥ ११३ ॥
 दत्से दानमिदं सदा यदि ततः श्रीसोमवंश्य स्वयं
 प्राक्तेयप्रथनोचितीं शुचिकलाविस्मेर विस्मरय ।
 ततत्पूरमधीषु सिन्धुषु पयः पीत्वाध्वनि प्रोद्धते-
 याज्ञादेन्यपराङ्मुखैः पृथुगुण प्रार्थिष्यसे नार्थिभिः ॥ ११४ ॥
 आजन्मापि कृशाकृतिं द्विजपतिं स्वे मूर्धनि स्वर्धुनी-
 धेते धारयते जगत्पतिरसावय्यो गुणग्राहिणाम् ।
 सद्यः संगतमप्यमुं वसुभरैः पुष्पाति पूषा शिरो-
 भूषा दानवता मुभावपि शुभावेतौ गुणौ तु त्वयि ॥ ११५ ॥
 भद्रापौत्रतनूज पूजनविधिं वागोश्वरीजङ्गम-
 प्रासादेषु विशारदेषु विशदं कंचित् त्वया तन्वता ।
 दारिद्र्यघरजःप्रमार्जनकृते दत्ता स्वयं शाश्वती
 लक्ष्मीः कर्मकरीव मुञ्चति पुरोभागं न तेषां क्वचित् ॥ ११६ ॥
 तादृग्दारिद्र्यमुद्रातुरचतुरचमूर्ध्वहेलानिदानै-
 दानैश्चान् जगत्यां जयति तव महीपाल पाणिर्महीयान् ।

साकल्पः कल्पशास्त्री विद्विषभुवि मुधा मार्गणानां सुराणां
मिथ्या वितानि दत्ते यदभिनयनटीभूय भूयस्तराणि ॥११७॥

किं वर्यः कलिगन्धसिन्धुरहरिर्भूवल्लभ त्वं कला-
वल्लीनामवनी वनीयकवनीधारालधाराधरः ।

कल्पोर्वोरुहमूर्ध्नि मौक्तिकमयानूनप्रसूनच्छवि-
च्छद्मानः प्रथमानदानजनिताः क्रीडन्ति यत्कीर्तयः ११८॥

विश्रामाय न कल्पवृक्षवनमप्यालोकते नोच्चकै-
श्चिन्तारत्नधराधरेऽपि कषणक्रीडारसं काङ्क्षति ।
वृन्दे कामदुहां क्व वाञ्छतु समं धुर्यं धरायां भवा-
नेको वीरवृषो वहत्यहरहर्दानस्य दीर्घां धुरम् ॥११९॥

अचेतन्याश्चिन्तामणिसुरगवीकल्पतरवः
पयोधेरुतस्थुर्यदि सति महादानिनि बलौ ।

तदेते भूनेतः कथमिव भवन्तं क्षितितले
भविष्यन्तं मत्वा प्रथममगमन्मेरुशिखरम् ॥ १२० ॥

दाता येन रसातलं व्रजति तट्टानं बलिर्देतवान्
क्वास्तु स्वःसुरभीमणिक्षितिरुहां दाने गुण्याहिता ।

मातुः प्रार्थनयापि विश्वजयिने कणेऽपि निर्भीतये
नार्भति जयिने ददौ कमिष तत् त्वां स्तौमि भूमिप्रभो १२१

अर्हदुक्तसुहृद्विभक्तविभक्तश्रीवल्लिशालद्विषत्-
क्षोणीपालकपालपाटनपटुप्रोट्टामवामभुवः ।

विद्वत्पुण्यपुरैकगोपुरपुरोभागीनि भार्गीरथी-
भासां भासितभूतभांसि न भृशं जम्भुर्यशांसि कृते ॥ १२२ ॥

शश्वत्तचकलचनेचसलिलैर्जम्बालजालसृशि
भ्रान्त्वा भूषतिभालभूषण भवत्कीर्तिर्भुवो मण्डले ।

यद्यान्ती विबुधालयं प्रति सुधाकुण्डे सुधांशो न्यधा-
दङ्घ्रिचालनमित्ययं खलु मलस्तस्मिन् गतः स्मेरताम् ॥१२३॥

त्वद्यशश्च विलवापहारिणी
नेव देवतधुनीति घुष्यताम् ।

यां शिवः शिरसि केशवक्रम-
स्पर्शदिव्यविमलामलालयत् ॥ १२४ ॥

खर्वः पार्वणशर्वरीवरयिता गर्वी न दर्वीकरा-
धीशः श्रीद धराधरोऽतिविधुरः स्वःसिन्धुरो नोदुरः ।

ईशोत्तंसधुनी च नीचमहिमा सान्द्रो हिमाद्रिश्च न
श्रीसोमान्वयशक्त तावकयशश्चक्रे दिशः क्रामति ॥१२५॥

व्याधेधो धरणीधरेशितुरनध्यायः सुधाया विधो-
रन्तर्धिर्धनदाचलस्य निधनं दुग्धोदसिन्धोः पिथा ।

प्रत्याख्यानममानवद्विषमहादेहद्युतेर्निहूवो
जाह्व्यास्तव भूभुजंग यशसां भारो दिशां हारति ॥१२६॥

गङ्गां शङ्गारयद्विस्तुहिनकरकलाशेखरं रेखयद्विः
खीखण्डं मण्डयद्विर्भुजगविभुविभासंचयं चञ्चयद्विः ।

चन्द्रं निस्तन्दयद्विः स्फटिकगिरिशिरोवृन्दमानन्दयद्वि-
र्भूसुभूकान्तशुभ्रेस्तभुवनमभितः शोभितं त्वद्यशोभिः १२७

शेषं निःशेषयन्त्यो हरशिखरिशिखासंधमालङ्घमाना
मन्दारं मन्दयन्त्यो हरिचरणसरिद्राहमागाहमानाः ।

कर्पूरं दूरयन्त्यः सुरसुरभिपयः संचयं वञ्चयन्त्यो
विश्वं विश्वभराया रमण तव यशोराजयो राजयन्ति १२८

उक्तः सर्वग एव तत्त्वविदुरैर्देवः शिवोऽसौ न तत्-
मिथ्या यत्कुसुमैः प्रपूजयसि यैः सर्वाङ्गमेनं विभुम् ।

दीनार्तिदुमदाव तावक यशस्तोमच्छविच्छद्माना
तुल्यं सर्वगतानि तानि सुरभीकुर्वन्ति सर्वं जगत् ॥ १२९ ॥

शेते पश्य चतुर्मुखोऽपि जगतामन्ते तदन्ते हरि-
स्तस्यान्ते च हरः स्फुरद्विननिशायुगमव्यवस्थावशात् ।

सर्वान्तोऽपि नरेश न स्वपिति ते कीर्तिः पुनः संकट-
व्योमैकः स्थितिचिन्तायाभवतु किं तस्यादिनं कानिशा १३०

मन्योऽव्यो वडवानलं फणिपुरे कालाग्निरुद्रं दिवि
व्यक्षाक्षिज्वलनं पयोधरपथे सौदामिनीडम्बरम् ।

सर्वस्यां दिशि शक्रशस्त्रमधुना कार्यं किमचात्मभि-
र्भानुर्मन्त्रयतीति सोमकुलज त्वत्तेजसि स्फूर्जति ॥ १३१ ॥

तव प्रतापस्तपनस्तदन्तः
पुमांस्त्वमेकोऽसि हिरण्यवर्णः ।

भवद्विषां सन्वजुषां महंसां
त्वय्येव मज्जन्ति महीभुजंग ॥ १३२ ॥

निःशोभं भवभालभीमनयनं दम्भोलिकोलागल-
ल्लीला लुप्यति दाघपावकविभापूरः परक्रूरताम् ।

अर्कः कर्कशतां समुद्रमति वहत्योर्वो न गर्वोद्यमं
श्रीसोमान्वय विश्वलानकलामते भवत्तेजसि ॥ १३३ ॥

व्योम्नि व्योममणिर्वने दवशिखिज्वालाकलापः पयो-
राशौ वाडवपावको जलधरस्तोमेतडिद्विभ्रमः ।

एते पौरववंशसंभवभवतेजोभिरस्तोजसो
मग्ना दुर्यशसो भान्ति विलसज्जम्बालजालप्रभो ॥१३४॥
पङ्क्तिः प्रतापदीपानां महीप तव दीप्यते ।
ब्रह्मणोऽपितमस्विन्यां भावी दीपोत्सवे। यया ॥१३५॥
यत्र संचलति संचलत्यदः
सुस्थिते भवति सुस्थितं जगत् ।
तद् ध्रुवं भुवि भवानवातरत्
ख्यातमेव मतमद्वयं विभो ॥ १३६ ॥
देव त्वज्जेषयावासमयसमुदयतुङ्गमातङ्गशुण्डा-
दशढायप्रायतुरगखुरभरेः सानुमन्तः समन्तात् ।
सातङ्गं कम्पमानाः शकुनिकलकलेः प्रस्तरव्रातपातेः
शङ्के निष्कासयन्ति स्वकुहरविहरत्प्रत्यनीकावनीपान् ॥१३७॥
शक्रः संक्रन्दनोऽभूदकलयदनलस्तापमापत् कृतान्तः
कार्ष्णं क्रव्यादभर्ताजनि रञ्जनिचरोऽम्बुप्रविष्टः प्रचेताः ।
वायुर्न क्वापि तस्यावधित धनदतां गुह्यकेन्द्रो गतोऽद्रिं
शूली धूलीधुताकै भरनतभुजगे दिग्विजति त्वत्प्रयागे ॥१३८॥
त्वत्प्रारब्धप्रचण्डप्रधननिधनितारातिवीरातिरेक-
क्रीडत्कीलालकुल्यावलिभिरलभत स्पन्दमाकन्दमुर्वी ।
दम्भोलिस्तम्भभास्वदुजभुजगजगद्गर्तुराभर्तुरेनां
तेनायं मूर्ध्निरवद्युतिततिमिषतः शोभते शोभाभावः ॥१३९॥
विजैरागमतो मतो यदि बलीहेतुर्न तद्वास्वता
बिम्बं भिन्नमरातिभिस्तव शिवप्रस्थायिभिः पार्थिवैः ।
भिन्नस्तेः पृथिवीपुण्डर परं प्रालेयरश्मिर्यत-
स्तस्मिन् कज्जलकश्मलच्छविर्विलं लक्ष्मच्छलं लक्ष्यते ॥१४०॥
कल्पे कल्पे भवसि भुवनानन्दविद्वेषिवृन्दा-
वस्कन्देषु त्वमसमगुणः सत्प्रतापः क्षमापः ।
तद्रोमाञ्चं भजति गिरिभिर्भूतधात्री धुनीते
चन्द्रादित्यच्छलपरिचलत्कुण्डल व्योममौलिम् ॥१४१॥
अमी प्राज्यं राज्यं जगति रचयिष्यन्त्यरिनुपा-
निमान् भेत्स्यामीति द्रुहिण भवतो निश्चयलयः ।
प्रतिज्ञातं धाता तव तु तनुते निष्फलमदो
मदोऽयत्स्वत्पादप्रणतिमतिमेतेषु वितरन्ग ॥ १४२ ॥
अदन्तेर्मातङ्गेर्वटपिभिरपुष्पैरनुडुभि-
स्तमिन्नाभिः सर्पैरमणिभिरफेनैर्जलधिभिः ।

अमीभिः श्रीसोमान्वयतिलक विश्वचयमपि
प्रसर्पद्भिः पूर्णं त्वदरिकुलदुःकीर्तिनिकरैः ॥ १४३ ॥
त्वत्तेजस्ततितापिता इव विपल्लीलाकटाक्षच्छटा-
संश्लिष्टा इव संनिधिस्थितवधूनिः श्वासदग्धा इव ।
दुःकीर्तिव्यतिषिक्तमूर्तय इव क्षमाकान्तभान्ति ध्रुवं
दुर्ध्यानद्युतितन्मया इव वने श्यामत्विषस्त्वद्विषः ॥१४४॥
त्वद्विद्वेषिपुरे पुरा निवसते प्रासादवृन्दध्वज-
च्छायां केलिकलापिनः फणिगणभान्त्या निहत्यादिताः ।
शून्ये संप्रति सर्वतो निजपतिप्रध्वंसवेराग्यते।
निर्वैरा इव ते क्षिपन्ति न मुखं सर्पेत्सु सर्पेष्वपि ॥१४५॥
शिखरिषु हृदभूतेर्भूमिनेतः प्रभूते-
स्त्वदहितयुवतीनां दृग्जलेः कज्जलाद्यैः ।
अहह विरहखिन्नाः खेचराणां रमण्यः
प्रतिपदमनुयच्चं प्रीतिलेखान् लिखन्ति ॥ १४६ ॥
स्तुत्वा पार्थप्रपौचं किमपि तव नवं वर्णोनिस्वर्यकर्णो-
लंकारं कारयिष्ये किमियमिति वधूतंसिताली दलालीम् ।
आदायादाय देशान्तरचरकषयोऽरण्यदेशे विशु-
क्ष्मस्त्रीनेषबाष्पाञ्जनदरिषुलिखन्त्यद्रुतत्वत्प्रशस्तीः ॥१४७॥
दिगन्तान् दिग्दन्ताबलकरभिया तावकभुज-
भ्रमान् मुक्ता जम्भुगिरिविवरमागरहिपुरम् ।
अहीन्द्रं तद्रूपं नृपतिवर तच्चापि रिष्वो
निरूप्याशु चासाद् द्युगतिमतिदीना विह्वलतु ॥१४८॥
जम्भजित्कारिकरो वसुदुजः
पद्मगेन्द्र इति सोदरास्त्रयः ।
संविभज्य जयिनो जगज्यं
भूमिपाल परिपालयन्त्वमी ॥ १४९ ॥
त्वदुजभ्रमकणः फणीन्द्रदिग्-
घस्तिहस्तपविदण्डमण्डनः ।
देन्यतोऽब्धिजलदुर्गविष्टरे
विष्टरअवसि याति विष्टरम् ॥ १५० ॥
स्पृधो कुतो धास्यति भूभुजंग
भुजंगराजः स भवदुजेन ।
यस्त्वत्क्षतारिव्रजपातभुग-
धराभरेणापि बिभर्ति खेदम् ॥ १५१ ॥

रङ्गभुजंगकुलहोमबलप्रलीना-
 धारां धरां क इव धारयितुं क्षमः स्यात् ।
 इत्थं जना निजगदुर्ने विदुर्जडास्ते
 राचन् भवदुजभुजंगकृतिस्थितिं ताम् ॥ १५२ ॥
 स्वयं जगत्त्रयं चातुं शक्तः शक्तिवयीयुतः ।
 भवान् जुहोतु होमाग्नौ नाके नागपतिः कृती ॥ १५३ ॥
 हसत्यसौ भूतलशर्वं सर्वान्
 सुरासुरोर्वीशमखान् मखस्ते ।
 तापोच्छलत्पन्नगरत्नराजि-
 व्याजोत्थताम्बूलकणप्रतानः ॥ १५४ ॥
 हिमांशोर्मालिन्यं दलयसि यशोभिश्चलचमू-
 धुतेर्धूलीभारैः शिथिलयसि भारं फणिविभोः ।
 नृणां दौस्थ्यं दानैरपनयसि सोमान्वयशिरः-
 किरीटचेलोत्थोपकृतिसुकृती त्वं विजयसे ॥ १५५ ॥
 भुजायमभजंस्तवाङ्गुलिनिभेन नाकद्रुमाः
 सुरारिभयभीरवः सुरवराश्च हृत्पञ्जरम् ।
 अतोऽनुसृतवत्सलचिविधवीरकोटीरक-
 स्तुलां रिपुकुलान्तकं व्रजतु भूभुजंगत्वया ॥ १५६ ॥
 स्यर्धां बध्वा तत्त्वदङ्गं सपदि गगणा गुयेऽविशंस्तत्प्रवेश-
 द्वाकृपा रोमकूहास्त्वदवयवभरं निर्भरं शोभयन्ते ।
 तैरेवान्तः द्वितीयं त्वमसि शशिनिभैर्भासितस्तत्तमिश्रं
 रोमस्तोमच्छलेनान्तरमिव निरयद्वाति मार्गेषु तेषु ॥ १५७ ॥
 सर्वज्ञनामपरिपूर्तिकृते हरोऽपि
 मृत्युंजयस्तव गुणान् गणयन् गुणज्ञ ।
 अम्मोधिपट्टमभिधीचिनिभान्तिजेन
 भूर्त्यन्तरेण कुरुते मरुतेषु रेखाः ॥ १५८ ॥
 न लीलादोलायां न कनकनिकेतायशिखरे
 न तल्पे नाकल्पे न मृदुपवने नाप्युपवने ।
 रतिं क्वपि प्राप्नुवन् कवयस्त्वद्गुणगणा
 नुरुपार्थध्यानभ्रमितमतिशून्यभ्रमिकृतः ॥ १५९ ॥
 उच्चित्योच्चित्य किञ्चित्
 क्वचिदपि वचनप्रक्रमं विक्रमश्री-
 विश्रामावाप्त विश्वो-
 नरगुण तनुतां कः स्तुतिप्रस्तुतिं ते ।

दृग्लीलादग्धदाह-
 प्रचय रचयति त्वत्प्रशंसां न शर्वः
 सर्वज्ञोऽपि स्वयं तु त्वत्
 स्तुतिकृतिषु कृतिन् कस्य न स्यात् चयोर्मिः ॥ १६० ॥
 इत्येष स्वस्तिपूर्वस्तवननवतुधावृष्टिमान् हृष्टिमग्रे
 तच्च क्षचावतंसे कथय किमु ददे तुभ्यमित्युक्तिभाजि ।
 आस्तीकस्तक्षकाहिप्रभृतिफणभृतां चक्रमुन्मोच्य चक्रे
 तोषं शक्रेऽपि विश्वचयहृदयमदाऽद्वैतवेतण्डिकश्रीः ॥ १६१ ॥
 श्रियोधामनि मन्त्रदामनि भवन्नान्निश्रुतेस्मद्विषं
 जन्तोर्न प्रभविष्यतीत्यहिकुलैः सोत्कर्षहर्षोकुलैः ।
 दतोदारवरस्तदैव स जरत्कारोः कुमारोऽनिशं
 कालार्हैर्निजनामगर्भमवतु ग्रन्थं यशोगं मम ॥ १६२ ॥
 घोरैन्दोर्जनमेजयस्य पुरस्तथाहिसचान्तरे
 वेशम्यायनतो निशम्य किल यां सूतः स उयःश्रवाः ।
 आख्यन्नेमिषकानने कुलपतेः श्रीशेनकस्य क्रतो
 सेयं लालयतु स्वबालमिव मधुन्यं कथा भारती ॥ १६३ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोर्हन्मतार्हस्थितेः
 पादाङ्गभमरोपमानममरो ताम व्रतीन्द्रः कृती ।
 एतन्नन्दतु बालभारतमहाकाव्यं तदुल्लासितं
 वाग्देवीगृहकोषिदेन्द्रहृदयश्रेयःसुधास्वस्तिकः ॥ १६४ ॥
 श्रीआस्तीकप्रभावारव्ये सर्गेऽमुष्मिन्तनुष्टुभाम् ।
 शतद्वयं समुद्विष्टमष्टपञ्चाशदन्वितम् ॥ १६५ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रवि-
 चिते श्रीबालभारतनान्नि महाकाव्ये घोरार्हैर्निजनामगर्भमवतु
 संबन्धी श्रीआस्तीकप्रभावतो नाम चिचत्वारिंशतमः-
 सर्गः ॥ १६ ॥ :: :: ॥

॥ अथ खण्डप्रशस्तौ

बुद्धावतारवर्णनम् ॥

(१२६) षट्चक्रे क्रमभाषनापरिगतं हृत्पद्ममध्यस्थितं
 संपश्यन् शिवरूपिणं लयवशादात्मानमध्याश्रितः ।
 गुष्माकं मधुसूदनो बुधवपुर्धारी स भूयान्मुदे
 यस्तिष्ठेत्कमलासने कृतस्त्वर्चिर्बुद्धेकलिङ्गाकृतिः ॥
 स मधुसूदनो मधुदैत्यहन्ता बुधवपुर्धारी बुधावतारो ह-
 रिर्युष्माकं मुदे हर्षाय भूयत, ये बुद्धानां ज्ञानिनां यत्किञ्च

लिङ्ग्यते ज्ञायते ऽनेनेति व्युत्पत्तेर्ज्ञानं तदेवाकृतिः स्वरूपं यस्य सः बुद्धैकलिङ्गाकृतिः ज्ञानरूप इति यावत्, कमलासने पद्मासने कृतस्त्रिर्विहिताभिलाषस्तिष्ठेत् पद्मासनस्वरूपं च योगशास्त्रे हेमाचार्याः प्राहुः, यथा

जङ्घाया मध्यभागे तु संश्लेषो यच्च जङ्घया ।

पद्मासनमितिप्रोक्तं तदासनविचक्षणैः ॥ १ ॥

इति । पुनः किंविशिष्टः, षट्चक्रे क्रमः परिपाटी तस्या भावनया वासनया परिगतं व्याप्तं हृदयकमलान्तःस्थितमात्मानं शिवरूपिणं लयवशाच्चित्तैकाग्र्यवशात्संपश्यच्चध्याश्रितः स्वितः अभेदाध्यवसायादिति भावः, षट्चक्राणि यथा,

१ आधारचक्रम् २ मणिपूरचक्रम् ३ अधिष्ठानचक्रम् ४ आ-
ज्ञाचक्रम् ५ बिन्दुचक्रम् ६ लयचक्रं चेति ॥ १२७ ॥

(१२७) बद्धा पद्मासनं यो नयनयुगमिदं न्यस्य नासयदेशे धृत्वा मूर्ते च शान्तौ शमरसमिलितौ चन्द्रसूर्याख्यवातौ । पश्यन्नन्तर्विशुद्धं किमपि च परमं ज्योतिराकारहीनं सौख्याम्मेधो निमग्नः सदिशतु भवतां ज्ञानबोधं बोधेयम् ॥

अयं स बुद्धोबुधावतारो हरिर्भवतां युष्माकं ज्ञानबोधं ज्ञानस्फूर्तिं दिशतु ददातु, स इति कः, यो यथोक्तं पद्मासनं बद्धा नयनयुगं च नासये न्यस्य संस्थाप्य नासायदृष्टिभूत्वेति यावत्, च पुनर्मूर्ते शरीरे शान्तौ शमरस मिलितौ सूर्याचन्द्र-
मसाख्यवातौ धृत्वा किमप्यनिर्वाच्यमन्तर्विशुद्धं चेतसि निर्मलं परमं प्रधानमाकारहीनं निराकृति ज्योतिरात्मस्वरूपं पश्यन् सुखमेव सौख्यं सुखसमुद्रे निमग्न इति ॥ १२७ ॥

(१२८) रेतो रक्तमयान्यमूनि भविनां विष्णूचपूर्णादरा-
भ्यालोक्ष्येव क्लेशराणि विगलतोयार्धरन्ध्राणि यः ।
मायाजालनियन्त्रितानि घृणया नोन्मीलयत्यक्षिणी
निर्व्याजप्रणिधाननिश्चलमतिर्बुद्धे स बुद्धोऽस्तु वः ।

स बुद्धावतारो हरिर्बुद्धौ विशदमतयेऽस्तु भवतु, स इति कः, यो भविनां संसारिणाममूनि प्रत्यक्षोपलभ्यानि क्लेशराणि शरीराण्यालोक्ष्येव वृष्टेव घृणया जुगुप्सया अक्षिणी चक्षुषी नोन्मीलयति न विकासयति, किंविशिष्टानि क्लेशराणि, रेतोरक्तमयानि शुक्लवधिराश्लिष्टानि, पुनः किंविशिष्टानि, विष्णूनाभ्यां पूर्णानि उदराणि येषां तानि, पुनः कथं-
भूतानि, विगलत्स्वरूपतोयं मूत्रादिजलं तेनार्द्राणि क्लिप्तानि रन्ध्राणि विषराणि येषां तानि, पुनरपि मायैव जालं तेन नियन्त्रितानि बद्धानि, किंभूतः सः, निर्व्याजेन निष्कपटेन प्रणिधानेन चेतःसमाधिना निश्चलामतिर्यस्य स इति ॥ १२८ ॥

इति श्रीगुणविनयविरचितायां खण्डप्रशस्तिवृत्तौ बुद्धा-
वतारवर्णनम् ॥

॥ अथ खण्डप्रशस्तौ

कल्क्यवतारवर्णनम् ॥

(१२९) प्रेङ्खद्वाजितरङ्गमुन्मदगजयाहप्रगल्भं भट-
व्यावल्नात्स्फुटपुण्डरीकनिलयं भिष्मकीरपिण्डावलिम् ।
स्नेच्छानीकमहार्णवं सुविपुलं संयामकल्पावधौ
यश्चैर्वाग्निरिवाभवद् द्यतु स वः कल्कानि कल्की हरिः ॥

स कल्की हरिर्वः कल्कानि पापानि द्यतु खण्डयतु, यः सु-
विपुलां सुष्ठु विस्तीर्णं स्नेच्छानां यवनादीनां यदनीकं सेना
तदेव महार्णवः प्रलयसमुद्रस्तं प्रति संयामकल्पावधौ संया-
म एव कल्पो युगान्तस्तस्य योवधिर्मर्यादातस्मिन्चैर्वाग्निरिव बह्वानल इवाभवत्, यथा प्रलये चैर्वाग्निना समुद्रः शोष्यते त-
थाऽयं भगवान् स्नेच्छानीकसागरं शोषयतीति भावः, किंवि-
शिष्टमर्णवं, प्रेङ्खद्वाजितरङ्गं प्रेङ्खन्तो व्यावल्नन्ते ये वाजि-
नोऽश्वास्तरङ्गाः कल्पोला यस्मिन् स तम्, पुनः किंविशि-
ष्टम्, उन्मदगजयाहप्रगल्भं उन्मदा उन्मत्ता ये गजास्त एव
याहास्तन्तुनागास्तैः प्रगल्भं, पुनः किंविशिष्टम्, भटव्यावल्ना
त्स्फुटपुण्डरीकनिलयं भटाः शूरास्त एव व्यावल्नन्ति स्फुटानि
प्रकटानि यानि पुण्डरीकाणि तेषां निलये इह यः स तम्, पुनः किंविशिष्टम्, भिष्मकीरपिण्डावलिं भिष्मकीरपिण्डाः फेन
पिण्डास्तेषामावलिः श्रेणिर्यस्मिन् स तम्, एतच्च विशेषणं
प्रलयमहार्णवस्यैव घटत इति ध्येयम् ॥ १२९ ॥

॥ इति श्रीगुणविनयविरचितायां खण्डप्रशस्ति-
वृत्तौ श्रीकल्क्यवतारवर्णनं संपूर्णम् ॥

तदेवं श्रीमद्बुद्धमन्त्रिमितं खण्डप्रशस्तिनामकं पद्यात्मकं
काव्यं सुललितपदं विष्णोर्माणादिदशवतारचरितवर्णनात्मकं
जैनजयसोमगणेशिष्यगुणविनयविरचितपदार्थवृत्तिसहित-
मतिप्राचीनं सुन्दरमपी दानो दुर्लभं तस्य च पुस्तकं परम-
प्राचीनं मेकमेव मया लब्धमते महताप्रयासेन तत्सम्यक्-
संशोध्य श्रीमन्महाशयप्रभुवरियफियसाहिवर्याणामनुमत्या
काशीविद्यासुधानिधौ मुद्रितम् । एतच्च सकलविबुधजनमुदे
भूयादिति शम् ॥

{ काशीकराजकीयपाठशालायां
ज्यातिश्शास्त्राध्ययको
वामनाचार्यः

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY

OF
PATANJALI.

(Continued from page 51.)

¹ If this, the cognition, being the illuminator is perceptive by nature, and the object being liable to be illuminated is natually perceptible, why then does not perception and recollection of all objects take place simultaneously. In order to obviate this difficulty he states.

तदुपरागापेक्षितत्वाच्चित्तस्य वस्तुज्ञाताज्ञातम् ॥ १६ ॥

Aph. 16. An object is known or unknown to the mind inasmuch as the tint of the object is required [to it.]

² An external object is known and unknown from the tint of the object—i. e. from bestowing its shape upon the mind. The meaning is that every thing when taking place requires an apparatus [of conditions]. The cognition of blue &c. when taking place requires a tint from the object derived through the channel of the organs of sense as its accessory cause; for a different object could not be perceived because that has no relation [with the knowledge]. Thence the same object which tinged the intellect with its colour—or bestowed its shape upon it, is brought by the cognition into use [as known]; and the object that has not given its shape is not used as known.

And recollection takes place in regard to that object alone, which has been previously perceived and regarding which an object by resemblance &c. exciting the self reproductive thought becomes the accessory cause of it (recollection.)

Thus peception of all things does not take place simultaneously. Therefore there is no contradiction.

³ If, thus the percipient soul also does not perceive

¹ यद्यवज्ज्ञानञ्चेत्प्रकाशत्वाद्वृत्तस्वभावमर्थश्च प्रकाशयत्वाद्वाह्यस्वभावस्तत्कथं युगपत्सर्वानर्थान् गृह्णाति न स्मरति चेत्याशङ्क्य परिहारं वक्तुमाह ॥

² तस्यार्थस्योपरागादाकारसमर्पणाच्चित्ते बाह्यं वस्तु ज्ञातमज्ञातञ्च भवति । अयमर्थः सर्वपदार्थभ्रात्मलाभे सामग्र्योपपन्नते नीलादिज्ञान-ज्योपजायमानमिन्द्रियप्रणालिका समागतमर्थोपरागं सहकारिकारणत्वेनापेक्षते व्यतिरिक्तस्यार्थस्य सम्बन्धाभावाद्बोध्यतुमशक्यत्वात् ततश्च येनैवार्थेनास्य ज्ञानस्य स्वर्पोपरागः कृतस्तमेवार्थेज्ञानं व्यवहारयोग्यतां नयति ततश्च सार्थोज्ञात इत्युच्यते येनाकारो न समर्पितः स न ज्ञातत्वेन व्यवह्रियते यस्मिंश्चानुभूतेऽर्थे सादृश्यादिनार्थः संस्कारमुद्बोधयन् सहकारिकारणतां प्रतिपद्यते तस्मिन्नेवार्थे स्मतिरुपजायत इति न सर्वत्र ज्ञानं नापि स्मतिरिति न कश्चिद्विरोधः ॥

³ यद्यवज्ज्ञानमपि पुरुषो यस्मिन् काले नीलं संवेदयति तस्मिन्नेव काले पीतमतश्चित्तवत्तस्यापि कदाचित्कत्वं गृहीतुरुपत्वादाकारग्रहणे परिणामित्वस्यैवमित्याशङ्क्य परिहारं वक्तुमाह ॥

yellow at the same time when it perceives blue, then incidentalness—i. e. liability of becoming modified in perceiving the shape [of the object] becomes necessary to the soul inasmuch as it is a percipient.

To remove this doubt he states :—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १७ ॥

Aph. 17. The modifications of the mental states are always known, because the presiding spirit is not modified.

These modifications of the thinking principle in the shape of changes and misconceptions are always—at all times—known to the governing principle—the soul conscious of the mental state, because the soul whose essence is consciousness is not modified—does not undergo a modification. For if the soul also be modified then the modifications [or the mental states] being occasional cannot possibly be known at all times.

What is meant is this—what is knowable in the interior to the soul existing always as a ruling principle in the form of consciousness is the clear Pure element, which also is constantly permanent, and by whatever object it is tinged, that object is reflected in the intelligence. And when the shadowing of consciousness takes place it is proved that the soul is always percipient. Thus there cannot be doubt that the soul is modifiable.

¹ But it may be objected that if the mind itself from the prevalence of the Pure element is illuminant, and illumination being illuminant of itself and of other objects illuminates itself as well as the objects, then the business [or the process] is accomplished by that alone, what need is there of another percipient? To remove this doubt he states :—

न तत्स्वभावं दृश्यत्वात् ॥ १८ ॥

Aph. 18 It is not self-illuminative inasmuch as it is cognisable.

² If mind is not self-illuminative—the illuminator of objects, in other words it is perceptible by the soul. If it be asked why : we reply that it is so because it is perceptible, and that which is perceptible is cognisable by the percipient as a jar &c. And the mind [or thinking principle] is perceptible, therefore it is not self-illuminative. G. D.

¹ या एताश्चित्तस्य परिणामविपर्ययादिरूपा वृत्तयस्तास्तत्प्रभोस्तस्य चित्तस्य गृहीतुः पुरुषस्य सदा सर्वकालमेव ज्ञेयास्तस्य चिद्रूपतयाऽपरिणामात् परिणामित्वाभावादित्यर्थः ॥ यदाऽसौ परिणामीत्यात्तदा परिणामस्य कदाचित्कत्वात्तासाञ्चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातत्वं नापपद्यते ॥

² अयमर्थः पुरुषस्य चिद्रूपस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेन व्यवस्थितस्य यदन्तरङ्गे ज्ञेयं निर्मलं सत्त्वं तस्यापि सदैवावस्थितत्वाद्येन येनार्थेनोपरतम्भवति तथाविधस्य दृश्यस्य सदैव चिच्छायासङ्क्रान्तिसम्भावस्तस्यां सत्त्वं सिद्धं सदाज्ञातत्वमिति न कदाचित्परिणामित्वाशङ्का ॥

³ ननु च चित्तमेव सत्त्वात्कर्षाद्यदिप्रकाशकं प्रकाशश्च स्वपदप्रकाशरुपत्वादात्मानमर्थम्यकाशयतीति तावतैव व्यवहारसमाप्तिः किञ्चिद्विन्नन्तरेणेत्याशङ्कामपनेतुमाह ॥

⁴ तच्छित्तं स्वभावं दृश्यप्रकाशकमभवति पुरुषवेद्यमभवतीति यावत् कुतो दृश्यत्वाद्यत्किञ्चिद्विन्नं तद्रूपवेद्यं यथा घटादि वेद्यञ्च चित्तं तस्माच्च स्वभासम् ॥

THE
VAIŚEŚHIKA APHORISMS

OF

KANAḌA.

EIGHTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 54.)

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥ ७ ॥

Aph. 7. [Cognition] of substance supposes substance, quality, and action.

¹ In the cognition, The white cow with bells is walking, the bell a substance is an attribution white is a quality, is walking is an action. There is, therefore, no determinate idea without a determination [or predicate] apprehended; nor can such exist without connection with a determination. Substances, qualities and actions, are therefore supposed in the idea of a substance. U.

गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मपेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥

Aph. 8. Inasmuch as there exist no qualities and actions in qualities and actions, there is no [cognition thereof] which supposes qualities and actions.

² The aphorism is given in reply to the question, Why therefore do not quality and actions suppose quality and action? There is an ellipsis of the word cognition. Inasmuch as of quality there is no conception determined by quality, and of action no conception determined by action, there is no conception thereof which supposes qualities and actions. For quality does not exist in quality, or action in action, that it should appear therein as a predicate [or determination.] U.

समवायिनः श्वेत्याच्छैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्य-
कारणभूते ॥ ९ ॥

Aph. 9. The cognition of a white object results from the whiteness of the substratum, and from the cognition of whiteness; and these same stand in a relation of cause and effect.

¹ From the whiteness or white colour of the substra-

² ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतं घटपादान् शुक्लागौर्गच्छतीति ज्ञानम् तत्र द्रव्यं घटपादविशेषणम् शुक्ल इति गुणः गच्छतीति कर्म तथाच नागहीत-विशेषणम् विशिष्टप्रतीतिर्नवा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणोतिभवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुणकर्मापेक्षेति भावः ॥

³ तत किं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मपेक्षा नेत्याह । ज्ञानमिति शेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मसु कर्मविशिष्टबुद्धेरभावात् गुणकर्मपेक्षा न तद्गतबुद्धिः नहि गुणेषु गुणो नवा कर्मसु कर्म येन तत्र विशेषणत्वेन भासेतेति भावः ॥

⁴ समवायिन इत्यभिधानात् सम्बन्धस्य कारणतामाह । तथाच गुणे गुणसमवायाभावात् कर्मसु कर्मसमवायाभावाच्च न तत्तज्ज्ञाने गुणकर्मपेक्षा विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन त्वस्येव एवञ्च श्वेतः शुक्ल इत्यादिप्रतीति श्वेत्यसमवायस्य श्वेत्यगुणस्य श्वेत्यविशेषणज्ञानस्य च कारणत्वमित्युक्तं तथाच विशेषणसम्बन्धविशेषणतज्ज्ञानानां विशिष्टप्रत्यक्षप्रमां प्रति कारणत्वमिति तेन पूर्वोक्तं सर्वं सिध्यति ॥

tum, and from the cognition of whiteness or the cognition of an attribute consisting of white colour, there results in relation to a white object, a conch-shell &c, possessed of white colour, a cognition that it is white that is, a sense-given certainty determined by white colour. The possession, therefore, of white colour, and the cognition of white colour are the causes of an effect, viz of sense-given certainty the form of which is white colour. The relation, then, of coinherence affords no conditions of sense-given assurance in the form of white colour, viz. possession of white colour, and cognition of white colour. There is, therefore, in consequence of the absence from qualities and actions of qualities and actions as determinations, no perceptive assurance in the form of qualities and actions. V.

द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥

Aph. 10. [Cognitions.] of substances are not causes one of the other.

¹ It might be urged that in cases where after the perception, This a water-pot, there arises the perception, This is a piece of cloth, the knowledge of the water-pot is a cause of the knowledge of the piece of cloth, inasmuch as it is antecedent to it, and that consequently there could be no knowledge of the piece of cloth without a knowledge of the water-pot. This outlying objection is denied. Cognitions—for this word is to be supplied—are not the causes one of the other, that is, the mutual causes, in the case of cognitions of substances not determinant of substances fixed in the relation of prior and posterior among substances. Though, therefore, the knowledge of the water-pot be antecedent to the knowledge of the piece of cloth, it is not its cause, inasmuch as it is not its invariable antecedent. V.

कारणायौगपद्मात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां क्रमे
न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥

Aph. 11. The sequence of the cognitions of the water-pot, piece of cloth &c., resulting from non-simultaneity of the causes [of the cognitions], and from the sequence of [their] causes, does not result from a relation [between the cognitions] of cause and effect.

¹ The sequence, constituted by priority and posteriority

² समवायिनः श्वेत्यसमवायिनः श्वेत्यात् शुक्लरूपात् श्वेत्यबुद्धेः शुक्लरूपात्मकविशेषणबुद्धेश्च श्वेते शुक्लरूपवति शुक्लादौ बुद्धिः शुक्लाः ज्यमिति शुक्लरूपविशेषणिका प्रत्यक्षप्रमितिर्भवति अतस्ते शुक्लरूपवत्त्व-शुक्लरूपबुद्धौ कार्यस्य शुक्लरूपप्रकारकप्रत्यक्षप्रमात्मकस्य कारणभूते इत्यर्थ-तथाच समवायसम्बन्धेन शुक्लरूपप्रकारकप्रत्यक्षप्रमां प्रति शुक्लरूपवत्त्वं शुक्लरूपज्ञानञ्च द्वयमेव तन्त्रमिति गुणकर्मसु गुणकर्मरूपविशेषणविरहाच्च तत्प्रकारकप्रत्यक्षप्रमितिर्न भावः ॥

³ घटपटादिबुद्धीनां क्रमः पौर्वापर्यरूपः न हेतुफलभावात् न कार्य-कारणभावात् किन्तु तादृशबुद्धिकारणानां घटपटादिसच्चिकर्षादीनां क्रमात् पौर्वापर्यात् चकारोऽनुक्रमयौगपदं समुच्चिनोति अयञ्चकारः क्रम

ority, of the cognitions of the water-pot, piece of cloth &c., does not result from the relation of reason and consequent, or of cause and effect, but from the sequence, that is from the priority and posteriority, of the contacts &c. of the water-pot, piece of cloth &c., which are the causes of such cognitions. The particle and implies the addition of an unmentioned non-simultaneity, and this word is to be construed after the term sequence. The meaning is, therefore, that the non-simultaneity of the cognitions of the water-pot, piece of cloth &c., results from the non-simultaneity of the contacts &c. with them that are the causes of those cognitions. But where there is a simultaneity of contacts &c. of water-pots, pieces of cloth &c., there is produced simultaneously a cognition which is a support or basis of an aggregate, and which has for its objects the things in contact so many as they may be. It is, therefore, to be understood that there results from simultaneity of cause simultaneity of effect, and from non-sequence of cause non-sequence of effect. Intelligence is primarily divided into experience, and memory. Experience, according to the doctrine of Kapāda is of two kinds, being divided into perception and inference. Perception is of six kinds, as derived from smelling &c. [from the five external, and from the internal sense]; and is twofold as discriminative and non-discriminative; and twofold as divided into physical and hyperphysical. Inference is threefold, as produced by illation from only positive conditions, from only negative conditions, and from both positive and negative conditions. For example, This is a proposition inasmuch as it is knowable &c. is an illation from only positive conditions; Earth differs from other substances inasmuch as it is possessed of odours, &c. is an illation from only negative conditions; The mountain is fiery

इत्यनन्तरं योजनीयः एवञ्च घटपटादिबुद्धीनामयोगपदं तत्कारणानां सच्चिकर्षादीनामयोगपदार्थादित्यर्थः यत्र तु घटपटसच्चिकर्षादीनामस्ति योगपदम् तत्र युगपदेव सच्चिकट्यावत्पदार्थविषयिणी समूहात्मन्नात्मिका बुद्धिरुत्पद्यते इति कारणयोगपदात् कार्ययोगपदं कारणाक्रमात् कार्याक्रमश्चेत्यपि बोद्धव्यम् । बुद्धिः प्रथमतो द्विविधा अनुभूतिः स्मृतिश्च अनुभूतिरपि कणादमते द्विविधा प्रत्यक्षानुमितिभेदात् प्रत्यक्षमपि घ्राणजादिभेदेन षड्विधं सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन च द्विविधं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधञ्च अनुमतिरपि केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकिरूपत्रिविधानुमानजन्यत्वात् त्रिविधा तत्रेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकं केवलान्वय्यनुमानम् पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादिकं केवलव्यतिरेकानुमानम् अन्वयव्यतिरेकानुमानन्तु पर्वतो वद्विमान धूमादित्यादिकमिति । स्मृतिश्चोपेक्षानात्मकनिश्चयाधीनसमानाकारकभावनाख्यसंस्काराधीना एकावधेय प्रकारान्तरेणापि बुद्धिर्द्विविधा प्रमाप्रमाचेति तद्वृत्ति तत्प्रकारिका बुद्धिस्तत्प्रमा तदभाववति तत्प्रकारिका बुद्धिस्तदप्रमा संशयनिश्चयभेदेनार्पा बुद्धिर्द्विविधा तत्रैकधर्मिणि विरुद्धभावाभावप्रकारकज्ञानं संशयः तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं तच्चिश्चयः एतन्मते सादृश्यज्ञानस्थलेपदज्ञानस्थले च तदुत्तरं लिङ्गपरामर्शात्पत्त्येवानुमितिर्भवति प्रमाणद्विविधं प्रत्यक्षमनुमानञ्चति यथार्थानुभवश्च प्रमा एतच्चासूत्रकदेववक्ष्यतीति संक्षेपः ॥

inasmuch as it smokes, &c. is an illation from both positive and negative conditions. Memory is uniform, dependent on the reproduction called permanent mental impression, the universal form whereof is dependent on assurance not characterised by inattention. In another point of view also intelligence is twofold, science, and nescience. Science is a cognition in a certain form of that which has that form. Nescience is a cognition in a certain form of that in which there is non-existence of that form. Intelligence is also twofold, accordingly as it is divided into certainty and uncertainty. Uncertainty is a cognition whereof the form is [mutually] repugnant existence and non-existence in one and the same subject of attributes; certainty in regard to a thing is cognition in the form thereof, and not in the form of the non-existence thereof. According to this doctrine in the case of cognition of similarity, and in that of knowledge of terms, an inference takes place by the production of a judgment respecting a mark [or middle term], subsequently thereto. Evidence is of two kinds, perception and inference, and accordingly science is exact experience, as will be explained by the author of the aphorisms himself in the sequel. V.

SECOND DAILY LESSON.

अयमेव त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ १ ॥

Aph. 1. This, That, Done by thee, Feed him,—such expressions are relative to cognition.

It is stated that certain cognitions are determinant of other cognitions. The cognition This is a water-pot, This is a piece of cloth, is relative to cognition, that is determinant of a cognition. This and that being capable of being made objects of perception, cognition in the form of perception, is a determination of such a cognition. The word Thou being capable of being made the object of the speaker's intention, inasmuch as it is the substratum of a self-manifested knowledge, the cognition produced by the expression Done by thee, is determinant of a cognition. In the behest Feed him, also the cognition produced by the word him, which has the sense of this one, is determinant of a cognition which is a perception. V.

दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥

Aph. 2. Inasmuch as [such expressions] exist in reference to objects seen, and do not exist in reference to objects unseen.

बुद्धिविशेषणिका अपि काश्चिदुद्देश्ये भवन्तीत्याह । अयमेव इति अयं घट एव पट इति ज्ञानं बुद्ध्यपेक्षं बुद्धिविशेषणकम् इदमेतदोः प्रत्यक्षविषये शक्तत्वात् प्रत्यक्षरूपा बुद्धिस्तादृशज्ञाने विशेषणम् युष्मच्छब्दस्य स्वजन्यबोधाश्रयतया वस्तुरभिप्रायविषये शक्तत्वात् त्वया कृतमिति वाक्यजन्यं ज्ञानं बुद्धिविशेषणकं भोजयैनमिति इदमर्थकैर्न शब्दजन्यज्ञानमपि प्रत्यक्षात्मकबुद्धिविशेषणकम् ॥

¹ It is shown that this is inductively proved by concomitance and exclusion. When there exists the contiguous object of the cognition This, and the remote object of the cognition That; when there exists the contiguous agent the object of the cognition By thee, and the object of the action, the object of the notion, Done; and when there exists the giver and the receiver of the order, the objects of the notion, Feed, in contiguity; then a cognition of this kind [i. e. one determined by another cognition] is produced. But in the case of unseen objects these cognitions are not manifested. This therefore may be inferred by the methods of agreement and disagreement. U.

² That these terms are applicable to an object differentiated by a mode constituted by cognition, may be inferred by the methods of agreement and disagreement. These [expressions] have applicability to an object differentiated by modes constituted by cognition, inasmuch as the use of the words This &c., exists in relation to objects seen, or known, that is essentially by modes consisting of cognition; and inasmuch as such use does not exist in relation to objects unseen, or unknown, that is not essentially determined by modes consisting of cognition. V.

अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥

Aph. 3. The term object applies to substances, qualities and actions.

द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥

Aph. 4. Under substances identity with the five elements was denied.

¹ This aphorism is stated as the basis of a treatment of the sense-organs, their nature, and the nature of the objects which they apprehend. Under substances, that is, in the aphorisms describing substances, identity with the five elements, possession of the matter of the five elements, was denied or refuted. No substance, then, whether the body or any other, has the nature of the five elements, but all bodies and organs of sense have the nature of some one or other single element. V.

² अन्वयव्यतिरेकपरिच्छेदमेवैतदित्याह । यदाप्रमितिबुद्धेः सच्चि-
द्विषयः स एव इतिबुद्धेर्विप्रकटोऽपि बुद्ध्याकटोविषयः त्वयेतिबुद्धेः सच्चि-
कटः कर्ता विषयः क्तमितिबुद्धेः कर्म विषयः भोजयेतिबुद्धेर्नियोज्य-
नियोक्तारो विषयः एनमितिबुद्धेस्तदुभयव्यापारो विषयः सच्चिद्विषयो भव-
ति तदेतादृशो बुद्धिरुत्पद्यते अदृष्टेषु तु विषयेषु नैता बुद्धयः प्रादुर्भव-
न्तीन्वयव्यतिरेकगम्यमेवैतदित्यर्थः ॥

³ एतेषां पदानां ज्ञानघटितधर्मावच्छिन्ने शक्तिरन्वयव्यतिरेकगम्येत्याह ।
दृष्टेषु ज्ञातेषु ज्ञानघटितधर्मावच्छिन्नोऽप्यतिपाद्यत् भावात् इदमादिशब्द-
व्यगस्य सत्त्वात् अदृष्टेषु अज्ञातेषु ज्ञानघटितधर्मावच्छिन्नोऽप्यतिपाद्यत्
भावात् तादृशप्रयोगस्यासत्त्वात् बुद्धिघटितधर्मावच्छिन्न एव तेषां शक्ति-
रित्यर्थः ॥

⁴ किमिन्द्रियं किमप्रकृतिकं किमर्थयाहकमित्यभिधातुं पाठं रचयति ।
द्रव्येषु द्रव्यनिरूपणसूत्रेषु पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतप्रकृतिकत्वं प्रतिषिद्धं नि-
राकृतं तथाच शरीरादिकं किञ्चिदपि द्रव्यं न पञ्चभूतप्रकृतिकं किन्त्वे-
कभूतप्रकृतिकान्येव सर्वानि शरीराण्येन्द्रियाणि चेतिभावः ॥

भूयस्त्वाद्वन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥

Aph. 5. In the cognition of odour earth is the matter inasmuch as it possesses plurality and odorousness.

¹ Accordingly it is stated that the organ of smell apprehends only smell among the qualities, and has the nature of earth only. The cognition of odour means that from which the cognition, or sensation, of smell is derived, that is the organ of smell. Earth the subtle element is the nature or material cause, inasmuch as it has plurality, or is originated by particles not overpowered by water &c., and possesses odour. The olfactory organ is not originated by water &c., inasmuch as it does not apprehend taste &c. Possession of odour exists therein inasmuch as, in its relation as percipient, it apprehends odours. In like manner the organ of smell is terrestrial inasmuch as it reveals odour only among colour and the other qualities, just as clarified butter, &c. manifests the odour of saffron. By this inference it is established that earth is the material cause of the organ of smell. V

तथापस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शविशेषात् ॥ ६ ॥

Aph. 6. In like manner water, light, and air, are [the material causes of the organs of taste, sight, and touch] inasmuch as they have no difference from taste, colour, and touch.

² The words Are the material causes of the organs of taste, sight, and touch, are to be supplied. Water &c. are respectively the material causes of the organs of taste &c., inasmuch as they respectively apprehend those determinate objects. In these plurality is the condition of the determination. It has been declared that it is determination by possession of the particular qualities of apprehensible kind, that is the proof of the possession of taste &c. by the organs of taste &c. In like manner the organ of hearing is a place in ether essentially determined by the outer ear influenced by particular destiny. U.

NINTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥

Aph. 1. [An effect] is antecedently non-existent, inasmuch as there is non-existence of assertion of actions and qualities.

¹ एवं घ्राणेन्द्रियं गुणेषु गन्धमात्राहकं पृथिवीमात्रप्रकृतिकञ्चेत्याह ।
गन्धस्य ज्ञानं प्रत्यक्षं यस्मात् तद्वन्धज्ञानं घ्राणेन्द्रियं तत्र पृथिवी तन्मात्रं
प्रकृतिः समवायिकारणम् भूयस्त्वात् जलाद्यनभिभूतभागरव्यत्त्वात् गन्ध-
वत्त्वाच्च रसाद्यप्राहकत्वात् घ्राणेन्द्रियं न जलाद्यारब्धम् गन्धवत्त्वञ्चात्र
प्राहकतासम्बन्धेन गन्धप्राहकत्वादिति फलितार्थः तथाच घ्राणेन्द्रियं पा-
थिव्यं रूपादिव मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुक्षुमगन्धाभिव्यञ्जकतादि-
वदित्यनुमानेन घ्राणस्य पृथिव्युपादानकत्वं सिध्यतीति भावः ॥

² रसनक्षुब्धगिन्द्रियाणां प्रकृतिरिति शेषः तेन यथासंख्यं रसनादी-
नामबाधयः प्रकृतयः तत्तत्प्रतिनियतार्थप्राहकत्वात् अत्रापि नियमे भूय-
स्त्वमेव तन्त्रम् रसादिमत्त्वे च रसनादीनां प्राज्ञजातीयविशेषगुणवत्त्वनि-
यम एव प्रमाणमित्युक्तम् एवञ्च विशिष्टादृष्टोपपत्तीतकर्तृशक्त्युत्पत्ति-
बोधान्मोदेश एव शोत्रम् ॥

¹ The words an effect are to be supplied. Antecedently, that is, before the production of an effect, an effect [or product,] such as a water-pot or piece of cloth, is non-existent, that is non-existent by self-determined negation during that time. The reason assigned is the absence of predication of actions and qualities. If the effect, the water-pot &c., were existent during that time, it would be affirmed to possess actions and qualities; as in the case of a water-pot already produced, such affirmations are made as that the water-pot is at rest, or in motion, or seen to be coloured. There is no such assertion antecedent to its production. It is therefore inferred that it is during that time non-existent. While straws are in course of weaving, or threads of joining, or when clay is placed on the potter's wheel, while the work of the potter &c. is yet going on, there is a universally experienced sensitive cognition that there will be in that place a mat, or a piece of cloth, or a water-jar, inasmuch as it is producing during the tension of the eyes. Herein a cognition constituted either by conjunction, or by coinherence, could not be efficient; the presentation is therefore a possession of determinations related to the sense-organs. Such is the condition [of such a cognitive act.] If it be objected that we are arguing in a circle inasmuch as the cognition thereof depends on the determination, and the determination on the cognition; we reply that such is not the case, for the determination is the proper form of both [the cognition and its object,] and is capable of producing a proximate assurance, and this [proper form] has an existence antecedent to the cognition. It has accordingly been stated in the Nyāya-vārttika that in coinherence, and in non-existence, there is relation of cause

¹ कार्यमितिशेषः प्रागिति कार्योत्पत्तेः प्राक् कार्यं घटपटादि असत् तत्कालीनस्वजनकाभावप्रतियोगीत्यर्थः अत्र हेतु क्रियागुणव्यपदेशाभावात् यदि तदानीमपि कार्यं घटादि सदेव स्यात् तदा क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यपदिश्येत यथोक्त्ये घटे घटस्तिष्ठति घटश्चलति रूपवानयं दृश्यते घट इत्यादि प्रकारेण व्यपदिश्यते न तथोक्त्यन्तेः प्रागपि व्यपदेशोऽस्ति तेन गम्यते तदानीमसत्ति सच्च व्यूहमानेषु क्षीरणेषु योज्यमानेषु तन्तुषु च-क्राकृदायां मृदि कुलालादिव्यापारेषु अनुवर्तमानेषु भविष्यत्तत्र कटः पटो-घटोवेति सार्वलौकिकी प्रत्यक्षप्रतीतिः बहुविस्फारणानन्तरं जायमान-त्यात् नच संयोगसमवायान्यतरघटिता प्रत्यासत्तिरत्र प्रभवंति तस्मादि-न्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासत्तिरत्र तन्त्रम् ननु चान्योन्याशयः सत्यां विशेषणतायां तत्प्रतीतिः प्रतीति च विशेषणतेति चेत् विशेषणतः हि तदुभयस्वरूपमेव उगृह्यत इत्येवमनयेयं तच्च प्रतीतिः पूर्वमपि सदेव तदुक्तं न्यायशक्तिं समवायेभावे च विशेषणविशेष्यभावः इति सत्तायं प्रागभावः प्रतियोगिजनकः नहि घटे जाते स एव घटस्तदानीमेवोत्पद्यते तत्र कारणान्तरसत्त्वेऽपि कारणवैकल्यमनुस्रियमाणं स्वप्रागभाववैकल्यमे-वानुसर्तुमर्हति तद्वदोत्पत्तेः स एव घटः प्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि प्रति-बन्धकाभावेन तस्य कारणत्वमवर्जनीयम् ननु यदि घट एव तस्याभाव-स्तदा घटे नष्टे तदुन्मज्जनापत्तिरिति चेत् घटनाशस्यापि तद्विरोधित्यात् नहि विरोधिसत्त्वकालेऽपि विरोध्यन्तरप्रादुर्भाव इति नह्यनयोर्दशकृते-विरोधो येन गोत्याश्वत्ववत् समानकानुनित्यं स्यात् तर्हि कालकतस्त-थाच कथमेककालावस्थायित्वमभवेत् ॥

and effect. This antecedent non-existence produces a non-existent, for when a water-pot has been produced, that self-same water-pot is not then brought into existence, for even if there exist therein another cause, an ensuing defect of the cause much follow the defect of its own anterior non-existence. If this self-same water-pot is what prevents the production of that water-pot, then its causality is inevitable by reason of the non-existence of that which prevents. It may be urged that if there be in the water-pot non-existence of the same, then it follows that it will emerge when the water-pot is destroyed. This we deny, inasmuch as the very destruction of the water-pot is repugnant thereto. For one of two contradictories cannot be manifested during the existence of the other contradictory. For between these two there is no repugnance effected by space [i. e. no exclusion] that as in the case of the real natures of the cow and the horse, there could be a simultaneity. How then could there be a repugnance effected by time and how could there be a synchronous existence? U.

¹ This aphorism is stated as a basis for a description of perception of non-existence. An effect, as a water-pot and the like is non-existent previous to its production inasmuch as there is non-existence of assertion or expression of action and quality. There is antecedently no such expression of qualities and action as there is after the pot is produced, as that the jar is at rest, or in motion, or that it is dark. Thus the doctrine of the pre-existence of effects in their causes is rejected. Previous, therefore, to the production of the water-jar, there is antecedent non-existence thereof, and this produces a non-existent. Else how, when there exists another cause could there not be reproduction of the produced? A perception such as that there will presently exist a water-pot in this place, is a proof of antecedent non-existence. V.

A. E. G.

¹ अभावप्रत्यक्षमभिधत्सुर्भूमिकामाह । घटादिकार्यं स्वात्पत्तेः प्राग-सत् क्रियाया गुणस्य च व्यपदेशस्य व्यवहारस्याभावात् घटे जाते यथा घटस्तिष्ठति घटश्चलति घटः श्यामइत्यादि क्रियागुणव्यवहारो भवति पूर्वन्तु न तथा व्यवहार इत्यर्थः अतः सत्कार्यत्वादे निरस्त इति घटोत्पत्तेः पूर्वं घटप्रागभावस्तिष्ठतीति सच्च प्रतियोगिजनकः कथमन्यथा कारणान्तर-सत्त्वे उत्पन्नस्य न पुनरुत्पादः इहेदानीं घटो भविष्यतीत्यादि प्रत्यक्षमपि प्रागभावे मानमिति ॥

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES : MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.

CALCUTTA : MESSRS. BERIGNY & Co.

LONDON : MESSRS. TRÜBNER & Co.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ मीमांसाशास्त्रदीपिकम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यायविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकाः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
६ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	१३	०	गो	माधवकृतः षष्ठाध्यायस्य षष्ठसप्तमाऽष्टमपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
७ प्रभावली	खं	१०	०	दे	श्रीबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभट्टविरचिता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका दशमाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
८ शास्त्रदीपिका	खं	७	०	गो	महामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रकृता तृतीयाऽध्यायस्याऽष्टमपादरूपा नवीना शुद्धा च
११३ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	खं	३२	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं दशमाऽध्यायरूपं नवीनमशुद्धं च
२ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	८	०	दे	माधवकृतोऽष्टमाध्यायस्य प्रथमपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
३ प्रभावली	खं	११	०	दे	श्रीबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभट्टविरचिता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका प्राचीना शुद्धा च
४ मयूखमालिका	सं	३	०	गो	सोमनाथकृता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका द्वितीयाऽध्यायस्य चतुर्थपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
५ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	११	०	गो	माधवकृतो दशमाध्यायस्य प्रथमपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
६ शास्त्रदीपिका	खं	७	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
११४ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	ख	२	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं षष्ठाध्यायस्य षष्ठपादरूपं नवीनमशुद्धं च
२ मयूखमालिका	खं	५	०	दे	सोमनाथकृता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिकाऽष्टमाऽध्यायस्य चतुर्थपादरूपा नवीना च
३ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	२	०	गो	माधवकृतोऽष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
४ शास्त्रदीपिका	खं	१७	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयपादरूपा नवीना शुद्धा च

॥ मीमांसाशास्त्रदीपिका ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपार्थविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनाम्
५ प्रभावली	खं	०	०	दे	श्रीबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभट्टकृता भाट्टदीपिकाव्याख्यारूपा प्राचीना शुद्धा च
६ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	०	०	गो	माधवकृतो नवमाध्यायस्य तृतीयपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
११५ वेष्टनम् १ नयविवेकटीका	खं	४१	०	दे	श्रीगोविन्दोपाध्यायशिष्यशङ्करकृता दीपिकानामिका तृतीयाऽध्यायस्य पञ्चमपादरूपा जीर्णोऽशुद्धा च
२ मीमांसासूत्रदीधितिः	खं	६	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दसरस्वतीकृता तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थपादरूपा नवीनोऽशुद्धा च
३ मीमांसासूत्रदीधितिः	सं	४	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दसरस्वतीकृताऽष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादरूपा जीर्णोऽशुद्धा च
४ नयविवेकटिप्पणम्	खं	१८	०	दे	जीर्णमशुद्धं च
११६ वेष्टनम् १ शाबरभाष्यम्	खं	०	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं षष्ठाऽध्यायस्य सप्तमपादरूपं नवीनमशुद्धं च
२ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	३	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायमाधवकृत एकादशाध्यायस्य प्रथमपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
३ शास्त्रदीपिका	खं	८	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादरूपा नवीनोऽशुद्धा च
४ मयूखमालिका	खं	१६	०	गो	सोमनाथकृता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
५ न्यायसुधा	खं	८०	०	दे	सोमयाजिमाधवभट्टोपाध्यायात्मजसोमेश्वरकृता तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादरूपा प्राचीनोऽशुद्धा च
११७ वेष्टनम् १ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	३	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायमाधवकृतोऽष्टमाध्यायस्य तृतीयचरणरूपो नवीनोऽशुद्धश्च

॥ मीमांसाशास्त्रदीपचम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगविवेकः	पञ्चसङ्ख्या	लिपिकाङ्कः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ प्रभा	सं	११	०	दे	श्रीमद्रामचन्द्रसूरिवरात्मजवेदान्तार्थविरचिता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमचरणरूपा प्राचीना किञ्चिच्छुद्धा च
३ मीमांसासूत्रदीधितिः	सं	५	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दसरस्वतीकृता नवमाध्यायस्य तृतीयचरणरूपा जीर्णोऽशुद्धा च
४ नयविवेकटीका	खं	२०	०	दे	श्रीगोविन्दोपाध्यायशिष्यशङ्करकृता दीपिकानामिका तृतीयाध्यायस्य पञ्चमषष्ठपादरूपा जीर्णतराऽशुद्धा च
५ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	२	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतो नवमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
६ मयूखमालिका	खं	१३	०	गो	महामहोपाध्यायसोमनाथकृता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायस्य द्वितीयचरणरूपा प्राचीना शुद्धा च
७ शास्त्रदीपिका	खं	५	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादरूपा नवीना शुद्धा च
८ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	४	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतः सप्तमाध्यायस्य प्रथमद्वितीयचरणरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
११८ वेष्टनम्					
१ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	१२	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतो द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादरूपः प्राचीनः शुद्धश्च
२ शास्त्रदीपिका	खं	२१	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादरूपा नवीना शुद्धा च
३ मीमांसासूत्रदीधितिः	खं	११	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दसरस्वतीकृता तृतीयाध्यायस्याष्टमपादरूपा प्राचीना शुद्धतरा च

॥ मीमांसाशास्त्रदीपिका ॥

ग्रन्थनामानि	पुष्पोपयोगविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	८	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतोऽष्ट- माध्यायस्य प्रथमपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
५ तन्त्रवार्तिकम्	सं	२१	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्य च- तुर्थपादरूपं प्राचीनं शुद्धं च
११६ वेष्टनम्					
१ मीमांसाकुतूहलवृत्तिः	खं	२५	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायवासुदेवदीक्षितविरचिता प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादरूपा प्राचीन- ऽशुद्धा च
२ मीमांसासूचदीधितिः	खं	१५	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दसर- स्वतीकृता तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपाद- रूपा जीर्णा शुद्धा च
३ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	सं	२	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवविरचि- तोऽष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादरूपो नवीनो- ऽशुद्धश्च
४ शास्त्रदीपिका	खं	२३	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रविरचिता द्वादशतमाध्यायात्मिका नवीनाऽशुद्धा च
५ तन्त्रवार्तिकम्	सं	२२	१६५४	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिविरचितं द्वितीयाध्याय- स्य तृतीयपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
१२० वेष्टनम्					
१ भाट्टदीपिका	सं	२६	१०६२	दे	श्रीमहामहोपाध्यायखण्डदेवविरचिता द्वाद- शतमाध्यायरूपा प्राचीना शुद्धा च
२ शाबरभाष्यम्	खं	११	०	गो	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं पञ्चमाध्यायरूपं जीर्ण- तरं शुद्धं च
३ शास्त्रदीपिका	सं	१३५	१६१६	दे	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता प्रथ- माध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
१२१ वेष्टनम्					[तरं शुद्धं च
१ शाबरभाष्यम्	सं	४६	०	गो	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं षष्ठाध्यायरूपं जीर्ण-
२ भाट्टदीपिका	सं	५६	१०२५	दे	श्रीमहामहोपाध्यायखण्डदेवविरचिता दश- माध्यायस्य प्रथमपादमारभ्य चतुर्थपाद- पर्यन्ता प्राचीनाऽशुद्धा च
३ तन्त्रवार्तिकम्	खं	३८	०	गो	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिविरचितं तृतीयाध्याय- रूपं प्राचीनमशुद्धं च

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 64.

Benares, September 1st, 1871.

Vol. VI.

॥ भाट्टचिन्तामणैस्तर्कपादः ॥

अपादानत्वं पञ्चम्यर्थः । “अपादाने पञ्चमी”ति सूत्रात् । अपादानत्वं च परसमवेतक्रियाजन्यविभागश्रयत्वं, विभागहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विभागश्रयत्वमिति तदर्थः । “ध्रुवमपायेपादान”मिति सूत्रात् । अपाये विश्लेषः विभागवियोगादिशब्दाच्चः । अन्यस्य विभागवियोगादिक्रियाश्रयस्य विभागादौ सति विभागवियोगाश्रयत्वेन ध्रुवं स्थिरं विभागवियोगादिरूपकमिति यावत्, तदपादानमिति सूत्रार्थः । यथा वृत्तात्पर्यं पतति, अधःसंयोगानुकूलक्रिया पतेरर्थः । अधःसंयोगप्रयोजकविभागानुकूलक्रिया वा । एवं चाधःसंयोगानुकूलक्रियानाश्रयत्वे सति तादृशक्रियाजन्यविभागश्रयत्वाद् वृत्तस्यापादानत्वम् । इत्थं च तत्तद्वात्स्वर्थावच्छेदकफलजनकक्रियानाश्रयत्वे सति तादृशक्रियाजन्यफलनिरूपकत्वं तादृशक्रियानिरूपकत्वं चेति निष्कर्षः । एवं चौराद्व्याघ्राद्विभेति, चौराच्चायते, अध्ययनात्पराजयते, यवेभ्यो गां वारयति, मातुर्निलीयते, उपाध्यायादधीते, ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते, हिमवतो गङ्गा प्रभवति, इत्यादौ भयादिहेतुचौरव्याघ्रादीनां “भोत्रार्थानां भयहेतुः” । “पराजैरसोढः” । “वारणार्थानामीप्सितः” । अन्तर्धा येनादर्शनमिच्छति” । “आख्यातोपयोगे” । “जनिकर्तुः शक्तिः” । “भुवः प्रभवः” । इत्याद्यानुशासनिकं मुख्यमेवापादानत्वम् । अत्र चापह्वानुकूलक्रिया बिभेतेरर्थः । तदनुकूलत्वं त्रायते । ग्लानिजनकक्रिया पराजयते । दूरदेशसंयोगानुकूलक्रिया वारयते । दर्शनाभावानुकूलक्रिया निलीयते । गुरुमुखोच्चारणानुकूलक्रिया ऽधीते । उत्पत्त्यनुकूलक्रिया जा-

यते । प्रकाशजनकवृद्धादिक्रिया प्रपूर्वकभवतेरर्थः । तदनाश्रयत्वे सति तत्तत्क्रियानिरूपकत्वाद् भोत्रार्थानां भयहेतुरित्याद्यानुशासनानामपादानत्वबोधकता, न तु पञ्चम्या उपपदविभक्तित्वबोधकतेति वैयाकरणाः ॥

मीमांसकाश्चारण्यादेर्निरूपकत्वाभावाच्चापादानत्वम् । अत एव अरण्याद्विभेति इति न प्रयोगः । यदि वनाद्विभेतीति प्रयोगः तदा वनपदस्य वनस्थितव्याघ्रादौ लक्षणा । मध्यादव-क्षतीत्यादौ विभागप्रयोजकक्रियानाश्रयस्य तच्चिरूपकस्याधोभागस्यापादानत्वम् ॥

नैयायिकास्तु विभागश्रयत्वमेवापादानत्वमिच्छन्तो व्याघ्राद्विभेतीत्यादौ लक्षणया प्रयोगं क्रियान्तरकल्पनेन वा उपपदविभक्तित्वमिच्छन्ति । एवं धावतो ऽश्वात्पतति इत्यत्राश्वस्योक्तक्रियाश्रयत्वेपि तस्य विभागहेतुत्वाभावादपादानत्वापपत्तिः । न चैवं मेघन्मेषो ऽपसरति इत्यत्र मेघस्य कथमपादानत्वम्, उभयकर्मजविभागस्यैक्येन तज्जनकक्रियानाश्रयत्वाभावादिति वाच्यम् । विभागजनकक्रियाभेदादेकक्रियामादायापादानत्वम् । अन्योन्यस्मादपसरत इत्यत्रोभयकर्मजविभागस्यैक्येपि तत्तज्जनकक्रियामादाय परस्परस्य तदनाश्रयत्वापपादनात् । वृत्ताद्वृत्तं पततीत्यत्र पतनक्रियाधात्वर्थमादाय संगमनीयम् । न चैवं वृत्तात्पत्यन्दतइत्यापत्तिः । गृहाच्चलितो राज्याच्चलित इत्यादिवदिष्टत्वात् ॥ केचित्तु पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधेन द्वितीयाया असाधुत्वादित्याहुः ॥ बलाहकाद्विद्युद्विद्योतते इत्यत्र निःसृत्येत्यध्याहारेणोपपदविभक्तिः । एवमन्यादिपदसमभिव्याहारे ऽपि पञ्चम्युपपदविभक्तिः । “अन्यारादितरर्तदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते” इति सूत्रात् । अ-

न्यपदेन अन्यार्थकेतरादिपदग्रहणम् । कृष्णादन्यस्तिष्ठति, आ-
रादुनात्, कृष्णादितरः, अते कृष्णात् । कालदेशसमभिव्याहारे
यामात्पूर्वश्चैत्रात्पूर्वः । अञ्चत्तरपदं प्राक्प्रत्यगादिपदं तत्स-
मभिव्याहारे यामात्प्राक् । आचप्रत्ययान्तदक्षिणासमभिव्याहारे
दक्षिणा यामात् । दूरवाचकादिपदसमभिव्याहारे दक्षिणाहि
यामात् । अत्र पञ्चम्यर्थस्य उपपदार्थान्वयः । इदं च प्रभृत्या-
दिपदानामुपलक्षणम् । भवात्मभृति आरभ्य । यामादुहिः । एवं
विनायकगित्यादिपदसमभिव्याहारे द्वितीयावृत्तीयाभ्यां वि-
कल्पिता पञ्चम्युपपदविभक्तिः । एवं दूरान्तिकार्थकपदसम-
भिव्याहारे द्वितीयावृत्तीयाभ्यां विकल्पिता पञ्चम्युपपदविभ-
क्तिः । यामस्य यामाद् यामं दूरेणान्तिकेनेति ॥

इति कारकवादे पञ्चम्यर्थनिरूपणम् ॥

सप्तम्या अधिकरणत्वमर्थः । “सप्तम्यधिकरणेचे”ति सू-
त्रात् । अधिकरणत्वं चाधारत्वम्, “आधारो ऽधिकरण”मिति
सूत्रात् । तच्चाश्रयत्वं, तच्च साक्षात्परंपरासाधारणम् । परं-
परा कर्तृकर्माद्याश्रयद्वारा । तेन स्यात्यां पचति भूमौ वसति
कटे शेते इत्यादिप्रयोगः । अधिकरणं च त्रिविधम्, औपश्ले-
षिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति, तेन गुरौ वसति घटे ज्ञानं
तिलेषु तेनमित्यादिप्रयोगः । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति इत्यत्र
निमित्तत्वे लक्षणा । चर्मनिमित्तं हन्तीत्यर्थः । निमित्तत्वं
च धात्वर्थजनकेच्छादिविषयत्वम् । गोषु दुह्यमानास्वागत
इति सति सप्तमी । “यस्य च भावेन भावलक्षणमिति” सू-
त्रात् । क्रियान्तरोपलक्षणं यत्रान्या क्रिया तद्वाचकपदोत्तरं
सप्तमीति तदर्थः । तेन क्रियान्तरोपलक्षणत्वं सप्तम्यर्थः ।
उपलक्षणत्वं च क्रियाकालान्तरव्यावर्तकत्वम् । एवं मुख्यक्रिया-
प्रतिबन्धकक्रियानादरे लक्षणा । यथा इदंति प्राजाजीदिति ।
रोदनमनादृत्येत्यर्थः । अत्र षष्ठा अपि लक्षणा । “षष्ठी चा-
नादरे” इति सूत्रात् । एवं गोषु गवां वा स्वामी, ईश्वरः, अ-
धिपतिः । वैश्वामित्राणां विश्वामित्रेषु वा दायादो देवरात
इत्यादिषु च । साक्षी चैत्रस्य धने वा प्रतिभूः गवां गोषु वा
प्रसूत इत्यादौ षष्ठोसप्तम्योरुपपदविभक्तित्वं, श्रूयमाणस्वा-
मित्वादिक्रियासंबन्धेन मुख्यक्रियासंबन्धित्वात् । गोषु प्रसूत
इत्यत्र कल्पितज्ञानक्रियायामन्वयाच्च । गोज्ञानार्थं प्रसूत इ-
त्यर्थः । एवं हरिपूजने आयुक्तः आसक्तः कुशल इत्यादिषु ।
एवं निर्धारणमपि षष्ठीसप्तम्यर्थः । जातिगुणक्रियाणामभिर-
भिव्यज्यमानभेदनिरूपकत्वं निर्धारणत्वम् । अत्र भेदाधिक-
रणभेदनिरूपकयोर्व्याप्यव्यापकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यम् । तेन
नराणां नरेषु वा तत्रियः शूरः, गोषु कृष्णा संपन्नतीरा, गच्छत्सु
धावन् अंधः, द्वात्रेषु मैत्रः प्रिय, इति प्रयोगो न तु विषेषु

तत्रियः शूर इत्यादिप्रयोगः । नरत्वावच्छिन्ननिरूपितभेदानधि-
करणत्वे सति तत्रियत्वावच्छिन्ननिष्ठमन्यनरभेदसमानाधि-
करणं शूरत्वमिति बोधः । न चैत्रम्

इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमोभ्रमं यद्व्योगेनात्मदर्शनम् ॥

इत्यत्र

“मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः” ॥

इत्यत्र च निर्धारणं षष्ठी न स्यादभेदभानादिति वाच्यम् ।
कर्मभेदस्य आत्मदर्शने निर्धारणसंभवाद्, द्वितीये तु सर्वस्येति
षष्ठ्या निर्धारणत्वसंभवात् । अत एव माथुराः पाटलिपुत्रकेषु
आठ्यतरा इत्यत्र निर्धारणकदेशे पञ्चम्या लक्षणा । अभेद-
भानाभावात् । एवं मातरि साधुर्निपुणो वेत्यत्रापि । हरि
हरौ वा उत्सुकः वसितः । मूलेनावाहयेदित्यत्रापि लक्षणेति
दिक् ॥ अत्र चोपपदविभक्तिः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वम् । कार-
कविभक्त्यर्थस्य श्रुतक्रियान्वयित्वात् । उपपदविभक्त्यर्थस्य
कल्पितक्रियान्वयित्वादिति दिक् ॥

॥ इति गागाभट्टकृते भाट्टचिन्तामणौ कारकवादः ॥

समासश्चतुर्विधः । अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभे-
दात् । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः । यद्वा अव्ययार्थ-
प्रधानो ऽव्ययीभावः तेन सूपप्रतीत्यादव्ययीभावे नाव्याप्तिः ।
उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अ-
न्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । इति लक्षणानि । उपकुम्भं, रा-
जपुरुषः, धनवद्विरौ, चित्रगु, रित्यादुदाहरणानि । नीला-
त्यलमिति कर्मधारयः पञ्चपूलीति द्विगुश्च तत्पुरुषस्यैव भे-
दौ । ननूत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे तल्लक्षणमव्याप्तिप्रसङ्गात्
च बहुव्रीहिलक्षणम् । एवं सूपप्रतीत्यादावव्ययीभावे सुष्यति-
ना मात्रार्थे इति सूत्रविहिते तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरुत्तर-
पदार्थप्राधान्यात् । एवमर्द्धं नपुंसकम् इत्यादिसूत्रविहिते ऽधिष-
प्यली पूर्वकाय इत्यादि तत्पुरुषे ऽव्ययीभावलक्षणातिव्याप्तिः ।
एवं द्वित्रा इति बहुव्रीहौ तल्लक्षणाव्याप्तिः द्वन्द्वलक्षणाति-
व्याप्तिश्च । एवं शशकुशपलाशमिति समाहारद्वन्द्वे समाहार-
प्राधान्याद् द्वन्द्वलक्षणस्याव्याप्तिः बहुव्रीहिलक्षणस्य चाति-
व्याप्तिरिति चेत् । तेषां प्रायिकत्वेन लक्षणत्वाभावात् ।
तत्तदधिकारपठितत्वमेव तत्तल्लक्षणमिति वैयाकरणाः ॥

वस्तुतो ऽव्ययार्थप्रधानत्वाविद्यमानावयवार्थत्वाविशिष्टा-
न्यपदार्थप्रधानत्वान्यतरत्वमव्ययीभावत्वं, तेनोन्मत्तगङ्गं सूप-
प्रतीत्यादव्ययीभावे नाव्याप्तिर्न वा तत्पुरुषलक्षणातिप्रसङ्गः ।
समस्यमानान्वतरपदार्थप्रधानत्वे सति सुबलोपाभाववत्पदा-

नत्वं तत्पुरुषत्वं, तेन राजपुरुषो ऽर्द्धपिप्पलीत्यादितत्पुरुषे
न लक्षणाव्याप्तिर्न वा ऽव्ययीभावलक्षणातिप्रसङ्गः । एवमन्य-
पदार्थप्रधानत्वं बहुव्रीहित्वम् । द्वित्रा इत्याद्यापि समस्यमान-
पदार्थसंख्याप्राधान्येन द्वन्द्वत्वे ऽप्यन्यपदार्थसंख्येयप्राधान्येन
बहुव्रीहित्वमन्यपदार्थतावच्छेदकं चात्रात्यत्वम् । एवं च सं-
ख्ययाव्ययेति सूत्रं संख्येयप्राधान्यगमकं संख्यावाचकाव्यया-
दिपदानां बहुव्रीहिविधायकमिति संगच्छते । एवं दिङ्मा-
न्यन्तरालइत्यादिसूत्राव्यन्यपदार्थप्राधान्येन बहुव्रीहिविधाय-
कानि भवन्ति । यथा उत्तरपूर्वा केशकेशि भुजाभुजि सपुत्र
इति । अत्रांशे तुल्यसंबन्धित्वमन्यपदार्थतावच्छेदकम् । अत
एव

एकद्वैत्य वा द्वित्रैर्मरा मधुसीकरैः ।

कुत्रिभराः परं तेषां न सन्ति खलु केतके ॥

इत्यादावत्यपरिच्छिन्नव्यक्तीनां बोधः । एवमुपदशा इ-
त्याद्यान्यपदार्थैकादशव्यक्तीनां बोधः । अतो ऽत्राप्यन्यपदार्थ-
प्राधान्यमव्याहतम् । एवं तेन सहेति तुल्ययोगे इति सूत्रविहिते
सपुत्र इति बहुव्रीहौ तुल्यक्रियान्वयी पिता ऽन्यपदार्थ इति
बहुव्रीहित्वं सुष्ठम् । समाहारद्वन्द्वे तु समाद्वयमाणानामेव
क्रियान्वयित्वेन समाहारस्याप्राधान्याच्च द्वन्द्वलक्षणाव्याप्ति-
र्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्चेति युक्तम् ॥

अन्ये तु उन्मत्तगङ्गामत्यादीनां बहुव्रीहित्वं द्वित्रा इत्यादौ
द्वन्द्वत्वादिकमेव । अव्ययीभावबहुव्रीह्याधिकारपाठस्तु तदुन्म-
नपुंसकत्वस्वरादिप्राप्तरर्थः । अन्यथाधिकारसूत्रविरोधापत्तेः ।
न च तथापि प्रकरणविरोधापत्तिः । अधिकारसूत्रश्रुत्यनुरोधेन
प्रकरणबाधस्य न्याय्यत्वात् । अन्यपदार्थं च संज्ञायामित्यव्ययी-
भावस्य समभिध्याहारविशेषे ऽन्वर्थताबाधवत् तेन प्रकरणबा-
धाच्च । अत उक्तान्येव लक्षणानीत्याहुः ॥

अत्र वैयाकरणाः । राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषादीनां राज-
विशिष्टपुरुषादौ शक्तिः । न तु समासान्तर्गत राजादिपदशक्त्या
राजादिविरोधः । “समर्थः पदविधि” इति महाधिकारेण एकार्थी-
भावलक्षणे सामर्थ्यं समासादिसकलवृत्तिविधानात् । पदोद्देशेन
विधीयमानः समासादिः समर्थः विग्रहवाक्यार्थाभिधाने शक्तिं
प्राप्ति इति सूत्रार्थः । एकार्थीभावश्च समस्यमानपदद्वयस्य
स्वार्थपरित्यागेनैकार्थप्रतिपादकत्वम् । स चार्थो ऽराजकीय-
मिहो राजसंबन्धवांश्चायमिति भेदरूपः संसर्गरूपश्च । न च
कृपराजादिपदशक्ति एव तादृशोपस्थितिसंभवे किं समास-
शक्तिकल्पनेनेति वाच्यम् । राजपुरुषादिपदे उक्तरूपेणोपस्थि-
तये चित्रग्रादिपदे स्वामिस्थोपस्थितये च तत्कल्पनात् । अ-
न्यथा पङ्कजादिपदेपि पद्वत्त्वेनोपस्थितये ऽतिरिक्तशक्तिकल्पनं

न स्यात् । किं च समासगतराजपदेन राज्ञः स्वतन्त्रोपस्थिते
राजा पुरुष इत्यत्रैव विशेषणान्वयापत्तिः । न च सविशेषणानां
वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो नेति निषेधेन तदनापत्तिः ।
तस्य विशिष्टशक्तिसिद्धपदार्थैकदेशत्वकृतानन्वयानुवादकत्वा-
त् । अपि चैवं वाक्यसमासयोस्तुल्यार्थत्वेन विभाषावचनस्य
समासनियमनिवारणार्थत्वं कल्प्यमिति गौरवम् । किं च कृत-
विश्वः प्राप्नोदक उदृतौदन इत्यादिबहुव्रीहिषु विश्वजनक-
कृतिमान् उदककर्तृकप्राप्तिकर्म ओदनोदरणावधिरित्याद्य-
र्थकेषु कृतादिपदानां लक्षणासंभवात् । चित्रग्रादिपदे च
विनिगमनाविरहेण चित्रपदे गोपदे वा लक्षणासंभवादुभयत्र
लक्षणायां बोधावृत्तिप्रसङ्गे । न च प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेन
चरमपदे लक्षणेति वाच्यम् । अनेकपदानामन्यपदार्थप्रतिपाद-
कत्वाभावेन बहुव्रीहित्वभङ्गापत्तेः । न च तात्पर्ययाहकतया
ऽन्येषां तत्प्रतिपादकत्वम् । घटादिपदेऽप्यप्याद्यवर्णानां ता-
त्पर्ययाहकतयान्यवर्णं शक्त्यापत्तेः । किं च शिवो नामगायको
यस्येति शिवनामगायक इति बहुव्रीहौ शिवकर्तृकगानकर्मी-
भूतनामवानिति बोधस्य शक्तिकल्पनं विना सुतरामनुपपत्तिः ।
अतः समासेषु विशिष्टशक्तिरङ्गीक्रियते । किं च तत्र शक्त्य-
नङ्गीकारे ऽर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् । न च
चित्रगुमानयेत्यादिषु कर्मत्वाद्यर्थबोधकत्वं समस्यमानोत्तरप-
दार्थगतस्वार्थबोधकत्वं वा समासोत्तरविभक्तीनामिति वाच्यम् ।
अर्धपिप्पलीत्यादौ व्यभिचारात् । कृतव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेश्च ।
किं च समासस्य प्रातिपदिकतया तदेकदेशपुरुषादिपदार्थस्य
पुरुषादेः प्रातिपदिकार्थत्वाभावेन तत्प्रकारकबोधो न स्यात् ।
न स्याच्च समस्यमानपदार्थयोः परस्परान्वयः । विभक्तिजन्यो-
पस्थित्यभावेन राजपदार्थप्रकारकबोधायोगात् । अभेदातिरि-
क्तसंबन्धेन नामार्थप्रकारकबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् ।
किं च राजपदस्य संबन्धिनि संबन्धे वा लक्षणा । नाद्याः ।
राज्ञः पुरुष इति वाक्यस्य समासभचार्थकतया तेन विवरण-
विरोधात् । नान्यः, विरुद्धव्यभिक्तिरहितप्रातिपदिकार्थेयोरभे-
दान्वयव्युत्पत्त्या राजसंबन्धरूपः पुरुष इति बोधापत्तेः । अतः
समासेषु शक्तिरङ्गीकार्येत्याहुः ॥

अत्र गौतमीयाः । समासेषु कृतराजपदादेरेव संबन्धिल-
क्षणाया राजसंबन्धप्रतिपादकः पुरुष इति बोधसंभवे न शक्तिकल्पनं
युक्तम् । महाधिकारस्याप्यजहत्स्वार्थलक्षणव्यपेक्षारूपसामर्थ्यं
समासादिविधानेनोपपत्तेः । पदोद्देशेन विधीयमानः समासा-
दिः समर्थः स्वार्थवाचकपदनिष्ठ इति सूत्रार्थः । एतेन राज-
पदार्थं शोभनादिविशेषणान्वयापत्तिः, निष्काशाम्बिः गौरव
इत्यादौ क्रान्तयुक्तादिपदकल्पनापत्तिश्च परास्ता । राज्ञः प-

दार्थिकदेशतया तत्र विशेषणान्वयात्, लक्षणाया क्रान्ताद्युपस्थितिसंभवाच्च । लक्षणाशक्तिभ्यां बोधेच्छायां समासविग्रह-नियमेन विभाषासूत्रोपपत्तेः । राजादिपदशक्त्ययहे राजपुरुष-श्चित्रगुरित्यादौ बोधाभावेन तत्र शक्तियहस्यावश्यकतया पङ्कजादिपदेष्वयवशक्त्ययहेपि बोधोदयेन तच्छक्तियहस्यानावश्यकतया पङ्कजादिपदवैलक्षण्यस्य स्पष्टत्वात् । किं च चित्रगुरितिसमासस्य न स्वामित्वादौ शक्तिः संभवति, तत्तत्पदेन सेवकदेशादिप्रतीत्या नियमेन तदप्रतीतिः तत्रतत्र शक्तिकल्पनायां नानार्थतापत्तिः, पद्वत्त्वस्य तु नियतप्रतीत्या तत्र शक्तिरिति वैलक्षण्यम् । किं च प्राप्तादक इत्यादावपि उदकपदे लक्षणा, प्राप्तादिपदस्य धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानविलम्बेन तत्र लक्षणाया विलम्बितत्वात् । प्रत्ययार्थस्य सचिहितपदार्थगतत्वानुरोधाच्च । अत एव चित्रादिपदेपि गोपदे लक्षणा । विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्त्यङ्गीकाराच्च चित्रराजादिपदार्थान्वयसिद्धिः । न चैकलक्षणायामनेकमन्यपदार्थ इति व्याकरणविरोधः तेनानेकस्यान्यपदार्थवर्त्तमानस्य समासानुशासनादिति वाच्यम् । सर्वपदस्यापि तात्पर्यसाहक्यतया परंपरया ऽन्यपदार्थबोधकत्वात् । अतोऽन्यपदे लक्षणा । घटादिपदशक्तिस्तु विशिष्टस्य संकेतितत्वाद्दिशिष्टे कल्प्यते । अस्तु वान्त्यवर्णं शक्तिः । अत्र कृपराजादिपदादेव लक्षणाया तादृशार्थबोधसंभवे शक्तिकल्पनमन्याय्यम् । यत्तु समासे ऽर्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति । तत्र । कृतद्वितममासाश्चेति तद्विधानात् शशशङ्कमित्याद्यनर्थकेषु तद्विधानप्रयोजनकत्वात् । एतेन तत्र कर्मत्वानन्वयदूषणमपास्तम् । समस्यमानपदलक्ष्यार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यङ्गीकारात् । विशिष्टशक्तिस्वीकारे उक्तरीत्या उक्तस्मृतिविरोधः । विशिष्टस्यातिरिक्ततयानेकत्वासंभवात् । अतो लक्षणेव युक्तेत्याहुः ॥

आचार्यादयस्तु बहुव्रीहौ शक्तिरेव, तस्य मतुबर्थसमानार्थकत्वात्, मतुपो गोमांश्चैत्र इत्यादावभेदान्वयाय संबन्धिवचित्वनिश्चयात् । अत एवेन्द्रपीताधिकरणे तत्पुरुषाद्बहुव्रीहौ लाघवमङ्गीकृतमित्याहुः ॥

अत्र मीमांसकैकदेशिनः

“सर्वत्र यौगिकैः शब्देर्द्रव्यमेवाभिधीयते”

इति वार्त्तिकेन सर्वेषां कृतद्वितममासरूपयौगिकशब्दानां द्रव्यं शक्तिमाहुः ॥

परे तु अनिर्ज्ञातशक्तिकैकदेशयौगिकपदपरमिदं वार्त्तिकं तेन पाचको गोमानित्यादिकृतद्वितानां द्रव्यवाचित्वेपि बहुव्रीहेर्न तद्वाचित्वं तत्रापि विशेष्ये द्रव्याविनाभूतगुणवाचकपदब-

हुव्रीहेरेकहायनी पिङ्गाक्षीत्यादेर्द्रव्यवाचित्वे द्रव्यात्तेपकत्वे वा चित्रगुरित्यादौ तदसंभवेन द्रव्यलक्षणाया आवश्यकत्वात् । अतः क्व चिद्बहुव्रीहौ लक्षणा । न चैवमिन्द्रपीताधिकरणविरोधः । इन्द्रपीतपदे तत्पुरुषेपि पूर्वपदलक्षणाया पीतपदे हुताहुतशेषलक्षणाया लक्षणाद्वयापत्त्या लाक्षणिकबहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य दुर्बलत्वात्सिद्धान्तसिद्धिः । अत एव निषादस्यपत्यधिकरणे लक्षणापत्त्या तत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयस्य प्राबल्यमुक्तम् । अन्यथा तत्र ज्ञानोपायात्तेपलाघवेन बहुव्रीह्यापत्तेर्दुर्बलत्वात् । अतः क्व चिद्बहुव्रीहौ लक्षणेत्याहुः ॥

ये तु सर्वत्र बहुव्रीहौ शक्तिं मन्यन्ते तेषां भावं नाकलयामः ॥

अन्ये तु मतुपोपि संबन्धो वाच्यः । तस्य चैत्रे प्रकारतया ऽन्यः । संबन्धिनि वा लक्षणा । तेन बहुव्रीहेर्न मतुबर्थकत्वमित्याहुः ॥

अहं तु ब्रुवे । समासेषु न शक्तिर्न वा लक्षणा, किं तु समासोपस्थितविग्रहवाक्यादेव बोधः । श्लोकादावन्वयवाक्यादिवत् । अत एव रामेश्वर इत्यादौ

रामस्तत्पुरुषं प्राह बहुव्रीहिं महेश्वरः ।

अन्ये तु चक्षयः सर्वं कर्मधारयमूचिरे ॥

इत्यादौ तादृशविग्रहवाक्योपस्थित्येव बोधः । एवं च विग्रहसंदेहे बोधसंदेहो ऽप्युपपद्यते । अतः समासवाक्यस्य विग्रहवाक्योपस्थित्या बोधजनकत्वं युक्तम् । न च बहुव्रीहौ विग्रहवाक्यात्पुरुषप्रकारको बोधः समासे तु पुरुषस्य विशेष्यत्वेन भानमिति कथं वैपम्यमिति वाच्यम् । चित्राणां गवां यः प्राप्स्योदकस्य यः कृतस्य विश्वस्य य इति विग्रहवाक्यस्यापि तादृशस्याङ्गीकारात् । न चैवं सर्वत्र षष्ठीबहुव्रीह्यापत्त्या शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्योक्ताव्ययीभावादिसंज्ञसमासभिन्नपरत्वात् । अत एव निषादस्यपतिमित्यादौ व्यधिकरणतत्पुरुषात् समानाधिकरणतत्पुरुषस्य ज्यायस्त्वं संगच्छते । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोर्विग्रहवाक्याधीनत्वादिति । विशेषणपदे सामानाधिकरण्यं च विशेष्यसमानलिङ्गरूपत्वानुरोधकृतसमानविभक्तिविशेषकत्वम् । तेन देवदत्तस्य पत्न्या इत्यत्र विशेषलिङ्गकत्वाभावाद्देवदत्तः पत्नीत्यादौ सामानविभक्तिकत्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः । सामानाधिकरण्यं च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानामेकत्र प्रवृत्तिः । अत्र लिङ्गनियमानुशिष्टविभक्त्यन्तत्वं विवक्षणीयम् । तेन देवदत्तो मित्रमित्यादौ न व्यभिचार इति दिक् ॥ अथ राजपुरुष इति तत्पुरुषे पूर्वपदे लक्षणा । न च तत्र लुप्तषष्ठ्यैव संबन्धबोधाच्च शक्तिर्न वा लक्षणेति वाच्यम् । षष्ठीलोपमज्ञानतोऽप्यर्थप्रत्ययात् ।

Digitized by Google

केचित्तु पञ्च नञ्प्रत्ययस्य ऽप्यघटः पट इत्यादौ घटप्रतियोगि-
कान्योन्याभावे नञो लक्षणा, तत्राप्यन्वयितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिरभ्यस्तादन्योन्याभावमात्रे ल-
क्षणा । एवं च घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववान् पट इति
बोधः । एवं न घट इति वाक्ये ऽपि लक्ष्यैव । नञः संसर्गा-
भावे शक्तत्वादिति दिक् ॥

इति श्रीगागाभट्टकृते भाट्टचिन्तामणौ समासवादः ॥

अथ नञर्थो विचार्यते । घटो नास्तीत्यादौ घटपदस्य
घटप्रतियोगिकाभावे लक्षणा, नञ् तूपसर्गवत्लक्षणातात्पर्यवा-
हक इति नास्त्येव नञर्थ इति केचित् ॥

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्तेः षट्सु शक्तिरित्यन्ये ॥

संसर्गाभाव एव नञर्थो न भेदः । घटो न पट इत्यादौ
नञर्थभेदस्याभेदातिरिक्तसंबन्धेन पटे ऽन्वयासंभवात्तद्वेदवति
लक्षणाया आवश्यकत्वात् । अतः संसर्गाभाव एव नञर्थ
इत्यन्ये ॥

संसर्गाभावो ऽन्योन्याभावश्च नञर्थः । तादात्म्यसंसर्गा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तादात्म्यारोपजन्यप्रतीतिविष-
याभावत्वं प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालावच्छेदेन प्रतियोगिस-
मानाधिकरणाभावत्वं वा ऽन्योन्याभावत्वम् । तदन्याभावत्वं
संसर्गाभावत्वम् । आरोपश्च प्रत्यक्ष एव शाब्देऽपि शास्त्रः ।
तेनातीन्द्रियप्रतियोगिकाभावे नाख्यातिः । अभावबुद्धौ
प्रतियोग्यारोप एव नियामको न तु तदारोपसंबन्धो नियाम-
कः । तत्संसर्गं गौरवात्, घटो भविष्यति नष्ट इत्यादौ
प्रतीतिविषययोः प्रागभावध्वंसयोर्नञर्थत्वायोगात्कपाले घटो
नेत्यादौ अन्यन्ताभावस्यैव प्रतीतिः । अन्यन्ताभावान्योन्या-
भावावेवनञर्थो न संसर्गाभावत्वेन तस्य शक्तिरिति पितृ-
चरणाः । एतेन पीतघटवति नीलघटो नास्तीति प्रयोग-
प्रत्ययौ न वा घटवति नीलो घटो नास्तीति प्रयोगः । तत्र
च नञर्थान्वयितावच्छेदकस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमः ।
घटो नास्तीत्यत्र घटत्वस्योभयरूपत्वात् । कम्बुयीवादिमात्रा-
स्तीत्यत्र कम्बुयीवादिमत्त्वमेव तथा । न च तस्यान्वयिताव-
च्छेदकत्वेऽपि गौरवाच्च प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् ।
उपस्थितस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वे लाघवात् । अननुप्रवि-
ष्टत्वेन गौरवाभावात् । अन्वयितावच्छेदकता च पर्याप्तिसं-
बन्धेन बोध्या । तेन घटवति घटपटौ न स्त इति प्रत्यय-
प्रयोगौ घटत्वपटत्वयोरान्वयितावच्छेदकत्वेऽपि तत्पर्याप्त्यनधि-
करणत्वात् द्वित्वस्यैव तादृशत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्
इति केचित् ॥

अन्ये तु कम्बुयीवादिमात्रास्तीत्यत्रान्वयितावच्छेदकं न
प्रतियोगितावच्छेदकं गौरवात् । घटपटौ न स्त इत्यत्रान्वयि-
तानवच्छेदकमपि प्रतियोगितावच्छेदकं प्रतीतिबलादित्याहुः ॥

अत्र चाभावाधिकरणभूतलादिप्रकारकाभावविशेष्यकबोधे
ऽधिकरणप्रकारकप्रतियोगिविशेष्यकबोधसामय्यहेतुः । सा च
सप्रम्यन्तभूतलादिपदसमभिध्याहारः । एवमभावप्रकारकाधि-
करणविशेष्यकबोधे ऽपि तेन भूतलं घटे भूतले न घटः चेन्न
पचति न पचति चेन्न इत्यादिप्रयोगप्रत्ययाः । अन्यथा भूतलं
न घटः चेन्नो न पाककृतिरित्यत्राधिकरणवाचिसप्तम्यन्तप-
दाभावेऽन्यन्ताभावबोधः स्यात् । अत एव पृथिव्यां गन्धो
न जल इत्यादौ गन्धविशेष्यक एव बोधः ॥

अन्ये तु नञो ऽभावमात्रे शक्तिः । शक्यतावच्छेदकं च
लाघवाद्भावत्वम् । अतो नान्योन्याभावे लक्षणा । न चैव-
मपि घटपदाशीलघटत्वप्रकारकप्रतीतौ घटपदलक्षणेवान्यो-
न्याभावप्रकारकप्रतीत्यर्थं नञो लक्षणावश्यकौ । अन्यथा न घट
इत्यत्राभावाप्रकारकप्रतीतौ घटः पटो नेति प्रतीत्यनन्तरं घटः
पटो न वेति संशयः स्यात्, भिन्नप्रकारकत्वेनाभावनिश्चय-
स्याप्रतिबन्धकत्वात् । एवं वाक्ये प्रतिषेधस्थले ऽपि संसर्गा-
भावप्रतीत्यर्थं लक्षणावश्यकौति वाच्यम् । प्रतियोग्यधिकरण-
वाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्यान्योन्याभावबोधहेतुत्वस्य
तयोः प्रथमादिविभक्तिकत्वस्यान्योन्याभावबोधे हेतुत्वस्य च
कल्पनया लक्षणाया अभावात् । यद्वा नञसमभिध्याहारं यत्प-
दार्थयोराधाराधेयभावसंसर्गणान्वयः तत्रान्यन्ताभावप्रत्ययः ।
यत्राभेदसंसर्गणान्वयस्तत्रान्योन्याभावभावमिति व्युत्पत्तिः ।
तेन न पचति चेन्न इत्यत्रान्यन्ताभावबोधः सुवचः । किं
वात्रान्यन्ताभावबोधो न नियतः । कदा चिदस्मादेव वाक्य-
त्पाकानुजूलकृतिमद्विचर्यैव इत्यन्योन्याभावस्यापि बोधात्,
अतस्तादृशतात्पर्यज्ञानात्तादृशो बोध इति न लक्षणावश्यकौ-
ति । न चैवं प्रतिषेधपर्युदासयोस्तुल्यत्वापत्तिः । इष्टापत्तेः ।
नानुयाजेषु न होतारं कृणीतइत्यत्र वाक्यभेदकरोऽन्यनुबद्धवि-
कल्पपरिहाराणां पर्युदासबीजत्वात् । न तौ पश्चादित्यत्र
पशुप्रकरणाभावस्य निषेधबीजत्वात् । एवं च समासे वाक्ये
वा क्वापि न लक्षणेति केचित् ॥

बीधितिकारास्तु संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावत्वं च नञः श-
क्यतावच्छेदकमिति नञो नानार्थत्वं, तथाप्यघट इति समासे
ऽन्योन्याभावबुद्धुपस्थित्यर्थं नञो लक्षणा । अत एव प्रतिषेधा-
पेतया पर्युदासो दुर्बलत्वेन गीयते । नानुयाजेष्वित्यत्र इति
षेधेऽपि न विकल्पापत्तिः । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वस्यापि विशेषविधिनियेधयोर्विशेषनिषेधाभ्यनुष्ठाफ-

लक्ष्यनियमस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया विधिप्रतिषेधयोर्द्वेष्ट्यतावच्छेदकैश्च विधेयप्रतिषेधतावच्छेदकैश्च च विकल्पस्य युक्तत्वात् । यथा ऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ न तौ पशोःकरोतीत्यत्र च । तत्राप्यतिदेशशस्त्रस्य पशूद्वेष्टेनान्यभागजन्योपकारविशेषविधिपरत्वेन विधिनियेधयोरेकविषयत्वात् । नानुयाजेष्ठित्यत्र तदभावेन वैषम्यात् । अतो ऽत्र पूर्वाक्तयुक्त्यैव पर्युदाससिद्धिरित्याहुः ॥

के चित्तु निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकतया इष्टसाधनत्वेन प्रमितस्य निषेधविषयत्वनियमः । एवं च विध्यर्थव्यतिरेकबोधकनिषेधेनानिष्टसाधनत्वं निष्फलत्वं वा निषेधस्य बोध्यतइत्युभयोः प्रामाण्यायोगाद् व्रीहिशस्त्रयशस्त्रयोरिवांशतः पात्तिकप्रामाण्याङ्गीकारेण विकल्पापत्त्या सामान्यविधेर्विशेषविधिसमभिव्याहारेण तद्वितरपरत्वरूपपर्युदासाङ्गीकार इत्याहुः ॥

अत्रेदमाभाति । सर्वत्र नञर्थस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्युत्पत्तिः । अन्यथा नीलघटवति नेह घट इत्यन्यन्ताभावव्यवहारस्य, नीलघटो न घट इत्यन्योन्याभावव्यवहारस्य चापत्तिः । न च पदार्थैकदेशस्य घटत्वस्य कथमभावान्वयः । अभावस्यैव घटेन सममन्वये घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संसर्गत्वात् । सा च विलक्षणप्रतियोगिताविशेष इति के चित् । यत्रानुयोगिवाचकपदे सप्तमी तत्रान्यन्ताभावबोधः, यत्र प्रथमा तत्रान्योन्याभावबोध इति व्युत्पत्तिमाहुः ॥

परं तु तादृशव्युत्पत्तेर्न पचति चैत्र इत्याद्यावत्यन्ताभावप्रत्यये व्यभिचारादेवं वाच्यं, नञसमभिव्याहाराभावे यत्पदार्थयोराधाराधेयभावसंसर्गकान्वयस्तत्रान्यन्ताभावप्रत्ययः । यत्राभेदसंसर्गकान्वयस्तत्रान्योन्याभावभानिति । एवं च चैत्रः पचतीत्याद्यावत्यातार्थयन्नस्य समवायेन चैत्रे भानम् । न पचतीत्यत्र यत्राभावस्तत्संबन्धावच्छिन्न एवाधाराधेयभावनियामकस्वरूपसंबन्धेन चैत्रे भासतइति । एवं चैत्रस्य धनमित्यत्रापि वृष्ट्यर्थस्वामित्वस्य धने निरूपकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो विशेषणतया भासते । यदि तु स्वत्वं वृष्ट्यर्थस्तदा चैत्रनिरूपितस्वत्वाभाव आश्रयतासंबन्धेन भासतइति । एवं नञसमभिव्याहाराभावे यादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोर्विरुद्धविभक्त्यर्थानवरुद्धयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिस्तत्समभिव्याहृतनञा ऽन्योन्याभावबोधः । अत एव समानविभक्तिप्रतियोग्यनुयोगिवाचकसमभिव्याहृतनञपदजन्यद्विविधयस्वन्योन्याभावलक्षणमित्याहुः ॥

अन्ये तु भूतले न घटः, घटो न पट इत्यत्र भूतलाधिकरणको घटप्रतियोगिको भावः पटप्रतियोगिकभेदवान् घट इति बोधः । यत्र तु घटो नास्ति घटपटौ न स्त इति क्रियासमभिव्याहारस्तत्र लङर्थवर्तमानत्वेन नञर्थान्वयः, तत्रैव च भूतलाधेयत्वान्वयः, एकत्वान्वयस्तु प्रथमान्तघटपदार्थः, तथा च भूतलवृत्तिवर्तमानत्वाभावाश्रय एकत्वाश्रयो घटः, भूतलवृत्तिवर्तमानत्वाभाववन्तो द्वित्वावच्छिन्नौ घटपटाविति बोधः । एवं जातो सप्ता नास्तीत्यत्र सप्ताभावो जाताविति बोधो जात्याधेय इति वा बोध इत्याहुः ॥

अत्र च सर्वत्र प्रातिपदिकार्थे नञर्थे घटपटादीनामभेदातिरिक्तेन प्रतियोगित्वसंबन्धेनान्वयः । निपातेषु भिन्नव्युत्पत्तिस्वीकारादिति के चित् । घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणाङ्गीकारे न कोपि दोष इति दिक् ॥

इति श्रीगागाभट्टकृते भाट्टचिन्तामणौ नञ्वादः ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ प्रशस्तिर्गौरवम् ॥

किंचित् संचलितेऽपि वस्तुनि भृशं यत्संभवान्मन्महे विश्वं यन्मयमीश्वरादिमयतास्यष्टप्रमाणोज्झितम् ।
संसारप्रसरः परस्तनुमतां यस्यानुरोधेषु यत्संरोधेषु शिवं स यच्छतु सतां श्रीचारुतां मारुतः ॥ १ ॥
देशे सतीर्थसार्थेषु दुर्दुरिते श्रीहनूमतनूजोत्पन्नो तेन प्रतेने द्युजगदिष महास्थानमस्थानमाधेः ।
स्वाख्याङ्गुष्ठातिनाम्ना मरकतमणिकामिश्रमुक्ताफलमृग्भूषावदुमृगाद्या द्विजपटलमिहास्थापि साकं वणिग्भिः ॥ २ ॥
श्रीमद्वायटनान्नि सारसुकृतश्रीधान्नि तस्मिन् महास्थाने माननिदानमानसरसास्ते वायटीया द्विजाः ।
स्तोमस्तोमसमुत्थधूमनिवहेर्मालिन्यमालम्बयामासुद्यौ वणिजो जिनार्चनघनोद्यदुपधूमेत्कारेः ॥ ३ ॥
ध्वजमिषभुजमूलस्थूलकुम्भेकवक्षो-
रुहमहह महीयोऽधःकृतस्फाटिकाद्रि ।
विलसति वणिजां सत्कीर्तिधर्मार्धनारी-
श्वरवपुरिष तत्र श्रीमहावीरचेत्यम् ॥ ४ ॥
श्रीश्वेताम्बरमौलिमोक्तिक्रमणिस्तस्मिन् जिनेन्द्रालये-
ऽधिष्ठाता जिनदत्तसूरिरजनि ज्ञानेकवेदानिकः ।

श्रेयस्तुङ्गयदङ्गसंगमसमुद्रतप्रभूतस्फुरत्-
 पुण्यैः पश्य गुणैर्गतं दिवि सितच्छायेरुडुच्छद्गना ॥५॥
 तत्पट्टेर्वाधरवरमणिदोमणिदोतजे-
 स्तेजःपुञ्जैः किमपि ककुभोऽपूरि रासिलसूरिः ।
 यस्य व्योमच्छलकलशभृत्कीर्तिधारापयोभि-
 र्गोभिर्भुक्ता धवजनमनःकानने मोहवल्त्यः ॥६॥
 सुरगजरजनीभुजङ्गगङ्गा-
 भुजगपतिप्रतिशूरकीर्तिपूरः ।
 तदनु मुनिपतिर्मतिप्रतिष्ठा-
 जनितरसोऽजनि जीवदेवसूरिः ॥७॥
 वयस्यद्विद्याभिः खलु सङ्ग कलाभिर्गुणगणाः
 सहेलं खेलन्ते बहुमतिलते यतनुवने ।
 यशःश्रीपुष्पस्रक्चयसुरभयः संशयमयीं
 महादोलां मुक्ता सुकृतरसवापीषु विहृताः ॥८॥
 महायोगी भोगिप्रभुनिभभुजस्तस्य शमिनः
 सभायामायातः क्वचिदहनि कश्चिदह्नदृक् ।
 असावुद्यद्विद्याचयजयपताकामिष सुखं
 मुखाज्जिह्वां कृष्टा कृतपरिक्वरोऽप्ये न्यविशत ॥९॥
 प्रीतिव्यालोलमेलिच्छलचलकमलामुच्छलन्युच्छनालि-
 ब्राजभ्राजिष्णुवीचिं स्तिमिततिमिसदृक्कलकलिकमाम् ।
 अद्यभ्यस्तप्रभाषादपि सुकृतसुधासिन्धुधाराधरोऽयं
 दूरं सूरिः प्रपूरे सर इव वरवाग्दृष्टिभिः संसदं सः ॥१०॥
 अथ सुकृतकथान्ते गन्तुमिच्छन् रसज्ञां
 न स परिकरबन्धात् क्रष्टुमीष्टे स्म योगी ।
 भषण इव तदस्मिन्नलसद्वीनशब्दे
 किमिदमिति जनेनापृष्टमाचष्ट सूरिः ॥११॥
 शक्तः पातयितुं नभस्तरुफलं हुङ्कारतोऽकं क्षमो
 मूलस्तम्भमपि चिलोकभुवनं भङ्क्तुं भुजङ्गेश्वरम् ।
 योगीन्द्रोऽदुतभूरिसिद्धिरसिकोऽसौ मत्कपालाप्रये
 प्राप्रः स्तम्भनमाचरन् मयि मया द्राक् प्रत्युत स्तम्भितः ॥१२॥
 वक्रायलम्बितलस्रदसनावबद्ध-
 पर्यस्तिकोऽत्र मदमर्षदधानलेन ।
 कुञ्जार्धनिःसृतमहोरगवेष्टिताङ्गः
 शाखीव शुष्यतुतरामयमित्थमेव ॥१३॥

जिनेश्वरमतामृतार्णववितन्द्वचन्द्रोदय
 प्रमोदय दयां हृदि क्रुधममुं च मुञ्च प्रभो ।
 सदःसदि वदत्यदस्तदनु साधुवर्गे गुरुं
 क्षितौ खटिकयाक्षराण्यलिखदेव योगी तदा ॥१४॥
 उपकृतिमुपकर्तुः सर्वतः कुर्वते ये
 कति धरति न धात्री तानसौ मानशोण्डान् ।
 अपकृतिकृतिनस्तामेव कुर्वीत गुर्वी
 वहति सततमुर्वीमुद्विषेकः स एकः ॥१५॥
 आमृश्येवं स यतिप्रतिना कृष्णभोगीव योगी
 बन्धान्मुक्तः क्रुधमधिवहन् निःश्वसन् निःससार ।
 यातो यस्यां दिशि रिपुरसौ गम्यतां नाद्य तस्या-
 मस्मद्वर्ग्यैरिति च वचनं स्पष्टमाचष्ट सूरिः ॥१६॥
 रतिरिव पतिनाशे श्रीरिषास्यैर्यदोषे
 स्ववशगकषिदोष्ये वागिवाप व्रतं या ।
 नगरबहिरगच्छद्गच्छसाध्वी न्यवेशि
 स्वतनुमनु च तेन द्रोहिणा मोहिता सा ॥१७॥
 मत्वेत्यथो कुशमयं तमयं मुनीशः
 कृत्वा तत्तान वितते तपनस्य तापे ।
 स प्रस्फुरज्ज्वरभरोऽथ विहाय साध्वीं
 लूनाङ्गुलिर्गलितगर्वगुणो जगाम ॥१८॥
 अयमुदयममन्दव्यक्तशक्तिर्व्यनक्ति
 क्वचन वचनसङ्गी नास्य सादृश्यभङ्गी ।
 सततमिति यतीन्दोस्तस्य नर्नर्त कीर्ति-
 र्जगति जगति गङ्गार्ण्यस्तरङ्गाङ्गहारैः ॥१९॥
 पूर्वावीधरगन्धसिन्धुरशिरःसिन्दूरदूरप्रभां
 बिभ्राणे तरणो कदाचन कृतप्राभातिकप्रक्रियः ।
 सूरिर्भूरिभिरेत्य तत्पुरवरेः संमान्य मान्यः सतां
 प्रीतिश्रीरसभावितैर्निजसभावतीं बभाषे द्विजेः ॥२०॥
 गोरैका पतिता कथंचन मृता श्रीब्रह्मशालान्तरे
 स्तेच्छा न प्रविशन्ति तत्र न मृतं कर्षन्ति विप्राः पशुम् ।
 धर्माधार कुपाधुरीण तरसा तस्मान्महाकश्मला-
 दस्मादन्यपुरप्रवेशकलयेवोत्कर्षतः कर्षे तत् ॥२१॥
 मन्त्राकृष्टविशिष्टचेटकचयचाताप देहं त्यजन्
 स्वामी सोऽन्यपुरप्रवेशनमथ ध्यानं दधौ शुद्धधीः ।

स योगिपुरुषोऽकृत प्रमृतगोप्रयोगं मया
स्वरक्षणविचक्षणा त्वघटि चेटकानां घटा ॥ ३१ ॥
भुवनविजयविद्यां सिद्धिकर्मण्यवद्या-
मसुमदसुविनाशेः साधयिष्यन् स योगी ।
चिरविरचितयत्रो मत्कपालग्रहार्थं
विहरति परितो मन्मृत्युकालप्रतीक्षः ॥ ३२ ॥
व्यसेर्नगरनिर्गमे डमस्कध्वनिर्व्यामनि
स्फुटः स्फुरति तद्यदा मम शिरोऽस्थि क्षूयं तदा ।
इतीदृमतिलीलया स मुदमुद्रहन् मञ्चितां
चिराय परिपूरयत्यगुरुचन्दनौघैः पुरा ॥ ३३ ॥
इति विरचितशिष्यः स क्षमी ध्यानशुद्धि-
बुडितषिकटकर्मो निर्मलीभूतचित्तः ।
अमृगयत नटन्तीरष्ठ सिद्धीः कदाचि-
द्विशि विदिशि कदाचिद्गीःश्रियो युक्तपाणी ॥ ३४ ॥
नेचे निमीलयति चेद्वषट्सिद्धिहेतू
भूलोकदर्शनभिया स पतिर्यतीनाम् ।
तदूर्भिभावभरभासुरभूतिमाला-
मालोक्ते बिजगतोरपि किं मुनीन्द्रः ॥ ३५ ॥
इति सुकृतनिधानध्याननिर्धारितायु-
र्भुवमवदिष नात्मध्यान — — — — — ।
— — — — — ने वा रेजतुस्तच्च तत्तत्-
सति विफलितनादेर्दुष्टयोगिप्रयोगः ॥ ३६ ॥
— — — — — तादिनामभिः ।
सूरयो भूरयोऽभूवंस्तत्प्रभावास्तपस्विनः ॥ ३७ ॥
एकः प्राठ — — — — — शु — — — — —
— श्रीजिनदत्तसूरिरुद्रयदूरिप्रभावोऽभवत् ।
तादृग्बिस्तृतकृन्निपीतनभसि — — — — —
---ऽम्भोधरसिन्धुसिन्धुरजयीव्याख्यासु शब्दो गुणः ॥ ३८ ॥
श्रीविद्याश्रीविलासादयेत्प्रबन्धेः सहस्रशः ।
नष्टं मोहतमोऽकारि करैरिव रवेर्जगत् ॥ ३९ ॥
आयुष्यं कथयन्ति जन्तुषु पयःसारः पयोधेः पुनः
पीयूषं पृथिवीजुषामनिमिषीभावाय संभाव्यते ।
विद्वः श्रीजिनदत्तसूरिवचनं सारः सुधानामपि
व्यक्तं मुक्तिमपि प्रयच्छति सतां यत् प्रीतमुत्प्रीतिकृत् ॥ ४० ॥

श्रीजीवदेवसूरीणां त एव परमाणवः ।
जम्बुद्वीपां मेजे तद्गुणैस्तद्विषयः ॥ ४१ ॥
श्रीवायटस्थाननिवासिनस्ते
संभूय भूयस्तरहर्षभाजः ।
कदाचिदागत्य निदेशवेश्म
जगुर्द्विजास्तं मुनिचक्रशक्रम् ॥ ४२ ॥
मरुदातास्माकं भुवनजयिनो तस्य तनयो
तयोः सङ्गे यस्यामजनि हनुमद्वीमभटयोः ।
तथा संक्षेप्यासौ पृथुरपि महाभारतकथा
यथा स्वल्पाभिः स्यात् तिथिभिरतिथिः कर्णपथयोः ॥ ४३ ॥
आज्ञापितस्तदिह कर्मणि सूरिभिस्तेः
ख्यातः क्षितावमरचन्द्र इति स्वशिष्यः ।
श्रीबालभारतमिति प्रततान काव्यं
वीराङ्गमेतदविनश्वरमात्मनोऽङ्गम् ॥ ४४ ॥
शस्ते प्रशस्तिर्गोचरं रङ्गत्कविगुरुक्रमे
निश्चित्य स्पष्टतां नीता नवाशीतिरनुष्ठुभाम् ॥ ४५ ॥
चतुर्युक्तचत्वारिंशत्सर्गैरासन्ननुष्ठुभाम्
षट्सहस्रं पञ्चशती पञ्चाशद्वालभारते ॥ ४६ ॥
इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्गे चतुश्चत्वारिंशः प्रशस्ति-
सर्गः ॥ ४४ ॥ समाप्रश्वायं बालभारतनामा प्रबन्धः ॥ :::: ॥

॥ अथ बालभारतस्योपसंस्कारवर्णनम् ॥

यद्वृक्षलवेन संसृतिरियं संजायतेऽनारतं
यत्पादाम्बु पुनाति भूमिषलयं शंभोर्जटालंकृतिः ।
यं ध्यात्वा निजकर्मसिद्धिमनिशं सर्वं लभन्ते जना-
स्तं नैमि प्रतिसंध्यमीश्वरमहं भक्तानुकम्पापरम् ॥ १ ॥

अपि च ।

यदीयदयया मयेतदुरुक्ताव्यमुद्राङ्गनं
समापितममाययाऽवति निजं जनं योऽञ्जितः ।
तद्विलसितविभ्रमा ननु रमापि यं सेवते
चिसंध्यमनुवासरं शिरसि तत्पदं धारये ॥ २ ॥

अथेदं बालभारतनामकं काव्यमष्टादशपर्वघटितं चतुश्च-
त्वारिंशत्सर्गमितं कविहृदयहारक्रमनवलोकितचरं महाशयपा-

ञ्चालदेशजातचरगवर्नरश्रीमेकलौटसाहेबवर्येण काशिकराज-
कीयपाठशालायां कुतश्चित् परिक्रीय स्वनाम्ना संस्थापितं
विदुषां दृगोचरीभावाय काशीविद्यासुधानिधिनामके पण्डि-
तपत्रे मुद्रणार्हमाकलय्यैकमेव पुस्तकमालम्ब्याशुद्विबाहुल्यान्-
हता प्रयत्नेन मया परिशोध्य परिशोध्यारम्भत एकादशसर्गप-
र्यन्तं मुद्रितम् ।

अथ पुस्तकस्यैकस्यैवावलम्बतो मुद्रणेन कारणेन नातितु-
ष्टमनसा प्रति पुस्तकालयं धाराणस्यामस्यां पुनः पुनरन्विष्य-
माणं पुस्तकान्तरं महामनसः श्रेष्ठिवरस्य निसर्गतो विद्वदु-
पकृतिपरस्य हरिश्चन्द्रेतिसुहृद्गीतनामधेयस्य धनिकवर्यस्य स-
रस्वतीसद्वृत्तस्तदाज्ञयैकमपरमपि पुस्तकमासादितम् । ततश्च
पुस्तकान्तरसाहाय्याच्चातिश्रमभृता मया चतुरीत्येव द्वादश-
तमसर्गमारभ्य त्रिचत्वारिंशत्तमसर्गपर्यन्तमङ्कितम् । मध्ये मध्ये
च समीचीनं तदीयं पाठमासाद्य पाठान्तरमपि मुद्रितम् ।

अथ चतुश्चत्वारिंशत्तमसर्गमुद्रणावसरे प्रोक्तचरपुस्तकान्त-
रमपि खण्डितमालस्य पुनस्तद्रेकमेव पुस्तकमालम्ब्य मुद्रयितु-
कामेन मया देववशान्मध्ये कतिपयैरक्षरैः पदैः पादैश्च रिक्त-
तां विभाव्य पुस्तकान्तरं चालभमानेन तत्पुस्तकस्यपाठं य-
थावस्थितमेवागत्याङ्गीकृत्य रिक्तस्थानेषु — — — एवमा-
काराक्षराद्यभावसूचकरेखालेखपुरःसरं नातिहृष्टमनसा चतु-
श्चत्वारिंशत्तमसर्गोऽपि मुद्रित इति ।

यदा च क्वचिच्चत्वारिंशत्तमसर्गस्यादर्शान्तरं लप्स्ये तदा
पुनर्मुद्रयिष्ये इति मदीयां प्रार्थनामाकलयन्तु गुणैकयाहिणः
सुधिय इति ।

अथ च प्रतिसर्गमादावयिमसर्गश्लोकसंख्यासूचकं ग्रन्थायम्
(२५८) इत्येवमङ्कुराटितं प्रकारमन्तेऽपि विधान्तरेण दृश्य-
मानत्वादुपेक्षिषि । सर्गसमाप्तिप्रसंगे च पुस्तकद्वयेऽपि इति
श्रीत्यादिघटितेषु वाक्येषु पण्डितश्रीमदमरचन्द्रविरचिते इति
श्रीबालभारतनाम्नीति क्वचिदुपलभ्य क्वचिच्चानुपलभ्यैकयैव
परिपाठ्या श्रीमदमरचन्द्रविरचिते बालभारतनाम्नीत्येव प्रायो
विनिवेशितमिति ।

तदित्यमिदं बालभारतनामकं काव्यं सहृदयकविहृदया-
ङ्गादजनकं परमकाव्यिकस्य सकलजनमनोऽभिलषितपरिपू-
र्तिकारकस्य समसपरिश्रमान्तर्यामिणो दयाब्धेः श्रीमतो भग-
वतः परमेश्वरस्यानुकम्पयातिमहदपि मुद्रणविधया समाप्तिं
नीतम् । अस्यैव च भगवतः कृपया दिगन्तेषु व्याप्य मुदमा-
वहतु सुधियामवलोकनेनेति ।

अत्राज्ञानाद्वान्तिवशाद्गानवहितचित्ततो वा यत् किंचिद-
शुद्धिम् पठं मुद्रितमुपलस्येत तदनुकम्पया सुधियः शोध-

यन्तु ताम्यन्तु च मदीयमागः स्वतः सदुपकृतिपराः सन्तो
महामहिमान इत्यलं बहुविलेखनेन तथाविधेषु महात्मसु
विपश्चिद्वरेष्विति शिवम् ॥ :: :: ॥

सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापकः कान्यकुब्जस्त्रिपाठ्युपनामको
वेचनरामशर्मा ॥

॥ अथ तत्त्वमुक्तावल्याः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

जगज्जयति यत्कृपाविलसितेन यस्योदरा-
दिदं भवति यच्च वै लयमुपैति चान्तेऽखिलम् ।

स्वभक्तमनसेप्सितं सपदि यः प्रभुः साधय-
त्यमुं सकलमङ्गलप्रभवमीशमीडेऽन्वहम् ॥ १ ॥

अथेयं तत्त्वमुक्तावली ब्रह्मजीवयोरत्यन्तभेदः सेव्यसेवक-
भावश्च, तयोश्चाखण्डा सेव्यसेवकभावबुद्धिर्मुक्तिरित्येवंविध-
द्वैतमतप्रचारकस्य मध्वाचार्यस्य मतानुसारिणा नारायणभट्ट-
शिष्येण बङ्गदेशीयेन चक्रवर्त्युपनामकेन पुराणश्रवणवृत्तिना
गौडेन पूर्णानन्दकविना विरचिता श्लोकशतमात्रघटिता
अद्वैतमतस्योपरि दूषणशतप्रतिपादिका प्रायो गुप्तमा लोके-
ऽनुपलभ्यमाना समासादिता ।

ततश्चैतादृशीं विचित्रां तत्त्वमुक्तावलीं विदुज्जनमनोर-
ज्जनाय पर्याप्तामाकलय्य काशीविद्यासुधानिधौ पण्डितपत्रे
मुद्रणेन सर्वविपश्चितामवलोकनपथमागत्याद्वैतमते द्वैतम-
तरीत्या दोषशतोद्भावनेन विचित्रचमत्कारप्रदर्शकतया प्रमोद-
मेषा जनयिष्यतीति प्रार्थितेन श्रीमन्महामहाशयमहामहिम-
विद्वद्वरप्रभुवर्यगाफसाहेबवर्येण प्रोक्तचरपत्रे मुद्रणाय कृतानुम-
तिकस्तस्संपादनाय मुद्रणे संप्रति प्रवृत्तोऽस्मीति शिवम् ॥:::॥

सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापकः कान्यकुब्जस्त्रिपाठ्युपनामको
वेचनराम शर्मा ॥

॥ अथ तत्त्वमुक्तावल्याः ॥

॥ प्रारम्भः ॥

अनुगतजनपालः क्रूरभूपालकाल-
स्तरुणतरतमालश्यामलो नन्दबालः ।
बहुकिरणकरालः सर्वशक्त्या विशालः
स जयति घृतमालश्चन्द्रकोट्टासिभालः ॥ १ ॥
पौराणिकोऽयं स्वमतानुसारी
प्रातः पुराणं पठति प्रकामम् ।

शृणोति भक्तः प्रणिधानपूर्व
यन्त्यर्थतात्पर्यनिविष्टचेताः ॥ २ ॥

जीवात्मनोरैक्यमतं विहाय
भेदं तयोः स्थापयति स्म युतया ।

श्रुतिं स्मृतिं तच्च बहुप्रमाणं
कृत्वानुमानं बहुधातनोति ॥ ३ ॥

जीवोऽयं ब्रह्मणो भिन्नः परिच्छिन्नो यतः सदा ।
इत्यादिवहवो ज्ञेया अनुमानेषु हेतवः ॥ ४ ॥

ननु घटपटयोरैक्यं
घटेत वक्तुं प्रमेयत्वात् ।

अनयोर्नाहि नाह तद्व-
द्यस्माद्ब्रह्माप्रमेयमेव स्यात् ॥ ५ ॥

साक्षात् तत्त्वमसीति वेदविषयं वाक्यं तु यद्विद्यते
तस्यार्थं कुरुते स्वकीयमतविद्वेदैर्मथित्वा मतिम् ।

तच्छब्दोऽव्ययमेव भेदक इह त्वं तच्च भेदो यतः
षष्ठीलोपमिता त्वमेव न हितद्वाक्यार्थं यतादृशः ॥ ६ ॥

सर्वज्ञः सर्वदर्शी चिभुवनमखिलं त्वं तु यस्योदरान्तः
सर्वेषां सृष्टिरक्षालयमपि कुरुते भूविभङ्गेन सदाः ।

अञ्चः सापेक्षदर्शी त्वमसि स भगवान् सर्वलोकैकसाक्षी
नानात्वं ते स एको जडमलिनतरस्त्वं हि नैवंविधः सः ॥ ७ ॥

ब्रह्माहमस्मीति यदस्ति वाक्यं
ज्ञेया त्वयार्षेप्रथमेव तच्च ।

दृष्टान्तवाक्ये कथमन्यथा चेत्
षष्ठी तु बह्वैरिव विस्फुलिङ्गाः ॥ ८ ॥

अग्निं माणवकं वदन्ति कथयः पूर्णेन्दुबिम्बं मुखं
नीलेन्दीवरमीक्षणं कुचतटीं मेरुं करं पल्लवम् ।

आहार्यं भ्रमतो भवेत् पुनरियं भेदेऽप्यभेदा मतिः
कर्तव्या गतिरीदृशी खलु तथा ब्रह्माहमस्मि श्रुतेः ॥ ९ ॥

यथा समुद्रे बहवस्तरङ्गा-
स्तथा वयं ब्रह्मणि भूरिजीवाः ।

भवेत् तरङ्गो न कदाचिदब्धि-
स्त्वं ब्रह्म कस्माद्भवितासि जीवः ॥ १० ॥

ज्ञानं चाज्ञानमेव द्वयमपि विदितं सर्वशास्त्रान्तराले
धर्माधर्मौ च विद्या तदनु तदितरा पृष्ठलग्ना विभाति ।

एवं सर्वत्र युग्मं भवति खलु तथा ब्रह्मजीवो प्रसिद्धो
स्मादेक्यं तयोः स्यादकपटमनसा हन्त सन्तो घदन्तु ॥११॥

तस्य श्रीपरमेश्वरस्य निखिलाधारस्य मायाविने
जीव त्वं प्रतिबिम्ब एष भगवान् बिम्बः स्वयं राजते ।

एकः खे खलु चन्द्रमा बहुविधस्तोयादिके दृश्यते
तद्विम्बप्रतिबिम्बयोरिव भिदा जीव त्वया ब्रह्मणः ॥१२॥

अप्रमेयमवितर्क्यमनीहं

ब्रह्म तत् कथितमागमवाक्येः ।

गोचरोऽसि वचसो मनसस्त्वं

ब्रह्मणा तव कथं भवितेक्यम् ॥ १३ ॥

मायावादमतान्धकारमुषितप्रज्ञोऽसि यस्मादहं
ब्रह्मास्मीति वचो मुहुर्वदसि रे जीव त्वमुन्मत्तवत् ।

ऐश्वर्यं तव कुच कुच विभुता सर्वज्ञता कुच ते
तन्मेरोरिव सर्षपेण हि भिदा जीव त्वया ब्रह्मणः ॥१४॥

परिच्छिन्नो जीवस्त्वमसि स खलु व्यापकतम-
स्त्वमेकत्र स्थाता भवसि स हि सर्वत्र सततम् ।

सुखी दुःखी त्वं रे क्षणिक स सुखी सर्वसमये
कथं सोऽहं वाक्यं वदसि बत लज्जां न कुरुषे ॥१५॥

काचः काचो मणिरपि मणिः शुक्तिरेवास्ति शुक्ती
रूप्यं रूप्यं न भवति कदा व्यत्ययज्ञानमेषाम् ।

अन्येषां तु स्फुरति यदिदं ज्ञानमन्यत्र तत् तु
भ्रान्त्या जीवः प्रवदति तथा तत्त्वमस्यादि वाक्यम् ॥१६॥

तच्छब्दार्थः प्रकटपरमानन्दपूर्णा मृताब्धि-
स्त्वं शब्दार्थो भवभयभरव्ययचितोऽतिदुःखी ।

तस्मादेक्यं न भवति तयोर्भिन्नयोर्वस्तुगत्या
भेदः सत्यं सकलजगतां त्वं हि दासस्तदीयः ॥१७॥

शब्दैर्ब्रह्मणि वक्तव्ये व्यापारो नाभिधा भवेत् ।

शक्तिर्नास्ति यतस्तेषां लक्षणा तेन कल्प्यते ॥१८॥

एवं चेन्नक्षणा कस्माच्छब्दसंबन्धजा यतः ।

संबन्धस्तत्र केन स्यादसङ्गाद्वैतवस्तुनि ॥ १९ ॥

मुख्यार्थबाधे खलु तेन योगे

प्रयोजनाद्वा खलु कृठितो वा ।

वृत्त्या ययान्यो ननु लक्ष्यतेऽर्थः

सा लक्षणा स्यात्स्त्रितयं च हेतुः ॥ २० ॥

अभिधा नास्ति चेत् कस्माल्लक्षणा तत्र जायते ।

आदावेकत्र बाधः स्यात् पश्चादन्यत्र लक्षणा ॥२१॥

नाङ्गीकृताभिधा यस्य लक्षणा तस्य नो भवेत् ।

नास्ति यामः कुतः सीमा न पुत्रो जनकं विना ॥२२॥

कुन्ताः खड्गा धनुर्बाणाः प्रविशन्त्यत्र लक्षणा ।

स्वसिद्धये पराक्षेपो यन्नो गतिरचेतने ॥ २३ ॥

गङ्गायां घोष इत्यत्र परार्थे स्वसमर्पणम् ।

घोषाधिकरणं यस्मान्न गङ्गा जलरूपिणी ॥ २४ ॥

तादूप्यमायुर्धृतमत्र जातं

यदायुरेवेदमभेदबुद्धिः ।

वाक्यार्थबोधो भवितोपचारा-

देक्यं तु नो वास्तवमेव जातम् ॥ २५ ॥

अद्वैतं स्थापितं यन्नाल्लक्षणा समुपाश्रिता ।

शक्यो लक्ष्यश्च संबन्धस्ततस्त्रितयमागतम् ॥ २६ ॥

नाभिधा समयभावाद्देत्वभावान्न लक्षणा ।

मायावादिमते ब्रह्म बोध्यते केन हेतुना ॥ २७ ॥

वेदे तु मुख्यया वृत्त्या जगत्कर्तृति कथ्यते ।

सकर्तृकत्वमेतेषामनुमानाच्च सिध्यति ॥ २८ ॥

वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं

प्रमेय आस्ते खलु तत्र तत्र

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेदो

वेदस्ततस्तद्विषयीकरोति ॥ २९ ॥

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ।

किमुत ब्रह्मणीशाने स चराचरकर्तरि ॥ ३० ॥

वाचो निवृत्तिर्मनसा सहेति

तस्यायमर्थः क्रियते शृणुध्वम्

हृदा समं तद्विषयीकरोति

ततो निवृत्तानवगाह्यभावात् ॥ ३१ ॥

अगोचरं मनोवाचामिति शब्दात् प्रतीयते ।

शब्दस्यैव ततो वाच्यं नच शब्दः स्खलद्गतिः ॥३२॥

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।

इत्यादि मुनिवाक्यं तु भ्रान्तप्रलपितं नहि ॥ ३३ ॥

सन्निदानन्दशब्दानां संकेतो ब्रह्मणि ध्रुवम् ।

यथा घटपटादीनां तत्तदर्थवलोकनम् ॥ ३४ ॥

प्रयोऽप्यप्रेक्षोक्तिभ्यां संकेतग्रह ईरितः ।
 आपातेऽप्युक्तः-कश्चाद् व्युत्पन्नो ब्रह्मको भवेत् ॥ ३५ ॥
 यत्रचाद् व्युत्पन्नानां ब्रह्माभ्यासात् पुनः पुनः ।
 ब्रह्मादिपदसंकेतः शिष्यस्योत्पद्यते ध्रुवम् ॥ ३६ ॥
 इयं सकर्तृका नूनं स्थितिर्भस्वितुमर्हति ।
 कार्यत्वं तत्र हेतुः स्याद् घटादौ दृश्यते यथा ॥ ३७ ॥
 कर्तृत्वसिद्धौ परमेश्वरस्य
 शरीरसिद्धिः स्वतः एव जाता ।
 घटादिकार्येष्वपि दृश्यते स्म
 कर्तो शरीरो खलु नाशरीरी ॥ ३८ ॥
 यदास्ति देहः परमेश्वरस्य
 तदास्मदादिप्रतिमो हि स स्यात् ।
 व्यपारसत्त्वे सति कर्तृकत्वं
 किंचिद्विशेषं न बिलोकयामि ॥ ३९ ॥
 तत् कथ्यते भगवतो महदन्तरं यत्
 कुटालदातृहलपादिभृतां जनानाम् ।
 यत्ने षडूर्ध्वविषयाः श्रमभारखिन्ना
 भूभङ्गमाश्विषये स करोति सर्वम् ॥ ४० ॥
 अकर्तृमन्यथा कर्तुं कर्तुं प्रभवति प्रभुः ।
 अतस्तयोर्विजानीयादन्तरं महदन्तरम् ॥ ४१ ॥
 यदास्ति भोगप्रयतनं शरीरं
 लोके प्रसिद्धं तदपि प्रकामम् ।
 लक्ष्मीपतित्वाद्गवच्छरीरे
 न्यूनं न किंचिद् घटते समयम् ॥ ४२ ॥
 यद्यच्छरीरं तददृष्टयुक्त-
 मेतादृशी व्याप्तिरुक्ता चेत् ।
 तदास्मदादिप्रबलेरदृष्टेः
 संप्रेरितो यः खलु सर्वकर्ता ॥ ४३ ॥
 यद्यच्छरीरं तदन्तित्यमेव
 व्याप्तिस्ततोऽपीश्वरान्त्यदेहः ।
 सर्वेषु दर्शो खलु भूरन्तिया
 न्तिया यथा सा परमाशुक्ला ॥ ४४ ॥
 नादृष्टमेकस्य जनस्य कस्मा-
 दन्यत्र लभं भवतीति सिद्धम् ।

यस्माद्भगवताऽशुभाशुभाभ्या-
 मन्तित्वरात्रान् खलु चक्रपाणिः ॥ ४५ ॥
 श्रुतं पुरा यज्जगदीश्वरस्य
 नाभ्याम्बुजात् सर्वमिदं बभूव ।
 शरीरसिद्धिस्ततः यत्र जाता
 नाभिः कथं हन्त विना शरीरम् ॥ ४६ ॥
 सर्वेन्द्रियास्वाद्यमतिप्रसन्नं
 शरीरमीशस्य हि षट्पुष्पाक्षम् ।
 वेदेभ्य सर्वैरधिगम्यमानं
 तत्पादशेषोदकमेव गङ्गा ॥ ४७ ॥
 अधर्मवृद्धिः खलु धर्महासो
 यदा यदा कालवशादुपैति ।
 तदा तदा साधुजनस्य रक्षा-
 मसाधुनाशं भगवान् करोति ॥ ४८ ॥
 अवतारावतारित्वादीशो हि द्विविधः स्मृतः ।
 भक्ताभक्तविभेदेन जीवोऽपि भवति द्विधा ॥ ४९ ॥
 तत्रैव केचित् परमेश्वरस्य
 वदन्ति जीवं प्रतिबिम्बमेव ।
 मतं तु तेषां घटते न सम्यग्-
 यतो व्यवस्थापयितुं न शक्यम् ॥ ५० ॥
 तथाहि कस्मात् प्रतिबिम्बमासीत्
 तस्यापरिच्छिन्ननिर्ज्वलस्य
 जडस्य कस्मान्निगमेक्तधर्मा-
 धर्मोत्थतत्सुखदुःखभोगः ॥ ५१ ॥
 प्रतिबिम्बं भवेन्नूनं परिच्छिन्नस्य वस्तुनः ।
 अपरिच्छिन्नता यस्य तस्य तद्विबिता कथम् ॥ ५२ ॥
 रामानुजः शिष्टगणायगणयो
 निनिन्द बिम्बप्रतिबिम्बवादम् ।
 शिष्टैर्गृहीतं न यतो मतं तत्
 तस्माद्वेत् चारुतरं न नूनम् ॥ ५३ ॥
 तयोरनादिभेदोऽस्ति द्वासुपर्णाविति श्रुतेः ।
 सखायमिति निर्देशादेकं तु घटते कथम् ॥ ५४ ॥
 ब्रह्मेवाहं न संसारी ब्रह्मण्यात्मन ईक्षणात् ।
 शोकादिभिर्निवृत्तिः स्यात् फलं त्रेक्यं कदाचन ॥ ५५ ॥

अहमेव खलु ब्रह्म ब्रह्मणस्त्वात्मनीयत्वात् ।
 यरोचविनिवृत्तिः स्यात् कलं नैक्यं कदाचन ॥ ५६ ॥
 एकाग्रबुद्ध्या परिशीलनेन
 ब्रह्मेव स स्यादिति नैव वाच्यम् ।
 किंचिद्गुणस्येव भवेत् प्रवेशो
 यत् कीटभृङ्गादिषु दृष्टमित्थम् ॥ ५७ ॥
 भक्त्या सदा ब्राह्मणपूजनेन
 शू.ऽपि स ब्राह्मणतामुपैति ।
 किंचिद्गुणस्येव भवेत् प्रवेशो
 न ब्राह्मणः स्यात् खलु शूद्रजातिः ॥ ५८ ॥
 श्रीसूचकारेण कृतो हि भेदो
 यत् कर्मकर्तृव्यपदेश उक्तः ।
 व्याख्या कृता भाष्यकृता तथैव
 गुह्यं प्रविष्टाविति भेदवाक्येः ॥ ५९ ॥
 स्मृतेश्च हेतोरपि भिन्न आत्मा
 नैसर्गिकः सिध्यति भेद एव ।
 न चेत् कथं सेवकसेव्यभावः
 कथोक्तिरेषा खलु भाष्यकर्तुः ॥ ६० ॥
 अहं सुखी क्वापि भवामि दुःखी
 सुखस्वरूपी सततं स आत्मा ।
 एवं हि भेदः कथमेक्यमेव
 तयोर्द्वयोर्भिन्नपदार्थयोः स्यात् ॥ ६१ ॥
 नित्यं स्वयंज्योतिरनावृत्तोऽसा-
 वतीव शुद्धा जगदेकसाक्षी ।
 जीवस्तु नैवविध एव तस्मा-
 दभेदवृक्षोपरि वक्षपातः ॥ ६२ ॥
 जीवात्मनोर्ये प्रवदन्त्यभेदं
 तेषां मते द्वन्द्वसमासबाधः ।
 उदाहृतं वा दृषदादिरूपं
 द्वन्द्वो हि भेदे न कदाप्यभेदे ॥ ६३ ॥
 अभेदे जायते नूनं समासः कर्मधारयः ।
 सामानाधिकरण्येन नीलोत्पलमुदाहृतम् ॥ ६४ ॥
 अन्नं ब्रह्मेति वाक्यानि यथा तिष्ठन्ति भूरिशः ।

तथा ब्रह्माहमस्मीति विज्ञेयोपासनापरा ॥ ६५ ॥
 अभेदो वास्तवो नैव श्रूयते यच्च कुचक्षित् ।
 ज्ञेयं तदखिलं वाक्यं तदेवोपासनापरम् ॥ ६६ ॥
 भेदेऽप्यभेदेऽपि बहूनि सन्ति
 वाक्यानि नूनं निगमे पुराणे ।
 मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य तत्त्वं
 पथ्यं स्वकीयं प्रवदन्तु धीराः ॥ ६७ ॥
 भ्रान्तप्रतारितमतेन नु जीव रे त्वं
 ब्रह्माहमस्मि वचनं कुरु दूरमास्यात् ।
 तत् त्वं कथं भवसि देवहृत प्रकामं
 संसारदुस्तरमहार्णवमध्यमग्नः ॥ ६८ ॥
 लक्ष्मीकान्तः प्रकटपरमानन्दपूर्णोमृताब्धिः
 सेव्या रुद्रप्रभृतिविबुधेर्यस्य पादाम्बु गङ्गा ।
 सृष्टेः पूर्वं सृजति निखिलं भूविभङ्गेन सदाः
 सोऽहं कस्माद्वदसि वत रे जीव रङ्गो न राजा ॥ ६९ ॥
 येन व्याघ्रमखण्डमखण्डलमिदं ब्रह्माण्डभाण्डादिकं
 ररे मन्दमते त्वया कथमहो सोऽहं वचः कथ्यते ।
 पश्य त्वं निजवैभवं स्वहृदये कृत्वा मतिं निश्चलां
 व्यूहः किं मयकोदरे प्रविशति प्रोद्गामदिदन्तिनाम् ॥ ७० ॥
 कस्य त्वं कुत आगतः कथमरे संसारबन्धज्ज-
 स्तत्त्वं तत् परिचिन्तय स्वहृदये भ्रान्तस्य मार्गं त्यज ।
 सोऽहंभावदसेव्यसेवकतया नित्यं भव श्रीहरिं
 तेन स्यात् तव सद्गतिर्ध्रुवमधः पातो भवेदन्यथा ॥ ७१ ॥
 नानायोगिषु गर्भवासविषये दुःखं महत् प्राप्यते
 स्वर्गे वा नरके पुनः पुनरहो जीव त्वया भ्रम्यते ।
 सोऽहं ज्ञानमिदं भ्रमस्तव भव त्वं पादपद्मं हरे-
 स्तस्य त्वं किल सेवकः स भगवांस्त्रेलोच्यनाथो यतः ॥ ७२ ॥
 अद्वैताख्यमतं विहाय कटिति द्वेते प्रवृत्तो भव
 स्वान्ते संप्रति विद्यते यदि हरावेकान्तभक्तिस्तव ।
 वाक्यं नारदपञ्चरात्रविषयेऽप्यन्यत्र सर्वत्र च
 ज्ञात्वा वैष्णवतन्त्रसूक्तमखिलं निर्णीयतां यद्विदुः ॥ ७३ ॥
 केनोपदिष्टोऽसि महाकुबुद्धिना
 ब्रह्माहमस्मीति यतस्त्वयोच्यते ।

१ अत्र अतिरिक्त्याहार्यम् ।

रुद्रादिदेवैः सततं यदर्च्यते
 तत् त्वं कथं मूढ विचार्य दृश्यताम् ॥ ७४ ॥
 शक्ता ज्ञातुमहो न मेदमनयोर्जीवात्मनोर्दुर्जना
 मायावाददुरायह्यसितधीस्तत्रैव हेतुर्महान् ।
 पिताधिक्यवतां यथैव रसना खण्डस्थितां माधुरीं
 गृह्णन्ति किल काचकामलवतां नेत्रे यथा शुभ्रताम् ॥ ७५ ॥
 यस्यैव चेतन्यलवेन जीव
 जातोऽसि चेतन्यवतां वरेभ्यः ।
 मा ब्रूहि सोऽहं शठ कः कृतघ्न-
 दन्यः पदं वाञ्छति हन्त भर्तुः ॥ ७६ ॥
 न्यस्तः श्रीपरमेश्वरेण कृपया चेतन्यलेशस्त्वयि
 त्वं तस्मात् परमेश्वरः स्वयमहो नायाति धत्तुं शठ ।
 लब्ध्वा कश्चन दुर्जनः खलु यथा हस्त्यश्वपादातकं
 भूपादेव तदीयराज्यपदवीं चक्रे गृहीतुं मनः ॥ ७७ ॥
 माया यस्य वशं गता बलवती चेलोत्थसंमोहिनी
 विज्ञेयः प्रभुरीश्वरः स भगवानानन्दसच्चिद्वनः ।
 यस्तस्या वशमागतः खलु नसि प्रोतोऽष्टकल्पः सदा
 ज्ञातव्यः स हि जीव इत्यमनयोरस्त्येव भेदो महान् ॥ ७८ ॥
 ज्ञात्वा सांख्यकणादगोतममतं पातञ्जलीयं मतं
 मीमांसामतभट्टभास्करमतं षट्दर्शनाभ्यन्तरे ।
 सिद्धान्तं कथयन्तु हन्त सुधियो जीवात्मनोर्वस्तुतः
 बिभेदोऽस्ति किमेकता किमथवा भेदेऽप्यभेदस्तयोः ॥ ७९ ॥
 शास्त्रेषु पञ्चसु मया खलु तत्र तत्र
 जीवात्मनोरतितरां श्रुत एव भेदः ।
 वेदान्तशास्त्रभषितं किमिदं श्रवामि
 भेदं ततोऽन्यमुभयं चिविधं विचिषम् ॥ ८० ॥
 स्वातन्त्र्ययोगाद्वधति स्वतन्त्रो
 विश्वस्य कर्ता जगदीश्वरो यः ।
 जीवः पराधीनतया प्रसिद्धः
 कस्मात् तयोरेक्यमहो वदन्ति ॥ ८१ ॥
 नाना रसा मधुनि भिन्नतया तरूणां
 सन्ति चिदोषहरणं कथमन्यथा स्यात् ।
 जीवास्तथा भगवति प्रलये विलीना
 नेक्यं गताः खलु यतः पृथगेव मृष्टो ॥ ८२ ॥

नदीसमुद्रयोर्भेदः शुद्धोदलवणोदयोः ।
 तथा जीवेश्वरो भिन्नो विलक्षणगुणान्वितो ॥ ८३ ॥
 नद्यः समुद्रे मिलिताः समन्ता-
 त्रेक्यं गता भिन्नतया न भ्रान्ति ।
 जीरोदशुद्धोदकयोर्बिभेदा-
 दास्ते तयोर्वास्तव एव भेदः ॥ ८४ ॥
 दुग्धे तोयं मिलितमपरे नेत्रे पश्यन्ति भेदं
 हंसस्तावत् सपदि कुरुते जीरनीरस्य भेदम् ।
 एवं जीवा लयमधिपरब्रह्मस्थीशे विलीना
 भक्ता भेदं विदधति गुरोर्वाक्यमासाद्य सदाः ॥ ८५ ॥
 दुग्धं दुग्धे जलमपि जले मिश्रितं सर्वथा त-
 त्रेकीभूतं नियतमुभयोर्मानमस्त्येव यस्मात् ।
 एवं जीवाः परमपुरुषे ध्यानयोमाद्विलीना
 नेक्यं प्राप्ता विमलमतयः सन्त एवं वदन्ति ॥ ८६ ॥
 केचिद्वादवलाः कुतर्कजलधौ मग्नाः कुमार्गे रता
 मिथ्याकल्पनकल्पनाशतयुता भ्रान्ता जगद्वामकाः ।
 ब्रह्मेवाहमिदं चराचरमपि ब्रह्मेव दृष्ट्याखिलं
 प्राकुर्येत् तदसन्मनोरथ इति व्याख्यातमत्र स्फुटम् ॥ ८७ ॥
 सकलमिदमहं च ब्रह्मभूतं यदि स्या-
 महं खलु तदा स्यादावयोरैक्यमेव ।
 तत्र धनसुतदारा मामकीनास्तदा स्यु-
 र्मेम च तत्र भवेयुर्नौवयोरस्ति भेदः ॥ ८८ ॥
 विधिर्निबेधश्च तदा कथं स्या-
 देक्यं यतो नास्ति च वर्णभेदः ।
 निर्णीतमद्वैतमतं तथा चे-
 द्वाद्वास्तदा को विहितोऽपराधः ॥ ८९ ॥
 भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधाना-
 ष्वजीवाभिधानादपि भिन्न आत्मा ।
 इतीरिति भागवते तृतीये
 स्कन्धे पुरस्तात् कपिलेन मातुः ॥ ९० ॥
 ये ध्यायन्ति गुरुपदिष्टपदवीमालम्ब्य शून्यालये
 शून्यान्तःकरणेन शून्यमखिलं शून्यं च तद्वैतम् ।
 किं वाच्यं बहु तत्र शून्यविषये नो वाक्प्रवृत्तिर्यत्-
 स्तेषां शून्यधियां भवेत् फलमपि प्रायेण शून्यं खलु ॥ ९१ ॥

शून्यवादस्य निन्दायां भारते व्यासभावितम् ।
 तेषां तमः शरीराणां तम एव परायणम् ॥ ६२ ॥
 कपिलेन यदुद्धृष्टं स्यामरश्मिपुरः पुरा ।
 तदेव भारते पश्चाद्वासेन समुदाहृतम् ॥ ६३ ॥
 नेर्गुण्यवादो गुणसागरेऽपि
 तेषामहो गडुरिकाप्रवाहः ।
 सुखस्य भाष्यं पृथगेव कृत्वा
 प्रतारयन्ति स्वमतप्रपन्नान् ॥ ६४ ॥
 ऐश्वर्यकर्तृत्वमुखाः समया
 निस्था गुणास्ते परमेश्वरस्य ।
 अतो गुणी निर्गुण एव कस्मान्-
 नेर्गुण्यवादस्तु विवाद एव ॥ ६५ ॥
 ज्ञानेच्छाकृतिमानयं स भगवान् निर्धर्मकत्वं कुतो
 वेदेर्वा प्रतिपादयते कथमहो निर्धर्मकश्चेत् तदा ।
 नेर्गुण्यं गुणसागरेऽपि गदितुं तूष्णीं कथं शक्यते
 स्वीयान्तःकरणे विचार्य भवता निर्णीयतां यद्वेत् ॥ ६६ ॥
 प्रतीयते क्वापि न वेदलोके
 निर्धर्मकं वस्तु खण्ड्यतुल्यम् ।
 प्रतीतिरास्ते यदि तस्य वेदा-
 द्वेदाः प्रमाणं खलु नो तदा स्यात् ॥ ६७ ॥
 प्रस्तरो यजमानो वे यथाच यज्ञसन्धनम् ।
 धर्मकथे तथाचपि निर्धर्मस्तु प्रतीयते ॥ ६८ ॥
 न धर्मधर्मिभावस्तु कुत्रापि भवतादृतः ।
 बाधे कल्पितधर्मस्याबाधः सर्वत्र जायते ॥ ६९ ॥
 निर्धर्मब्रह्मबोधे नो सत्यादेरनुकूलता ।
 स सत्यधर्म इत्यादौ प्रतिकूलत्वमागतम् ॥ ७० ॥
 किंच कुत्रापि धर्मित्वे सिद्धे सिध्यति कल्पना ।
 शुक्ती रजतमित्यत्र प्रसिद्धं रजतं भवेत् ॥ ७१ ॥
 आत्मोपादानकं विश्वमविद्याकल्पितं भवेत् ।
 केचिद्विवर्तमिच्छन्ति तत्र हृद्यान्तरं मम ॥ ७२ ॥
 मिथ्याभूतमिदं विश्वमिति वक्तुं न शक्यते ।
 नित्यक्रीडाप्रवृत्तस्य क्रीडाभाण्डं यतो हरेः ॥ ७३ ॥
 न स्वप्नतुल्यो भवति प्रपञ्चः
 स्वप्नेऽस्ति निद्रा खलु भूरिदोषः ।

भुक्तं न पीतं नहि तत्र तृप्ये
 जायदृशायां कुस्ते न तृप्तिम् ॥ ७४ ॥
 यद्येन मिथ्या परितृश्यमान-
 मर्थक्रियाकारि तदा कथं स्यात् ।
 दृष्टेन तोयान्तरं तु ज्ञातं
 मिथ्या न तन्नस्वरमेव नूनम् ॥ ७५ ॥
 मिथ्याभूतं यदिदमखिलं सर्वमेतद्विरुद्धं
 प्रायश्चित्तप्रभृति कथितं धर्मशास्त्रे किमर्थम् ।
 एते चेराः किमिति धरणीनायकेनापि दग्ध्या
 मायावादी सप्तथमिदं कर्त्तुं सर्वं तु मिथ्या ॥ ७६ ॥
 स्रग्भोगिभोगोपम एव वक्तुं
 त्वया प्रपञ्चः खलु शक्यते नो ।
 विशेषदृष्ट्या ननु नात्र बाधः
 प्रवाहनिष्ठः सततं विभाति ॥ ७७ ॥
 अयं प्रपञ्चः खलु सत्यभूतो
 मिथ्या न च श्रीपतिसंग्रहेण ।
 शुद्धस्वमेतस्य निवेदनेन
 स्वर्गं यथा रावति धातुजातम् ॥ ७८ ॥
 वेराभ्यभोगावपि भक्तिमध्ये
 स्थिताबुदासीनतया खलु द्वौ ।
 ब्रह्मप्रसादग्रहणं तु नित्यं
 भोगः कदाचिन्न हि भक्तिरेव ॥ ७९ ॥
 अत्यन्तमिनिवेशेन भोगीति विषयीभवेत् ।
 विरक्तस्तदभावे तु स्यादेवं परमार्थता ॥ ८० ॥
 सत्सङ्गेन पुनः पुनर्भगतो लीलाकथाकर्बना-
 द्युत्थप्रेम विशुद्धभक्तिलहरीचेतः सरस्यामभूत् ।
 अद्वैतं तु मतं विहाय सहसा द्वैते प्रवृत्ता वयं
 लक्ष्मीकान्तपदारविन्दमुगलं स्वरं भजामो वयम् ॥ ८१ ॥
 अस्ति लोकविषये व्यवहारो
 सचकीयपुरुषः खलु राजा ।
 ब्रह्मजीवविषयेऽपि लघेव
 श्रूयते विविधमायमवधारणम् ॥ ८२ ॥
 यस्मिन्नत्यन्तिमापत् चिमुवनसहितं चन्द्रसूर्यादि सर्वं
 यस्मिन्नाशान्तमास्ते ब्रजति च विलयं स्वस्वकालेन यस्मिन् ।

वेदेर्ब्रह्मापि वक्तुं प्रभवति न कदा यं गुणातीतमीशं
सोऽहं वाक्यं तु कस्मादुपदिशसि गुरो मन्दभाग्याय मह्यम् ॥११३॥

सूक्ष्मस्थूलसमस्तजन्तुसहितं ब्रह्माण्डभागडादिकं
पङ्कोदुस्वरमध्यमग्रमशकश्रेणीव यस्मिन्नभूत् ।

यस्मिन्नाप्रलयं च तिष्ठति लयं प्राप्नोति यस्मिन्नहो

सोऽहं वाक्यमिदं मदीयवदनादायाति कस्माद्गुरो ॥११४॥

यस्य श्रीपरमेश्वरस्य कृपया मूकोऽपि वाचालतां

पङ्क्तुः पर्वतलङ्घने किल महासामर्थ्यमेति क्षणात् ।

जन्मान्धोऽप्यरविन्दसुन्दरदृशोर्द्वन्द्वं किमन्यत् परं
वन्दे नन्दकिशोरमिन्दुवदनं तं भक्तचिन्तामणिम् ॥११५॥

कालोऽनन्तः प्रशस्तोर्ध्वो विष्णुभक्तिकुलं महत् ।

मद्गुणग्राहकः कश्चित् कदाचिद्विचिता भुवि ॥११६॥

श्रीनारायणभट्टवर्षसविधे तद्वक्तिभूषाभिधं

साङ्गोपाङ्गमधीत्य भक्तकृपया ज्ञात्वा रहस्यव्रजम् ।

भक्त्याधारतया यथामति शतश्लोकी निबद्धा मया

जीवब्रह्मविभेदतत्त्वविषया सद्वाक्यमुक्तावली ॥११७॥

वयमिह यदि दुष्टं प्राक्तवन्तः प्रमोदात्

तदखिलमपि बुद्ध्या शोधयन्तु प्रवीणाः ।

स्खलति खलु कदाचित् पद्यतो हन्त पादः

क्वचिदपि बत वक्ता वक्ति मोहाद्विरुद्धम् ॥११८॥

गुणगणगुम्फितकाव्ये

मृगयति दोषं खलो न जातु गुणम् ।

मणिमयमन्दिरमध्ये

पश्यति पिपीलिका छिद्रम् ॥११९॥

ये मत्सरा हृतधियो ननु ते तु दोषं

पश्यन्तु नाम न गुणं तु गुणं गुणज्ञाः ।

आलोकयन्ति किल ये न गुणं न दोषं

ते साधवः परममी परितोषयन्ति ॥१२०॥

पूर्वोपानन्दकवेः कृतिर्भगवतो जीवस्य भेदाश्रिता

तत्त्वातत्त्वविवेकवाक्यसुभगा श्रीविष्णुभक्तैर्मता ।

माध्वी मुग्धपदप्रबन्धमधुरा तत् पठ्यतां श्रूयतां

भो भो भागवतोत्तमा मनसि चेद्वक्तिर्भवेद्वाञ्छिता ॥१२१॥

नानालंकारमुक्ता मृदुमधुरपदन्यालसंवर्धितश्रीः

धीपूषप्रख्यवाक्यप्रकरसुललिता चारुसर्वोज्ज्वलाङ्गी ।

विज्ञानन्दैकभूमिर्गुणगणसुभगा दोषलेशेन हीना
भक्तानां कण्ठदेशे निवसतु सततं तत्त्वमुक्तावलीयम् ॥१२२॥

श्रीगौडपूर्णानन्दचक्रवर्ति वरचिता तत्त्वमुक्तावली मा-
यावादशतदूषणी संपूर्णा ॥ :: :: ॥

॥ अथ तत्त्वमुक्तावल्याः ॥

॥ उपसंहारवर्णनम् ॥

अवतरति धराभरावतारो

भुवि दिवि देवसमर्पितोपहारः ।

वसति वश इव स्वभक्तचित्ते

भवतु शिवाय सदा स सन्निमित्ते ॥ १ ॥

अपि च ।

मेरुं रेणुं रेणुमप्याशु मेरुं

कर्तुं शक्तो यः परेशः कृपाब्धिः ।

तं वन्देऽहं नीलजीमूतभासं

वर्हाणीडं स्वाभिलाषस्य सिद्धये ॥ २ ॥

अथेयं तत्त्वमुक्तावली श्लोकशतमात्रनिर्मिता मायावाद-
स्योपरि दोषशतोद्भावनेन मायावादशतदूषणीति नामान्तर-
मापिता नारायणभट्टशिष्यगौडपूर्णानन्दचक्रवर्तिवरचिता “मा-
ध्वी मुग्धपदप्रबन्धमधुरा” इति पत्रभागेन मध्याचार्यमतसंब-
न्धिनीति स्पष्टमेव प्रतीयमाना संदर्भरक्ता काशीविद्या-
सुधानिधिनामकेन पण्डितपत्रेण प्रायः सर्वत्र प्रकाशयमाना
विद्वन्मनःप्रमोदजननेन शोधनप्रयत्नमस्माकं सफलयतु विद्व-
न्मनःकुतूहलाय च विचित्रार्थप्रतिपादकत्वाद्भवतु परमानुक-
म्पापरपरमेश्वररूपयेति शम् ॥ :: :: ॥

सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापकः कान्यकुब्जस्त्रिपाठ्युपनामको
वेचनरामशर्मा ॥

॥ अथ भाषान्तरावतारविचारः ॥

यूरपदेशे प्रसिद्धानां तद्वेशभाषानिबद्धानां विद्वानां भार-
तवर्षनिवासिजनेपकृत्ये प्रथमं कस्यां भाषायामवतारः समु-
चित इति जिज्ञासायां कस्यचिद्वूरपदेशीयविद्याप्रबन्धस्य सं-
स्कृतावतारसाहाय्यमन्तरा भारतवर्षे प्रचरितास्वन्यासु भाषा-
स्ववतारो नातिसमीचीनः, तत्साहाय्येन तु सुसमीचीनोऽत-
स्तादृशप्रबन्धस्य प्रथमं संस्कृतावतार एव समुचित इत्यस्म-
दीयं मतम् । यः कोऽपि जीवन्त्या सततं प्रतिपालयन्त्या च
संस्कृतवाग्म्या जनन्या सह भारतवर्षे प्रचरितानामितरवाचा-

मद्यापि विद्यमानं संबन्धं न जानाति तमिदमस्मदीयं मतम-
सम्भाव्यमिव प्रतिभायात् । स्वल्पेन विचारेण तु तत्रासंभा-
व्यत्वं बुद्धिरपयाति । कस्यचिद्व्यपदेशीयप्रबन्धस्य कस्यापि
प्राच्यभाषायामवतारणे किमतीव काठिन्यमिति प्रश्ने प्राच्यैः
प्रतीच्यैश्च विद्वद्भिर्न कञ्चन विषयमवलम्ब्य महतायासेन क-
ल्पितेषु पश्चात् स्वस्ववर्णनप्रकारेण निबद्धेषु तत्तद्विधांशेषु
क्रियत् साकष्यं क्रियच्च वैरूप्यमिति निर्णय एव काठिन्यमि-
त्युत्तरम् । विविधा हि शास्त्रसंबन्धिन्यो विद्यासंबन्धिन्यो वा
कल्पना विविधान् वर्णनप्रकारान् जनयन्ति । यत्र चैतदुपेत्यते
विस्मर्यन्ते वा तत्रातीव व्यन्यासो जायते । सम्प्रति भारते
वर्षे प्रचरितायां यत्र यत्र भाषायां काञ्चिद्व्यपदेशीयां वि-
द्यामवतारयितुं व्यवस्रीयते तत्र सर्वत्र कल्पनायां वर्णने चायं
महान् स्वरूपभेद उपलभ्यते । तथा च निखिलस्य भरतखण्ड-
स्योपकृतये प्रचिकाशयिषितः प्रबन्ध एकदा संस्कृतवाण्या स-
म्यङ्निबद्धश्चेत् तर्हि यदभिलषितं तत् प्रायः सम्पन्नमेव ।
यथा टङ्कशालाया उपस्थितौ सुवर्णपिण्डैर्दीनारार्द्धदीनारा-
दयो मुद्राविशेषा अनायासेन निर्मायन्ते तथा सकलजाती-
यानां विदुषामुपस्थितौ संस्कृतभाषानिबद्धस्य ग्रन्थस्य भरत-
खण्डप्रचरितासु सर्वासु भाषासु यस्यां कस्याञ्चिद्वा भाषाया-
मवतारणे न किमपि काठिन्यम् । यदि कस्यचित् सुपरीतक-
स्याधिकारे किमपि पुस्तकमनवद्यायां संस्कृतवाण्यामवता-
र्यन्त तर्हि तत्र कस्यापि भ्रान्तिशङ्का नैव जायते । अङ्गलभा-
षातः साक्षादवतारिते तु ग्रन्थे विपरीतग्रहसन्देहोऽभीष्ट-
मुपजायते । अतिशुद्धः संस्कृतेऽवतारितः प्रबन्धो राज्ञः को-
षग्रहे निहितेन सुवर्णोद्युक्तमधातुघटितेन मानदण्डेन तुल्यः,
येन तद्वेशे व्यवहृता निखिला अपि पित्तलकाष्ठादिनिर्मिता
वस्त्रादिमानदण्डा याथार्थ्येन निर्णेतुं शक्यन्ते । धर्मधार-
णायैतदपि वक्तुमुचितं यत् संस्कृतावतारः केवलमर्थस्य याथा-
तथ्यनिर्णयाय निरूपोपलब्धेन स्वीकृतः स्यात् न तु विषयाणां
पारिभाषिकशब्दानाञ्चार्पणेन संपादनीयाया भारतवर्षीयभा-
षास्ववतारणेऽनुसरणीयायाः वर्णनरीतेरिति शम् ॥

पण्डितशीतलप्रसादत्रिपाठी ।

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY
OF
PATANJALI.

(Continued from page 74.)

But it may be objected that this argument is not
attended by that which is to be proved, for it is no

established that the perception is cognisable. Moreover
it is by means of the consciousness of knowledge that
activities of souls in acquiring good and avoiding evils
are observed. For instance, "I am angry" "I am
afraid" and "I have a desire in regard to this object,
&c. do not take place without being known to the
understanding. To refute, this he states :—

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ १९ ॥

Aph. 19. Attention to two [objects] cannot take
place simultaneously.

The cognition of an object is that which makes it
capable of being regarded as such and such ; viz., that
such and such an object is cause of pain or pleasure ;
and the perception of understanding is the making pos-
sible the notion of "ego," in the form of pain and
pleasure—i. e. painful or happy. These two kinds of
process cannot take place simultaneously at the time
of the perception of an object, for there is a contradic-
tion ; two contradictory processes being simultane-
ously impossible.

Hence it is stated that as it is impossible to perceive
both its own shape and an object at the same time, the
understanding is not self-illuminative. Moreover as
the two results of these two processes are not perceived ;
being directed towards the external object and not exist-
ing in itself, the perception of understanding [cognition
does not take place ; consequently the result existing in
the object takes place but not that which exists in itself
the soul.]

But it may be said Let the cognition not be self-per-
ceptive, still it may be perceived by another cognition.
He rejects this :—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्पृतिसङ्करश्च ॥ २० ॥

Aph. 20. If one perception be cognisable by another
then there would be the further necessity of cognition of
cognition, and a confusion of recollection also would
take place.

ननु च साध्याविशिष्टोऽर्थो हेतुर्दृश्यत्वमेव चित्तस्यासिद्धिर्बुद्धेः स्व-
द्विसंवेदनद्वारेण पुरुषाणां हितार्थित्वातिपरिहाररूपाः प्रवृत्तयो दृश्यन्ते
तथा हि कुदोऽहं भीतोऽहमत्रमेराग इत्येवमाद्या संविदो बुद्धेरवेदना नोप-
पद्येत्याशङ्क्य निरसितुमाह ॥

अर्थस्य संवित्तिरिदं तथा व्यवहारयोग्यतापादनम् । अत्रमर्थः सुखहेतुः
तुःखहेतुर्वैत्यर्थः । बुद्धेश्च संविदहमित्येवमाकारेण सुखदुःखरूपतया व्य-
हारयोग्यतापादनम् । सर्वविधञ्च व्यापारद्वयमर्थप्रत्यक्षताकाले न युगपत्
कर्तुं शक्यं विरोधाच्च हि विरुद्धयोर्व्यापारयोर्युगपत् सम्भवोऽस्ति । अत एक-
स्मिन् काले उभयस्य स्वरूपस्यार्थस्य चावधारयितुमशक्यत्वाच्च चित्तं स्वप्रका-
शमित्युक्तमभवति किञ्चैवंविधव्यापारद्वयनिष्पाद्यफलद्वयस्यासंवेदनादुहि-
मंखतयेवार्थनिष्ठत्वेन चित्तस्य संवेदनाभावादर्थनिष्ठमेव फलं न ह-
निष्ठमित्यर्थः ॥

ननु माभूदुद्वेगः स्वयङ्गुह्यं बुद्धन्तरेण भविष्यतीत्याह ॥

If one notion be perceived by another [and not by itself] then this notion also being unable to illuminate another notion, another cognition must be assumed for the perception of that, and another for the perception of that, and so on. Thus there would be a regress ad infinitum [of notions], and an object would not be perceived even in the whole life of a man. And while the knowledge is uncertain the object cannot be known.

' And confusion of recollections also would take place. On a notion taking place regarding a colour or taste, endless other notions would take place in order to perceive this. And when by the train of self-reproductive thought or mental impressions many recollections may be produced simultaneously, then as the notion of the object is not terminated the perceptions and recollection taking place simultaneously, and it being impossible to know regarding what object the recollection took place, confusion of recollections would take place. And thus it would not be known that this recollection is conversant about colour, and this conversant about taste.

' Having raised the doubt that if the notion is not self-illuminative, and it is not perceived by another notion, how then is it that the processes in the form of 'knowledge of an object' are spoken of? He states his own opinion :—

चित्तेप्रतिसङ्कमायाम्प्रज्ञाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २१ ॥

Aph. 21. The self-knowledge of cognition takes place when the intelligence [soul] which is non-transient acquires the shape of understanding.

' The soul as being the thinking principle is intelligence, which is non-transient, that is, it has no transi-

' यदि हि बुद्धिर्बुध्यन्तरेण वेद्येत तदा सापि बुद्धिः स्वयम्बुध्यन्तर-
मकाशयितुमसमर्थेति तस्या बाह्यं बुध्यन्तरङ्गत्पनीयं तस्याप्यन्यदित्यन-
वस्थानात्सुखायुष्येणाप्यर्थप्रतीतिर्न स्यात्तच्च प्रतीतावप्रतीतायामर्थः प्रती-
तो भवति । स्वतिसङ्करश्च प्राप्नोति रूपरसे वा समुत्पन्नायाम्बुद्धौ तद्वाहि-
बाह्यामनन्तानां बुद्धीनामुत्पत्तेर्बुद्धिजनितैः संस्कारिण्या युगपदुत्पन्नैः स्मृत-
यः क्रियन्ते तदार्यबुद्धेरपर्यवसानादुद्दिष्टस्मृतीनां युगपदुत्पत्तेः कस्मिन्नर्थे
स्मृतिरियमुत्पद्येति ज्ञातुमशक्यत्वात् स्मृतीनां सङ्करः स्यादित्येवं रूपे स्म-
तिरियं रसेस्मृतिरिति न ज्ञायेत ॥

' ननु च बुद्धेः स्वप्रकाशत्वाभावे बुध्यन्तरेण चासंवेदने कथमर्थं वि-
वसंवेदनरूपो व्यवहार इत्याशङ्क्य स्वसिद्धान्तमाह ॥

' गुरुचिच्छिद्रूपत्वाच्चितिः साप्रतिसङ्कमा न विद्यते प्रतिसङ्कमोऽन्यत्र
मनं यस्याः सा तद्योक्तान्येनासङ्कीर्णंति यावत् । यथा गुणा अङ्गाङ्गिभावस-
त्वे परिणामे किञ्चिद्गुणमुपसङ्कामन्ति तद्रूपतामिवापद्यन्ते यथा वा लोके प-
रमाक्षयः प्रसरन्तो विषयमाकलयन्ति नैवञ्चितिः शक्तिस्तस्याः सर्वदेवैक-
कथा स्वप्रतिष्ठत्वेन व्यवस्थितत्वादतस्तत्सच्चिदाने यदा बुद्धिस्तदा
कारतामापद्यते चेत्तन्नेवोपजायते बुद्धिद्वन्तिप्रतिसङ्कान्ता च यदा चिच्छ-
क्तिर्बुद्धित्वविशिष्टतया सम्पद्यते तदा बुद्धेः स्वस्यात्मनो वेदनम्भवती
त्यर्थः ॥

tion or passing into another place; that is to say, it is not confounded with any other thing. The qualities [Purity Passion and Darkness] in the modification characteris-
ed by the relation of secondary and primary pass over into the primary quality—i. e. they assume its proper nature as it were, or as the atoms in a state of transi-
tion give form to an object in the external world; not so the power of intellection, for that always remains uniform, inasmuch as it exists in itself. Hence when understanding in the vicinity of it [the soul] acquires the nature of intelligence, then it becomes like intelligence. And when the power of intelligence reflected upon the modification of understanding becomes undistin-
guishable from it—i. e. from the modification of the understanding, then the self-knowledge of under-
standing takes place.

G. D.

THE VAISĒSHIKA APHORISMS OF KĀṆĀDA.

NINTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 78.)

सदसत् ॥ २ ॥

Aph. 2. The existent [becomes] non-existent.

' It is stated that another non-existence is establish-
ed by the force of perception. It is proved by percep-
tion and inference that an existent product, such as a
water-pot, after the operation of a hammer &c. which
destroys it, is now non-existent, in like manner as it is
proved by perception and inference that an effect is,
previous to the operation of its cause, non-existent.
This mode of non-existence is commonly called destruc-
tion [or subsequent or emergent non-existence]; for
there are such cognitions as that a water-pot is des-
troyed, or that the letter *ga* previously heard is now no
more. U.

असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥

Aph. 3. [Existence] is a thing distinct from non-
existence, inasmuch as actions and qualities are not as-
cribed [to the non-existent.]

' It may be objected that it is the water-pot that un-

' यथा कारणाव्यापारात् पूर्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां कार्यस्यासत्त्वं प्रतीयते
तथा विनाशकस्य मुद्रादेर्व्यापारानन्तरं सदेव कार्यं घटादि इदानीमसत्ति-
ति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव प्रतीयते सचायमभावोध्यं स इति गीयते भवति
हि घटोऽनष्टोऽस्य इदानीं युतपूर्वोक्तकारोनास्तोत्यादिधीरितिभावः ॥

' ननु घट एवावस्थाविशेषे ध्वंसव्यवहारं करोति ननु घटादव्यस्तस्य
ध्वंस इत्यत आह । सदिति सूत्रशेषः असतः सत् अर्थान्तरं कुत इत्यत
आह क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति नहि प्रध्वंसकालेऽपि यस्मै घटः कस्ति
घटः इदानीं रूपवान् घटः घटमानयेत्यादिव्यपदेशस्तदितो वैधर्म्यादसतः
सदर्थान्तरमिति ॥

der particular conditions produces the conventional notion of destruction, but the destruction of the water-pot is nothing else than the water-pot itself. The aphorism is therefore laid down. The word Existence is to be supplied. Existence, then, is a thing distinct from non-existence. If it be asked why, it is stated that it is so because actions and qualities are not ascribed to the non-existent. For there are not employed such phrases as, 'The water-pot exists during subsequent non-existence. There is a water-pot, The water-pot is now possessed of colour, Bring the water-pot. In consequence of this difference the existent is a thing different from the non-existent. U.

सच्चासत् ॥ ४ ॥

Aph. 4. The existent also is non-existent.

¹ Antecedent and subsequent non-existence being proved, the present aphorism is laid down with the purpose of establishing reciprocal non-existence. When the words Is not are asserted of an existent water-pot, there appears an absence of identity. For there are such cognitions as that a horse is not identical with a cow, a cow is non-existent as a horse, a piece of cloth is non-existent as a water-pot, a piece of cloth is not a water-pot, a cow is not a horse, a horse is not a cow. There appears, then, in such a cognition the fact that a cow possesses reciprocal non-existence with a horse, a water-pot is reciprocally non-existent with a piece of cloth; and this reciprocal non-existence is otherwise designated absence of identity. The identity then in this case is essentially non-existent, and this non-existence has a substratum common to the non-existent object, for there are such cognitions as that the water-pot is not the ground [on which it is placed.] This non-existence is eternal, for it is impossible that there should be at any time identity between a water-pot and a piece of cloth. U.

यच्चाप्यदसदत्तसदसत् ॥ ५ ॥

Aph. 5. Whatever else, moreover than these is non-existent, is [absolutely] non-existent.

¹ प्रागभावप्रध्वंसी साधयित्वाऽन्योन्याभावं साधयितुमाह । यत्र सदेव घटादि अर्थादिति व्यवहियते तत्र तादात्म्याभावः प्रतीयते भवति हि असन्नश्चोक्तत्वात्मा असन् गौरवत्मा असन् पटो घटात्मना अघटः पटः अनश्चोक्तिः अगौरवश्च इत्यादिप्रतीतिः तदस्यामश्चान्योन्याभाववान् गौः पटान्योन्याभाववान् घट इत्यन्योन्याभाव एव तादात्म्याभावापरनामा भावते तदत्र तादात्म्यप्रतियोगितावच्छेदकम् प्रतियोगिसमानाधिकरणश्चायमभावः भवति हि पटो न भूतलमिति प्रतीतिः नित्यश्च कदाचिदपि घटपटयोस्तादात्म्यासम्भवात् ॥

¹ The fourth non-existence, called absolute non-existence, is here described. Whatever else than these, that is, than the three forementioned non-existences is non-existent, that is, is absolutely non-existent. The final and complete sense of the aphorism, therefore, is that the non-existence which is distinct from these three non-existences is absolute non-existence. Of these antecedent non-existence has a subsequent limit; subsequent non-existence as an anterior limit; reciprocal non-existence has a common substratum with that which is non-existent; but absolute non-existence differs from all the three, and is therefore a fourth non-existence. V.

² That which is non-existent, repugnant to existence, other than the three forementioned non-existences is non-existent absolutely non-existent. 'That' usually refers to the existent. The complete sense is that it is [technically] designated absolute non-existence. This absolute non-existence is the fourth non-existence, and is eternal. There are three things repugnant to absolute non-existence, the object non-existent, and its prior and posterior non-existences. According to the ancients the cognitions that dark colour does not exist in a red water-pot, and that red colour does not exist in a dark water-pot, are conversant about the subsequent and antecedent non-existences; while the moderns have maintained that the subsequent and antecedent non-existences are not repugnant to absolute non-existence; and that consequently that there may be absolute non-existence even during the time of subsequent non-existence. They [the moderns] hold that when a water-pot &c. previously removed is brought back to a place, there is during the existence there of the water-pot no notion of absolute non-existence of the water-pot, inasmuch as the time during which the water-pot is there constitutes no connection with non-existence. Some have

¹ इदानीं चतुर्थमभावमत्यन्ताभावाख्यमाह । अतः पूर्वाक्तादभावव्यात् यदन्यदसत् तदसत् तदत्यन्तासत्त्वं असदित्युभयत्र भावप्रधाननिर्देशः तत्रैकमसदुच्छेद्यमपरमसद्विधेयम् तथाचोक्ताभावत्रयभिन्ने योऽभावः सोऽत्यन्ताभाव इति पर्यवस्यत्यर्थः तत्र प्रागभावस्य उत्तरावधिकत्वम् प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकत्वम् अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमत्यन्ताभावस्य तु त्रितयैधर्म्यमतश्चतुर्थोऽयमभावः ॥

² अत उक्तादभावत्रयादन्यद् यत् असत् भावभिन्नम् तदसत् अत्यन्तासत्त्वं भावप्रधाननिर्देशोऽयम् अत्यन्ताभावाख्यमिति तु फलितार्थः अज्वात्यन्ताभावस्तुरीयोऽभावः सनातनश्च प्रतियोगि तत्प्रागभाव तच्छेषस्त्वय एवात्यन्ताभावस्य विरोधिनः रक्तघटे श्यामं रूपं नास्ति श्यामघटे रक्तं रूपं नास्तीतिप्रतीतिश्च ध्वंसप्रागभावविवक्षादेते नत्वत्यन्ताभावमिति प्राञ्चः नव्यास्तु ध्वंसप्रागभावयोर्नात्यन्ताभावविरोधित्वमते ध्वंसदिक्कालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तते एव यत्रभूतले पूर्वमपसरितं घटादिकं पुनरानीतं तत्र घटकालस्याभावसम्बन्धाघटकत्वाद्धटसत्त्वकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिरित्याहुः केचित्तु यत्र भूतले पूर्वं घटादिकं स्थितमथापसरितं पुनरानीतञ्च तत्रोत्पादविनाशशाली सामयिकनामा चतुर्थः संर्गाभाव एव प्रतीयते नात्यन्ताभावइत्याहुः ॥

taught that when there has formerly stood in any place a water-pot, &c. and this has been removed and brought back again, there appears in this case a fourth kind of universal non-existence characterised by production and destruction, and designated temporary non-existence, and not absolute non-existence. V.

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतिर्विरोधिप्रत्यक्षवत्

॥ ६ ॥

Aph. 6. [Perception] that a thing is non-existent results from non-existence of a past perception, and reminiscence of the past, like the perception of a repugnant object.

Another section is here commenced, in which this aphorism is stated enouncing the apparatus of the perception of emergent non-existence. Cognition in the form of perception is implied by the particle *iti*. There is therefore a perceptive cognition that a water-pot, for instance, is non-existent, that a water pot has been destroyed or that a water pot is subsequently non-existent. This is exemplified by perception of the repugnant, there being as clear and distinct a perception of a repugnant [or at present non-existent] water-pot &c. as of its subsequent non-existence. The reason of this is non-existence of a past perception, the absence, that is to say, of a past, produced and destroyed, water-pot and the like. The experience is thus accounted for. The following hypothetical argument is confirmatory of this; if there were a water-pot here it would be seen as the place is seen, but it is not seen, and consequently there is none. Another subsidiary is stated to be reminiscence of the past, by which is meant recollection of a past, and now non-existent, water-pot and the like, the recollection of a thing non-existent U.

The four kinds of non-existence being analysed, the the perception of subsequent non-existence is analysed. Such perceptions as that a thing is non-existent, a water-pot is non-existent, a water-pot is destroyed, a water-pot has ceased to be, are, like the perception of the repugnant, that is like the perception of a not now exist-

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते तत्र प्रथमे तावत् प्रत्यक्षसामयीमाह । असदितिप्रकारेण प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमाह तेनासन् घटः नष्टो घटः ध्वस्त इदानीं घट इति प्रत्यक्षप्रतीतिरस्ति तत्र दृष्टान्तो विरोधिप्रत्यक्षवदिति विरोधिना घटादेर्यथा स्पष्टं प्रत्यक्षं तथा तत्प्रत्यक्षस्यापि तत्र कारणात् भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य उत्पत्त्य विनष्टस्य घटादेः प्रत्यक्षाभावात् एतेन योगानुपपत्तिमाह तत्र चायं तर्कः सङ्गकारी यद्यत्र घटाभविष्यत् भूतप्रत्यक्षाभावात् न च दृश्यते तस्मात्तस्तीति सङ्गकार्यन्तरमाह भूतस्मृतेरिति भूतस्य प्रतियोगिनो घटादेः स्मृतेरिति प्रतियोगिस्मरणमुक्तम् ॥

अभावचतुष्टयं व्युत्पाद्य ध्वंसप्रत्यक्षं व्युत्पादयति । असदिति असन् घटः नष्टो घटः ध्वस्तो घट इत्यादिप्रत्यक्षं विरोधिप्रत्यक्षवत् प्रतियोगिघट-

ting water-pot, proved by experience, or produced by ordinary contact [of subject and object.] Of these, perception of an object non-existent is produced by conjunction with the eye &c., while perception of emergent non-existence is produced by determination related to the eye &c. Such is one difference; another is stated to be that [the perception of subsequent non-existence] results from non-existence of past perception, that is from a cause in the form of possible non-apprehension consequent on non-existence of perception of a past, foregone, now non-existent water-pot, and also from a reminiscence of a past water-pot &c., that is from a cognition, which is a recollection, of a non-existent object. The perception, therefore, of subsequent non-existence is produced by non-apprehension of a non-existent object, and by knowledge of a non-existent object; but the perception of a non-existent object is not so, there being a difference. V.

तथा ऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥

Aph. 7. Likewise also from perception of existence in non-existence,

The word non-existence, through expressive of non-existence in general, is ascertained from the context to denote antecedent non-existence [or potential existence] There is then a perceptive knowledge of antecedent non-existence, as there is of emergent non-existence. Why? Because there is a perception of existence, a perception of the straws in course of weaving [into a mat, which is potentially existent in them], these being made the object of perception. Or it may mean that [the perception of antecedent non-existence] results from the perception or perceptibility of existence, that is, of the substratum and the object therein non-existent, since perceptibility of the substratum and of the object non-existent is the condition of apprehension of

प्रत्यक्षवत् अनुभवसिद्धं लौकिकसिद्धिर्कथं न्यवेत्यर्थः तत्र च प्रतियोगिप्रत्यक्षं चक्षुरादिसंयोगजन्यं ध्वंसप्रत्यक्षं चक्षुरादिसंयुक्तविशेषणताजन्यमितिविशेषः अपरमपि विशेषमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य अतीतस्य प्रतियोगिनो घटादेः प्रत्यक्षस्याभावाद्योगानुपपत्तिमाह कारणात् भूतस्य अतीतघटादेः स्मृतेः स्मरणात्मकात् प्रतियोगिज्ञानाच्च जायमानमिति पुरणीयम् तथाच ध्वंसप्रत्यक्षं प्रतियोग्यनुपपत्तिजन्यं प्रतियोगिज्ञानजन्यञ्च प्रतियोगिप्रत्यक्षं न तथा इतोऽपि विशेष इति भावः अत्र स्मृतिस्मरमविवक्षितं ज्ञानमात्रं विवक्षितमिति मन्तव्यम् । यदञ्च घटादयो यथा प्रत्यक्षसिद्धास्तथा तच्छब्दा अप्रतीतिभावः ॥

सामान्यवाच्ययमभावशब्दः प्रकरणात् प्रागभावपरः यथा प्रथमे प्रत्यक्षज्ञानं तथा प्रागभावेऽपि कुतः भावप्रत्यक्षत्वात् भावस्य व्युत्पन्नमानवोऽप्येतादेः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षेण विवक्षितप्रमाणत्वात् यद्वा भावस्याधिकरणस्य प्रतियोगिनश्च प्रत्यक्षत्वात् योग्यत्वादित्यर्थः संसर्गाभावपक्षेऽधिकरणयोग्यतायाः प्रतियोगियोग्यतायाश्च तन्मत्वात् चकारात् प्रतियोगिस्मरणमुक्तञ्च तर्कं समुच्छिनोति अनादेरपि प्रागभावस्यानन्तस्यापि प्रथमसंस्थाविशेषमात्रे प्रत्यक्षत्वम् ॥

general non-existence. The particle *also* implies recollection of the non-existent [or absent] object, and the hypothetical reasoning aforesaid. Antecedent non-existence without beginning, also, and emergent non-existence without end, are perceptible only under particular circumstances U.

There being a restriction of the general term non-existence to antecedent non-existence, so there is also of perception. There is a perceptive knowledge of antecedent, as of subsequent, non-existence, by means of experience rendered possible by apposition of the sense-organ [and its object], and of knowledge of the non-existent. It may be asked, Inasmuch as antecedent non-existence has no beginning, how is it that there is no perception of it long before the production of conjunction of the two halves of a water-jar &c., the forementioned causes [of such perception] being possible at that time also? It is therefore stated that such perception results from perception of existence. The affix *ghan* [in the word *bhāva*, 'existence'] denotes the material cause, the source of being. Existence is the ultimate sum of conditions [or causal apparatus], and that only is perceptible which is perceptible thereby, inasmuch as it must be manifested by the ultimate causal apparatus. Such is the resultant meaning of the aphorism. It is to be considered that the particle *also* is added to prevent the supposition of perception of supersensible antecedent non-existence of air &c.; and that perceptibility as an absent object is thereby additionally implied. V.

यतेनाघटो गौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥

Aph. 8. Hereby are explained [the negations] not a water-pot, not a cow, and demerit.

The perceptibility of reciprocal non-existence, is declared. The word Hereby suggests recollection of the absent object apprehension of the substratum [or site of the absent object], and the forementioned hypothetical reasoning. Non-observation of the per-

अभावे प्रागभावे सामान्यवाचकशब्दस्य विशेषपरत्वात् तथा प्रत्यक्षम् यथा ध्वंसे इन्द्रियसन्निकर्षयोग्यानुपलब्धिप्रतियोगिज्ञानैः प्रत्यक्षं जायते तथा प्रागभावेऽपीत्यर्थः । ननु प्रागभावस्यानादित्वात् कपालादिसंयोगजननादतिपूर्वमपि कथं न प्रागभावस्य प्रत्यक्षमुक्तानां कारणानां तदानामपि सम्भवादित्यत आह भावप्रत्यक्षत्वादिति भवत्यस्मादित्यपादाने घञ् भावश्चरमकारणसामर्थी तेन प्रत्यक्षं यस्य तत्त्वात् चरमकारणसामर्थ्याध्यक्ष्यत्वादिति फलितार्थः तथाचोक्तस्थले चरमकारणसामर्थ्यभावाच्चप्रागभावप्रत्यक्षमिति भावः अतीन्द्रियस्य वाच्यादेः प्रागभावस्य प्रत्यक्षकारणाय चकारस्तेन च प्रतियोगियोग्यत्वं समुच्चितमिति मन्तव्यम् ॥

अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतामाह । एतेनेति प्रतियोगिस्मरणाधिकरणाग्रहणप्रागुक्तकानतिदिशति योग्यानुपलम्भः सर्वत्र समानः चकार उक्त-

ceptible is common to all these cases ; the particle *and* implying the aforesaid addition. By the word Demerit, while the perceptibility of reciprocal non-existence of merit, though supersensible, in its substratum [or site], knowledge, pleasure &c. is affirmed, it is at the same time declared that perceptibility of the absent object is not a condition of the apprehension of reciprocal non-existence, and thus it is suggested that the perceptibility of the substratum [or site of the absent object] is the only condition of such apprehension. How else could there be apprehended reciprocal negation of a fiend in a post, when it, it is recognised that a post is not a fiend? For since non-apprehension of the fiend as identical with the post causes apprehension of their reciprocal non-existence, and since that same non-apprehension is repugnant to the existence of the absent object, it would be impossible were the post identical with a fiend, that there should be such non-apprehension. It may be argued: Identity with a fiend is not in this instance the absent object, may it then be the fiend? and supposing him though being in the post, to be, like its gravity, not apprehended, then the non-apprehension of him will not be repugnant to the existence of the absent object. We reply that this argument is invalid, for non-perception of that the essential characteristic whereof is the being an absent object is, like non-observation of the absent object, a cause of apprehension of non-existence. If it be urged that reciprocal non-existence depends on the apprehension of the absence of an object; that absence of an object [or the state of an object which is non-existent], is identity with exemption from reciprocal non-existence; we reply that this is not the case, for it is an attribute which is cognised as non-existent in any given substratum that has for its essential characteristic the nature of being an absent object, but the condition of the perception of that attribute is not the having for its essential characteristic the nature of being an absent object. U.

समुच्चयार्थः अधर्म इत्यतीन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखज्ञानादावधिकरणोऽन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतां वदन् अन्योन्याभावग्रहे प्रतियोगियोग्यता न तन्त्रं किन्त्वधिकरणयोग्यतामात्रं तन्त्रमित्युपदर्शयति कथमन्यथा स्तम्भः पिशाचो न भवतीति पिशाचान्योन्याभावः स्तम्भे गृह्यते स्तम्भात्मतया पिशाचानुपलम्भस्य तदन्योन्याभावग्रहकत्वात् तस्याप्यनुपलम्भस्य प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वात् स्तम्भे पिशाचतादात्म्ये सत्यनुपलम्भानुपपत्तेः । ननु पिशाचतादात्म्यमिह न प्रतियोगि किन्तहि पिशाचः सच्च स्तम्भे वर्तमानोऽपि गुरुत्ववशोपलभ्यते इति तदनुपलम्भः प्रतियोगिसत्त्वविरोधी न भवतीति चेच्च प्रतियोग्यनुपलम्भवत् प्रतियोगितावच्छेदकानुपलम्भस्याप्यभावग्रहकारणत्वात् ननु प्रतियोगित्वग्रहाधीनोऽन्योन्याभावग्रहः प्रतियोगित्वज्ञान्योन्याभावविरहात्मत्वं तत्पञ्चात्योन्याभावग्रहाधीन एवाभ्योन्याभावग्रह इति चेच्चाधिकरणावृत्तित्वेन ज्ञायमानो धर्म एव प्रतियोगितावच्छेदको ननु प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनापि तदग्रहस्तन्त्रमित्युक्तत्वात्

The recognition of reciprocal non-existence, the form of which recognition is such as that a piece of cloth is not a water-pot, a horse is not a cow, pleasure is not demerit, has been already explained by the description of the perception of emergent and of antecedent non-existences. Such is the sense of the aphorism as a whole. The causes then, of the apprehension of reciprocal non-existence, are determination [or possession of attributions] in relation with the sense-organs, non-observation of the absent object, and cognition of the absent object. The greatest difference is that the perceptibility of the absent object is the condition of apprehension of general non-existence, whereas it is the perceptibility of the substratum that is the condition of apprehension of reciprocal non-existence. Thus, though merit be a super-sensible thing, there is no impossibility in perceiving its reciprocal non-existence in pleasure &c., its sensible substratum. Whereas some have taught that perceptibility of both the absent object and its substratum [or site] is requisite to the apprehension of general non-existence, this is inaccurate, for inasmuch as were this the case, the perception of non-existence of fragrance in a stone, of non-existence of bitterness in treacle, of non-existence of colour in air, and of non-existence of touch and sound in ether, would be impossible, inasmuch as the respective substrata are not perceptible to the several sense-organs [cognisant of the absent qualities]. It was from this consideration that Paksha-dhara Miśra maintained the perception of the destruction [or cessation] of the touch of the air, characterised by time conjoint with the skin [the organ of touch.] V.

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥

Aph. 9. [The negation] *Is not* designates nought else than that which has not been.

अधटः पटः अगोरश्वः अधर्मः सुखमित्याद्याकारकोऽन्योन्याभावप्रत्ययोऽपि एतेन प्रथमप्रागभावप्रत्ययकथनेन व्याख्यातः कथित इति समुदितार्थः तथाचान्योन्याभावप्रत्ययेऽपि इन्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रति-योग्यनुपलम्भः प्रतियोगिज्ञानञ्चैतानि कारणानि इयान् परं विशेषो यत् संसर्गाभावग्रहे प्रतियोगियोग्यत्वं तन्त्रम् अन्योन्याभावग्रहे त्वधिकरणयो-वन्मिति धर्मस्यातीन्द्रियत्वेऽपि सुखादौ योग्याधिकरणे तदन्योन्याभा-वस्य प्रत्यक्षं निराबाधमेवेति यत् संसर्गाभावग्रहे प्रतियोग्यधिकरणोभययो-यत् तन्त्रमिति कैश्चिदुक्तं तच्च समीचीनं तथा सति पाषाणे सारभाभा-वस्य गुहे तिक्ताभावस्य वायो कपाभावस्य आकाशे स्पर्शाभावस्य शब्दाभा-वस्य च प्रत्यक्षानुपपत्तेस्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियायोग्यत्वात् अतएव त्यक्स्फुक्तकालविशेषणतया वायुस्पर्शनाशप्रत्यक्षं पञ्चधर्मभिः स्वीकृतमि-ति संक्षेपः ॥

The recognition that what has been no longer is reposes upon emergent non-existence, and is not conver-sant about the having been; while the recognition by perception simply that such and such a thing is not, rests upon absolute non-existence. The expression that which has not been points out independence of pro-duction and destruction. Designating nought else means purporting that only. For example There exists not in water the essence of earth [or terrestriality]. There exists not in earth the essence of water [or aque-ousness], for if there existed terrestriality in that where-of the particles are aqueous it would be observed, whereas it is not observed, wherefore it is not;—a reference to such arguments is to be observed in this aphorism. Thus we must hold that there is non-existence of an object where such object will never be and has never been. The recognition that an object is not relates to the substratum and is the support of emergent and ante-cedent non-existence, of that which has been, and will be therein. Hence it is that this absolute non-existence is designated as of trinal time. U. A. E. G.

SIDDHANTA-MUKTAVALI

ON

BHĀṢHA-PARICHCHHEDA 11, 12.

“Non-existence is twofold, as divided into general and reciprocal non-existence. General non-existence is declared to exist in three modes, as anterior, emergent, and absolute non-existence.” Non-existence is here divided. The definition of non-existence is that which is contradictory to [or reciprocally non-existent with] substance and the next five categories. Reciprocal non-existence being uniform and consequently indivisible, the author proceeds to divide general non-existence. General non-existence is defined as non-existence other than reciprocal non-existence. Reciprocal non-existence

भूतमिदानीं नास्तीतिप्रतीतिर्ध्वंसमालम्ब्यते भूतत्वं नोल्लिखति किन्त्वर्धं नास्तीतिमात्रोल्लेखिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरत्यन्ताभावमालम्ब्यते अभू-तमित्युत्पादविनाशनालम्बनत्वं व्योतयति अनर्थान्तरत्वमपि तदभिप्रा-यकमेव यथा जले पृथिव्यत्वं नास्ति पृथिव्यां न जलत्वमिति यदि हि जलावयविनि पृथिवीत्वं स्यात् उपलभ्येत नचोपलभ्येत तस्माच्चास्तीति-तर्कपुरस्कारोऽत्रापि द्रष्टव्यः । एवञ्च यद्वस्तु यत्र न कदाऽपि भविष्यति नच कदाचिदभूतं तस्य वस्तुनस्तत्रात्यन्ताभावोऽमन्तव्यः । भूतभविष्यतोश्च तत्रप्रथमप्रागभावमालम्बन एव तत्राधिकरणे नास्तीतिप्रत्ययः । अत-द्यायमात्यन्तिकस्वैकालिक इत्यभिधीयते ॥

is defined as the state of an object non-existent determined by connection with identity. Anterior non-existence is defined as a non-existence which ceases to be non-existent. Emergent non-existence is generable non-existence. Absolute non-existence is defined as eternal general non-existence. When a water-pot or the like has been removed from, and brought back to a place though the absolute non-existence there be eternal, yet inasmuch as it constitutes no connection with the time during which the water-pot is there, the absolute non-existence of the water-pot is not recognised during the time of the water-pot's remaining in that place. Some have maintained that there is in this case a fourth kind of non-existence characterised by production and destruction.

The doctrine of the ancients is that absolute non-existence does not exist in the substratum [or site] of the emergent and anterior non-existences; also that the recognition that the red [or baked] water-pot does not exist in the dark [or unbaked] water-pot, and that the dark water-pot does not exist in the red water-pot, is conversant about anterior and emergent non-existence, not about the absolute non-existence thereof. The moderns, on the other hand, in absence of proof to the contrary, have maintained that there resides therein absolute non-existence even during the time of emergent non-existence &c.

It may be asked: Why should not the modes of non-existence be identical with the substratum [or site of the water-pot &c.] this being a simple hypothesis? We reply that it is not so, the hypothesis of a distinct thing being simpler than the hypothesis of innumerable identities with substrata. Thus also [by our hypothesis] the relation of the substratum and that which it underlies [or of the area containing the water-pot and its non-existences, and of the water-pot &c. contained] will be accounted for; and thus also the perception of the non-existence of sound, smell, taste &c. of such and such objects, will be possible. Otherwise the non-existences of such sounds smells, tastes &c. would be imperceptible, their several substrata being incognisable to the several organs [by which such sounds, smells, tastes &c. are apprehended; the site, for instance, of the sound being not audible but visible]. By the same argument it is shown that absolute non-existence is not identical with any species of cognition, or of time, inasmuch as it would not in that case be perceptible. "The community of property in all the seven categories is said to be

knowableness." The author here proceeds to describe community and difference of properties in the categories. Community of properties is the state of those things which have a common property; the meaning in fine is the common attribute. Knowableness is the being an object of cognition, and this is in all [the categories], since only affirmation is possible in regard to their being the objects of divine and other [that is, supersensible] perception. Similarly we are to understand the capability of being named, the being knowable with certainty &c. [as common properties of all the categories].

A. E. G.

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RĀMĀYAN OF VALMĪKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES: MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.

CALCUTTA: MESSRS. BIGNY & Co.

LONDON: MESSRS. TRÜBNER & Co.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS
AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगोपयोगविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१२२ वेष्टनम्					
१ भाट्टदीपिका	सं	३८	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायखण्डदेवविरचिता एका- दशाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
२ तन्त्रवार्तिकम्	सं	४४	०	गो	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च
३ भाट्टदीपिका	सं	६४	१६०५	दे	श्रीमहामहोपाध्यायखण्डदेवविरचिता दश- माध्यायस्य पञ्चमपादमारभ्याष्टमपादपर्यन्ता प्राचीना किञ्चिच्छुद्धा च
४ अभावप्रामाण्यवादः	खं	२	०	दे	नवीनाऽशुद्धश्च
५ प्रभा	खं	७	०	दे	श्रीरामचन्द्रसूरिवरात्मजवेदानथविरचिता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्या- यस्य द्वितीयचरणरूपा नवीनाऽशुद्धा च
१२३ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	खं	१७	०	गो	श्रीभट्टशाबरस्वामिविरचितं सप्रमाध्यायरूपं जीर्णतरं शुद्धं च
२ तन्त्रवार्तिकम्	खं	२७	०	गो	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च
३ मीमांसासूत्रदीधितिः	सं	२८	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दसर- स्वतीविरचिता तृतीयाध्यायस्य चतुर्थ- पादरूपा जीर्णा शुद्धा च
४ मीमांसासूत्रदीधितिः	खं	११	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दसर- स्वतीविरचिता तृतीयाध्यायस्य षष्ठपाद- रूपा जीर्णा शुद्धा च
५ अर्थव्यतिवादवार्तिकम्	सं	५	०	दे	नवीनमशुद्धं च
१२४ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	खं	१६	०	गो	श्रीभट्टशाबरस्वामिविरचितमष्टमाध्यायरूपं जीर्णतरमशुद्धं च
२ शाबरभाष्यम्	खं	८७	०	गो	श्रीभट्टशाबरस्वामिविरचितं दशमाध्यायरूपं जीर्णतरमशुद्धं च
१२५ वेष्टनम्					
१ मीमांसावार्तिकम्	खं	१७	०	गो	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च

॥ मीमांसाशास्त्रचौपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यायविक्रमः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकाङ्कः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ शाबरभाष्यम्	सं	३८	०	गो	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतमेकादशाध्यायरूपं जीर्णतरं शुद्धं च
३ मीमांसावार्तिकम्	खं	३२	०	गो	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च
१२६ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	खं	२२	०	गो	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं द्वादशतमाध्यायरूपं जीर्णतरं शुद्धं च
२ शाबरभाष्यम्	खं	४६	०	गो	श्रीभट्टशबरस्वामिविरचितं नवमाध्यायरूपं जीर्णतरं शुद्धं च
३ उपमानवादवार्तिकम्	खं	३	०	दे	नवीनमशुद्धं च
४ शाबरभाष्यम्	खं	३०	०	गो	श्रीभट्टशबरस्वामिविरचितं प्रथमाध्यायरूपं जीर्णतरं शुद्धं च
५ मीमांसावार्तिकम्	सं	३१	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिविरचितं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपं प्राचीनं शुद्धं च
१२७ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	खं	१५	०	गो	श्रीभट्टशबरस्वामिविरचितं जीर्णतरं शुद्धं च
२ मीमांसासूचदीधितिः	सं	१३	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दसरस्वतीकृता तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादरूपाजीर्णा शुद्धा च
३ मीमांसासूचदीधितिः	खं	१२	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दसरस्वतीविरचिता तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादरूपा जीर्णा शुद्धा च
४ प्रभावली	खं	५	०	दे	श्रीबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभट्टविरचिता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका प्रथमाध्यायस्य द्वितीयचरणरूपा नवीनाऽशुद्धा च
१२८ वेष्टनम्					
१ मीमांसाभाष्यम्	सं	१०	१६४१	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
२ तन्त्ररत्नम्	खं	१७	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृतं दशमाध्यायस्य प्रथमद्वितीयपादरूपं जीर्णतरमशुद्धं च [रूपं नवीनमशुद्धं च
३ लिङ्गचरणम्	खं	४	०	दे	श्रीजैमिनिकृतं तृतीयाध्यायस्य द्वितीयचरण-

॥ मीमांसाशास्त्रचौपञ्चम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपविष्टः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	१०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवभट्टकृतः प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपो नवीना- ऽशुद्धश्च
५ मीमांसावार्तिकम्	खं	२१	१७५५	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
१२६ वेष्टनम् १ लिङ्गचरणम्	सं	६	१६०६	दे	श्रीजैमिनिप्रणीतं तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपा- दरूपं नवीनमशुद्धं च
२ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	सं	३६	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवभट्टकृत- स्तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादमारभ्य सप्र- मपादपर्यन्तो नवीनः किञ्चिच्छुद्धश्च
३ शाबरभाष्यम्	खं	११	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं पञ्चमाध्यायस्य प्रथम- द्वितीयपादरूपं जीर्णं किञ्चिच्छुद्धं च
४ प्रभावली	खं	१०	०	दे	पूर्वांतरमीमांसापारावारीणश्रीखण्डदेवान्ते- वासिकविमण्डनबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभ- ट्टविरचिता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपा नवीना- ऽशुद्धा च
१३० वेष्टनम् १ मीमांसाकौस्तुभः	सं	६८	१७४५	दे	पूर्वांतरमीमांसापारावारीणखण्डदेवात्मजख- ण्डदेवविरचितः द्वितीयाध्यायस्य प्रथम- पादरूपः प्राचीनोऽशुद्धश्च
२ शास्त्रदीपिकाव्याख्या	खं	५	०	दे	चम्पकनाथकृता प्रकाशाख्या जीर्णा शुद्धा च
३ प्रभावली	खं	६	०	दे	पूर्वांतरमीमांसापारावारीणश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभ- ट्टविरचिता प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपाद- रूपा नवीनाऽशुद्धा च
१३१ वेष्टनम् १ प्रभा	सं	५	०	दे	महामहोपाध्यायरामभट्टात्मजवेद्यानाथभट्ट विरचिता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायस्थपञ्चमपादरूपा नवीना- ऽशुद्धा च

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रमाणपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकां:	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ प्रभावली	खं	१२	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणश्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनबालकृष्णसुतशम्भुभट्टविरचिता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादरूपा प्राचीनाऽशुद्धतरा च
३ शास्त्रदीपिकाटीका	खं	१८	०	दे	चम्पकनाथकृता प्रकाशाख्या जीर्णा शुद्धा च
४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	१४	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतस्तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
५ शास्त्रदीपिकाव्याख्या	सं	१	०	दे	चम्पकनाथकृता प्रकाशाख्या सप्रमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
१३२ वेष्टनम्					
१ नयविवेकटीका	खं	३३	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसुदर्शनाचार्यशिष्यरङ्गराजसुतवरदराजकृता नयविवेकदीपिकानामिका तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादात्मिका जीर्णतराऽशुद्धा च
२ प्रभावली	खं	८	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणश्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनबालकृष्णसुतशम्भुभट्टकृता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिकाएकादशाध्यायरूपा प्राचीना शुद्धतरा च
३ प्रभा	खं	६	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायरामभट्टात्मजवेद्यानाथभट्टविरचिता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
४ शास्त्रदीपिकाव्याख्या	सं	१२	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायचम्पकनाथकृता प्रकाशाख्या पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
५ श्रुतिचरणम्	सं	३	०	दे	श्रीजैमिनिप्रणीतं तृतीयाध्यायस्य प्रथमचरणरूपं नवीनमशुद्धं च
६ नयविवेकटीका	खं	११	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसुदर्शनाचार्यशिष्यरङ्गराजसुतवरदराजकृता तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादरूपा जीर्णतरा शुद्धा च

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यवर्षापरपञ्चद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 65.

Benares, October 2nd, 1871.

Vol. VI.

॥ भाट्टचिन्तामणोत्कर्षपादः ॥

उपसर्गरूपा निपातरूपाश्चोपशब्दाः ॥

प्र, परा, अप, सम्, अन्, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर, वि, शाङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उद्, अभि, प्रति, परि, उप,

इत्युपसर्गा द्वाविंशतिः । एतद्विज्ञा नञादयो निपाताः । प्रादीनां च धातुसमभिध्याहारणोपसर्गत्वं निपातत्वं च । तत्रापि कश्चिद्वाच्यमतिशय्य वर्तते । कश्चित्तमेव विशिनष्टि । यथा प्रस्थानं पराजयः प्रवेशो विजय इति । अत्र गमन-जयाभावावुपसर्गार्थो, प्रविशतीत्यादौ तच्चिष्टः प्रकर्षः विज-यतरत्यादौ जयत्यर्थे विशेषः । चादिनिपातानां केषां चित्के-वनप्रयोज्यत्वेऽपि सहप्रयुज्यमानपदार्थान्वयित्वं तदर्थानाम् । यथा

तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनं च भजते

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते

इत्यादौ लोके, मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेत्यादौ वेदे समुच्चयः । चार्थो भाषनान्वयी, घटं च पटं चानयेत्यादौ लोके यदग्नये चेत्यादिवेदे चोपपदार्थान्वयित्वं, तेनाग्निनिह-पितसमुच्चयस्य प्रज्ञापनौ विशेषणत्वेन समुच्चयस्य भावना-न्याभावेन न विधिः, किं तु समुच्चयविशिष्टप्रज्ञापतिविधिः । न चैवं गौश्चाश्व इत्यत्र दक्षिणोद्वेगेन समुच्चयविधिर्न स्यात् । इष्टापत्तेः । विशिष्टदक्षिणाविध्यङ्गीकारात् । तस्याश्च चत्वि-भ्यो ददातीति विनियोगश्चमसाध्यव्यावृत्त्यर्थः । एतच्च दशमे स्फुटम् ॥

तत्रोपसर्गो व्योतका न वाचकाः । प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्ट-जयादौ जिधात्वादेर्लक्षणयोपपत्तेः, तत्र शक्तिकल्पने गौरवा-त् । प्रतितिष्ठत इत्यत्र गमने प्रशब्दार्थे विभक्त्यर्थानन्वयप्र-सङ्गात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् । न चैवं नञोप्यभावे शक्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । भूतलं न घट इत्यत्र घटपदलक्षितभेदस्य नामार्थयोर्भेदान्वयाव्युत्पत्त्या भूतले ऽन-न्वयापत्तेः । भेदस्य नञर्थत्वे तु निपातार्थातिरिक्ते तन्नियमाच्च भेदान्वयानुपपत्तिः । न च घटपदस्य घटभिन्ने लक्षणाया भूतले-नान्वयोऽस्त्विति वाच्यम् । भेदप्रकारकबोधस्यानुभविकत्वादिति केचित् ॥

अन्ये तु धातौ शक्तिलक्षणाया उपसर्गसमभिध्याहारतदभा-वहेतुकत्वस्य उपसर्गाणां व्योतकत्वशक्तेश्च कल्पनायां गौर-वाद् वाचकतैव युक्ता । एवं चैवकारादावन्ययोगव्यवच्छेदा-योगव्यवच्छेदयोरिवकारादीनां सादृश्यादीनां शक्तिप्रदर्शन-मुपपन्नम् । अत एवात्र ह्यंशवपन्त्यत एवादुपपत्तीति वैदिक-प्रयोगस्य, तत्रैवायाति इत एवाभिवर्त्तत इति लौकिकप्रयोग-स्य, चोपपत्तिः । अतो वाचकत्वमित्याहुः ॥

स्वतलादिभावप्रत्ययानां घटत्वं पटत्वमित्यादौ घटत्व-त्वेन घटत्वादिकमर्थः । घटत्वत्वं च घटेतरासमवेतत्वे सति घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति समवेत-त्वम् । अत्रेतरसमवेताभावनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वाभावसमवेतत्वे घट शक्तयः । संसर्गः समभिध्या-हारलभ्यः । सत्त्वमित्यादावेकदेशे लक्षणा । तत्र सदितरा-समवेतत्वस्याप्रसिद्धेः । एवं प्रमेयत्वमित्यत्रापि । एवमन्यत्रा-प्युक्तम् ॥

के चित्तु भावप्रत्ययस्य धर्मत्वेन धर्म शक्तिः । धर्मत्वमा-
धेयत्वं शक्यतावच्छेदकं, शक्यतावच्छेदकं तु त्वतत्त्वादिकं न
भावप्रत्ययत्वम् । घटत्वमित्यादौ घटधर्म इति बोधः । पटे
घटत्वं नास्तीत्यत्र तु नञर्थस्य घटमात्रवृत्तित्वविशिष्टभाव-
प्रत्ययार्थे धर्म उन्वयः । भावप्रत्ययसमभिव्याहृतनञः प्रकृत्य-
र्थमात्रवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगिताकाभावबोधकत्वव्युत्पत्तेः ।
एवं समासोत्तरभावप्रत्ययेऽपि नीलोत्पलत्वमित्यत्र नीलोत्प-
लधर्म इति बोधः । समासोत्तरभावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थवृत्तित्व-
विशिष्टधर्मबोधकत्वव्युत्पत्त्या न रक्तात्पले नीलोत्पलत्वमिति
बोध इत्याहुः ॥

अन्ये तु कृतवृत्तिसमासोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेद-
कद्रव्यसामानाधिकरण्ये शक्तिः, लोके पाचकत्वमौपगवत्वं
नीलोत्पलत्वमित्यादौ वेदे च वैश्वदेवीत्वं निषादस्यपतित्व-
मित्यादौ पाककृतिपुरुषत्वयोरुपगुसंबन्धत्वापत्यत्वयोर्नीलत्वो-
त्पलत्वयोर्विश्वदेवदेवताकत्वामिद्व्यात्ययोर्निषादत्वस्यपतित्व-
योः सामानाधिकरण्यस्य विशेषणतया भानादिति ॥

अन्ये तु सामानाधिकरण्यस्योत्तरपदार्थतावच्छेदकविशेष-
णतया भानम् । सामानाधिकरण्यमात्रे शक्तिः । प्रत्ययानां प्र-
कृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात् । प्रत्ययार्थप्राधान्यनिय-
मस्य भावप्रत्ययार्थातिरिक्तसमासादतिरिक्तपरत्वात्तेन नील-
त्वसमामानाधिकरण्यमुत्पलत्वमिति बोध इत्याहुः ॥

परं तु नीलादिपदस्य तत्समवायिनि लक्षणा। अभेदः संसर्गः ।
नीलत्वसमवाय्यभिन्नसमवेतोत्पलत्वमिति बोध इत्याहुः ॥

वैश्वदेवीत्यादितद्विषयस्य देवतात्वविशिष्टे सर्वनामार्थे
शक्तिः, सर्वनामार्थश्च बुद्धिस्यप्रकारविशेषावच्छिन्नं पयस्त्वादित्,
एवं च प्रातिपदिकार्थविश्वदेवानां देवतात्वे देवतात्वस्य च
निरूपकत्वेन सर्वनामार्थद्रव्यविशेषणत्वेनान्वयः । ससंबन्धक-
त्वादेकदेशान्वयेऽपि न दोषः । आमितापदे तु प्रकारविशेषो-
पस्थापने तद्विषयस्य तात्पर्यशाब्दकत्वमिति प्राञ्चः ॥

के चित्तु तद्विषयस्य सर्वनामार्थे शक्तिर्देवतात्वे तु निरुद्ध-
लक्षणा, कृतप्रत्ययानामाश्रयवाचिनां कृताविषय विश्वदेवप्राति-
पदिकार्थस्य लक्षितदेवतात्वे उन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादि-
त्याहुः ॥

अन्ये तु तद्विषयस्य द्रव्यविशेष एव, देवतात्वं तु प्रातिप-
दिकार्थतद्विषययोः संसर्ग इत्याहुः ॥

परं तु देवतात्वमेव तद्विषयः, सर्वनामार्थस्य व्यक्तित्वा-
येन बोध इत्याहुः ॥

अपरं तु तद्विषयानिर्धारितविशेषद्रव्यसामान्यप्रतीतिर्न द्र-
व्यविशेषवाचित्वं, किं त्वामितापदादेव विशेषनिर्णय इ-
त्याहुः ॥

देवतात्वबोधकानि च देवताशब्दस्तद्विषयतुर्था द्विती-
या मन्त्रवर्णशचेति, देवतास्तर्पयति प्रजापतिर्ब्रह्मा देवता इ-
त्यादौ रात्रिदेवतामेकं नक्षत्रदेवतामेक इत्यादौ च द्रव्यत्या-
गाद्वैश्वदेवपदेवतात्वस्य देवतापदवाच्यस्यान्वयः । धात्वर्थ-
त्यागांशेनुवादः । एवमाग्रेय इत्यादितद्विषयस्य देवतात्वविशि-
ष्टद्रव्यविशेषवाचित्वम् । न च द्रव्यविशेषवाचित्वमसिद्धमि-
ति वाच्यम् । बुद्धिस्यप्रकारावच्छिन्नबोधकसर्वनामार्थे सास्य-
देवतेति तद्विषयविधेः । एवं च तद्विषयस्य देवतात्वविशिष्टे
बुद्धिस्यप्रकारे ऽष्टाकपालत्वादौ तद्वृत्तित्वादौ वा शक्तिस्त-
दवच्छिन्नस्य तु व्यक्तित्वायेन लाभः । बुद्धिस्यत्वेन भानाभा-
वात् न बुद्धिस्यत्वे शक्तिः । तेषां प्रकाराणां नानात्वे ऽपि
बुद्धिस्यत्वस्यापलक्षणात्वेन शक्तियहसंभवः, शक्तिरूपोपलक्षयस्य
न शक्यतावच्छेदकत्वमिति दिक् ॥

तदादिपदानां बुद्धिस्यत्वेन बुद्धिस्ये शक्तिः । न च बुद्धि-
स्यमानयेति बोधापत्तिः, पदार्थस्मरणशब्दबोधयोः समान-
प्रकारकत्वादिति वाच्यम् । पदान्तरे तादृशनियमे ऽपि तदा-
दिपदेषु घटत्वादिरूपेणैव पदार्थापस्थितेः शब्दबोधस्य च
कल्पनं फलानुरोधादिति के चित् ॥

अन्ये तु तदादेघटत्वादिनैव शक्तिरिति नानार्थतैवेत्याहुः ॥

त्वंपदस्य तत्कालीनसंबोधत्वविशिष्टचैत्रादावस्मत्पदस्य
तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयितृत्वविशिष्टचैत्रादौ शक्तिः । स्वात-
न्त्र्यं चान्यबोधतात्पर्यणानुच्चारयितृत्वं, तेनान्यतात्पर्यणोच्चा-
रिते वाच्यस्त्वया मद्रचनात्स राजेत्यादौ लक्षणाया सीताप्र-
तीतिर्न कविप्रतीतिरुच्चारयितृप्रतीतिर्वा । अत्रापि संबोध-
त्वादिकं न भासते भासते चेति । ध्वं याम इत्यत्र स चाहं
च त्वं च वयमित्येकशेषादन्यतात्पर्यकेऽपि सर्वेष्वारोपितत्वा-
तन्यप्रतीतिः ।

एवमिदमवच्छिन्ने ऽदःपदस्य शक्तिः ॥

यत्किंचिच्छब्दस्य पर्याप्तिसंबन्धेन बुद्धिविषयत्वविशिष्ट-
घटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः । यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयाद्
यत्किंचित्सोमलिप्रमित्यादौ तथैव बोधात् । अत एव शक्य-
तावच्छेदकतावच्छेदकस्य विषयत्वस्यैक्याच्च वाक्यभेदः, यत्किं-
चिद्वानयेत्यादौ तु पर्याप्तिसंबन्धेनोपेतबुद्धिविषयत्वविशिष्टे
लक्षणा ॥

केवलकिंचित्पदस्याज्ञातप्रकारावच्छिन्ने शक्तिः ।

एवं सर्वपदस्य पर्याप्तिसंबन्धेन बुद्ध्यावच्छिन्ने शक्तिः ।
सर्वेषु घटेषु द्रव्यत्वमित्यत्र घटपर्याप्तिभानं, सर्वेषु घटेषु रूप-
मित्यत्र व्यापकत्वे लक्षणा । कस्यापि रूपस्य सर्वघटवृत्ति-
त्वाभावात् । सर्वेषु सत्त्वं प्रमेयत्वमित्यादौ भेदप्रतियोगिता-

नवच्छेदकत्वे लक्षणा । एवं सर्वभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वं ब्रह्मणे
परिहरतीत्यादावपीति दिक् ॥

तत्त्वप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वे पूर्वकालत्वे च शक्तिरिति
वैयाकरणः ॥

नैयायिकास्तु भुत्वा व्रजतीत्यादौ भोजनोत्तरकालीनं व्र-
जनमिति बोधादुत्तरकालत्वे समानकर्तृकत्वे च शक्तिः । स-
मानकर्तृकत्वं समभिव्याहृतधात्वर्थजनकव्यापारयोरेकनिष्ठत्वं,
तेन रथो गत्वा तिष्ठतीत्यादिप्रयोगः । उत्तरकालत्वं च ता-
त्पर्यविषयीभूताव्यवधानविशिष्टं बोध्यम् । तेनाद्य गत्वा शक्-
तिष्ठतीत्यादिप्रयोगः । मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादौ समा-
नकर्तृकत्वमात्रे सामानाधिकरण्ये वा लक्षणा । मुखं व्यादत्त-
इति वैपरीत्येन बोध इति कश्चित् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा
सोमेन यजेतेत्यादौ त्वव्यवहितत्वभानमिति दिक् ॥ आयु-
धपदस्य युद्धसाधनत्वे शक्तिः । साधनत्वमात्रे लक्षणा । स्तो-
त्रपदस्य स्तोत्रसाधनशक्तिसमुदाये शक्तिः । त्रिवृदादिपदाना-
मभ्याससाधनवत्त्वविशिष्टशक्तिसमुदाये शक्तिः । त्रिवृद्विष्य-
वमानमित्यत्रानभ्यस्ते लक्षणा । एवं पञ्चदशादिपदानां संस्था-
पदस्य तद्विषयकव्यापारोपरमे शक्तिः । आरम्भपदस्याद्यपदा-
र्थे शक्तिरिति केचित् । आद्यप्रवृत्तौ शक्तिरित्यन्ये । आद्यत्वं
तत्समानविषयकप्रवृत्तिध्वंसव्याधिकरणत्वम् । एवमन्यदू-
र्यम् ॥

इति श्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ शब्दखण्डः ॥

“श्रोतृपत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुप-
देशो व्यतिरेकश्चार्थोऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणश्चा-
नपेक्षत्वात्” ।

एवं प्रत्यक्षादिलक्षणाकथनेन तेषां धर्माधर्मप्रमायामकारण-
त्वमित्युक्तम् । इदानीं चोदनासूत्रप्रतिज्ञातस्य विधिप्रामाण्य-
स्य परीक्षा क्रियते । कारणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहीतया-
हि ज्ञानं प्रमेनि पूर्वमुक्तम् । विधिजन्यज्ञाने तथात्वमस्ति न
वेति चिन्ता ।

तत्र पूर्वः पक्षः । नैतादृशप्रमाजनकत्वं विधीनां संभवति, स्व-
र्गाद्यामुष्मिकफलकर्मबोधकानामपूर्वकल्पकार्योपत्तिरूपप्रमाण-
सापेक्षतया निरपेक्षतत्त्वजनकत्वरूपप्रामाण्यासंभवात् । ऐहि-
कफलचित्रादिकर्मबोधकानामपि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण बा-
धात् । नहि तत्रापि द्वारभूतादृष्टकल्पनं, मानाभावात् ।
आरीर्यादौ तात्कालिकफलदर्शनाद् हिरण्यधारणस्य भ्रातृव्य-
दुर्वर्त्तत्वजनने दृष्टद्वारत्वसंभवे तत्कल्पनायोगाच्च । अतो न
बाधकराहित्यम् । स एव यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं
लोकं यातीति यज्ञायुधपदवाच्यस्याद्विसंयोगविशिष्टस्य यज-

मानशरीरस्य दाहेन भस्मीभूतस्य स्वर्गलोकगमनवादस्याश-
क्यपरिहारः प्रमाख्यानरविरोधः । किं चात्र कारणदोषोऽप्य-
स्ति । तथाहि । विधिस्थसोमादिपदानां स्वार्थेन संयोगता-
दात्म्यादिसंबन्धासंभवात् प्रत्यायकत्वं संबन्धः । तच्चायं शब्दो
ऽस्य वाचक इति पुरुषान्तरोपदेशाधीनमेवार्थज्ञानम् । एवं
च विधिवाक्यार्थज्ञानस्य पुरुषोपदेशाधीनत्वेन पुरुषाणां च
भ्रान्त्यादिसंभवेन कारणदोषवत्त्वम् । न च पदपदार्थयोर्नित्यः
स्वाभाविकः संबन्धः संभवति । प्रथमश्रवणेऽप्यर्थप्रत्ययप्रस-
ङ्गात् । आधुनिकैः पुरुषैरितं पदमत्र शक्तिमिति व्यवहारकर-
णाच्च । न चाधुनिकैः पुरुषैर्नित्यस्य संबन्धस्योपदर्शनेऽपि न
तत्कल्पनमिति वाच्यम् । आधुनिकैरकल्पनेपि सर्गाद्यकालि-
कपुरुषे न तत्कल्पनासंभवः । न च सर्गादौ मानाभावः ।
“स ऐतत् बहु स्यां प्रज्ञायेयमिति” “नासदासीचो सदासी”
इति श्रुतेरेव मानत्वात् । तथा च सर्गादौ भगवता स्यावरं
जङ्गमं जगदुर्मोधर्मौ च सृष्ट्वा व्यवहाराय तत्तच्छब्दानां तेनतेना-
र्थेन संबन्धं कल्पयित्वा धर्मो धर्मप्रतिपादकपदे वेदान्कल्पयि-
त्वा हिरण्यगर्भादिभ्यः प्रतिपादितास्तैरन्येभ्य इत्येवमुत्तरोत्तरं
शब्दार्थप्रतीतिरिति ॥

सिद्धान्तस्तु प्रथमे श्रवणेऽर्थप्रत्ययाभावस्य नित्यसंबन्धान-
वगममूलकत्वेनोपपत्तेरीदृशार्थकल्पने मानाभावात् । सर्गत
एकरूपस्यानुभवसिद्धत्वेन सर्गादौ नाशाभावान्मन्त्रार्थवादेति-
हासपुराणानामपि पौरुषेयसंबन्धापेक्षितया पौरुषेयतया च
शाक्यगन्धर्वदतीन्द्रियार्थं प्रामाण्यासंभवेनाप्रमाणप्रतिपादित-
सर्गादेर्दुरापेतत्वात् । अतो न सर्गादिकाले पदपदार्थसंबन्ध-
करणं संभवति । किं च सर्वपदानामर्थानां च संबन्धसिद्धौ
वाक्येन तत्संबन्धकरणं स्यात् । अज्ञातार्थसंबन्धकपदघटितवा-
क्येन तदसंभवात् । न चैवं श्रोतृणामप्रसिद्धसंबन्धत्वात्संबन्ध-
विशेषकथनमप्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । सतः संबन्धस्योपाया-
भावादज्ञातस्य वाक्येन ज्ञापनसंभवात् । वृद्धव्यवहारेणैव सं-
बन्धज्ञानसंभवे तज्ज्ञापकवाक्यकथनस्यानावश्यकत्वाच्च । त-
स्माच्च पौरुषेयः संबन्ध इति संबन्धस्य नित्यतया पुरुषापेक्षा
नास्तीति सिद्धं चोदनाप्रामाण्यम् । न च तथापि चित्रादी-
नामनन्तरफलादर्शनेन विसंवादादप्रामाण्यमिति वाच्यम् । श-
ब्दोक्तसाधनत्वमात्रस्यापूर्वद्वारेण कालान्तरेपि तैलपानवत्सं-
भवेनाविसंवादात् । अपूर्वद्वारकत्वस्याङ्गप्रधानमेलनान्यथानु-
पपत्त्या वाक्यार्थबोधे संसर्गलभ्यत्वात् । पशून्पतिमात्रस्याफल-
तया तदुपयोगस्य फलत्वेन तत्पर्यन्तस्यापि द्वारकल्पनावशं-
भावोपापूर्वबोधाच्च । अतो न विसंवादः । न च तथापि स एव
यज्ञायुधीत्यत्र दृष्टविरोधादप्रामाण्यमिति वाच्यम् । शरीरश-

रीरिणामत्यन्तभेदाभावेनैव तत्पदव्यपदेश्यस्य शरीरस्य यज्ञा-
युधैः परंपरया यज्ञायुधवत् आत्मनः स्वर्गगमनलिप्सितभोगो-
त्पादविरोधाभावात् । फलवाचकफलभोक्तृवाचकपदयोः सा-
मानाधिकरण्यस्या“निं चिनुत च्छ्रोत्येव” “द्विरात्रेण यज्ञते
स्वर्गमेव लोकमेव”त्यादौ बहुशो दर्शनात् । एवमत्रापि यज्ञ-
मानः स्वर्गं यातीत्युपपन्नम् । एवं संकल्पादेवास्य पितरः स-
मुत्तिष्ठन्तीति संकल्पनिर्दिष्टकर्तृत्वबोधकषष्ट्या ऽऽत्मनः सं-
कल्पं प्रति कर्तृत्वम् । न च व्यापकस्य स्पन्दो न संभवतीति
वाच्यम् । प्रयत्नद्वारा प्रयोजकत्वसंभवात् । सर्वधात्वर्थस्य क्रि-
यात्वेन तत्र कर्तृत्वसंभवाच्चेति । तस्मात्कारणदोषबाधकज्ञा-
नरहितादृहीतबाहित्वेन वेदप्रामाण्यम् । बादरायणग्रहणं
पूजार्थम् ॥

नित्यस्तु स्यादृर्शनस्य परार्थत्वात् ॥

ननु कथं पदार्थसंबन्धस्य नित्यत्वम् । वर्णानामनित्यत्वेन
पदानामप्यनित्यत्वात् । तथाहि । वर्णो अनित्या, यज्ञानभि-
व्यङ्ग्यत्वे सति प्रयत्नोत्तरमुपलभ्यमानत्वाद्, घटादिवदित्यनु-
मानेनानित्यत्वम् । न च स एवायं गकार इति प्रत्यक्षरूप-
प्रत्यभिज्ञाबलेनाभिव्यङ्ग्यत्वकल्पनमिति वाच्यम् । उत्पन्नो ग-
कारो विनष्टो गकार इति प्रतीत्या प्रत्यभिज्ञाया एव जाति-
विषयत्वस्य कल्पनात् । अत एव कदा चित्तज्जातीयोयमिति
प्रत्यभिज्ञापपद्यते । अन्यथैकव्यक्तिकत्वेन तज्जातेरभावात्तादृ-
शप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । स्वरूपेण जात्युपस्थितौ सोयमिति
प्रत्यभिज्ञा, जातिस्थेन जात्युपस्थितौ तज्जातीयो ऽयमिति
विशेषः । किं च जात्यतिरिक्तस्यैकस्य मूर्तस्य युगपन्नानादेशोप-
लम्भो नास्तीत्यनुभवः । एवं च वर्णानां युगपन्नानादेशोप-
लम्भोऽसिद्धिः । तस्मात्प्रत्यभिज्ञाबाधेनानित्यत्वसिद्धिरिति
चेत् ॥ अनभिव्यङ्ग्यत्वस्यासिद्धतया हेतोरसिद्धिः । प्रयत्नाभि-
व्यङ्ग्यत्वस्यैवाङ्गीकारात् । न च श्रोत्रनिष्ठग्रहणयोग्यताजनक-
संस्कारोत्पादकत्वेन तच्चिष्टग्रहणप्रतिबन्धकदोषनिराकरणेन
चाभिव्यञ्जकत्वे श्रोत्रस्याकाशाहंकारदिगन्तमरूपस्य नित्य-
व्यापकशब्दस्य वा संस्कृतत्वात्सर्वग्रहणापत्तिरिति वाच्यम्
अवच्छेदककर्णशष्कुल्यमेव संस्कारोत्पत्त्यङ्गीकारात् । उत्प-
त्त्यादिप्रतीतेरभिव्यञ्जकध्वनिस्वरादिविषयत्वेन प्रत्यभिज्ञाया
जातिविषयकत्वायोगाच्च । न चानेकोत्पादादिप्रत्ययानां विष-
यभेदकल्पनमपेक्ष्ये कस्याः प्रत्यभिज्ञाया एव विषयभेदकल्पन
मुचितमिति वाच्यम् । उत्पादविनाशप्रत्ययवद्वेदाभेदप्रत्यय-
स्यापि नानात्वात् । भेदस्यान्योन्याभावव्यावर्तकधर्मैरुप-
तया नानात्वेन तदभावप्रत्ययस्यापि नानात्वात् । ध्वनीनां
भेदस्याभयसिद्धत्वेन गकारादिव्यक्तिकल्पनाधिक्याच्च ॥

के चित्तुत्पादविनाशप्रत्यययोर्भान्तिव्यक्त्यल्पने व्यञ्जकध्व-
निनिष्ठयोस्तयोः परंपरासंबन्धेन वर्णनिष्ठं भानमभ्युपेयम् ।
तथा च परंपराघटकत्रयोरपि विषयतापत्त्या गौरवम् । प्रत्य-
भिज्ञाया गत्वगकारभेदविषयिण्या जातिविषयत्वकल्पनेपि
नातिरिक्तविषयताकल्पनमिति लाघवमाहुः ॥

तदपि गकारादिव्यक्तितत्त्वागभावध्वंसकल्पनागौरवेण नि-
रस्तम् ॥

चिन्तामणिस्तु तारत्वमन्द्रत्वविरुद्धधर्माध्यासेन प्रत्यभिज्ञा-
या न प्रामाण्यं संभवतीति जातिविषयत्वं तस्याः । तथाहि ।
सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकतया वा गत्वादिव्याप्यनानातारत्वमन्द्रत्वादिका-
तिसिद्धौ पूर्वगकारापेक्षयोत्तरगकारो मन्द्र इत्यनुभवः पूर्वापर-
गकारयोरैक्ये न संभवति । अतो ऽस्ति गकारयोर्भेदः । एवं गका-
रनिष्ठशुक्लपुरुषजन्यतावच्छेदकवैजात्यभेदेनापि तद्वेदः । अन्य-
था तच्छ्रवणे शुक्लाद्यनुमितिर्न स्यात् । अतः प्रत्यभिज्ञाया एव
जातिविषयकत्वकल्पनमित्याह ॥

तदपि

‘मारुतसूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्’

इत्युत्तरशिखायां मन्द्रत्वादिधर्मस्य स्वरनिष्ठत्वोक्तेरि-
चित्कारम् ॥

अन्ये तु वर्णो ऽनित्यः । स्वाधिकरणनिष्ठाधेयतानिरूपक-
त्वसंबन्धावच्छिन्नव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावप्रतियोगिगुणत्वात् । संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
गगनपरिमाणःभावप्रतियोगिनि व्यभिचारवारणायाधेयतानि-
रूपकत्वसंबन्धावच्छिन्नेति । उभयाभावप्रतियोगिनि तत्रैव व्य-
भिचारवारणाय व्यासज्येति ईश्वरज्ञानस्य नाव्याप्यवृत्तित्वम् ।
संयोगाभावस्य न गुणत्वमिति । संयोगवृष्टान्तेनानित्यत्व-
माहुः ॥

तदपि गुणत्वाभावेन हेत्वसिद्ध्या प्रत्युक्तम् । वर्णात्म-
कशब्दस्याकाशवद्व्यापकत्वेन द्रव्यत्वाङ्गीकारात् । सामान्य-
वत्त्वे सति मनोभिन्नेन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादि-
हेतुस्त्वाकाशकालदिशां बहिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वेनानै-
कान्तिकः । इष्यते हि विशेषगुणसंबन्धित्वेनात्मनइव बाह्य-
विषयसंबन्धित्वेन कालादिप्रत्यक्षम् । इदानीं घटो ज्ञातो घटा-
काशे ध्वनिस्तत्र इत्याद्यनुभवात् । अतो नानित्यत्वम् ॥

यत्तु वर्णानां नित्यत्वे युगपन्नानादेशोपलम्भो न स्यादित्यु-
क्तम् । तत्र । आदित्योपलम्भवत्तदुपपत्तेः । एकस्यैवादित्यस्य
दूरस्थतया सर्वैः स्वसामुख्येन ग्रहणम् । एवं व्यापकवर्णाना-
मपि तत्तद्वृत्तिभिस्तद्वेशाभिव्यक्तानां स्वसामीप्योन्मुखादि-

क्रमेण च ग्रहणमुपपन्नम् । तस्माच्चित्यः शब्दः । अनुमानं च नित्यः शब्दः, ध्वनिभिन्नत्वे सति आशयत्वात्, शब्दत्ववत् । अनेनैवानुमानेन वर्णानां द्रव्यत्वसिद्धिः । न चैवं सैवेयं गुर्जरीति प्रत्यभिज्ञानाद् ध्वनीनामपि नित्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । रथन्तरादिगीतीनां नित्यताङ्गीकारेणोपपत्तेः । वर्णाभिव्यञ्जकध्वनीनामेवानित्यत्वाङ्गीकारात् । गुर्जर्यादीनां तु वर्णाभावेपि प्रतीयमानानां रथन्तरादिवच्च गीतिरूपता । अतस्तेषामपि न बाधकम् । दर्शनस्य, उत्पत्त्यादिदर्शनस्य, परार्थत्वाद्, ध्वनिविषयत्वादित्यर्थः ।

उत्पत्तेः वा वचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥

तदुत्तानां क्रियार्थेन समाम्नायोर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥

नन्वस्तु पदपदार्थयोस्तत्संबन्धस्य च नित्यत्वम् । तथापि वाक्यस्य वाक्यार्थप्रतिपादकत्वासंभवाच्च प्रामाण्यं संभवति । तथाहि । न तावदुदादिपदानां प्रत्येकं घटादिकर्मकस्वरूपवाक्यार्थप्रतिपादकत्वं संभवति । अनन्तवाक्यार्थसाधारणपदानां वाक्यार्थविशेषसंबन्धासंभवात् । एतेन पदसंघातरूपवाक्यस्य प्रत्यायकत्वमपास्तम् । तर्हि वाक्यस्य वाक्यार्थप्रतिपादकत्वासंभवाच्च प्रामाण्यं संभवतीति चेद्,

अत्र वैयाकरणाः । कृष्णं हि रत्नमित्यादौ वाक्ये पदरूपावयवविभागे मानाभावादेकारघटितानुपूर्वीकस्यागमनवाचकस्यात्र सत्त्वे मानाभावाच्च न पदसमुदायस्य वाक्यत्वं, किं त्ववयवविरूपं, तस्यैव विशिष्टार्थं शक्तिः, स एव वाक्यस्फोटः । एवं च एकं वाक्यं सूत्रं वाक्यं महद्वाक्यमित्याद्याबाधितसंख्यापरिमाणा प्रतीतिरुपपद्यते । अन्यथा पदसमुदायस्य वाक्यत्वे समुदायस्य समुदायपक्षेया भेदाभावात्तत्प्रतीत्यनुपपत्तिः । अतो वाक्ये शक्तिः । एवं घटेनेत्यादिपदे प्रकृतिप्रत्ययविभागे तदंशे च शक्तिकल्पने मानाभावादवयवविरूपपदस्यैव शक्तिरूपः स्फोटः । एवं भवति पञ्चनीत्यादौ भूधातुलहादुपस्थितैः मानाभावादानुपूर्वीविशिष्टवर्णानां शक्तिरिति वर्णस्फोट इत्याहुः ॥

तन्मन्दम् । विस्मृतपूर्ववर्णस्यान्तिमवर्णस्मृतिमतः पदार्थप्रत्याभावावत्पदार्थस्मृतिमतो विस्मृतपूर्वपदस्य वाक्यार्थप्रत्याभावापत्तेस्तत्पदार्थस्मृतिवशेन पदानुमानावलम्बे मानाभावाच्च । किं चैवं पदार्थवद्वाक्यार्थापि निर्भागः स्यात्, तदा

प्रसङ्गे बाधतन्त्रोद्गृहप्रदेशाधिक्रियागमाः ।

प्रयुक्तशेषभेदाश्च न कल्पेरन्निति स्थितिः ॥

इति । वाक्यस्य निरवयवत्वं तु पठ्यमानश्लोकार्थानवबोधे सति तदवयवपदतदर्थप्रदर्शनेन जायमानेन श्लोकार्थानुभवेन विरुद्धत्वात् प्रत्युक्तम् । पूर्वमज्ञाताया वाक्यशक्तेर्वा-

क्यार्थानुभवजनकत्वायोगात्पूर्वं ज्ञानकल्पने स्मारकत्वापत्तिः । वाक्यशक्तिज्ञानं तद्वेतुकवाक्यार्थानुभवश्चैकदा विरुद्धौ । एवं पदानामपि निरवयवत्वं प्रत्युक्तम् । धातुप्रत्ययविभागानभिज्ञस्य बोधापत्तेः । एवं वर्णस्फोटोपि स्फोटवर्णेषु शक्तिकल्पनगौरवमपेक्ष्य धातुप्रत्ययोपस्थापकत्वकल्पनालाघवेन निरसनीयः । धातुप्रत्ययानभिज्ञस्य यङन्तपदैः पदार्थानुपस्थितेश्च । एकत्वमहत्त्वप्रतीतिस्तु एको महान्धान्यराशिरितिवदौपाधिकी । अतो न वाक्यस्फोटरूपा वाक्यशक्तिरिति ॥

के चित्तु पदानामितरपदार्थान्विते शक्तिः । इतरपदार्थश्च तत्समभिव्याहारेण विशेषितो ऽनुगत एव । एवं चाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थाभिधायकानां पदानां वाक्यार्थप्रतिपादकत्वमित्याहुः ॥

गुरुवस्तु कार्यान्वयस्य वाक्यार्थतया पदानामेव कार्यान्विते ऽनुभाविका शक्तिः । स्मारिका च जातिगुणादौ । अनुभावकशक्तियुक्ते च स्मारकशक्तिज्ञानस्य हेतुता, तेनोपपत्तेर्न वाक्यार्थं शक्तिः । तथाहि । प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धव्यवहारेण शक्तिं गृह्णन् बालः प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेश्च मातृस्त्वप्रवृत्तिदृष्टान्तेन कार्यताज्ञानजन्यत्वमनुमाय तत्जनकापेक्षायां प्रयोजकवृद्धवाक्यानन्तर्यामस्यैव हेतुतां ज्ञात्वा तत्रत्यपदानां कार्यान्विते शक्तिं जानाति, तत आवापोद्वापाभ्यां तत्तत्पदार्थं शक्तिं जानन्नपि पूर्वावधृतां कार्यान्वितशक्तिं न बाधते । एवं च पदानां कार्यान्वितवाचकत्वादन्वयेपि शक्तिरित्याहुः ॥

एतन्मतवृत्त्यमपि इतरान्विते कार्यान्विते वा तस्यापि शक्तिग्रहस्य गौरवप्रतिसंधानदशायां चन्द्रतारकापरिमाणज्ञानवद्बाधसंभवात् कार्यवाचकपदसमभिव्याहाराभावे शब्दबोधानुदयप्रसङ्गाच्च न युक्तम् ॥

नैयायिकास्तु घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकप्रत्यक्षादौ समावादेरिव घटकर्मप्रकारकानयनविशेष्यकशब्दबोधेपि निष्ठत्वादेः संसर्गतया भानं संभवति । प्रकारविशेष्ययोरेव शब्दत्वात्संसर्गस्योभयसमभिव्याहारगम्यत्वात्स संसर्गमर्यादालभ्य इत्याहुः ॥

सिद्धान्तस्तु घटमानयेत्यादौ घटपदोपस्थितघटसामान्यस्यानयनान्वयबोधासंभवाद् घटानयनविशेष एव वाक्यार्थः, स च लाक्षणिकः, अतो लाक्षणिक एव वाक्यार्थः । तत्र च नामसु कारकविशेष्यता सर्वत्र च भावनाविशेष्यतेति नियमः स्मृतिगम्यः । एतेनाख्यातसमभिव्याहारे प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधनियमं वदन्तस्तादृशानियमे मानाभावेन परास्ताः । न हि प्रथमान्तपदार्थस्य प्राधान्यबोधकं स्मृत्यादि मानमस्ति । वाक्यार्थसंसर्गस्योभयविधत्वेन विनिगमनायोगात् । तथा च

लाक्षणिकवाक्यार्थं पदसमुदायरूपवाक्यस्य पदजन्यपदार्थोप-
स्थितिद्वारा जनकत्वमिति वाक्यस्य वाक्यार्थबोधे प्रामाण्य-
मिति युक्तं विधीनां धर्मं प्रामाण्यम् ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्याः ॥

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥

नन्वस्तु पदानां पदपदार्थसंबन्धस्य च नित्यत्वं, वाक्या-
र्थप्रमितेश्च वाक्यजन्यतया विधीनां प्रामाण्यं, तथाप्यानुपू-
र्वीरूपवेदानां नित्यत्वासंभवात्काठकादिसमाख्यया तत्कर्तृ-
कत्वनिश्चयाच्च पौरुषेयत्वं संभवति । पुरुषे च दोषसंबन्धसंभा-
वनया न प्रामाण्यं संभवति । तथाहि । वेदः प्रागभावप्रति-
योगितावच्छेदकधर्मवान् वाक्यत्वाद्, भारतवदित्यनुमानेन
पौरुषेयत्वम् । न च सामान्यधर्मस्य प्रागभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वेन वेदत्वस्यातथात्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । वेद-
त्वस्यातादृशत्वेऽपि इदानींतनवेदत्वादीनां तदवच्छेदकतया
नासिद्धिः । अन्यथा घटादीनामपौरुषेयत्वप्रसङ्गः । वस्तुतो
वेदत्वं प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकं कार्यवृत्तिधर्मत्वात् ।
तद्वृत्त्यवदित्यनुमानेन वेदत्वस्यापि तथात्वात् । अतो वेदा-
नां पौरुषेयत्वम् । एवं च काठककालापकादिसमाख्या बबरः
प्रवाहणिरकामयतेत्याद्यानित्यसंयोगोपपद्यते । तदुक्तं, सं-
निकृष्टकाला वेदा इदानींतना इति । तत्र चास्मदादीनां
कर्तृत्वासंभवाद्वासादिवदीश्वर एव कर्त्ता । एवं च “त्रयो
वेदा अजायन्तेत्यनेर्चवेदो वायोर्यजुर्वेद” इत्यादिदर्शनमुप-
पद्यते । अतो न स्वतः प्रामाण्यमिति चेत्, न । उक्तानुमानस्य
वेदत्वं न प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकं सामान्यधर्मत्वादित्य-
नुमानेन सत्प्रतिपत्तितत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकभेदाभावेन
सकलघटप्रागभावैक्ये प्रतियोग्युत्पत्तिनाशयत्वासंभवेन च नि-
त्यत्वापत्तेः । इष्टापत्तौ तूत्पत्तस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । प्रागभाव-
नाशस्वीकारे घटानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अवयवशस्तत्राशस्वीकारो
निरवयवत्वादेवायुक्तः । प्रतियोगिभेदेनाभावनानात्वकल्पने
संसर्गाभावान्योन्याभावयोरैक्यप्रसङ्गः । अतो न सामान्यधर्मस्य
प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । प्रथमानुमानमपि वेदाः
प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्माभाववन्तो, ऽस्मर्यमाणकर्तृ-
कत्वाद्, आत्मवदित्यन्वयिना ऽस्मर्यमाणकर्तृकवाक्यत्वादि-
ति व्यतिरेकिणा च सत्प्रतिपत्तितम् । वेदशून्यकालाभावेन
वेदप्रागभावासिद्धेश्च । तथाहि । पूर्वकालो न वेदशून्यः का-
लत्वाद्, वर्त्तमानकालवत् । पूर्वकालीनं वेदाध्ययनं गुर्वध्यय-
नपूर्वकं, वेदाध्ययनत्वाद्, इदानींतनवेदाध्ययनवत् । वेदा न
पौरुषेया, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यनुमानेनापौरुषेयत्वसिद्धे-
श्च । नन्वस्मर्यमाणकर्तृककूपादौ व्यभिचारः । तत्रापि सा-

मान्यतः कर्तृस्मरणात् । अतः पौरुषेयत्वासंभवाद्पौरुषेयत्वम् ।
एवं “वाचा विरूपनित्ये”ति श्रुतिः ।

“स्वयंभूरेव भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।

शिखाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारो ऽस्य न कारकाः” ॥

इति स्मृतिश्चोपपद्यते । काठकादिसमाख्या तु श्रुतिस्मृ-
तिविरोधात्मवचननिमित्तत्वेनोपपादनीया । अनेर्चवेद इ-
त्यादिश्रुतिरपि अग्निना ज्ञापित इति व्याख्येया । अनित्यसं-
योगो ऽपि प्रवाहनित्यतामादायोपपादनीयः । प्रवाहनित्यत्वं
च सजातीयप्रागभावसमख्याप्रसजातीयध्वंसकत्वरूपम् । यद्वा
बहुस्रोरादिवाक्यवदसत्यकथादिना विधेयस्तुतिपरत्वेनोपा-
दनीया । अतो ऽपौरुषेया वेदा इति सिद्धं वेदप्रामाण्यम् ॥

विश्वामित्रकुलध्वजः समभवद्वो भट्टनारायण-
स्तद्वंशस्य करीरतां दधद्रयं विश्वेश्वराख्यः कृती ।

गागाभट्ट इति प्रथां दिनकरात्प्राप्तः पितृलालनात्
तद्वन्धे प्रथमादिमोहृष्टिरभवच्छ्रीभाटुचिन्तामणौ ॥ १ ॥

अहो बहु परीक्षितुं निकषणीयमेतच्चित्रे
न मत्सरकदुष्णिगते कर्वाशिलानिभे चेतसि ।

परं तु हृदयालुभिः खलु दयालुभिः स्थाप्यतां
महाद्भुतरसाम्बधौ निजकृपानिधौ मदुचः ॥ २ ॥

इति भट्टकुलावतंसमीमांसकमहामहोपाध्यायश्रीगागाभट्ट-
कृतभाटुचिन्तामणौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ पूर्णायं भाटुचिन्तामणेस्तर्कचरणः ॥

सो ऽयं भाटुमतेोपपादनप्रवणो भाटुचिन्तामणेस्तर्कपादः
काशीविद्यासुधानिधेनेवभिरङ्कैः प्रकाशितो विद्वच्चकोरेषु च-
न्द्रिरीभूय मदीयान् संशोधनपरिश्रमान् सफलयत्विति विन-
येन परमेश्वरं प्रार्थयते ॥

काशीस्थराजकीयपाठशालायां व्याकरणाध्यापको बाल-
शास्त्री ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ उपक्रमवर्णनम् ॥

वदन्ति किल गोकुले वसति केऽपि वृन्दावने
लसन्तमगदन् परेऽथ मथुरागतं केचन ।

अहं तु सकलस्थले सुलभतां गतं ध्यायता-
मचिन्त्यविभवं प्रभुं हृदि वसन्तमाराधये ॥ १ ॥

अथेदं गोपाललीलाख्यं काव्यं खवेदशरशशिमितविक्रम-
समासमीपलब्धजनपुत्रा तैलङ्गदेशगतकाङ्करबामनिशासिना ल-
क्ष्मणभट्टात्मजेनेलंगगाहनामकजननीजठररत्नाकरजेन भारद्वा-
जगोत्रेण कृष्णयज्ञःसंबन्धितैत्तिरीयशास्त्रेण सोमयाजिना राम-
चन्द्रेति सुहृदीतनामधेयेन कविरत्नेन भट्टेन कृष्णकुतूहलाद्य-

नेकसत्काव्यनिर्मात्रा विद्वद्वरेण विरचितं समयकृमणिपरिशो-
बितानेकतत्कृतकाव्यसुधाकरत्वेऽपि देववशादेकं काव्यामृतं
महाशयवरहरिचन्द्रश्रेष्ठिनः सरस्वतीसद्वृतस्तत्कृपया समा-
साद्य तत एवच सर्ववृत्तान्यवगत्य विदुषामवलोकनक्षमं चेदं
सुविभाव्य काशीविद्यासुधानिधिनामनि पण्डितपत्रे मुद्रणाय
प्रार्थितेन विद्वज्जनहृदयकमलप्रसस्तिभास्वता सुविदुषा महा-
शयेन श्रीमद्भाषासाहेबवर्येण प्रभुवरेण दत्तानुमतिकः सकल-
सहृदयबुधवरचेतःकुतूहलाय तत्तद्वेशेषु प्रचिकाशयिषया स-
न्नाति प्रतिपादितचरसुनामनि पत्रेऽस्मिन् मुद्रयितुं प्रवृत्तो-
ऽस्मीति ।

अयं किल रामचन्द्रकविः स्वजन्मभुवि तैलङ्गदेश एव
व्याकृतिकाव्यसाहित्यादिविद्या अर्जयित्वा पुष्योत्तमसौत्रमा-
गत्य ज्येष्ठभातुर्वल्लभाचार्योच्छराग्निबाणशशिमतविक्रमहा-
यनजातजन्मनो रामानुजाचार्यविष्णुस्वामिमध्वाचार्यनिम्बा-
काचार्यप्रवर्तितानां क्रमेण श्रीरुद्रमाध्वसनकोपपदानां यथा-
क्रमं विशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतशुद्धाद्वैतद्वैताद्वैतमतसंबन्धिनं सुप्र-
सिद्धानां चतुर्थो वैष्णवसंप्रदायानां मध्ये विष्णुस्वामिशिष्य-
परम्परागतसप्तशततमशिष्यानन्तरज्जित्स्वमङ्गललब्धविष्णु-
स्वामिमतप्रवर्तकाद्वागवतादिव्याख्याकर्तुः प्रस्थानत्रयभाष्य-
निर्मातुर्दक्षिणस्यां दिशि कृष्णानामनदीतीरे विद्यानामधेय-
नगरे कृष्णदेवाभिधराजराजानुमत्या वैष्णवैराचार्य इति कृतां
पदवीमभिषेकपुरःसरं प्राप्तवतः सकाशात् सर्वाणि शास्त्राणि
प्रतानि च समधीत्य ज्येष्ठभावा तेन वल्लभाचार्येणोपयम-
नार्थं बोधोध्यमानोऽपि विरक्तप्रकृतिकतया तदसंपाद्वैवायो-
ध्यायामागम्य संन्यासीभूय कालक्रमेण परमधाम जगामेति ।

अस्य वल्लभाचार्यस्य संप्रदाये जागरूका वल्लभीयगो-
स्वामिनाम्ना प्रसिद्धा अद्यापि वैष्णवा बहव उपलभ्यन्ते ।

एतन्मते शुद्धाद्वैते जीवपरमेश्वरयोः सेवकसेव्ययोरंशशि-
भावो जलबिन्दुजलाशययोरिव, सर्वं चेदं दृश्यजातं परमे-
श्वरादाविर्भवति, तमेव लूतातन्तुरिवाप्येति च, मायिकगुण-
रहितः परमेश्वरः श्रीकृष्णो भगवानुपास्यदेवः, एतदुपासन-
यैव सर्वलोकोपरितनगोलोकप्राप्तावानन्दाविर्भावान्मेतो ना-
न्यदेवोपासनया, अन्यदेवोपासनापरश्रुतयस्तु श्रीकृष्णविषयक-
परानुरागप्राप्तिद्वारा परम्परया मोक्षसाधिकाः, माध्यमते शुद्ध-
द्वैते जीवः कदापि नेश्वरभावमापद्यतेऽस्मिन् मते तु जीवः
श्रीकृष्णाख्य एव परमेश्वरे जलबिन्दुर्जलाशय इवाभेदभावमा-
पद्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेनेति शिवम् ॥

॥ सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापको
बेचनरामशर्मा ॥

॥ अथ गोपाललीलाकाव्यस्य ॥

॥ प्रथमसर्गारम्भः ॥

शुभममितमचिन्त्यचिद्विचित्रं
श्रुतिशतमूर्धनि केशपाशकल्पम् ।
दिशतु किमपि धाम कामकोटि-
प्रतिभटदीधिति वासुदेवसंज्ञम् ॥ १ ॥
वहति शिरसि नागसंभवं यः
स्फुटमनुरागमिधात्मभक्तियुक्ते ।
कटतटविगलन्मदाम्बुदम्भ-
श्रितकरुणारसमाश्रये गणेशम् ॥ २ ॥
कविजनरसनायतुङ्गरङ्ग-
स्थलकृतलास्यकलाविलासकाम्या ।
कृतिषु सपदि वाञ्छितं यथेच्छं
मयि ददती करुणां करोतु वाणी ॥ ३ ॥
इह विदधति भव्यकाव्यबन्धान्
भुवि यशसे कथयस्तदाप्रवृन्ति ।
इति भवति ममापि काव्यबन्धे
व्रजन इवाधिगिरि स्पृहातिपङ्क्तौः ॥ ४ ॥
मयि विदधति काव्यबन्धमन्थाः
स्तवमथवा पिशुनाः सृजन्तु निन्दाम् ।
अहमिह न बिभेमि कीर्तनीयं
कथमपि कृष्णकुतूहलं मया यत् ॥ ५ ॥
क्षितिरहि विषभीषणैर्विषवत्
खलवचनेर्यदसंतुदैः सदैव ।
तत उचितमसद्गुक्तिदोषा-
द्वयमपहाय सतां कृतेर्विधानम् ॥ ६ ॥
इह विधिवदलंकृतं कुलं ते-
र्जनुरपि येश्चरितं हरेरर्वाक्षे ।
फलमुचितमिदं वदन्ति लोक-
व्यवहृतिमाचमदः फलं न वाचाम् ॥ ७ ॥
प्रबलतरकलिप्रलेपशुद्धि-
र्भवति हृदः किल नेतरैरुपायेः ।
तदिह किमपि काव्यमारमे य-
त्कृतिसमयेऽपि हरिस्मृतिर्मम स्यात् ॥ ८ ॥

यदि कृतिरतिशोभनान्यदीया
 विजहत् तत् कृतिमात्मनः किमन्ये ।
 प्रभुगृहकलमान् विलोक्य हन्त
 त्यजत् कथं निजकोटवान् दरिद्रः ॥ ९८ ॥
 मणिगृहकिरणैरनेकवर्णै-
 स्त्रिदशपथं सततं विचित्रयन्ती ।
 जयति हरिहिता पुरीगरिष्ठा
 भुवि मथुरा विधुवंशराजधानी ॥ ९९ ॥
 रविदुहितृजले हरेर्विहारं
 तदवसरे चरितं च संस्मरन्तः ।
 सपदि जहति यच्च मोदपूर्णा
 भवभयमश्रुजलप्रता महान्तः ॥ १०० ॥
 निगमनिबहगम्यमात्मतत्त्वं
 स्फुरति कदाचन कष्टतोऽन्यतीर्थे ।
 भवति यदधिवासमाचभाजः
 करकलितेषु जनस्य मोक्षलक्ष्मीः ॥ १०१ ॥
 प्रकृतिपरमलेपमद्वितीयं
 पुरुषमुदाहरति श्रुतेः शिरस्त्वाम् ।
 इति नुवति जने जनार्दनः स्वं
 प्रकटयति स्वयमेव यच्च रूपम् ॥ १०२ ॥
 सुकृतिन इव शारिकाशुकाद्या
 हरिचरितानि गृहे गृहे गृहन्तः ।
 पुरत इव विधाय कृष्णचैष्टां
 भवनगतान् रमयन्ति यच्च बन्धून् ॥ १०३ ॥
 लयसमयघनध्वनिं रथानां
 प्रतिपथमुत्थितवान् महानिनादः ।
 स्मरयति क्लिप्तं विस्मृतं चिराय
 चिदिषगतानपि यच्च देववर्णान् ॥ १०४ ॥
 विहसति शतकोटिमाचपां
 हरिमपि या निवसद्गुनाभिवृद्धा ।
 प्रियमिह दधती श्रिया निवासं
 भुवि नगरी न गरीयसी यदन्या ॥ १०५ ॥
 वरमरक्तपङ्क्तिरान्तिपूरैः
 प्रभवति यच्च सदैव तोरणश्रीः ।

स्फुरति पृथुमहेन्द्रनीलमाला
 तपनसुतेषु यदीयवप्रकाञ्ची ॥ १०६ ॥
 निरवधि निगमान्तचिन्तयापि
 क्वचन कदाचन यत् कथंचिदापि ।
 तदनुदिनमखण्डमात्मतत्त्वं
 सकलजनेर्नयनेरलुपि यच्च ॥ १०७ ॥
 कवय इव समयमयतोऽर्थं
 व्यवहृतये तुलयानुयोजयन्तः ।
 दिवमिष शतशोऽधिशेरते यां
 वणिज उपातबृहत्पदप्रयोगाः ॥ १०८ ॥
 आदिकुलकम् ।
 नृपतिरिह बभूव शूरसेनः
 स किल वसन्तिह नीवृतः समयान् ।
 अभुनगनुमतो विभुर्यदूनां
 चिदिवमिष प्रभुरध्वरांशभाजाम् ॥ १०९ ॥
 इह कुहचिदनेहसि प्रयच्छन्
 वसु विपुलं वसुदेव ऊढभार्यः ।
 निरगमदनुयाति कंसमुख्ये
 प्रणयवशात् सह सूर्यया रथेन ॥ ११० ॥
 अथ रथ उपविश्य सारथित्वं
 प्रभुरपि तच्च तयोश्चकार कंसः ।
 पथि क्रियति परागतेऽन्तराले
 वियति विशिष्य विदेहवागवादीत् ॥ १११ ॥
 प्रणयिमिषमिदं विषं प्रतीत्य
 त्यज मिथुनं भज माच सारथित्वम् ।
 ध्रुव इव भविताष्टमोऽस्य गर्भो
 नृप तच्च मृत्युरिहाचरोपचारम् ॥ ११२ ॥
 विषमिदमुपदीकृतं विधाया
 बल कथमित्यशरीरवाक्प्रतीतः ।
 असिधर उपचक्रमे स्वसारं
 सपदि निहन्तुमनन्तरं चसन्तीम् ॥ ११३ ॥
 निजमतिबलपौरुषादि यावत्
 कथमपि रक्षणमेव युक्तमस्याः ।
 इतिकृत्य जगाद शौरिरेनं
 निजसुतमृत्युविपर्ययादिशङ्की ॥ ११४ ॥

इह निधनमवश्यमस्ति जन्तोः
 स्वयमुपयाति न किं त्विदं निमित्तात् ।
 स्वसुरहृह वधो निहन्ति लोकौ
 बत सुतजन्मविशङ्किचेतसस्ते ॥ २६ ॥
 जहि यदि तनया भवेयुरस्या
 जहिहि नयच्च किमेनयापराद्धम् ।
 इति मृदुवचनेर्वैद्यं निरस्य
 स्वयमविशन्नृपसद्ग तेन सार्धम् ॥ २७ ॥
 अथ कथमपि याति कालचक्रे
 व्यजनयदष्ट सुतान् सकन्यकान् सा ।
 प्रथमसुतममीषु कीर्तिमन्तं
 सपदि समर्प्य विषीदति स्म शौरिः ॥ २८ ॥
 मम तव तनयेर्न सप्रभिः स्या-
 न्निधनमिदं चरमेण तन्नयेनम् ।
 यदुतिलक युवां स सत्यशीलो
 विहरतमभ्रममित्युवाच कंसः ॥ २९ ॥
 अयमिव कुशली ममापरे स्युः
 सदितरवाचि कदापि विश्वसेत् कः ।
 हरिरिह शरणं प्रतिक्रियाये
 प्रभवति यः सहसेत्यमंस्त शौरिः ॥ ३० ॥
 ब्रजनिवसतयस्तदीययोषा
 अपि वसुदेवमुखाश्च वृष्णयो ये ।
 इह सकपटदेवतावतारा
 इति गदितुं मुनिरभ्यगात् स कंसम् ॥ ३१ ॥
 मुनिभिरनुगतं परात्मतत्त्वं
 प्रतिपदपारकृपारसोर्मिसिक्तेः ।
 स्वरपरिचितमूर्च्छनां नभस्व-
 द्रक्षितगुणां महतां विभावयन्तम् ॥ ३२ ॥
 अतिविमलतया स्फुरन्तमन्त-
 र्बेहिरिव मौक्तिकघट्टानुबन्धान् ।
 उडुमिलितविधूपमां नयन्तं
 श्रुतिघटितस्फटिकाक्षमालमास्यम् ॥ ३३ ॥
 निदधतमलिनीलमन्तरङ्गे
 निगमशिरोमिलदिन्द्रनीलभासम् ।

रविमिव ककुभो विभासयन्तं
 चिदशमुनिं गगने ददर्श कंसः ॥ ३४ ॥
 कुलकम् ।
 अहिवरविनमत्सहस्रमूर्ध-
 स्वबलधृतातिगरिष्ठभूमिभारम् ।
 नरपतिरुदतिष्ठदासनात् स्वा-
 दुपगतमीक्ष्य मुनिं चचाल च द्राक् ॥ ३५ ॥
 अथ सपदि सपर्ययार्चयित्वा
 चिदशमुनिं रुचिरासनोपविष्टम् ।
 कृतविनयगिरा निरासनः सन्
 प्रणतशिरा नितरां जगाद कंसः ॥ ३६ ॥
 अथमिव हृदये तमोऽपि हत्वा
 मुदमिव मङ्गलमङ्गिनां तनोति ।
 विषयविषयविषयमानसानां
 प्रभवति किं न मुने त्वदीक्षणेन ॥ ३७ ॥
 त्वमसि किल निधानमागमाना-
 मनुभयसंविदपास्तभेदबुद्धिः ।
 तदहमुपगतं मुने भवन्तं
 क्षणमपि नोष्मिक्तुमुत्सहे दयालुम् ॥ ३८ ॥
 रविरिव महसे प्रदीपमल्पं
 न परमुपैति हिताय पूर्णकामः ।
 भवनमनुजिघृक्षया ममागा
 न परमिहास्ति तवागमे निमित्तम् ॥ ३९ ॥
 कुलकम् ।
 सविनयमिति कंसमुक्तवन्तं
 प्रणयरसेन महर्षिरप्यवाचत् ।
 अपसरतु सभा तवास्ति किञ्चि-
 द्यदुचितमत्र निवेदनीयमाग्रेः ॥ ४० ॥
 विधिषदहमिहार्चितस्त्वया तत्
 परमहितं भवते ब्रवीमि तुष्टः ।
 नृप निजजनकेऽपि बन्धुबुद्ध्या
 कचन न विश्वसिहि स्वभावशो ॥ ४१ ॥
 मम वचनमिदं प्रतीहि तात-
 स्तव भवति दुमिलो न तूयसेनः ।

कथमहह नरात् त्वमल्पसत्त्वा-
 ज्जनितमहेन्द्रमहाभयोऽजनिष्ठाः ॥ ४२ ॥
 यदव इह नृपाः सवृष्णयो ये
 तव सुहृदश्च त एव देवतांशाः ।
 त्वमपि पुनरभूः स कालनेमि-
 ह्रिरपि हन्तुमुदेति देवकीतः ॥ ४३ ॥
 प्रथममयमसन्निहोपदेशा
 मुनिरपि कोऽष्टम यष्विति प्रतीतः ।
 विनिहतसुतषट्क औगसेनि-
 र्निगडयति स्म स दम्पती तदुत्तया ॥ ४४ ॥
 स्वनिधनभयतः स उग्रसेनं
 सपदि बबन्ध च बन्धुतां व्यरोत्सीत् ।
 गतवति विषयान्तरं स्ववंश्ये
 धरणिमभुक्त स मागधैकबन्धुः ॥ ४५ ॥
 क्व शुभमतिरुदेतु हेतुवादाः
 क्व नु यदि तद्वितव्यमेवमेव ।
 गत इति किल सप्रमं च गर्भे
 बलजननीमनयन्मुकुन्दमाया ॥ ४६ ॥
 गतवति समये कियत्यथैवं
 हृदि विनिविश्य हरिः कदापि शोरेः ।
 अभजत किल देवकीशरीरे
 नुतवति धातरि गर्भगोललीलाम् ॥ ४७ ॥
 द्युतिरजनि अगन्निवासमातु-
 र्वर्षा विशिष्य दिने दिने तदानीम् ।
 विदितनिजलयो विलोक्य तां स
 व्यधित जनानवनाय सावधानान् ॥ ४८ ॥
 मुनिवसुवसुदेवदेवकीभ्या-
 मुडुनि विधेरसिताष्टमीनिशीथे ।
 ध्वनति जलधरे बुधे नमस्ये
 निगमरहस्यमगम्यमाविरासीत् ॥ ४९ ॥
 क्वचिदजनि तदेव नन्दपद्या-
 मपि तनया क्वादीशयोगमाया ।
 श्रितगिरिरधुनापि कर्षतीर्थे
 निवसति या किल विन्ध्यवासिनीति ॥ ५० ॥

दिवसकरसहस्रभूरिभासं
 हृदि शुभकोस्तुभशोभमर्भकं तम् ।
 मुकुटघटितवक्त्रसेन्द्रचापं
 जलदरुचिं कनकोरुकुण्डलाढ्यम् ॥ ५१ ॥
 मृदुलभुजचतुष्टयाम्बुजायं
 स्फुरदसिशङ्खगदोरुचक्रचापम् ।
 कनकनिभपटं पयोजनेनं
 मणिमयकङ्कणकिङ्किणीकलापम् ॥ ५२ ॥
 स्मितमितवदनं रमानिवासं
 प्रमदवशो वसुदेव ईक्षते स्म ।
 अयुतमथ ददौ गवां द्विजेभ्यो-
 ऽस्तुत च हृदा स गदाधरं तदानीम् ॥ ५३ ॥
 चिभिर्विशेषकम् ।
 प्रमदशतपरंपरात्मरूपः
 प्रकृतिपरस्त्वममेयभूमसीमा ।
 मम यदशुचिनोऽद्य चक्षुषोऽभू-
 रतिथिरयं खलु पूर्वपुण्यपाकः ॥ ५४ ॥
 चिगुणमयमिदं जगद्विचित्रं
 जनिमये निजमाययेश सृष्ट्वा
 स्फुरणरयवशादनुप्रविष्ट-
 स्तदनु विभासि विनाप्यनुप्रवेशम् ॥ ५५ ॥
 य इह भवहिताय मत्स्यकूर्मा-
 द्यवतरणानि करोति स त्वमेव ।
 क्षितिभरमपहन्तुमेतदीयं
 त्वमुदरमीश्वर मायया समागाः ॥ ५६ ॥
 समजनि तव जन्मना सुखं नो
 व्यवसितिरस्य खलस्य शोकहेतुः ।
 तव जननमसौ निशम्य धुन्व-
 त्सिमुपयास्यति तद्विभोऽवधेहि ॥ ५७ ॥
 स्तवमथ जननी सुतस्य तेने
 भगवत उतमपूरुषस्य क्षिते ।
 अभयद परिपाहि कंसमीतो
 त्वदवरजव्यजातशोकतप्तो ॥ ५८ ॥
 चटिलवघटिकादिसंघदन् नो
 प्रभवति ते किल काल एव चेष्टा ।

तदगुणमधिकारिणं भवन्तं
 ध्रुवमपि वेदशिरोविदो वदन्ति ॥ ५९ ॥
 क्वचिदपि किल कालसर्पभोत्या
 भजति न जातु शुभं पलायमानः ।
 स्वपिति तव यदृच्छयाप्य योऽङ्घ्रि
 सपदि स एव परास्तमृत्युशङ्कः ॥ ६० ॥
 भृतिरियमपि संसृतेर्दुर्न्ता
 यदिह भजन्ति न जन्तवस्तथाङ्घ्रिम् ।
 यदि भवति भवन्ति भक्तियुक्ता-
 श्वरदचरात्मनि किं तदास्ति चिन्त्यम् ॥ ६१ ॥
 मम सुकृतमिदं बिडम्बनं ते
 यदि भगवद्भूठरेऽसि मेऽवतीर्थः ।
 अतिनरमुपसंहर स्वरूपं
 न भवमसन् भवतः स वेत्तु मतः ॥ ६२ ॥
 विफलितभवनप्रदीपधामा-
 वददिति कंसरिपुः पुरः स्वमातुः ।
 प्रथमजनुषि पृश्निरन्यजन्म-
 न्यदितिरभूरधुनासि देवकी त्वम् ॥ ६३ ॥
 स्मरतु च भवती जनिं तृतीया-
 मिति पुरतस्तव दर्शितं स्वरूपम् ।
 सुत इति सततं मम स्मरन्तो
 गतिरतिधन्यतमाशु लप्स्यते वाम् ॥ ६४ ॥
 गमय पितरितश्च मां यशोदां
 द्रुतमधुनेव सुतामिहानयास्याः ।
 इति तमुपदिशन् यथान्यबालोऽ-
 जनि विभुरेव पुनस्ततः प्रतस्थे ॥ ६५ ॥
 कटिति विघटिते स्वयं कपाटे
 कटिति घने चलिते जगत्त्रये
 ध्वनितमृदुमृदङ्गमङ्गलानि
 स्तनितमिषेण पयोमुखः प्रचक्रुः ॥ ६६ ॥
 निजफणमणिदीपदर्शिताध्वा
 फणिपतिरन्वचलन्निधारिताम्बुः ।
 व्यरुचदिनसुता सृतिं ददामा
 मरकतवेदिकयोर्द्वयोर्व भिन्ना ॥ ६७ ॥

सुतमगमयदेव नन्दपत्नी
 स्वपिति जने लघु तत्सुतामनेषीत् ।
 न्यधित निजकलसंनिधाने-
 ऽरुददथ सा सहसा जनोऽप्यबुद्ध ॥ ६८ ॥
 रुदितविदितमृत्युजन्मभीतः
 सपदि पराकृतदेवकीकराङ्गः ।
 दृषदुपरि शिशुं विकृष्य कंसो-
 ऽक्षिपदथ सेति दिवि स्थिता बभावे ॥ ६९ ॥
 नृशंस मम शंस का कृतिरकारि कंस त्वया
 स्वसुः कृण्वेत्तसो बत मुधा सुतां मा वधीः ।
 निहन्तुरपि हन्त ते क्वचन जन्म जातं यतः
 क्षमो नियतिलङ्घने न खलु कोऽपि कोपाज्जनः ॥ ७० ॥
 इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते गो-
 पाललीलाख्ये महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ :: ::

॥ अथ गोपाललीलाकाव्यस्य ॥

॥ द्वितीयसर्गात्सम् ॥

अथ शुश्रुवानिति स कन्यकागिरं
 चिरविह्वलः स्वकृतदोषशान्तये ।
 परिसान्त्वयन् निगडतो विमोच्य तो
 विनयानतो विकल इत्यवोचत ॥ १ ॥
 भगिनि स्वमृत्युभयतो यदल्यधी-
 स्तव बालकान् निहतवानहं बहून् ।
 तदवेहि देवकृतमन्यथा कथं
 मम निर्दयत्वमतिमान्यबन्धुषु ॥ २ ॥
 बत का गतिर्मम भवेत् सखिदुहः
 स्पृहणीयबन्धुशिशुघातपातकात् ।
 अथवा युवां हृदि न शोचतं क्वचि-
 न्निजकर्मभुग्यत उपेत्यपेति च ॥ ३ ॥
 प्रमदो विषाद इति कर्म पाकञ्च
 द्वयमर्थितं न समुपेति याति वा ।
 निधने निमित्तमिह मां प्रकल्प्य मा
 कुरुतं शुचं नियतिरीदृशी यतः ॥ ४ ॥
 जगति क्वचिन्मिलति भूतसंहतिः
 सह नैव तिष्ठति सदैव यन्त्रितः ।

तनुरात्मनो न खलु शाश्वती विभो-
 स्तदिहाम्ब कस्य कथमस्तु कोऽन्तकृत् ॥ ५ ॥
 मम कर्म धर्मविधुरं तथापि वां
 मधुरं वचो हृदतिबन्धुवत्सलम् ।
 कुरुतं कृपां मयि खले जना निजं
 पिटकं^१ दुरन्तमपि लालयन्ति यत् ॥ ६ ॥
 कुलकम् ।
 इति कंसमश्रुमुखमानतं पदोः
 प्रणयादुदस्य वसुदेव ऊचिवान् ।
 सदसन्निसर्गकरुणाद्वेत्तसां
 महतां हिताहितविचारणा कुतः ॥ ७ ॥
 गृहमन्थकूपमुपगम्य सीदतां
 क्वचनापि नास्ति सुखलेशकारणम् ।
 ब्रह्म किं नु योजयसि भोज भूपते
 निजदोषमज्ञवदहंकृतेः कृतिम् ॥ ८ ॥
 इति तद्वचःश्रवणलब्धसौहृदो
 विशति स्म वेश्म नृपतिस्तदीदितः ।
 उषसि न्यवेदयदशेषचेष्टितं
 निजमन्त्रिषु स्वयमिदं च तेऽवदन् ॥ ९ ॥
 भुवि निर्देशः शिशुरनिर्देशोऽपि वा
 ब्रजपल्लिकाकरपुरादिसंभवः ।
 तरसा विमृश्य हननीय उद्यमे-
 र्मेहतां कृतं त्वदुरुसारवेदिनाम् ॥ १० ॥
 उचितं न कर्हि चिदुपेक्ष्यं रिपो-
 विषपावकामयवदन्तकारिणः ।
 नृप तन्नियुङ्क्ष्व सुरमूलमच्युतं
 निहनाम यस्य किल धर्मनिर्मितिः ॥ ११ ॥
 स तनोति गोद्विजहितं ततोऽभवन्
 निगमाः सयज्ञतपसस्तदा श्रुतम् ।
 निहनाम विप्रशमसत्यगोतपः-
 करुणाक्रतुश्रुतिदमघमातनुम् ॥ १२ ॥
 यदुनाथ तद्वध उपाय एष यद्
 द्विजवर्यवेदयजनादिहिंसनम् ।

१ पिटकस्त्रिषु विस्फोटे इति मेदिनी ।

भषदाक्षया निगमकर्मकारिणो
 विनिहत्य राज्यमचलं ददाम ते ॥ १३ ॥
 इति दुष्टमन्त्रिगदितं निशम्य स
 द्विजवर्यहिंसनममन्यत प्रियम् ।
 विनियुज्य साधुजनपीडने निजा-
 नविशदुहाननु च विभ्यदच्युतात् ॥ १४ ॥
 तनयं सदैव समुदीतमात्मनः
 समुदीक्ष्य नन्द उदभूत् समुत्सुकः ।
 अथ जातकर्म विबुधानचीकरत्
 प्रणयेन दत्ततिलहेमधेनुकः ॥ १५ ॥
 शिशिरास्तदा सुरभयः समीरणा
 ववुरन्तरिष्वमभवत् सुलक्ष्णम् ।
 अभवन्मृदङ्गमृदुमङ्गलस्वना-
 ननु दिव्यपि चिदशुन्दुभिध्वनिः ॥ १६ ॥
 सममस्तुवन् सपदि वन्दिचारणा-
 स्तरुणा जगुर्मधुरमाशु गायनाः ।
 ननृतुर्नटा इव पटान्तधूनने-
 रतिनन्दिताः स्वहृदि नन्दबन्धवः ॥ १७ ॥
 ध्वजमाल्यपल्लवपरादुर्गतोरणेः
 प्रतिहारभूनिहितकुम्भसंभ्रमेः ।
 ब्रज उक्षितो मलयजेः सकुङ्कुमे-
 र्बहिरन्तरायितपरिष्कृतिर्बभौ ॥ १८ ॥
 अतिचिषवर्हरचितस्रगञ्जितः
 प्रचितप्रभाभरणशोभितांशुकः ।
 रुचिराम्बराणि मणिमौक्तिकस्रजः
 सदुपायनान्युपनिनाय तज्जनः ॥ १९ ॥
 सहरिद्रतैलकृतगात्रभूषणा
 जहृष्वृषाः सुरभयश्च वत्सकाः ।
 अभिनन्द्य नन्दगृहिणीसुतोत्सवं
 प्रतिकर्म गोपवनिता विनिर्ममः ॥ २० ॥
 स्तनमण्डलप्रतिपदस्खलत्पटा
 नवघृष्टकुङ्कुमविमृष्टमूर्तयः ।
 वसनाञ्जनाभरणभूषिता ययु-
 स्त्वरिता नितम्बभरतोऽलसा अपि ॥ २१ ॥

अतिचिह्नर्षभरशेषसंनिभ-
 स्मितपूर्वमेतदिह साधु साध्वीति ।
 मुहुरीरयन्त्य उरुहेमकुण्डल-
 च्छविसूचिताचिररुचः प्रतस्थिरे ॥ २२ ॥
 सकलस्तदा स किल देश उज्ज्वलः
 परमात्मलाभमुदिताखिलप्रजः ।
 प्रबभूव किंतु खलु चिह्नमच य-
 द्रुवनचयप्रभुरभूत् पतिः श्रियः ॥ २३ ॥
 सहरिद्रतेलसलिलेर्ब्रजस्थियः
 सिषिवुः परस्परमुदीतकोतुकाः ।
 असिचन्मिथः सनवनीतसर्पिषो
 दधिदुग्धतक्रकरणाश्च वल्लवाः ॥ २४ ॥
 मुदितः स बन्धुजनतातिथिद्विज-
 प्रभृतिभ्य इभ्यतमतोचितं वसु ।
 विविधस्रगम्बरवरानुलेपनं
 सितनागवल्लिदलपूर्वमार्पयत् ॥ २५ ॥
 वसुदेवपत्न्यपि पराद्वर्गभूषणा
 वसनानुलेपनविशेषभूषिता ।
 विचचार नन्दतनयोत्सवे सह
 स्वसुतेन कंसभयतश्चिरोषिता ॥ २६ ॥
 इति लब्धदत्तधनतत्तदीप्सितो
 वितरीतुमब्दकरमात्मभूभृते ।
 ब्रजरक्षणाय स निरूप्य वल्लवान्
 प्रियबन्धुराशु मथुरामथो ययौ ॥ २७ ॥
 पुरि नन्दमागतमवेत्य लोकातः
 क्षितिपाय दत्तकरमभ्युपेयिवान् ।
 वसुदेव इत्य परिभ्य पूजितः
 सुहृदेत्यवोचत समासनस्थितः ॥ २८ ॥
 परमायुरच कियदेव जन्मिना-
 मिह पुत्रजन्म गृहिणां सुदुर्लभम् ।
 सुकृतेस्तव प्रवयसः प्रजाभव-
 च्छिरमप्रजस्य तदभूम् भूमगाः ॥ २९ ॥
 निजकर्मबन्धमनुकृत्या क्वचित्
 सह वास एव सुहृदां सुदुर्लभः ।

महते हिताय नियतेर्निदेशत-
 स्तत्र दर्शनं ब्रजपतेऽजनिष्ठ मे ॥ ३० ॥
 तनयो ममास्ति जननीयुतः सुखं
 पितरं भवन्तमवनात् सदा विदन् ।
 न खलु चिह्नगफलमच कल्पते
 स्वकुटुम्बबान्धववने बिषीदति ॥ ३१ ॥
 सुतषट्कमाहत बतेष वा खलः
 सह कन्यया निगडिताङ्घ्रिपद्मयोः ।
 अचिकित्सितं हि दुरदृष्टमित्यति-
 प्रणयेन स ब्रजपतिर्जगाद तम् ॥ ३२ ॥
 ब्रज गोकुलं द्रुतमितस्तत्र ब्रजे
 यदभूदनिष्ठशतशङ्कि मे मनः ।
 इति शौरिवाचमभिनन्द्य वल्लवेः
 सह तत्पतिर्यदुपुराद्विनिर्ययौ ॥ ३३ ॥
 पथि स ब्रजन् ब्रजमभि स्वमीश्वरं
 शरणं जगाम हृदयेन शङ्कितः ।
 स्मृतिमाचतोऽपि गजराजवन्निजा-
 नवितुं क्षमे वसति किं भयं भवेत् ॥ ३४ ॥
 ब्रजनायकेऽथ पथि याति गोकुलं
 कुटिला जगाम किल बालघातिनी ।
 अभितः शिशूनिह विचिन्वती चिरं
 विचचार मायिकमनोहराकृतिः ॥ ३५ ॥
 स्मृतमाच एव जगतः शिशुग्रहा-
 द्युपसर्गवर्गमपहन्ति योऽचिरात् ।
 तमसौ जिघांसुरथ पूतनानलं
 भसितावगुण्ठितमिव व्यलेकत ॥ ३६ ॥
 रणिताङ्घ्रिपद्मयुगहंसकट्वया
 रमणं निरीक्षितुमिवागता रमा ।
 श्रवणस्फुरत्कनककुण्डलद्युति-
 प्रतिभासितस्मितमुखी तमन्वगात् ॥ ३७ ॥
 निजमञ्जिमप्रक्षिप्तमभ्रिजितस्मृतिं
 तनयग्रहोत्सुकतया स्फुरत्कराम् ।
 निषिषेध नन्दगृहिणी न रोहिणी
 ददतीं सुताय कुचयोः पयोक्लिप्तम् ॥ ३८ ॥

परिमीलिताद्यमुपनीय बालकं
 निजमङ्गमञ्च इव रज्जुधीरहिम् ।
 तमपीप्यदन्तक्रमनन्तमात्मनः
 स्तनकालकूटमथ पूतनाल्पधीः ॥ ३९ ॥
 भगवाननल्पविषमोदकस्तनीं
 विनिहत्य दातुमुपमातृगौरवम् ।
 सुदृढं निपीडितकुचः सहासुभि-
 स्तदुरोजसारमपिबत् कुतूहली ॥ ४० ॥
 अहहार्भक त्यज बतेतिपीडिता-
 खिलजीवमर्मेणि निवारयन्त्यमुम् ।
 मुहुरङ्घ्रिबाहु भुवि विविपन्त्यसौ
 निपपात निर्गतदृगात्तधीत्कृतिः ॥ ४१ ॥
 विचचाल भूः सपदि साद्रिसागरा
 निपतद्गुहं खमपि सप्रतिध्वनि ।
 घनघोरघोषपविशङ्कितोऽपतत्
 पिहितश्रवाश्चकितलोचनो जनः ॥ ४२ ॥
 पतितार्थयोजनमहीध्रसंनिभं
 निजरूपमभ्रमिव बिभ्रती नवम् ।
 किल तच्च चिचमुदबीभवन्नृणां
 पृथु तावदध्वगपलाशिघूर्णनात् ॥ ४३ ॥
 शिवशेलसानुसमदंष्ट्रमुन्नत-
 स्तनगण्डशेलमतिचण्डनासिकम् ।
 नयनान्धकूपमजलहृदोदरं
 प्रतिबद्धसेतुसदृशोरुबाहुकम् ॥ ४४ ॥
 सपिशङ्गकेशमतिकन्दराननं
 पृथुनाभिगर्तमुदितोऽश्रुवप्रकम् ।
 इदमीयवियहमुदीन्य भीषणं
 प्रविभाय तत् सकलमेव गोकुलम् ॥ ४५ ॥
 अथ कंसदारुणमनोरथस्यो-
 द्गतवक्रदारुसदृशस्तनादिकम् ।
 जगृहस्तदीयमधिशय्य वियहं
 विहसन्तमर्भकमुपेत्य गोपिकाः ॥ ४६ ॥

सह वल्लवीभिरथ रक्षणं शिशोः
 किल रोहिणीसहितया यशोदया ।
 चिरमस्य नामभिरकारि बालधि-
 भ्रमणैर्गवां सपदि मूचधूलिभिः ॥ ४७ ॥
 नृहरिः पुरः परत आतकार्मुको
 मधुभिन् तु याश्वर्मपि कोणमञ्जुभृत् ।
 त्वदुपर्युपेन्द्र इह तार्क्ष्यभृत् त्वधः
 पुरुषो हली तव समन्ततोऽवतात् ॥ ४८ ॥
 तव तात देहमवतात् परः पुमान्
 भवतापहृत् सततमिन्द्रियाणि ते ।
 शयनेऽशने गतिविहारयोः स्थितौ
 भगवान् सदावतु भवन्तमर्भकम् ॥ ४९ ॥
 कुलकम् ।
 इति गोपिकाभिरभिमन्त्र्य नामभिः
 कृतरक्षणं सपदि नन्दगेहिनी ।
 परिपीतनिर्मलनिजस्तनामृतं
 समवीविशत् सततचिन्मयं सुतम् ॥ ५० ॥
 अथ नन्दगोप उपगोकुलं निजे-
 श्चकितो ददर्श सह पूतनातनुम् ।
 अवगम्य सम्यगतिविस्मयेन ते
 किल विच्छिदुः पुनरथाक्षराशु ताम् ॥ ५१ ॥
 वपुषस्तदा भगवता हृतांहसो-
 ऽगुरुसैरभं समजनिष्ठ दाहतः ।
 अतिविस्मयाय तदभूद्रजोकासां
 किमिवाथषादुतमिहादुतावधौ ॥ ५२ ॥
 कपटोपनीतकुचकालकूटया
 हरितो अकाशरजयापि सद्गतिः ।
 हृदि भक्तितः किमपि यच्छते प्रियं
 किमिवास्ति दातुमिह केतभद्विषः ॥ ५३ ॥
 अकलि स्मितं मधुरमच्युतस्य तेः
 प्रथमागतेर्ब्रजधवानुजीविभिः ।
 असुभिः समं सपदि पूतनापयः
 पिबतोऽवशिष्टमिव सृक्कासंगतम् ॥ ५४ ॥

ब्रजनायकोऽपि जनतां विलोकयन्
 प्रवृत्तां गृहानमगदात्मजोत्सुकः ।
 स शिरस्यजिघ्रसु दधत् सुतं
 दुरवापमापदपि संसृतेः फलम् ॥ ५५ ॥
 प्रवृत्तं विदूरथवधान्तमागमं
 गृहशान्तिमोक्षमिवाचरत् प्रभुः ।
 मिलितास्तदा सदसि गोपगोपिका
 ननृतुः समेत्य च मुदेदमूचिरे ॥ ५६ ॥
 भवचक्रबाल इह बालदर्शनं
 ब्रजनाथ दुर्लभमिदं अनुःफलम् ।
 सुकृतेरभूत् कुशलमर्भकस्य ते
 स्वयमेव सा व्यनशदाशु डाकिनी ॥ ५७ ॥
 आयातमन्तकगृहात् तनयं तवाद्य
 आनीमहे ब्रजमहोत्सवे हेतुमेनम् ।
 ये कुर्युरेव किमपि प्रतिकूलमेव-
 माश्वेव ते स्वयमयन्नहता भवेयुः ॥ ५८ ॥

विभिः कुलकम् ।

इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
 गणपतीलाख्ये महाकाव्ये पूतनावधौ नाम द्वितीयः
 सर्गः ॥ २ ॥ :: :: ॥

। अथ विदुशालभञ्जिकाख्यनाटिकायाः प्रस्तावना ॥

अथ प्राचीनोत्तमसरसालङ्कृतिकाव्यरसास्वादलोलुपानां स-
 हृदयानां कविबराणां मुदे पठनपाठनादिप्रचाराभावात्पुन-
 र्वासां रसिकजनमनोनिन्दनीं चाहविषयां नाटकेष्वद्वितीयां
 विदुशालभञ्जिकाख्यां नाटिकां प्रकाशयितुमिच्छुरादौ तावत्
 नाटिकारचयितुस्वरूपगुणादिवर्णनं कुर्वे ।

इति नाटिकारचयिता सूर्यवंशीयो यायावरकुलजन्मा सत्य-
 वतीतनूजो रघुकुलावतंसस्य निर्भरराजस्य महेन्द्रपालस्योपा-
 ध्यायोऽतिशूरः केरलक्षितिपालः सात्रविद्यानिपुणः संस्कृतप्रा-
 कृतसर्वभाषाभिज्ञः सर्वशास्त्रार्थवेत्ता श्रीराजशेखराभिधो
 बालकविः कविराजो राजा ऽऽसीत् । अयं च केवलया प्राकृत-
 भाषया कर्पूरमञ्जरीकं सट्टकाभिधं नाटकविशेषं प्राकृतबहु-
 नातिप्रौढसंस्कृतभाषया विदुन्मनोहरां विदुशालभञ्जिकाभि-
 धां नाटिकां बालरामायणाख्यं नाटकं चेति त्रयं संगृह्य

श्रीशंकराचार्यपाठपूज्येभ्यः समर्थं तेभ्यो लब्धस्वाभिमतवरो
 बभूवेति शंकरविजये श्रीमाधवाचार्येण वर्णनादस्यकवेरिति-
 प्राचीनत्वं गम्यते ।

तत्रोक्तनाटकात्रितयादेकं बालरामायणाख्यं नाटकं श्री-
 गोविन्ददेवशास्त्रिभिर्महता परिश्रमेण संशोध्य पूर्वमेव मुद्रि-
 तम् । नाटिका त्रयं शृङ्गाररसप्रधाना स्थलविशेषेऽदुतरसग-
 र्भिता चतुर्भिर्रङ्गैरपनिबद्धास्ति ।

तथा चैतत्काव्यस्य सूक्तीनां श्रवणेन सत्काव्यपठनजनित-
 फललाभो भवेदेतत्कवेरेतादृशगुणवत्त्वं च प्रथमाङ्कस्य सूत्रधा-
 रोक्त्या स्फुटमवसीयते तथाहि ।

किमपरमपरैः परोपकार-

व्यसननिधेर्गणितेर्गुणैरमुष्य ।

रघुकुलतिलको महेन्द्रपालः

सकलकलानिलयः स यस्य शिष्यः ॥

आकर्ष्येयं गोष्ठीगरिष्ठस्य हृण्णशंकरशर्मणो वाचः ।

पातुं श्रोत्रसायनं रचयितुं वाचः सतां संमता

व्युत्पत्तिं परमामवाप्रमर्वाधं लब्धुं रसम्रोतसः ।

भोक्तुं स्वादुफलं च जीविततरोर्यद्यस्ति ते कौतुकं

तद्भातः शृणु राजशेखरकवेःसूक्तीः सुधास्यन्दिनीः ॥

अथ चास्य काव्यस्य पुस्तकं श्रीगोविन्ददेवशास्त्रिशोधित-
 कतिपयपत्रकं संपूर्णं द्वितीयं च खण्डितं श्रीमन्महाराज्ञीसं-
 स्थापितकाशिकराजकीयपाठशालीयसरस्वतीभवनात् संप्रा-
 प्य सम्यक् संपूर्णं संशोध्येदानीं संस्कृतपाठशालाध्यक्षश्रीम-
 भुवरसाहेबानामनुज्ञया काशीविद्यासुधानिधिपत्रे मुद्रणद्वारेण
 बन्धं प्रकाशयितुमुद्यतोऽस्मि । तदत्रप्रकाशितमेतदुत्तमं काव्यं
 रसिकजनानां मनःसु परमां मुदमातनोत्विति शम्

ज्योतिः शा० वामनाचार्यः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ विदुशालभञ्जिकाख्यनाटिकायाः ॥

॥ प्रथमोङ्कः ॥

कुलगुरुरबलानां केलिदीपाप्रदाने

परमसुहृदनङ्गे रोहिणीवल्लभस्य ।

अपि कुसुमपृष्ठकेर्देवदेवस्य जेता

जयति सुरतलीला नाटिका सूत्रधारः ॥ १ ॥

अपि च ।

दृशा दग्धं मनसिर्जं जीवयन्ति दृशेव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ २ ॥

समाधाय ।

गोनासाय नियोजितागदरजा सर्पाय बद्धोषधिः

कण्ठस्थाय विषाय धीर्यमहृतः पाणो मणीन् बिभ्रती ।

भर्तुर्भूतगणाय गोचरतीनिर्दिष्टमन्त्राक्षरा

रक्षत्वद्रिसुता विषाहसमये प्रीता च भीता च वः ॥ ३ ॥

नान्द्यन्ते सूत्रधारः । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । न जावे
का पुनरत्र श्रीयुवराजदेवस्य परिषदाज्ञा ।

नेपथ्ये गीयते ।

कुन्दलदाए विमुक्कमन्नन्दरसाए वि चञ्चरीअओ ।

पणअण्णकूठणम्मभरभञ्जनकाअरभावभीअओ ॥ ४ ॥

तरुणीं तरट्टिअं णिअपिअं विअ चारुपसूणदिट्ठिअं ।

रख्खइ गअइ धुणइ परिरम्भइ चुम्बइ चूदलट्ठिअं* ॥ ५ ॥

सूत्रधारः । आकर्ण्य । अये यायावरेण दौहित्रिणा कवि-
राजशेखरेण विरचिताया विदुशानभञ्जिकानामनाटिकाया
वस्तूपक्षेपो गीयते । विभाव्य । तन्मन्ये तदभिनये श्रीयुवराज-
देवस्य परिषदाज्ञा । तदहमपि मन्त्रिणो भागुरायणस्य प्रती-
कवृत्त्या शिष्यैर्विहितचारुनाम्नोऽन्तेवासिनो हरदासस्य भूमि-
कां संपादयामि । आकाशे । सखे सोमदत्त । किमात्थ ।
तत्रकालजलदस्य प्रणमस्तस्य गुणगणः किमिति न वर्ण्यते ।
तत्रैव शृणु ।

किमपरमपरैः परोपकार-

व्यसननिधेर्गणितेर्गुणैरमुष्य ।

रघुकुलतिलको महेन्द्रपालः

सकलकलानिलयः स यस्य शिष्यः ॥ ६ ॥

आकर्ण्य च गोष्ठीगरिष्ठस्य कृष्णशंकरशर्मणो वाचः ।

पातुं श्रोत्रसायनं रचयितुं वाचः सतां संमता

व्युत्पत्तिं परमामवाप्नुमवधिं लब्धुं रसस्रोतसः ।

भोक्तुं स्वादुफलं च जीविततरोर्यद्यास्ति ते कौतुकं

तद्भातः शृणु राजशेखरकवेः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः ॥ ७ ॥

इति निष्क्रान्तः ॥ प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति हरदासः ।

* कुन्दलताया विमुक्तमकरन्दरसाया अवि चञ्चरीकः ।

प्रणयप्रकूठमेभरभञ्जनकातरभावभीतः ॥ ४ ॥

तरुणीं प्रगल्भां निजप्रियामिव चारु प्रसूनदृष्टिम् ।

रक्षति नयति परिरम्भति चुम्बति चूतयाष्टिम् ॥ ५ ॥

हरदासः । सशिरः कम्पम् । अहह प्रज्ञाप्रकर्षः सर्वपा-
मुपरि वसति । तदुक्तम् ।

अग्रयः प्रदुग्धे विपदो रुषद्धि

यशंसि सूतेऽविनयं प्रमाद्वि ।

संस्कारशोचन परं पुनीते

शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥ ८ ॥

तद्विदं चास्मद्गुरोश्चरितेषु परमुपलभ्यते । तथाहि ।

लाटेन्द्रश्चन्द्रवर्मा नरपतितिलकः कल्पिता तेन पुत्री
निष्पत्तेर्येकपुत्रः कश्चित्तमपि तथा मन्त्रिणस्तस्य चारैः ।

कामं पुत्रावकल्पच्छलत इह महाराजसंदर्शनाद्यं

तेनाद्यानायितासौ निरुपधि दधता साधु बाहुव्यचक्षुः ॥ ९ ॥

आकाशे । आर्यं चारायण किमात्थ । अन्ते उरिका सह-
स्सपरिवारस्स महाराजस्स किं तीए विष्णा विसूरदत्ति*
मामैवम् । अत्र किंचन बीजमस्ति तत्कार्येसिद्धावाविर्भ-
विष्यति ।

नेपथ्ये । पञ्चससुहृद्विबुधस्स सुपभातं देवस्स । संपदं तु ।

माणो जाण ण खण्डिदो ससिअरुक्क्रेण वित्थारिणा

हुंकारा ण अ पंचमस्य वि चिरं जासु ठ्ठिदा कुंठिदाः ।

पञ्चसाणिअ लोलणेन ललणा मोतूणमाणभाहं

चूडाचुंविदवल्लहभाचलणा वट्टंति ता संपदं† ॥ १० ॥

पुनस्तत्रैव भोभो व्खंदिवंदारया मंतिविणिम्मिदमहारा-
जवासधरपरेतनिवासी महल्लअलोअो तुस्से भयादि कोविं
कालो विबुधस्स विज्जाहरमल्लदेवस्स । ता की ति पभादभो-
आवलिं ण गायध ति, । † तत्रैव जयजयोज्जयिनीभुजङ्ग सुप्र-
भातं भवतः । संप्रतिहि ।

द्विचैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकमखिच्छायेः स्थितं तारकै-
र्व्योत्स्नापानमरालसेधनपुषा मताश्चकोराङ्गनाः ।

* अन्तः पुरिकासहस्रपरिवारस्य महाराजस्य किं तथा विना कियत
इति ।

† प्रत्यूषसुखप्रतिबुद्धस्य सुप्रभातं देवस्य । संप्रतं खलु ।

मानो यासां न खण्डितः शशिकरोत्करेण विस्तारिणा

हुंकारा न च पञ्चमस्यापि चिरं यासु स्थिताः कुण्ठिताः ।

प्रत्यूषानिललोलेनेन ललना मुत्तवा मानपहं

चूडाचुम्बितवल्लभायचरणा वर्तन्ते ताः संप्रतम् ॥

‡ भोभो वन्दिवन्दारकाः मन्त्रिनिर्मितमहाराजवासयक्षपर्वतनिवा-
सी अन्तःपुरलोको युष्मान् भयाति कोपि च कालो विबुधस्य विद्याधर-
स्सदेवस्य । तत्किमिति प्रभातमोगच्छसीं न नावर्तेति ॥

यातोऽस्तावलचलमुद्रसमधुच्छच्छविश्वन्द्रमाः

प्राचीबालबिडाललोचनरुचां जाता च पाचं ककुप् ॥ ११ ॥

अपि च ।

भिन्दानः सुन्दरीणां पतिषु रुषमयं हर्म्यपारावतेभ्यो

वाचालत्वं ददानः कवयितृषु गुणं प्रातिभं संदधानः ।

प्रातस्थस्तूर्यनाटः स्थगयति गगनं मांसलः पांसुतल्या-

दस्वल्पादुथितानां नरवरकरिणां शङ्खलाशिञ्जितेन ॥ १२ ॥

हरदासः । महत्येव प्रभाते प्रबुद्धो देव इति मन्त्रिमन्त्रप्र-
भाय ह्येवैव । यतः

कारुभिः कारितं तेन कृचिमं स्वप्रहेतवे ।

सुषिरस्तम्भसंचारं नृपतेर्वासमन्दिरम् ॥ १३ ॥

तदहमपि सुषिरस्तम्भसंचारं वासयहं निर्मितवतां तथावि-
धां च रत्नवतीं चतुष्किं करिष्यतां शिल्पवतां मन्त्रिसमा-
दितं दापयितुं महाभाषाङ्गागरं प्रति यास्यामीति निष्क्रान्तः ॥
विक्रमभक्तः ।

ततः प्रविशति राजा सोत्कण्ठो द्वाारावस्थितो विदूष-
कश्च ।

राजा । साङ्गभङ्गमुध्याय पठति ।

तद्वक्तं यदि मुद्रिता शशिकथा हा हेम सा चेद्युति-

स्तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तच्चेत्स्मितं का सुधा ।

थिक्कन्दर्पेधनुर्भुवो च यदि ते किं वा बहु ब्रूमहे

यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः ॥ १४ ॥

विदूषकः । उपसृत्य ! सोऽपि वदतु भवं * ।

राजा । तदेव पठति ।

विदूषकः । हीही भोः । अपुञ्जोविश पाभादिभ्यो पठण-
विही पिश्ववचस्सस्स † ।

राजा । तथैव ।

विदूषकः । अहो से हिश्वविल्लेभो ता किं गु लु एदं ।
विचिन्त्य । भोदु अणुबन्धस्सं । गुहु अपीहिभ्यो सङ्गारवेट-
गंठी विरससञ्चस्सं मुंचदि । पुरतः स्थित्वा । परिणामुष्पी-
दितं विन्न दाहिमफलं फुटणभूरुठं वटुदि मे हिश्वं कौदू-
हनेण ता अधावुत्तमाचरस्सतो कज्जरहस्सेण संभावेदु मं
पिश्ववस्सो ‡ ।

* स्वस्ति वर्धतां भवान् ।

† अष्टोअष्टो अपूर्वं इव प्राभातिकः पठनविधिः प्रियवयस्यस्य ।

‡ अष्टोऽस्य वृद्धयविशेषस्तत्किं नु खल्विदम् । भवतु अनुबन्धिभ्यो ।
न खलु अपीहितः सङ्कारवृत्तयन्त्रिरपि रससर्वस्वं मुञ्चति । परिणाम-
मेवपीहितमिव दाहिमफलं फुटनभूषिष्ठं वर्तते मे वृद्धये कौतूहलेन
तथावा वृत्तमाचक्षाणः कार्यरहस्येन संभावयतु मां प्रियवयस्यः ।

राजा । तदभिमुखमवलोक्य । अये चारायण सखे कथं
न कथयामि सुहृत्संचारितरहस्यं हि चेतः संविभक्तचिन्ता-
भारमिव लघूभवति ।

विदूषकः । अवहितोऽस्मि * ।

जाने स्वप्रविधौ ममाद्य चुलुकोत्सेक्यं पुरस्तादभू-

त्प्रत्यूषे परिवेषमण्डलमिव ज्योत्स्नासपत्नं महः ।

तस्यान्तर्नखनिस्तुषीकृतशरच्चन्द्रप्रभेरङ्गके-

र्दृष्टाकाप्यबला बलात्कृतवती सा मान्मथं मन्मथम् ॥ १५ ॥

विदूषकः । सुठु क्खु तुमं महिलालंपडो जटो जा सा तए
नम्मदाजलुसिण्णा दिट्ठा कुवलज्जमाला णाम जाव तगादं
किं पि अणुसंधेमि ताव एसो अवरो गंडस्स उवरि पिंडो
संवुत्तो हुं तटोतटो † ।

राजा । ततश्च ।

अलिखितामिव चेतः फलकतलेस्मिन्विकल्पवर्तिकया ।

बालां स्मरचिचगतां विलोक्य आतोऽस्मि तद्वन्दी ॥ १६ ॥

पुनस्तद्वक्तमित्यादि पठति ।

विदूषकः । तटोतटो ‡ ।

राजा । अणु अत्रणामृतं गण्डूबय मधु पिब नयनामृतम् ।

हारोयं केरलस्त्रीविहसितशुचिभिः पङ्क्तिभिर्मौक्तिकानां

सद्यः शास्त्रासिकानां मम मन्दिरदृशा दत्तचन्द्रेदयग्रीः ।

सोत्कण्ठं कण्ठदेशाकटिति कुचतटादो नमो मन्मथाये-

त्यस्तो यन्मध्यरत्नं सुरपतिककुभः कौकुमीभिः प्रभाभिः ॥ १७ ॥

विदूषकः । यज्जोपवीतं परिमृश्य । सुक्खकुमरकुहारस्स
मे महाबल्लणस्स भणितेण सञ्चयं सिचिण्णं भोदु § । स्वग-
तम् । अहो हदास दासीए पुत्त सिचिण्णदंजालिअ जानासि
महामदीणं पि विभ्रमं कादुं ॥ प्रकाशम् । तटोतटो ¶ ।

राजा । ततश्च

कथय किमिह बाले का त्वमित्युल्लापंस्तां

कटिति किल दुकूलस्याश्रुले धारयामि ।

* अवहितोऽस्मि ।

† सुठु क्खु त्वं महिलालम्पटः यतो या सा त्वया नर्मदाजलो-
सीर्णा दृष्टा कुवलज्जमालानाम यावत्तद्वर्तते किमप्यनुसंधामि तावदेवो-
परः गण्डस्योपरि पिण्डकः संवृतः हुं ततस्ततः ।

‡ ततस्ततः ।

§ सुक्करकुहारस्य मे महाबल्लणस्य भणितेन सत्यः स्वप्नो भवतु ।

॥ अहो हताश दास्याः पुत्र स्वप्नेन्द्रजालिक जानासि महामतीनामपि
विभ्रमं कर्तुम् ।

¶ ततस्ततः ।

अगमदथ निकेतात्काप्यसौ सारयन्ती

मधकुचलयमाला मांसलेट्टिप्रातेः ॥ १८ ॥

विदूषकः । अथ एकपल्लङ्गदाए देवीए किं पडिवणं *
राजा ।

अचान्तरे तरलहारलतानितम्बा

संवाहनस्थलनवेगतर्ङ्गिताङ्गी ।

देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतन्तु-

रन्तः पुराद् गतवती सह सौविदल्लेः ॥ १९ ॥

विदूषकः । अहो ते नागरतणं किं तए पुरतो भवीअ
णाणुणीदा केच्चिरं वा चंदे पसारिदकरे अवि सदृकंदोट्टा
णीलुप्पलिणी चिट्ठिदि† ।

राजा । सखेदस्मितम् । तदनुधानपरतन्त्रचेतसा धारयितुं
न पारिता किं पुनरनुनेतुम् ।

विदूषकः । सखकं तए किदे णडे दिट्ठे मुंडिदे उवविट्ठो
परं मुंडिदे ति‡ ।

राजा । सखेदस्मितम् । भगवत्याशे सत्यमप्रतिहतासि ।
ननु विचारय विरम् ।

क्व पातव्या ज्योत्स्नामृतभुवनगर्भाऽपि तृषिते-
र्मृणालीतन्तुभ्यः सिचयरचना कुच भवतु ।

क्व वाऽपारो मया बत बकुलदान्तां परिमलः

कथं स्वप्नः साक्षात्कुचलयदृशं कल्पयतु ताम् ॥ २० ॥

स्मृतिमभिनीय हृदयदेशमवलोक्य च ।

स्वप्नः किमेष किमुसंविदियं च साक्षा-

ज्ज्ञानं किमेतदुभयात्मकमन्यदेव ।

यदृश्यते न खलु सा तरलायताक्षी

कण्ठप्रदेशमधिरोहति चेष हारः ॥ २१ ॥

विदूषकः । मण्णे णिसारंभपिण्डेण णिअहारेण विप्प-
लट्ठेसि § ।

राजा मदनाकूतमभिनीय ।

बाणान् संहर मुञ्च कार्मुकलतां लक्ष्यं तव चाम्बकः

के नामाच वयं शिरीषकलिकाकल्पं यदीयं मनः ।

तत्कारुण्यपरिणहात्कुह दयामस्मिन्विधेये अने

स्वामिन्मन्मथ तादृशं पुनरपि स्वप्नादुतं दर्शय ॥ २२ ॥

* अथ एकपर्यङ्गतया देव्या किं प्रतिपन्नम् ।

† अहो ते नागरतणं किं तया पुरतो भूत्वा गानुनीत्वा कियच्चिरं वा
चन्द्रे प्रसारितकरे अविक्लितकमला नीलात्पलिनी तिष्ठति ।

‡ सत्त्वं त्वया कृतं नटे दृष्टे मुण्डिते उपविष्टः पतिर्मुच्यते इति ।

§ मन्वे निशारभपितलेन निजहारेण विप्रलब्धेसि ।

विदूषकः । एवो सो तुमं सिचिक्कलट्ठेहिं मोदएहिं गामं
उवणिमंतेमि ता एहि गहूअ देवीं पसादेस्व । वरं तज्ज्ञानो-
पगदा तित्तिरी णउण दिअहंतरिदा मोरी * ।

राजा । यदभिवर्चितं भवति ।

विदूषकः । पणअपणमंतसामंतसहस्सनेकुलमध्याणीमंडव-
ममामुङ्गीअ इमिणा विडक्किआदुवारेण मअरंदुज्जाणमावि-
सीअ गच्छस्व† । तथा कुरुतः ।

नेपथ्ये । सुखाय वसन्तावतारो भवतु देवस्य । संप्रति हि ।

गर्भयन्त्रिषु वीरुधां सुमनसो मध्येऽङ्कुरं पल्लवा

वाज्जामाचपरियहः पिकवधूकण्ठोदरे पञ्चमः ।

किं च बीणि जगन्ति जिष्णुदिषसैट्ठिचैर्मनोवन्मनो

देवस्यापि चिरेऽभितं यदि भवेदभ्यासवश्यं धनुः ॥ २३ ॥

सपदि सखीभिर्निभृतं विरहवतीस्त्रातुमच भुज्यन्ते ।

सहकारमञ्जरीणां शिखोद्गमयन्त्ययः प्रथमे ॥ २४ ॥

राजा । अये सुरभिसमयारम्भः सैत्रेयं मन्मथसैन्यसामग्री ।

विदूषकः । बंदिवअणएव्वंतसिसुभात्रो उअवणदीसंतणो-
अविध्यारो सुरभिसमयारंभो ति किं जेदमणवरदसारणीसेअ-
सुकुमारासु केलिवणवसंधरासु अधिकविध्यारी सुरभिसमया-
रंभो‡ ।

राजा । ततश्च ।

साम्यं संप्रति सेवते विचकिलं षायमासिकैर्मौक्तिके-
र्वाल्हीकीदशनवरासुगतरेः पचेशोऽकश्चितः ।

भृङ्गालङ्घितकोटि किंशुकमिदं किंचिद्विघृन्तायते

माञ्जिष्ठस्तबकेश्च पाटलितरोरन्येव का चिल्लिणिः ॥ २५ ॥

विचिन्त्य ।

सा कापि स्वप्नविधौ दृष्टा च मधुश्च यदयमायातः ।

तदिदं मम लीढमधोरनुपानं त्वादुगन्धेन ॥ २६ ॥

परिक्रामितकेन ।

विदूषकः । कलमकूरकुभंडपांडरेसुं सितसिंदुवारकुलेसुं
तक्कालकिदमंजिठेसुं असाअपल्लवेसुं सिचिज्जदमंजिठ्ठाधूसरि-
दमणहरेसुं माहवीकुसुमेसुं दधिमरिच्छेसुं योमालिआमुठ्ठेसुं

* एष स त्वं स्वप्रलब्धैर्मौक्तिकैर्याममुपनिमन्त्रयसि । तदेहि मया देवीं
प्रसादयामः । वरं तत्कालोपगता तित्तिरी न पुनर्दिवसान्तरिता मकुरी ।

† अथयपणमत्सामन्तसहस्रसंकुलमास्थानीमण्डपमार्गमुक्कित्व अने-
नापवरकट्टारेण अकरन्दोद्यानमाविश्य गच्छामः ।

‡ बन्दिवअणयमाकविशुभाव उपवनदृश्यमानस्त्रोकाविस्तारः सुर-
भिसमयारम्भ इति किं नेदमणवरतसारणीसेकसुकुमारासु केलिवणवसुं-
रासु अधिकविस्तारी सुरभिसमयारम्भः ।

इरावट्टिदुदुमुदुसुं विचरलफुल्लेसुं वीसेसकुसुमसपदं वज्जीय
भममाणा संसज्जदि मे दिट्ठी * ।

राजा । अत्र हि किलोचितोपमाननिवेदिनी ते जिह्वा ।

विदूषकः । अद्यतो निर्दिश्य । रंगगणं लदाणवकीणं
वाहाअली मलयाणिलतरंगस्स पारट्टिरणं वम्महवाहस्स
संकेदमदणं वीसेसकुसुमाणं पीऊसवरिसी हिअयस्स पमदु
ज्जाणं तादमं णिअणअतो इदो एदु पिअयस्सो † ।

राजा । पवनस्य शर्मभिनीय ।

ये दीलाकेलिकाराः किमपि मृगदृशां मानतन्तुच्छिदो ये
सदाः शङ्कारदीक्षा व्यतिकरगुरवो ये च लोकचयेऽपि ।
ते कण्ठे लोठयन्तः परभृतवयसां पञ्चमं रागराजं
वान्तिस्वेरंसमीराः स्मरविजयमहासाविशोदासिणात्याः ॥ २७ ॥

अपि च ।

सुरतभरखिन्नपन्नगविलासिनीपानकेलिजर्जरितः ।
पुनरपि विरहिश्वासैर्मलयमहन्मांसली क्रियते ॥ २८ ॥

विदूषकः । एवं षोडं ।

लंकातेरयमालिआतरलयो माणोसहं सिंघली-
संघाणं दविडीण मम्महमहालासैकण्टावओ ।
कण्ठाडोचिउराण तंडवअरो लाटीण लीलागुरु
उन्मतो मरहट्टि लुंठदमणो चेताणिलो णवुदि ‡ ॥ २९ ॥

इभो ।

इह हि नववसन्ते मञ्जरीरेणुपञ्च-

चकुरणधवलदेहा बद्धहेलं सरन्ति ।

तरलमलिसमूहा हारिङ्गकारिकण्ठा

वडलपरिमलाली सिन्दुरं सिन्दुवारम् ॥ ३० ॥

राजा । किञ्चिद्विहस्य । संस्कृतेऽपि प्रगल्भसे ।

विदूषकः । तुमं पि अस्मारिसज्जणजोणे पाउदमणे पउ-
तोसि । ता एहि महामंतिकारिदं कलिहसिलामंदिरं केलि-
केलासं पेक्खिदुं गच्छस्व § । इति परिक्रामतः ।

* कलमाङ्गुरकूमायहपाण्डुरेषु सितसिन्दुवारपुष्पेषु तत्कालकतमा-
ज्जिष्टेषु अशोकपल्लवेषु निर्जितमज्जिष्टाधूसरितमनोहरेषु माधवोक्तु-
मेषु दधिसदृशेषु नवमालिकाकुसुमेषु इरावधितदुग्धमुग्धेषु विचकिलपुष्पेषु
निःशेषकुसुमसंपदं वर्जयित्वा भममाणा संसज्जते मे दिट्ठीः ।

† रङ्गाङ्गुलं लता नर्तकीनां जाह्नवाली मलयानिलतरङ्गस्य पापट्टिरण्यं
मम्महवाहस्य संकेतसदृशं निशेषकुसुमानां पीयूषवर्णं वृद्धयस्य प्रमदोद्यानं
तदेतच्चिदर्थं यन् इत एतु प्रियवयस्यः ।

‡ एवमेतत् । लङ्कातेरयमालिकातरलने मानीबधं सिंघलीसंघानां
टविडीनां मम्महमहालासैकनर्तापकः । कण्ठाटीचकुराणां तावडवकरो
नाटीनां लीलागुरुदम्भतो महाराष्ट्रीलुण्ठितमनाः चेताणिलो वृत्तिः ।

§ स्वर्माय अस्मादृज्जनयोग्ये प्राकृतमार्गे प्रवृत्ताऽसि । तदेहि महा
मन्त्रिकारितं स्फटिकशिलामन्दिरं केलिकेलासं प्रेक्षितुं गच्छावः ।

विदूषकः । कहिं उय कोंचीके कारसुन्दरो सट्टो सुवीथदि * ।
राजा । समाकर्णयंस्तदनुसारेणोर्ध्वमवलोक्य ।

उपप्राकारायं प्रहिणु नयने तर्कय मना-

गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ।

सुधाबद्धयासैरुपवनचकोरैरनुसृतां

किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिलफलपाकप्रणयिनीम् ॥ ३१ ॥

विदूषकः । भो वयस्स कहिं सो † ।

राजा । अयमयं सविस्मयमवलोक्य । कथं न दृश्यते किं
पुनरिदम् । वितर्क्य ।

यन्मञ्जुसिञ्चितमितो रसनामणीनां

यच्छाससौरभबलादलयो वदन्ति ।

यद्गीतयः स्वलदलंकृतयश्च लीला-

दोलाविलासतरलस्तदयं मुखेन्दुः ॥ ३२ ॥

विदूषकः । सच्चक्रं तुह जाणिदं जदो हिंदोलदंडिआ-
सिहरादं इदो दीसति ‡ ।

राजा । पुनर्दृष्ट्वा । सखे अयमसावाश्चर्यचन्द्रमाः ।

विदूषकः । कथं लुक्कदंसणिआहिं विअ अस्वेहिं समं
खेलदि चंदो § ।

राजा । सखे दिष्ट्या वर्धसे स्वप्रदृष्टजनमुक्कपद्वसंघादिनी
लावययलत्मीः ।

विदूषकः । कीदिसी सा ॥ ।

राजा । यादृशीपरिपाकपाण्डुराणां शरकायहानाम् ।

विदूषकः । करिकलभदंतच्छेदेसु वि सा अण्णि ज्जेव ।
विचिन्त्य । विरमिदहिन्दोलासट्टेण जाणिज्जदि उतिण्णा
सा । ता एहि अभातो गच्छस्व ¶ इति परिक्रामतः ।

विदूषकः । इदं तं केलिकेलासं । ता पविसीअदु ** ।
तथा कुतः ।

राजा । उदूणहहिण्डीरपिण्डपरिपाण्डुरेण महसा महाकै-
लासमेवेदम् ।

विदूषकः । इदो दाव ललियफलहगभभवणभिलिचिन-
सट्टेसु कम्मेसु विअसीअदु दिट्ठी । एस दाव देवो देवीह

* कुत्र पुनः कौञ्चीकेकारसुन्दरः शब्दः श्रूयते ।

† भो वयस्य कुत्र सः ।

‡ सत्यं त्वया ज्ञातं यतो हिन्दोलादण्डिकाश्रयराशि इतो दृश्यन्ते ।

§ कथं सुप्तवर्जिकाभिरिवास्माभिः समं खेलति चन्द्रः ।

॥ कीदृशी सा ।

¶ करिकलभदन्तश्चापि साऽखेव । विरमितहिन्दोलाशब्देन ज्ञायते
उत्तीर्णा सा तदेहि अद्यतो गच्छावः ।

** इदं तत्केलिकेलासं तत्प्रविशयताम् ।

समं पासमाहिनिवेशी आलिहिदो । एसा वि संजालकरंड-
वाहिणी आचवल्ली । एसा चामरमाहिणी पभंजनिचा ।
एसा रत्नकरंडको नाम चामरको । एसा उवा मंदुरामकटो
टप्परकरणो नाम * ।

राजा । सखे त्वमेवोऽभिलिखितः ।

विदूषकः । सकोधम् । गाहं लिहिदुं जाणिदो वस्मणी
जाणादि जादिसो हं सा मां भणादि तुमं पच्चस्सको दे-
वो सि† ।

राजा । किमुपवने शुको वदति ।

विदूषकः । किं विच† ।

राजा । अस्ति भवान् देवः किं पुनर्भृङ्गिरिटिः ।

विदूषकः । को दुक्कणवज्जणाणं कणं देदि‡ । अङ्गुल्या
निर्दिशन् । एसा उवा सोहासमुदण उवाहसंती विच कावि
अपुब्बा आलिहिदा॥ ।

राजा । इयमपूर्वैवास्माकं न पुनरनङ्गस्य । सम्यग्विलोक्य ।
सैवेयमस्मन्मनःसागरशशिलेखा । अहो रूपसंपदे तस्याः ।

चक्षुर्मेषकमम्बुचं विजयते वक्रस्य मिचं शशी

भूसूचस्य सनाभिमन्मथमुर्लावण्यपण्यं वपुः ।

लेखा कापि रदच्छदे च सुतनोर्गाचे च तत्कामिनी-

मेनां वर्णयिता स्मरो यदि भवेद्वैदग्ध्यमभ्यस्यति ॥ ३३ ॥

विदूषकः । स्वगतम् । का उवा एसा देवी परिवारे । वि-
चिन्त्य । भोदु कोदूहलेण देवी ओल्लागदं विज्जमादुलजादकं
मिचंक्वम्मार्यं वारंवारं विरदमहिलावेसं धारेदि । तं च
दट्टुण अण्णाअपरमण्येहिं सच्चअ चित्ते आलिहिद सि तक्केमि
तां च विफोलरस्सं विस्सअदु दाव पिअवअस्से । प्रकाशम् । भो
वट्टावदस्सं कुमारिआ खलु एसा एदाए ओवक्को लक्कीअदि ¶ ।

राजा । यथाह प्रियवयस्यः ।

* इतस्तावन्नलितस्फटिकगर्भभिवनभित्तिचित्रसंस्थेषु कर्मसु निवे-
शयतां दृष्टिः । एष तावच्छेवो देव्या समं पाशकाभिनिवेशी आलिखितः,
एषा ऽपि ताम्बूलकरणदवाहिनी नागवल्ली । एषा चामरमाहिणी प्रभ-
ञ्जनिका । एष रत्नकरणको नाम चामरकः । एष पुनर्मंदुरामकटः टप्प-
रकणी नाम ।

† नाहं लिखितुं ज्ञातो ब्राह्मणी ज्ञाति यादृशोऽहं सा मां भर्तति
त्वं प्रत्यक्षो देव इति ।

‡ किमिव ।

§ को दुर्जनवचनानां कणं ददाति ।

॥ एषा पुनः शोभासमुदयेनोपहसन्तीव काव्यपूर्वा आलिखिता ।

¶ का पुनरेषा देवी परिवारे । भवतु कौतुहलेन देवी ओल्लागदं नि-
जमातुलजातकं मृगाङ्गवर्मायं वारंवारं विरचितमहिलावेसं धारयति ।
तां च दृष्ट्वा अज्ञानपरमार्थविचरकरः सैव चित्रे आलिखितेति तर्कयामि
तच्च विस्कोटयिष्ये विस्मयतु तावत्प्रियवयस्यः । भो वर्णययिष्ये कुमारिका
खलु एषा एतस्या नेपथ्यं लक्ष्यते ।

कन्येति सूचयति वेषविशेष एव

यन्नीलचोलकवती लिखिताऽपि चित्रे ।

पाणिग्रहात्प्रभृति तु प्रमदाजनस्य

नीवीविशेषसुभगः परिधानमार्गः ॥ ३४ ॥

विमृश्य

अहो वपुःश्रीर्लिखितुर्जनस्य

स्वाकारसंवादि यदपि चित्रम् ।

इदं च पौरन्ध्रमवेमि कर्म

रेख निवेशोऽपि यदेकधारः ॥ ३५ ॥

सम्यग्विलोक्य । तदियं मकरध्वजवैजयन्ती काऽपि स
यमेव स्थलिखितवतीति निर्णयते ।

विदूषकः । एवञ्च योदं अदो गरिट्ठणगोष्ठीसु वि रच्छंकि
सुणीअदि । जादिसो चित्तचरो तादिसी चित्तचम्मरुअरेहा
जादिसो करे तादिसा कधबंधक्काअ सि *

राजा । युज्यते आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणाः । अपि च ।
सखे चारायण ।

क्रमपरिणतरेखामांसलेरङ्गभङ्गे-

लंघुरपि लिखितेयं दृश्यते पूर्णमूर्तिः ।

अयमपि सुकुमारः सान्त्विकानां निवेश-

श्चतुरमस्तुमुग्यं भावमाविष्करोति ॥ ३६ ॥

विदूषकः । इदो वि देवी मण्यवती असेसपरिवारा आ-
हिदा† ।

राजा । इदमेव रूपकं संभावयामस्तावत् ।

विदूषकः । इहावि सा अय्यि ज्जेव्व‡ ।

राजा । आत्मगतम् । एकं चतुरनेकत्र सा । विदूषकं प्रति
क्वसो ।

विदूषकः । इदमिचं§ ।

राजा । विलोक्य सोत्कण्ठम् ।

येनोत्पलानि च शशी च मृणालिकाश्च

रम्भालताश्च कमलानि च निर्मितानि ।

नूनं स एव मृगशावदृशोऽपि वेधाः

सृष्टिक्रमो यदयमेकतया चकास्ति ॥ ३७ ॥

* एवमेतत् । ततो गरिट्ठणगोष्ठीष्वपीष्यं किल श्रूयते । यादृशं
त्रकरस्तादृशी चित्रकर्मरूपरेखा यादृशः कविस्तादृशी काव्यबन्धच्छायति ।

† इतोऽपि देवी मदनवती अशेषपरिवारा आलिखिता ।

‡ इहापि साऽस्त्येव ।

§ इयमियम् ।

विदूषकः । स्तम्भे शालभञ्जिकां विलोक्य । इत्थं पि स
ज्जेव * ।

राजा । इयमपि साऽस्मद्विलोचनचक्रोरचन्द्रिका । विलो-
क्य सोत्कण्ठम् ।

सा दुग्धमुग्धमधुरच्छविरङ्गयष्टि-
स्ते लोचने तरुणकेतकपञ्चदीर्घे ।

कम्बोर्विडम्बनकरश्च स एव कण्ठः

सैवेयमिन्दुवदना मदनायुधं वा ॥ ३८ ॥

सवितर्कम् ।

न स्वप्नानुभवस्य कश्चिदपरः स ब्रह्मचारी मम
स्यात्संकल्पकृतश्चकास्तु मनसः कस्येष लेखाक्रमः ।
तन्मन्ये क्व चिदस्त्यसौ कुवलयच्छायामुषा चक्षुषा
यत्सादृश्यपरिग्रहादिह दृशो दीर्घे समावेशिते ॥ ३९ ॥

विलोक्य । भवतु पुनर्योग्यस्थानविन्यासमासादयतु स्व-
हारः संवरतु शालभञ्जिकाङ्गपाया अप्येतस्याः कण्ठमूलमलं-
करोतु बालविचकिलवल्ली कोरकनिकुरस्त्र इति । तथा करोति ।

विदूषकः । इदो वि चित्रगदा स ज्जेव । सोल्लासम् ।
मिथं कपति विडम्बमालाहिं विप्लवदु हिम । अथं उण पच्चल्लो
पुल्लिमाचंदी † ।

राजा । क्व पुनरसावस्मचयनामृतशृष्टिः ।

विदूषकः । इत्थमिथं जा हरिणंकखंडपंडरेहिं तिरिच्छेहिं
दिट्ठिच्छाकडल्लेहिं विरुददि दिम्मुहाइ पाणिसंचारेण वि-
क्कुरदि कंकलिपल्लवाइ चरणचालणेण विरपदि पंकजसंका-
समाउलाइ भमरउलाइ ‡ ।

राजा भवत्प्रशंसिता सत्यस्वप्रतिज्ञा जाता । विलोक्य सै-
व्यं संजीवनौषधिर्मकरध्वजस्य विशल्यकरणौषधिर्म हृदयस्य ।
विभाव्य ।

माचानर्तनपण्डितभू वदनं किं चित्रगल्भे दृशो
स्तोकोद्वेदनिवेशितस्तनमुरो मध्यं दरिद्राति च ।
अस्या यज्जघनं घनं च कलया प्रत्यङ्गमेणीदृशः
सत्यंकारमिव स्मरैकसुहृदा तदोषनेनार्पितम् ॥ ४० ॥

* इयमपि सेव ।

† इतोऽपि चित्रगता सेव । मगाङ्गप्रतिविम्बमालाभिर्विप्लवधोऽसि ।
अथ पुनः प्रत्यक्षः पूर्णमाचंद्रः ।

‡ इयमियम् । या हरिणाङ्गुलपदपाणदुरेस्तिरश्चीनेर्दृष्टिच्छटाकटाक्षे-
विस्फोरयति दिव्युत्थानि पाणिसंचारेण विक्कुरयति कङ्कलिपल्लवानि चर-
णचालनेन विरपति पङ्कजशङ्कासमाकुलानि भमरकुलानि ।

विदूषकः । उल्लसितभूलदेण उदङ्गुलिकरकमलेण इमिणा
संठाणेण एसा किं उण कुणंती चिट्ठदि * ।

राजा ।

यद् भूलते तरलिते यदुदङ्गुलीकः

पाणिः पुरो यदपि चक्षुरलब्धलक्ष्यम् ।

उन्मुद्रिताधरदलं च यदास्यमस्या-

स्तत्काव्यकर्मणि निषक्तमवेमि चेतः ॥ ४१ ॥

विदूषकः । एवं णेदं जदो पुरदो इसीए अट्टुलिखिदा अ-
ख्खरावली चिट्ठदि † ।

राजा । वाचयति ।

विधत्ते सोल्लेखं कतरदिह चाङ्गं तरुणिमा ।

विमृश्य । अहो शिखरिणीपादः । अहो सूक्तियुक्ता वाचः ।

अहो हृदया वैदर्भी रीतिः । अहो माधुर्यमपर्याप्तम् । अहो
निष्प्रादः प्रसादः ।

विदूषकः । ता उच्चिदकालमभिसरीअदु सुंदरी पिज्जदु
याअणंजलिसंपुडेहिं पुण्णिमाअदो पूरिज्जंतु कण्णकुहराइ सु-
हासिदसाअरेहिं णाअ्विशीअदु रहसुत्थभिदहत्यो मअण्णट्टा-
वओ ‡ ।

राजा । पदान्तरे स्थित्वा अर्तुर्दिशमवलोक्य । अहो द-
यिताद्वैतं वर्तते । तथाहि ।

सुतनुरियमितस्ततश्च चित्रे-

गुणगुरुरथ शालभञ्जिकेयम् ।

स्थितमिह सुतनोत्रपुश्चतुर्था

स्मरशरतापरुचं विभज्य सोढुम् ॥ ४२ ॥

तदेहि समुपसृत्य सुभाषितेन श्रवणे कृतार्थयात्रः । न खलु
व्यापारमन्तरेण कलितापि शुक्तिमुञ्चति मौक्तिकानीत्युभौ
परिक्रामतः ।

विदूषकः । पुरतः सरन् भीत्या स्फोटनं नाटयित्वा । भो
ओसर ओसर भूदंतरं खलु एदं ता इमिणा पडिक्कुविददेवी-
भूलदाभंगकुडिलेण दंडकट्टेण गाठं पाडिस्स ता प्लेख मे
पुरिसआरम् § ।

राजा । तर्हि मालतीकुसुमैर्दुकूलं कल्पयिष्यमि ।

* उल्लसितभूलतेन उदङ्गुलिकरकमलेनानेन संस्थानेनेषा किं पुनः
कुर्वती तिष्ठति ।

† एवमेवैत् । यतः पुरतोऽस्या अर्धलिखिता अखरावली तिष्ठति ।

‡ तदुचितकालमभिसर्यतां सुन्दरी प्रीयतां नयनाञ्जलिसंपुटेः पूर्णि-
माचन्द्रः पूर्णतां कर्णकुहराणि सुभाषितसगरैर्चत्वाप्यतां रमसोत्तमिभ-
हस्तौ मदननर्तापकः ।

§ भो अपसरापसर भूतान्तरं खल्वेतत् तदनेन परिकुपितदेवोभूलताः
भङ्गकुटिलेन दण्डकाष्टेन गाठं पातयिष्ये तत्प्रेक्ष मे पुनश्चकारम् ।

विदूषकः । ता किं णु ख्खु एदं * ।

राजा । सखे तर्कयामि स्फटिकभित्तेः परतः स्थितया स्वच्छभावादितः सुव्यक्तयाऽनया भवितव्यं तदेहि केलिकैला-सपश्चिमेनैनां संभावयामः । तथा कुरुतः ।

विदूषकः । तुरितरमवक्त्रता सा जटो समञ्जसा इच्छं देवी भवणाहिमुहो पञ्चपरिवाही दीसइ† ।

राजा । हृदय स्वस्ति भवति । एनामनुवर्तता स्मर्तव्या वयम् । नेपथ्ये । जयजय त्रिलिङ्गाधिपते सुखाय माध्यन्दिनी संध्या भवतु भवतः । संप्रति हि ।

धत्ते पद्मलतादलेप्सरुपरि स्वं कर्णतालं द्विपः
शष्यस्तम्बरसान्नियच्छति शिखी मध्येशिखण्डं शिरः ।
मिथ्या लेढि मृणालकोटिरभसा टुंष्टाङ्कुरं सूकरो
मध्यान्हे महिषश्च वाञ्छति निजच्छायामहाकर्दमम् ॥ ४३ ॥

अपि च ।

विशन्तीनां स्नातुं जघनपरिवेषैर्मृगदृशां
यदम्भः संप्रापं प्रमदवनवाण्यास्तट भुवम् ।
गभीरे तन्नाभीकुहरपरिणाहाध्वनि रस-
त्कुङ्कुमारस्फारं रचयति निनादं नमति च ॥ ४४ ॥

विदूषकः । भो देवीए भवणं गदूच मङ्गलसंका गिञ्च-
त्तिञ्चदु तिस्सा पउत्तिलंभे पञ्चट्टीञ्चदु‡ । इति निष्क्रान्तौ ॥

॥ इति श्रीबालकविक्रिराजराजशेखरविरचितायां
विदुशालभञ्जिकाव्यनाटिकायां प्रथमोऽङ्कः ॥

अथ भारते वर्षे संस्कृतसरस्वत्या मृतत्वेनोपेक्ष-
णीयत्वं प्रतिपादयतां मतखण्डनम् ।

ये केचन मृतभाषापदेन सामान्यत उपस्थापितमर्थमवलम्ब्य
भारते वर्षे संस्कृतवाणी मृतभाषेत्येवं परिगणयन्ति तेषामयं
महान् प्रमादः । दश मनुष्यान् प्रति मृतभाषापदस्य कोऽर्थ इति

* तत्किं नु खल्वेतत् ।

† स्वरिततरमपक्रान्ता सा यतः समञ्जसा इच्छं देवी भवनाभिमुखी
पदपरिपाटीदृश्यते ।

‡ भोदेव्याः भवनं गत्वा मध्याह्नसंध्या निर्वर्त्यतां तस्याः प्रवृत्ति-
क्रमे प्रवर्त्यताम् ।

प्रश्ने नव मनुष्याः लोकैर्मातृभाषा * रूपेण सम्प्रत्यव्याह्रियमाणा
भाषा मृतभाषेत्येवं सहस्रैवोत्तरयिष्यन्ति । अनेन च लक्षणेन द-
शसु मनुष्येषु षड्वरैर्मनुष्यैस्तादृशी भाषावगम्यते यस्याः परिशी-
लनं, यदि कथमप्यपेक्षितं स्यात्, प्राधान्येन बुद्धिमज्जनकौतुका-
र्थमेव । परन्तु स्वल्प एव विचारो यस्य कस्यचिद्बुद्धये, पूर्वाक्त-
लक्षणानुसारेण मृतत्वेन व्यवहर्तुमुचितानां भाषाणां नि-
खिलः सह्यो न कथमप्यत्र प्रतिपादिताया विवृते† गौरव,
इति विश्वासं जनयितुमलं स्यात्, तथाहि । इङ्ग्लण्डदेशनिवा-
सिभिर्लोकैरङ्ग्लोसेक्सनाख्या लाटिनाभिधाना चेति भाषादु-
यमप्येषु दिवसेषु नालयते । परन्तु तयोर्द्वयोरपि मृतभाषापदेन
व्यवहारस्तयोस्तुल्यसम्माननार्हत्वद्योतक इति न कथमप्यवि-
तम् । यदि तयोर्भाषयोः सम्प्रतीङ्ग्लण्डदेशे व्याह्रियमाणायां
भाषायामुपयोगोऽपेक्ष्येत तर्हि यतस्तद्वेशनिवासिनो जना-
श्चिरकालात् शब्दात्मकमर्थोत्पन्नं वा किमप्यभिनवं वस्तुना-
धिगच्छन्ति सेयमेङ्ग्लोसेक्सनाख्या भाषा अङ्ग्लभाषाया मृतज-
ननीत्वेन व्यवहृता स्यात् । परन्तु यस्याः प्रसादात् तद्वेशवासिनां
भाषा प्रतिवर्षं वृद्धिमुपयाति यच्चिबद्धया च विद्वया प्रत्ये-
कवंशपरम्पराया बुद्धिः संस्क्रियते सेयं लाटीनभाषा जीवन्ती
धात्रीवाचरतीत्यत्र न संशयः यद्यपि परिभाषानुसारेण तस्या-
मृतत्वेन स्वीकारो रोचतां नाम । परन्तु यद्यनयोर्भाषयोर्मृतभा-
षेति सामान्यसञ्ज्ञया तिरोहितो भेदो महानस्ति तर्हि तेनै-
वानायासशिथिलेनावस्तुश्रुतकधर्ममूलकेन सामान्यसञ्ज्ञारूपे-
ण प्रच्छदपटेनात्यन्तमस्फुटैरनेकपुटैः संस्कृतभाषायामप्याह-
तायां यो भ्रमाविष्टां बुद्धिं नारोहति सोऽयं भेदो महत्तम
इति स्पष्टमेव । अतः संस्कृता वाणी, सर्वेषु गुरुविषयेषु,
तादृशादेतत्पत्रपाठकाद्याधिकं मृता, यो ह्यात्मनो जीवितका-
लानन्तरमपि जीवने सन्देहाभावं दर्शयितुं शक्नुयाच्चेत् स्व-
सङ्केतानुसारेण निजमरणानन्तरभाविनीं वृत्तिं परिकल्पयितुं
क्षमो भवेदिति शम् ॥ [Translated from an ar-
ticle on the Prospects of India, reli-
gious and intellectual, Benares Magazine,
March 1849.]

पण्डितशीतलप्रसादत्रिपाठी

* जन्मा जाने मात्रादिवृद्धजनव्यवहारादिना यक्षीतसंकेतैः पदैर्घटि-
ता भाषा मातृभाषा ।

† विवृतेरिति 'यस्याः परिशीलनं, यदि कथमप्यपेक्षितं स्यात्, प्राधा-
न्येन बुद्धिमज्जनकौतुकार्थमेवेत्येवं रूपाया इत्यर्थः ॥

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY
OF
PATANJALI.

(Continued from page 97.)

' He now proceeds to state that the self-knowing, understanding by its power of perceiving all objects is sufficient to accomplish all purposes :

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २२ ॥

Aph. 22. The thinking principle (i. e. intellect) tinged by the knower and the knowable is the totality of objects.

' The "knower" is the soul, tinged by it, means when the understanding has assumed its (the soul's) proper nature in contiguity with it. "Tinged by the knowable"—or the object, means, when it (the mind) has assumed the modification in the shape of an object. Then that (the mind) itself becomes competent to perceive all objects. As only pure crystals, mirrors and the like are capable of receiving a reflection, so also the "quality of purity" not overpowered by "Passion" and "Darkness," being pure is capable to receive the reflection of the intelligence [soul]; not so Passion and Darkness, for they are impure. Then the pure quality of purity, wherein the shapes of Passion and Darkness are subsided, being primary or not associated, exists always modifying in one form like a fixed apex of the lamp-flame, by its efficacy of receiving the reflection of intelligence (soul) until the attainment of liberation. As motion in iron is produced in the vicinity of a load-stone, in the same manner the manifestible intelligence of the quality of purity (understanding) is manifested in the proximity of the soul in the shape of intelligence.

' इत्थं स्वसंविदितं चित्तं सर्वार्थं पश्यन् सामर्थ्येन सकलव्यवहारनिर्वाहं समभवतीत्याह ॥

' द्रष्टापुरुषस्तेनोपरक्तं तत्संविधाने तद्रूपतामिव प्राप्तम् । विषयोपरकृहीतविषयाकारपरिणामं यदा भवति तदा तदेव सर्वार्थं पश्यन् सामर्थ्येन । यथा निर्मलं स्फटिकदर्पणादिव प्रतिबिम्बग्रहणसमयमेवं रजस्तमोशामभिमूर्तं सत्त्वं शुद्धत्वाच्चिच्छायाग्रहणसमर्थं भवतीति न पुनरशुद्धत्वादजस्तमसौ । तदा न्यभूतरजस्तमोऽरूपमङ्गितया सत्त्वं निश्चलप्रदीपशिकाकारं सदैवैकरूपतया परिणममानं चिच्छायाग्रहणसामर्थ्यादामोषात्परेवतिष्ठते यथा ज्यस्कान्तसंविधाने लोहस्य चलत्वमाविर्भवत्येव सिद्धपुरुषसंविधाने सत्त्वस्याप्यभिव्यक्तमभिव्यज्यते चेतन्यम् । अतएवासिन्दर्शने द्वे शक्ती निस्थोदिताभिव्यक्त्या च निस्थोदिता चिच्छक्तिः पुरुषस्तत्संविधाने अभिव्यक्त्याभिव्यक्त्युच्चैतन्यं सत्त्वमभिव्यक्त्या चिच्छक्तिः । तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयानिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपाणं सर्वार्थमित्युच्यते ॥

Hence in this system of philosophy there are two powers of intelligence, [1] the ever-rising, and [2] the manifestible. The ever-rising power of intelligence is the soul. And the manifestible power of intelligence is the "quality of Purity" (understanding) i. e. the intelligence manifestible in the contiguity of the soul—or ever-rising power. Therefore the understanding alone, tinged by the knower and knowable—appearing as object and subject—i. e. assuming the shape or nature of both intelligent and unintelligent, is called the totality of objects.

But it may be asked : The adumbration of a clear object of finite extension has been seen in a pure thing, like the shadow of the face in a looking glass : how does the adumbration of perfectly pure and infinite soul take place in the impure quality of Purity—understanding ?

' ननु प्रतिबिम्बनं निर्मलस्य नियतपरिमाणस्य निर्मले दृष्टं यथा मुखस्य दर्पणेषु अत्यन्तनिर्मलस्य व्यापकस्य च पुरुषस्यानिर्मले सत्त्वे कथं प्रतिबिम्बनमुत्पद्यते । उच्यते प्रतिबिम्बनस्य स्वरूपमनवगच्छता भवते-दमभ्यधापि । यैव सत्त्वगताया अभिव्यक्त्यायाश्चिच्छक्तिः पुरुषस्य साचिच्छोऽभिव्यक्तिः सैव प्रतिबिम्बनमुच्यते यादृशी च पुरुषगता चिच्छक्तिस्तच्छाया तत्राप्याविर्भवतीति, यदप्युक्तमत्यन्तनिर्मलः पुरुषः कथमनिर्मले सत्त्वे प्रतिसङ्क्रामतीति तदप्यनेकान्तिकम् । निर्मल्यादपकृष्टेऽपि जलादावादित्यादयः प्रतिसङ्क्रान्ताः समुपलभ्यन्ते ॥

यदप्युक्तमपरिच्छिन्नस्य नास्ति प्रतिसङ्क्रान्तिरिति तदप्यनुपपन्नम् ॥

व्यापकस्याप्याकाशस्य दर्पणादौ प्रतिसङ्क्रान्तिर्दर्शनात् । एवञ्च न कदाचिदनुपपत्तिः प्रतिबिम्बदर्शनस्य । ननु सात्त्विकपरिणामरूपे बुद्धिसत्त्वे पुरुषसंविधानाभिव्यक्त्या चिच्छक्तिर्बोद्धाकारसङ्क्रान्ता पुरुषस्य सुखदुःखरूपो भोगइत्युक्तम् । तदनुपपन्नम् । तदेव चित्तसत्त्वं प्रकृतावपरिणतायाङ्गं सम्भवति किमर्थञ्च तस्याः परिणामः । अथोच्यताम्, पुरुषस्यार्थापि भोगसम्पादनंतया कर्तव्यमतः पुरुषार्थकर्तव्यतया तस्या युक्त एव परिणामः । तत्रोपपन्नम् । पुरुषार्थकर्तव्यतया एवानुपपत्तेः । पुरुषार्थो मया कर्तव्य इत्येवं विधोऽध्यवसायः पुरुषार्थकर्तव्यतयोच्यते जडायाश्च प्रकृतेः कथमप्रकृतमेवैवं विधोऽध्यवसायः अस्ति चेदध्यवसायः कथं जडत्वम् । अत्रोच्यते । अनुलोमप्रतिलोमलक्षणपरिणामद्वये सहजं शक्तिद्वयमस्ति तदेवपुरुषार्थकर्तव्यतयोच्यते सा चाचेतनाया अपि प्रकृतेः सहजैव तत्र महदादिमहाभूतपर्यन्तोऽस्या बहिर्मुखतयाऽनुलोमः परिणामः पुनः स्वकारणानुपदेशद्वारेणास्मत्तान्तः प्रतिलोमः परिणामः इत्थं च पुरुषभोगसमाप्तेः सहजशक्तिद्वयज्यात् कृतार्था प्रकृतिर्न पुनः परिणाममारभते । एवंविधायाञ्च पुरुषार्थकर्तव्यतायां जडायाः प्रकृतेर्न कदाचिदनुपपत्तिः । ननु यदीदृशीशक्तिः सहजैव प्रधानस्यास्ति तत्किमर्थं तदर्थंभिर्मात्राय यत्रः कियते मोक्षस्य चानर्थनोयत्ये तदुपदेशकस्य शास्त्रस्वाप्यान्वयत्वम् । उच्यते । योऽयमकृतिपुरुषयोरनदिर्भोग्यभोक्तृभावलक्षणः सम्बन्धस्तस्मिन्सति व्यक्तचेतनायाः प्रकृतेः कर्तृत्वाभिमानाद् दुःखानुभवे सति कथमियमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मम स्यादिति भवत्येवाध्यवसायोऽतोऽदुःखनिवृत्त्यायोपदेशकशास्त्रोपदेशापेक्षास्त्येव प्रधानस्य । तथाभूतमेव कर्मात्मरूपं बुद्धिसत्त्वं शास्त्रोपदेशस्य विषयः । दर्शनान्तरेष्वप्येवं विधेवाविद्या स्वभावः शास्त्रोपदेशक्रियते स च मोक्षाय प्रयतमान एवैवध एव शास्त्रोपदेशं सहकारिणमपेक्ष्य मोक्षारब्धफलमासादयति सर्वार्थेव च कार्याणि प्राप्तायां समयायां सामर्थ्यामात्मानं लभन्ते ॥

अस्य च प्रतिलोमपरिणामद्वारेणोत्पाद्यस्य मोक्षारब्धस्य कार्यस्येदृशेव सामर्थ्ये प्रमाणेन निश्चिता प्रकारान्तरेणानुपपत्तेरतस्तानिना कथमभिव्यक्तमस्ति अतः स्थितमेतत्सङ्क्रान्तविषयोपरागमभिव्यक्तचिच्छायां बुद्धिसत्त्वं विषयनिश्चयद्वारेण समयां लोकयान्त्रां निर्वाहयतीति । एवंविधमेवचित्तं परे भान्ताः स्वसंवेदनं चित्तं चित्तमात्रञ्जगदित्येवं बुधायाः प्रतिबोधिता भवन्ति ॥

To this it may be replied thus : You say this not knowing the nature of adumbration. The manifestation that takes place in the vicinity of the soul, of the manifestible power of intelligence residing in the "quality of Purity" is called adumbration ; and of whatever kind the power of intelligence residing in the soul is, reflection of the same takes place upon it. As for what has been said : How is the perfectly pure soul reflected upon the impure "quality of Purity?" this also is inconsistent. For the sun &c. is seen to be reflected in water &c. which is deficient in purity. And as for what has been said that reflection of an infinite does not take place, this too is inconsistent. For a reflection even of ether which is infinite is seen in a mirror, &c.

Thus there is no contradiction in the observation of such reflection. But then it may be objected that it has been stated that the power of intelligence which is manifestible in contiguity with the soul in the understanding—i. e. the modification of the "quality of Purity," reflected in the form of an external object is called the soul's experience in the shape of pleasure or pain. This also is unreasonable. For how is that understanding possible when nature is not modified, and to what purpose would such modification take place? To this we may reply : "Nature" has to provide fruition for the soul, therefore inasmuch as she must afford the aim of the soul, her modification is necessary. This is not right. For it is not possible that she should compass the end of the soul. For Nature's determination to effect the end of the soul is called the provision of the aim of the soul. How is such a resolution compatible with an unintelligent "nature," and if there is a resolution in nature, how then is she unintelligent? To this it is replied : There are two innate powers in the two modifications characterised by successiveness and regressiveness, the same are called the fulfilment of the end of the soul ; and these modifications are easy for unintelligent nature also. Its [the nature's] successive modification is from understanding &c. up to the gross elements, she being then directed outwards ; again by means of subsiding into the respective courses, the modification which is called regressive modification recedes into egotism. Hence the experience of the soul being completed, and in consequence of the cessation of the two innate powers, nature having realised her end undergoes no farther modification.

The necessity of providing the end of the soul being as afore-stated there is no contradiction involved in the unintelligence of nature. But it may be asked that if such a power does naturally exist in nature, why do those seekers of it make efforts to attain emancipa-

tion, and if the liberation is not aimed at, then the system also which lays down precepts for it must be declared useless. This is replied to thus : The eternal relation of the soul and nature characterised as the relation of experiencer and experienced, being admitted, the fact of the intelligence of nature follows, and then there being an experience of pain in consequence of her supposing herself an agent, the resolution : How shall absolute cessation of pain take place in me ? takes place ; hence the system that lays down precepts for the means of removing pain is required by nature. Such an understanding [the modified state of the quality of purity] in the shape of active soul is the object of the instruction by this system. In other philosophical systems also such a habit of nature has been made the subject [that is, has been described]. And this endeavouring to attain emancipation, having found such an auxiliary as the precepts of the system, realises the effect or result called emancipation. All effects take their form [i. e. are produced] on receiving their whole apparatus : The apparatus of this effect called emancipation, which is producible merely by regressive modification, has been proved to be the same [as stated] for it can not be produced in another way. Therefore how can it take place without that? Consequently it is established that the "quality of purity" in the understanding tinged by the object and in which the shadowing of the intelligence [soul] has taken place, carries on all processes of the universe. Certain erroneous thinkers who suppose their own mind self-conscious, and maintain that the whole universe is pure mind, are hereby informed that the nature of the mind is such as we have described it.

But it may be questioned. If all purposes are accomplished by the mind thus described, why then should an experiencer be acknowledged? with reference to this doubt he declares as follows : G. D.

(To be continued.)

ननु यद्वैविधादेव चित्तात्सकलव्यवहारनिष्पत्तिः कथममाश्रयणो-
दष्टान्धपगत इत्याशङ्क्यां द्रष्टुः प्रमाणमाह ॥

NOW READY.
Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,
TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY
R. T. H. GRIFFITH, M. A.
Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES : MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.
CALCUTTA : MESSRS. BERIGNY & Co.
LONDON : MESSRS. TRÜBNER & Co.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS
AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ मीमांसाशास्त्रदीपचम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभिदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
० शास्त्रदीपिकाटीका	खं	६	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायचम्पकनाथकृता प्रकाशा- ख्या प्राचीना शुद्धा च
८ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	११	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतः प्र- थमाध्यायस्यप्रथमपादरूपो नवीनाऽशु- द्धश्च
१३३ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिकाटीका	खं	२०	०	दे	पदवाक्यप्रमाणपूर्वोत्तरमीमांसापाराधारीणभ- ट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचिता शा- स्त्रदीपिकाप्रकाशनामिका नवीनाऽशुद्धा च
२ प्रभावली	खं	१२	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापाराधारीणखण्डदेवान्तेवासि- कविमण्डनबालकृष्णसुतशम्भुभट्टविरचि- ता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका प्राचीना शुद्धातरा च
३ शास्त्रदीपिकाटीका	खं	३	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायचम्पकनाथकृता प्रकाशा- ख्या प्राचीना शुद्धा च
४ नयविवेकटीका	खं	२२	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसुदर्शनाचार्यशिष्यरङ्गरा- जसुतवरदराजकृता नयविवेकदीपिका- नामिका तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादरूपा जीर्णतरा शुद्धा च
१३४ वेष्टनम्					
१ प्रभावली	सं	८	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापाराधारीणश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनबालकृष्णसुतशम्भुभट्टकृ- ता भाट्टदीपिकाव्याख्यारूपा द्वादशा- ध्यायस्य चतुर्थचरणात्मिका प्राचीना शु- द्धतरा च
२ शास्त्रदीपिकाटीका	खं	७	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायचम्पकनाथकृता प्रकाशा- ख्या प्राचीना शुद्धा च
३ नयविवेकटीका	खं	१८	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसुदर्शनाचार्यशिष्यरङ्गरा- जसुतवरदराजकृता नयविवेकदीपिका- नामिका तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादरूपा जी- र्णतराऽशुद्धा च
४ प्रभा	खं	५	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायरामभट्टात्मजवेद्यानाथभ-

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यापूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
५ शास्त्रदीपिकाव्याख्या १३५ वेष्टनम्	खं	४	०	दे	ट्टविरचिता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च [ख्या प्राचीना शुद्धा च श्रीमहामहोपाध्यायचम्पकनाथकृता प्रकाश-
१ मीमांसाकोस्तुभः	सं	६०	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणहृददेवात्मजखण्डदेवविरचितः द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयचरणरूपेनवीनेऽशुद्धश्च
२ शास्त्रदीपिकाटीका	खं	७	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायचम्पकनाथकृता प्रकाश-ख्या पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
३ प्रभावली	खं	१०	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणश्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभट्टकृता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका द्वादश-ध्यायस्य प्रथमचरणरूपा नवीनाऽशुद्धा च
१३६ वेष्टनम्	खं	२४	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसुदर्शनाचार्यशिष्यरङ्गराजसुत वरदराजकृता तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादरूपा जीर्णतराऽशुद्धा च
१ नयविवेकटीका	सं	१४४	१६६५	दे	चिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाविभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृता तन्त्रवार्तिकव्याख्यारूपा प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादात्मिका प्राचीनाऽशुद्धा न्यायसुधाख्येति नामान्तरवती च
१३७ वेष्टनम्	सं	४	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायरामभट्टात्मजवेद्यानाथभट्टविरचिता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
१ प्रभा	खं	१७	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायोमरामकृष्णसुतदिनकरभट्टकृतो नवमाध्यायस्य चतुर्थपादरूपः प्राचीनः शुद्धश्च

॥ मीमांसाशास्त्रवृत्तीपञ्चम ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वार्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिबर्णनम्
३ मीमांसासूचदीधितिः	खं	०	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दसर- स्वतीकृता नवमाध्यायस्य द्वितीयपाद- रूपा प्राचीना शुद्धा च
४ मयूखमालिका	खं	५	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमनाथभट्टकृता शास्त्र- दीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायस्या- ष्टमपादरूपा प्राचीना शुद्धतरा च
५ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	१३	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतो द- शमाध्यायस्य पञ्चमपादरूपो नवीनोऽ- शुद्धश्च
६ प्रभावली	खं	२६	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनश्रीवालकृष्णभट्टसुतशम्भु- भट्टकृता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका प्रा- चीनाऽशुद्धा च
७ प्रभावली	खं	८	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनश्रीवालकृष्णसुतशम्भुभट्ट- कृता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका द्वाद- शाध्यायस्य द्वितीयपादरूपा प्राचीना शु- द्धतरा च
८ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	११	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतः प- ञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपो नवीनो- ऽशुद्धश्च
९ मयूखमालिका	खं	६	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमनाथभट्टकृता शास्त्र- दीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादरूपा प्राचीना शुद्धतरा च
१० प्रभावली	खं	३	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनश्रीमहामहोपाध्यायवालकृ- ष्णसुतशम्भुभट्टकृता भाट्टदीपिकाव्या- ख्यात्मिका चतुर्थाध्यायरूपा प्राचीना- ऽशुद्धा च
१३८ वेष्टनम्					
१ जेमिनिन्यायलामाविस्तरः	सं	१०	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतो द- शमाध्यायस्य तृतीयपादरूपो नवीनो-

॥ मीमांसाशास्त्रदीपनम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपखेदिकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ प्रभावली	खं	४८	०	दे	ऽशुद्धश्च पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीयश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनबालकृष्णसुतशम्भुभट्टविर- चिता प्रथमाध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
३ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	६	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतो द- शमाध्यायस्य सप्तमपादरूपो नवीनोऽशु- द्धश्च
४ प्रभावली	खं	६	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीयश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनबालकृष्णसुतशम्भुभट्टविर- चिता एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादरूपा प्राचीना शुद्धतरा च
५ मयूखमालिका	सं	१३	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमनाथकृता शास्त्रदी- पिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायस्य च- तुर्थचरणरूपा श्रीयो शुद्धतरा च
६ प्रभावली	खं	४	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीयश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनबालकृष्णसुतशम्भुभट्टविर- चिता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका प्राची- ना शुद्धतरा च
७ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	सं	३	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतोऽष्ट- माध्यायस्य द्वितीयपादरूपो नवीनोऽशु- द्धश्च
१३६ वेष्टनम् १ सर्वानवद्यकारिणी	खं	३४	०	दे	चिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजि- माधवभट्टोपाध्यायात्मजसोमेश्वरकृता तन्त्रवार्तिकव्याख्यारूपा प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपा प्राचीना शुद्धा च
२ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	३	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृत ए- कादशाध्यायस्य पञ्चमपादरूपो नवीनो- ऽशुद्धश्च
३ शाबरभाष्यम्	खं	५	०	दे	श्रीभट्टशाबरस्वामिविरचितं षष्ठाध्यायस्याष्टम- पादरूपं नवीनमशुद्धं च
४ प्रभावली	खं	६	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीयश्रीखण्डदेवान्तेवा-

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीक्षवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 66.

Benares, November 1st, 1871.

Vol. VI.

॥ श्रीः ॥

॥ भूमिका ॥

॥ चिन्तामणेः शब्दखण्डस्य रुचिदत्तपटीकासहितस्य ॥

सम्प्रति तार्किका अनुमानखण्डे दीधितिं भवानन्दो मा-
युरो जागदीशो गादाधरो च विशेषतो ऽभ्यस्यन्ति, ता यताः
साक्षात् परम्परया वा चिन्तामणेरैव व्याख्या इत्युपजीव्यत्वा-
त्तदभ्यासस्य चिन्तामणेरनुमानखण्डं सम्यक् पठन्पाठनादि-
प्रचारगोचरीभावमापन्नं वर्तते । शब्दखण्डे तु व्युत्पत्तिवादश-
क्तिवादशब्दशक्तिप्रकाशिकापदवाक्यरत्नाकरादयः स्वतन्त्रा एव
ग्रन्थाः सरलत्वाट्टीकानपेक्षत्वाच्च प्रचरिताश्चिन्तामणेस्तु श-
ब्दखण्डो ऽतिसंक्षिप्तसंस्कृतयथितत्वाद्, हनार्थत्वाच्चावश्यं व्या-
ख्यानपेक्षत इति क्रमेण मन्दप्रचारो भूत्वा सम्प्रति तथा ऽस्तं
गतो यच्छ्रुतानि पुस्तकान्यपि तस्य नोपलभ्यन्ते पठनादिना
तु दूरे स्वीयताम् । परमयं तर्कतन्त्रस्यैव नान्वर्थचिन्तामणिः
किं तु सर्वेषां दर्शनानां शिरोमणिभावमर्हति, यतो ऽस्यैकस्य
कृत्वस्य तत्त्वतो ऽवगमे सर्वेषु शास्त्रेषु साधोयान् प्रवेशो भ-
वतीति मम परमो विश्वासः । अतो ऽयमस्मिन् पत्रे प्रभुव-
र्यस्य श्रीमतो सिफियमहाशयस्य तथा श्रीमतो गाफमहाशय-
स्य चानुज्ञया प्रकाश्यते । तेन च सहैव प्रतिपत्तिसौकर्याय
रुचिदत्तविरचिता तद्व्याख्या ऽपि मुद्र्यते । अयं च रुचिदत्तो ऽति-
प्राचीनः प्रौढतमव्युत्पन्नश्चेत्युपलब्धतत्पुस्तकजीर्णतया गम्भी-
रार्थकतल्लेखेन चानुमीयते । संक्षिप्तरचनया च मैथिलत्वमस्य
संभाव्यते । चिन्तामणेस्तु रचयिता न्यायतन्त्रस्याद्याचार्यः

श्रीमान् गङ्गेशोपाध्यायो मैथिलः । तमिमं सव्याख्यं चिन्तामणेः
शब्दखण्डं श्रीयुताष्टपुत्रोपाख्यपण्डितबालकृष्णशास्त्रिपण्डित-
वामनाचार्यपण्डितवंशीधरशर्मभिर्दत्तैः पुस्तकैः संशोध्य का-
शीविद्यासुधानिधिचकोरलोचनगोचरं कर्तुं समुत्सहते ।

व्याकरण० बालशास्त्री

॥ श्रीः ॥

॥ चिन्तामणेः शब्दखण्डम् ॥

(१) अथ शब्दो निरूप्यते ॥

॥ चिन्तामणेः शब्दखण्डस्य रुचिदत्तकृता व्याख्या ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

(१) व्यालोलकर्णमणिकुण्डलकान्तिपूर-

किर्मीरितद्विगुणगण्डमरीचिभाजः ।

तत् पातु पञ्चशरसङ्गरसाहसिक्य-

निश्वाञ्जुञ्जकुचमण्डलमम्बिकायाः ॥ १ ॥

आलोक्य निखिलं शास्त्रं विविच्य च पुनःपुनः ।

शब्दखण्डप्रकाशे ऽयं रुचिदत्तेन तन्यते ॥ २ ॥

उपमानस्य शक्तिशब्दत्वेन शब्दोपजीव्यत्वालचिरूपणा-
नन्तरं शब्दो निरूप्यत इत्याह । अथेति । यदप्यतिदेशवा-
क्यरूपस्य शब्दस्याप्युपमानोपजीव्यत्वं, तथापि न सर्वस्य तथा-
त्वम् । उपमानस्य संकेतमात्रविषयतया सर्वस्यैव शब्दोपजी-
व्यत्वमतस्तदेवपुरस्कृतमिति ध्येयम् ॥ यत्तु कीदृमवय इति

(२) प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणम् ।

प्रश्नानन्तरं चित्रलेखादिना यत्र तादृशपिण्डप्रदर्शनं तत्र तं विनाप्युपमानप्रवृत्तेः तत्र शब्दो नोपजीव्य एवेति किं विनिगमकान्तरेणेति । तत्तुच्छम् । एवमप्युपमानस्य शब्दोपजीव्यत्वं न स्यात्, प्रकारान्तरेणापि शक्तिरूपे उपमानं विनापि शब्दप्रवृत्तेस्तत्रापीदृगवय इत्याभिप्रायिकशब्दापेक्षानियमाच्च ॥ अन्ये तु सूचीकटाहन्यायेन प्रथममुपमाननिरूपणमित्यत्र सरलज्ञेयैवात्र संगतिरित्याहुः ॥ (२) प्रयोगेति । अत्रार्थतत्त्वज्ञानं वाक्यार्थतत्त्वज्ञानं, तथा चान्यवाक्यार्थतत्त्वज्ञानरूपपरमेश्वरज्ञानजन्यतया ऽयोग्ये शब्दे ऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोगहेतुभूतेति विशेषणम् । तदर्थेऽपि प्रयोगहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नम् । तथा च स्वसमानविषयकवाक्यार्थज्ञानत्वेन तद्वेतुत्वाद्वाक्यार्थज्ञानत्वं यत्र जनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टं तादृशतत्त्वज्ञानजन्यत्वं पर्यवस्यति । एवं च नोक्तातिप्रसङ्गः । ईश्वरज्ञानस्य तेन रूपेण तत्राजनकत्वात् । यद्वा स्वार्थज्ञानत्वेन प्रयोगहेतुत्वात् स्वार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमेव विवक्षितमिति नोक्तदोषः ॥ नन्वेवं लक्षणमितरमेदसाधकं न स्यात् । स्वपदस्य समभिव्याहृतपदार्थपरतया विपक्षे ऽयोग्यशब्दादौ स्वार्थतत्त्वज्ञानाप्रसिद्धाप्रतियोग्यप्रसिद्धौ तदत्यन्ताभावस्यासंभवात् । अतएव वक्ष्यति । निराकाङ्क्षे च आतरि तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगमप्रागभावस्य सिद्धसिद्धिपराहृतत्वादिति । तत्र तत्पदमत्र स्वपदमिति न कश्चिद्विशेष इति चेत्, न । नह्युक्तलक्षणं यत्रास्ति तत्राप्यप्रमितं येनात्यन्ताभावप्रतियोगि न स्यात् । न वा प्रमेयत्वादि-वत्केवलान्वयि, येन विपक्षे तदत्यन्ताभावोपि न स्यात् । तत्र तादृशतत्त्वज्ञानाप्रसिद्धाप्रतियोग्यप्रसिद्धा हि प्रकृतलक्षणं तत्र लब्धात्मकं परं न भवति । न त्वन्यत्र लब्धात्मकस्य तस्य तत्राभावो ऽपि तया निवार्यते । तथा च स्वार्थतत्त्वज्ञानजन्याः प्रमाणशब्दा एव प्रसिद्धास्तदन्यत्वमयोग्यशब्दे सुग्रहमिति न विपक्षदुर्भितम् । अत एव स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यान्यत्वं चित्यादौ सुग्रहमित्युक्तम् । एवं सिद्धसिद्धिपराहृतिः परिहर्तुं शक्यतएवेत्यपरितोषादप्ये किं चेत्यादिना दूषणान्तरमुक्तमिति ध्येयम् । स्वार्थत्वं च स्वप्रतिपाद्यवाक्यार्थत्वं, तेन स्वरूपायोग्ये घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादि-निराकाङ्क्षे नातिव्याप्तिः । स्वरूपयोग्यस्य च तस्य संसाह्यत्वमेव । प्रमाणशब्दत्वेन प्रमाजननस्वरूपयोग्यस्यैव लक्ष्यत्वात् । एवमनासत्तादेरपि स्वरूपयोग्यत्वात्संसाह्यत्वमेवेति ध्येयम् ॥ केचित्तु काकाक्षिगोलजन्यायेन लक्षणेपि शब्दपदं ज्ञानजननस्वरूपयोग्यशब्दपरं, तेन स्वरूपायोग्यनिरासः । ता-वन्मात्रं चायोग्येतीति पूर्वप्रतीकम् । न च तथापि तत्त्वपद-

(३) ननु शब्दो न प्रमाणम् । तथाहि । (४) करणविशेषः प्रमाणम् । (५) करणं च तद्यस्मिन् सति मफलं, स्वार्थाभावादेव तत्राप्रसङ्गादिति वाच्यम् । स्वज्ञाप्यस्यैव स्वार्थत्वात् तस्य च तत्रापि सत्त्वादित्याहुः ॥ एतच्च लक्षणं संप्रदायमतेन । मणिङ्गन्मते वाक्यार्थज्ञानस्य प्रयोगहेतुत्वाभावात् । न च मौनिश्लोकादावव्याप्तिः । तस्यापीश्वरज्ञानपूर्वकत्वात् । न च तस्यानुच्चरितत्वेन कथं तज्जन्यत्वमिति वाच्यम् । कदा चिदवश्यं तद्वटकपदानामुत्पादस्य स्वीकरणीयत्वेन तत्संभवात् । अन्यथा तस्यालीकत्वापातेन मौनिलिखितलिप्यादिना तदनुमानस्याप्यसंभवः । नह्यस्मन्मतेपि नित्यानुमेयशब्दसंभवः । तादृशार्थतत्त्वज्ञानवत्प्रतिसंधेयशब्दत्वं निरुक्तरूपशब्दजातीयत्वं वा विवक्षितमिति नोक्तदोष इत्याहुः ॥ न चार्थतत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेकं योग्यतादिविशिष्टशब्दत्वं तच्च यद्यवगतं तदा तदेव लक्षणम् । अन्यथा हेतुत्वावच्छेदकावच्छिन्नलक्षणाग्रहणं दोष इति वाच्यम् । प्रयोगत्वावच्छेदेन वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वग्रहे तत्र च ज्ञाने तत्त्वज्ञानत्वग्रहेणैव विशिष्टवैशिष्ट्यस्य निर्वाहादित्याहुः । न च वाक्यार्थज्ञानं विना शुकादिना जनितसंवादिवाक्ये ऽव्याप्तिः, तस्यापि परमेश्वरवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् ॥ वयं तु स्वार्थतत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नशब्दत्वं लक्षणं, तज्जन्यतावच्छेदकं च योग्यशब्दत्वं, तच्च मौनिश्लोकादावस्त्येवेति नाव्याप्तिः । शब्दपदं च ज्ञानस्वरूपयोग्यशब्दपरम् । अतो योग्यताविशिष्टे घटः कर्मत्वमित्यादिशब्दे नातिव्याप्तिरिति क्रमः ॥ केचित्तु प्रयोगो हेतुभूतो ज्ञापको यस्यार्थस्य तत्तत्त्वज्ञानजन्यत्वं तदित्याहुः ॥ नव्यास्तु प्रमाणशब्दव्यवहारार्थमिदं लक्षणं, योग्येष्वाकाङ्क्षारहिते प्रमाजनके शब्दे तान्त्रिकाणां तदव्यवहारात् तस्यासंसाह्यत्वमेव । एवं चाकाङ्क्षासत्ताद्युपेतपदकदम्बकात्मकवाक्यरचनाप्रयोगस्तद्वेतुभूतं तज्जननानुकूलसकलसहकारिविशिष्टं यत्स्वार्थतत्त्वज्ञानं तज्जन्यशब्दत्वं लक्षणम् । अत एवाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमान् शब्दः प्रमाणमित्याहुः ॥ प्रमाणातत्त्वबोधे वर्धमानवरणाः प्रमाजनकशब्दमात्रसंसाहकं च प्रमाकरणशब्दत्वं शाब्दप्रमित्यसाधारणकरणत्वं वा लक्षणं द्रष्टव्यमित्याहुः ॥ सौगतमतं दूषयितुमुत्थापयति । (३) नन्विति । न चानुमाने शब्दप्रामाण्यं व्यवस्थापितं पुनस्तद्व्यवस्थापनमयुक्तमिति वाच्यम् । तत्र शब्दप्रामाण्यव्यवस्थापने तात्पर्याभावादित्येके । तत्र चावोकमतनिराकरणमत्र सौगतमतनिराकरणमित्यपरे । (४) करणविशेषः । प्रमाकृपक्रियाकरणम् । (५) करणं चेति । “साधकतमं करणमि” तिसूत्रे क्रियासंबन्धनियमस्यैव कारणान्तरापेक्षयातिशयस्य

क्रिया भवत्येव । न च शब्दे सति प्रमा भवत्येवेति
नायं शब्दः प्रमाणम् । (६) न च शब्दे न प्रमाण-
मिति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ध्याघातः । (७)
अस्याप्रामाण्येप्येतदुपस्थाप्यानुमानाविसंवादादिति चेन्न ॥
(८) आकाङ्क्षादिमतः पदार्थस्मरणादिव्यापारवतः प्रमा-
णत्वात् तथाभूतात् प्रमेत्यन्तेरावश्यकत्वात् । (९) अतथा-
भूतत्वे च फलाजनकत्वस्य कारणान्तरसाम्यात् । (१०)
तथापि शब्दे न प्रमाणान्तरम् । (११) पदार्थसंसर्गस्या-
नुमानत एव सिद्धेः । (१२) तथाहि । दण्डेन गामभ्या-
वेति पदानि

तमवर्धत्वादिति भावः । (६) न च शब्द इति । एतदप्रा-
माण्या एतद्विषयीभूतशब्दाप्रामाण्यबाधेन शब्दप्रामाण्याभ्युप-
गमादेतत्प्रामाण्ये तु साक्षादेवेत्युभयथापि व्याघात इत्यर्थः ।
(७) अस्येति । शब्दस्य प्रमायामजनकत्वेपि शब्दे न प्रमाण-
तया व्यवहर्तव्यः । प्रमायोगव्यवच्छिन्नत्वाभावादित्युत्थापि-
तानुमानस्येत्यर्थः । स्वस्वविषयपदार्थास्थापने सति पश्चा-
न्मानसमनुमानं परामर्शात्मकं ध्यायत इति भावः । न चानु-
मानमपि परो न मन्यत इति वाच्यम् । सौगतस्य तदङ्गी-
कारादिति भावः । अत्र चैतदुत्थाप्यस्य मानत्वादित्येतावति
वक्तव्ये तस्याप्यविसंवादप्रदर्शनं प्रमित्यजनकीभूतेनैव तदु-
त्थेनोत्थाप्यमनुमानमप्रमाणमूलकत्वेन कथं प्रमाणं स्यादिति
शङ्कानिराकरणार्थम् । नहि प्रमाणमूलत्वं प्रमाणत्वे तन्त्रम्,
अपि तु विषयाविसंवाद इत्याशयः । (८) आकाङ्क्षेति । तथा
च शब्दे न प्रमाणमित्यत्र यदि शब्दमात्रं पतस्तदांशतः सिद्धु-
साधनम् । यदि पदार्थस्मरणादिव्यापारविशिष्ट एव शब्दः
पतस्तदा उक्तहेतोरसिद्धत्वमिति भावः । यदि च व्यापाररहि-
तस्य प्रमानुत्पादकत्वे व्यापारविशिष्टस्यापि न प्रमाणत्वं, तदा
निष्ठापारादिन्द्रियादेः प्रमा नेति तस्यापि करणत्वं न
स्यादित्यभिप्रेत्याह । (९) अतथेति । न चैवं सामर्थ्यविशिष्टस्य
कारणान्तरस्यापि करणत्वापत्तिरिति कर्त्तृदिविचित्रव्यवहारो
न स्यादिति वाच्यम् । नानानिमित्तसमावेशाद्विचित्रव्यवहारोप-
पत्तेरप्येयसंकरेणुपाधेरसंकरादिति भावः । उक्त्युक्त्या प्रमाण-
मपि शब्दमनुमाने ऽन्तर्भावयन् वैशेषिकः प्रत्यवतिष्ठते ।
(१०) तथापीति । शब्दे न स्वातन्त्र्येण प्रमाजनक इत्यर्थः ।
युक्तिमाह (११) । पदार्थेति । यतो ऽनुमानात्पदार्थसंसर्गसि-
द्धिर्भवति तद्वर्जयति । (१२) तथाहीति । तथा च कृतप्रमा-
णासदर्थसिद्धौ नातिरिक्तं प्रमाणं कल्प्यते गौरवादिति भावः ।

(१३) वैदिकपदानि वा (१४) तात्पर्यविषयस्मारितप-
दार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि, आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात्,

(१३) वैदिकेति । लौकिकशब्देनैव नुमानादेव संसर्गसिद्धिरि-
ति स्वर्गपूर्वादिविषयकतयापि न शब्दप्रामाण्यमिति भावः ।
अत्र वैदिकपदत्वेन न वक्तव्यं, किं तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादि-
क्रमेण । अन्यथा प्रवर्तिकायाः पदार्थविशेषसंसर्गसिद्धेरसंभवा-
दिति ध्येयम् । (१४) तात्पर्येति । अत्र करणकर्मादीनां वैपरीत्ये-
नान्वयप्रसङ्गवारणाय तात्पर्यविषयेति । धूमोऽस्तीति वाक्ये
तात्पर्यविषयीभूतवह्निसंसर्गसिद्ध्यर्थान्तरवारणाय स्मारितप-
दार्थेति । वृत्त्या प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थः । न चैवं वह्निमात्र-
तात्पर्यके धूमोऽस्तीति वाक्ये व्यभिचारः । धूमसंसर्गस्य ता-
त्पर्यविषयत्वादिति वाच्यम् । ईश्वरतात्पर्यमादायादोषात् ।
न च कर्मादीनां बाधादेव वैपरीत्येन नान्वय इति किं तात्प-
र्यपदेनेति वाच्यम् । अबाधितस्याप्यनभिमतसंसर्गस्य सिद्धि-
संभवात् । यथा प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमित्यादावभेदसंसर्गस्याबाधि-
तत्वे ऽप्याधाराधेयभावरूपसंसर्गसिद्धिः । तात्पर्यविषयीभूता
यः संसर्गस्तज्ज्ञानपूर्वकाण्येत्यर्थः । तेनार्थात्प्रमायां पर्यवसा-
नम् । केचित्तु ज्ञानपदं प्रमापरमित्याहुः ॥ ननु विशिष्य ता-
त्पर्यग्रहे तात्पर्यवच्छेदकतयैव संसर्गसिद्ध्यापत्तिः । घटपदार्थ-
कर्मत्वे तात्पर्यमित्यादिक्रमेण सामान्यतस्तद्वहे च सैन्यवप-
दार्थकर्मत्वे तात्पर्यमिति तात्पर्यग्रहे लवणपरे तस्मिन्वादि-
संसर्गसिद्ध्यर्थान्तरमिति चेन्न । लवणपदार्थकर्मत्वे आनयन-
पदार्थक्रियात्वे तात्पर्यमित्येतद्वहे उक्तदोषाभावात् । केचित्तु
स्मारितत्वं तदुच्चारणतात्पर्यविषयत्वं पदार्थविशेषणमिति ना-
श्वादिसंसर्गस्य तत्र सिद्धिप्रसङ्गः । एवं च केवलमेव पदार्थपदं
वृत्त्या प्रकृतपदप्रतिपाद्यपरमिति पूर्वाक्ते धूमो ऽस्तीति वाक्ये
न कोपि दोष इत्याहुः । अहो विमलजलमित्यादि यत्र न-
दीकच्छसंसर्गपरतया वक्त्रा नोच्चारितं तत्र व्यभिचारवारणा-
याकाङ्क्षेति, तेन शब्देन तद्विषयप्रतीतेरनुत्पादेन भगवता-
त्पर्यस्याप्यभावात् । तद्विच्छायाः सन्मात्रविषयत्वात् । आका-
ङ्क्षा च तात्पर्यघटिता प्रोक्ता, तेन नोक्तदोषः । एवं च यद्य-
पि सत्तात्पर्यकत्वे सतीत्येव कृते न व्यभिचारस्तथापि ता-
त्पर्यभागस्यान्वयविशेषणत्वेनाकाङ्क्षाप्रविष्टत्वाद् यथोक्तविशे-
षणविशेष्यभावे न व्यर्थत्वम् । ननु तथापि सत्तात्पर्यकत्व-
घटितहेतोरपि प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वास्य च घटः कर्मत्वमान-
यनमित्यादिवाक्ये ऽपि सत्त्वास्तोपि संसर्गप्रत्ययः स्यादिति
चेत् । अत्र वदन्ति । भवत्येव ततो ऽपि लिङ्गविधया संस-
र्गानुमितिः । अन्यथा तथापि मते यदा सत्तात्पर्ययोग्यताव-
त्त्वेन घटः कर्मत्वमित्यादिपदं प्रतिसंधीयते निराकाङ्क्षत्वेन च

(१५) घटमानयेतिवत् ।

जायते तदा ततो ऽनुमितिर्न स्यात् । न ह्यनुमितिप्रतिबन्धकं निराकाङ्क्षज्ञानमपि तद्विषयत्वस्य हेत्वाभासत्वाभावादिति । आसत्तिपदं च येन योग्यसाकाङ्क्षशब्देन पदार्थस्मरणं न जनितं तत्र व्यभिचारवारणाय । तत्र चाव्यवधानभागः संपातायात इति ध्येयम् । न चाव्यवधानांशभागमादायासत्तिसंदेहे तद्वृत्तिरेकनिश्चये बान्धवबोधः स्यादिति वाच्यम् । पूर्ववद्विष्टत्वात् । अन्यथा तवाप्यप्रतीकारात् । के चित्तु अव्यवहितस्मारितत्वं साध्ये विवर्तितमित्यव्यवधानांशोपि सार्थक एवेत्याहुः । यदर्थोऽंशे योग्यता तदर्थोऽंशसत्तिसंबन्धा, तेन नीलघटत्वावच्छेदेन यत्र घटपदशक्तिप्रमो जातस्तत्र पीतघटसतया योग्ये तत्तात्पर्यके जनितनीलघटस्मरणके ऽत्र घटो ऽस्तीत्यादौ न व्यभिचारः । कश्चिद्व्यवहणमाकाङ्क्षादीनां परस्परप्रतियोगित्वं प्रतिपादयितुम् । यत्तु दृष्टान्तासिद्धिवारणाय तदुपादानं वाक्ये पदत्वाभावादिति । तच्च । व्यभिचारवारकत्वेन व्यर्थत्वात्प्रत्येकपदेपि व्याप्तिग्रहसंभवाच्च । वैशेषिकमते शक्तिग्रहस्य स्मारितेत्यत्रोपयोग इति ध्येयम् । एवं च यथाश्रुतेनैवोपपत्तौ साध्ये पदार्थविशेषणत्वेनाकाङ्क्षादिमत्त्वं प्रसिध्य हेतावाकाङ्क्षादिपदवैयर्थ्यादृष्टार इति केषां चिदुक्तमनादेयमिति ध्येयम् । यत्तु पदार्थपदस्य प्रकृतपदार्थपरत्वं न विवक्षितमेवं च घटमानयेति वाक्ये पटानयनसंसर्गधीपूर्वकत्वेनार्थान्तरं स्यात् तथा च स्वजन्यज्ञानसमन्विषयत्वं संसर्गधीविशेषणं पूरणीयमेवं च निराकाङ्क्षादिषु स्वस्याबोधकत्वेन न तस्य स्वजन्यज्ञानसमानविषयत्वमस्तीति तत्र व्यभिचारवारणायाकाङ्क्षादिविशेषणम् । न चैवमपि साकाङ्क्षादावाकाङ्क्षाद्विज्ञानेनान्वयाबोधके व्यभिचार इति वाच्यम् । स्वार्थं हीदमनुमानं, तथा च हेतुग्रहे साध्यसत्त्वात् । अन्यथा व्यभिचारग्रहेणोभयथानुमित्युत्पत्तिप्रतिबन्धाभावात् । न च व्यभिचारिलिङ्गजन्यत्वेनाभासतापत्तिः । साध्यवति साध्यानुमितेर्विषयाभाधेनाभासत्वासंभवादिति युक्तः पन्था इति । तच्चिन्त्यम् । नहि न्यायमतइवाकाङ्क्षादिमत्त्वमात्रप्रतिसंधानादेव वैशेषिकनयेपि शब्देनान्वयबोधकः, किं तु व्याप्यत्वादिना प्रतिसंहितः । तथा चाकाङ्क्षादिमत्तया जायमानेनापि येन शब्देन व्याप्यादिप्रतिसंधानरूपसहकारिविरहादन्यबोधो न जनितस्तत्र व्यभिचारग्रहेपि संभवत्येव । किं चैवं तात्पर्यविषये इत्यपि विशेषणं व्यर्थमेव, अनभिमतसंसर्गज्ञानस्य भिन्नविषयकत्वनियमेन तदादायार्थान्तरासंभवात्तात्पर्यविषयपदेनैवोक्तार्थान्तरवारणसंभवे उक्तविशेषणपूरणायोगाच्चेति । (१५) घटमानयेति । दृष्टान्तान्तरं तत्रापि साध्यसिद्धिरिति भावः ।

(१६) योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसृष्टार्थपरत्वात् ।

(१७) तत्परसंनिधिमत्त्वाद्वेति न हेतुः । संसृष्टो हि यो ऽर्थः तत्परत्वं तत्परसंनिधिमत्त्वं वा (१८) ऽसिद्धं, संसर्गस्य प्रागप्रतीतिः, (१९) संसृष्टत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्प्रकारकप्रतीतिपरसंनिधिमत्त्वं वा (२०) ऽनापेक्षे (२१) निराकाङ्क्षे च व्यभिचारि, संसर्गस्य (२२) बहुप्रकारकत्वेपि नानभिमतसंसर्गसिद्धिः । तस्य तात्पर्यविषयत्वात् । (२३) अन्यथा शब्दादप्यभिमतान्वयबोधो न स्यात् । (२४) अत एव विशेषणविशेष्यभाषवदर्थकानि तद्वोधपूर्वकाणि वेति न साध्यम् ॥ यत्तु स्मारितार्थसंसर्गवन्तीति साध्यम् । मत्वर्थश्च (२५) लिङ्गतया ज्ञापकत्वं, न चान्योन्याश्रयः ।

लीलावतीकारोक्तं हेतुद्वयं दूषयति । (१६) योग्यतेति । (१७) तत्परति । संसृष्टार्थपरासत्तिमत्त्वादित्यर्थः । न चायोग्ये व्यभिचारः, तत्रसंसृष्टार्थाभावादिति भावः । के चित्तु योग्यतामात्रमत्राप्यनुबन्धनीयमेवेत्याहुः । (१८) असिद्धमिति । अज्ञानरूपासिद्धिरित्यर्थः । (१९) संसृष्टत्वेति । व्याप्यत्राप्यसिद्धिः संसर्गस्याप्रकारत्वात्तथापि लिङ्गविधया शब्दस्य बोधकत्वे संसर्गप्रकारकप्रतीत्यङ्गीकारः शाब्दबोधएव तस्य वाच्यार्थविधया भानादिति भावः । (२०) अनापेक्षरिति । एतच्च द्वितीयहेत्वभिप्रायेण । तत्र योग्यताविशेषणाभावात् । के चित्तु सजातीये ऽन्वयदर्शनं योग्यतेति प्रतेनेक्तमित्याहुः । (२१) निराकाङ्क्षे चेति । प्रकृतसंसर्गान्यसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरिते घटः कर्मत्वमित्यादौ योग्यासच इत्यर्थः । तत्र प्रकृतपदार्थसंसर्गे तात्पर्यभावेनोक्तसाध्यासत्त्वात्तेन प्रतीत्यजननादीश्वरतात्पर्यस्याप्यभावादिति भावः । (२२) बहुप्रकारकत्वेपीति । बहुविधत्वेपीत्यर्थः । (२३) अन्यथेति । तात्पर्याविषयस्यापि संसर्गस्य सिद्धिप्रसक्तवित्यर्थः । (२४) अत एवेति । अनभिमतसंसर्गसिद्धिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । (२५) लिङ्गतयेति । अत्र ज्ञापकत्वमात्रं साध्यं यथा ज्ञापकत्वं तथा तत्साधनाय लिङ्गतयेत्युक्तम् । न चैवं सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । नहि परं प्रत्यभिचप्रमाणत्वसाधनायेदम् । किं तु यथा ऽनुमानविधया शब्दादर्थधीः श्रोतुमप्यत्यन्ते सा रीतिः प्रयोगेणोपदर्श्यते तत्र नैयायिककर्तृकसिद्धसाधनेनाद्वावनप्रसङ्ग एव नास्ति । अन्यथा पूर्वानुमानेप्यगतेः । न चैवमन्योन्याश्रयप्रसङ्गानवकाश इति वाच्यम् । यत्र हि वाक्ये व्याप्तिग्रहस्तत्र तज्ज्ञापकत्वं बाह्यं तत्र स्वातन्त्र्येण तथानभ्युपगमात् । किं तु

(२६) पूर्वपूर्वानुमितिहेतुत्वेनानादित्वादिति । तत्र ।
(२७) ज्ञापकत्वमात्रेणार्थासिद्धेः । (२८) प्रमापकत्वे
तेनैव व्यभिचारात् ।

सिद्धतयैव तत्र व्याप्तिबहस्यानमनवस्थाभिः नान्यदुच्य-
मिति तदेव साध्यमित्यन्योन्याश्रयसंभवात् । (२६) पूर्वति ।
तथा चानादित्वादनवस्था न दोषायेति भावः । (२७) ज्ञाप-
कत्वेति । असत्यपि संसर्गं ज्ञापकत्वसंभवादित्यर्थः । यदि च
स्मारितसंसर्गस्य ज्ञानजनकानीति साध्यं तदा प्रमापकत्वमेव
पर्यवस्यमिति भावः । यद्यप्यर्थसिद्धिरर्थज्ञानमेवेति ज्ञानवि-
शेषणीभूतार्थानुमितिरर्थसिद्धिर्भवत्येव तथाप्यर्थज्ञानानुमित्या
वास्तव्यमर्थ इत्यवधारणाभावाद्यर्थसिद्धिरुल्लेख्या । तस्यैव
निष्क्रम्यप्रवृत्त्यौपयिकत्वात् । प्रमात्वं च वस्तुनियतमिति त-
द्वर्गं साध्ये नोक्तदोष इति भावः । यद्यपि प्रकारान्तरेण तत्र
प्रमाद्यनिश्चयसंभवेनोक्तदोषस्तथापि उक्तरीत्या एकदा त-
त्संभव इति साध्यमित्यर्थः । (२८) प्रमापकत्वमिति । आ-
काङ्क्षादिमतोपि सहकारिविरहेण कदाचित्प्रमानुत्पादकत्वा-
दित्यर्थः । यद्यपि ज्ञापकत्वपि व्यभिचारास्ति तथापि दूष-
णान्तरस्यैव संभवादयं नोद्भावित इति ध्येयम् । ननु स्वरूप-
योग्यत्वं साध्ये न व्यभिचार इति चेत् । अत्र वदन्ति । ता-
दृशसाध्ये प्रकृतसंसर्गासिद्धिरेव दोषः । तथाहि, तस्य साध्य-
त्वे यादृशेन हेतुना वाक्ये कस्यापि प्रमा न जन्यते । तत्र
तादृशपदस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमां प्रति तस्य स्वरूपयोग्यत्व-
मादाय न साध्यसत्त्वमुपेयम् । तस्या अत्यन्तासत्त्वात् । किं
त्वन्यादृशवाक्यजन्यप्रमां प्रति तस्य तत्त्वमादाय तत्र तत्त्व-
त्वमुपेयम् । तथा च तस्य साध्यत्वे कथं पक्षीभूते वाक्ये प-
ञ्चधर्मताबलादपि प्रकृतसंसर्गस्य प्रमावच्छेदकतया सिद्धिः
त्वात् । प्रमित्यजनकवाक्यद्वयं तत्राप्यन्यादृशवाक्यजन्यप्रमा
मेवाददाय तत्स्वरूपयोग्यतां विषयीकृत्य प्रकृतानुमितिपर्यव-
सानसंभवात् । तस्मात्प्रकृतसंसर्गसिद्धयर्थं प्रमापकत्वलोपधान-
मेव साध्यम् । किं च प्रमास्वरूपयोग्यत्वे साध्यं हेतौ योग्य-
ताविशेषणवैयर्थ्यम् । आकाङ्क्षाविशिष्टत्वेनैव शब्दस्य प्रमां
प्रति स्वरूपयोग्यत्वात् । बाधविरहपयोभ्यतायाश्च तस्य त-
ज्जनने सहकारित्वात् । अत एव शब्दप्रमायां तस्या गुण-
त्वमुक्तम् । यदि च योग्यतैव प्रमास्वरूपयोग्यतावच्छेदिका
ऽऽकाङ्क्षैव सहकारिणी तदाकाङ्क्षापदवैयर्थ्यमेव । आसत्तिपदं
च उभयथापि व्यर्थं स्यात् । नहि सापि प्रमा स्वरूपयोग्यता-
वच्छेदिका, योग्यतासत्त्वे तदुभयपि शब्दप्रमास्यत्तेरिति ।

के चित्तु सिद्धत्वाजनकतया जनकत्वसाधने व्यभिचार

(२९) ज्ञानावच्छेदकतया च संसर्गसिद्धिः । (३०) ज्ञान-
ज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वात् (३१) संसर्गे च संबन्धिन
एव विशेषकत्वात् पञ्चधर्मताबलाद् व्यापकत्वेनागृहीत-
स्यापि संसर्गविशेषस्य सिद्धिः । अथेवं भ्रान्तिज्ञानमपि
भ्रमः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । (३२) ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वा-
पत्तेः । (३३) इदं रजतमिति भ्रमादिव शुक्तौ रजतज्ञा-
नवानयमिति ज्ञानाद्भ्रान्तिज्ञानप्रवृत्त्यापत्तेरिव । (३४) यस्तु
भ्रमविषयकत्वेन न भ्रमत्वं भ्रमविषयस्य (३५) सिद्धु-
सिद्धिभ्यां पराहतत्वादिति

इत्याहुः ॥ ननु संसर्गस्याव्यापकत्वात्कथं तत्सिद्धिरित्यत-
आह । (२९) ज्ञानेति । वस्तुत्वादिवद्व्यापकतावच्छेदकस्यापि
भ्रान्तमनुमितौ अविबुद्धमिति भावः । संसर्गभाने बीजान्तर-
माह । (३०) ज्ञानज्ञानस्येति । ज्ञानज्ञानस्योपस्थिततद्विषयविष-
यकत्वस्वभावात् । अनुव्यवसायादौ । तथा दर्शनात् । तत्र
व्यवसायेन तस्योपस्थितिरच व्यापकतावच्छेदकतयेति । यथा-
श्रुते ज्ञानादिपदजन्यज्ञाने व्यभिचार इति ध्येयम् । एतच्च
स्युत्पत्त्यनुभवजनकवेदमूलेत्यादौ मीमांसकमतद्वयं तदस्य ज्ञान-
विषयीभूय संसर्गो नावच्छेदकः, किं तु प्रकृतानुमितिविषय-
एवेति दर्शयितुमुक्तम् । ननु तथापि न संसर्गविशेषधीः प्रव-
र्तिका च सेत्यत आह । (३१) संसर्गे चेति । तथा च स्मा-
रितघटादिपदार्थविशेषितसंसर्गसिद्धौ न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति
भावः । (३२) ईश्वरस्येति । त्वदुक्तरीत्या तज्ज्ञानस्यापि भ्रम-
विषयीभूतासद्वैशिष्ट्यावगाहितत्वादिति भावः । नन्वीश्वरज्ञानं
पारमार्थिकमात्रविषयतया न तथा । संसारिज्ञानं तु भ्रमविष-
यकं भ्रमः स्यादित्यचेष्टापत्तिरेवेत्यपरितोषादाह । (३३) इद-
मिति । नष्टप्रापीष्टापत्तिरिति भावः । न च विशेषदर्शना-
दिना तत्र शुक्तौ नासद्वैशिष्ट्यभानमिति वाच्यम् । तथाप्युक्त-
नियमभङ्गादिति भावः । भ्रमविषयविषयकत्वेन भ्रान्तिज्ञान-
स्यापि भ्रमत्वमित्यत्र पूर्वपक्षे कस्य चित्समाधानयुक्तिं प्र-
थमं दूषयितुं सिद्धान्त्येवोपन्यस्यति । (३४) यत्त्विति । (३५)
सिद्धीति । सत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः । तथा च यदि भ्रमविषयः
सन् तदा तद्विषयत्वं सद्विषयत्वमेव पर्यवस्यं तेन च भ्रमत्वं न
साध्यं, विरोधात् । सद्विषयस्य ज्ञानस्य प्रमात्वमियमात् ।
यदि च भ्रमविषयो ऽसन् तदा ऽसद्विषयत्वेन भ्रमत्वमित्वा-
यातं तदपि न संभवति । अतः शब्दज्ञानसंभवेन त-
स्यासिद्धत्वादित्यर्थः । केचित्तु स यद्यसन् तदाभ्रमविषयविष-
यकत्वरूपसिद्धज्ञानमपि भ्रम एवेति तेन कथं भ्रमत्वं साध्यमिति

(३६) तत्र वक्ष्यामः । (३७) मैवम् । असद्विषयत्वेन हि न भ्रमत्वम् । (३८) भ्रमविषयाणां सत्त्वात्, (३९) किं तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेन, न च भ्रमस्य ज्ञाने व्यधिकरणं प्रकारः । रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमेऽपि सत्त्वात् । (४०) अन्यथा भ्रान्त्युच्छेदः । प्रमाणाभावात् । (४१) ननु प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः । विशेषदर्शनेन तत्र संसर्गज्ञानाभावात् । न च संसर्गमप्रतीत्य वाक्यरचना न संभवतीत्याह्वयं तस्य संसर्गज्ञानं संभवतीति वाच्यम् । तावत्पदज्ञानादेशं शुक्तस्यैव वाक्यरचनोपपत्तेः । अन्यथापि तस्यैव तन्त्रत्वादिति चेन्न । (४२) शतद्वयमेतस्य पदार्थसंसर्गं बोधयिष्यतीत्या (४३) शयेन वाक्यप्रयोगात्तस्यापि संसर्गज्ञाना (४४) दोग्यताविरहाच्च । अत एव विसंवादिवाक्ये शुक्तवदुच्चरिते न व्यभिचारः ।

भ्रमत्वसिद्धेः यथार्थीयाः सिसाधयिषितत्वादित्याहुः । (३६) तत्र वक्ष्याम इति । तत्र समाधानयुक्तौ व्याघातरूपायां सद्विषयत्वेऽपि व्यधिकरणप्रकारत्वेन भ्रमत्वमिति नोक्तविरोध इत्यनुपदमेव स्वकर्तव्यसमाधानावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः । स्वयं समाधत्ते । (३७) मैवमिति । (३८) भ्रमेति । शुक्त्यादीनां सर्वेषां पारमार्थिकत्वादित्यर्थः । तथा चासद्विषयकत्वमप्रसिद्धमिति भावः । तर्हि सद्विषयकत्वेऽपि रजतभ्रमवद्वान्तिज्ञानस्य भ्रमत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह । (३९) किं त्विति । तथा चेष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वाभावाच्च प्रवर्तकत्वमपि भ्रान्तिज्ञानस्येति भावः । व्यधिकरणं किं विदिति शेषः । (४०) अन्यथेति । असद्विषयत्वेनैव भ्रमत्वे भ्रान्त्यसिद्धिः । भ्रान्त्यवहकस्य च सर्वस्यैवासद्विषयत्वापत्त्या भ्रमत्वापातादित्येके । भ्रमानुव्यवसायादिरपि व्यधिकरणप्रकारकत्व इत्यन्ये । रजतभ्रमज्ञानस्यापि रजतत्वप्रकारकत्वे भ्रान्तित्वासिद्धेः । शुक्त्यादौ रजतत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वेन तत्र तदभाववत्त्वानवगाहितया भ्रमज्ञानेन भ्रान्तित्वावगाहनायोगादित्यपरे । अन्यप्रयोजककल्पत्वं योग्यतेति मत्वादेशयति । (४१) नन्वेति । (४२) शतद्वयमिति । तथा च संसर्गज्ञानाजन्यत्वेऽपि प्रतारकवाक्ये कथं चित्संसर्गज्ञानपूर्वकतामात्रेणोक्तसाध्यसंभवाच्च व्यभिचार इति भावः । (४३) आशयेनेति । एवं चेच्छाहेतुतया तद्विषयत्वमिति । ननु संसर्गप्रमापूर्वकत्वं साध्यं तच्च तत्रासंभवीति व्यभिचारतादवश्यमित्यत आह । (४४) योग्यतेति । बाधाभावरूपा योग्यता तत्राभिप्रेता, तथा च साध्यभावसत्त्वेऽपि हेत्वसत्त्वाच्च

(४५) शब्दात्संसर्गप्रत्ययस्तु योग्यताभ्रमात् ॥ अथ संसर्गज्ञानं विना शुक्तस्यान्यस्य वा संवादिवाक्ये (४६) भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च व्यभिचारः । (४७) कथं वा तत्र संसर्गप्रमा । वक्तृज्ञानानुमानासंभवादिति चेत् (४८) यदि तत्र संसर्गप्रमा तदा वेदतुल्यतेत्युक्तम् । (४९) आकाङ्क्षा योग्यतासन्तिश्च ज्ञाता उपयुज्यन्ते । (५०) अन्यथा शब्दभ्रमानुपपत्तेरिति । उच्यते । अर्थज्ञानं प्रवर्तकं न तु ज्ञानज्ञानं गोरवाद् (५१) व्यभिचाराच्च । अतो रजतज्ञानवानयमिति ज्ञानं न प्रवर्तकं किं त्विदं रजतमिति ज्ञानम् । इदमपि ज्ञानं रजतविषयकमिति चेत् । सत्यम् । न तु रजतत्वप्रकारकं प्रवर्तकं च तथा । (५२) अन्यथाभ्रान्तस्यैव भ्रान्तिज्ञस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गः (५३) तद्व्यसंकरापत्तिश्च ॥ एतेन लक्षणाद्यनुरोधात्तात्पर्यग्रहे वाक्यार्थधीहेतुः । तात्पर्यं च पदार्थसंसर्गविशेषप्रतीत्युद्देश्यकत्वम् । तथा च तद्वाहकानुमानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरित्यपास्तम् ॥

व्यभिचार इति भावः । (४५) शब्दादिति । लिङ्गतयेति शेषः । (४६) भ्रान्तेति । न च हायं संसर्गज्ञानमस्त्येव, तच्च विषयाबाधात्ममेति न व्यभिचार इति वाच्यम् । बाधितस्यापि स्पृश्यनीतस्याहार्यारोपसंभवादिति भावः । वस्तुतस्तु भ्रान्तप्रतारकस्यैव वाक्यं भ्रान्तप्रतारकवाक्यं तथा च घटाभावसंसर्गज्ञानानन्तरं घटो नास्तीति वक्तव्ये करणापाटवेन घट इति प्रयोगे व्यभिचारो बोध्यः, भ्रान्तप्रतारकोऽपि घटाभावं बुद्ध्वा घट इति प्रयुङ्गति साम्यं, तत्पक्षीकरणे बाधमाह । (४७) कथं वेति (४८) यद्वीति । यदि न तत्र संसर्गप्रमा तदा तात्पर्यग्रहभावाद्वाहकहेतुविशेषणविरहादेव न व्यभिचारः । यदि तु तत्र संसर्गप्रमा तद्वेश्वरतात्पर्यं तदीयसंसर्गज्ञानं वादाय साध्यमस्त्येवेति न व्यभिचार इत्यर्थः । (४९) आकाङ्क्षेति । अतो न लिङ्गविशेषणत्वानुपपत्तिरिति भावः । (५०) अन्यथेति । यदि ताः स्वरूपसत्य एव हेतव इत्यर्थः । यद्यपि योग्यतायां सत्यामाकाङ्क्षासंयोगार्थमाह न शब्दभ्रमस्तथापि अयोग्ये शब्दे तयोर्भेदादयः शब्दभ्रमः स न स्यात् । स्वरूपसदाकाङ्क्षासंयोगाभावादिति भावः । इतदपि तात्पर्यघटिताकाङ्क्षापक्षे बोध्यम् । (५१) व्यभिचारादिति । इदं रजमिति ज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । (५२) अन्यथेति । यदि तत्प्रकारकं ज्ञानं न प्रवृत्तिजनकं किं स्वर्थज्ञानमात्रं तदेत्यर्थः । (५३) तद्व्युत्पत्तिः । भ्रमो भ्रमविषयकं ज्ञानं व्युत्पद्यते

(५४) किं च व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकानुमितिस्ततः स्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणीत्यनुमितिः स्यात्, न तु रजतज्ञानपूर्वकाणीति । (५५) तस्मात्प्रवर्तकज्ञानं शब्दादेव, अत एव प्रवृत्त्यर्थमनुवादकता शब्दस्येत्यपास्तम् । शब्दानुमित्योर्भिन्नप्रकारकत्वादेकविषयत्वाभावेनाननुवादकत्वात्तस्यैव प्रमाणत्वात् ।

सांख्यं प्रवर्तकत्वेन । नन्वन्यत्र यथा तथास्तु प्रकृतानुमानं रजतपदस्मारितरजतत्वविशिष्टमेव रजतं पञ्चधर्मतावदवगाहमानं रजते रजतत्वप्रकारकं तत्संसर्गं तत्संसर्गप्रकारकं तज्ज्ञाने तज्ज्ञानत्वप्रकारकं भवति । रजतत्वादिनैव रजतादेः प्रागुपस्थितत्वाच्च तु रजतत्वप्रकारकत्वप्रकारकं तेन रूपेण प्रागनुपस्थितेरित्यनुशयेनाह । (५४) किंचेति । अनुमितावुपनीतभानं विद्वद् नथा च अनुमितिपूर्वं रजतत्वेन रजतोपस्थितावपि न तेन रूपेण तस्यानुमितिविषयत्वं, किं तु स्मारितत्वेनेति भावः । ननु संप्रदायमते पूर्वज्ञानोपनीतस्यानुमितिविषयत्वमेव । युक्तं च तथा । लाघवात् प्रमाणत्वावच्छेदेनैवोपनयसहकारित्वकल्पनात् । अत एव परामर्शोपनीतलिङ्गोपहितलैङ्गिकभानाभ्युपगमः । अत एव लाघवज्ञानोपनीतमेकत्वं कर्तरि भासत इति ग्रन्थज्ञतोप्यनुमतं, तदुदेव च रजतपदादिना रजतत्वादिप्रकारेण रजतादेरुपस्थितत्वात्प्रकृतानुमानस्य रजतत्वप्रकारकत्वं प्रवर्तकत्वं च भवतीति तन्मते शब्दप्रामाण्यमसाधितमेवेत्यहचेराह । (५५) तस्मादिति । इदमत्राकूतमस्तु । उक्तानुमानस्य रजतत्वप्रकारकत्वसंभवः तथापि न तस्य प्रवर्तकत्वम् । तथाहि । नहि ज्ञानं रजतत्वप्रकारकमित्येव रजते प्रवर्तयति, रजतं प्रमेयमिति ज्ञाने ऽप्यप्रवृत्तेः । किं स्थिदानीमत्र गेहे रजतमस्तीत्याकारं तत्तद्वेशतत्कालसंसर्गविशेषावच्छिन्नतया रजततया रजतमवगाहमानं तत्र ज्ञानं प्रवर्तयति । तादृशं च ज्ञानं नोक्तानुमानात्तेषामाधाराधेयभावसंबन्धविशेषस्य तत्राभानात् । ततो ह्येतानि पदानि रजतादिसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि इत्येव प्रतीतिः स्यात् । न च तात्पर्यविषयत्वस्य संसर्गविशेषणत्वात्तत्त्वाभः । तथापि तात्पर्यविषयत्वेनैव प्रकारेण तद्वीः स्यात् । नहि रजतत्वादे रजतादिपदवत्संसर्गविशेषस्याप्युपस्थापकं पदान्तरमस्ति येन व्यापकतावच्छेदकप्रकारातिरिक्तानापि रूपेण तत्र संसर्गभानं स्यात् । एवं चेन्नो दृश्यतीति शब्दाद्यैत्रविशेष्यकं दण्डित्वप्रकारकं ज्ञानमनुभूयते । यतश्चैत्रे दृष्टार्थप्रवृत्तिरद्विष्टव्यावृत्तिबोधश्च तदपि नोक्तानुमानात् । पदपञ्चके पदानामेव त्रिविध्यत्वादपिमपदार्थपञ्चके दण्डित्वप्रकारत्वाभावात् । न च दण्डित्वेन

मनसा तादृशं ज्ञानमिति वाच्यम् । तथा सति पदोपस्थापितानामेव पदार्थानां मानसः संसर्गप्रत्यय इति किमान्तरालिकानुमानकल्पनेन । किं च घटमानयेति शब्दात् प्रवर्तते घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यतो नेति सर्वानुभवसिद्धम् । सतात्पर्यकयोग्यासन्नपदकद्रव्यकस्यापि प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वात्तस्य च घटः कर्मत्वमित्यादावपि सत्त्वेन तादृशसंसर्गज्ञानानुमितिसंभवात्ततोपि घटानयनप्रवृत्तिर्वज्रलिपायितैव स्यात् । न ह्याकाङ्क्षागर्भेण हेतुना नाहं जनितेत्येवानुमितिर्न प्रवर्तयेत् । प्रवृत्त्यौपयिकस्य घटत्वप्रकारकत्वादेस्तदाप्यनपायात् । न च साध्यमप्याकाङ्क्षागर्भमेव तथा चोक्तहेतुस्तद्व्यभिचारीति न तत्र तदनुमितिमुत्पादयतीति वाच्यम् । एवमाकाङ्क्षागर्भसाध्यानुमितिं मा जनयतु यथाश्रुतानुमितिमुत्पादयेदेव ॥ तथा च प्रवर्तकत्वमपि स्यादेव प्रवृत्त्यौपयिकार्थविषयत्वे विशेषाभावात् । न ह्याकाङ्क्षाज्ञानमपि प्रवर्तकं येन तद्विषयत्वाच्च प्रवर्तयेत् । तस्मादाकाङ्क्षासहकारेण घटमानयेति वाक्यं घटः कर्मत्वमानयनं कृतिः, इत्यादिशब्दस्य लीयसंसर्गानुमितिबिलक्षणं शाब्दज्ञानमुत्पादयतीत्यकामेनापि स्वीकरणीयम् । तद्विदमुक्तम् । प्रवर्तकं च ज्ञानं शब्दादेव शाब्दानुमित्योर्भिन्नप्रकारकत्वादिति चेत् । एवं च योग्यतादिमत्तया ऽप्रतिसंहितेपि शब्दे लिङ्गान्तरेण तदाभासेनापि तादृशसाध्यानुमितिसंभवे तदापि तस्य प्रवर्तकत्वापत्तिः । तथा च योग्यतादीनां सर्वसिद्धं शब्दसहकारित्वं भव्येत । अपि च सर्वथा यदि शब्दप्रामाण्ये प्रवृत्तस्तदा पदस्मारितपदार्थानां कविकाव्यमूलभूतज्ञानवन्मानस एव संसर्गप्रत्ययः कथं नाभ्युपेयते तस्य शब्दज्ञानसमानप्रकारकस्यापि संभवेन उक्तदूषणावकाशो न भवति इत्यपरमप्यनुकूलं भवति । ननु शब्दस्यले साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायाभावाच्च तथेति चेत् । हनैवमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावादानुमानिकत्वमपि कथम् । प्रत्युत विलक्षणशाब्दानुव्यवसाय एवेति संक्षेपः ॥

॥ अथ गोपाललीलाकाव्यस्य ॥

॥ तृतीयसर्गारम्भः ॥

अथेकदोत्थानिकपर्वणीश-

जन्मर्षयोगे सह वल्लवीभिः ।

वादिषघोषैर्द्विजवैधमन्त्रे-

नन्दस्य जायात्मजमभ्यविभ्रुत् ॥ १ ॥

दत्त्वा दृशोरञ्जनमाप्रधेनु-

द्व्येर्द्विजेः स्वस्ति च वाचयित्वा ।

विमुद्रिताक्षं किल निद्रये-
 मशीशयद्वालमनःसमीपे ॥ २ ॥
 नन्दस्य पत्नी निजनन्दनस्य
 शुश्राव न क्रन्दनमुत्सवोत्का ।
 रुदन्नदस्ताङ्गिरनो निपात्य
 पुनः पुनः पातुमसौ रुरोद ॥ ३ ॥
 अनो विपर्यस्तममी समीक्ष्य
 नन्दादयो ध्वस्तसमस्तभागडम् ।
 कस्मादकस्मादनसो विवृति-
 रित्यूचुरन्योन्यमुदीक्षितास्याः ॥ ४ ॥
 बाला विवृतावनसो निमित्त-
 मुत्क्षेपणं तत्पदयोरवोचन् ।
 विशश्वसुर्विश्वपतेर्बलं त-
 दनन्तशक्तेर्न तु तेऽविदन्तः ॥ ५ ॥
 सुतं यशोदा यद्वभीतिचिता
 व्यया क्वचित् तावदुपेत्य नीत्वा ।
 अङ्गे निधायोज्ज्वलपङ्कजाक्ष-
 मधोऽक्षजः पात्विति पर्यपीप्यत् ॥ ६ ॥
 अतिष्ठिपन् पूर्ववदेष तेऽनः
 शिरो धुनानाः परमाद्भुतेन ।
 आज्ञहवद्विप्रवरान् ब्रजेश-
 स्तद्वेषशान्त्यर्थमज्ज्ञहवच्च ॥ ७ ॥
 मन्त्रेः स चक्ष्माभयचुर्भिरनं
 तदा तदुत्पातनिवृत्तिहेतोः ।
 सर्वौषधीभिर्दधिपल्लवैश्च
 दूर्वाक्षतेः सभ्यजनोऽभ्यषिञ्चत् ॥ ८ ॥
 तदा शिषः सत्यतया गृहीत्वा
 दोग्ध्रीरदादम्बरहेमकाम्याः ।
 लब्ध्वा सहान्नैरथ गा घटोघ्नी-
 रानन्दयन् नन्दमनिन्दितास्ते ॥ ९ ॥
 अथैकदाकूठमशङ्कमङ्गं
 बालं यशोदा किल लालयन्ती ।
 भूभृद्गुरुं वोढुमनीश्वरा तं
 न्यधत् भूमौ सह विस्मयेन ॥ १० ॥

दैत्यस्तृणावर्ते इति प्रसिद्धो
 वात्यामयः कश्चन कंसभृत्यः ।
 आक्रान्तगोष्ठः किल चक्रवात-
 क्रमेण हर्षेण हारं जहार ॥ ११ ॥
 चिराय दाह्णि महान्ति येन
 तनुप्रमाणानि दिवीरितानि ।
 विचेरुर्वृत्तेः स रजोऽतिवृष्ट्या
 हन्धन् दिशोऽन्योक्नुते स्म दृष्टिम् ॥ १२ ॥
 व्यद्योतवद् व्योमविनापि यच्च
 व्यद्योति तद्योचयतान्धकारम् ।
 दैत्येन वात्याकपटेन नीतं
 सुतं यशोदा न ददर्श भूमौ ॥ १३ ॥
 वात्यास्वरूपे गगनातपच-
 दण्डेऽधिगोष्ठं परिवर्तमाने ।
 नन्दप्रिया पुत्रमनीक्षमाणा-
 शोचद्गृहे तं हृदि लोचयन्ती ॥ १४ ॥
 आक्रन्दनं काश्चन नन्दपत्न्याः
 श्रुत्वाश्रुमुख्यः किमिदं बतेति ।
 शान्तोऽथ वात्योद्गतपांशुवर्षे
 हर्षे विषादं पुनरापुराणाः ॥ १५ ॥
 स्वनायकं नाशकदेष वोढुं
 दैत्योऽतिभाराद्गल्लग्नमारात् ।
 विनिर्यदक्षः स विनष्टचेष्ट-
 स्तेनैव सार्धं दृषदि न्यपप्रत् ॥ १६ ॥
 नाङ्गी न जङ्घे न भुजो च यस्य
 विध्वस्तदेहस्य दृषन्निपातात् ।
 गोप्योऽक्षताङ्गं हृदयेऽस्य बालं
 चरन्तमादाय ददुर्जनन्ये ॥ १७ ॥
 दैत्येन नीतं कपटेन मृत्यो-
 र्मुखादिवायातममुं विमृश्य ।
 गोप्यश्च गोपाश्च मुदा तदानी-
 मन्योन्यमुच्चावचमित्यवोचन् ॥ १८ ॥
 पापः स्वपापादुपयाति शान्तिं
 क्षेमं सदा साधुजनः समेति ।

यदस्य दैवादजनिष्ठ भव्य-
मनिष्ठमेतस्य दुरात्मनेऽभूत् ॥ १९ ॥
किमन्यदद्यावधि केवलं नः
पुण्यैः प्रसन्नः पुरुषः पुराणः ।
तमेव मन्येमहि बालकोऽसा-
वत्येति मृत्युं कथमन्यथैवम् ॥ २० ॥
देवर्षिमध्ये जनुरस्य युक्तं
शोरैर्यदुक्तं पुरतोऽन्वभावि ।
यत् पूतनापतिरनेविषृतिः
पुनस्तृणावर्तविपतिरेषि ॥ २१ ॥

चतुर्भिः कलापकम् ।

कदाचन स्तन्यमनन्यरूपं
सुतं यशोदा बहु पाययित्वा ।
विजृम्भमाणस्य मुखेऽस्य विश्वं
ददर्श दर्शस्य निजाहितेन्दोः ॥ २२ ॥
सप्रापि सिन्धून् धरणीधरांश्च
धराजलोषर्बुधगन्धवाहान् ।
वियद्विगिन्द्राग्निदिवाकरेन्दून्
द्वीपांश्च भूतानि चराचराणि ॥ २३ ॥
युष्मम् ।

विश्वं निरीक्ष्यास्य समस्तमास्ये
भयेन माता हृदि वेपमाना ।
उत्पातशान्त्ये हरिमेव दध्यौ
स्वस्था ततोऽवीक्ष्य विजृम्भणेऽभूत् ॥ २४ ॥
गर्गः पुरोधा वसुदेववाचा
तो रामकृष्णावथ संस्करिष्यन् ।
कदाचिदागादमुमेक्ष्य नन्दः
सजातिस्तथाय ननाम कामम् ॥ २५ ॥
आतिथ्यमस्मे परिकल्प्य कल्पा-
दान्तक्रमज्ञाननिधानमेनम् ।
समर्चितं चन्दनचन्दनाद्यैः
सप्रश्रयः प्रीतमवोचदित्यम् ॥ २६ ॥
श्रेयो बहु स्यादिह नूतनानि
यत् पूतनादीनि दिने दिने नः ।

भवन्त्यरिष्टानि वियन्ति चाशु
भवत्प्रसादस्य तदेव रूपम् ॥ २७ ॥
त्वमस्मद्विष्टानि विधातुमागाः
पूर्णस्य कुर्युः किमु गोदुहस्ते ।
यो ज्योतिषां शास्त्रमशेषदीपं
लोकान् कृतार्थानकृत प्रणीय ॥ २८ ॥
प्रापं भवन्तं मम भागधेये-
र्विज्ञापयामि प्रगुणप्रसादम् ।
बालो विधेहि द्विचसंस्क्रियाभिः
पात्रे कृपालो सदनुग्रहस्य ॥ २९ ॥
कुलकम् ।

मन्दं मुहुर्नन्दमिति ब्रुवाणं
गर्गोऽभिनन्द्य प्रतिवाचमूचे ।
निजसृहामाषविलम्बभावां
मनीषितं किं महतां दुरापम् ॥ ३० ॥
पुरोधसं मां सुहृदं भवन्तं
शोरेः क्वचित् स्वं रिपुमच जातम् ।
जानाति कंसो यदि संस्क्रियेते
बालो मया हन्त भयं ततः स्यात् ॥ ३१ ॥
आज्ञा यदीया धरणिं समयां
क्रामत्यमुष्मिन्निह जागरुके ।
विनापि दोषं प्रतिकूलशङ्कि
तथा जनं राजकुलं हिनस्ति ॥ ३२ ॥
कुलकम् ।

इत्युक्तवन्तं मुनिसत्तमं तं
तूष्णीं भवन्तं भवनान्तरं स्वम् ।
स्नेहेन नीत्वा विहिताधिकार्ति
भूयोऽप्यवोचद्वसुदेवमिषम् ॥ ३३ ॥
मध्येगृहं कैश्चिदलक्ष्यमाणः
स्वीयेरपि स्वस्थयज्ञं विधाय ।
मयि स्वभृत्ये करुणाविशेषं
कृत्वाभक्तौ संस्करु विप्रवर्य ॥ ३४ ॥
श्रुत्वेति नन्दस्य वचो विचार्य
विधाय कार्यं विधिवत् स वेधम् ।

नामानि कृत्वा विविधानि तानि
 व्याचष्टु विस्पष्टमुदीरितार्थः ॥ ३५ ॥
 रामोऽयकोऽसौ रमणार्थधातोः
 संकर्षणो लोकहृदेष कर्षन् ।
 बलो बलस्यातिशयेन नाम्ना
 स्याद्द्रोहिणेयो जगति प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥
 युगे युगे संभवतः प्रसिद्धा-
 स्त्रयोऽस्य वर्णाः सितरक्तपीताः ।
 कृष्णोऽधुनाभूदत एष कृष्णो
 नाम्नापि नन्द प्रभवेत् सुतस्ते ॥ ३७ ॥
 शौरेरपि प्राक् तव पुत्र एष
 कदापि जातः किल नन्दगोप ।
 तद्वासुदेवं प्रवदन्ति विज्ञा
 विज्ञाय तस्यात्मजमेनमेव ॥ ३८ ॥
 यस्मिन् नृणां प्रीतिजुषां करे स्यात्
 कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च सदाऽभयं च ।
 भावी गुणैरेष समः स विष्णो-
 स्तरिष्यथेनेन सुदुस्तराणि ॥ ३९ ॥
 कुलकम् ।
 मुनिस्तमुक्तेति जगाम धाम
 सभाजितस्तेन कृतस्वकृत्यः ।
 नन्दस्तदात्मानममंस्त तृप्र-
 माणीःफलानामतिपूर्णकामः ॥ ४० ॥
 कियत्यनेहस्यथ याति सार्धं
 संकर्षणेन स्वयमेक आत्मा ।
 पश्चाद्विकर्षन् भुवि जानुनी स्वे
 चिक्रीड रिङ्गन् धृतपाणिपद्मः ॥ ४१ ॥
 विचरेतुश्चन्दनचर्चिताङ्गा-
 वाकृष्टजानू ब्रजकर्दमेषु ।
 तन्मातरावेत्य विमृज्य गात्र-
 मपीप्यतां स्तन्यमुभो श्रिताङ्गौ ॥ ४२ ॥
 क्वाप्यब्रजन्त्यः परिहृत्य कृष्णं
 प्राप्य स्वमात्मानमिहेव गोप्यः ।
 प्रमोदपूर्णास्तदुदारलीलां
 गायन्त्य ईयुर्जेनुषः फलं ताः ॥ ४३ ॥

अम्बेति तातेति च तत्प्रयुक्त-
 मव्यक्तवर्णं वचनं हसन्त्यः ।
 पुच्छयद्वाद्वात्सविकृष्यमाणो
 दृष्ट्वा ननन्दुश्चिरविस्मृतस्थाः ॥ ४४ ॥
 निधाय वल्मीकमुखेषु पाणी
 शङ्केषु दंष्ट्रासु च चञ्चुषु द्राक् ।
 संक्रीडमानावनले निषेदुं
 न शेकतुस्तो किल तज्जनन्यो ॥ ४५ ॥
 बलेन बालेरपरैः समेतः
 स्तेयाय गव्यस्य परालयेषु ।
 बहूनुपायान् परिकल्प्य मुष्णन्
 कृष्णः स्वयं ब्रह्म परं विजहे ॥ ४६ ॥
 स्तेयाय सर्पिर्नवतीतदुग्ध-
 दध्नां निबध्नन् विविधानुपायान् ।
 आभीरनारोभिरभीतिरेत्य
 स इत्युपालम्भि सदम्भडिम्भः ॥ ४७ ॥
 गोपि कोऽपि न कदापि कुचचित्
 केवलस्तव यथास्ति बालकः ।
 गम्यमस्य चरितं न योगिनां
 ग्राम्यलोक इह किं नु वेत्स्यति ॥ ४८ ॥
 मानं विना दधि पयो नवनीतमति
 संपतिरस्ति कियती बत गोधनानाम् ।
 प्रायेण मान्ति जठरेऽस्य जगन्ति हन्त
 किं तत्त्वमस्तु मनुजस्य न रीतिरीदृक् ॥ ४९ ॥
 ध्वान्तालये विनिहितं विचिनेति वस्तु
 स्वज्योतिरुज्ज्वलितगर्भगृहान्तरालः ।
 मन्यामहे कमपि नास्य गुणं गृणन्तु
 लोकाः शुकादय इव श्रुतिरम्यवाचः ॥ ५० ॥
 पिषत्यधिकमुष्णमप्यहह बालकस्ते पयो
 दवाग्निमपि पास्यति ध्रुवमसौ वने संचरन् ।
 कदापि दधि निक्षिपन् पयसि पीतशेषेऽथ त-
 दूठांशमयमाशयत्यनिशमाशु कीशान् निजान् ॥ ५१ ॥
 अशक्यग्रहं शिष्यभाण्डस्यमुच्चे-
 दधि क्षीरमश्नाति शङ्के दृशेव ।

समुत्तार्य दृष्टुं यतोऽमचजातं
 तथाभूद्यथेभेन भुक्तं कपित्थम् ॥ ५२ ॥
 बन्धं छिनति चरतोऽखिलगोकुलस्य
 यन्थिं भिनति निजदर्शननिश्चलस्य ।
 तद् ब्रूमहे कथमसन्नरितं पुरस्ते
 यद्गोचरो न मनसोऽपि महात्मनोऽस्य ॥ ५३ ॥
 शतस्वरूपसविशेषनिष्पण्येन
 पूर्णो श्रुतिर्न भवतीच्छति नेति नेति ।
 आसादि सावधिनिषेधगिरा भवत्या
 तत् तत्त्वमच तु ममोचितमेव मौनम् ॥ ५४ ॥
 प्रजानां सन्नन्तर्बहिरपि विभुत्वं विशदय-
 न्नयं कामाद्याप्रं हरति सुचिरं संचितमपि ।
 इदानीमस्माभिः सति परिहृता स्वाम्यविरहा-
 च्छरीरे गेहादावहमिति ममेति व्यवहृतिः ॥ ५५ ॥
 नराद्यानन्दानां शतगुणतया साधु गणितात्
 प्रजापत्यानन्दादपि शतगुणानन्दमयताम् ।
 निजामाविष्कुर्वन् गुणयुजमजां खेलयति यो
 न कर्ता नो भोक्तेत्यमुमहह जानाति भवती ॥ ५६ ॥
 उभाविमावचसदेकवृत्ती
 समं सखायो भवनं प्रविष्टौ ।
 अन्येनयोरेकतरः समस्त-
 मन्यस्तु साक्षीव समस्त्यनश्नन् ॥ ५७ ॥
 मायामयीं सृष्टिमिमां चिकीर्षा-
 र्जातः पुरा नाभिभवोऽस्य कोऽपि ।
 अन्यां विशेषस्थितिमेतदीयां
 वक्तुं न शक्ता वयमाप्रलब्धाः ॥ ५८ ॥
 अलेप एवायमबद्धशीलः
 सदात्मना ते हृदयं प्रविष्टः ।
 असन्तमेनं वदतामसत्त्वं
 सत्त्वं तु सत् तं गदतां विचित्रम् ॥ ५९ ॥
 सुप्तान् प्रताड्य हृदि जागरयत्यकाण्डे
 बालान् बलाद्गमयितुं निजमेव मार्गम् ।
 तेषां विधाय विरतिं पितृमातृबन्धु-
 खेहानुबन्धविधुरां नयति स्वमेव ॥ ६० ॥

कुब्रशोणान्धमूकान् व्यथयति जरतो वेपमानान् कुशीन-
 प्युतानः शेष धावेद्य निगद पटुस्तिष्ठ लोष्ठं क्षिपेति ।
 उद्वेगात् क्रन्दतस्तान् कलय कथममी हन्त चेष्टामशक्यां
 कुर्वन्वस्योक्तिमाचादहह न करुणा त्वां यशोदेरुणद्धि ॥ ६१ ॥

विधत्त कृपया स्वयं विरचितां समस्तां सृतिं
 ददातु तनयस्तव व्रजपतिप्रिये नोऽभयम् ।
 भियोऽभिनयतो न विश्वसिद्धि सोऽद्वितीयः कुतो
 बिभेत्वह तु मन्महे सकलमेव यत्कल्पितम् ॥ ६२ ॥
 उपालब्धा सेति व्रजवसतिभिर्नन्दगृहिणी
 शशाकोपालब्धुं न तनयमुपालब्ध किल ताः ।
 क्व रिक्तामचाणि क्व नु च जरदन्धादिरिति तद्
 विवेक्तुं रोहिण्या सह निरगमत् तामिरपि च ॥ ६३ ॥

तत् तद्वस्तु विनाच पाचमथ वा कुचापि कुब्जादयो
 नादृश्यन्त परं तु तद्वसुभृतं जातं शुभाङ्गाश्च ते ।
 तच्चिचं समुदीक्ष्य गोपवनितास्वस्ताः पुरस्तात्तयो-
 र्मुक्तादीन्युपनिन्युरच्यतकृतिं मत्वाऽदिषातां च ते ॥ ६४ ॥

तच्चान्तरे धाम निजं व्रजन्त्योः
 पुरस्तयोऽरुचुरुपेत्य बालाः ।
 कृष्णो मृदं भक्षितवानिदानीं
 पुरोऽस्मदादेश्च बलस्य चेति ॥ ६५ ॥

कस्मान्मृदं वहसि भक्षितवानदान्त
 मिचाणि तेऽभिदधते भवतोऽयजोऽपि ।
 माचेति भर्त्सित उवाच हरिर्बदन्ति
 सर्वे मृषा यदि न पश्य मुखं ममेति ॥ ६६ ॥

व्याते मुखे सपदि तेन यशोदयास्मिन्
 विश्वं निरेक्षि समशायि च विस्मयेन ।
 स्वप्नोऽथ वा भ्रम उदेत्युत देवमाया
 दोषा भवन्ति कतमे बत मे सदेति ॥ ६७ ॥

क्वचन समये दृष्ट्वा व्यथाः कृतौ गृहदा सका
 रहसि तनयं गायन्ती स्वं चलदुजकुण्डला ।
 रणितवलया पुचस्नेहसुतस्तनमण्डला
 चिकुरविगलन्माल्या गोपी ममन्य दधि स्वयम् ॥ ६८ ॥

* पृश्निरल्पतनौ श्राणः ।

स्तन्यार्थी शिशुरथ मग्नतीमुपेत्य
प्रारोदीत् करयुगकृष्टमन्यदण्डः ।
मन्यानं द्रुतमपह्वाय पाययन्ती
तद्वक्त्रं मधुरमुदीक्ष्य सा ननन्द ॥ ६६ ॥

अतृप्तमुत्सृज्य पयस्यधिश्रितेऽ-
गमत् समुत्सर्पति नन्दगेहिनी ।
अमर्षणस्तट्टधिमण्डभाजनं
दृष्टत्करस्तावदसावखण्डयत् ॥ ६७ ॥

भित्त्वा भाण्डं सारमति स्म दध-
स्तृप्ताः शेषं प्राशयामास कीशान् ।
दृष्ट्वा मातागत्य कृष्णस्य चेष्टां
भूयो भूयो धुन्वती कं जहास ॥ ६९ ॥

उलूखलगतः शनैर्गणितकीशदन्तावलि-
र्विलोक्य चकितेक्षणो निभृतमागतां मातरम् ।
अदुदुवदवाङ्मनोविषयमन्वधावच्च तं
ब्रजेशवनिता गुरुस्तनभरार्दिताञ्जुत्कचा ॥ ७२ ॥
दृढं हस्ते धृत्वा चकितचकिता शङ्कितदृशं
सुतं माता जातागसमतुददयाङ्गुलिदलेः ।
ततो भीतं मत्वा तनयमनयं सोपनिषदां
रहस्यं दान्त्रेण यमितमकृतोलूखलयुजा ॥ ७३ ॥
यद्वाम न्यधितोदरेऽस्य जननी तद्वङ्गुजेन भ्रमा-
न्मत्वा तत्र किलान्यदन्यदथ सा संधातुकामादित ।
इत्थं यद्यदसौ चिराय समधात् तद्वनमेवाभव-
न्मातुः श्रान्तिमथावगत्य सदयः श्रीमानभूद्वन्धने ॥ ७४ ॥

प्रसादमेवविधमस्य नाप्रो-
दजः शिवो वाङ्मुपाश्रिता श्रीः ।
त्यक्त्वा तथोलूखलबद्धमेनं
गताप्यगारं यमवाप गोपी ॥ ७५ ॥

विलोक्य यमलार्जुनो धनदनन्दनो शापतो
मुनेस्तदनु तो ततः सपदि मोचयिष्यन्नथ ।
विभाव्य जननीं निजां भवनकर्मणि व्यापृता-
मगादगयुगान्तरे विभुरलूखलाकृष्टिकृत् ॥ ७६ ॥
अन्तरेणोच्चकैरर्जुनो वीरुहो
निर्यता तिर्यगाकर्षेतोलूखलम् ।

शौरिणा लीलयापातिषातां यथा
स्फूर्जयुः स्फूर्तितः प्रापि नन्दादिभिः ॥ ७७ ॥
तिर्यक्चलदृढदुलूलखलकर्षणेन
मध्येयुगं ककुभयोरमुना न्यपाति ।
इत्यर्भकेषु विहरत्सु गदत्सु तत्र
गोपा विशश्वसुरमी न परेऽध्यवात्सुः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजसुरामचन्द्रभट्टविरचिते गो-
पाललीलाख्ये महाकाव्ये यमलार्जुनभङ्गो नाम तृतीयः
सर्गः ॥ ३ ॥ :: :: ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ चतुर्थसर्गारम्भः ॥

इत्थं मतो राजराजस्य पुत्रा-
विन्दद्रुत्वं प्रापितो नारदेन ।
शापात् कृष्णोऽमूमचत् पूज्यमानं
वाग्भिस्ताभ्यां तेऽप्यमुञ्चन्नमुं च ॥ १ ॥

तर्वाघातोत्पातमुक्तं कुमारं
भीतं नन्दः स्वं परिष्वज्य गाढम् ।
जन्मास्याभूदद्य भूयोऽपि भूयाद्
विष्णुस्त्रातेत्यूचिवान् गेहमागात् ॥ २ ॥

विष्णुः काले याति वर्धयिष्यदेहः
सान्द्रश्रीकश्चान्द्रबिम्बक्रमेण ।
आभीरीभिः खेलितः पाणिताले-
स्तततेति प्रेरितो नृत्यति स्म ॥ ३ ॥

कुण्ठीकुर्वन्नीलकण्ठस्य नृत्यं
कुचाप्युच्चैः केकया गायति स्म ।
क्वाप्यादेशादानन्दस्तु तत् त-
न्नन्दापत्यं नन्दयामास गोष्ठम् ॥ ४ ॥

गोपा गोष्ठस्यापदापतिधारां
तचेन्द्रदुध्वंसनाद्यधुदीक्ष्य ।
साकं नन्देनात्मगोवृन्दगुप्ये
जात्वन्यचामन्त्रयन्त स्थितिं ते ॥ ५ ॥

ज्ञातार्थानां देशकालोचितानां
कामं कर्तो रामकृष्णोप्सितानाम् ।

ज्ञानं बाह्याभ्यन्तरक्षेमवृत्तिं
 वृद्धः प्राह स्मोपनन्दोऽथ मन्दम् ॥ ६ ॥
 भूरि प्रापं भूरिशोऽरिष्टमच
 स्थानं वस्तुं मृग्यतां योग्यमन्यत् ।
 यस्मिन्नापो निर्मलाः सत्तृणाढ्या
 भूमिश्छाया भूरुहाणामदूरे ॥ ७ ॥
 अस्मिन्नापन्नापि का क्वापि काले
 बालं विष्णुः पूतनातोऽप्यपासीत् ।
 नानोऽप्यस्योपर्यणप्रदादेतत्
 कारुण्यं श्रीभर्तुरेवेत्यवेमः ॥ ८ ॥
 वात्यागत्योपेत्य खं यन्निपत्य
 यावय्येष प्राण तद्वैवकृत्यम् ।
 पश्चाद्वृद्धोलूखलो मञ्जु^१ रिङ्गन्
 वृक्षाघाताद्वक्षितोऽधोऽक्षजेन ॥ ९ ॥
 द्वागैर्मेघैस्तर्णेकैर्बालवृद्धे-
 र्नित्यं यासीभूयते यदृक्काणाम् ।
 तस्येदानीमप्युपायो न शान्ते-
 स्तद्गन्तव्यं यच्च कुचापि तूर्णम् ॥ १० ॥
 आरादस्मादिन्दिरामन्दिराभं
 वृन्दारण्यं नन्दनश्रीविडम्बि ।
 अस्ति स्रोतो यामुनं यच्च रम्यं
 यस्यादूरे भाति गे.वर्धनोऽद्रिः ॥ ११ ॥
 अग्रे कृत्वा गोधनं योधमुष्या
 यान्तु स्वस्वानोभिराभीरवध्वः ।
 एतच्चान्यच्चोपनन्दस्य वाक्यं
 श्रुत्वा सर्वे साधु साध्वित्यवोचन् ॥ १२ ॥
 कुलकम् ।
 दध्ना गन्धेरक्षतेः पञ्चपुष्पे-
 र्धूपैर्दीपैः पूषकैर्मोदकैश्च ।
 विघ्नेशाय देवताः प्रार्थ्य विघ्ने-
 रुक्तस्वस्ति प्रास्थिताभीरवृन्दम् ॥ १३ ॥
 प्रापय्याग्रे गोधनं शस्तुहस्तेः
 शस्तानोभिर्बालवृद्धाबलाढ्यैः ।

केश्चित् पूर्णैर्भूरिभिर्गव्यभागधैः
 सिद्धैरन्नेर्निर्ययुर्नन्दमुष्याः ॥ १४ ॥
 उष्णामुच्चैर्नर्दितैः शङ्खनादे-
 र्गोषाघोषैर्वात्सकंस्याम्भशब्देः
 तूर्यध्वानैः पूरिताशावकाशे
 प्रस्थानेऽभूदुत्सवः शौरिसून्वोः ॥ १५ ॥
 तुष्टावेकानोगतो रामकृष्णो
 रोहिण्याप्रश्रियशोदा च माता ।
 सार्धं मोक्षेणैव धर्मार्थकामा-
 श्चत्वारोऽपि प्रस्थितास्तच्च रेजुः ॥ १६ ॥
 कर्णोदीर्णस्वर्णताटङ्गवर्णैः
 पूर्णैः काम्याः कुङ्कुमाङ्कैः कपोलैः ।
 भास्वदूषावाससो निष्ककण्ठ-
 स्तुष्टा गोप्यः कृष्णचेष्टामगायन् ॥ १७ ॥
 वृन्दारण्ये कल्पितं शिल्पिमुख्ये-
 र्वासं प्रापुस्तेऽनसामन्तरङ्गम् ।
 यच्च क्षोणीजन्मगुल्मादयोऽपि
 प्रायः प्रापन् नैनसामन्तरङ्गम् ॥ १८ ॥
 वृन्दारण्यं वीक्ष्य सर्वतुल्यं
 तस्यादूरे पर्वतं खर्वशङ्खम् ।
 द्वीपं दृष्ट्वा सर्वतः सूर्यपुर्वा
 रन्तुं चेतश्चक्रतू रामकृष्णो ॥ १९ ॥
 तो क्रीडन्ता तच्च कालक्रमेण
 प्रोठावास्तां पालने वात्सकस्य ।
 प्रातर्भुक्ता नातिदूरे कियद्वि-
 र्बालैः साकं वत्सपालावभूताम् ॥ २० ॥
 तं तं वृन्दारण्यदेशं प्रविश्य
 प्रक्रीडन्तो कृचिमेर्गोवृषाद्यैः ।
 कूजन्नानापक्षिशब्दानुवादे-
 र्मन्दं वेणोर्वादनैश्चेरतुस्तो ॥ २१ ॥
 वर्हाकल्पो चारयन्तो स्ववत्सान्
 देत्यं कंचिद्वत्सरूपं कदाचित् ।

प्राप्नो हन्तुं बोधयन्नयं स्वं
 दर्शं दर्शं प्राहसद्वासुदेवः ॥ २२ ॥
 मन्दं पश्चादेत्य तस्याञ्जवत् तं
 चिप्रं कृष्णः साङ्घ्रिपुच्छं गृहीत्वा ।
 चित्तेपाथ द्राक् कपित्थस्य मौलो
 क्षेपारम्भभ्रान्तिनिर्मुक्तजीवम् ॥ २३ ॥
 दैत्यो बाहोर्बोधयन्नस्य सत्त्वं
 सर्वैः साकं तत्फलैः स न्यपपत् ।
 बालाः कृष्णं तुष्टुवुः साधुवाचा
 सार्धं देवैः पुष्पवृष्ट्याकिरद्भिः ॥ २४ ॥
 साकं तोकैरेकदा वत्सपैः स्वैः
 पीत्वा पाथो यामुनं वर्तमानम् ।
 शर्वं निन्दन् पर्वतं वज्रभिन्नं
 धृत्वा चञ्चत् तं बकोऽरं जगार ॥ २५ ॥
 तावत् कृष्णं प्राशितं तेन मत्वा
 बालाः कालव्यालदंष्ट्रानिभेन ।
 कर्तुं रक्षामक्षमाः स्वात्मनोऽपि
 प्रोषुः प्रोक्षेः पाहि पाहीति रामम् ॥ २६ ॥
 अग्नीभूय स्वं गलन्तं दहन्तं
 यासाञ्जयः सन् बको निर्जगार ।
 मूयश्चञ्चत् हन्तुकामं विकृष्य
 चोटीयुग्मं पाटयामास कृष्णः ॥ २७ ॥
 राजिदैवी धुन्वती मौलिमुक्षेः
 स्तोत्रं चिषात् कुर्वती गुर्वतीष ।
 नानापुष्पैर्नन्दनानोकहानां
 नन्दापत्यं प्राकिरन्नाकिरन्नम् ॥ २८ ॥
 निर्यातं द्योदीर्घहाराद्वृक्षस्य
 यीषानालादिन्दनीलोपलाभम् ।
 आश्लिष्याथो नायकं तं सुराणां
 प्रीतेर्बालैरेत्य गेहं न्यगादि ॥ २९ ॥
 अन्याश्चर्यालोलचक्षुश्च लोकः
 प्रेत्यायातं धन्यमामन्यमानः ।
 वारं वारं धीत्य रेमे बकीयात्
 कृच्छ्रान्मुक्तं तं गलान्मङ्गलात्मम् ॥ ३० ॥

साक्षादेतद्रक्षिताधोऽस्त्रे यत्
 प्राप्नो नश्यत्वेनमेवं जिघांसुः ।
 इत्यन्योन्यं भाषमन्ना भवाधिं
 मुक्ता मोषा नन्दमुख्या ननन्दुः ॥ ३१ ॥
 केशिचत् कल्ये बोध्यमानैः कदाचि-
 द्वेणोर्नादेरन्वितं वत्सपालैः ।
 ब्रह्म श्यामं शट्वले भोक्तुकामं
 वृन्दारण्ये निर्ययो नीतवत्सम् ॥ ३२ ॥
 तावत् सर्वे वत्सपा यूथसस्ते
 शस्ते हस्ते विस्फुरद्वेणुशृङ्गाः ।
 वत्सव्रातं चारयिष्यन्त ईशं
 नित्यानन्दं ब्रह्म तपानुसम् ॥ ३३ ॥
 अन्वञ्चन्तो रेमिरे नेमिरेखा-
 मयेयातां स्यन्दना यद्वदन्ये ।
 तद्वत् सर्वे बालकाः कालकायं
 वृन्दारण्ये तेऽनुयान्तो विजहुः ॥ ३४ ॥
 स्वच्छेर्मोचालंकृतो गुच्छहारेः
 पौष्पैर्गुच्छैर्धातुभिर्बहिर्हिप्रिच्छेः ।
 तेऽलंकृत्य भ्रातरो रामकृष्णो
 जन्मन्यस्मिन् जातकृत्या बभूवुः ॥ ३५ ॥
 आम्नायानामद्वयार्थस्वरूपं
 मध्ये सन्तं वेदमूर्धापमेयाः ।
 ते तात्पर्येणान्विताः सर्वतस्तं
 नित्यानन्दं लक्षयन्तो विजहुः ॥ ३६ ॥
 हंसश्यामशीवहारीतवाष-
 श्येनोलूकक्रोञ्चकोयष्टिकादेः ।
 प्रायो नादानुन्मदान् सोऽनुकुर्व-
 न्नात्मारामः पञ्चवाद्येन रेमे ॥ ३७ ॥
 अन्यैर्नेचे मुद्रिते जानतः स्वे
 विष्णोस्तोषः स्वं पणं गृह्णतोऽभूत् ।
 तत् तन्मातुः पश्यतो सृष्टेष्टां
 शातं जातं कर्षतः कीयबालान् ॥ ३८ ॥
 इत्थं सर्वे सुस्थितं बालवृन्दं
 दूरीभूतापल्लवं वल्लवानाम् ।

ऊरीकुर्वन् पूर्वपुण्यस्य पाकं
 गायत्रीलाः क्रीडयामास कृष्णः ॥ ३६ ॥
 स्वर्गकुर्वन् पर्वतानाजगर्ग्या
 तन्वा नाम्नाद्योऽनुजन्मा बकस्य ।
 क्रुद्धः कंसप्रेरितः स्वाग्रजस्य
 ध्वंसादागान्निष्कृतिं कर्तुकामः ॥ ४० ॥
 मायाशीलो मायिनामीशमतुं
 बिभ्रद् व्यालं वियहं व्याततुण्डः ।
 विष्णोर्वाञ्छन् वेशनं वक्रदेशे
 मध्येमार्गं गह्वरास्थोऽवतस्थे ॥ ४१ ॥
 बाला व्यालस्यास्यमाराददर्श-
 न्नाशु प्रांशु प्राविशन् मुक्तशङ्काः ।
 हृत्थं चित्तेऽमंसतासौ प्रसेत
 प्राप्तान् नश्चेत् तन्नशिष्यत्यवश्यम् ॥ ४२ ॥
 ते नाजीर्यन् वत्सपालाः सवत्साः
 कुक्षावस्यापेक्षमाणस्य कृष्णम् ।
 मत्वा मूर्ध्नि पाटनं नष्टुपायं
 तस्याविबद्धकमीशोऽप्यथस्य ॥ ४३ ॥
 रिक्तान् सर्वैरिन्द्रियैरादितेयान्
 हा हन्तेति क्रोशतो दिव्यवेत्य ।
 मत्वा हृष्टं व्यालपक्षीयमुन्ने-
 र्यीवान्तस्थः प्रावृथद्वासुदेवः ॥ ४४ ॥
 प्राणाध्वानं वर्धमानेन रुद्धा
 मूर्ध्ना दुष्टोऽपाटि तेनासुरोऽथः ।
 निर्यातेषु प्रागधस्यासुषु द्राग्-
 बाला वत्सा जीविताश्चाप्य दृष्ट्वा ॥ ४५ ॥
 राजिस्तेषां निर्यादाजगर्गा-
 स्तन्वाः साकं सा अगन्मङ्गलेन ।
 ज्योतिश्चाभ्रेऽवस्थितं प्रागधस्य
 प्रत्यक्षं तस् प्राविशद्विस्मयाय ॥ ४६ ॥
 चिचं नाद्य ध्रंसनं कंसशचे-
 र्यन्नामोद्यं कीर्तितं हन्त्ययानाम् ।
 आसीदपेवाहुतं द्रागधस्य
 ज्योतिर्यथाविषदात्मन्यजस्य ॥ ४७ ॥

देवाः कृष्णं तुष्टुषुः पुष्पवृष्ट्या
 पूजां कृत्वा सञ्चितं भञ्जिताद्यम् ।
 गीतेर्वाद्येरीप्सितेरप्सरोभि-
 र्नृत्यन्तीभिश्चाथ नाद्योऽन्वमानि ॥ ४८ ॥
 यच्च श्रीमानाजधानाद्यमच्च
 ब्रह्मा श्रुत्वा देववादिचघोषम् ।
 आगत्येतस्याथ तत् कर्म दृष्ट्वा
 चिचं तुष्टुः सस्मितो विस्मितोऽभूत् ॥ ४९ ॥
 तद्गव्यतिद्वन्द्वमायामयुत्
 चर्मोद्यस्य क्रीडनार्थं बभूव ।
 हृष्टा दृष्ट्वा कल्पितानल्पशिल्पं
 चिचं यथायन्नसिद्धं व्रजस्थाः ॥ ५० ॥
 कृष्णो बालान् मोचितान् मृत्युवक्रात्
 क्षिप्रं नीतान् सैकतं सारसं तान् ।
 आह स्मेति स्वादुनीरं सरोऽथ
 द्वीपं रम्यं भुज्यतां क्षुद्रिलक्ष्येः ॥ ५१ ॥
 पथेः पुष्पैः पल्लवैरङ्कुरैर्वा
 त्वग्भिः पूलेः प्रस्तरेरम्बरेश्च ।
 कृत्वा किञ्चिद्वाजनं भोजनाय
 द्रष्टव्यं च स्वस्वशिष्यस्यमन्नम् ॥ ५२ ॥
 पूर्वं पाथः पाययन्तु स्ववत्सा-
 नेते मन्दं शाद्वलस्थाश्चरन्तु ।
 हृत्थं बालाः शार्ङ्गपाणेर्नियोगा-
 दन्नं पप्सुस्तद्वदेव क्रमेण ॥ ५३ ॥
 चिभिः कुलकम् ।
 बालाः स्वीयं मण्डलं जीवयन्तं
 कृष्णं कृत्वा दृष्टिपीयूषवृष्टिम् ।
 स्वं स्वं भोज्यं वर्षयित्वापहृत्य
 प्रेम्णादिष्टा हासयन्तो जज्जसुः ॥ ५४ ॥
 सव्ये पाणौ दाधिकान्नस्य बिभ्रद्
 यासं ततत्संहितान्यङ्गुलीषु ।
 कक्षे कुक्षौ शङ्खवेचे च वेयुं
 स्वर्ग्यं पश्यत्याद यज्ञेषु भोक्ता ॥ ५५ ॥

दूरं याते वत्सवृन्देऽथ नाथः
 सोऽनाथानां क्षत्यवाप्या विलक्षान् ।
 बालान् दृष्ट्वा भुज्यतां शोच्यतां मे-
 त्यन्वेष्टुं तन्निर्ययो नित्यबोधः ॥ ५६ ॥
 तत्रान्विष्यन्नद्रिकुञ्जेषु वत्सान्
 गत्वा दूरं प्रस्फुरद्वासपाणिः ।
 नेवादशत् तद्गतिं विश्वदृष्ट्वा-
 रण्ये क्वापि ख्यापयन् मर्त्यलीलाम् ॥ ५७ ॥
 धाता संधिः^१ प्रापवान् विस्मितोऽच-
 ध्वंसादन्यद्वाद्रुतं द्रष्टुमेच्छत् ।
 मोघीकुर्वन् यत्नमन्वेषणेऽस्य
 द्वीपाज्जहे बालकान् वत्सवत्सः ॥ ५८ ॥
 श्रान्तोऽन्विष्यन् नाम वत्सानरण्ये
 कृष्णोऽपश्यन् सैकतं प्राप भूयः ।
 तद्वद्वालानप्यथानीक्षमाणः
 सदाश्चद्वाबुद्ध पद्मासनस्य ॥ ५९ ॥
 सर्वात्मा स स्वस्य सर्वात्मकत्वं
 श्रुत्या ख्यातं किंचिदध्यक्षयिष्यन् ।
 आभीराणां वृन्दमानन्दयिष्यन्
 सद्यो जातः स्फीतसर्वस्वरूपः ॥ ६० ॥
 शान्तिभ्रान्तिक्षान्तिभीरोषदोष-
 व्यासयासचासहासावलोकः ।
 तेजःप्रज्ञावामितापुष्टिदृष्टि-
 प्रेमस्थेमक्षेमविद्याविवेकः ॥ ६१ ॥
 धैर्यैदार्यक्रौर्यशौर्याभिमान-
 ह्रीश्रीशक्तिक्षोभशीलाङ्गहाराः ।
 व्याहारोजःशाठ्यसभ्यत्वशिल्प-
 व्याजस्फूर्तिप्रीतिगीतिप्रसादाः ॥ ६२ ॥
 धर्मप्रेक्षा नर्मवेगावहित्या
 यानोत्साहयाहकत्वप्रभावाः ।
 धर्षणं रूपं साहसं शस्त्रशिक्षा
 पाशो यष्टिः प्रग्रहः शिख्यशङ्के ॥ ६३ ॥

१ संधिः पुमान् सुरङ्गायामिति मेदिनी ।

लक्ष्म क्रीडा वेषुवेषादिभूषा
 वासश्चूडा चेष्टितेष्टत्वदोषाः ।
 एतच्चान्यद्वत्सपालस्वरूपे
 सर्वं विष्णो पूर्वमेर्षावभासे ॥ ६४ ॥
 कुलकम्
 आभीराणां मोहयन्नन्तरङ्गं
 वत्सान् मन्दं चारयन् वत्सपालेः ।
 क्रीडाभेदान् कल्पयन्नध्वनीशः
 सर्वात्माथ प्राविशद्गोष्ठमाशु ॥ ६५ ॥
 तत् तद्वर्मावेशयन् वत्सवृन्दं
 ततद्रीत्या पूर्ववद् ध्यातवेषुः ।
 ततन्मातुर्नन्दयन्नन्तरङ्गं
 ततद्रूपः सद्गु तत् तत् प्रविष्टः ॥ ६६ ॥
 तेस्तेर्वृन्दारण्यकोतूहलेः स्वं
 लीलाबालो नन्दयन् मातृवृन्दम् ।
 तेनाप्यङ्गेद्वर्तनेः स्नापनाद्योः
 खाद्येर्नानालेपनेर्लाल्यते स्म ॥ ६७ ॥
 गावो हुङ्कृत्योपहूय स्ववत्सान्
 दुग्धान्यूयःप्रसृतानि न्यपीप्यन् ।
 अङ्गान्येषां यच्च हार्दादलिखन्
 नैतच्चिचं सर्वजीवात्मकेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥
 इति स भगवानब्धं कुर्वन् मुदं व्रजवासिनां
 विपिनमविशद्गावो दृष्ट्वा गिरेर्दुतमागताः ।
 पुनरपि पयोऽपीप्यन् वत्सानहो सह वत्सिका
 व्यधिषत रुषोऽपेता गोपा विलोक्य सुतान् मुदम् ॥ ६९ ॥
 वत्से गवां चिरविमुक्तपयोधरेऽपि
 प्रेमाधिकं न हलिनैतदमानि चिचम् ।
 सर्वात्मकं तमथ पूर्ववदब्धमेवं
 क्रीडन्तमेत्य विधिनेदमचिन्ति चित्ते ॥ ७० ॥
 बालास्तेऽद्यापि मायाशयमधिगमिता बोधिता नान्यलोके
 साकं वत्सेः क एते सनिजपरिकराः कोतुकं तन्वतेऽच ।
 राजीवाक्षस्य मोहं मनसि तितनिषोः प्रत्युताभून्ममेव
 भ्रान्तिर्लोकेशभावात्तदिह विहरणं हन्तसर्गदुरन्तम् ॥ ७१ ॥

१ प्राग्वदे-इति पा० ।

युग्मम् ।

इति श्रीमल्लज्जमभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये ब्रह्मव्यामोहो नाम चतुर्थः
सर्गः ॥ ४ ॥ :: :: ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ पञ्चमसर्गारम्भः ॥

इति तमवधिमीशं वीक्षमाणेऽदुस्तानां
सरसिजभुवि दृष्ट्वा वत्सपाः सर्वे एव ।
कलितकरचतुष्काः पद्मशङ्कारिखङ्गे-
नैवघनरुचयोऽर्कज्योतिषः सस्मितास्याः ॥ १ ॥
सपुरटकटिसूचाः कुण्डलोदृण्डदीप्ति-
च्छुरितमृदुकपोलाः किङ्किणीकङ्कणाढ्याः ।
मणिघटितकिरीटाः कोस्तुमोद्गासितारः-
स्थलधृतवनमालाः पीतवासोऽभिरामाः ॥ २ ॥
अनपरतुलसीसन्माल्यमौल्यङ्घ्रिदेशा
दधत् उदितरत्नान्यङ्गुलीभूषणानि ।
चरदचरसमूहेः सेविता मूर्तिमद्विः
पृथगनिशमथर्वप्रान्तकैरागमैश्च ॥ ३ ॥
क्व च महदहमाद्यैस्तत्त्वभेदैस्तथैवा-
विममहिमसमेतैः षड्विरन्यैरुपस्थाः ।
निजतनुभिरजाद्यैरुदादालोकशब्दैः
परिचितपरिवारा देवतैरिन्द्रमुख्यैः ॥ ४ ॥
मनुजतनुभृतोऽपि स्वप्रकाशप्रमोदा-
द्वयपरिचयसञ्चिद्ब्रह्मतत्त्वस्वरूपाः ।
गतमहिमभिरागाः कालकर्मस्वभावेः
सकलगुणकलामिः संस्क्रियामिश्च मूर्त्यो ॥ ५ ॥
सपदि विधिरदर्शत् तान् परात्मस्वरूपा-
नखिलमग्निं च विश्वं यद्विभासा विभाति ।
भवदतिकृतुकस्तद्गामभिर्धर्षितश्रीः
स्तिमितदृगथ शक्तः क्वापि नोक्तावजोऽभूत् ॥ ६ ॥

कुलकम् ।

तदनु अवसिकामामात्मशक्त्येश्वरोऽजे
चिविधगुणमयीं स्वां देवमायां ततान् ।

१ आरि चक्रम् ।

शयित इव विबुद्धो लब्धबुद्धिः कथञ्चि-
द्विवृतदृगुपलेभे पद्मभूः पद्मनाभम् ॥ ७ ॥
विपिनपुलिनदेशे पूर्ववद्वत्सवात्मा-
नुसरणवद्विपिनान्तिजस्येदमिन्द्रम् ।
कलितकषलपाणिं केवलं ब्रह्म साक्षाद्
ब्रजभुवि निजलीलारव्यष्टिमेकदम्भम् ॥ ८ ॥

युग्मम् ।

विधिरथ विभुमेनं प्रेक्ष्य कोटोरकोटी-
घटितमणिमयूखैः पञ्चपुष्पमेतैः ।
पदयुगमभिषिच्यापूजजदुर्ववाप्ये-
रितमुपरि विधुन्वन् कूर्चकं चामरं च ॥ ९ ॥
विदधतमतिचिचेर्मोहमन्तश्चरिषेः
प्रतिमुहुरवितृप्तः सम्यगानम्य कृष्णम् ।
सविनयमनुबध्नन्नञ्जलिं कम्यमानः
सपदि भयजराभ्यामस्तवीत् तं विधाता ॥ १० ॥
परमपुरुष दूरे यो गिरां चेतसश्च
प्रभवति महिमानं कस्तथाख्यातुमेनम् ।
तदहमिदमुदञ्चन्मन्दहासं दयाद्वं
मुखमभिमुखवृत्तिं प्रेक्ष्य नेच्छामि वक्तुम् ॥ ११ ॥
क्वचन तव गुणानां कर्मणामस्ति नान्तः
कति कति च न तेषां न स्मरन्तो विमुक्ताः ।
तव तदञ्जित तत्त्वं सञ्चिदानन्दपूर्ण-
द्वयमयममयं नः साक्षि साक्षात् चेतस्वि ॥ १२ ॥
चिगुणगणितमूर्तिचित्त्वसत्त्वस्थसर्ग-
स्थितिचित्तयविधाने भावजातस्य देव ।
वदन्मिष निषिष्टं दर्पणस्यान्तरस्थं
स्वमपि किल परात्मज्ञप्रसिद्धो विभासि ॥ १३ ॥
अहमस्मिन्निषि नाभीमृत्तिरादौ भवतो
मम तु तदुचितेत्यं देव मीमृशतिरेव ।
यदहमिदं भयहीनो नाथ देवात्म्यमेव
महदपि मम तात क्षन्तुमर्हस्यलं तत् ॥ १४ ॥
यदुधर तव दिव्याः पश्यतो देवमूर्ती-
रजनि अमुरिदानीमर्थवञ्चकुपेर्मि ।

सकृदपि न परस्यानुग्रहं जातमित्थं
 क्वचिदपि कलयामि श्रीमतोऽचिन्त्यभूमन् ॥ १५ ॥
 सकृतसरस्योऽन्याः केवलं कष्टहेतो-
 भवति भवति भक्तिः केवला मङ्गलाय ।
 धिगधिगतवृथान्यासत्कथानुयकाल-
 यसनकषलकल्पानल्पकार्यार्थशिल्पान् ॥ १६ ॥
 तव सकृदपि नामादम्भबुद्ध्या गृहीतं
 हरति भवतीनां रंहसाहः समूहम् ।
 यदि मुहुर्दिदमुद्येः सद्गिरात्रायते त-
 त्फलमिह भगवन् कस्तस्य कल्पेत वक्तुम् ॥ १७ ॥
 अचिररुचिविडम्बिस्कीतपीताम्बराभ-
 प्रतप्तम कलितवर्णाकल्प गुञ्जावतंस ।
 सकवलकर वंशीवेशश्चङ्गादिपार्श्व
 श्रितवनसुमनःप्रगोपमूर्ते नमस्ते ॥ १८ ॥
 मयि भव करुणावानीश नाभीसरोज-
 प्रभवविकटकीटप्रायकाये कृपालो ।
 भवति भवति किं मे मायया मायिमायि-
 न्नहह यदिह सेव प्रत्युतामूमुहन्माम् ॥ १९ ॥
 त्वमसि ननु पुरैको वत्सपालाः सवत्साः
 सनिजपरिकरास्ते दोर्भिरिद्धाश्चतुर्भिः ।
 पुनरपि च भवानाभाति सर्वैकशेष-
 स्तदवगतमिदानीमद्वयं ते स्वरूपम् ॥ २० ॥
 उपनिषद उदासास्त्यत्स्वरूपाभिधाने-
 ऽवधिमिव सनिषेधं नेति यल्लस्यन्ति ।
 तदिदमहमवापं ब्रह्म साक्षात् कदाचित्
 सततसहचराणां किं नु भाग्यं वदामि ॥ २१ ॥
 नलिननयन दुष्टश्रीरजोदूषिताक्षं
 चिरमिह निजसर्गेऽवापितं चाधिपत्यम् ।
 प्रभवसि कृतमन्तुं मामनन्तानुमन्तुं
 विगमिषुमिति नृत्वा धाम धाता जगत् ॥ २२ ॥
 हरिरजमजबुद्ध्या रुद्धमित्थं विमृष्य
 प्रभुरनु च यथास्वं वत्सकानानिनाय ।

कुलकम् ।

कवलकरमुदीक्ष्य प्रोदुरब्धे गतेऽपि
 प्रभुमिति पुलिनस्थाः पूर्ववत् पूर्वबालाः ॥ २३ ॥
 अहमहमिह वत्सान् कृष्य रोत्स्याम्यदूरं
 चिरकरपरिकृपं यासमप्येकमद्भि ।
 अमभवजलबिन्दुस्ते मुखेन्दुर्व्यनक्ति
 स्फुटतरमटवीषु प्रायशो धावनानि ॥ २४ ॥
 अघसदजगरस्य ध्वंसकः स्पर्धमेभि-
 स्तदुदितमिति वाक्यं शुश्रुवान् स प्रति स्वम् ।
 महदजगरचर्म प्रेक्षयन्नक्षयश्री-
 न्यवृतदध पथि स्वेः सार्धमाबद्धलीलः ॥ २५ ॥
 पुनरुपहिततनन्मूर्तिरुद्गीतकीर्तिः
 प्रतिदिशमतिमाध्मातवंशोनिनादेः ।
 वनकुसुममहीभृद्भातुधारी सुधांशु-
 र्ब्रह्मयुवतिदृशां स प्राविशद्गोष्ठदेशम् ॥ २६ ॥
 अजगरहननेन स्वावनं तद्गतेऽब्धेऽ-
 प्यनुपदमिति बुद्ध्या प्रोदुरद्येति बालाः ।
 इह किमपि न विषं मायया यस्य मुग्धाः
 स्वमपि न किल रूपं योगिनीऽपि स्मरन्ति ॥ २७ ॥
 अथ रुचिरशरीरी शेषवानन्तराग्रे
 वयसि हलिहरी तौ गोऽवनाह्वावभूताम् ।
 सुरभिसमजमाराचक्रतुश्चारयन्तो
 निजसुदुपदवृत्त्या चारु वृन्दावनं तत् ॥ २८ ॥
 गमितसुरभिरये स्वं यशो गीतवद्विः
 सुकृतिभिरनुयातो वल्लवेः सीरिणा च ।
 वनमुखमुरलीजध्वानमुग्धाङ्गनादृक्-
 प्रपतनसरसिं द्रागेव मुञ्चन् विवेश ॥ २९ ॥
 कुसुमितमथ दृष्ट्वा तद्वनं मृद्वनन्तः
 पतदलिपृषतानां मञ्जुलं मञ्जुघोषैः ।
 सरसिजवनवातेरिष्टगन्धेश्वरं पुष्टं
 विभुरिह विजिहीषां जातहर्षो व्यधत ॥ ३० ॥
 तदनु दनुजवेरी वीक्ष्य वृक्षानवोचत्
 फलाक्षिसलयपुष्पेरानतानयजं स्वम् ।
 बल तव पदपद्मं नूनमेते नमन्ति
 स्वतरुजनुनिष्ठोच्छ्रितये दत्तपूजाः ॥ ३१ ॥

परमपुरुष यान्तं त्वानुयान्ति द्विरेका
यश् उरु तव पुण्यं यश्च गायन्ति धन्याः ।
तदिह मुनय एते केऽपि नैवात्मदेवं
जहति बल भवन्तं गोपवेषेण गूढम् ॥ ३२ ॥
ब्रज इव बल गोप्यो वीक्ष्येस्ते हरिण्यो
विदधति मुदमेते नर्तनैः केकिनोऽपि ।
अमृतमधुरयोक्त्या कोकिलाश्चापि धन्या
यदतिथिषु कदाचिन्नास्ति वेमुष्यमेषाम् ॥ ३३ ॥
चित्तिवनगिरिनद्यात्पतिभाजो मृगादेः
सकृद्वभ्रवदीक्षाभाजनत्वं गतस्य ।
परिणतमगमानां किं तपो वीक्ष्यां वा
तव करचरणं यत् पावनं संस्पृशन्ति ॥ ३४ ॥
आदिकुलकम् ।
निजदृग्मृतसिक्तास्वद्विनद्यादिरोधो-
वनधरणिषु गव्याचारणादिक्रमेण ।
सह सहचरवर्गैर्बाहुयुद्धादिमार्गै-
ररमत परमात्मा नृत्यगीतादिसर्गैः ॥ ३५ ॥
क्वचन हलिनमीशः स्वापयामास जात-
श्रममिव चरणाङ्गप्रान्तसंवाहनाद्यैः ।
स्वयमपि स कदाचिद्वाग्यधन्मर्दिताङ्घ्रिः
किसलयशयनीयेऽशेत शेषाङ्गशायी ॥ ३६ ॥
वियति सकुतुकेन प्रक्षिपन् क्वापि विल्वा-
न्यनु च भुवि पतन्ति प्रास्य तेरेव तानि ।
प्रभुरपि जगतां स ग्राम्यलोकेन रेमे
स्वयमुपनिषदर्थः कल्पितग्राम्यमूर्तिः ॥ ३७ ॥
कुहचन सुबलश्रीदामकृष्णादिभिस्तो
सुरससुरभितालप्रेप्सुभिः प्रार्थिताताम् ।
क्वचिदिह बलकृष्णावस्ति तालाटवी तां
त्वरितमनुचरा वां गन्तुमिच्छन्ति लुब्धाः ॥ ३८ ॥
अधितफलसमृद्धिस्तत्र बालेयमूर्तिः
क्विल खरपरिवारो धेनुकाख्योऽसुरोऽस्ति ।
ऋटिति निहृतमेनं रोचते चेत् प्रयातं
सुरभिफलजिघत्सासौरभाद्वाधते नः ॥ ३९ ॥

१ गवां समूहः ।

युग्मम् ।
इति निजसखिवावं शुश्रुवानच्युतस्तेः
सह सहबलदेवस्तालखण्डं तदाप ।
सकलफलनिपातावध्यनन्तो दुधाव
ध्वनिमनु स यथागाद्धेनुकस्तत्र तूर्यम् ॥ ४० ॥
अवनिमद्य सशेलां कम्पयन् घोरघोषो
बलमद्य विनिहन्तुं प्राक्षिपत् प्रत्यगङ्घ्री ।
दुतमनु तमधावत् क्रोधवानेष पश्चा-
सुरब्युगलमास्थद्राममासाद्य भूयः ॥ ४१ ॥
पदयुगमिदमीयं कामपालो गृहीत्वा
भ्रमखरयगतासुं प्रास तालस्य मेलो ।
सच खरहतिरंहःपात्यमानोऽन्तिकस्थं
पुनरपरमधावीदेव तालं तथान्यम् ॥ ४२ ॥
हृत्खरपरिवारं तद्वनं सुप्रचारं
सपदि विदधतो तो तत्फलान्यत्र भुक्त्वा ।
चिदशकुसुमवृष्ट्या तानि संगृह्य साकं
सफलितपुरुषार्थावीयतुर्गोष्ठमाशु ॥ ४३ ॥
मित्तिसुरभिधूलीधूसरीभूतगण्ड-
स्थलगलितपरामध्यक्तनीपावतंसम् ।
स्मितमधुरमुखाङ्गं गोपिका वीक्षमाणाः
प्रतिपथमनु गेहादेत्य तापं जहुः स्वम् ॥ ४४ ॥
कुचतटगलदुच्चैरुत्तरीयस्वदेशा-
पेक्षविहितविलासभूलतालास्यदर्शो ।
तद्विषममदपूर्वप्रक्रियाधूर्णमान-
ब्रजयुवतिदृगन्तप्रेक्षितः प्राप गेहम् ॥ ४५ ॥
अपनमलयजाद्यालेपनैः श्रान्तिमुक्तो
लघु मधुरमद्यान्नं किंचनाभूरि भुक्त्वा ।
अधिगतशयनीयो लाल्यमानो प्रसूभ्यां
सुषुप्तुरतुलात्मज्योतिषा पूर्णबोधो ॥ ४६ ॥
अथ खलदमनोऽगादेकदोपेक्ष्य रामं
सह सहचरवर्गैः क्वापि गाश्चारयिष्यन् ।
रविदुहितृजलं तेऽवाहनेदाद्यताषाः
किमपि पपुरपन् प्राणमुक्तास्तदेव ॥ ४७ ॥

हृद इह वसतोऽस्य ह्वेलतः कालियस्य
व्यसु पतति सखीनां वृन्दमेतद्गवां च ।
इति विभुरमृताद्रां वृष्टिमाधाय सद्यः
सममजमजिजीवदोपजातं दयालुः ॥ ४८ ॥

चिरमिति च स चित्तेऽचिन्तयत् सिप्रमेत-
द्रववसतिरहीषो दूरमुत्सारणीयः ।
यद्वनि कलुषेयं निम्नमेतद्विषाग्ने-
र्यदुपरि विचरन्तः खेऽपि जीवाः पतन्ति ॥ ४९ ॥

अहमिह हि खेलानां नियतं कर्तुं कामः
समवनिषि ततोऽसौ कुण्डली दण्डनीयः ।
व्रजवसतिभिरेतत् सेच्यतां मुक्तशङ्खं
सलिलमहणजायाः स्नानपानावगाहेः ॥ ५० ॥

इति व्यवसितो विभुर्वसनमाशु बद्धा द्रुतं
कदम्बमहिमांशुजातजमाहरोहेश्वरः ।
पतन् सपदि कालियहृदमनु व्यलेकि स्वकेः
सवचनिनदः स्खलन्निष दिवः पयोदो नवः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
गोपाललीलाख्ये महत्काव्ये धेनुकवधो नाम पञ्चमः सर्गः
॥ ५ ॥ :: :: ॥

॥ अथ विद्वशालभञ्जिकाख्यनाटिकायाः ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशतो मिथः संमुखीने चेत्यौ ।

परिक्रम्य । एका । इतरामञ्जले विधार्य । हला तरंगिण
हिचयप्यविट्टराखल्लरा विच लख्खीयसि जं दोणीं संमुहा-
गदं पि मं अणालख्खीय प्रउट्ठासि * ।

द्वितीया । समालिङ्ग्य । सहि कुरंगिण मा उण कुण्य, गो-
री मे कुण्यदु, जइ मए दिट्ठासि अणणहिचयत्तणेण † ।

कुरङ्गिका । अइ कीदिस ते अणणहिचयत्तण ‡ ।

तरङ्गिका । तादिसं जादिसेण तुह वि पुरदो मंतअंतीए
उक्कंपदि मे हिचय § ।

* हला तरङ्गिके वृद्धयप्रविष्टराजाक्षरेव लब्धसे, यदिदानीं संमुखा-
गतामपि मामनालक्ष्य प्रवृत्ताः । “हलति चेटीसंखुद्धे” ।

† सखि कुरङ्गिके मा पुनः कुण्यस्य, गौरी मे कुण्यतु, यदि मया दृष्टा-
सि अन्यवृद्धयत्वेन ।

‡ अयि कीदृशं ते अन्यवृद्धयत्वम् ।

§ तादृशं यादृशेन तथापि पुरतो मन्त्रयन्त्या उत्क्रम्यते मे वृद्धयम् ।

कुरङ्गिका । हिचयप्यविचसेसम्मि जणे आसंक ति कोदू-
हलं मे पुच्छावेदि * ।

तर । जं दो तं बा भोदु ण पक्कादरस्सं य हि सिखेहो
जुताजुत्तमनुबंधेदि † ।

कुर । अदो ज्जेव्व मे आसंधो कथं विच सहकारलट्ठीए
कलकंठी कुंठिदप्पणया ‡ ।

तर । अत्थि एव्वं तथा वि एवं भणीअदि मंतस्स रक्खवं
कज्जसिद्धीए लक्खणं § ।

कुर । मा एवं भण कथं विच जीअंतादो किकलासादो
सिरसुवणं बावीअदि || ।

तर । ता सुणादु प्पिअसही अत्थि एत्थ कुंतलेसो चंड-
महासेणो णाम राअ। तस्स विचराज्जपरिअट्ठस्स इह आग-
दस्स सुवा कुवलअमाणा णाम सा अम्मदामज्जणुसिण्णा
देवेण दिट्ठा हिचयं अ संपविट्ठा तां च पडिछिदवदी देवी
णिअमादुलचंदवम्मसुदस्स मिअकवम्मस्स किदे तण्णिमिसं अ
विवाहोअअरणाइं सज्जीकादुं पेसिदस्सि तमादमणए मए
ण तुमं पेखिदासि ¶ ।

कुर । अहो देवीए विअरक्खणत्तणं एव्वं किल किदे सव-
सिलभो पडिकदो भोदि देवस्स चंदवम्ममादुलस्स सिखेहो
अ दंसिदो भोदि ** ।

तर । तुमं उअ कहि पत्थिदासि †† ।

कुर । अज्ज देवीए अलीअविवादेणं विडंविदुं आरट्ठो
अज्जचारअणो तस्स विवाहसामग्गी उप्पादेदुं अहं पेसिदा

* वृद्धयनिर्विशेषे जने आशङ्कति कौतूहलं मां पृच्छयति ।

† यद्वा तद्वा भवतु न प्रच्छादयिष्ये नहि खेहो युक्तायुक्तमनुबन्धते ।

‡ अत एव मे आसंधः “आसंधं विचारः आशवाहो वा”, कथमिव
सहकायपट्या कलकण्ठी कुण्ठितप्रणया ।

§ अस्त्येवं तथाप्येवं भययते मन्त्रस्य रक्षणं कार्यसिद्ध्या लब्धम् ।

|| मैवं भण कथमिव जीवतः ककलासात् शिरः सुवर्णं प्राप्यते । कक-
लासः सरटस्तच्छिरसि सुवर्णं वर्तते मयूरचन्द्रकेसुतामिव । उक्तं च रा-
मायणे उत्तरकाण्डे । अथाब्रवीद्विश्रवाः ककलासंगिरा स्थितम् । शिरवर्णं
संप्रयच्छामि वर्य प्रीतस्तथाप्यहम् । सहिरण्यं शिरो नित्यं भविष्यति त-
वाक्षयमिति, ॥

¶ तत् श्रयोतु प्रियसखी, अस्त्यत्र कुन्तलेशश्चण्डमहासेनो नाम रा-
जा, तस्य निजराज्यपरिभ्रष्टस्यैहागतस्य सुता कुवलयमाला नाम, सा
नर्मदामञ्जनासीर्यो देवेन दृष्टा वृद्धयं चाप्यप्रविष्टा, तां च प्रतीक्षितवती
देवी निजमातुलचन्द्रवर्मसुतस्य मृगाङ्गवर्मणः कृते, तच्चिमिसं च विवा-
होपकरणानि सज्जीकर्तुं प्रेषितास्मि, तद्गतमनसा मया न त्वं प्रेषितासि ।

** अहो देव्या विचक्षणत्वं एवं किल कृते सपत्नीलभः प्रतिकृतो
भवति देवस्य चन्द्रवर्ममातुलस्य खेदश्च दर्शितो भवति ।

†† त्वं पुनः कुत्र प्रस्थितासि ।

ता एहिं दुवे वि अस्ने जधासमीहिदसिद्वीए गच्छस्स * इति निष्कान्ते ॥ प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति सोत्कण्ठो राजा विशेषविभूषितो विदूष-
कश्च ।

राजा । मदनकृतमभिनीय ।

तस्मिन् पञ्चशरे स्मरे भगवता

भर्गेण भस्मीकृते

जानाम्यक्षयसायकं कमलभूः

कामान्तरं निर्ममे ।

यस्यामीभिरितस्ततश्च विशिखे-

रापुङ्खमग्नात्मभि-

र्जातं मे विदलत्कदम्बमुकुल-

स्पष्टोपमानं वपुः ॥ १ ॥

संतापमभिनीय ।

विलीयेन्दुः साक्षादमृतरसवापी यदि भवे-

त्कलङ्कस्तपत्यो यदि च विरुचेन्दीवरवनम् ।

ततः स्नानक्रीडाजनितजडभावेरवयवैः

कदाचिन्मुञ्च्ये मदनशिखिपीडाव्यतिकरम् ॥ २ ॥

अपि च । सखे चारायण ।

मन्दादरः कुसुमपत्रिषु पेलवेषु

नूनं बिभर्ति मदनः पवनास्त्रमद्य ।

हारप्रकाण्डसरलाः कथमन्यथाऽमी

श्वासाः प्रनर्तितदुकूलदशाः सरन्ति ॥ ३ ॥

तत्फुल्लान्तिमुक्तलताकुक्षस्य तुषारपुञ्जनाम्बः कदलीयदस्य
मार्गमादेशय ।

विदूषकः । संज्ञया निर्दिशति ।

राजा । केयमनुष्णमौनमुद्रा ।

विदूषकः । भूमावत्तराणि लिखति ।

राजा । अष्टादशलिपिविदो व्यं न त्वदीयात्तरविचवणाः ।

विदूषकः । दन्तैर्जिह्वामवष्टभ्य । भो दिखिद्वाहं मउण्ये
चिट्ठामि † ।

राजा । किमिति ।

* अद्य देव्या अलीकविवाहेन विदम्बयितुमारब्ध आर्यचारायणः
तस्य विवाहसामग्रीमुत्पादयितुमर्हं प्रेषिता; तदेहि द्वे अप्यावां यथा-
समीहितसिद्धौ गच्छावः ।

† भो दीक्षितोऽहं मैने तिष्ठामि ।

विदूषकः । देवी संपदं ज्ञेय्य मं परिणादस्सदि * ।

राजा । तामेव चिरन्तनव्राह्मणीम् ।

विदूषकः । णहुणहु † ।

राजा । अन्या का ।

विदूषकः । ओल्लागदस्स मिअंकवम्मस्स पुरोहिदस्स
दुहिदा ख्लु सा ‡ ।

राजा । किं नामधेयः पुरोहितः ।

विदूषकः । सससिगो याम जणणी उण मिअतण्हिआ भ-
विस्सघरिणी असे दुहिदा अंबरमाला याम § ।

राजा । स्वगतम् । मन्ये देवी उपहसितुमेनमिच्छति ।
तज्जोषमास्महे । वर्धतां परिहासलता ।

ततः प्रविशति चेटी ।

परिक्रम्य पुरतोऽवलोक्य । कथं एस देवो चारायणवस्त्रणेण
समं कौतूहलकदस्स तुसारपुंजस्स ज्ञेय्य सण्हिदो वट्टदि ।
ता विण्णवेमि, देवीसंदिट्ठं । उपसृत्य । जअदु जअदु भट्टा देवी
विण्णवेदि चारायणो दुदीअविआहे विआहिदुमारदुो जा
तुस्सेहिं वरइत्तकेहिं होदव्वं, एदस्स ज्ञेय्य एकुए गेहिणीए
कदं कदलीघरं ता पविसदु देवो देवी सपरिअणा तहिं
वट्टदि ॥ इति प्रवेशं नाटयति ।

ततः प्रविशति देवी कृतवधूटीवेषश्चेटी विभवतश्च
परीवारः ।

देवी । हला मेहले कुणीअदु जामादुणो मुहावलोकणं ¶ ।

मेखला । तथाविधाय शिरसि चाघ्राय । अज्ज चाराअण
अवणेषु रत्तसुअं कुणसु तारामेलणं ** ।

विदूषकः । तथा करोति ।

* देवी सांप्रतमेव मां परिणायिष्यति ।

† न खलु न खलु ।

‡ ओल्लागतस्य “ओल्लं अन्धकस्य तेनागतस्य,, मगाङ्गवर्मणः पुरो-
हितस्य दुहिता खलु सा ।

§ अश्वशङ्को नाम जननी पुनर्मेगवृष्णा भविष्यद्विणी आस्या दुहिता
अम्बरमाला नाम । “अपुण्यसगित्यर्थः” ॥

॥ कथमेव देवचारायणव्राह्मणेन समं कौतूहलकतस्य तुसारपुञ्ज-
स्यैव संनिहितो वर्तते, तद्विज्ञापयामि देवीसंदिष्टम् । अयत्तु जयत्तु भट्टा
देवी विज्ञापयति, चारायणो द्वितीयविवाहे विवाहितुमारब्धो यद्युष्मा-
भिर्वरयितुर्भविष्यति । एतस्यैव एकया गेहिण्या कृतं कदलीयदं तत्प्र-
विशतु देवः, देवी सपरिजना तत्र वर्तते ।

¶ हला मेखले क्रियतां जामातुर्मुखावलोकनम् ।

** आर्य चारायण अपनयस्य रत्तांशुकं कुरुष्व तारामेलनम् । “तारा-
मेलनं परस्परं मुखावलोकनम्” ॥

देवी । मेहले तुरितं देवासेषु भामरीचो जेण प्यज्जलिदे
हुदवहे लाचंजलीचो मुंचेदि * ।

विदूषकः । दुदीअवहस्य ण धुवं सत्तरिसिमंडलं च प्येस्स † ।

चेटः । विलोक्य । दिट्ठुओ दिट्ठसत्तरिसिमंडले सं-
वुत्तो स्मि ‡ ।

विदूषकः । अयि मुट्ठे दिट्ठधुआ दिट्ठसत्तरिसिमंडला सं-
वुत्ता स्मि ति भण § ।

चेटविदूषकौ पुनःपुनस्तथाभिदधतः ।

चेटः । अज्ज चाराअण देवीदासो बंधुलो स्सु अहं तुण
परिणीआमि । ण सुणीअदि दीवंतरे वि एसावत्था जं पुरि-
सो पुरिसं परिणेदि इत्थिआ च इत्थिअं अंबरमाला उण
अंबरमाला ज्जेव ॥ ।

विदूषकः । आः दासीए दुहिदे कुट्टणि अमरिणि टे-
टेटाकारिणि टुटुमंघलिदे विसमकात्तरि क्खलिद स्मि तुण ता
रख्खिअसु असायं ॥ ।

सर्वे हसन्ति ।

विदूषकः । परिक्रामति ।

राजा । देवि विलक्षणः क्रुदुश्चारायणः कुवलपवीर्यो प्रति-
गतः । अस्माभिरपि गन्तव्यम् । तत्केन चित्कर्पूरद्वीपादागतेन
नरेन्द्रेण ** सिद्धौषधो माधवीलतामण्डपो माञ्जिष्ठस्तबका-
लंकृतः कृतस्तददृष्टपूर्वकं चरितमवलोकयितुं प्रियवयस्यमाव-
र्जयितुं च गच्छामः । त्वं पुनस्तद्वृत्तं प्रदोषे ब्रूयसि ।

देवी । कुरंगिण देवतादुदीअस्स देवस्स पासपडिवत्तिणी
होहिं †† इति सपरिवारा निष्क्रान्ता ॥

कुर । परिक्रामितकेन । अअं अज्जवाराअणो योमालि-

* मेहले त्वरितं दापयस्व भामर्यः येन प्रज्वलिते हुतवहे लाजा-
ज्जलयो मुच्यन्ते ।

† द्वितीयब्राह्मणि धुवं सप्तर्षिमण्डलं च प्रेक्ष्य ।

‡ दृष्टधुवो दृष्टसप्तर्षिमण्डलश्च संवृत्तोऽस्मि ।

§ अयि मुग्धे दृष्टधुवा दृष्टसप्तर्षिमण्डला संवृत्ताऽस्मीति भण ।

॥ आर्य चारायण देवीदासो बन्धुलः खल्वहं त्वया परिणीये न
भूयते द्वीपान्तरेऽप्येवावस्था यत्पुरुषः पुरुषं परिणयति स्त्री च स्त्रियमम्ब-
रमाला पुनरम्बरमालैव । “बन्धुलः कौलटेरः” ॥

¶ आः दास्या दुहितः कुट्टिनि अमरिणि “सा सदा भमणशीला”
टेटेटेटा कारिणि “टेटेटेटा एतादृशशब्दकरणशीले, अथवा इदं विक-
तस्य क्रूरस्य वा शब्दस्यानुकरणं कर्कशशब्देत्यर्थः । यद्वा भमरटेटे टेन्टा-
कराले इत्यपि क्वचित्पाठः तत्र भमरवत् टेटे विकृतजङ्गलको यस्याः
सा तादृशि टेटा शब्देन कराले भयानके इत्यर्थः” दृष्टसंघटिते विषम-
कर्तरि क्लितोऽस्मि त्वया तद् रक्षस्वात्मानम् ।

** नरेन्द्रो विषवैद्यः । नरेन्द्रो घातके रात्रि विषवैद्येपि कथ्यत इति
कोशात् ॥

†† कुरङ्गिणे देवताद्वितीयस्य देवस्य पार्श्वपरिवर्तिनी भव ।

आगुम्भन्तरे बरही विअ मुहमेत्तणिलुक्को चिट्ठदि * ।

राजा । तदानयेनम् ।

* कुर । किं चिट्ठपसृत्य । भो अंबरमालावल्लहदेवो वाह-
रदि † इत्यञ्चले कर्षति ।

विदूषकः । आः दुष्टदासि भविस्सकुट्टणि तुमं पि मं
उअहससि, ता तुत्थारिसज्जणहिअअकुडिलेन दंडकट्टेण भत्ति
ताडइस्सं ‡ ।

राजा । कुरङ्गिके देवीमनुवर्तस्व तत्परिवारे क्रुदुश्चारा-
यणः ।

कुर । निष्क्रान्ता परिक्रामितकेन ।

विदूषकः । पियवयस्सविणोदत्थं महामंतिकारिदा रअ-
णवदी णाम चउक्किआ किं उण कोण वि सदेवदृष्ट एसा § ।

राजा । विलोक्य । स्वगतम् । हृदय दिष्ट्या वर्धसे स्वप्र-
वृष्टजनप्रत्यक्षदर्शनेन । तां प्रति । सखे चारायण सैव्यम-
स्मन्मनःशिवगिहताण्डवयित्री वर्षालक्ष्मीः । इदमन्यत्ते क-
थयामि । निपुणप्रजापतिनिर्माणमेषा । यतः

चन्द्रो जडः कदलिकाण्डमकाण्डशीत-

मिन्दीवराणि च विसूचितविभ्रमाणि ॥ ।

येनाक्रियन्त सुतनोः स कथं विधाता

किं चन्द्रिकां क्वचिदशीतरुचिः प्रसूते ॥ ४ ॥

अपि चास्याः खलु लक्षयामि तामियं वयोवस्यामलंकु-
ते । यस्या दिवानिशमभिनवाकल्पविकल्पगतमानसा ति-
ष्ठति ।

उत्तालालकभञ्जनीनि कबरे-

पाशेषु शिष्टारसे

दन्तानां परिकर्म नीविनह्नं

भूलास्ययोग्यायहः ।

तिर्यग्लोचनचेष्टितानि वचसां

छेकोक्तिसंक्रान्तयः

स्त्रीणां स्त्रायति शेषवे प्रतिकलं

कोप्येष केलिक्रमः ॥ ५ ॥

* अयमार्यचारायणो नवमालिकागुल्मान्तरे बर्हिष मुष्यमात्रनिशी-
नस्तिष्ठति ।

† भो अम्बरमालावल्लभदेवो व्याहरति ।

‡ आः दुष्टदासि भविष्यकुट्टनि त्वमपि मामुपहससि, तदुक्तादृश-
जनहृदयकुटिलेन दण्डकाष्टेन भटिति ताडयिष्ये ।

§ प्रियवयस्यविनोदाय महामन्त्रिकारिता रक्षतीनाम चतुष्पिका
किं पुनः कयाऽपि सदेवतैवेण ।

॥ विमुद्रितविभ्रमाणीति क्वचित्पाठः ।

विदूषकः । आकारमाकलय्य सोपहासम् । एहि पुरतो
भवीत्य देवीसन्नासं गच्छस्व * ।

राजा । सखे पश्यामस्तावत् ।

विदूषकः । किं तुमं गलिबह्वो व्य ठाणे ठाणे ठक्कसि,
ता गुडुचीदंड व्य भवं इध ज्जेव्व प्परोहदु अहं उण देवीस-
न्नासं गच्छेस्सि † ।

राजा । सर्वं संभाव्यते त्वयि किं मधुर्न कुसुमयति ।

विदूषकः । विहस्य पुरोऽवलोक्य च । भो उत्कालसंका-
तार करोतुं लग्ना ‡ ।

राजा । विहस्य । कन्दुकेन क्रीडति । तथाहि ।

अमन्दमणिनूपुरकणनचारुचारिक्रमं §

मणभूयितिमेललास्खलिततारहारच्छटम् ।

इदं तरलकङ्कणावलिविशेषवाचालितं

मनो हरति सुभूषः किमपि कन्दुकक्रीडनम् ॥ ६ ॥

विदूषकः । एव्यं येदं ।

चंचलचलणचल्लिवक्किमवेल्लिदचोलअंचलं

वेल्लिण वेणिवल्लिहल्लावणधुअविअइलमल्लिअं ।

रेइद घणघणंतरसणावलिकिंकिणिअंरुणुअं

चंदमुहीण मअणरंगंगणं गेदुअकेलिताडवं ॥ ७ ॥

राजा ।

अस्याः स्वेदाम्बुबिम्बच्युततिलकतया

व्यक्तवक्त्रेन्दुकान्ते-

वीरंवारण्य वेगप्रह्वणनगणना-

केलिवाचालितायाः ।

तत्पातोत्थानतालक्रमनमितदृश-

स्ताण्डवोत्तालताली-

लालित्याल्लोभिताः स्मः प्रतिकलममुना

कन्दुकक्रीडितेन ॥ ८ ॥

* एहि पुरतो भूत्वा देवीसन्नासं गच्छावः ।

† किं त्वमपूर्वहजलीवर्द्धव स्थानेस्थाने भान्तो भवसि, तद् गुडु-
चीदण्डव भवानत्रैव प्ररोहतु अहं पुनर्देवीसन्नासं गच्छामि ।

‡ भो उत्कालसंकालानि कर्तुं लग्ना ।

§ नृत्ये पादविन्यासश्चारिः ॥

॥ स्वमेवै तत् ।

चंचलचरणचारिक्रिमवेल्लितचोलाञ्जलं

वल्लनशीलवेणिवल्लीचालनधुतविक्किमल्लिकम् ।

राजते घणघणटसनावलिकिङ्किणीकंकणोच्चयं

चन्द्रमुख्या मदनरङ्गाङ्गां गेन्दुककेलिताण्डवम् ॥

भूयो विभाव्य । अहह महता वेगेन वर्तते ।

चेलाञ्जलेन चलहारलताप्रकाण्डे-

वेणीगुणेन च बलाद्वलयीकृतेन ।

हेलाहितभ्रमरकभ्रममण्डलीभि-

श्छचचयं रचयतीष चिरं नतभूः ॥ ६ ॥

पुनर्निरूप्य ।

स्मरशरधिनिकाशं कर्णपाशं कृशाङ्गी-

रपविगलिततालीपञ्चताटङ्गमेकम् ।

बहति हृदयचोरं कुङ्कुमन्यासगौरं

वलयितमिष नालं लोचनेन्दीवरस्य ॥ १० ॥

विदूषकः । भो विरदा गेदुअखेलणादे * ।

राजा । न केवलं विरता सखी किं तु करतलन्यस्सपाणि-
पद्मा सप्रत्यभिज्ञमिवास्मानवलोकयति च । पश्य ।

वक्त्रशीजितजर्जरेन्दुमलिनं कृत्वा करे कन्दुकं

क्रीडाकोतुकमिअभावमनया ताम्रं वहन्त्याननम् ।

भृङ्गाययहकष्टकेतकदलस्यर्धावतीनां दृशा

दीर्घापाङ्गतरङ्गणेकसुहृदामेषोऽस्मि पात्रीकृतः ॥ ११ ॥

विदूषकः । ता एहि अणुसरस्स सुंदरी । उअभिज्जदु प्पेम्म-
दुद्वेणी घुट्टीअदु दिट्ठीण पीऊसगंडूसे दिज्जदु मअणस्स
हत्थालंबो पअट्टदु पंचमभंकाराहिआरो भोदु विरहाउलो
परिचारिआवगो मुच्चदु मअदुअसंधिविगहचिंता वावउदाए
कंठट्टिदजीविदे चाराअणअस्सणो † ।

परिक्रम्य सोपानावतरणं नाटयतः ।

विदूषकः । अदेवं देवउलं अणखरो लेहो जदो ण दी-
सदि सा ‡ ।

राजा । दृष्टा हरिश्चन्द्रपुरी § प्रनष्टा च ।

विदूषकः । एहि णिउणं णिरूप स्म । सा कहिं पि खंभं-
तरिदा चिट्ठदि ॥ चतुर्दिशमवलोकितकेन ।

राजा । सविषादं भुवमवलोक्य ।

इयं चरणकुङ्कुमच्छुरितकुट्टिमा मेदिनी

निवेदयति कुन्दुरुव्यतिकरं कुरङ्गीदृशः ।

* भो विरता गेन्दुकखेलनात् ।

† तदेहि अनुसरावः सुन्दरीम् । उअभिज्जतां प्रेमदुर्दोषीः पीयतां दृष्ट्वा
पीयूषगण्डूषं दीयतां मदनस्य हस्तालम्बः प्रवर्ततां पञ्चमभङ्गाराधिकारो
भवतु विरहाकुलः परिचारिकावगो मूर्खतु मकरध्वजसंधिविगहचिन्ता
व्यापृततया कण्ठस्थितजीवितश्चारायणाक्षयः ।

‡ अदेवं देवकुलमनचरो लेखो यतो न दृश्यते सा ।

§ हरिश्चन्द्रपुरी गन्धर्वनगरी ॥

॥ एहि निपुणं निरूपयावः । सा कुत्रापि रुम्भान्तरिता तिष्ठति ।

इहा किमिदमदुतं न च कृशोदरी दृश्यते
भवत्ववगतं स्मरः सृजति मोहमायामिमाम् ॥१२॥

संतोषमभिनीय समन्तादवलोक्य च ।

शिखामणिरितोरुणस्तिलकयत्ययं मेदिनी-
मितो ललितगुम्फनास्तरलवेणिवान्ताः स्रजः ।

इतश्चुरितमन्तरं चुटितहारमुक्ताफले-
रितः श्रवणपाशतश्च तलपत्रमास्ते च्युतम् ॥ १३ ॥

विदूषकः । सुष्ठु खलु सुसंनिवेशं विप्र तालच्छदं । आ-
दाय प्रसार्य च । कथं अस्म्यरात्रं पि पित्रवचस्स जइ काल-
स्वरिचोसि ता पठ एदं * ।

राजा । वाचयति ।

विधत्ते सेल्लेखं कतरदिह नाहं तरुणिमा
तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचनयुगे ।

विभाव्य । अये द्विपदीयं न पुनरप्यापि चतुष्पदी ।

विदूषकः । पौगंड्या विप्र केच्चिरं उदुजाणुचं चिट्टिस्सा-
मे । ता एहि मत्तवारणीए उअविसस्स † ।

तथा कुहतः । नेपथ्ये ।

यत्तालीदलपाकपाण्डु वदनं

यदृदिनं नेचयो-

र्यत्प्रेह्लोलितकेलिपङ्कजवनाः

श्वासाः प्रसर्पन्ति च ।

गोरी क्रुध्यतु वर्तते यदि न ते

तत्कोपि चिते युवा

धिक्धिक् त्वां खलु पांसुखेलनसखी-

लोकेऽपि यन्निन्हवः ॥ १४ ॥

विदूषकः । भो सिहाबंधं करेहि अमाणुसी वाणी सुणीअ-
दि ‡ ।

राजा । भित्तिन्तरितः कश्चिदभिधत्ते ।

विदूषकः । भो बस्त्राणोहि मे § ।

राजा । काचित्कचिदनुरक्ता लज्जावती च वयस्य भिन्न-
रहस्या क्रियते ।

* सुष्ठु खलु सुसंनिवेशतमिव तालच्छदम् । कथमद्वारायपि यदि
कालावरिकोसि तत्पठ एतत् “कालानि कृष्णानि अद्वाराणि यो वेत्ति स
कालावरिकः”

† पौगण्ड्या इव कियच्चिरमूर्ध्वजानुकं स्थास्यामः । तदेहि मत्तवार-
ण्यामुपविशामः । “गजदन्तैः कृता शाला ज्ञेया सा मत्तवारणीति केचित् ।
क्रपोतपालि केत्यत्ये । पौगण्ड्या विकलाङ्गाः” ।

‡ भो शिखाबन्धं कुरु अमानुषी वाणी श्रूयते ।

§ भो व्याचक्ष्व मे ।

नेपथ्ये । सखाक्स्तम्भम् । सहीचो किं एत्थ अलिचं संभा-
वेध * ।

राजा । वयस्य श्रुतम् ।

विदूषकः । हीहीभो एदं खलु पंडिता अलिचविप्रयेहिं
फलचुक्का विप्र मक्कला मूलमलहंता पल्लवगाहियो होसि,
मुख्खा उण फणसवणपालया विप्र मूलमणुसरंता फलं पावं-
ति, ता सुण अख्खुदं ज्जेव्व बस्त्राणरस्सं । य हु एदं साम-
ण्यजणवचणं तुमं ज्जेव्व भयीअसि य हु मिअलंछणमुक्कीअ
ससिकंतपुत्तलिया बट्टणिभक्करा पाभरदि † ।

राजा । तदिदं तर्कं, अनाकरे पद्वारागरजम् ।

पुनर्नेपथ्ये ।

कहं तत्कालपफुडिसिप्पिसंपुडुम्मुक्कमेतिअच्छाआ ।

यक्कंतु तुह धोअंजणां यअणां बाहकणा ॥ १५ ॥

सक्किसिहि कहं गु पेखिखुदं पारदरसच्छित्तकंचणच्छाअं ।

तणुकदलीए परिपंडुरतणं डिंभहरिणच्छि ॥ १६ ॥

कहं गु तए तरलिज्जंति केलिपंकेरुहगाखलणेख ।

णीसास कट्ठिअ हारलट्टिसंठाणवरिमाणा ॥ १७ ॥

पसिठिलणीविअकंसुअतणं कहं गु पुरइ देहदोब्बलं ।

अंगं पुण दिनहरिणंकबिंबपरिपंडुरं कहं गु होइ ॥ १८ ॥

इअ तुह विज्जाहरमल्लदंसणेण फुडमिमाओ भंगीओ ।

य विणा चंदं सेहालिआए विअसंति कुसुमाइ ‡ ॥ १९ ॥

विदूषकः । सिविणअदिट्ठा दोलणदोलिणी विदुसंचारि-
दसालभंजिअत्तणेण त्यलत्तरे परिणदा गेंदुअखेलिणी कअक-

* सख्यः किमत्रालोकं संभाष्यते ।

† हीही भो “अये शब्दो विस्मये” एतद् खलु पण्डिता अलीकवि-
कल्पेर्विस्मृतफला इव मक्कटा मूलमलभन्तः पल्लवगाहियो भवन्ति ।
मुख्याः पुनः पनसवनपालका इव मूलमनुसरन्तः फलं प्राप्नुवन्ति तद् अक्षु-
अक्षुतमेव व्याख्यास्यामः । न खलु एतत्सामान्यजनवचनं त्वमेव भयवसे
न खलु मगलाज्जनमुभित्त्य शशिकान्तपुत्तलिका अद्वनिर्भरा प्रसरति ।

‡ कथं तत्कालस्फुटितशुक्तिपुटोन्मुक्तमौक्तिकच्छायाः ।

विरमन्तु तव धोताज्जनयोनयनयोर्बाध्यकणाः ॥ १५ ॥

शब्दसे कथं नु प्रेक्षितं पारदरससिक्तकाञ्चनच्छायम् ।

तनुकदल्याः परिपाण्डुरत्वं हिम्भहरिणाच्चि ॥ १६ ॥

कथं नु त्वया तरलीयन्ते केलिपङ्केरुहायस्खलनेन ।

निःश्वासाः कष्टा हारयष्टिसंस्थानपरिमाणाः ॥ १७ ॥

प्रशिक्षिलनीविककञ्चुकत्वं कथं नु स्फुरति देहदौर्बल्यम् ।

अङ्गं पुनर्दिनहरिणाङ्गबिम्बपरिपाण्डुरं कथं नु भवति ॥ १८ ॥

इह तव विद्याधरमल्लदर्शनेन स्फुटिमिमा भङ्गः ।

न विना चन्द्रं शेफालिकाया विकसन्ति कुसुमानि ॥ १९ ॥

हिम्भो बालमगः ।

अधरश्च, सा उक्तेव एसा तुए आलखिदा तुह वित्तं च-
खिवदि * ।

नेपथ्ये । सहि मिश्रकावलि ता मए संपदं शिसदुत्याए
दूदीह होदख्यं † ।

राजा । सेवेयमस्मन्मनसि मन्मथेनेदानीमुत्कीर्यते मृगा-
ह्वावलीति पञ्चाक्षरी ।

नेपथ्ये । रददा च मए तुहावत्याणिवेदणत्थं महाराज
पुरो पठणिज्जा दुवे सिलोआ ते पियसहीए सुणीअदु ‡ ।
संस्कृतमाश्रित्य ।

चन्द्रं चन्दनकर्दमेन लिखितं संमार्ष्टि दशधरा
कामः पुष्पशरः किलेति सुमनोवर्गं लुनीते च यत् ।
चन्द्रं निन्दति यच्च मन्मथमसौ भङ्क्वायहस्ताङ्गुली-
स्तत्कामं सुभग त्वया वरतनुर्वतूलतां लम्बिता ॥ २० ॥
अपि च ।

तापोम्भः प्रसृतिपचः प्रचयवान् बाष्पः प्रणालोचितः
श्वासाः कम्पितदीर्घवर्तिकलिकाः पाण्डिन्नि मयं वपुः ।
किं चान्यत्कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने
हस्तच्छन्निदुचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्तते ॥ २१ ॥

विदूषकः । अहं उण जाणे अणुपविस्सीअ अस्से छलि-
मुमिह सुयण्णवउक्किआसंक्कता के वि अस्सरस्ससा जण्यंति ।
भूअण्णिया अ संक्का सण्णहिदा वट्टदि. ता ओदरस्स † ।

राजा । यथाह भवानिति उभावधरणं नाटयतः ।
नेपथ्ये । सुखाय सायंतनसंध्या भवतु देवस्य । संप्रति हि ।
निर्यादासरजीवपिण्डरूपां बिभ्रत्कवोष्णे; करै-
र्मोञ्जिष्ठं रविबिम्बमम्बरतलादस्ताचलं चुम्बति ।
किं च स्तोक्तमः कलापकलनाश्यामायमानं मना-
ग्धूमश्यामपुराणचिचरचनारूपं जगज्जायते ॥ २२ ॥
अपि च ।

सेरन्धीकरकृष्णकङ्कसरद्वीरध्वनिः संचर-
द्वृतीसूचितसंधिविग्रहविधिः सोल्लासलीलाधरः ।

* स्वप्रदृष्टा दोलान्दोलिनी विद्धसंचारितशालभञ्जिकात्वेन स्थला-
न्तरे परिणता गेन्दुकखेलिनी कलकाव्यबन्धरचना सेवेया त्वया आलचि-
त्ता तव चित्तमाचिपति ।

† सखि मगाह्वावलि तन्मया सांप्रतं निखटार्थया दूत्या भवितव्यम् ।

‡ रचितौ च मया तवावस्थानिवेदनार्थं महाराज पुरतः पठनीये
ह्येते तौ प्रियसख्याः श्रूयताम् ।

§ अहं पुनर्जने अनुप्रविश्यास्मान् छलितुमिह सुयण्णवउक्किआसं-
क्कान्ताः खेपि अस्सरस्ससा जण्यन्ति । भूतप्रिया च संध्या संनिहिता
कृतं तदवतरामः ।

वारस्त्रीजनसज्जमानशयनः संनद्रुपशायुधः

श्रीखण्डद्वधोतसौधतलिमो रम्यः क्षीया वर्तते ॥ २३ ॥

राजा । संध्यामुपासितुं देवीभजनमेव गच्छाम इति नि-
ष्क्रान्तौ ॥

॥ इति श्रीकविराजराजशेखरविरचितायां

विदुशालभञ्जिकाभिधनाटिकायां द्वितीयोऽङ्कः ॥

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY
OF
PATANJALI.

(Continued from page 128.)

तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चिन्नमपि प्रारब्धं संहत्यकारि-
त्वात् ॥ २३ ॥

Aph. 23. Though variegated by innumerable im-
pressions (mental deposits) it exists for the sake of
another, because it operates in association.

* It—the mind—or understanding, though variegated
—assuming various forms by innumerable mental im-
pressions, exists for the sake of another—that is it accom-
plishes the aim of another—i. e. of the governing principle,
which aim is characterised as experienter, experience and
emancipation. If we be asked why, we reply that it is be-
cause it operates in performing the aim in association—
conjointly—i. e. together with another; whatever per-
forms operations in association with another is observed
to exist for the sake of another as a seat, or bed; and
the qualities of purity, Passion and Darkness assuming
modification in the shape of understanding operate in
association; hence they exist for the sake of another.
And that other is the soul.

* He now proceeds to ascertain what isolation i. e. the
aim of the system, is, by the ten following aphorisms.

† तदेव चित्तं सङ्ख्यातुमशक्त्वाभिर्वासनाभिश्चिन्नमपि नानारूपमपि प-
रार्थं परस्य स्वामिनो भोक्तृभोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयतीति कुतः संहत्यका-
रित्वात् संहत्य सम्भूय मिलित्वाऽर्थक्रियाकारित्वात् यदसंहत्यार्थक्रिया-
कारि तत्परार्थं दृष्टं यथा शयनासनादि । सत्वरजस्तमांसि च चित्तलक्ष-
णपरिणामभाञ्जि संहत्यकारीणि यच्च वरः स पुरुषः ॥

‡ इदानीं शास्त्रफलकैवल्यं निर्णेतुं दशभिः सूत्रैरुपक्रमते ॥

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २४ ॥

Aph. 24. The cessation of the (false) notion regarding the soul takes place in him who knows the difference.

¹ Thus the difference between soul and mind being proved, whoever observes their peculiarity, that the one is different from the other, the idea of such a one knowing the proper nature of the mind, as to the understanding being the soul, ceases. That is to say, the false notion that the mind itself is the knower and experiencer is removed.

² What happens when this has taken place? to this he replies :

तदा विवेकनिष्ठं कैवल्यप्राग्भावं चित्तम् ॥ २५ ॥

Aph. 25. Then the mind becomes deflected towards discrimination and bowed down towards [or by] Isolation.

³ The mind of the ascetic which was inclined towards Ignorance, and directed towards, i. e. bowed down towards, objects, and had the experience of objects for its fruit, is now turned towards discrimination, i. e. comes into the right path and is directed inwards; and becomes bowed down towards "Isolation"—i. e. has Isolation for its result, or is possessed of the germ of Isolation.

⁴ Now by describing the causes of the impediments, which occur to the mind flowing in [the path of] discrimination, he mentions the means of abandoning those [obstacles]:—

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २६ ॥

Aph. 26. In the intervals thereof other thoughts arise from the self-continuant impressions.

¹ एवं सत्त्वगुरुष्वयोरन्यस्ये साधिते यस्तयोर्विशेषम्यथयति । अयमस्माद्व्य इत्येवं रूपं विशेषं जानाति । तस्य विज्ञातचित्तस्वरूपस्य चित्ते यात्मभावभावना सा विनिवर्तते । चित्तमेव ज्ञातुं भोक्तुं इत्यभिमानो निवर्तत इत्यर्थः ॥

² तस्मिन् सति किम्भवतीत्याह ॥

³ यदस्याज्ञाननिष्ठं बहिर्मुखं विषयोपभोगफलचित्तमासीत्तद्विद्वान् विवेकनिष्ठं मार्गवर्त्यन्तर्मुखकैवल्यप्राग्भावरूपकैवल्यफलं कैवल्यप्राग्भावं वा सम्यग्यत इति ॥

⁴ अस्मिंश्च विवेकवाहिनिचिते येऽन्तरायाः प्रादुर्भवन्ति तेषां हेतु-प्रतिपादनद्वारेण त्यागोपायमाह ॥

¹ Different thoughts characterised by non-abstraction, which arise in the intervals in the vacuities, in the mind of the ascetic abiding in meditation, spring up in the shape of "I" "mine" &c. from the former impressions of the mind produced by the perceptions of non-abstraction, though now extenuated.

Therefore such thoughts must be abandoned by extirpating their causes. This is what is to be stated.

He now states that the methods of abandoning these are as they have been described before :

ज्ञानं तेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २७ ॥

Aph. 27. The means of the avoidance of these are explained to be as in the case of the afflictions.

The abandonment of the train of the self-reproductive thoughts must be made in the same manner as the methods described before for the avoidance of afflictions, ignorance &c. That is, as they [the afflictions] being consumed in the fire of knowledge do not acquire germination again in the soil of the mind, like burnt seeds, so also the train of the self-reproductive thoughts [does not continue].

G. D.

¹ तस्मिन् समाधौ स्थितस्य छिद्रेष्वन्तरालेषु यानि प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाणि ज्ञानानि तानि प्राग्भवेभ्यो व्युत्थानानुभवलोभ्यः संस्कारेभ्योऽहं ममेत्येवंरूपाणि क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रभवन्ति । अतःकारणोच्छिन्नाद्वारेण तेषां ज्ञानं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ॥

² ज्ञानोपायश्च पूर्वमेवाहृत्याह ॥

³ यथा क्लेशानामविद्यादीनां ज्ञानं पूर्वमुक्तं तथा संस्काराणामपि कर्तव्यं यथा ते ज्ञानाग्निसृष्टा दग्धबीजकल्पा न पुनश्चित्तभूमेः प्ररोहं लभन्ते तथा संस्कारा अपि ॥

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES : MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.

CALCUTTA : MESSRS. BERIGNY & Co.

LONDON : MESSRS. TRÜBNER & Co.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, B. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ मीमांसाशास्त्रद्वितीयः ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	प्रसङ्गः	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
५ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	१४	०	गो	सिकविमण्डनबालकृष्णसुतशम्भुभट्टकृता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका एकादशाध्या- यस्य चतुर्थचरणरूपा प्राचीना शुद्धतरा च श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतो द- शमाध्यायस्य द्वितीयचरणरूपो नवीनो- ऽशुद्धश्च
६ प्रभा	खं	२	०	दे	श्रीमद्रामचन्द्रसूरिवरात्मजवेद्यानाथभट्टविर- चिता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृती- याध्यायस्याष्टमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
७ मयूखमालिका	सं	१२	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमनाथभट्टविरचिता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्या- यस्य षष्ठचरणरूपा जीर्णा शुद्धतरा च
८ प्रभा	खं	११	०	दे	श्रीमद्रामचन्द्रसूरिवरात्मजवेद्यानाथभट्टकृता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्या- यरूपा नवीनाऽशुद्धा च
९ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	८	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतो न- वमाध्यायस्य चतुर्थचरणरूपो नवीनो- ऽशुद्धश्च
१० जेमिनिसूत्रम्	सं	१०	०	दे	श्रीजेमिनिप्रणीतं प्रथमाध्यायरूपं नवीनम- शुद्धं च
११ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	१२	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतो द- शमाध्यायस्य चतुर्थचरणरूपो नवीनो- ऽशुद्धश्च
१४० वेष्टनम्					
१ मयूखमालिका	खं	१५	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमनाथविरचिता शास्त्र- दीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपा जीर्णा शुद्धतरा च
२ प्रभावली	सं	५२	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनबालकृष्णसुतशम्भुभट्टविर- चिता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका तृती- याध्यायस्य तृतीयचरणरूपा प्राचीना शु- द्धतरा च

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३ मयूखमालिका	खं	६	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायसोमनाथविरचिता शास्त्र- दीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायस्य सप्रमपादरूपा जीर्णा शुद्धतरा च
४ प्रभावली	खं	६	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीयश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभट्ट- विरचिता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका ५- कादशाध्यायस्य तृतीयपादरूपा प्राचीना शुद्धतरा च
१४१ वेष्टनम् १ सर्वानवद्यकारिणी	सं	६१	०	दे	चिकारण्डमीमांसामण्डनप्रतिषसन्तसोमयाजि- भट्टमाधवात्मजोपाध्यायसोमेश्वरकृता तन्त्रवार्तिकव्याख्यारूपा द्वितीयाध्याय- स्य तृतीयपादात्मिका जीर्णाऽशुद्धतरा न्यायसुधाख्येतिनामान्तरवती च
२ प्रभावली	खं	४१	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीयश्रीखण्डदेवान्तेवा- सिकविमण्डनबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभट्ट- विरचिता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका तृ- तीयाध्यायस्य चतुर्थपादरूपा प्राचीना शु- द्धतरा च
३ सर्वानवद्यकारिणी	खं	१२	१४३५	दे	चिकारण्डमीमांसामण्डनप्रतिषसन्तसोमयाजि- माधवात्मजोपाध्यायसोमेश्वरकृता त- न्त्रवार्तिकव्याख्यारूपा द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादात्मिका जीर्णा किञ्चिच्छुद्धा न्यायसुधाख्येतिनामान्तरं चास्याः
१४२ वेष्टनम् १ मीमांसासूत्रदीधितिः	खं	१४	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दस- रस्वतीविरचिता जीर्णा शुद्धा च
२ भाट्टदीपिका	सं	१६	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायखण्डदेवविरचिता अष्ट- माध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
३ भाट्टालङ्कारः	सं	१४४	१६६८	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीयश्रीमदनन्तदेवात्म- जापदेवात्मजानन्तदेवकृतो न्यायप्रकाश- व्याख्यारूपः प्राचीनः शुद्ध उत्तरार्द्धात्मकश्च

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 67.

Benares, December 1st, 1871.

Vol. VI.

॥ चिन्तामणेः शब्दखण्डम् ॥

—*—

(१) नन्वेते पदार्थास्तत्पर्यविषय(२)मिथःसंसर्ग-
वन्तः, (३) आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वाद्,

॥ शब्दचिन्तामणिव्याख्या रुचिदत्तीया ॥

रजतादिपदार्थपक्षे रजतत्वादेः पक्षतावच्छेदकतया त-
त्कारकत्वं सिद्धं स्यादित्याशयेन पदार्थपक्षकमनुमानमा-
ह । (१) नन्वेति । रजतादिपदार्थोऽयं तत्पदेन विशि-
ष्टोपस्थिता इति भावः । वज्रितात्पर्यके भूमोच्चारखे वज्रि-
संसर्गसिद्ध्या ऽर्थांतरमित्यत उक्तं (२) मिथ इति । तथा च
वयोराकाङ्क्षादिमत्त्वं तयोः संसर्गः पर्यवस्यति । न च प्रमेयत्वे
प्रमेयत्वमित्यत्र मिथो ऽर्थाप्रसिद्ध्या साध्यासत्त्वाद्युपनिवारः ।
भेदघटितयोग्यतायाः प्रकृतहेतुविशेषणत्वात् । न चेवं तत्रैव
शब्दपदार्थक्यम् । मिथ इत्यस्य तच्चानुपादानादित्याहुः । वस्तुतो
शक्तिरूपिताकाङ्क्षादिकं यत्र तत्र तत्संसर्ग इत्येव सामान्यतो
व्याप्तिर्मिथःशब्देन सूच्यत इति भावः । घटमानयेत्यादिवाक्ये
बुक्ताद्युच्चरिते व्यभिचारः, ज्ञानानुत्पत्त्या ईश्वरतात्पर्यस्या-
वभावादित्युक्तम् । (३) आकाङ्क्षेति । आकाङ्क्षा च तात्पर्य-
मर्भा पूर्ववद्बोद्धव्या । यत्र भूतले घटो ऽस्तीति योग्यसाकाङ्क्ष-
पदेनायोग्यघटः शक्तिभ्रमात् स्मारितस्तत्र व्यभिचारवारणा-
यासतीति । तथा च योग्यतांशे आसतिः पूर्ववद्बोद्धव्या । यद्वा
ऽऽदिषद्वाङ्मं योग्यतामात्रं, यदंशे स्मारितत्वं तदंशे योग्यत्वं

(४) योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसर्गपरपदस्मारितत्वा-
द्वा । आनाप्रोक्ते योग्यताविरहान्न व्यभिचारः । तत्र बाध-
कसत्त्वात्, (५) तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वाद्, एकाकारवा-
क्यस्यापि बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां योग्ययोग्यत्वात् । अथ
प्रतिपत्तुर्जिज्ञासां प्रति योग्यता, सा च श्रोतरि तदुत्पाद्य-
संसर्गावगमप्रागभावरूपा ऽऽकाङ्क्षा, बाधकप्रमाविरहो यो-
ग्यता, अव्यवहितसंसर्गप्रतियोगिज्ञानमासति, स्ताश्च
स्वरूपसत्यो हेतवो, न तु ज्ञाताः, गौरवात्, तद्वाचं
विना ऽन्वयानुभवे विलम्बाभावात्, संसर्गनिरूप्यत्वेन
प्रथमं दुरवधारणत्वाच्चेति न ता लिङ्गविशेषणानीति चेत्,
न । योग्यतादिशून्ये ऽपि तदभिमानेन संसर्गप्रत्ययात् ।
अन्यथा

बोध्यम् । तेन नेतृव्यव्यभिचारः । ननु पृथिव्यां गन्ध इत्यादौ
सर्वगन्धपृथिव्यादिव्यक्तीनामाकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वमस्ति,
न च घटादिगन्धेन पटादेः संसर्गास्तीति व्यभिचार इति-
योग्यतापदार्थविशेषणमुचितम् । किं चाकाङ्क्षायां तात्पर्यांश-
तिरिक्तभागोपादाने प्रथमगौरवमित्यङ्घ्रेस्तथैव हेतुन्तरमा-
ह । (४) योग्यतेति । एवं चासत्तिपदं चिन्त्यम् । केचित्तु
साध्ये ऽप्यासत्त्यादिप्रवेशाच्च वैयर्थ्ये, संसर्गपरत्वं साकाङ्क्ष-
मेव, तेन निराकाङ्क्षपदस्मारिते न व्यभिचारः । प्रथमे योग्य-
तासत्ती पदविशेषणे, अत्र पदार्थविशेषणे, इति भेद इत्याहुः ॥
ननु यदि आनाप्रवाक्ये न योग्यता तदा ततः कथं संसर्गज्ञा-
नमित्यत आह । (५) तज्जन्येति । तथा च योग्यताप्रमाया-

(६) शाब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः । (७) राजा पुत्रमाकाङ्क्षति पुरुषं वेति संशये (८) विपर्यये च वाक्यार्थधीप्रतिबन्धाच्च । (९) योग्यतायाश्च संशयसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः (१०) स्वपरबाधकप्रमाविरहः क्व चिन्निश्चीयते ऽपि यथेह घटो नास्तीत्यत्र स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेनान्यस्यापि घटप्रमाविरहो निश्चीयते । क्व चिद् बाधकप्रमामात्रविरहसंशये ऽप्यन्वयबोधः । (११) बाधसंशयस्यादूषणत्वात् । (१२) किं च तत्रापि योग्यतादिकं प्रामाण्ये प्रयोजकम् । (१३) आप्रोक्त त्वस्य तथात्वे गौरवाद् अनाप्लोक्तेऽपि संवादेन प्रामाण्याच्च । (१४) एवं च ज्ञायमानकरणे प्रामाण्यप्रयोजकरूपवतया ज्ञानमावश्य-

मेव प्रयोजिका न तु भ्रमेपीति भावः । (६) शाब्देति । शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं योग्यताभ्रमस्यैवाकाङ्क्षासत्तिज्ञानं च शाब्दज्ञानमात्रप्रयोजकमेवेत्यत्र तात्पर्यम् । अत एव योग्ये ऽनाकाङ्क्षे ऽनासत्त्वं तद्वृत्तात्मापीति भावः । आकाङ्क्षानिश्चयस्य कारणत्वे बीजान्तरमाह । (७) राजेति । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो ऽपसार्यतामिदं वाक्यमिति शेषः । (८) विपर्यय इति । व्यतिरेकनिश्चय इत्यर्थः । तथा च यत्संशयेत्यादिद्विध्याप्तिबलात्तद्वेतुत्वमिति भावः । उक्तसंशयादेस्तात्पर्यविषयत्वपर्यवसन्नत्वात्तत्तात्पर्यनिश्चयस्यैव कारणत्वमायाति, न त्वाकाङ्क्षानिश्चयस्येति चिन्त्यम् । ननु वाक्यार्थनिश्चयं विना योग्यतानिश्चयासंभवात्सा कथं लिङ्गविशेषणमत आह । (९) योग्यतायाश्चेति । ननु साधारणेन रूपेण तदा हेतुता यदि निश्चयेऽपि कदाचित्तद्वेतुः स्याच्च वैवमित्यत आह । (१०) स्येति । ननु मम मते योग्यतासंशये ऽन्वयबोधो भवति, त्वन्मते लिङ्गविशेषणतत्संदेहे कथं स्यादित्यत आह । (११) बाधसंशयेति । तथा च पक्षधर्मीभूतायां लिङ्गव्यक्तौ यस्य विशेषणस्य संशयो बाधसंशयपर्यवसन्नस्तत्संदेहस्य नानुमितिप्रतिबन्धकत्वमुपेयम् । बाधसंशयस्य तदप्रतिबन्धकत्वादित्याहुः ॥ आकाङ्क्षादिकं च वक्ष्यमाणरीत्या संसर्गघटितं बोध्यम् । पराभ्युपगतहेत्वन्तरेणापि तासां ज्ञानं हेतुरित्याह । (१२) किं चेति । यद्यपि योग्यताया एव तथात्वं प्रामाण्यं निर्वहति तथापि परेण तथा ऽङ्गीक्रियत एवेति कृत्वा तथाकृत्म् । ननु तत् त्रयं न तथा, गौरवात्, किं तु आप्लोक्तत्वमेवेत्यत आह । (१३) आप्लोक्तत्वस्येति । भ्रमाद्यभाववत्तुष्टयवतः प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वात्प्रत्वादिति भावः । (१४) एवं चेति । लिङ्गे तथा दर्शनादिति भावः । संसर्गघटितत्वात्तासां कथं

कमिति तासां ज्ञानं हेतुः, (१५) तच्च समभिव्याहारविशेषा (१६) दिनेति ॥ मेवम् । यत्र विमनं जलमित्यश्रुत्वेव नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति श्रूयते तत्राकाङ्क्षादिकमस्ति, (१७) न च नदीकच्छयोः संसर्ग, इति व्यभिचारात् । (१८) अत एव तन्मात्रं न प्रयोजकं प्रामाण्ये । (१९) अथ यावत्समभिव्याहृतेत्यपि लिङ्गविशेषणं, कतिपयपदश्राविणस्तु संसर्गप्रत्ययो लिङ्गाभिमानादिति चेत् । न । (२०) तत्संदेहेऽपि वाक्यार्थावगमात् । तत्र संसर्गभ्रान्तिरिति चेत् । न (२१) अन्यकरणाभावे (२२) पदमेव भ्रान्तिजनकं (२३) तथा चादुष्टं तदेवाभ्रान्तिं जनयत् केन वारणीयम् । असंसर्गाद्यहस्तचेति चेत् । (२४) संसर्गे बाधकाभावात् । अथाप्लोक्तत्वं लिङ्गविशेषणं, ॥

धीरित्यत आह । (१५) तच्चेति । सामान्यतः संसर्गज्ञानात्समभिव्याहारादिना ऽऽकाङ्क्षाज्ञानं, विशेषतः संसर्गसिद्धिः फलमित्यर्थः । (१६) आदिपदवाच्यमात्रोपदेशादि । (१७) न चेति । संसर्ग इत्यनन्तरं तात्पर्यविषय इति शेषस्तत्र संसर्गस्येऽपि विशिष्टाभावसत्त्वाद्युभिवार इति भावः । न चेश्वरतात्पर्यमादाय न दोषः । अजनितान्वयबोधवाक्याभिप्रायेणोक्तेः । तत्रेश्वरतात्पर्याभावात् । तज्ज्ञापनार्थमेवाश्रुत्वेत्युक्तम् । श्रूयतीति चासत्यर्थमुक्तम् । न चैवं तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षाविरहादेव न व्यभिचार इति वाच्यम् । परस्पराकाङ्क्षाविरहेऽप्यश्रुतजनपदेन सहाकाङ्क्षादिसत्त्वेन हेतुसत्त्वात् साध्यस्य च परस्परगर्भत्वेन तत्राभावादिति भावः । हेतावपि यदि परस्पराकाङ्खागर्भत्वमभिमतं तदा वयं त्वित्ययमदोषो बोध्यः । (१८) अत एवेति । तन्मात्रस्य तत्रैवाप्रमाणीभूते शब्दभागे गतत्वादित्यर्थः (१९) अथेति । श्रुतभागमात्रे च न यावत्समभिव्याहृतत्वमिति भावः । (२०) तत्संदेहेपीति । लिङ्गविशेषणस्यानिश्चितस्यागमकत्वादिति भावः । एतच्चापलक्षणम् । उक्तन्यायेनाजनितान्वयबोधे यावत्समभिव्याहृतेऽपि तस्मिन्वाक्ये नदीकच्छपदार्थं व्यभिचार एव । यदि च परस्पराकाङ्क्षा विवक्षिता तदा यावत्समभिव्याहृतेति व्यर्थमित्यपि द्रष्टव्यम् । (२१) अन्येति । विशेषणसंदेहेन लिङ्गाभावादित्यर्थः (२२) पदमेवेति । स्वातन्त्र्येणैवेति शेषः । (२३) तथा चेति । ज्ञानसामान्यसामर्थ्यं भ्रमजननादेव सिद्धमिति दोषाभावकपविशेषणसामर्थ्यां सत्यां प्रमाजननमशक्यापह्नवं, भ्रमेऽपि धर्म्ये प्रमात्वमेवेति भावः । (२४) संसर्ग इति । तथापि तत्स्वीकारे संसर्गोच्छेद इति भावः । अर्थविशेषणत्वमाशङ्क्याह ।

(२५) तदेव वा लिङ्गं, (२६) न च नदीकच्छयोः संसर्गे आप्रोक्तत्वं । (२७) आप्रोक्तत्वं च प्रामाण्ये तन्त्रमिति तद्वतया ज्ञायमानस्य हेतुत्वेन तज्ज्ञानमावश्यकं, व्याप्ति-
मतया ज्ञातस्येव लिङ्गस्य । तदवगमश्च लोके भ्रमाद्य-
मूलकतया महाजनपरिग्रहेण वेदे स्मृतौ वेति चेत् ।
न । यच्च क्वचिदाप्तत्वमनाप्रत्यापि । सर्वत्राप्तत्वमप्रमितम् ।
भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् । प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्व-
माप्तत्वं प्रथमं दुर्यहम् । भ्रमाद्यमूलकत्वस्य प्रवृत्तिसंवादा-
देश्च तद्वाहकस्याज्ञानात् । (२८) प्रवृत्तिश्च संदेहाद-
पि । किं च प्रकृतसंसर्गे ऽयमभ्रान्तेः यथार्थज्ञानवान्वेति
संसर्गमप्रतीत्य ज्ञातुमशक्यम् । वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् ।
(२९) वयं तु ब्रूमः । बाधकप्रमाणाभावे योग्यता, सा
च न लिङ्गविशेषणं, बाधकप्रमामात्रविरहस्य सर्वत्र नि-
श्चेतुमशक्यत्वात् । तत्संशयेपि शब्दादन्वयबोधाच्च ।
शब्दप्रामाण्ये तु योग्यतायाः संशयसाधारणं ज्ञानं प्रयोज-
कमिति शब्दः प्रमाणमिति । (३०) जरन्मीमांसकास्तु
(३१) लोके वक्तृज्ञानानुमानात्तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा
वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवादकत्वं, वेदे तु तदभावात्
स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वमिति वदन्ति । तन्न । वेदे ऋष-
सामयीतो लोकेपि संसर्गप्रत्ययात् । (३२) अन्यथा

(२५) तदेव वेति । (२६) न चेति । तत्राप्तत्वं हि तद्गोचरयथार्थ-
ज्ञानविषयापरिग्रहादिमत्त्वं, न च नदीकच्छयोः संसर्गे वक्तृस्त-
दस्तीत्यर्थः । ननु स्वरूपसद्वेतुत्वाच्चाप्राप्तत्वस्य लिङ्गविशेष-
णत्वमित्यत आह । (२७) आप्रति । ननु यद्याप्तत्वं प्रथमं
दुर्यहं तदा वाक्यात्कथं प्रवृत्तिरित्यत आह (२८) । प्रवृत्ति-
श्चेति । तन्निश्चयस्य शब्दप्रतीतावनङ्गत्वेन तत्संदेहेपि वा-
क्यादर्थप्रतीतौ प्रवृत्तिरूपपत्रतएवेत्यर्थः । एवं योग्यतादीनां
शब्दसहकारित्वभङ्गसङ्ग इत्यपि दूषणं बोध्यम् । (२९) वयं
त्विति । न च बाधसंशयत्वेनास्य न दोषत्वमिति वाच्यम् ।
व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गस्य पक्षे संदिग्धतया पक्षधर्मता-
संदेहेनावश्यमनुमितिसामग्रीवैकल्यादिति भावः । न च तर्का-
दिसाक्षिष्याद्योग्यतानिश्चये ऽनुमानमविकलमिति वाच्यम् ।
तर्काद्यनवतारं तत्संदेहेपि शब्दान्वयबोधस्यानुभाषिकत्वा-
दिति भावः । प्रसङ्गादाह । (३०) जरन्मीमांसकास्त्विति ।
(३१) लोके वक्तृज्ञानेति । प्रभाकरमतस्य दर्शनीयादिति
भावः । (३२) अन्यथेति । वेदे या सामग्री ऋषा सा यदि

ऽनुवादकतापि न स्यात् । (३३) लिङ्गस्य पूर्णत्वेपि
व्याप्तिस्पृतिविलम्बेन तद्विलम्बात् । अनाप्तो व्यभि-
चारात् । वेदतुल्यापि (३४) सामग्री न निश्चायिकेति
चेत् न । (३५) चतुरादेस्तथात्वेन तच्छङ्कायामपि
प्रमापकत्वात् । ज्ञायमानं करणं संदेहे न निश्चा-
यकं लिङ्गवदिति चेत् । न । संशयो हि न
वाक्ये तस्य निश्चयात् । न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये तस्य
तदुत्तरकालीनत्वात् । नाप्राक्तत्वे, तन्निश्चयस्या (३६)
नङ्गत्वात् । ननु लोके आप्रोक्तत्वसंदेहे वाक्यार्थधीर्नेति
तन्निश्चये हेतुस्तथा च वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्य-
त्वयाहकात् (३७) तदुपजीविनोनुमानाद्वाक्यार्थधीरिति
चेत् । न । (३८) वेदे तद्वहितस्यापि सामर्थ्यावधार-
णात् । (३९) तदनिश्चये ऽपि वेदानुकारेण पठ्यमान-
मन्वादिवाक्येष्वपौरुषेयत्वाभिमानिनो गोडमीमांसकस्यार्थ-
निश्चयात् । न चासौ भ्रान्तिर्बाधकाभावात् । (४०) पौरु-
षेयत्वनिश्चयदशायामपि तस्य तथात्वात् । न चासं-
र्गायहमात्रं तत् । अर्थस्य तथाभावेऽप्यसंसर्गायहत्वे (४१)
संसर्गोच्छेदापत्तेः । (४२) न चाप्राक्तत्वनिश्चयरूपकार-

लौकिकशब्दे नास्ति तदा पश्चादपि तस्य प्रत्यायकत्वं न
स्यादित्यनुवादकत्वमेव न स्यादित्यर्थः । ननु वक्तृज्ञानानुमि-
तिसामग्रीपि तत्रास्तीति तदा तदनुमितिरिव किं न स्यादि-
त्यत आह । (३३) लिङ्गस्येति । शब्दानुभवे तु कर्तव्ये त-
स्यापेक्षणीयान्तराभावादित्यर्थः । (३४) सामग्रीति । साम-
ग्रीयोग्यतादिज्ञानकलापः, तच्चा च तथाभूतसाधारणधर्मदर्श-
नात्प्रमापकसंशयाच्च निश्चायिकेति तच्छङ्कापगमार्थमाप्ते-
क्तत्वानुमानमावश्यकमिति भावः । (३५) चतुरादेरिति ।
विरोध्यविषयकसंशयमात्रस्य न प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।
यत्र संशयो न जातस्तत्र नानुवादकतेत्यपि दूषणं बोध्यम् ।
(३६) अनङ्गत्वादिति । तथा चाप्राक्तत्वसंदेहेऽपि न वाक्या-
र्थधीप्रतिबन्धक इति भावः । (३७) तदुपजीवीति । नन्वा-
प्राक्तत्वानुमाने सति शब्दस्य संभूतसामग्रीकतया न तदनु-
मानावसर इति चेत्, न । तदा योग्यताद्यप्रतिसंधाने कदा
चित्तथा संभवादिति भावः । (३८) वेद इति । त्वययइति
शेषः । लौकिके तथात्वमित्यत आह । (३९) तदिति । (४०)
पौरुषेयत्वेति । तथा सति प्रतीत्योर्वलसंशयमनुभूयेति भावः ।
(४१) संसर्गेति । प्रमाणाभावादित्यर्थः । (४२) न चाप्राक्त-

संवाधात् संसर्गज्ञानबाधः । (४३) व्यभिचारेण हेतुता-
यामेव बाधात् । (४४) लौकिकत्वेन ज्ञाते तदङ्गमि-
ति चेत् । न । (४५) मानाभावात् । (४६) वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वेन लिङ्गाभावेन तद्वृत्तिसंभवात् । ननु अनाप्रो-
क्तत्वशङ्काव्युदासो ऽङ्गं, स च वेदे ऽपौरुषेयत्वनिश्चयात्,
लोके चाप्रोक्तत्वावधारणादिति चेत् । न । तस्या (४७)
शक्यत्वात् । यदि चापौरुषेयत्वनिश्चये सत्येव वेदाद-
र्थनिश्चयः, तदा (४८) दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सत्या-
काङ्क्षादिमत्पदस्मारित्वेन वेदे पदार्थसंसर्गसिद्धिरस्त्विति
वेदोप्यनुवादकः स्यात् । तदुक्तम् ।

“व्यस्तपुंदूषणाशङ्केः स्मारितत्वात्पदेरमी ।

अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत्कुतः” ॥

इति । (४९) न चेवं शब्दस्य प्रमाणत्वमपि । अनुमा-
नादेव वाक्यार्थः (५०) प्रमोपपत्तेरिति ॥

त्वेति । न चाप्रोक्तत्वज्ञानेत्यर्थः । (४३) व्यभिचारेणेति । वेदा-
नुकारस्य ते तं विनापि शाब्दानुभवस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ।
(४४) लौकिकत्वेनेति । तथा च नोक्तव्यभिचार इति भावः ।
(४५) मानेति । सामान्यसामयीत एव कार्यसंभवादित्यर्थः ।
नन्वन्वयाद्यनुविधानमेव मानमित्यत आह । (४६) वाक्येति ।
तथा च तदेव नास्तीति भावः । (४७) अशक्यत्वादिति ।
वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति भावः । अत्र यत्र शङ्का न जाता तत्र
नानुवादकत्वमित्यपि बोध्यम् । (४८) दोषवदिति । सत्यन्तं
व्यर्थमिति चेत् । हेतुद्वये तात्पर्यात् । अत एव व्यस्तपुंदूष-
णाशङ्कैरित्यत्र तदेव विभावयिष्यतीति । न चाद्यहेतोर्विसं-
वादिशुक्लाव्ये व्यभिचारः । दोषवत्पुरुषाप्रणीतसत्तात्पर्यक-
पदस्मारितत्वस्याद्यहेत्वर्थत्वात् । अत एव विशिष्टहेतुज्ञान-
काले शब्दस्य संभृतसामयीकतया शाब्दबोधः स्यादनुमितिः,
व्याप्तिस्मृत्यादिविलम्बादित्यपास्तम् । एकहेत्वर्थज्ञाने ऽपर-
हेत्वर्थज्ञानानावश्यकत्वेनातथात्वात् । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह ।
(४९) नचैवमिति । वेदेपि चेदुक्तानुमानादेव संसर्गसिद्धिस्तदा
शब्दविधया बोधकत्वमेव दुष्कल्पम्, मानाभावादित्यर्थः ।
यदि च व्याख्यादिप्रतिसंधानं विनापि वेदादर्थप्रत्ययस्तदा लौ-
किकस्यलेपि तुल्यमिति भावः । अत्र यत्रावैदिकत्वाभिमानस्तत्र
वैदिकत्वेप्यनुवादकत्वं दुष्परिहरमिति बोध्यम् । (५०) प्रमे-
ति । न चेवं गुणजन्यत्वस्वीकारापत्तिः, दोषाभावत्वेनोक्तस्य
प्रयोजकत्वस्वीकारादिति भावः । तदेकदेशिमतेनोक्तमित्य-

प्राभाकरास्तु व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तमव्यभिचार्यनुगतं
प्रमाप्रयोजकमुपेयम् । यदभावादनप्रोक्तवाक्यादप्रमा ।
अन्यथा कार्यवैचित्र्यं न स्यात् । तच्च (५१) ज्ञातमुप-
युज्यते । (५२) ज्ञायमानकरणे (५३) ज्ञानोपयोगि (५४)

व्याहुः । (५१) ज्ञातमुपयुज्यतरिति । ज्ञातं सत्त्वाधिकरणी-
भूतप्रमाणजन्यज्ञानजनकमित्यर्थः । (५२) ज्ञायमानेति । अत्र
सप्तमीबलेन ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वं लभ्यते । तच्च पिताद-
भावे चतुरादिनिष्ठे व्यभिचारवारणायोगात्तम् । धूमविशेष-
त्वादौ व्यभिचारवारणाय (५३) ज्ञातोपयोगीति । शाब्दा-
दिभ्रमजनके शब्दादिनिष्ठदोषे व्यभिचारवारणाय (५४)
व्यभिचारिवैलक्षण्येति । व्यभिचारिवैलक्षण्यं च यदभावप्रयुक्तः
क्व चिद्वस्तुतदेव विवक्षितं, तेन वृष्टान्तयोर्न साधनवैकल्यम् ।
यद्वा भ्रममात्रनिष्ठकार्यताप्रतियोगिककारणतान्नयत्वं तद्वि-
वक्षितम् । यदि सत्यपरामर्शोपि विषयविषयिभावसंबन्धेन
करणनिष्ठ एव तदा तज्ज्ञानभिन्नत्वेन हेतुर्विशेषणीय इत्याहुः ।
तच्चिन्त्यम् । शाब्दभ्रमजनकस्य भ्रमादिदोषचतुष्टयस्य शब्द-
निष्ठत्वाभावात् । सहकारितामात्रेण कथं चित् परम्परासंब-
न्धेन तच्चिष्ठत्वविषयतायामात्मनः संयोगविशेषादौ पक्षतायां
च व्यभिचारात् । मनसो ऽपि कदाचिल्लिङ्गत्वेन ज्ञायमान-
करणनिष्ठतया मनःसंयोगविशेषे सर्वथा व्यभिचाराच्च । किं
च यदभावप्रयुक्तो भ्रम इत्यत्र यदभावे सति भ्रम इत्येव
विवक्षितं यदभावप्रयोज्यो भ्रम इति वा । आद्ये शब्ददोषे
व्यभिचारतादवस्थमेव । तदन्यतराभावे सति कदा चिद्
भ्रमात् । अन्ये साधनवैकल्यमेव । शक्तिविरहस्य भ्रमाप्रयो-
जकत्वात् । योग्यताविरहस्यैव तथात्वात् । योग्यतासत्त्वे
शक्तिभ्रमेणापि भ्रमासंभवात् ॥ यत्तु ज्ञायमानकरणनिष्ठज्ञा-
तोपयोगित्वमबाधितत्वासत्यतिपक्षितत्वादौ व्यभिचारीति
व्यभिचारिवैलक्षण्यपदम् । तदर्थंस्वाभासव्यावृत्तत्वमेव । अ-
बाधितत्वादि न तथा । बाधादौ सति भ्रमस्याप्यभावा-
दिति ॥ तदपि चिन्त्यम् । अबाधितत्वं हि साध्याभावनि-
श्चयविरहो वा, निश्चितसाध्याभाववत्पक्षकत्वाभावो वा ।
नाद्यः । तस्यात्मनिष्ठत्वेन ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वाभावाद्,
आद्यपदेनैव तद्वारणात् । नान्यः । तस्य ज्ञानोपयोगिनिष्ठा-
भावेन द्वितीयपदेनैव तद्वारणात् । नहि निश्चितसाध्याभा-
ववत्पक्षकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं, येन प्रतिबन्धकाभाव-
त्वेन तस्य ज्ञानोपयोगित्वं स्यात् । किं तु साधवेन पक्षे साध्या-
भावनिश्चयमात्रस्यैव प्रतिबन्धकतया तदभावस्यैव तच्चात्-
मिति । तस्माद्व्यभिचारिव्यावृत्तत्वमप्रमाणव्यावृत्तत्वं प्रमाव-

व्यभिचारिवेलक्षण्यत्वात्, (५५) प्रमाहेतुत्वाद्वा, व्या-
घ्रित्, शब्दशक्तिषु । (५६) अन्यथा शाब्दाभा-
षोक्तेदप्रसङ्गः । (५७) न चाप्रोक्तत्वं तथा । संवादा-
त्प्रमाणे शुक्रोदीरिते भ्रान्तप्रतारकसंवादिवाक्ये वेदे च
तदभावात् । (५८) आप्रोक्तत्वानुमाने व्यभिचारिव्यावृ-
त्तलिङ्गाभावाच्च । भावे वा तद्वत् एव शब्दस्य प्रत्याय-
कत्वात् । एतेनाप्रमाहेतुत्वं न भ्रमप्रमादविप्रलिप्सा-र-
क्षापाटवानां परस्परं व्यभिचाराद्, मिलितस्याव्यापक-
त्वात् । किं त्वाप्रोक्तत्वाभावस्याप्रमाहेतुत्वं तदभावस्तु
आप्रोक्तत्वं प्रमाहेतुरित्यपास्तम् । आप्रोक्तत्वस्य प्रथमं

वृत्तित्वमिति यावत् । तथा च ज्ञायमानकरणजन्यज्ञानासा-
धारणसहकारित्वे सति प्रमाणवृत्तित्वादिति हेत्वर्थः । अत्र
च भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षं व्यभिचारवारणाय जन्यान्तम् ।
मनोयोगे तद्वारणायासाधारणेति । पक्षतायां तद्वारणायान्य-
पदम् । तस्याः सिद्धाभावरूपाया आत्मनिष्ठत्वेनातथात्वात् ।
शब्ददोषे भ्रमादावत एव न व्यभिचारः । न चैवं पक्षीभूत-
तात्पर्यस्यापीच्छारूपतया ऽऽत्मवृत्तित्वादसिद्धिरिति वाच्यम् ।
तस्य यथार्थतात्पर्यकत्वरूपस्यैव शब्दनिष्ठस्यापि निर्वचनात् ।
ज्ञानभिन्नत्वेनापि हेतुर्विशेषणीयः, तेन न व्यभिचारः परा-
मर्शादौ । विषयतातिरिक्तसंबन्धेन तद्वृत्तित्वं वा विवक्षित-
मित्यन्ये ॥ (५५) प्रमाहेतुत्वादिति । अत्रापि ज्ञायमानकरण-
इति बोध्यम् । एवं च विषयतातिरिक्तसंबन्धेन ज्ञायमानकर-
णनिष्ठत्वे सति ज्ञायमानकरणजन्यप्रमाहेतुत्वादित्यर्थः । प्र-
माहेतुत्वं च प्रमामात्रनिष्ठकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रय-
त्वमिति मनोयोगादौ न व्यभिचारः । यथार्थपरामर्शं व्यभि-
चारवारणाय सत्यन्तम् । भूयोऽवयवेन्द्रियसंनिकर्षं व्यभिचार-
वारणाय जन्यान्तम् । इन्द्रियस्यापि कदाचिल्लिङ्गतया त-
स्यापि ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वात् । अत्र च हेतौ पक्षधर्मता-
दिसहकृतव्याप्यादेर्दृष्टान्तत्वं बोध्यम् । विपक्षबाधकमाह
(५६) अन्यथेति । वस्तुतस्तस्य तत्राभावादिति भावः ।
यद्यपि लाघवात् तत्स्वरूपसदेव हेतुस्तु, शाब्दाभासे तु
तदभावः प्रयोजकः, न तु तज्ज्ञानं गौरवात्, यदभावादप्रमे-
त्यादिना परस्य तथैवाभिधानात्, तथापि तद्वृत्तिरेकनिश्चयस्य
शब्दबोधप्रतिबन्धकत्वं न स्यात् । यच्चिश्चयस्य यत्र हेतुत्वं
तद्वृत्तिरेकनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति विपक्षबाधकमत्र
द्रष्टव्यम् । परिशेषयितुमाह । (५७) न चेति । ईश्वरस्या-
नङ्गीकारादिति भावः । अभ्युपेत्याह । (५८) आप्रोक्तत्वेति ।

लिङ्गभावेन गृहीतुमशक्यत्वात् । अत एव (५९) व्य-
भिचारशङ्काविरहे हेतुः । सा च लोके प्रमादिमूले-
त्याप्रोक्तत्वानुमानाद्विच्छिद्यते । (६०) वेदे चापौरुषेय-
त्वनिश्चयेनेति निरस्तम् । अभिमतवाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन
साध्याप्रसिद्धेः । (६१) वेदे सद्दोषपुरुषाप्रणेतृपदस्मारित-
त्वेन संसर्गसिद्धेरनुवादकतापत्तेश्च । (६२) नापि दोषाभा-
वः । भ्रान्तप्रतारकवाक्यजन्यज्ञाने प्रत्यक्षेण गृहीतसंवा-
दे तदभावात् । दोषाभावस्य हेतुत्वात् । तत्र वाक्यं
मूकमेव, व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादिति चेत् । न । अनुभवा-
पलापात् । (६३) तद्वृत्तित्वे विवादात् । (६४) वेदे
ऽप्यनुवादकतापत्तेश्च । (६५) किं च दोषाभावस्य प्रमा-
हेतुत्वे ऽप्रमायां दोषः कारणं (६६) तस्य च हेतुत्वे
प्रत्येकं व्यभिचारः । मिलितस्य तत्त्वे एकस्मादप्रमा न
स्यात् । भ्रमादीनां प्रत्येकं (६७) दोषत्वे ऽननुगमः,
मिलितस्य तु (६८) तत्त्वे एकस्मादप्रमानुदयप्रसङ्गः ।
तस्मा (६९) लाघवाद्यथार्थतात्पर्यकत्वं शाब्दप्रमाप्रयो-
जकं, (७०) तच्च यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वं लो-

(५९) व्यभिचारशङ्केति । बाधितार्थकत्वशङ्काविरह इत्यर्थः ।
(६०) वेदे चेति । तथा चाप्रत्यक्षस्य संसर्गघटितत्वालोके ऽनु-
वादकं, वेदे चाननुवादकत्वमिति भावः । (६१) वेदइति ।
जरन्मीमांसकपक्षवदिति ध्येयम् । एतच्चोपलक्षणम् । यत्र
लोके स्वतःसिद्धशङ्काविरहस्तत्रानुवादकतापत्तेश्चेत्यपि द्रष्ट-
व्यम् । (६२) नापीति । तथा च ज्ञातस्य तस्योपयोगित्वे
निर्दोषपदस्मारितत्वेन लोके संसर्गसिद्धेरनुवादकत्वमिति भा-
वः । ननु सर्वसिद्धकारणाभावे ऽनुभव एव न तादृश इत्यत
आह । (६३) तद्वृत्तित्वइति । एतच्चोपलक्षणम् । अतीन्द्रि-
यार्थं मूकत्वे व्यवहारानुपपत्तिः, शुकादिविसंवादिवाक्ये ऽति-
प्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् । (६४) वेदे ऽपीति । लोकवदिति
शेषः । दोषान्तरमाह । (६५) किं चेति । (६६) तस्य चेति ।
भ्रमादेर्दोषस्येत्यर्थः । (६७) दोषत्वइति । पूर्वं प्रत्येकं मिलि-
तस्य वा हेतुत्वमात्रं विकल्पितमत्र दोषत्वमपि विकल्पित-
मित्यपौनस्त्यम् । यद्यपि प्रत्येकमपि दोषत्वेनानुगतेन रूपेण
तद्वृत्तित्वेनानुगमः, न वैकस्मादप्रमानुदयप्रसङ्गः, तथापि भ्रमा-
द्यनुगतं दोषत्वमसिद्धम् । शाब्दभ्रमजनकत्वादिना तच्चिर्व-
चने चात्माश्रयः, विसंवादिशुक्रवाक्ये व्यभिचारश्चेति दूषणं
द्रष्टव्यम् । (६८) तत्त्वे । दोषत्वे । (६९) लाघवादिति ।
भ्रमाद्यभावापत्तयेदं बोध्यम् । (७०) तच्चेति । ननु यथार्थ-

कवेदसाधारणं, तदभावादप्रमा, स एष दोषः ।

ज्ञानप्रयोजनकत्वं यदि तत्प्रतीतिजननोपहितत्वं तदा तस्यैव तज्जनकत्वे आत्माश्रयः, तज्ज्ञानस्य तज्जनकत्वे अन्योन्याश्रयः, यदि च तत्प्रतीतिजननस्वरूपयोग्यत्वं तद्विवक्षितं तदा ऽवच्छेदकज्ञानं विना तज्ज्ञानमशक्यमित्यनुगतमवच्छेदकं वाच्यम्, तत्सत्त्वे तदेवास्तु किमनेनेति चेत् । अत्र वदन्ति । स्वरूपयोग्यत्वमेव विवक्षितम् । तच्च यथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमेव । पूर्वपूर्वाध्यापकेच्छामादाय वेदेपि तत्संभवात् । अत एव प्रीमांसकमते वक्ष्यति । “तदिच्छया तदुच्चारणमेव हि तत्परत्वं लोकवेदसाधारणम्, सा चेच्छा स्वतन्त्रा परतन्त्रा वेति न कश्चिद्विशेषः” इति । तच्चिन्त्यम् । नित्यानुमेयवेदे तदभावात् । न च तत्रान्यैव सामयीति वाच्यम् । शुकादिवाक्ये तथापि तदसंभवात् । अर्थज्ञानं विनोच्चरितवेदे तदभावाच्च । न च तज्ज्ञातीयत्वात्तत्र प्रामाण्यमिति वाच्यम् । एवं ह्यन्यपरादन्यान्वयबोधो ऽपि प्रामाण्यं स्यात् । तज्ज्ञातीयस्य कदाचित्तदिच्छया ऽप्युच्चरितत्वात् । न चेष्टापत्तिः । अयिमन्यविरोधात् । दैववशसंपत्ते तावत्पदज्ञानमात्रादपूर्वशुकादिवाक्ये तज्ज्ञातीयत्वस्याप्यभावाच्च । न चान्यघटाभिप्रायिकवाक्यवत्तदप्रमाणमेवेति वाच्यम् । तस्य तात्पर्यविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादस्य चातथात्वात् । अत एव शुकादीत्यादिना संवादिशुकादिवाक्यस्य सामान्यत एव प्रामाण्यमिति विभावयिष्यति । यदि चेच्छागर्भत्वशून्यं योग्यतावच्छेदकत्वं निर्वाच्यं, तथाप्ययिमन्यविरोध इति ॥ यस्तु स्वविरोध्यभिप्रायापूर्वकवाक्यप्रतिपादकवाक्यार्थयथार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वं विवक्षितं, स च विशिष्टाभाव उभयथा तात्पर्यसामान्याभावे तद्विषयतात्पर्यं वा ऽविशिष्ट इति । तदपि चिन्त्यम् । अयिमन्यपर्यालोचनया विनिगमनादिप्रयोजकज्ञानविषयस्यैव तत्त्वेन पराभिमतत्वात् । अस्य चातथात्वात् । तदभिप्रायपूर्वकत्वज्ञानं विना विनिगमनादसंभवात् । एतद्वृहस्य अभिप्रायापूर्वकत्वेपि पर्यवसानात् ॥ यदपि यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वं लोकवेदयोः सामान्यसामयी । लोके वाक्यार्थप्रतिपादनेच्छा विशेषसामयी । अत एवेत्यादियन्यस्तु सामान्यसामय्यां सत्यामपि विशेषसामय्यभावपर इति । तदपि चिन्त्यम् । अर्थज्ञानं विना बालाद्युच्चरितसंवादिलौकिकवाक्ये विशेषसामयीविरहेण प्रामाण्याभावापत्तेः ॥ अत्राहुः । शुक्बालादिभिरे लौकिके यथार्थवाक्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम् । वेदे वेदत्वादि, शुक्बालादिवाक्ये ऽबाधितत्वादि, नानैव प्रयोजकम् । एवं चानुगमेप्येकशक्तिमत्त्वेनानुगमाच्चादौष इति ॥ वस्तुतस्तु यथार्थवाक्यार्थ-

(७१) नहि जात्यैव कश्चिदोषः । (७२) तद्विघातकत्वाच्च भ्रमादीनां दोषत्वम् । (७३) अत एव भ्रान्तप्रतारकवाक्यं शुकादिवाक्यं च प्रमाणं, संवादात् । (७४) अत एव अन्यगृहवर्तिघटाभिप्रायेण गृहे घटोस्तीत्युक्ते यच्च घटान्तरं दृष्ट्वा तमानयति तच्चान्यपरत्वाच्छब्दो (७५) न प्रमाणम् । (७६) व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादेव । (७७) यष्टीः प्रवेशयेति च मुख्यार्थबोधे न प्रमाणम् । यत्परः शब्दः स शब्दार्थो यत इति न्यायात् । (७८) तच्च तात्पर्यं ज्ञातमुपयुज्यते । ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यात्, व्याप्तिवत्, शब्दशक्तिवत् । अन्यथा ऽन्यपरादन्यान्वयबोधो न स्यादिति शाब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः । (७९) तद्वृत्ताच्च (८०) शाब्दभ्रमः । अत एव यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा नानार्थे विनिगमना च । तयोस्तात्पर्यग्रहमूलकत्वात् । यदि च यच्च वास्तवं तात्पर्यं तं

प्रतीतिस्वरूपयोग्यत्वमेव तद्विवक्षितम् । तदवच्छेदकं वा बाधितार्थकत्वादि लोकवेदशुकादिसाधारणम् । तच्च सामान्यसामयी । विशेषसामयी च शुक्बालादिभिरेलौकिकवाक्यत्वावच्छेदेन तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं, तदभिप्रायेणायिमन्यो बोध्यः । (७१) नहीति । नहि दोषत्वज्ञातिमान्कश्चित्पदार्थो ऽप्रमाहेतुः, किं तु यस्यैव तद्वृत्तुत्वे प्रमाणं तस्यैव दोषत्वमिति तदभाव एव दोष इत्यर्थः । नन्वेवं भ्रमादीनां कथं दोषत्वव्यवहार इत्यत आह । (७२) तद्विघातेति । औपचारिको व्यवहार इति भावः । तद्विघातकत्वं च क्वचित्काभिप्रायेण । (७३) अत एवेति । यत एव भ्रमादिदोषेषुक्तसामयीत्यर्थः । (७४) अत एवेति । लौकिकवाक्यविशेषे यत एव विशेषसामयीत्यर्थः । (७५) न प्रामाण्यमिति । तज्ज्ञानजनकमित्यर्थः । तर्हि कथं व्यवहार इत्यत आह । (७६) व्यवहार इति । एतच्च यच्च तात्पर्यभ्रमो न ज्ञातस्तदभिप्रायेण बोध्यम् । अन्यथा ऽन्यपरादित्यादिना तद्वृत्ताच्छाब्दभ्रमाङ्गीकारादत्रापि तत्संभवे प्रत्यक्षात्तद्व्यवहारोपवर्णनमसङ्गतं स्यादिति । (७७) यष्टीरित्यत्राप्यत एवेत्यनुवक्ष्यते । पूर्वस्वरूपमनवधार्यैव तज्ज्ञानस्य प्रयोजकत्वमुक्तम् । इदानीं स्वरूपमवधार्य विशिष्यानुवदति । (७८) तच्चेति । न चैवं पूर्वं तदभिधानवैफल्यम्, आप्तोक्तत्वादिनिरासस्य तत्फलत्वादिति भावः । (७९) तदभ्रमात् । तात्पर्यासंसर्गावहात् । (८०) शाब्दभ्रमः । शाब्दासंसर्गावहः । परमते ऽन्यथाख्यात्यनङ्गीकारात् । यद्यपि तात्पर्यग्रहरूपकारणबाधादन्य-

शब्दो बोधयति, (८१) तदा लक्षणायां मुख्यार्थेन्ययानुपपत्त्युपयोगो न स्यात् । अत एव पचतीत्युक्ते ऽन्योक्तेन स्वयं स्मृतेन वा कलायपदेनोपस्थितेन कलायं पचतीत्यन्यबोधो न भवति । (८२) तात्पर्यानिश्चयात् । (८३) न च तात्पर्यग्राहकप्रकरणादेः प्राथम्यादावश्यकत्वाच्च शब्दसङ्कोचिता, न तु तात्पर्यग्रहस्येति वाच्यम् । तेषां (८४) मननुगतत्वेन परस्परव्यभिचारादहेतुत्वात् । तात्पर्यग्राहकता त्वननुगतानामपि व्याप्यत्वाद् धूमादीनामिव । (८५) तच्च तात्पर्यं वेदे न्यायगम्यम् । (८६) यत्र न्यायात्तात्पर्यमवधार्यते स वेदार्थः । (८७) लोके च न केवलं न्यायानुसारि तात्पर्यमिति न न्यायगम्यं, किं तु (८८) पुमभिप्रायनियन्त्रितम् । न्यायाविषयेपि

येत्यादावप्यसंसर्गायह एव, तथापि तत्राविद्यमानासंसर्गायहो ऽत्र च विद्यमानासंसर्गायह इति विशेषः । (८९) तदेति । मुख्यार्थेन्ययानुपपत्तिज्ञानस्य तत्र लक्ष्यगोचरतात्पर्यग्राहकत्वेनैवोपयिकत्वादिति भावः । (९०) तात्पर्येति । न च स-प्रविद्याहारविशेषाभावाच्चैवमिति वाच्यम् । तात्पर्यनिश्चये तस्मादेवान्वयबोधदर्शनादिति भावः । (९१) न चेति । तात्पर्यसंदेहादौ न प्रतिबन्धः तत्संशयाभावोपि वा हेतुरित्यभिमानवतः शङ्क्यम् । (९२) अननुगतत्वेनेति । तात्पर्यव्याप्यत्वेन त्वनुगमे लाघवासात्पर्यमेव तथेति । भावः । यथा लोकेनुवादकत्वं न तथा वेदे इति दर्शयति । (९३) तच्चेत्यादिना । न्यायस्तर्कः । कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ सर्वोपादानाशक्यत्वेन बहुवचनस्य प्रथमोपस्थितत्वाच्चित्त्वमात्रमर्थे इत्येवमादिरूपः । लाघवपुरस्कारप्रवृत्तं प्रमाणं न्याय इत्यन्ये । (९४) यत्रेति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थो यत इत्यर्थः । तथा चोक्तस्थले चित्त्वमेवार्थो न तु चतुष्पादोति भावः । (९५) लोके चेति । कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ चतुष्पादावपि लौकिकतात्पर्यसंभवादिति भावः । ननु वेदेपि न्यायाविषये तात्पर्यशङ्का कुतो न भवतीति चेन्न । तात्पर्यं यदाभिप्रायस्तदा वक्तुर्भावादित्युत्तरम् । यदि च तत्प्रतीतिप्रयोजनकत्वं तदा स्वभावादित्युत्तरम् । अयमेव हि वेदस्य स्वभावो यत्लाघवाद्युपहितएव विषये प्रतीतिं जनयति, न तु गौरवादियस्ते, यथा प्रत्यक्षानुमानादाविति भावः । ईश्वराभ्युपगमेपि न्यायविषय एव तदभिप्रायो ऽभ्युपेयः । अन्यथा लोकवदन्यस्य तदभिप्रायग्राहकप्रमाणस्याभावात्तात्पर्यानवसाये वेदात्मवृत्तिर्न स्यादिति ध्येयम् । (९६) पुमभिप्रायनियन्त्रितम् । य-

पुरुषेच्छाविषये प्रतीतिजनकत्वात् पुंश्वचसाम् । (९७) वक्ता च परकीयवाक्यार्थज्ञानोत्पादनेच्छया वाक्यं रचयति । सा चेच्छा वक्तुर्यदि यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विका भवति तदैव परं तदुच्चारणस्य पुमभिप्रेतयथार्थज्ञानपरत्वं । (९८) यथार्थज्ञापनेच्छाव्याप्यं निर्वहतीति वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानवत्त्वमविज्ञाय यथार्थप्रतीतिपरत्वं ज्ञातुं न शक्यत इति प्रथमः (९९) माप्रवाक्याद् वक्तृज्ञानानुमानपूर्वकमर्थतथात्वमनुसंधाय यथार्थतात्पर्यनिश्चयः ॥ अनुमानं च इदं वाक्यं भमादिविशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं (१००) वाक्यत्वादिति । ततो (१०१) भमादिनिरासे सति परिशेषाद् वाक्यार्थज्ञानानुमानम् । अयं वक्ता स्वप्रयुक्त-

यार्थप्रतीतिप्रयोजकत्वमित्यर्थः । लोके ऽनुवादकत्वनिर्वाहार्थं भूमिमारचयति । (१०२) वक्ता चेति । तदैव परं तदुच्चारणस्य तादृशज्ञानपरत्वं निर्वहति । अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह । (१०३) यथार्थज्ञापनेच्छाव्याप्यमिति । यतस्तादृशेच्छाव्याप्यं ततस्तां विना न निर्वहति । व्यापकं विना व्याप्याभावात् । तादृशेच्छा च यथार्थज्ञानव्याप्यतया तद्विना न निर्वहतीति यथार्थज्ञानानुमानमिति भावः । ननु व्यापकं विना व्याप्यसत्त्वेपि व्यापकज्ञानं विना न व्याप्यज्ञानमिति नास्ति, वज्रग्रहे ऽपि धूमग्रहात्, एवं च यथार्थज्ञानवत्तामविज्ञायापि तज्ज्ञातुं शक्यत एवेति चेत् । अत्र वदन्ति । वाक्यार्थस्याबाधितत्वसंशये सत्युत्पन्नमपि यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानमप्रामाण्यशङ्काक्रान्तं स्वकार्याक्षममिति वाक्यमूलभूतवाक्यार्थज्ञानस्य याथार्थ्यानुमाने तत्र बाधितत्वशङ्काविरहात्तज्ज्ञाने ऽपि प्रामाण्यशङ्का न भवति । वेदे तु वेदार्थत्वेनैवाबाधितत्वनिश्चयेन न तच्छङ्केति न तदनुसरणमिति ॥ वस्तुतस्त्यबाधितार्थकत्वं तादृशप्रतीतिजनकतावच्छेदकमित्युक्तम् । वाक्यार्थस्य बाधितत्वसंशये ऽवच्छेदकसंशयाच्च तच्चिश्चय इति स्वसमानविषयकवाक्यार्थज्ञाने याथार्थ्यानुमाने सति न तत्संशयः । वेदे तु वेदत्वनेवाबाधितार्थकत्वनिश्चयः । अत एव वक्ष्यति “अर्थतथात्वमनुसंधाये”ति । (१०४) आप्तवाक्यादिति । भमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वादित्यर्थः । यद्वा ऽऽप्नोक्तत्वे सतीत्यादिवक्ष्यमाणहेत्वभिप्रायेणेदम् । (१०५) वाक्यत्वादिति । वाक्यार्थज्ञानपूर्वकवाक्यत्वादित्यर्थः । (१०६) भमादीति । नायमत्र भ्रान्तः । प्रमाद्रीवास्वभ्यस्तवाक्यार्थत्वात् । न प्रतारकः । साधुत्वात् । नाप्यपटुकरणः । अवहितत्वादित्यादिनेति शेषः ।

वाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् (६४) भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वाद्, (६५) अहमिव । न त्वाप्रत्वात् साध्याविशेषात् । (६६) तत एते पदार्था यथोचितसंसर्गवन्तः, (६७) यथार्थज्ञानविषयत्वाद्, आप्रोक्तपदस्मारित्वाद् वा, मनुक्तपदार्थवदिति । ननु वक्तृज्ञानविशेषोऽनुमेयः, ज्ञाने चार्थ एव विशेषो नत्वर्थाधीनोऽन्यः, अर्थेनैव विशेष (६८) इत्योपचारिकी तृतीया, तथा च वाक्यार्थज्ञानविशेषोऽनुमेयः, तस्य चाप्रसिद्ध्या न व्याप्तिरहः, अत एवास्मिन् वाक्ये ऽयमभ्रान्त आप्रो वेति ज्ञातुमशक्यमिति शब्द एव तमर्थं बोधयेदिति चेत्, न । तात्पर्यावधारणार्थं त्वयापि अशाब्दा एव संसर्गविशेषप्रतीतिरभ्युपेयत्वात् । अन्यथा क्व तात्पर्यनिरूपणम् (६९) अत एवाप्रोक्तत्वभ्रमाद्यजन्यत्वनिरूपणमपि सुकरम् । शाब्दं तु संसर्गज्ञानं प्रथमं न भवति । ज्ञानान्तरं भवत्येव । न चेवं शब्दो न प्रमाणं, तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेरिति वाच्यम् । तवापि तुल्यत्वात् । ननु तथापि कथमर्थसिद्धिः, विशेषेण व्याप्यगृह्यादिति

(६४) भ्रमेति । भ्रमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वादित्यर्थः । एतद्वेतुसिद्धार्थं पूर्वानुमानमिति ध्येयम् । यो भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्ता स तदर्थयथार्थज्ञानवानिति सामान्यव्याप्तौ दृष्टान्तमाह । (६५) अहमिवेति । (६६) तत इति । न च पूर्वानुमानादेव संसर्गसिद्धिरतो व्यर्थमिदमनुमानमिति वाच्यम् । कार्येण हि कारणानुमाने ऽकारणीभूतस्य तत्संसर्गस्याविषयत्वमिति परसिद्धान्तावष्टम्भेनैदम् । अत एव स्मृतिः स्मृत्यर्थानुभवजनकवेदमूलेत्यनुमाने स्मृत्यर्थस्य न विषयत्वमिति वक्ष्यति । अत एव सिद्धान्तभेदेनोपसंहारे विकल्पेनाभिधानं ज्ञानावच्छेदकतया तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वेतीत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु कार्येण कारणमात्रानुमाने धूमेन वज्रानुमाने वह्नित्वादिकमपि न भासेत । व्यापकतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया वा तज्ज्ञाने संसर्गस्यापि तथात्वेन प्रकृते तद्वानमविबुद्धमिति न तत्सिद्धान्तो युक्तिसह इति स्वातन्त्र्येण संसर्गसिद्धार्थमिदमित्यन्ये ॥ (६७) यथार्थज्ञानविषयत्वात् । यथार्थसंसर्गज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । (६८) औपचारिकीति । ननु सुखिभक्तावुपचारो ऽव्युत्पन्न इति चेत् । औपचारिकपदसंबन्धमात्रेणौपचारिकपदप्रयोगात् । तथाचार्थज्ञानपरो ऽर्थशब्दो विशेषज्ञानपरो विशेषशब्दो वेत्याशयादित्याहुः । (६९) अत एवेति । तथा च हेत्वसिद्धिरपीति

चेत् । यथा यो यच्च प्रवर्तते स त(१००) ज्ञानातीति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने पाकादौ प्रवृत्तिदर्शनात् पाकविषयकार्यताज्ञानानुमानं यथा च चेष्टाविशेषदर्शनादृशसंख्याभिप्रायमात्रज्ञाने घटे तच्चेष्टादर्शनाद् घटे दशत्वज्ञानं (१) तथा सामान्यतो व्याप्या ऽत्रापि विशेषसिद्धिः । (२) यद्वा इदं वाक्यं साकाङ्क्षेतदर्थविषयकैकज्ञानहेतुकम् । आप्रोक्तत्वे सत्येतदर्थप्रतिपादकत्वात् (३) मद्वाक्यवत् । तत एते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः, (४) साकाङ्क्षत्वे सत्येकज्ञानविषयत्वात् । सत्यरजतज्ञानविषयवत् । एवं वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञाने ऽनुमिते प्रकरणादिना वक्तृभिप्रेतयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं ततो वेदतुल्यतया शब्दादर्थप्रत्यय इत्यनुवादकः शब्दः । वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थस्य प्रागेव सिद्धेः ।

भावः । (१००) ज्ञानातीति । कार्यतयेति शेषः । (१) तथा सामान्यत इति । पक्षधर्मताबलादिति भावः । पुरुषभेदेन व्यवस्थितं विकल्पमाह (२) यद्वेति । साकाङ्क्षत्वमगृहीतासंसर्गत्वम्, तथा च परस्य तादृशज्ञानमेष विशिष्टज्ञानं, तदेव च प्रमेति एतदर्थविषयकप्रभाहेतुकमिति पर्यवसितो ऽर्थः । आप्रोक्तत्वं च भ्रमाद्यजन्यत्वं, न तु यथार्थज्ञानवदुक्तत्वं, साध्याविशेषादविमर्शवैयर्थ्याच्च । एवं च शुकादिवाक्ये व्यभिचारवारणाय तदुपादानम् । तदपि यथाश्रुतं व्यभिचार्येव तथाप्येतदर्थप्रतिपिपादयिषाप्रयुक्तत्वादिति विवक्षितमिति नोक्तदोषः । सामान्यव्याप्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह । (३) मद्वाक्यवदिति । (४) साकाङ्क्षेति । विशिष्टज्ञानविषयत्वादित्यर्थः ॥

॥ अथ गोपालजीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ षष्ठसर्गारम्भः ॥

संचोभं सकलगुरुप्राप्तजातं
संप्राप्य प्रबलमुदञ्चूर्मिरुद्धेः ।
ह्वेलाम्बुज्वलितबृहद्गुःशताध्वा
सर्पस्य हृद उपकूलमुत्सर्प ॥ १ ॥
आस्कन्दं निजवसतेरमृष्यमाणो
रोषं द्रागुपरि वमन्मिषाद्विषाग्नेः ।
क्रीडन्तं गतभयमेत्य दष्टदेहो
भोगेनाच्युतमथ कालियोऽविषेष्ट ॥ २ ॥

आलोक्य स्मितमधुराननेन्दुमीशं
 तद्गोगभ्रमिकृतवेष्टनादचेष्टम् ।
 गोपालाः सह पशुभिः स्रवद्रुगसा
 हा हेति ज्वलितनिजान्तरा विषेदुः ॥ ३ ॥
 स्पन्दोऽभूद्रजभुवि सव्यदक्षिणाक्ष्णोः
 सर्वासामपि नरयोषितां तदानीम् ।
 चस्तास्ते महदशुभं विशङ्कमाना
 नन्दाद्या ययुरचिरेण कृष्णामर्गे ॥ ४ ॥
 पद्यायां सपदि पदानि वीक्षमाणाः
 कृष्णस्य ध्वजकुलिशादिचिह्नितानि ।
 सस्त्रीकास्तटनिकटं सवालवृद्धाः
 सर्वे ते ययुररविन्दबन्धुजायाः ॥ ५ ॥
 तद्गोगावृत्तनिखिलाङ्गकं निरीहं
 मध्येतद्धृदमवलोक्य बालकृष्णम् ।
 गोपालान् सह रुदतश्च गोचर्या ते
 हा हन्तेत्यथ रुहदुः समेत्य सर्वे ॥ ६ ॥
 श्रीनाथे निहितहृदोऽथ गोपबध्वो
 विध्वस्तावसरहृचं मुखैर्बहन्त्यः ।
 स्मेरं तद्वदनमतिस्मरं स्मरन्त्यः
 शोकात्ता भुवनममसतातिशून्यम् ॥ ७ ॥
 मुच्येत स्वयमङ्घ्रिवेष्टनात् पुरेव
 क्षिप्रं ते शिशुरचिरेण मा स्म शोचः ।
 इत्युक्त्वा कतिचन गोपिका जरत्यः
 साश्वासामकृषत मन्दवद्यशोदाम् ॥ ८ ॥
 नन्दादीनधिकशुचौ विचिन्त्य विद्वान्
 रामस्तद्वलमकृत प्रतीतिभाजः ।
 कृष्णश्च स्वगतिमवेक्ष्य तं समाजं
 भित्वाशीविषतनुबन्धनान्युदस्थात् ॥ ९ ॥
 उत्फुल्लत्फणफलकावलिः फणीन्द्र-
 स्तद्वाहुप्रमथितमोगभग्नसंधिः ।
 निश्वासप्रसृतविषाग्निधूमकल्पं
 कल्पान्तश्रितघटपञ्चमीक्षते स्म ॥ १० ॥
 गर्जनं भुजगमतीव जर्जराङ्गं
 कृत्वा स्वप्रबलपरिक्रमाभिधातेः ।

१ गोत्रा गोसमूहस्तथेत्यर्थः ।

उतुङ्गं भटिति गतस्तदुत्तमाङ्गं
 रङ्गस्थो नट इव शङ्कभृन्ननर्त ॥ ११ ॥
 नृत्यन्तं मृदुलमृदङ्गमुख्यवाद्यै-
 रातोद्योर्दिवि सुरकिंनरादिवध्वः ।
 गीतेश्च प्रचुरतरप्रबन्धताले-
 रामोद्य द्युक्षुसुमवृष्टिभिः शशंसुः ॥ १२ ॥
 उट्टीप्रस्वफणमणिप्रदीपपुञ्जे-
 नीराज्य प्रपदविमृद्यमानमूर्धा ।
 विध्वस्ताखिलजनिसंचिताघसंघः
 स्रपोऽस्तुग्भव इव रागमुद्रवाम ॥ १३ ॥
 संहारं सपदि विदन् निजं भुजंगः
 कृष्णातिक्रमणविभञ्जितोत्तमाङ्गः ।
 स्मृत्यन्तः पुरुषमगात् परं शरण्यं
 कृच्छ्रे हि प्रभवति पूर्वमेव पुण्यम् ॥ १४ ॥
 दिग्धाङ्गं वदनविषत्तरक्तवर्ष-
 भङ्गास्थिं किमपि लघु श्वसन्तमन्तः ।
 मत्वा तं गतिरयमुत्तकेशबन्धाः
 श्रीनाथं किल परिवत्रस्य पद्म्यः ॥ १५ ॥
 कृत्वाये निजशिशुपङ्क्तिमानमन्तीं
 मोलिस्थाञ्जलिपुटबद्धपद्मकोशाः ।
 कृष्णं ताः कथमपि कान्तमन्तुशान्त्ये
 नत्वाथ स्तुतिमिति कर्तुमारभन्त ॥ १६ ॥
 दुष्टानामसि भुवि निग्रहेर्विधातुं
 साधूनां त्वमिह कृतावतारलीलः ।
 तदृगडः समुचित एष देव चण्ड-
 क्रोधैकस्थितिजनुषः कृतागसोऽस्य ॥ १७ ॥
 दण्डोऽपि प्रियकृदभूदसौ प्रसादो
 यस्मात् तेऽजनिषत दर्शनाङ्घ्रियोगाः ।
 अस्याहेरहह महान् पुरा कृतानां
 पुण्यानामजनि चिराद्यदद्य पाकः ॥ १८ ॥
 कुचासावहिरतितामसस्त्रभावः
 क्व श्रीमन्निह भवतः शुभाङ्घ्रियोगः ।
 तत् साधुष्विव कुटिलेष्वपीयमिष्टं
 दृष्टिस्ते कृतकरुणा समं रुणद्धि ॥ १९ ॥

चेलोक्याधिकतरगौरवत्वदङ्घ्रि-
 प्रत्ययप्रपतनचूर्णितोरुमूर्धा ।
 प्राणान् न त्यजति फणी यथा तथाशु
 प्राप्रागःप्रतिकृतिरेषकोऽनुकम्प्यः ॥ २० ॥
 त्वद्वक्तिप्रवणहृदः कदापि गन्तुं
 न ब्राह्मं न च पदमेन्द्रमप्युशन्ति ।
 नैश्वर्यं न च गणयन्ति योगसिद्धिं
 मोक्षं वा किमु धनदारपुत्रवर्गम् ॥ २१ ॥
 कुक्षिस्थीकृतभुवनचयावसाने
 प्रत्यक्षीकृतसकलप्रपञ्च सर्गे ।
 विद्यानां जगति पुनः प्रवर्तकाय
 कृत्वादिप्रभवकृते नमो नमस्ते ॥ २२ ॥
 सतात्मन् सकलचराचरान्तरान्तः-
 स्वज्योतिःस्फुरणविभासितेतराय ।
 आनन्दानुभवमयात्मतत्त्वगुण्या
 गोपालप्रभवजुषे नमो नमस्ते ॥ २३ ॥
 कुलकम् ।
 षड्वीनां कृपणदृशां फणीश्वरस्य
 स्तुत्येति प्रमुदितहृज्जहो हरिस्तम् ।
 नागोऽपि प्रणतशिराश्चिरात्प्रसन्नः
 प्राह स्म प्रति भगवन्तमित्थमार्तः ॥ २४ ॥
 सक्रोधं जनुरधमं भुजंगमानां
 गर्हाये प्रभवति तामसत्वसीम्नाम् ।
 तज्जातेर्मम खलु दुस्त्यजः स्वभावो
 यस्येदं फलमजनि प्रभो दुरन्तम् ॥ २५ ॥
 दृष्टान्ताः प्रबलरूपां त्वयेव सृष्टा
 यत् सृष्टाविह वयमेव दन्दशूकाः ।
 तन्मन्तुर्मम न तथाविधोऽस्ति देव
 त्वन्नाथं कथमपि मामव प्रसीद ॥ २६ ॥
 बिभिविशेषकम् ।
 जल्पन्तं सविनयमित्यहिं महेशः
 प्रावोचद्वचनमिति स्थितिं विधित्सुः ।
 त्वं द्वीपं रमणकमाशु याहि नेह
 स्थातव्यं ससुतकलचभृत्यकेन ॥ २७ ॥

शिष्टिं ते य इह नरः स्मरेत् स युष्म-
 ज्जातिभ्यो न भयमवाप्नुयात् कदाचित् ।
 स्नात्वा मच्चरितमनुस्मरन्नुपोष्य
 स्वर्गाय प्रभवति वर्जितोऽद्यसंघेः ॥ २८ ॥
 युष्मम् ।
 सस्त्रीकः स्वयमिति कृष्णमुक्तवन्तं
 वासःसद्गुणिभिरूपपुञ्जदुर्जंगः ।
 नत्वागाद्दुरिचरणाङ्गभागथाब्धेः
 स द्वीपं ससुतसुहृत्कलचभृत्यः ॥ २९ ॥
 रोमाञ्चकलमवलम्ब्य संमदानां
 रेखाभिः परिगणनां करिष्यमाणाः ।
 आयातं तमथ तथाविधं विलोक्य
 प्रीतास्ते हृषिततनूरुहा बभूवुः ॥ ३० ॥
 संभाव्य ब्रजवशमीश्वरं तदा द्रा-
 गश्लेषप्रणमनभाषणेक्षणाद्यैः ।
 अर्थासुप्रियतनयात्मना गृणद्भि-
 र्ब्रह्म स्वप्रमितिबलादलुण्ठि गोपैः ॥ ३१ ॥
 तल्लाभादुजगनिवर्हणाच्च तुष्टा
 विस्मृत्यालयमशनादिकृत्यजातम् ।
 तत्कर्माण्युपनदमादराद्बुदन्त-
 स्तत्रेषुः सुखमथ वल्लवा निददुः ॥ ३२ ॥
 दावाग्नेः कवलयतः समन्ततोऽस्मान्
 रे गोपा महदहहागतं भयं नः ।
 संवेशं विजहित जागृतेति राषो
 तत्राभूत् कलकल एष वल्लवानाम् ॥ ३३ ॥
 गोपालाः पुनरपि हर्षतो विषादं
 संप्राप्य चिजगदधीश्वरावधेषुः ।
 हन्तासौ कवलयतीव नः समन्ता-
 द्वावाग्निस्तदवतमाश्रितानिहेति ॥ ३४ ॥
 सिन्धुग्रीर्देवदहनं तमार्तबन्धुः
 कुक्षो स्वेऽक्षिपदथ वाडवोयभासम् ।
 चिचं तच्चिरमजनिष्ठ वल्लवानां
 किं तत्रादुतमिव वस्त्वनन्तशक्तो ॥ ३५ ॥
 एकार्थव्यसनितया समन्विताभि-
 गोपीभिस्तदुपनिषन्निभाभिराश्रम् ।

तात्पर्यान्मनिभिरिव स्वकैरुपेतं
 ब्रह्मेव स्वयमविशद्वचं सगोचम् ॥ ३६ ॥
 गोपालाकृतिनि घनेऽत्र मन्दमित्थं
 क्रीडत्यप्रतिमसुखाद्वयात्मतत्त्वे ।
 संप्रापः कृतसुमनःसमृद्धिरीशं
 खेलन्तं सुरभिर्हृषासनाधियेष ॥ ३७ ॥
 गोपीनां करचरणाधरस्य कान्तिं
 निर्जेतुं स्वकिसलयेरशक्रुवन्तः ।
 प्रत्ययारुणकुसुमश्रिया विजेतुं
 सोद्योगा इव मधुनाभवन्नशोकाः ॥ ३८ ॥
 प्रत्येकं निजविशिखैर्मनांसि यूना-
 मुद्विद्य प्रसवशरेण लब्धयित्वा ।
 उच्छाल्य द्युतलमवापिता बभौ त-
 द्भूलीवानिलवितता परागपालिः ॥ ३९ ॥
 उष्मिता मधुकरकोकिलारसाला-
 नप्यादौ गतकुसुमप्रबालशोभान् ।
 आवन्नः सपदि सपल्लवप्रसूनान्
 सत्यर्थे कति कति नाम नाद्रियन्ते ॥ ४० ॥
 श्रीनाथं मधुभिदमप्यहो मधुश्री-
 रामोदं बहिरिव सान्तरं नयन्ती ।
 चक्रेऽतिप्रियवनराजिवासखेलं
 का नाम प्रभवति नानुकूलवृत्तिः ॥ ४१ ॥
 विद्येव श्रितविनया बभूव वृन्दा-
 रण्यश्रीरपि मधुनाधिका तदानीम् ।
 प्रायेण प्रभवति योग्यसंगमाना-
 मन्येव प्रकृतिमनोहरा गुणश्रीः ॥ ४२ ॥
 भृङ्गालिस्तरुषु बभौ वसन्तलक्ष्या
 वेणीव श्रितसुमना विडम्बयन्ती ।
 दोलास्त्रीकृतकलगीतभेदमुह्य-
 त्सिद्धान्तःकरगलितां नवाक्षमालाम् ॥ ४३ ॥
 आधाय प्रसवशरेण किंशुकाया-
 नाहूतप्रचुरपठत्पिकद्विजेन ।
 हन्तुं द्रागलिषु च सामगेषु यूनः
 प्रावर्ति ध्रुवमभिचारकर्म चेचे ॥ ४४ ॥

११ सुरभिर्वसन्तः ।

सद्भातुस्तबकमृदुप्रबालवह्-
 स्रभूषाविभवजुषामसो वसन्ते ।
 गोपानां सदसि रुचिं समेत्य चक्री
 चिक्रीड व्रजवनितामनोहामूर्तिः ॥ ४५ ॥
 वंशोभिः कतिचन शीत्कृतेः कृताभिः
 पञ्चैरप्यथ कतिचिज्जगुः स्वकष्टैः ।
 तत्रान्ये मुखमुरचेः सपाणितालेः
 शब्दैरप्यकृषत केऽपि नृत्यतीशे ॥ ४६ ॥
 गोविन्दः स्वयमपि वेणुपाणिवाद्ये-
 गोपालान् मुहुरिह नर्तयन्नगासीत् ।
 चक्रोद्यद्विकृतिरजीहसद्वयस्या-
 नास्यानि प्रति नुदतः स्वयं जहास ॥ ४७ ॥
 सास्फोटभ्रमणविलङ्घनेर्नियुद्धैः
 साक्षेपैः करचरणादिकर्षणैश्च ।
 अन्योन्यं पणकृतवाह्यवाहकत्वेः
 सत्वेकस्थितिरपि राजसो विजह्रे ॥ ४८ ॥
 योष्मोऽभूदथ पृथुलातपातिभीष्मो
 जन्तूनामनभिमतः प्रतापिताध्वा ।
 सौरभ्यं समुपनयन्नन्यलभ्यं
 मल्लीनामिव कुसुमेषु पाटलानाम् ॥ ४९ ॥
 कासारा बहुपयसः कलिन्दजार्णः-
 भूणी सच्चित्तिरनिर्कराः समीराः ।
 योष्मं तं सपदि तपन्तमत्र वृन्दा-
 रण्ये तेऽत्यकृषत शीतलप्रचारम् ॥ ५० ॥
 इत्थं गाः क्वचिदपि चारयत्यनन्ते
 क्लान्तारे शिखरिसरित्सरोवनादौ ।
 गोपालाकृतिरसुरः प्रलम्बनामा
 तत्रागात् कुतुकनिभेन तो जिघांसुः ॥ ५१ ॥
 तं दृष्ट्वा सपदि बलेन घातयिष्य-
 त्तेनेन प्रणयवशात्प्रकार सख्यम् ।
 प्राह स्म प्रभुरिह खेलनाय गोपा
 द्वन्द्वानि प्रकुरुत खेलताञ्जुषेति ॥ ५२ ॥
 गोपालाः पृथगथ यूथयुग्मकृपौ
 तद्भातुद्वयमुभयाधिपं विधाय ।

भाण्डीरावधि कृतवाह्यवाहकत्वाः
 क्षिप्रोद्यद्विजयपराजया विजहुः ॥ ५३ ॥
 विश्रान्तिं विजहदुवाह साहसेन
 श्रीदामाह्वयमजितो बलं प्रलम्बः ।
 वाह्यत्वं कतिचन केऽपि वाहकत्वं
 भाण्डीरावधि दधतो विनिर्ययुस्ते ॥ ५४ ॥
 दत्तातिप्रचुरभरं बलं प्रलम्ब-
 स्तं वोक्तुं धरणिधरं वहन्नशक्तिम् ।
 स्वं रूपं भुक्तिकरालमुद्यदंष्ट्रं
 व्यामसृग्ज्वलदनलेक्षणं दधार ॥ ५५ ॥
 संतुष्टं फलितकृतिं दिवि प्रयान्तं
 वीक्ष्येषद्वयचकितः पुनः स्मृतात्मा ।
 रामोऽथ प्रबलतरेण मुष्टिना तं
 वज्रेणाहर्तुं मधवेव मूर्ध्नि शेलम् ॥ ५६ ॥
 तन्मुष्टिप्रबलहतेर्विशोर्णशीर्षो
 भूरि द्रागसृगसुरो वमन् पपात ।
 आलिङ्ग्य दुतममरेन्द्रपुष्पवृष्ट्या
 साकं ते बलमथ बलवाः शशंसुः ॥ ५७ ॥
 गोपालेष्विति विहरत्सु तत्र गावो
 विभ्रष्टा नवतृणलोभतोऽतिदूरे ।
 मुञ्जानां विविशुररग्यमाशु गोषा
 नापश्यन्नथ मिलिताश्चिरं विषेदुः ॥ ५८ ॥
 धुत्वा स्वं सपदि शिरश्चिरावधान-
 भंशेन दुतमनुसृत्य चोपलभ्य ।
 सोदन्याः श्रमजनिताधिकाशनाया
 गोपालाः कथमपि ते न्यवीवृतन् गाः ॥ ५९ ॥
 अदूरादाभीरैस्तदनु ददृशे दावदहनः
 स्फुरन् मुञ्जाटव्यां विपिनमभितो मारुतसखः ।
 तयोरग्रे भीत्या त्वरितमुपगत्याशु पशुपै-
 न्यवेदि स्वान् पातं दवकषलितान् सत्वरमिति ॥ ६० ॥
 तदुदितमिति शुश्रूषानवादी-
 दथ जगदीश इतो बिभीत मेति ।

१ आहो यमहन इत्यात्मनेपदम् ।

२ अशनायोदन्यधनाया कुभुक्षापिपासागर्भेभु ।

दवदहनमपान्निमीलिताक्षे-
 रकलिततत्त्वगतिर्निजाक्षया तेः ॥ ६१ ॥
 गतवति दववहो ते समुन्मील्य नेत्रे
 ददृशुरथ निजा गा मङ्गु भाण्डीरमाप्ताः ।
 अमरमनु च मत्वा तं शशंसुर्नेत्रेभ्यो
 दवदहनविमोक्षं सप्रलम्बप्रमेयम् ॥ ६२ ॥
 गोप्यः स्मितातिमधुरेक्षणमीक्षमाणाः
 सायं ननन्दुरतिवाह्य कथंचनाहः ।
 स्मेरं तदीयवदनं च विलोक्य कृष्णः
 सप्रीतिवलिमुमनस्कमिवाभ्यनन्दत् ॥ ६३ ॥
 स्फुटकुटजकदम्बकेतकादि-
 प्रकटितसौरभवासिताखिलाशः ।
 मुररिपुमिव सेवितुं तडित्वा-
 नथ समयो जलदागमः समागात् ॥ ६४ ॥
 अहर्दिवोदीतमहाब्जसंहतिः
 पयोधरोतम्भितमेचकाम्बरा ।
 निशादृशा प्रावृड्दीतकोतुका
 मिलत्कदम्बाभिससार शार्ङ्गिणम् ॥ ६५ ॥
 वातेरिताम्बरमहोरूपयोध्वरश्री-
 मिश्रीभवत्सकुतुकोत्कटशोऽध्वनीनाः ।
 सद्यः स्मृतप्रियतमाङ्गविशेषशेभा
 लोभाद्युस्त्वरितमब्जसमागमोक्ताः ॥ ६६ ॥
 अलक्ष्म्याः पन्थानो युवतिस्ननसो वृत्तय इव
 प्रवृद्धा नद्योऽपि श्रुतनयकुषां संपद इव ।
 द्विशिखरा मेघैः श्रुतय इव दुस्तर्कनिवहे-
 रभूत् प्रावृष्यम्भः कलुषमसतां मानसमिव ॥ ६७ ॥
 द्वन्द्वानि स्तनितभयच्छलेन यूना-
 माश्लेषं ददति मुहुर्दृच्छयेव ।
 आनन्दात्यतिशयभाञ्जि वर्षकालं
 सोत्कर्षं सकलवृत्तुष्वमंसत द्वाक् ॥ ६८ ॥
 दृष्टः कदाचन विधुः कृचनम्बरान्तः
 संतोषमाशु तरुणीकुचवच्चकार ।
 सज्योतिरिङ्गणमभाज्जलदान्धकारं
 मूढस्य मानसमिवाल्पमतिप्रकाशम् ॥ ६९ ॥

परिणतिरमणीयस्वाप्नखर्जूरजम्बू-
पनसवनसमुदात्सोरभाकृष्टचित्तेः ।

सह सखिभिरधीशो धेनुभिश्चाग्रजेन
व्रजति सपदि स स्म प्रावृषि क्वापि रन्तुम् ॥ ७० ॥

क्वचन भूधरकोटरकन्दरा-
स्वकृत कन्दफलादाशनं हरिः ।

सदधिमोदनमच्छशिलातले
सबलगोपबलो बुभुजे विभुः ॥ ७१ ॥

ससौहित्योद्रेकं क्वचन शयितं शाद्वलतले
समुदाद्रोमन्याननमसकलोन्मीलितदृशम् ।

मुहुर्दृष्ट्वानन्दत् सुरभिसमजं नन्दतनयः
सुखं रेमे विन्दन्निति कतिपयान् वर्षदिवसान् ॥ ७२ ॥

ततः संचितश्रीः स्वयं राजहंसेः
समुदाद्वयः पद्मपाता सिताभ्रेः ।

शरत् प्रावृत्तत् प्रावृषं काशपुष्पे-
हंसन्ती विनश्यत्कदम्बानुरागाम् ॥ ७३ ॥

अचिराच्छलाञ्जनच्छवे-
रधिकाच्छत्वमभूच्छरत्कृतम् ।

अमलप्रकृति प्रियस्थिते-
रिव सच्छाचमतेर्गुह्यक्तिजम् ॥ ७४ ॥

सिता घनाः सपदि विरेजुर्हर्जिताः
सदर्थकध्वनिरसमाचसंग्रहाः ।

समुद्रवच्चिरशुचिसत्त्वनिर्मला
हरिश्चिता इव सकलार्थनिस्पृहाः ॥ ७५ ॥

सानन्दं भगवान् विभाव्य शरदं वृन्दावने नन्दन-
श्रीहारिण्यथ गोपगोपरिकरप्रत्यग्रहर्षास्पदम् ।

युक्तः स्वेर्विपिनं विवेश विकसत्सौगन्धिकेन्द्रीवरा-
मोदाञ्जालिकुलान्धकारितसरो वंशी मुदा वादयन् ॥ ७६ ॥

इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते गो-
पाललीलाख्ये महाकाव्ये प्रलम्बवधो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ::

१ प्रथमसर्गपञ्चविंशतमपद्ये कुतश्चिद्वेतोरीत्येति गतं
तत्र इत्येति कल्पनीयम् ।

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ सप्तमसर्गारम्भः ॥

---●---

अधिवल्लवमण्डलं हरे-
रुपवर्याण्यु वेणुवादनम् ।
प्रमदोन्मदचेतसोऽभवन्
वनरीत्या भवनेऽपि गोपिकाः ॥ १ ॥

दशनद्युतिमन्विताधरां
सुमनोविदुमसङ्गवदृधत् ।
मुरलीं क्व नु वादयत्यसा-
विति काश्चित् प्रतिसख्यथोचिरे ॥ २ ॥

चिदिवं चिजगत्यनुतमं
प्रषदन्ति प्रमदान्मनीषिणः ।
मुरजिन्मुरलीरवोत्सवा-
न्मम हृत् तत् तु तृणाय मन्यते ॥ ३ ॥

मुहुरन्नमदन्ति येऽमृतं
चिदिवे तेरपि यच्च लभ्यते ।
तदवेमि सुधापि नाधिका
सखि नन्दात्मजवंशनादतः ॥ ४ ॥

नवपल्लवमञ्जुमञ्जरी-
वनमालो रमणीयवाससो ।
मधुरध्वनिवेषुवादिनो
बलकृष्णो सखि गायतः क्वचित् ॥ ५ ॥

अटवीभुवि पालकं गवां
मुरलीनादकटूकृतामृतम् ।
तमुदीच्य सुरस्त्रियो गलद-
वसना निश्वनानि तन्वते ॥ ६ ॥

चितिभृद्वर एष पुण्यकृ-
च्चरणो यो बलकृष्णयोः स्पृशन् ।
फलमूलतृणाम्बुकन्दभृत्
कुसते प्रत्यहमच्युतार्चनम् ॥ ७ ॥

बृहदुन्नमदूर्मिबाहवः
श्रुतवंशीकलनादमन्यराः ।
उपदीकृतपद्मराजयः
पदयुग्मं दधतेऽस्य निम्नगाः ॥ ८ ॥

इति वस्तु तदाप्य वास्तवं
 सकलं ब्रह्म समाधिदुर्लभम् ।
 दधति स्म तदेकचेतसः
 प्रणयात् तन्मयतां ब्रजस्त्रियः ॥ ९८ ॥
 सरसीरुहसंहृतिस्ततो-
 ऽधिकशीतादिव संकुचट्टिनः ।
 विरहिव्रजनियहान्तकः
 समयः प्रावृत्तदाशु हेमनः ॥ ९९ ॥
 भवति स्म रजन्यतिस्मर-
 त्वरखेलद्युषभाग्यवर्धिता ।
 दिवसश्च कृशो दिने दिने
 सुकृतेनेष कलोपजीविनाम् ॥ १०० ॥
 सुदृशोऽगुरुसारलेपनं
 निविडं कञ्चुकमम्बरं नवम् ।
 तुहिने कटुतैलसेवनं
 बहुताम्बूलमपीषुरादृताः ॥ १०१ ॥
 कुसुमेषुमहोत्सवक्षये
 कतिचिद्गोपकुमारिका ब्रजे ।
 सहसीपृष्ठविष्यभोजना
 विदधुः शैलसुतार्चनव्रतम् ॥ १०२ ॥
 उषसि प्रविमञ्च्य यामुने
 पयसीमा गिरिजामपूजन् ।
 फलचन्दनधूपदीपके-
 रूपहारेः कुसुमप्रगल्भतेः ॥ १०३ ॥
 गिरिजे जगतामधीश्वरि
 प्रणतातिप्रियदानविश्रुते ।
 मम नन्दसुतं पतिं कुरु
 द्रुतमम्बेति च मन्त्रमूचिरे ॥ १०४ ॥
 इति मासमुदञ्चितेऽहणे
 विहितस्नाननतीश्वरार्चनाः ।
 इतरेतरमाचपाणयो
 यमुनारोधसि कृष्णमुज्जगुः ॥ १०५ ॥
 वसनानि निधाय पूर्वव-
 द्यमुनामेत्य कदापि बालिकाः ।

कृतनन्दसुतैकगीतयः
 सलिले तत्र सुखेन रेमिरे ॥ १०६ ॥
 भगवान् ब्रजबालिकातपः-
 परिषाकेन कदापि नोदितः ।
 सखिभिः सह ततपःफलं
 स्वयमेवागमदच्च मूर्तिमत् ॥ १०७ ॥
 शिशुभिः सह बद्धकोतुकः
 शनकैरेत्य हसन् स सत्वरः ।
 हृततद्वसनः समाश्रित-
 स्तटजं बालकदम्बमूचिधान् ॥ १०८ ॥
 वसनानि यदिच्छथ स्वका-
 न्यचिरादन्वित तत् प्रतीच्छत ।
 अवगच्छत नानृतं मया
 क्वचनोक्तं शिशवोऽथ साक्षिणः ॥ १०९ ॥
 न मृषा द्रुतमेत्य गृह्यतां
 वसनं दत्तमिहैकयेकया ।
 सहितास्तदुपेत सुभ्रुवः
 सह वासोयहणस्पृहा यदि ॥ ११० ॥
 मुरजित्परिहासलज्जित-
 स्मरविस्मरचलद्रुगञ्जलाः ।
 स्मितदृष्टपरस्परानना
 निरयुनो जलवासवाससः ॥ १११ ॥
 भगवत्कृतनर्मनिर्मिति-
 प्रभवच्छर्ममदोर्मिमानसाः ।
 अतिशीतविकम्पिताधरा-
 स्तमवोचन्निति सस्मितेक्षणाः ॥ ११२ ॥
 त्वमनङ्गसमाङ्ग मङ्गल
 प्रियशील ब्रजवासिनां गतिः ।
 वसनानि तदङ्ग देहि नो-
 ऽनुचितं दुर्नयमच मा कृथाः ॥ ११३ ॥
 इह चान्वहमार्चिचाम यद्
 गिरिजां तस्य फलं त्वमेव नः ।
 करवाम वयं त्वदीरितं
 निजदासीर्न निरोद्धमर्हसि ॥ ११४ ॥

इह तामस एष भूपतिः
प्रथितो दुर्नयकारिनिग्रहे ।
तदरं वितरांशुकानि नः
क्षितिपालाय नचेद्वाम हे ॥ २६ ॥

चिभिर्विशेषकम् ।

इति तद्वचनं ससौहृदं
श्रुतवान् सोऽपि हसन्नवोचत ।
वसनं निजमेत्य गृह्यतां
यदि दास्यो वचनं करिष्यथ ॥ २७ ॥
वसनं सुलभं नचान्यथा
नृपतिः किं कुपितः करिष्यति ।
स्वयमेष्यति या यथा नृपं
किमिदं सेत्य तथा न विन्दति ॥ २८ ॥
युग्मम् ।

अवधार्य चिराय जित्वरं
वचनं तस्य हिमातिवेपिताः ।
निजपाणिनिवारितचपा
निरयुस्ताः सलिलान्नताननाः ॥ २९ ॥
मुदितः पुनराह च स्म ताः
स निजस्कन्धनिवेशिताम्बरः ।
सुदृशोऽनुदिनं धृतव्रताः
किमु नाङ्गावसना बलाहसे ॥ ३० ॥
अतिपिच्छिलवर्त्मधावनं
करणं वित्थ न धर्मकर्मणः ।
तदघच्छिदमानमन्तु मां
मुकुलीकृत्य शिरस्थमञ्जलिम् ॥ ३१ ॥
इति तद्वचसा न ता निज-
व्रतलोपप्रभवद्विजः प्रभुम् ।
अथ यच्छति स स्म सस्मिता
वसनानि स्वयमङ्गमापयन् ॥ ३२ ॥
विरजस्कमभूत् तदम्बरं
सुरभिशीपतिपाणियोगतः ।
किमु चिचमिदं हरेः स्मृते-
रपि यद्योगिमनस्तथाप्रवत् ॥ ३३ ॥

अवदद्विभुरेकिकैकिका
परिचित्य स्वकमाददात् तत् ।
अथवा कलहोऽपि मास्तु वो-
ऽध्यवसायाहमितः क्षिपामि चेत् ॥ ३४ ॥
कलिके हरिदंशुकं तवो-
त्कलिके पीतमिदं तथान्ततः ।
तव गौरि कुसुम्भरञ्जितं
तव माञ्जिष्ठमिदं कलावति ॥ ३५ ॥
तव मञ्जरि कञ्जमञ्जुलं
सितमध्यं तव चारुहासिनि ।
अरुणान्तरमन्ततोऽसितं
तव लीलावति गृह्यतामिति ॥ ३६ ॥
वसनं सुनिरीक्ष्य स क्षणा-
दददादुद्यतबाहवे हरिः ।
क्रमशो वसते स्म सस्मिताः
परिचित्यांशुकमाशु विस्मिताः ॥ ३७ ॥
चिभिर्विशेषकम् ।

अथ काचन वृश्चिकभ्रमाद्
वसनं स्वं विससर्ज सार्जवा ।
तदुदीक्ष्य पराश्च शङ्कया
दुधुवुः स्वाम्बरमातविभ्रमाः ॥ ३८ ॥
चिरमित्युदीक्ष्य सोह त-
ज्जघनश्रोणिकुचम्रियं हरिः ।
मुमुदे हृदि नाभ्यसूयितुं
प्रबभूवुः प्रभवे कुमारिकाः ॥ ३९ ॥
अतिसचपकातरेक्षणा
निजलज्जावसनापहारिणि ।
प्रणयाच्चलितुं ततोऽशकन्
पदमेकं न तदेकचेतसः ॥ ४० ॥
प्रणयामृतवर्षहर्षितो .
वचनं चेतदवोचदध्यतः ।
विदितोऽस्ति मनोरथोऽयिमा
अभिरन्तुं तदुपेक्ष्य क्षपाः ॥ ४१ ॥
मयि वेशितधीः कथंचन
अयतां कामपि कामनां मनाक् ।

खलु तस्य न बन्धनाय सा-
 यिमशस्याय विभृष्टबीजवत् ॥ ४२ ॥
 युग्मम् ।
 इति तास्तमवाप्य कामुकं
 निजसंकल्पपलाशिनः फलम् ।
 श्रिततत्पदबद्धबुद्धयः
 कथमप्यापुरथो निजं व्रजम् ॥ ४३ ॥
 वसनानि विलोक्य वल्लवा
 विरजस्कानि ससौरभाणि च ।
 अवदन् किमिदं कुतो न्विति
 क्षणमासां पुनरस्मरन् न ते ॥ ४४ ॥
 सखिभिर्निजपार्श्ववर्तिभिः
 सह दूरं पशुचारणक्रमात् ।
 गतवान् सहरोहिणीसुतो
 विहसन् किञ्चिदुवाच वल्लवान् ॥ ४५ ॥
 ऋषभार्जुन हे विशाल ये
 हिमवर्षातपवारणा द्रुमाः ।
 दधति श्रयदातपचतां
 कथमेषां कथयन्तु के गुणान् ॥ ४६ ॥
 कृतनीडपतचिपीडना-
 न्यनिशं प्राप्य निवेशदायिनः ।
 श्रितविश्रमदानशिञ्जिताः
 क इहान्ये स्पृहयन्ति येऽर्थिने ॥ ४७ ॥
 अपरं किमु कथ्यतेऽर्थिने
 विमुखा यान्ति न यत् सतामिव ।
 फलवल्कलमूलपल्लवे-
 श्छदनेधः सुमनोरसादिभिः ॥ ४८ ॥
 नियतं प्रतिभाति जन्मनः
 फलमेतत् सकलस्य जन्मिनः ।
 असुषाग्वसुदेहबुद्धिभि-
 र्विहितं यद्विमतमन्यदेहिषु ॥ ४९ ॥
 इति भूमिरुहस्तुतिच्छला-
 न्नजदासाननुशिखयन्निव ।
 यमुनामगमन्मुहुः स्तुवन्
 फलपुष्पानमितान् पलाशिनः ॥ ५० ॥

यमुनाममुना सहाप्य त-
 त्सलिलं शीतमपाययन् पशून् ।
 अनु चापुरथ क्षुधादिताः
 पशुपास्तस्य पुरो व्यजिज्ञपन् ॥ ५१ ॥
 क्षुधितानव तानत्रं गता-
 निति तानुक्तवतोऽवदद्विभुः ।
 मखमाङ्गिरसं द्विजातयो
 विदधत्यथ सुखेन गच्छत ॥ ५२ ॥
 वदतान्नमभीप्सवः पुरः
 क्रतुभाजामभिधानमाधयोः ।
 इति तत्प्रहिता ययाचिरे
 पशुपा दूरत एव यज्वनः ॥ ५३ ॥
 शृणुतावहिता महत्तमा
 वचनं किञ्चन रामकृष्णयोः ।
 लघु नावुचितं सगोपयोः
 प्रियमन्नं बहु दीयतामिति ॥ ५४ ॥
 क्रतुकर्मविषक्तचेतसः
 श्रुतवन्तोऽपि न शुश्रुवुर्गिरम् ।
 बत यज्ञमयस्य ते वचो
 विफलं चक्रुरतद्विदो द्विजाः ॥ ५५ ॥
 विधिनेष विमुद्रितानना
 नच ते नेति नचोचुरोमिति ।
 पशुपा विहताशतां गताः
 पुनरेत्यागत ऊचिरे तयोः ॥ ५६ ॥
 हरिराह पुनः स्म सस्मितः
 प्रमदा याचत यज्वनामिति ।
 अथ तेऽपि तथेति तद्विरा
 द्रुतमभ्येत्य बभाषिरेऽबलाः ॥ ५७ ॥
 बलकृष्णवशानुगा वयं
 पशुपा नन्दसुतेन नोदिताः ।
 बहु यच्छत सम्यगोदनं
 क्षुधितानां व्रजवासिनामिति ॥ ५८ ॥
 द्विजपत्न्य उदीतसंभ्रमाः
 श्रवणादेव समुत्थिता हरेः ।

उपनीय सदन्नमादरात्
 पशुपालेः सहिताः प्रतस्थिरे ॥ ५६ ॥
 कुपितेः पतिपुचबन्धुभिः
 प्रययुस्ता विनिवारिता अपि ।
 निरुणद्धु क इष्टदर्शन-
 व्यवसाये कृतनिश्चयाः स्थियः ॥ ६० ॥
 वनपल्लवमाल्यवह्म-
 धरधात्वादिभिरेव भूषितम् ।
 उपलभ्य सवल्लवायजं
 हरिमस्मे प्रमदेन तस्थिरे ॥ ६१ ॥
 अथ तद्व्यवसायसस्मितो
 वनिता विश्वदृगाह स स्म ताः ।
 सुखमागतमाध्वमध्वनि
 अमितास्तत् कृपया द्विजाङ्गनाः ॥ ६२ ॥
 अनपेक्ष्य निजानिहागतं
 भवतीभिर्यदि मां दिदृक्षुभिः ।
 उचितं विहितं तदात्मनः
 शुभहेतोर्भजनं नृणां मयि ॥ ६३ ॥
 मुदिता वयमन्नदानतो
 द्विजपत्न्यो व्रजत द्विजातयः ।
 सहिता भवतीभिर्ध्वरं
 विधिनेषां समापयन्त्वमी ॥ ६४ ॥
 निमिविशेषकम् ।
 इति ता हरिसत्कृता अपि
 व्रजतेत्येव न साधु मेनिरे ।
 इदमूर्धुरथोचितं मा
 प्रवद प्रेष्ठ वचोऽतिनिष्ठुरम् ॥ ६५ ॥
 शरणाय भवन्तमागताः
 प्रणयादत्युदयन्मनोरथाः ।
 पतिपुचपितृप्रसूमुह-
 ज्जनताभिः समुपेक्षिता वयम् ॥ ६६ ॥
 युग्मम् ।
 व्रजतांशु गिरा मदीयया
 कुरुत स्वेः सह यज्ञसंविधाम् ।

शुभकृत् खलु मन्मनस्कता
 न तनोः संगतिरित्यजोऽवदत् ॥ ६७ ॥
 कुपितेश्वररुद्धयेकया
 हृदयध्यातयथाश्रुतेशया ।
 किल तन्मयताऽऽपि धाम ता
 निजमीयुः परितेपुरयजाः ॥ ६८ ॥
 बुभुजेऽथ स भोजयन् निजान्
 द्विजपत्नीकरदत्तमोदनम् ।
 तदनु व्रजमागतः स्वका-
 नवदज्जातु हरिकृतद्यतान् ॥ ६९ ॥
 उचितं न खलु व्रजोक्तसा-
 मिदमत्यद्विवनोपजीविनाम् ।
 उपजीव्यमखं विहाय यद्
 गिरिशं बत यष्टुमुद्यताः ॥ ७० ॥
 नियतं खलु कर्मनिर्मितं
 सुखदुःखादिकमच जन्मिनाम् ।
 निजकर्मवशस्य देहिने
 न हि कश्चिन्नियमाय कल्पते ॥ ७१ ॥
 कतिचिद्बुद्ध्या मतिं नृणां
 भ्रमयन्त्यप्रमितात्मकर्मणाम् ।
 यदि सृष्टिरदृष्टनिर्मिता
 ननु वृष्टिः कथमन्यतो भवेत् ॥ ७२ ॥
 इह वचि मत्तं ममोचितं
 द्विजभूयज्जनं व्रजोक्तसाम् ।
 अचिरेण विधत्त रोचते
 यदि वः सेव समस्तसंभृतिः ॥ ७३ ॥
 पचत व्रजदोहसंग्रहाद्
 विपुलं पायसमन्नमुत्तमम् ।
 सहसूपमपूषणकुली-
 प्रभृतिप्रस्तुतखण्डलङ्कुलम् ॥ ७४ ॥
 लघु दत्त सधेनुदक्षिणं
 घृतमन्नं हुतवद्भ्य उत्तमम् ।
 तृणवल्गुशनेद्गोपयो-
 ऽनुच भुक्ता कुरुत प्रदक्षिणाम् ॥ ७५ ॥

आदिकुलकम् ।

मन्दात्मनो घनमदस्य पुरंदरस्य
दपं बलादपनिनीषुमिति ब्रुवन्तम् ।
नन्दादयो लघु मुकुन्दमथाभिनन्द्य
तं द्योपतेर्मखममी जहुरज्जसेति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये गिरिमखप्रवृत्तिर्नाम सप्तमः
सर्गः ॥ ७ ॥ :: :: ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ अष्टमसर्गारम्भः ॥

ब्रजवसतिभिरिज्यारम्भि तत्राद्रिगोभू-
सुरवरपरितुष्टे तुष्टकृष्णोत्तरीत्या ।
सपदि विहितहोमेः स्वस्तिपुण्याहपूर्वे
सह कविभिरभीष्टेर्गीतवादिषघोषैः ॥ १ ॥
क्वचन शुभमुहूर्ते शैलगोविप्रहृष्टे
वलियवसहिरण्यादीनि दत्त्वा क्रमेण ।
स्फुरदुरुवरभूषा भुक्तवन्तः सभार्याः
क्षितिधरमभितस्ते चक्रमुर्गीतवाद्यैः ॥ २ ॥
अथ सदसि निजानां गोपवद्वर्तमानो
गिरिरहमिति कृत्वा मूर्तिमन्यां जघास ।
अवददपि वलिं स्वं जघतं कामरूपं
नमत धरममुष्यानुग्रहं पश्यतेति ॥ ३ ॥
सपदि सुरभिविप्रक्षोणिभृत्यजयान्त-
मुदितवति मुकुन्दे वल्लभा नन्दमुख्याः ।
ब्रजभुवमभिजगुर्लब्धविप्राशिषः श्री-
पतिचरितमुदारं गीतवन्तो मुदारम् ॥ ४ ॥
प्रतिहतनिजपूजामन्त्रितौजा विडौजा
ब्रजभुवि निवसद्भ्यो गोपकेभ्यश्चकोप ।
जलदगणमदिक्षन्मद्गु संवर्तकाख्यं
वचनमिति च धुन्वन् मौलिमुच्चैरवोचत् ॥ ५ ॥
ब्रजवसतय एते दूरमाध्मापितान्तः-
करणसरणयो यत् कृष्णपक्षेण जाताः ।
प्रणिहत तदमीषां वातवर्षैर्मसद्भिः
सममहमपि नागाधीश्वरेणागतोऽस्मि ॥ ६ ॥

युष्मम् ।

इति जलदगणोऽसौ जिष्णुनादिश्य मुक्तो
बृहदनिलसहायस्तत्र गत्वापरिष्ठात् ।
घनमधवदधश्रीघोरनिर्घातघोष-
द्युतलगलितविद्युद्वज्रसंघो ववर्ष ॥ ७ ॥
जघनपवनमेघज्योतिरुज्ज्वलितद्यु-
प्रगलदुपलवर्षव्यस्तवृन्दाघनश्रीः ।
अजनि समतयाम्भःप्राविता कुम्भिनी न
क्वचिदपि किल लक्ष्या वृक्षवैश्वानि मुक्ता ॥ ८ ॥
स्तनितकुलिशपातप्रध्वनद्वातवर्ष-
प्रपतनहतदेहा गोदुहो जर्जरङ्गाः ।
सहपशुसुतदाराश्छादयन्तः स्वमूर्धा
शिशुगणमभि कृष्णं कृच्छ्रभीतेरगच्छन् ॥ ९ ॥
ब्रजमव भवदेकषाणकं कृष्ण कृष्ण
दुतमिति स निजानामार्तवाचा विचार्य ।
कुपितकुलिशपाणिप्रापितं वर्षमीशः
प्रतिकृतिमिह रागादात्मयोगादवागात् ॥ १० ॥
भयभरविनिमीलच्चक्षुषो वीक्ष्य ततद्-
विपदपसदमृत्यून् गोदुहः स्वेकनाथान् ।
मिषति दिविषदीशे मङ्गुगोवर्धनाद्विं
शिशुरलिमिव सार्धं विस्मयेनोद्विषार ॥ ११ ॥
करतलभुवि बिभ्रत् तं महीध्रं शिलीन्ध्रं
शिशुरिव निजबन्धून् बिभ्यतस्तान् बभाषे ।
प्रविशत गिरिगते मा बिभीताद्रिपाता-
दपि वहति धुरं वः केव भीतिर्मयीति ॥ १२ ॥
तदनु भगवदाज्ञावर्तिनो गोधनेः स्वेः
सह सपरिकरास्ते दारभृत्यादिभिश्च ।
विविशुरचलगते गोदुहः सावकाशं
गिरिमपि धरति स्म श्रीपतिः सप्त राशीः ॥ १३ ॥
ब्रजमथ गिरिगते तत्करे शैलमिन्द्रो
हतकृतिरवगच्छन् वारयामास मेघान् ।
गतवति घनवर्षे सातपेऽभ्रेऽप्यनभ्रे
करतलधृतभूभृत्कन्दुकस्तानवोचत् ॥ १४ ॥
जहित भयमितोऽद्रेर्गततो निःसरन्तः
स्थविरतरुणबाला वित वृष्टिं विनष्टाम् ।

निजसुकृतवशेन प्राप्य गोचाकलचा-
 दिकमिति हरिणोक्ता निर्भया निर्ययुस्ते ॥ १५ ॥
 स गिरिमथ तथैवातिष्ठिपट्टेवतानां
 सदसि वियति पश्यत्यस्तवास्तोष्पतिश्रीः ।
 मुमुचुरसकृदीशास्ते दृशां पुष्पवृष्टिं
 गगनविगलदृक्षस्यूलमालासदृक्षाम् ॥ १६ ॥
 ब्रजवसतिभिरेत्य प्रेमतः पर्यरम्भि
 प्रभुरभयकृदेवं देवदेवादिदेवः ।
 विहितबहुविधाशीर्वादवादिचघोषै-
 र्दधिकुसुमफलाद्यैर्गोपदारैरपूजि ॥ १७ ॥
 सुतमथ परिरभ्य ब्रह्म शर्वादालभ्यं
 सहनिजपरिवारो नन्दगोपो ननन्द ।
 चरितमिति विचित्रं चेतदीयं विचिन्त्य
 ब्रजपतिमनु गोपा विस्मिताश्चेत्यवोचन् ॥ १८ ॥
 हृदि न भवति कस्य प्रेक्षमाणस्य शङ्का
 क्वचन महदपूर्वं यन्न दृष्टं श्रुतं वा ।
 अतिमनुजचरिचो नार्हति शाम्यगेहे
 जननमिह जुगुप्साभाजने बालकृष्णः ॥ १९ ॥
 धरभरणकृतोऽस्य प्रायशोऽभून्न भारो
 यदयममत सप्राहानि हस्तेऽणुमद्रिम् ।
 खलु न वयममुष्य क्वापि तत्त्वं प्रकृत्या
 परिचिनुम इदानीं सप्रवर्षस्य किञ्चित् ॥ २० ॥
 स्मरथ तदयमर्भो निर्देशः पूतनायाः
 सममसुभिरभीक्ष्णं पास्यति^१ स्तन्यमादौ ।
 यदपि च विपरीतं मासि पूर्वं भविष्य-
 त्युरु शकटममुष्य प्रेर्यमाणं पदेन ॥ २१ ॥
 किमिदमनतिचित्रं यच्च वात्यासुरेण
 प्रति दिवमपि नीतस्तं गलेऽहन् निगृह्य ।
 यमित इह जनन्योलूखलं जातु कर्ष-
 न्नगमयुगमभाङ्गीत् साक्षिणस्तत्र बालाः ॥ २२ ॥
 गलविगलितमतुं भूय एव प्रवृत्तं
 बकमपि तृणरीत्यापाटयद्वत्सपालः ।

असुरमपि च वत्सव्याजमास्थत् कपित्थे
 सपदि सफलसंघं भुव्यथापीपतत् तम् ॥ २३ ॥
 नट इव कृतवेषो वर्द्धधातुप्रसूनेः
 क्वचन सबलबालः प्राप्य बालेयदेत्यम् ।
 अनुगसहितमवागत्य सार्धं भयेन
 व्यधित भुवि सुलभं तालखण्डस्य यानम् ॥ २४ ॥
 अयमजगरकुचेर्वत्सपालानपासी-
 दृषदहनपरीतान् क्वापि मुञ्जाटवीषु ।
 विषमपि यमुनाया नागमस्यन्नहार्षी-
 दिह तटभुवि सुप्रान् दावतश्चावति स्म ॥ २५ ॥
 इति विविधविचित्रेषु विष्णोः किमंशः
 स्वयमयमथवाभूदित्यलं तर्कयामः ।
 इह तव तनये यत् प्रेमबन्धुः सखा नः
 प्रभुरयमिति नित्यं वर्धते तत् किमेतत् ॥ २६ ॥
 कुलकम् ।
 अथ गिरमिति तेषां शुश्रवानाशु नन्दो-
 ऽवददिति न विचित्रं मन्यतामच गोपैः ।
 अचकथदिह गर्गस्तद्गुणान् भाविनो मे
 नृजनुरपि समः स्यादेष दैत्यदुहेति ॥ २७ ॥
 श्रुतिपथमिति नन्दस्याननादुर्गवाचं
 व्यरचि किल नयद्विर्वल्लवैरस्य पूजा ।
 अवनमथ निजानामाकलय्याद्विधृत्या
 सुरभिरपि महेन्द्रस्तं स्वलोकादगाताम् ॥ २८ ॥
 अथ मिथ उपगम्य ब्रह्म पूर्णं प्रणम्य
 स्वविहितमपहन्तुं मन्तुमाज्ञां च मन्तुम् ।
 मुकुटमणिगणार्चिर्दीपनीराजिताङ्घ्रिं
 निजमनुजमभीदं जम्भजिह्वाजहार ॥ २९ ॥
 परमिह तव तत्त्वं शुद्धसत्त्वं न वेद
 प्रबलतरतमोऽन्धः शान्तमद्वैतदीपम् ।
 प्रकृतिसरजसं मामीश कीशस्य चेष्टां
 कृतिमिति कृतवन्तं पाहि दर्पापहारिन् ॥ ३० ॥
 तव कृतिमपहन्तुं किं न वर्द्धिर्मुखानां
 प्रथमपरमेवाभूदिदानीं विभुत्वम् ।

१ पास्यत्यादावभिज्ञावचन इति भूते लट् ।

घदनमदनशीलं केवलं यस्य न त्वां
 जपति पशुवदस्य प्रायशो नायशोऽपि ॥ ३१ ॥
 विजगदवनजायद्रूप देवाधिदेव
 चिदिवपरिवृढत्वप्रापितप्रोढिभाजः ।
 मम बहुमपि मग्नं क्षन्तुमर्हस्यनन्त
 प्रभुरनुचितमागस्कारिणो हि विप्रोति ॥ ३२ ॥
 अपनयति भवान् यदुपमागस्कृतोऽसौ
 समसकरुणवृत्तेः प्रत्युतानुग्रहस्ते ।
 यदयमपि मदं स्वं राजसं तामसं वा
 सपदि विजहदुच्चैरच्युताङ्घ्रिं तवेति ॥ ३३ ॥
 चिदशुभवनलब्धस्तब्धबुद्धेर्ममेदृक्
 क्वचिदपि न कदाचिन्मा स्म भूचितवृत्तिः ।
 प्रबलसकलभूभुट्मभसंभूतदेव्य-
 प्रधरभरनमद्भारहारिन् नमस्ते ॥ ३४ ॥
 कुलकम् ।
 हरिरिति मघवन्तं लाघवं तद् ब्रुवन्तं
 निजमथच नुवन्तं सस्मितास्यो बभाषे ।
 चिदिवविपुलसंपत्स्पर्षदुद्रामदर्प-
 क्रतुरिह विहतस्ते मामनुस्मर्तुमिन्द्र ॥ ३५ ॥
 विपुलतरमदानां संततेश्वर्यभाजा-
 महमिह हृतसंपद्वाहितानुग्रहोऽस्मि ।
 कुरु निजमधिकारं शासनं संस्मरन् मे
 विदलितमदमस्तु स्वस्ति वास्तोष्पते ते ॥ ३६ ॥
 युगम् ।
 यदुकुलभृति कृष्णे जिष्णुमाभाषमाणे
 सुरभिरवददीशं कृप्रगोपालमायम् ।
 प्रभुरसि परमं नो देवतं नाथ इन्द्र-
 स्त्वदपरमुरुदेवं नैव विदुः सदेति ॥ ३७ ॥
 इह कलयसि धातुः शासनादागतां मां
 स्वकृतिभिरभिषिच्य त्वां गवेन्द्रं विधातुम् ।
 इति निजपयसा तं देवगव्यभ्यञ्जित्
 करिवरकरनीतेर्माङ्गतोयेस्तथेन्द्रः ॥ ३८ ॥
 समुपगतमहर्षिस्तोमहर्षौघोष-
 प्रकृतविधिविशेषैः सर्ग्यजुःसाममन्त्रैः ।

सह सुरमुनिमुख्यैरुद्यतातोद्यवाद्यै-
 र्यैरचि मघवतोच्चैरस्य गोविन्दनाम ॥ ३९ ॥
 इति हरिमभिषिच्याधीश्वरस्तत्र शच्या-
 स्तिदिवकुसुमवृष्ट्यानम्य भूयः प्रसाद्य ।
 सुरसुरभिसमेतः प्रापदिन्द्रः स्वलोकं
 व्रजमथ भगवानप्याजगामान्वितः स्वैः ॥ ४० ॥
 रविदुहितरि मञ्जन् द्वादशीपारणार्थी
 किल कुहचिदनेहस्यासुरीमाप्य वेलाम् ।
 गृहमथ वरुणस्थानायि नन्दोऽनुगेन
 प्रभुरहह न कश्चित् कापि कालातिवृत्तो ॥ ४१ ॥
 तदनु पयसि नन्दं क्रन्दते द्रागदृष्ट्वा
 निजपशुयजनाय विप्रदत्ताभयोऽम्भः ।
 हरिविशदयेनं प्रेक्ष्य तुष्टः प्रचेता
 रचितचरणपूजः सम्यगूचे प्रणम्य ॥ ४२ ॥
 पतिरहमिह लोके यादसां त्वन्निदेशः
 दजनिषि चरितार्थः श्रीमतेो दर्शनेन ।
 फलमविकलमापं जन्मनो यन्मनोक्षं
 पदनलिनयुगं तेऽदर्शमीशार्चिचं च ॥ ४३ ॥
 क्व नु सुखमिह कालव्यालदृष्टस्य जन्तो-
 र्भवति यदतिवेलत्वेनमूर्च्छातुरस्य ।
 क्वचन च भवति त्वन्नामवर्णानुपूर्वी-
 कथनमुदितभक्तेः कस्यचित् सिद्धमन्त्रः ॥ ४४ ॥
 तव पितरमबुद्धानीतवान् किंकरो यत्
 तमधिकमपरार्थं मेऽहंसि क्षन्तुमर्हन् ।
 नय नलिननिभाक्षिद्वन्द्व गोविन्द नन्दं
 निजगृहमचिरेण प्रीणयन् स्वान् नमस्ते ॥ ४५ ॥
 कुलकम् ।
 इति वरुणकृतानुच्छन्दनो मन्दमीशः
 सपदि गृहमनैशीदीपदुन्मज्ज्य नीरात् ।
 विदितसलिलराजस्तोषपूजास्ततस्ते
 कृतमुद इह कृष्णं बन्धवोऽस्याभ्यनन्दन् ॥ ४६ ॥
 इति विहितविचित्रादुत्सुकास्तत्र गोपा
 विभुमथ नतवन्तश्चित्त एवाभिलेषुः ।
 प्रभुरयमकृतार्थान् गोदुहो ब्रह्म पूर्णं
 क्वचन निजनिवासं नः कदा नेष्यतीति ॥ ४७ ॥

सकलधरणिराज्ये रङ्गकस्याभिलाषः

खलु मनसि समीहा तादृशी वल्लवानाम् ।

तनुषु ननु कथंचिद्वाम्यतोच्चावचासु

क्व नु वत मनुजेन स्वीयकर्माध्यगामि ॥ ४८ ॥

मदविरतविचारक्षीणकर्मण यते

तदधिकृतिरमोषामस्ति तचेत्यवेत्य ।

निजगणमभिमज्जद्ब्रह्मधाम्नि हृदेऽजः

सकलमकलि चिचं गान्दिनीयेन यच ॥ ४९ ॥

प्रकृतिपरमतो यत् त्यक्तमायागुणादि-

व्यतिकरमवयन्ति क्वापि युक्ताः समाधौ ।

तदमलतरमात्मज्योतिरानन्दपूर्णं

ददृशुरजरमेकं ब्रह्म ते तच तूर्णम् ॥ ५० ॥

उपनिषदुपगीतं शङ्खचक्रादिहस्तं

तमपि मनुजलीलाविग्रहं वीक्ष्य तच ।

पुनरपि पशुगाला उत्थिता मङ्गु मङ्गुक्ता

किमिदमिति चिरं ते विस्मिता नन्दमुख्याः ॥ ५१ ॥

इति स्वानां वाञ्छां सफलयति सद्यो भगवति

ब्रजस्तीभिः श्रीभिः सह विहरणाय स्पृहयति ।

हरेरिष्टं कुर्वन्निव दिवसनर्वासनमिषा-

दगादस्तक्षोणीधरशिखरसीमां दिनकरः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते

गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये ब्रह्मलोकदर्शनात्सर्वो नामा-
ष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ :: :: ॥

॥ अथ विद्वशालभञ्जिकाख्यनाटिकायाः ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति चेटी ।

चेटी । परिश्रम्य । को विच कालो वट्टदि पिअसहीए
विअख्खणाए दिठ्ठाए उक्कंठाभरेण अ ससिअरकरंविज्जमाणं
विअ करिदंतमुसलं फुटणभूइठ्ठं वट्टदि मे हिअअं, ता कहिं
खु तां प्पेखिस्सं । पुरोवलोअय । कथं एसा पिअसही किं
पि मंतअंती आअच्छदि * ।

* कोपि च कालो वर्तते प्रियसख्य विचक्षणया दृष्टाया उत्कण्ठा-
भरेण च अशिशकरकरंख्यमानमि । करिदन्तमुसलं फुटनभूयिष्टं वर्तते मे
हृदयं, तत् कुत्र खलु तां प्रेक्षिष्ये । कथमेव प्रियसखो किमपि मन्त्रयन्ती
आगच्छति ।

ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टा द्वितीया चेटी ।

चेटी । स्वगतम् । अहो महामंतिणो पधुअज्जे गिरदि-
सया भत्ती * ।

प्रथमा । कथं महाभाअधेअजणअज्जसिद्धी विअ चिंति-
दोअणदा पिअसही । स्वगतम् । ता पच्छा भविअ णअणाइं
स्से पिहाइस्सं † । तथा करोति ।

द्वितीया । पिअसहीए सुलख्खणाए विअ करप्पंसे । प्रका-
शम् । सहि सुलख्खणे जाणिदासि ता मुंच णअणाइं ‡ ।

सुलक्षणा । नयने परित्यज्य सप्रणयकोपम् । हला वि प्रख्खणे
एदुहमेत्ते वि सलिलसित्तसणगुणगेण्ठिगाठे वि सिणेहे कथं
उब्भिअसिहा खंजरीटी विअ अदंसणा चिट्ठसि ता एसा दे
कुविस्सं § ।

विवक्षणा । स प्रथमम् । पिअसहि सुलख्खणे मा कुप्प
महामंतिभागुराअणणिअोओ एत्थ अवरअ्खदि ण उण अहं || ।

सुल । सोपहासम् । को तुह्माहिंतो अण्णो क्कुगुणअनि-
उणो ¶ ।

विच । अस्मारिसज्जणजेगं महिलाक्कुगुणअं ख्खु एदं ** ।

सुल । महिलाक्कुगुणएण जइ महिलाअणस्स अदंसणं
ता अस्मारिसीओ अख्खिहिं वि ण दीसंति †† ।

विच । अथ दे कीदिसं महिलाक्कुगुणअं ‡‡ ।

सुल । तुमं भण दाअ उण अहं भणिस्स, प्पठमं सह
आरमंजरीओ उब्भिअज्जंति पच्छा ताअुंबिणी कलअंठी कंठ-
मुदुं सिठिलीकरेदि §§ ।

विच । ता सुण, अहमेकदा भगवता भागुराअणेण स-
वहुमाणं भणिता, जधा, विअख्खणे तुए अस्माअं राअरहस्से
साहज्जं कादब्बं ति ||| ।

* अहो महामन्त्रिणः प्रभुकार्यं निरतिशया भक्तिः ।

† कथं महाभागधेयजनकार्यसिद्धिरिव चिन्तितोपनता प्रियसखी त-
त्पश्चात्कृत्वा नयनान्यस्याः पिधास्ये ।

‡ प्रियसख्याः सुलक्षणाया इव करस्पर्शः । सखि सुलक्षणे ज्ञातासि
तन्मुञ्च नयनानि ।

§ हला विचक्षणे एतावन्मात्रेऽपि सलिलसित्तसणगुणगण्ठिगाठेऽपि
खेहे कथमुब्भिअसिहाखंजरीटीवाददर्शना तिष्ठसि । तदेवा ते कुपिष्ये ।

|| प्रियसखि सुलक्षणे मा कुप्य महामन्त्रिभागुरायणनियोगोऽत्रापरा-
ध्यति न पुनरहम् ।

¶ को युष्मन्तोऽन्यः बाहुगुण्यनिपुः ।

** अस्मादृशजनयोग्यं महिलाषाड्गुणं खन्वेतत् ।

†† महिलाषाड्गुण्येन यदि महिला जनस्यादर्शनं तत अस्मादृशो-
द्धिभिरपि न दृश्यन्ते ।

‡‡ अथ ते कीदृशं महिलाषाड्गुण्यम् ।

§§ त्वं भण तावत् पुनरहं भिज्जि, प्रथमं सहकारमज्जयं उब्भिअज्जंते
पश्चात्तच्छुम्भिनी कलकण्ठी कण्ठमुद्रां शिथिलीकरोति ।

||| तत् शृणु, अहमेकदा भगवता भागुरायणेन सबहुमानं भणिता,
यथा, विचक्षणे त्वयाऽस्माकं राजरहस्ये साहाय्यं कर्तव्यमिति ।

सुन । अहो दे मतिविह्वो जेण महामंती त्रि एदं संभा-
वेदि, कावणना बज्जुलावती सुरहि गंधुगारत्ति * ।

विच । तदो विणओवणदाए मए तधत्ति पडिवणं,
कधिदं अ मे तेण, जधा, एसो जो मिअंकवम्मा सा मिअंका-
वलीत्ति † ।

सुन । तदोतदो ‡ ।

विच । तदो तं परिणीअ महाराअसिरिविज्जाहरमल्ल-
देवेण महिअलचक्खत्तिणा होदव्वं, ता तुए तस्स कदाचिद्
किदभवणभित्तिसंचारे वासहरे दंसिदेव्व, जेण देवस्स सिवि-
णआवगमो होदि, कज्जंतरट्ठाणाइं दे हरदासो कधइस्स-
दि, एदास्सिं महाराअकज्जरहस्से तुमं तीए वि पिअसही
तत्थ राअकज्जसाहज्जं विअ अत्तत्थीअसि, ण हु सोवाणवत्ति-
मंतरेण वलहीए समारोहो, मए तदो हरदासकधिदकज्जा-
णुसारेण सा सविस्संभं भणित्ता, जधा, सहि मिअंकावलि
इह वासहरे मकरदृओ ओदरदि, तं अ दट्ठण कंटाहिकट्टि-
देण हारउसुमदामेण तुए अज्जिदव्वो, जेण दे एदादिसो
कंतो होदि, तए वि तह अओवअदं, किदं अ, उण हिंदो-
लए दंसिदा, केलिकैलासभवणे सुट्ठिदप्पलिहभित्तिसु अत-
णो चित्तं लेहाविदा, त्थंभगअसंचारेण तं तं भणाइदा पठा
विदा अ § ।

सुन । अध तं विविहेहिं विलासेहिं पख्वंतेण महाराएण
किं पडिवणं ॥ ।

विच । जं केलिअरिणी चाडुकम्मकलिदो रणणकरी पडि-
वज्जेदि, तदो तरुणफेफल्लिकल्लिकेल्लिददविडसामली-
दंतपंतिविसदासु मुटुससिजामिणीसु असमंजसं विप्पलवदि,

* अहो ते मतिविभवो येन महामन्यपि एतत्संभावयति । कावर्ण-
नाअकुलावली सुरभिगन्धोद्धारत्ति ।

† ततो विनयोपनतया तथेति प्रतिपन्नं, कथितं च मे तेन, यथा, एष
यो मृगाङ्गवर्मा सा मृगाङ्गावलीति ।

‡ ततस्ततः ।

§ ततस्तां परिणीय महाराजश्रीविद्याधरमल्लदेवेन महीतलचक-
वर्तिना भवितव्यं तत्त्वया तस्य कदाचित्कृतभवनभित्तिगर्भसंचारे वासगृहे
सा दर्शयितव्या, येन देवस्य स्वप्रावगमो भवति, कार्यन्तरस्थानानि ते हर-
दासः कथयिष्यति, एतस्मिन्महाराजकार्यरहस्ये त्वं तस्या अपि प्रियसखी
तत्र राजकार्यसाहाय्यमिवात्यर्थसे, न खलु सोपानपङ्क्तिमन्तरेण वलभ्याः
समारोहः । मया ततो हरदासकथितकार्यानुसारेण सा सविस्संभं भणिता,
यथा सखि मृगाङ्गावलि इह वासगृहे मकरध्वजोवतरति तं च दृष्ट्वा
कण्ठाकट्टेन हारकुसुमदाम्ना त्वयार्जयितव्यः । येन ते एतादृशः कान्तो
भवति, तथापि तथाभ्युपगतम् । कृतं च । पुनर्हिन्दोलायां दर्शिता केलि-
कैलासभवने सुस्थितस्फटिकभित्तिषु आत्मनश्चित्रं लेखिता स्तम्भगर्भसंचा-
रेण तत्तद् भणायिता पाठिता च ।

॥ अथ तां विविधैर्विलासैः प्रेक्षता महाराजेन किं प्रतिपद्यम् ।

जधा तं * संस्कृतमाश्रित्य ।

श्यामां † श्यामलिमानमानयतभोः

सान्देर्मणीकूर्चके-

र्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत

श्वेतोत्पलानां स्मितम् ।

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः

कृत्वा शिलापट्टके

येन द्रष्टुमहं क्षमे दशदिश-

स्तद्वक्तमुद्राङ्किताः ॥ १ ॥

सुन । तीए उण का अयत्था वट्टदि ‡ ।

विच । संस्कृतमेवाश्रित्य ।

सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं

द्वेष्टे प्रभामैन्दवीं

द्वाराअस्यति चिचकेलिसदसो

वेषं विषं मन्यते ।

आस्ते केवलमङ्घ्रिनीकिसलय-

प्रस्तारशय्यातले

संकल्पोपनमतदा कृतिरसा-

यत्तेन चित्तेन सा ॥ २ ॥

संपदं उण तुमं कपेहि कीदिसं तं महिलाकुण्णअं § ।

सुन । सुणु जादिसं, एकदाहं महाराएण कण्णे सप्प-
सादमादिट्ठा, जधा ण तुए भिण्णरहस्सा देवी कादव्वत्ति ॥ ।

विच । किं विअ तं ¶ ।

सुन । तं जधा, अलिअविवाहविलख्खो चाराअणो देवी
धात्तेइअं वि प्यदारिदुमिच्छदि । ता दिणावसाणसमए तरुण-
नीरंधअंधअरे केसरतरुमारुहिअ प्यमदुज्जाणमज्जगामिणी
तए मेहला साणुणासिअं भणिदव्वो, जधा, अयि मेहले इह

* यत्कैलिकरिणीचाडुकर्मकलितोऽरण्यकरी प्रतिपद्यते. ततस्तच्छ-
पूगत्वार्घपरितदाविडश्यामलीदन्तपङ्क्तिविशदा सुमुग्धशशियामिनीषु असम-
ज्जसं विप्रलपति, तथा. तत् ।

† श्यामामित्यत्र ज्यौत्स्वीमिति पाठ्यमिति काव्यप्रकाशकतः ।

‡ तस्याः पुनः काव्यस्या वर्तते ।

§ सांप्रतं पुनस्त्वं कथय कीदृशं तन्महिलापाहुण्यम् ।

॥ शृणु यादृशम् । एकदाहं महाराजेन कर्णे सप्रसादमादिष्टा,
यथा, न त्वया भिन्नरहस्यादेवी कर्तव्येति ।

¶ किमिव तत् ।

वेसाहपुण्यमाप्यदोसे ज्जेव्व तुए मरिदव्वन्ति भणिदा अ
सा * ।

विच । तदोतदो † ।

सुल । तदो तीए सक्कसवसवेविदंगीए कथं कथं पि तदो
हिमुहं भविअ किदणिबिडज्जलि संपुडाए भणिदं, भगवदि
असरीरिणि दिव्वेवाणि मं अणुकंपंतीए जधा मरणं तुए जा-
णिदं जीविदं पि मे जाण ‡ ।

विच । तदोतदो § ।

सुल । तदो तथा जेव्वं कहद, जइ गंधव्वेअविअख्खणं
बह्मणं गुरुणा मक्कारेण अहिणंदिअ पाएसु वलंती जंघंतर-
मक्कदुअरेण संचरदि तदा जीवितलंभो ति ॥ ।

विच । अहो दे विअख्खणत्तणं जदो मुणियो वि एवं सु-
मंरंति, पादाहिं तो बह्मणस्स पवित्रत्तणं ति ।

सुल । विभाव्य । अहो से किं पि कवडणाहअकइत्तणं
बह्मणस्स ¶ ।

विच । तदोतदो ** ।

सुल । तदो तं सुणिअ मेहलाए अंसुजललज्जलाइं अअ-
णाइं उणउत्तमुप्पुसंतीए मह पुरदो जेव्व महाराअसमी-
ववट्टिनीए देवीए तह ज्जेव्व विणत्तं देवेण वि देवी मणु-
मवहरंतेण चारायणचरितं अ णिव्वाहंतेण भणिदा, जधा,
सुन्दरि मा विसण्णा होहि, जादो गंधव्वेअविअख्खणो
साहीणो ज्जेव्व बह्मणो ता किं ति अंसुकणकरंविअबिंवाहारा
वट्टसि ति संट्ठाविदा देवी, देवीए अ अहं अज्ज सापुण्यम
ति भणिअ पूआसक्कारं सज्जीकादुं पेसिदस्मि †† ।

* तद्वथा, अलीकविवाहविलसचारायणो देवीं धात्रेयीमपि प्रतार-
यितुमिच्छति । तद्विनायसानसमये नीरन्धान्धकारे केसरतरुमारुह्य प्र-
मदोद्यानमध्यगामिनी त्वया मेखला सानुनासिकं भणितव्या, यथा, अयि
मेखले इह वेश्यापूर्णिमाप्रदोष एव त्वया मतं व्यमिति, भणिता च सा ।

† ततस्ततः ।

‡ ततस्तयासाध्वसवशवेपिताङ्गा कथं कथमपि ततोऽभिमुखं भूत्वा
कतनिबिडाज्जलिसंपुटया भणितम्, भगवति अशरीरिणि दिव्यवाणि
मामनुकम्पयन्त्या यथा मरणं त्वया ज्ञातं जीवितमपि मे जानीहि ।

§ ततस्ततः ।

॥ ततस्तथैव कथितं, “सानुनासिकम्” यदि गान्धर्ववेदविचक्षणं
ब्राह्मणं गुरुणा सत्कारेणाभिनन्द्य पादयोः पतन्ती जङ्घान्तरमध्यद्वारेण
संचरति तदा जीवितलम्भ इति ।

¶ अहो ते विचक्षणत्वं यतो मुनयोऽप्येवं स्मरन्ति, पादाभ्यां ब्राह्मणस्य
पवित्रत्वमिति ।

** अहोऽस्य किमपि कपटनाटककवित्वं ब्राह्मणस्य ।

†† ततस्ततः ।

विच । ता एहि जधाणिद्विदुमणुविदुहन् * इति निष्का-
न्ते । प्रवेशकः † ।

॥ शेष उत्तराङ्के ॥

* ततस्तच्छ्रुत्वा मेखलाया अशुजललज्जले नयने पुनरुक्तमुन्मले-
ज्जन्या मम पुरत एव महाराजसमोपवर्तिन्या देव्या तथैव विज्ञप्तं देवे-
नापि देवी मन्युमपहरता चारायणचरितं च निर्वाहयता भणिता, यथा,
सुन्दरि मा विसण्णा भव, यतो गान्धर्ववेदविचक्षणः स्वाधीन एव ब्रा-
ह्मणस्तत्किमित्यशुकणकरम्बितबिम्बाधरा वर्तसे इति संस्थापिता देवी,
देव्याचारं अद्य सा पूर्णिमेति भणित्वा पूजासत्कारं सज्जीकर्तुं प्रेषिता-
स्मि ।

† तदेहि यथानिर्दिष्टमनुतिष्ठावः ।

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY
OF
PATANJALI.

(Continued from page 152.)

1 He mentions the method of that kind by which, when meditation has been consolidated by the non-production of other thoughts, any particular kind of ascetic attains excellence in meditation.

प्रमद्व्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः स-
माधिः ॥ २८ ॥

Aph. 28. If the ascetic is not desirous of fruit [or is not inert] even when the perfect knowledge has been attained, [then] the meditation, [technically called] Dharma-Megha, cloud of virtue, takes place from the entire discriminative knowledge.

2 “Perfect knowledge” means, knowing the nature differing from each other of all elements in whatever order they exist; even, when this knowledge has taken place if the ascetic has not the desire for the fruit, or is not inactive, then, by means of the discriminative knowledge being entirely consolidated on non-production of other thoughts, the meditation, that is called “Dharma-Megha” cloud of virtue is attained. It is called the cloud of virtue, because it irrigates or waters the highest virtue, which is called “aśukla-krishna” neither white nor black, and is the provider of the chief aim of the soul.

१ एवमप्रत्ययान्तरानुदये स्थिरोभूते समाधौ यादृशस्य योगिनः प्रकर्ष-
समाधिप्राप्तिर्भवति तथाविधमुपायमाह ॥

२ प्रसङ्गान् यावतां तत्त्वानां यथाक्रमं व्यवस्थितानाम्परस्परविलक्षण-
स्वरूपपरिभावं तस्मिन् सत्यप्यकुसीदस्य फलमलिप्सोः प्रत्ययान्तराणाम-
नुदये सर्वप्रकारं विवेकख्यातेः परिपोषाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति । प्रक-
ष्टमशुक्लकृष्णम्परमपुरुषार्थसाधकं मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघः ॥

¹ What results from that? To this he replies.

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ २९ ॥

Aph. 29. Therefrom takes place removal of the afflictions and works.

¹ "Therefrom" from the meditation called "Dharma-Megha," springs up the removal of the afflictions, from Ignorance up to the tenacity [of mundane existence] and of the works of three kinds, differing as white &c. [i. e., white, black, and neither white nor black] by means of the extirpation of their respective antecedent causes from the arising of the knowledge.

² What takes place after these have been removed? To this it is replied;

तदा सर्ववशमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३० ॥

Aph. 30. Then from infiniteness of the knowledge free from the impurity all of its obscurations, the knowable appears small.

¹ "Then" after the removal of the afflictions and works The knowable becomes small, i. e. the object of little estimation or calculation, because knowledge, freed from these, that is void of the obscurations, i. e. afflictions [Ignorance &c.] which obscure the mind, becomes infinite, unlimited, like the sky when the clouds have departed. That is the ascetic knows all that is knowable without any trouble.

² He states what takes place after this;

ततः कृतार्थानाम्परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३१ ॥

Aph. 31. Thereupon takes place the termination of the succession of the modification of the qualities which have done what was to be done [or which have realised their end].

¹ "Thereupon" after this takes place the termination, i. e. complete cessation, i. e. non-production of the

१ तस्माच्छर्ममेवात्किम्भवतीत्याह ॥

२ ततो धर्ममेवात्क्लेशानामविद्यादीनामभिविशान्तानाङ्गकर्मणाञ्च शुक्लादिभेदेन त्रिविधानाञ्जानोदयात्पूर्वपूर्वकारणनिवृत्त्या निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

३ निवृत्तेषु तेषु किम्भवतीत्याह ॥

४ आश्रियते चित्तमेभिरित्यावरणानि क्लेशास्तेभ्यो ज्ञेतस्य तद्विरहितस्य ज्ञानस्य गतचनगगननिभस्यानन्त्यादनवच्छेदान्ज्ञेयमल्पमल्पगणानास्यदम्भ इति । अक्लेशेनैव सर्वं जानातीत्यर्थः ॥

५ ततः किमित्याह ॥

६ कृतो निष्पादितो भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थः प्रयोजनं यैस्ते कृतार्था गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषाम्परिणाम आपुरुषार्थसमाप्तेरानुलोम्येन प्रातिलोम्येन चाङ्गाङ्गिभावस्थितिलक्षणस्तस्य योऽसौ क्रमो वक्ष्यमाणस्तस्य परिसमाप्तिरपुनरुदभव इत्यर्थः ॥

succession, to be described hereafter, of modification, in succession and regression up to the attainment of the aim of the soul, characterised by their relation of existing [qualities] as primary and secondary, of the qualities, i. e. "Purity" "Passion" and "Darkness" which have done what was to be done, i. e. which have effected the soul's aim, characterised as experience and emancipation.

¹ He now defines the order above mentioned.

क्षणप्रतियोगी परिणामपरान्तनिर्वाह्यः क्रमः ॥ ३२ ॥

Aph. 32. The order is counterpart of the moment, perceptible in the latter end of the modification.

¹ "Moment" is a very small portion of time; the counterpart of that, means, perceptible in the latter end of the modification [of time, or moment] differing from one [preceding] moment. That is whatever is perceived by calculative cognition after the moments have been perceived, the same thing is called the order of moments. It can not be perceived if the moments are not perceived.

² He now states the general nature of "Isolation"—the result.

पुरुषार्थशून्यानाम्प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वल्पप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति ॥ ३३ ॥

Aph. 33. The re-absorption of those [qualities] void of the aim of the soul, or the abiding of the power of intelligence in its own nature, is Isolation.

The re-absorption is the regressive modification of the qualities which have consummated the ends of the soul characterised as fruition and emancipation. On the consummation thereof there is non-production of modification; in other words, the state of the intellectual faculty, on the cessation of identity [with objects], abiding in its own proper nature, is called "Isolation."

G. D.

१ क्रमस्योक्तस्य लक्षणमाह ॥

२ क्षणोऽस्पीयान् कालस्तस्य योऽसौ क्रम एकक्षणविलक्षणपरिणामपरान्तनिर्वाह्योऽनुभूतेषु क्षणेषु पश्चात् सङ्कलनबुद्ध्या यो यद्यते स वक्ष्यमाण इत्युच्यते । नष्टननुभूतेषु क्षणेषु क्रमः परिज्ञातुं शक्यः ॥

३ इदानीमलभूतस्य कैवल्यस्यासाधारणं स्वरूपमाह ॥

४ समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानाङ्गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रति-लोमपरिणामः समाप्तो विकारानुदभवो यद् वा चिच्छक्तेर्वृत्तिः सादृश-निवृत्तौ वृत्तिमात्रेऽवस्थानं तत्कैवल्यमुच्यते ॥ इति ॥

THE
VAISĒSHIKA APHORISMS
OF
KĀNĀDA.

NINTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 101.)

नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ १० ॥

Aph. 10. [The proposition] that there is not a water-pot in a house, is a negation of connection between an existent water-pot and the house.

It may be urged that non-existence of a water-pot in any given house is not absolute non-existence, inasmuch as a water-pot exists sometimes there; nor is it antecedent or emergent non-existence, inasmuch as these reside only in material causes; nor is it absolute non-existence characterised as production and destruction, since there is a contradiction between the absolute and that which comes into being and ceases to be; nor is this the fourth kind of non-existence, general non-existence, inasmuch as that is repugnant to the three-fold division. Accordingly this aphorism is stated. U.

आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥ ११ ॥

Aph. 11. Perception of the soul [results] from a particular conjunction between the soul and the internal organ in the soul.

Common perception of existence and non-existence having been described, another section is commenced with the purpose of describing the perception of ascetics. The words cognition is produced, are to be supplied. Ascetics are of two kinds, those who have meditated on the internal organ, and are called united, and those who have not meditated on the internal organ, and are called disunited. Of these the united having reverently fixed their mind on the object to be presented to it, are engaged in meditation; and in them cognition of soul, whether of their own soul or of that of

ननु गेहे घटाभावो नात्यन्ताभावः कदाचित् घटसत्त्वात् नापि प्रभावप्रध्वंसो तयोः समवायिकारणमात्रवृत्तित्वात् नाप्युत्पादविनाशश्रीलोप्यन्ताभाव एव आत्यन्तिकश्चेत्पादविनाशश्रीलश्चेति विरोधात् नापि चतुर्थं एवायं संसर्गाभावः तस्य त्रैविध्यविभागव्याघातादित्यत आह ॥

तदेवं भावाभावविषयकं लौकिकप्रत्यक्षं निरूप्य योगिप्रत्यक्षं निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते । ज्ञानमुत्पद्यते इति शेषः द्विविधास्तावद्योगिनः समाहितान्तःकरणा ये युक्ता इत्यभिधीयन्ते असमाहितान्तःकरणाश्च ये वियुक्ता इत्यभिधीयन्ते तत्र युक्ताः साक्षात्कर्तव्ये वस्तुन्यादरेण मनोनिधाय निर्दिध्यासनवन्तः तेषामात्मनि स्वात्मनि परात्मनि च ज्ञानमुत्पद्यते आत्मप्रत्यक्षमिति आत्मा प्रत्यक्षः साक्षात्कारविषयो यत्र ज्ञाने तत्तथा यद्यप्यस्मादादीनामपि कदाचिदात्मज्ञानमस्ति तथाप्यविद्यातिरस्कृतत्वात् तदसत्कल्पमित्युक्तमात्ममनसोः सच्चिदर्शविशेषादिति योगजधर्मानुपपन्नमात्ममनसोः सच्चिदर्शं विशेषस्तस्मादित्यर्थः ॥

others, is produced. Perception of soul is that cognition wherein the soul is the percept or object of presentation. Although there is in ourselves and others occasionally a cognition of spirit, this being obscured by nescience has been declared to be virtually non-existent. From a particular conjunction between the soul and the internal organ, means from that particular contiguity between the soul and the internal organ which is the mental state produced by union [with infinite spirit]. U.

तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ १२ ॥

Aph. 12. Likewise perception of other substances.

It might be asked how, if the knowledge of those who are united be of the soul only, they can possess omniscience. Accordingly the aphorism is stated. The words Cognition is produced are implied by the nature of the topic. There is, therefore, by means of the internal organ accompanied with the merit acquired by asceticism perception of other substances, that is, of the four atomic substances, of the internal organ, air, space, time, and ether. The term substance comprehends the qualities, actions, and universal entities residing in substance, the category of individuality, co-inherence, gravity, elasticity &c. residing in perception, and spontaneous activity, indiscriminative mental impressions, merit and demerit residing in the soul. For the possession of the attribute produced by asceticism is equivalent to a perceptive apparatus; otherwise omniscience would not be affirmed [of those ascetics who are said to be united.] U.

असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च ॥ १३ ॥

Aph. 13. In those also whose internal organ is not meditative, and in those whose meditation is consummated [there is perception of soul &c.]

Those whose internal organ is not meditative are those whose inner sense is destitute of meditation; and they whose meditation is consummated, perfected, or

तत् क्रिमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं तत् कुतः सार्वज्ञ्यमित्यत आह । ज्ञानमुत्पद्यत इति प्रकरणायातम् तथेति योगजधर्मानुपपन्नैव मनसा द्रव्यान्तरेषु चतुर्वर्णेषु मनसि वायुदिककालाकाशेषु द्रव्यपदेन तद्गतगुणकर्मसामान्यानां विशेषपदार्थस्य समवायस्य प्रत्यक्षगतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्यापकादेरात्मगतस्यापि जीवन्योनियन्त्रनिर्विकल्पकभावनाधर्माधर्मादेः संग्रहः सामान्या योगजधर्मापग्रहस्य तुल्यत्वात् अन्यथा सार्वज्ञ्यमुक्तं न भवेत् ॥

असमाहितान्तःकरणाः असमाहितं समाधिरहितम् अन्तःकरणं येषां ते तथा उपसंहृतः समापितः सफलीकृतः समाधिर्यस्ते समाधेः फलं विविधाः सिद्धयस्ता येषामुत्पत्त्यास्तादृशाः ये युक्तास्तेषामपि आत्मनाम् अन्येषां द्रव्याणाञ्च प्रत्यक्षं भवतीति समुदितायः पुञ्जानस्य प्रत्यक्षे ध्यानापेक्षा युक्तस्य प्रत्यक्षे तु ध्यानात्मकसमाध्यपेक्षा नास्तीति भावः ॥

rendered fruitful, in whom are produced the various perfections which are the fruit of meditation, attain perception of souls and other substances. Such is the sense to be gathered from the aphorism. In fine the ascetic who is in course of union requires contemplation, while he who is united has no need of meditation which is identical with contemplation. V.

तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥

Aph. 14. [Perception] of actions and qualities [arises] from co-inherence therein.

¹ It might be urged that omniscience is not possible in an ascetic, for though there be perception of substances, there is no such cognition of qualities and actions. To this the reply is furnished. From co-inherence therein, that is, in conjunction with the internal organ assisted by merit acquired by asceticism, there is produced in the ascetic, whether in course of union or united the perception of qualities and actions. For the efficacy of the merit acquired by asceticism is inconceivable. By the power thereof the sage Agastya drank up the ocean, Saurabhi assumed a multitude of bodies, and Vasishtha discovered the curse of Dilīpa by Surabhi. The production therefore by merit acquired by asceticism of presentation of all the categories is not impossible. The term actions and qualities involves more, and universality &c. is to be understood. In a like manner we are to understand perception effected by supersensual cognition in the form of general implication, and implication of cognition. V.

आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥

Aph. 15. [Perception] of the attributes of the soul [arises] from co-inherence in soul.

¹ This aphorism is stated inasmuch as it might be asked whether ascetics have not also the common perception. The conclusion gathered is that there arises in ascetics also the common perception of the attributes of the soul, that is, of pleasure and the other attributes which reside in the soul from co-inherence in soul, that is, from co-inherence in the soul conjoined with the internal organ, being accomplished by that as its instrument. V.

¹ ननु द्रव्याणां प्रत्यक्षसम्भवेऽपि सर्वज्ञत्वं योगिनोऽनुपपन्नमेव गुणादीनामज्ञानादत आह । तस्य योगजधर्मसद्वृत्तमनःसंयोगस्य समवायात् युक्तयुञ्जानयोः कर्मसु गुणेषु च प्रत्यक्षमुत्पद्यते इत्यर्थः अचिन्त्योऽहि योगजधर्मप्रभावः यदुलेनागत्यमुनिः पारावारं पयो सौभरिश्च कायव्यूहं परियहीतवान् वशिष्ठश्च दिलीपस्य सुरभिर्गर्भं ज्ञातवान् तस्य योगजधर्मस्य पदार्थसार्थसाक्षात्कारसम्पादनं नासम्भावनीयमिति कर्मगुणेत्युपलक्षणं सामान्यादिकमपि वैध्यम् एवं सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणाकपालौकिकप्रत्यासत्तिजन्यं प्रत्यक्षमप्युद्घनीयम् ॥

¹ तत् किं योगिनां लौकिकप्रत्यक्षं न भवतीत्यत आह । आत्मसमवायात् मनःसंयुक्तात्मसमवायात् आत्मगुणेषु स्वात्मवृत्तिसुखादिवृत्तयुगे योगिनां लौकिकमपि प्रत्यक्षं भवति तत्सामान्या वृत्तत्वादिति समुदितनिष्कर्षः ॥

SECOND DAILY LESSON.

अस्यैवं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ॥ १ ॥

Aph. 1. Inferential cognition is that one thing is the effect or cause of, conjunct with, repugnant to, or co-inherent in, another.

¹ In the preceding daily lesson the perception of ascetics and of non-ascetics was described according to its cause, its nature, and its characteristic. Assurance having been formerly divided into perceptive and inferential, the description of inferential assurance is here commenced. The term cognition [is to be supplied, being] the subject treated of. Inferential knowledge is that which is produced from a mark [or middle term]. The mark is that attribute of the subject [of the conclusion, or minor term] which is characterised by pervasion. Pervasion is said to exist therein. The subject is that wherein there is non-existence of assurance repugnant to that which there is desire to prove. Such assurance is proof and disproof, for the minor term is that wherein there is non-existence of both proof and

¹ तदेव पूर्वोक्तिके योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षञ्च कारणतः स्वरूपतो लक्षणतश्च निरूपितम् प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं लैङ्गिकञ्चेति यद्विभक्तं तत्र लैङ्गिकमिदानीं निरूपयितुमुपक्रमते । ज्ञानमिति प्रकृतम् लिङ्गाज्ज्ञातं लैङ्गिकं व्याप्तिविशिष्टः पक्षधर्मोलिङ्गम् तत्र व्याप्तिरुक्ता यत्सिद्धान्त्याय विरोधिप्रमाणाभावा यत्र स तं प्रति पक्षः तद्व्यं प्रमाणं साधकं बाधकश्च तदुभयाभाववतः पक्षत्वात् नहि साधकं बाधकं वा प्रमाणे सति कस्यचित् संशयः सिद्धान्त्याय वा अतएव सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मा सिद्धान्त्याय सिद्धान्त्याय धर्मा धर्मा वा पक्ष इति प्राज्यः उत्पाद्यसाध्यवृत्तानिर्णयनिवर्त्यसंशयोत्पत्तिप्रतिबन्धकमानत्वाच्छिद्धान्त्याय यत्र स पक्ष इति जीवनार्थमिच्छाः सिद्धान्त्याय पाविरहसद्वृत्तसाधकमानाभावा यत्र स पक्ष इति केचित् एतन्मते बाधस्थलेऽपि पक्षता तदेतदनुमानमयूखे द्रष्टव्यम् तदेतस्य पक्षस्य धर्मोलिङ्गमित्युक्तं भवति लिङ्गञ्च द्रष्टव्यमितं युतं वा यदनुभवरूपं ज्ञानं जनयति तल्लैङ्गिकं तदुक्तम् अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते । तदभावे तु नास्त्येव तल्लैङ्गिकमनुमानकम् ॥ इति ॥ एतेन लिङ्गमेवानुमितिकरणं ननु तस्य परामर्शः तस्य निर्व्यापारत्वेनाकरणात्वात् लिङ्गस्य तु स एव व्यापारः यत्र धूमादेरीतत्वमनागतत्वं वा तत्र कथमनुमितिरिति चेत् साध्यस्याप्यन्तानागतत्वयोस्तत्रानुमानात् तत्रैव प्रतिबन्धात् अतीतत्वमनागतत्वं वर्तमानत्वञ्च धूमादेर्यत्र न निश्चितं तत्र कथमनुमितिरिति चेत् न कथञ्चित् तत्र साध्यस्यापि सन्देहात् पूर्वापरदिनयोः सत्त्वनिश्चये मध्यदिने तु सन्देहे कथमनुमितिरिति चेत् तद्विनावच्छिन्नधूमादिना तद्विनावच्छिन्नवह्नादेरनुमानात् तथैव व्याप्तेः कारणात्वावधारणात् धूनीपटलात् कथं धूमभमादनुमितिरिति चेत् व्याप्तत्वेन चातस्यैव लिङ्गत्वात् ज्ञानस्य च याथाव्यापार्याभ्यामनुमितेस्तादृष्यात् अन्यथा तवापि कथं तत्र परामर्शः करणं स्यात् अतीन्द्रियलिङ्गस्थले परामर्शस्य तदजन्यतया कथं तद्व्यापारत्वमिति चेत् तत्सत्तानिर्वाहकत्वरूपद्वैमिकसाधनतायास्तत्र व्यापारत्वघटकत्वात् अन्यथा समवायस्य श्रवणादेर्व्यापारत्वानुपपत्तेरिति कार्याल्लिङ्गात् धूमालोकादेरन्यादनुमानं कारणादपि यथा बधिरस्य भेरीदण्डसंयोगविशेषात् शब्दानुमानम् यथा वा धार्मिकस्य यथाविधियागस्नानाद्यनुष्ठानाद्धर्मस्वर्गाद्यनुमानम् यथाविधिकारीर्याद्यनुष्ठानाद्वा वर्षानुमानम् पयः पूर्णतयादौ स्नानप्रवाहाद्वा जलनिःसरणानुमानम् उपरि वृष्टिदर्शनाद्वा नदीवृत्त्यनुमानम् सचायं कार्यकारणभावलक्षण एकसम्बन्धः प्रकारद्वयेनोक्तः संयोगिनः शरीरस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानम् विरोधिनेविष्कृतेऽपि दर्शनात्काटाद्यन्तरितनकुलानुमानम् समवायिना जलोष्णयेन तत्सम्बद्धतेजोऽनुमानम् ॥

disproof. For where there exists probative or disprobative assurance, no one feels uncertainty or desire of demonstration. The ancients therefore defined the subject of the question to be an object possessing the attributes of the major uncertainly, or an object the possession whereby of the attributes of the major is required to be proved. According to Jīvanātha Mīśra the subject is that wherein there is non-existence determined as proof repugnant to the arising of a doubt to be terminated by decision of the possible possession of the attributes of the major. Some hold that the subject is that wherein there is non-existence of demonstrative evidence backed by absence of desire of proof. According to this doctrine the nature of a subject would exist even in the case of repugnancy. This then may be seen in the *Anumāna-mayūkha*. The attribute of this subject is called the mark [or argument]. The mark is that which being seen, inferred, or heard, produces experimental cognition, and this cognition is inferential. Hence it has been said: 'That which is connected with that which is to be inferred, and which is generally known, is in that wherewith it co-exists; but in the non-existence thereof, there is no mark thereof which warrants an inference.' It is, therefore, the mark which is the instrument of illation; not the judgment [which asserts the pervasion or co-existence, or the sumption], inasmuch as that not having the function, cannot be an instrument; whereas this function belongs to the mark [or argument]. If it be asked how, where smoke &c. [the argument] is past or future, there can be illation; we reply that this is no valid objection, as in this case we infer that that which is denoted by the major term also is past or future. If it be asked how there can be illation where, in consequence of an impediment in the case, it is not ascertained whether the smoke &c., be past, future or present; we admit that there can in no wise be such illation, inasmuch as there is uncertainty in such an instance also as to the major. If it be asked how an illation can take place where there is certainty as to a previous and a following day, and uncertainty as to the intermediate day; we reply, that it results from inferring the existence of fire &c., limited to those days from smoke &c. limited to those days, in consequence of observing such causality in the pervasion [or co-existence asserted in the sumption.] If it be asked how illation results from a column of dust mistaken for smoke; we reply that it is because that which is understood to be pervaded [i. e. the column of dust, supposed to be smoke, and therefore pervaded by fire] is the mark [or middle term], and because the inference is correct or incorrect according to the correctness or incorrectness of such understanding; else how should your own sumption be the instrument in such a case. If it be

asked how in the case of a supersensible mark, the sumption not being producible thereby, the mark can have such a function; we reply that it is because the existence of a practical argument demonstrative of the existence thereof, effects the function in such an instance; else it would not be possible that there should exist in hearing &c., the function of co-inherence. Inference results from a mark which is an effect, as the inference of fire &c. from smoke, light &c.; also from [a mark which is] a cause, as where a deaf man infers a sound from a particular conjunction of a drum with the drumstick, or where a righteous man infers merit, paradise &c., from the due performance of sacrifice, ablution &c.; or where rain is inferred from the due performance of a sacrifice in which the fruit of the *Capparis Aphylla* is employed; or where the efflux of water is inferred from a channel which men are digging out from a river full of water; or the inference of the rising of a stream from the observation of rain overhead. This single connection, then, characterised as the relation of cause and effect, has been stated in two ways. Inference of a conjunct object is such as inference of the organ of touch from observation of an animal body. Inference of a repugnant object is such as inference of an ichneumon concealed by bushes &c., from observation of an excited snake. Inference from a co-inherent object is such as the inference of light [or fire] connected with water from the heat of the water. U.

अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धश्चावयवाद्भवति ॥ २ ॥

Aph. 2. That one thing belongs to another, the connection of cause and effect, arises from a portion.

¹ This aphorism is stated to meet the objection that this enumeration [of middle terms] is inadequate, since it does not include the inference of the heaving of the ocean from the rising of the moon, the rise of Canopus from the tranquillity of the waters, the rising of the moon from the expansion of the *Nymphæa*, the setting of fourteen of the lunar mansions from the rising of the other fourteen, of colour from taste, or of a particular taste from a particular colour. The words That one thing belongs to another express the cause, the meaning being that this fire &c. to be inferred, belongs to this smoke &c. the inferential mark, or that this pervaded smoke &c. belongs to this pervading fire &c. It is therefore, the observation of pervasion generally that is the condition [of illation], not the relation of cause and effect &c. The words The connection of cause and effect are added lest it might be objected that

¹ नन्वव्यापकमिदं परिसङ्ख्यानम् नहि चन्द्रोदयेन समुद्रनल्लङ्घेः जलप्रसादेनागस्त्योदयस्य कुमुदप्रकाशेन चन्द्रोदयस्य चतुर्दशनक्षत्रोदयेनापरचतुर्दशनक्षत्रास्तमयस्य रसेन रूपस्य रूपविशेषेण वा रसविशेषस्यानुमानमनेन संयुज्यते इत्यत आह । अस्येदमित्येतावदेव प्रयोजकं भवतीति अस्य साधनस्य धूमादेरिदं साध्यं वज्रादि यद्वाऽस्य व्यापकस्य वज्रादेरिदं

the enumeration in the preceding aphorism is consequently irregular ; and by these the other connections also are implied. The term connection has a subjective implication, and therefore means the suggestion of connection. It will be asked whence this suggestion arises. It is therefore stated that it arises from a portion, that is from a particular instance or mere example. According, then, both to this system and those of the Sāṅkhyas and others, the suggestion of connection, whether the relation of cause and effect or other, arises in conformity with the example. Thus, then, pervasion [or the being pervaded, as the mark by that of which it is the mark] is the possession of a natural connection, the natural being that which is not accidental. This non-accidental nature is known from its being ascertained that certain perceptible objects do not pervade [or are not invariably concomitant with] that which is to be proved [or that which is denoted by the major term], while it is ascertained that certain perceptible objects do pervade the inferential mark. Of supersensible objects established by evidence some are pervasive of both, non-pervasive of both, pervasive only of the inferential mark, or non-pervasive only of that which is to be inferred. Among these the non-accidental nature of the first is to be ascertained from their pervading the inferential mark ; of the second from their not pervading that which is to be inferred ; and of the fourth also from their pervading the inferential mark.....This inference is of two kinds, for the sake of oneself [or

व्याप्यं धूमादि तथाच व्याप्यत्वग्रहमात्रं तन्त्रं ननु कार्यकारणभावादिरपि ननु पूर्वसूत्रे तर्हि परिस्फुर्यानमतन्त्रमत आह कार्यकारणसम्बन्ध इति कनेन बोधो सम्बन्धान्तरमप्युपलक्षयति सम्बन्धपदे च विषयिलक्षणा तेन सम्बन्ध इति सम्बन्धोपन्यास इत्यर्थः । कुतस्तदुपन्यासइत्यत आह अवयवात् एकदेशात् उदाहरणमात्रात् त्यक्त्वापि पञ्चमी तेनोदाहरणमनुबध्य कार्यकारणभावादेः सम्बन्धस्योपन्यास इह दर्शने साक्षादित्यर्थे च भवतीत्यर्थः । एवञ्च स्वाभाविकसम्बन्धशालित्वं व्याप्यत्वम् स्वाभाविकत्वञ्चानुपाधिकत्वम् तच्च प्रत्यक्षाणां केषाञ्चित् साध्याव्यापकत्वनिश्चयात् केषाञ्चित् साधनव्यापकत्वनिश्चयादेवानुपाधिकत्वं ज्ञेयम् अतीन्द्रियाणाञ्च प्रमाणसिद्धानां केषाञ्चिदुभयव्यापकत्वम् ऊभयाव्यापकत्वं साधनमात्रव्यापकत्वं साध्यमात्रव्यापकत्वं वा तत्राद्ये साधनव्यापकत्वात् द्वितीये साध्याव्यापकत्वात् चतुर्थेऽपि साधनव्यापकत्वादेवानुपाधिकत्वं निश्चेयम् । तच्चानुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थञ्च तत्र स्वार्थं स्वयमेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुसन्धानात् परार्थञ्च परोदीरितन्यायजन्यव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानात् न्यायश्च तृतीयलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकवाक्यम् तदवयवाश्च पञ्च तत्रावयवत्वं तृतीयलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम् तानि च वाक्यानि प्रतिज्ञानहेतुदाहरणोपनयनिगमनानि तत्र प्रतिज्ञा उक्तेर्यानुमित्यन्यनानतिरिक्तविषयकशब्दज्ञानजनकं न्यायावयववाक्यम् हेतुश्च प्रकृतसाधनगतपञ्चम्यन्तो न्यायावयवः उदाहरणानुप्रकृतसाध्यासाधनाविनाभावप्रतिपादको न्यायावयवः उदनयश्चाविनाभावविशिष्टस्य हेतोः पक्षवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः निगमनानु पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिपाद कोन्यायावयवः एवञ्च प्रवर्तते न्यायः शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् यद् यत् कृतकं तदनित्यम् अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववाञ्छायम् तस्मादनित्यः । एतेषामेव प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याज्ञाया इत्यन्वर्थो वैशेषिकाणां संज्ञाः अत्र च वादजल्पवितण्डानां प्रवृत्तिप्रकारश्चलजातिनियहस्थानलक्षणाणि च यादिविनादेन्येष्टव्यानि ॥

logical.] and for the sake of another [or rhetorical.] Of these, inference for the sake of oneself arises from investigating for oneself the pervasion [or assumption], and the qualification of the minor [the inclusion of the middle in the minor], and inference for the sake of another results from knowledge of the pervasion and qualification of the minor derived from a syllogism enunciated by another. A syllogism is a sentence which conveys verbal knowledge which is the cause of the third recognition of the inferential mark. The members thereof are five, viz., the question, argument, instance, application, and conclusion. Of these the question is a proposition, a member of the syllogism, conveying verbal knowledge the object whereof is neither less nor more than the subject and the inference ; the argument is a member of the syllogism ending in the fifth [or ablative] case applied to the middle term under consideration ; the instance [or example] is a member of the syllogism declaratory that the given major is not absent from the middle ; the application is a member of the syllogism declaratory that the minor is characterised by the middle thus characterised by non-absence [of the major] ; and the conclusion is that member of the syllogism which declares the subject to be characterised by the given major. The syllogism proceeds as follows : Sound is non-eternal [the question] ; because it is producible [the argument] ; whatever is producible is non-eternal [the instance] ; and sound is characterised by producibleness pervaded by non-eternity [the application] ; therefore it is non-eternal [the conclusion.] The significant appellations given by the Vaiśeṣikas to these five members are the question (*pratijñā*), reason (*upadeśa*), example (*nidarśana*), application (*anusandhāna*), and conclusion (*pratyakṣmānya*). The mode of procedure in colloquy, disputation, and controversy, and the definitions of of misconstruction, futile reply, and failure in argumentation, may be sought in the Vādi-vinoda. U.

Sanskrit AD HYATMA RAMAYAN with the Commentary of Ramkarma, to be had of the Publisher Harinobhan Mookerjee New Sanskrit Press Calcutta, 12 Tukur Chand Mittr's Street.

A good discount will be allowed to a wholesale purchaser. Price Rupees Six only.

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES : MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.

CALCUTTA : MESSRS. BERIGNY & Co.

LONDON : MESSRS. TRÜBNER & Co.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ मीमांसाशास्त्रदीपिका ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१४३ वेष्टनम्					
१ नयविवेकटीका	खं	११	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसुदर्शनाचार्यशिष्यरङ्गरा- जसुतवरदराजकृता नयविवेकदीपिकाना- मिका तृतीयाध्यायस्य सप्तमचरणरूपा जीर्णतराऽशुद्धा च
२ न्यायप्रकाशटीका	खं	६०	०	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणश्रीमदनन्तदेवात्म- जापदेवात्मजानन्तदेवकृता भाट्टालङ्का- रनामिका जीर्णा किञ्चिच्छुद्धा च
१४४ वेष्टनम्					
१ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	सं	२२	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतः ष- ष्ठाध्यायरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
२ तन्त्ररत्नम्	खं	३०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृतं चतु- र्थाध्यायरूपं प्राचीनमशुद्धं च
३ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	सं	२४	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतो न- वमाध्यायरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
४ प्रभावली	खं	५	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभ- ट्टकृता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका द्वि- तीयाध्यायस्य द्वितीयचरणरूपा नवीना- ऽशुद्धा च
१४५ वेष्टनम्					
१ न्यायप्रकाशः	खं	४१	०	दे	आपदेवकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च [ऽशुद्धश्च
२ भाट्टचिन्तामणिः	खं	०१	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायगागाभट्टकृतो नवीनो-
३ तन्त्ररत्नम्	खं	३०	१६४५	दे	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृतं चतु- र्थाध्यायस्य तृतीयचतुर्थचरणरूपं जीर्ण- मशुद्धं च
१४६ वेष्टनम्					
१ भाट्टदीपिका	सं	०६	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायखण्डदेवकृता नवमाध्या- यरूपा किञ्चिच्छुद्धा च
२ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	सं	०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतः स- प्तमाध्यायरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
३ शास्त्रदीपिका	खं	०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता च- तुर्थाध्यायरूपा प्राचीना किञ्चिच्छुद्धा च

। मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविभक्तिः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकाः	लिपिदिः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ मीमांसाकोस्तुभः	खं	४२	०	२	श्रीमहामहोपाध्यायस्वयङ्गदेवकृतो नवीनोऽशु- द्धश्च
१४० वेष्टनम् १ सर्वानवद्यकारिणी	खं	७३	१६४८	२	चिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजि- भट्टमाधवात्मजसोमेश्वरकृता तन्त्रवा- र्तिकव्याख्यारूपा द्वितीयाध्यायस्य प्रथम- पादात्मिका जीर्णोऽशुद्धा च
२ मीमांसासूचदीधितिः	खं	३	०	२	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यराघवानन्दस- रस्वतीकृता जीर्णोऽशुद्धा च
३ भाट्टदिनकरः	खं	६३	०	२	श्रीमहामहोपाध्यायोमारामसुतदिनकरभट्ट- कृतस्तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादमारभ्या- ष्टमपादपर्यन्तो नवीनोऽशुद्धश्च
१४८ वेष्टनम् १ जैमिनिन्यायमालाविस्तरः	सं	५	०	२	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृताऽष्ट- माध्यायरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
२ शास्त्रदीपिका	खं	६७	०	२	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता प्रथ- माध्यायस्य प्रथमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
३ तन्त्रवार्तिकम्	सं	३८	०	२	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्य द्वि- तीयपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च
४ शास्त्रदीपिका	खं	२२	०	२	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता द्वा- दशाध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
५ प्रभावली	खं	१४	०	२	श्रीमहामहोपाध्यायबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभ- ट्टकृता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका द्वाद- शाध्यायस्य प्रथमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
१४६ वेष्टनम् १ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	खं	७	०	२	श्रीमहामहोपाध्यायसोमयाजिमाधवकृतः प्र- थमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपे नवीनोः ऽशुद्धश्च
२ शास्त्रदीपिका	खं	४६	०	२	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता नव- माध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
३ प्रभावली	खं	५	०	२	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीश्रीस्वयङ्गदेवान्तवा- सिक्कविमण्डनबालकृष्णभट्टसुतशम्भुभट्ट-

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ प्रभा	खं	०	०	दे	विरचिता भाट्टदीपिकाव्याख्यात्मिका प्रथमाध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च श्रीमहामहोपाध्यायरामभट्टात्मजवेद्यानाथभट्टविरचिता शास्त्रदीपिकाव्याख्यात्मिका तृतीयाध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
५ नयविवेकटीका	खं	१०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायसुदर्शनाचार्यशिष्यरङ्गराजसुतवरदराजकृता तृतीयाध्यायस्य सप्रमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
६ शास्त्रदीपिका	सं	३८	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता पञ्चमाध्यायरूपा प्राचीना शुद्धा च

॥ अथ धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

१ वेष्टनम्	सं	४०९	१८००	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणनारायणभट्टसुतमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतं नवीनं किञ्चिच्छुद्धं च
१ शान्तिरत्नम्	खं	३००	१०३५	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीमदनन्तदेवकृता स्मृतिकौस्तुभीया प्राचीना प्रायशश्शुद्धा च
२ वेष्टनम्	खं	२२१	१८५१	दे	रामकल्पद्रुमान्तर्गतमीमांसापारावारीणश्रीमदनन्तविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१ प्रयोगचिन्तामणिः	खं	१४०	१६३२	दे	जीर्णोऽशुद्धश्च
४ वेष्टनम्	खं	२२	०	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीकमलाकरभट्टकृतो जीर्णोऽशुद्धश्च
१ अनुस्मृतिः	सं	५	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
२ शान्तिकमलाकरः	खं	२४	०	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीकमलाकरभट्टकृतो जीर्णोऽशुद्धश्च [तः प्राचीनोऽशुद्धश्च
३ विधानपारिजातः	खं	६६	१८१५	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणश्रीमदनन्तभट्टकृत-

॥ धर्मशास्त्रसूचीपञ्चमः ॥

ग्रन्थनामानि	प्रमाणविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
६ वेष्टनम् १ दानपारिजातः	खं	२१४	१८११	दे	पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणश्रीमदनन्तभट्टकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
७ वेष्टनम् १ शान्तिमयूखः	खं	१७१	१८५०	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीनीलकण्ठभट्टरचितो भगवन्तभास्करग्रन्थस्यः प्राचीनः शुद्धश्च
८ वेष्टनम् १ अविस्मृतिः	सं	३०	०	दे	अविमहर्षिप्रोक्ता नवीनाऽशुद्धा च
८ वेष्टनम् १ दानमयूखः	सं	२०२	०	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीभट्टनीलकण्ठकृतः प्राचीनः शुद्धश्च
९ वेष्टनम् १ स्मृतिचन्द्रिका	खं	२७५	१८६०	दे	व्यवहारकाण्डात्मिका नवीनाऽशुद्धा च
१० वेष्टनम् १ आचारमयूखः	सं	६०	१८४८	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीभट्टनीलकण्ठरचितः प्राचीनः शुद्धश्च
११ वेष्टनम् १ गोदानविधिः	सं	५	१८६४	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
११ वेष्टनम् १ अशोचनिर्णयः	खं	७	०	दे	च्यम्बककृतो नवीनोऽशुद्धश्च
१२ वेष्टनम् २ समयमयूखः	सं	१२३	१८४६	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीभट्टनीलकण्ठरचितः प्राचीनः शुद्धश्च
१२ वेष्टनम् १ आदुमीमांसा	खं	१३८	०	दे	नन्दनपण्डितकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
१२ वेष्टनम् २ कालतत्त्वविवेचनसारसङ्ग्रहः	खं	६७	०	दे	शम्भुभट्टकृतोऽशुद्धः प्राचीनश्च
१२ वेष्टनम् ३ नीतिमयूखः	खं	६८	१८४७	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीभट्टनीलकण्ठरचितः प्राचीनः शुद्धश्च
१३ वेष्टनम् १ शुद्धिमयूखः	सं	३५	१८४८	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीभट्टनीलकण्ठरचितो नवीनः किञ्चिच्छुद्धश्च
१३ वेष्टनम् २ आदुमयूखः	सं	१२७	१८४७	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीभट्टनीलकण्ठरचितो नवीनः किञ्चिच्छुद्धश्च
१३ वेष्टनम् ३ प्रतिष्ठामयूखः	सं	५२	१८५०	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणश्रीभट्टनीलकण्ठरचितो नवीनः किञ्चिच्छुद्धश्च

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 68.

Benares, January 1st, 1872.

Vol. VI.

॥ चिन्तामणोः शब्दखण्डम् ॥

(१) यत्त्वसंसर्गायहो भ्रमस्तदभावश्च संसर्गयह एवेति भ्रमाभावे ऽनुमीयमाने संसर्गज्ञानमेवानुमितमि(२) त्याप्तत्वानुमानान्तर्गतमेव वक्तृज्ञानानुमानं वक्तृज्ञानं (३) न तु तल्लिङ्गमिति । तन्न । (४) भ्रमो हि ज्ञानद्वयम-गृहीतभेदं (५) तदभावश्च गृहीतभेदं ज्ञानम् । नहि ज्ञानाभावे सुषुप्तो भ्रमव्यवहारः । ततोभ्रमाभावनिश्चया-

॥ शब्दचिन्तामणिस्थार्या रुचिदत्तीया ॥

(१) यत्त्विति । असंसर्गायहो ऽभ्रमस्तदभाव इत्यत्र कर्म-धारणस्तद्रूपो ऽभाव इत्यर्थः । अन्ये तु अभ्रमेत्यत्राकारप्रश्लेषं विनैव योजयन्ति । तथाहि । संसर्गायहसहितासंसर्गायहो भ्रमस्तदभावो विशिष्टाभावस्तस्य विशेषणविरहमात्रपर्यवसा-यितया संसर्गयहः पर्यवसित इति । वस्तुतस्तु संसर्गायह इति युक्तः पाठः, स च सुगम एवेति । (२) आप्तत्वानुमानान्तर्ग-तमिति । भ्रमाद्यभाववत्त्वानुमानान्तर्गतमित्यर्थः । (३) न त्विति । भ्रमाभावो न वक्तृज्ञानानुमाने लिङ्गशरीरप्रतिष्ठ इत्यर्थः । (४) भ्रमो हीति । भेदायहसहितं ज्ञानद्वयमित्य-र्थः । (५) तदभावश्चेति । भेदायहसहितं विशिष्टज्ञानद्वय-मित्यर्थः । एतच्च भ्रमशरीरप्रविष्टस्य विशेषणभागमात्रस्या-भावं पुरस्कृत्याक्तं, वस्तुतो ऽन्य एवाभावात्मा तदभावो ना-क्तरूप इति ध्येयम् । ननु सुषुप्तो नातिप्रसङ्गः, धर्मिज्ञानादि-

नन्तरं वक्तृज्ञानानुमानम् । (६) किं च यद्या(७) प्रोक्तत्वानुमानमेव वक्तृज्ञानानुमानं तर्हि यादृशं लिङ्गं (८) तादृशमेव गमकमस्त्विति । अत्रोच्यते । यथार्थवाक्यार्थ-धीपरत्वं न ज्ञातं प्रमेत्यादकं (९) गौरवात् । (१०) वाक्यार्थनिहृप्यत्वेन प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् । तस्या-पूर्वत्वात् । यच्च लोके भ्रमादिनिरासानन्तरं वक्तृज्ञाना-वच्छेदकतया तदये स्वातन्त्र्येण वा पुमभिप्रेतवाक्यार्थ-ज्ञाने तत्प्रतीतिपरत्वं प्रकरणादिना ज्ञायतइत्युक्तम् । तन्न । वाक्यार्थमज्ञात्वा ऽचयमभ्रान्त इति ज्ञातुं पुरुष-त्वाद्भ्रमप्रमादसंभवेन प्रथमं भ्रमाद्यजन्यत्वस्य च य-हीतुमशक्यत्वात् । प्रवृत्तिस्वादादेर्ज्ञानोत्तरकालीनत्वात् ।

सहितोपस्थितासंसर्गायहस्य भ्रमत्वादित्यस्वरसादाह । (६) किं चेति । (७) आप्तोक्तत्वानुमानं, भ्रमाभावानुमानम् । अस्मन्मते तु भ्रमाद्यभाव एव तल्लिङ्गमिति गौरवादेव न तस्य शब्दसहकारित्वमिति भावः । एवं च भ्रमाद्यभावलिङ्ग-विशिष्टस्यैव शब्दस्य गमकत्वमस्त्विति दोषो भवत्येव । स च सिद्धान्ते ज्ञाने वेत्यादिना देय एवेति । (८) तादृशमे-वेति । तल्लिङ्गविशिष्ट एव शब्दः प्रमापको ऽस्त्वित्यर्थः । (९) गौरवादिति । नहि घटादिप्रयोजकत्वं दण्डादौ ज्ञात-मुपयुज्यते, मानाभावात्, तद्वदिदमिति भावः । न केवलं तत्र साधकाभावः, बाधकमप्यस्तीत्याह । (१०) वाक्यार्थेति । अन्यथेत्यादि विपक्षबाधकं तु योग्यताभ्रमादुपपाद्यतइति भा-

भ्रमादिजन्यविलक्षणत्वेन च शब्दस्याज्ञानात् । (११) ज्ञाने वा यादृशो लिङ्गत्वं तस्यैव प्रत्यायकत्वमव्यभिचारात् । (१२) वेदे ऽपि वाक्यार्थमविज्ञाय तद्व्यर्थप्रतीतिपरत्वं न्यायेनापि ज्ञातुमशक्यम् । विषयनिरूप्यत्वात् प्रतीतेः । लोके च तात्पर्यनिरूपणार्थमशब्दवाक्यार्थप्रतीतेः प्रथमं त्वयापि स्वीकारात् । (१३) अन्यथा वक्तृज्ञानानुमानापेक्षा न स्यात् । न च लोकवन्मानान्तरातदवगमः । वेदार्थस्य तदविषयत्वात् । वेदस्य च प्रथमं (१४) मूकत्वात् । न च (१५) न्यायसिद्धे वेदार्थे मानान्तरातात्पर्यग्रहः । वेदस्यानुवादकतापत्तेः (१६) शब्दस्याप्रमाणत्वापत्तेर्वी । (१७) अज्ञाते वाक्यार्थे तर्कसंशययोरप्यभावात् । (१८) अयं पदार्थो ऽपरपदार्थसंस्मृष्टो न वेति संशये तर्कं वा एककोटौ संसर्ग उपस्थित इति चेत् । न । (१९) अनिश्चिते तात्पर्यानिश्चयात् । (२०) तयोरगृहीतासंसर्गविषयत्वेनासदर्थविषयत्वेन वा वाक्यार्थाविषयत्वाच्च । (२१) अन्यथा लोके ऽपि ताभ्यामेवोपस्थितिरिति किं वक्तृज्ञा-

वः । (११) ज्ञाने वेति । नहि शब्दे आकारकृतं विलक्षण्यं, भ्रमप्रमाजन्ययोस्तुल्याकारत्वात्, किं तु योग्यतादिज्ञतम्, तथा भूतस्य च व्याप्तिधियमपेक्ष्य भ्रमाद्यभावनुमापकत्वम् । एवं च तामनपेक्ष्यैवादावनुभावकत्वमस्त्वित्यर्थः । ननु वेदे तथा दर्शनाल्लोकेपि तथेत्यत आह । (१२) वेदेपीति । (१३) अन्यथेति । तथा चानुवादकतापि न स्यात् । वेदवदनुपस्थितेपि वाक्यार्थे तात्पर्यग्रहसंभवादिति भावः । (१४) मूकत्वादिति । तात्पर्यग्रहरूपसहकार्यभावादिति भावः । (१५) न्यायसिद्धे । न्यायरूपप्रमाणात्प्रथमोपस्थिते । (१६) शब्दस्येति । लोकत्रेदयोरित्यर्थः । क्व चिदपि बोधकत्वाकल्पनादिति भावः । ननु तर्कादिना वाक्यार्थापस्थितिः स्यादित्यत आह । (१७) अज्ञातइति । ननु वाक्यार्थकोटिकः संशयादिर्मास्तु, पदार्थकोटिकस्तु स्यादित्यत आह । (१८) अयमिति । (१९) अनिश्चितइति । वाक्यार्थइति शेषः । ननु वाक्यार्थघटिततात्पर्यग्रहे वाक्यार्थग्रहस्य विशेषणज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यम्, तच्च तत्संशये ऽप्युक्तम्, न च विशेषणनिश्चयत्वेन हेतुत्वं, गौरवात्, अन्यथा विषयविशिष्टस्य संशयस्यानुव्यवसायरूपो निश्चयो न स्यात्, तद्विशेषणीभूतस्य तद्विषयस्य संशयेनैवोपस्थितत्वादित्यस्वरसादाह । (२०) तयोरिति । ननु वास्तवकोटौ संशयादेरपि याथार्थ्यमेवेत्यनुशयादाह । (२१) अन्यथेति । तथा च तात्पर्यग्रहकारणत्वाभ्युपगमे ऽपि लोके ऽनुवा-

नानुमानेन । (२२) वस्तुतस्तु यदि यथार्थतात्पर्यकत्वं ज्ञातं शाब्दप्रमोत्पादकं तदा लोकवेदयोस्तादृशपदस्मारितत्वेन पदार्थसंसर्गानुमितिसंभवाच्च शब्दः प्रमाणं स्यात् । (२३) अपि च पुंवाक्यस्य दोषविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वे ऽनुमिते परिशेषाद्वैषाजन्यत्वनिश्चयदशायां (२४) वेदतुल्या सामग्री पुंवाक्येपि वृत्तेति तत एवार्थनिश्चयाद्वेदवत्तस्यापि प्रामाण्यम् । अनुमितानुमानस्य व्याप्तिस्मृत्यादिविलम्बितत्वात् । एतेनाबाधितार्थपरत्वं लोके वेदे च प्रमापकम् । लोके वाक्यार्थो बाधितोपि दृष्ट इति श्रोतुः प्रमाणावतारं विना न बाधाभावनिश्चयः । स च क्व चिच्छ्रोतुरिन्द्रियेण क्व चिद्वक्तुराप्रत्वानुमानेन । वेदे तु न्यायातन्निश्चयः । तदर्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वाद् न तच्च शङ्केति सामग्री (२५) भेद इति निरस्तम् । प्रथमं भ्रमाद्यभावात्स्याप्रत्वस्य वा निश्चेतुमशक्यत्वात् । (२६) वेदस्यानुवादकतापत्तेश्च । तस्माद्भ्रमाद्यजन्यत्वमाप्नोक्तत्वमबाधितार्थत्वं यथार्थतात्पर्यकत्वं (२७) निरस्तव्यभिचारशङ्कत्वमन्यद्वा व्यभिचारिव्यावृत्तं यत्प्रमोत्पादकं तत् स्वरूपसद्, न ज्ञातम् । (२८) अन्यथा तादृशस्य वाक्यार्थाव्यभिचारितया तादृशपदस्मारितत्वान्निष्ठादेव संसर्गसिद्धिः स्यादिति जितं वैशेषिकैः । अथ व्यवहारानु-

दकत्वं नेति सिद्धं नः समीहितमिति भावः । नन्वबाधितार्थकत्वस्य तादृशप्रतीतिजनकतावच्छेदकनिश्चयार्थे लोके वक्तृज्ञानापेक्षा स्याद्, वेदे तु वेदत्वेनैव तच्चिन्त्यसंभवाच्च तदपेक्षेत्युक्तमित्यपरितोषादाह । (२२) वस्तुनस्त्विति । नन्वेवं योग्यतादेरपि ज्ञातस्याङ्गत्वं न स्याद्, यदि च व्याप्तिस्मृतिविलम्बात् तच्च न तथा तदा प्रकृतेपि तुल्यमित्यपरितुष्यन्नाह । (२३) अपि चेति । (२४) वेदतुल्येति । यद्यपि तच्च तात्पर्यग्रहाभावाच्च तौल्यं, तथापि वेदे ऽप्युक्तयुक्तेन तज्ज्ञानस्य हेतुत्वमिति स्वमतावष्टम्भेनेदेमुक्तमिति ध्येयम् । (२५) भेद इति । तथा च वेदे नानुवादकत्वमिति भावः । (२६) वेदस्येति । वाक्यार्थघटितस्य तस्य न्यायेनापि निश्चये वाक्यार्थस्य पूर्वं प्रतीतत्वादिति भावः । (२७) निरस्तेति । यद्यपीदं व्यभिचारिण्यपि तथापि निरस्तव्यभिचारित्वमित्यत्रैव तात्पर्यम् । स्वरूपसदित्यभ्युपगमवाद् : । वस्तुतो योग्यतैव, तत्प्रमा वा तथेति । (२८) अन्यथेति । यद्यप्येवं योग्यतादिकमपि ज्ञातं नोपयोगि स्यात् तथापि मानाभावादशक्यग्रहत्वाच्च न तेषां

मित्यवहर्तृकार्यान्वितज्ञाने उपस्थितत्वेन पदानां हेतु-
त्वयाहादन्विताभिधायकत्वं गृहीतम्, न तु लिङ्गज्ञानस्य,
पदानां शब्दस्य लिङ्गत्वेनानुपस्थितेरिति चेत् । न । (२६)
लिङ्गभावेनैव शब्दादन्वितज्ञानोपपत्तेर्नाकाङ्क्षादिमच्छ-
ब्दत्वेन कारणता, गौरवात् । शब्दस्य लिङ्गत्वं संभव-
दपि बालेन न ज्ञातमिति चेत् । सोऽयं बालस्य दोषो
न वस्तुन इत्यादि वक्ष्यते । (३०) किं चैवमपि लोक-
वद्वेदेऽप्यनुवादकत्वेन स्यात् । एतेन वाक्यार्थतात्पर्यया-
हकानुमानातात्पर्यावच्छेदकतया तदुपजीविनाऽनुमानात्
स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थसिद्धेर्न शब्दः प्रमाणमिति वैशेषिक-
मतमपास्तम् । यथार्थतात्पर्यग्रहस्य वाक्यार्थबोधाहेतु-
त्वात् । (३१) यच्च ज्ञायमानकरण इति तन्न । यथार्थ-
तात्पर्यकत्वादेः प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वेनानुमानस्य बाधि-
तत्वात् । व्याप्यसिद्धेश्च । नहि व्याप्तिः शब्दशक्तिश्च
कारणं, किं तु तद्धीः । अतीतिऽनुमितिदर्शनात् । अप-
भ्रंशादौ शक्तिभ्रमादन्वयबोधाच्च । न च (३२) सैवोप-
युज्यत इति साध्यम् । प्रथमं तदसंभवात् । (३३) त-
स्मादर्थव्यभिचारित्वेन ज्ञातं करणं तच्च व्यभिचारिवे-
लक्षणज्ञानमुपयुज्यते । (३४) अन्यथा (३५) शब्दस्या-
र्थव्यभिचारितया ज्ञातस्य ज्ञापकत्वे लिङ्गतापत्तेर्वज्रले-
पायितत्वात् । स्यादेतत् । अनाप्तोक्ते बाधकेनार्थाभाव-
दर्शना (३६) दाकाङ्क्षादिमद्वैक्यत्वेन सदर्थकं बाधितार्थकं
वेति संशयान्न तावन्मात्रादर्थनिश्चयः । नहि संशयक
एव निश्चायक इ (३७) त्यधिकमपेक्षणीयमिति चेत् ।
न । (३८) अर्थसंशयस्य तद्बाधसंशयस्य वा प्रमाणाप्रति-

तथात्वमित्यत्रैव तात्पर्यम् । (२९) लिङ्गभावेनेति । त्वदुक्त-
रीत्येति शेषः । मूलयुक्तिं स्मारयति । (३०) किं चेति । ननु
तद्वेतुताबोधकानुमानस्य निष्कलङ्कत्वे तस्य बोधाहेतुत्वमि-
त्येवासिद्धमिति तदुच्यते । (३१) यच्चेति । (३२) सैवेति ।
तात्पर्यधीरेवेत्यर्थः । दूषणं दददुपसंहरति । (३३) तस्मा-
दिति । ननु शब्देऽपि तथैवेत्यत आह । (३४) अन्यथेति ।
तस्यैवविवेचनं, (३५) शब्दस्येति । (३६) आकाङ्क्षादीति ।
आदिपदं सजातीयान्वयदर्शनं योग्यतेति तत्परम् आसत्तिपरं
च । आसत्तिमात्रपरमेवेत्यप्याहुः । (३७) अधिकमिति । सद-
र्थकत्वादिनिश्चयरूपमित्यर्थः । (३८) अर्थसंशयस्येति । अन्य-
था वेदपि कदाचित्संभवासिचिश्चयस्य हेतुत्वेऽनुवादकता-

बन्धकत्वात् । (३९) वद्वितद्बाधयोः संशये प्रत्यक्षानु-
मानादिना (४०) अर्थनिश्चयात् । अन्यथा (४१) प्रमाण-
मात्रोच्छेदः । तत्पूर्वमर्थतद्बाधसंशयात् । विनाऽप्यर्थं
वाक्यरचना संभवत्यत (४२) एतस्यायमर्थो न वा । एत-
त्सदर्थकं न वा । (४३) एतज्जन्यं ज्ञानं सद्विषयं न
वेति संशयस्यार्थावगमेऽनरकालीनत्वाच्च । (४४) तस्मा-
दाप्तोक्तत्वं भ्रमाद्यजन्यत्वमबाधितार्थकत्वं यथार्थवाक्यार्थ-
प्रतीतिपरत्वं वा ज्ञातमनुगतमपि न हेतुः । प्रथमं गृही-
तुमशक्यत्वात् । किं तु तात्पर्ययाहकत्वेनाभिमतानां
न्यायजन्यज्ञानप्रकरणादीनामन्यतमं (४५) तात्पर्यव्या-

पत्तेः सर्वदा तत्संशयो लोकेऽपि नेति भावः । नन्वर्थाभावनि-
श्चयत्वापेक्षयाऽर्थोभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे लाघवात्सं-
शयोऽपि तथेत्यत आह । (३९) वद्वीति । तथा च प्रामाणिकं
गौरवमिति भावः । (४०) अर्थनिश्चयादिति । न चेदम-
सिद्धम्, अनुभवबलादिति भावः । न च तर्कविशेषदर्शनादे-
रुक्तेजकतया तत्सहितस्य तस्याप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् ।
तदनवतारेऽपि तत्सत्त्वेऽर्थनिश्चयस्यानुभवसिद्धत्वादिति
भावः । (४१) प्रमाणमात्रेति । कतिपयाभिप्रायमेतत् । (४२)
एतस्येति । अर्थो वाक्यार्थः तस्यापूर्वत्वे पूर्वमनुपस्थितेरिति
भावः । न च सामान्यतस्तत्संशयोऽर्थोऽवगमपूर्वकालेऽपि संभ-
वत्येवेति वाच्यम् । तद्विराकरणार्थं सामान्यतस्तद्विशयस्याभ्युप-
गमेऽप्यनुवादकत्वाभावादिति भावः । (४३) एतज्जन्येति ।
प्रकृतानुपयुक्तमपि दृष्टान्तार्थमुक्तमित्याहुः । शाब्दज्ञानेऽनु-
गतं कारणान्तरं दर्शयितुं पुनरुपसंहरति । (४४) तस्मादिति ।
(४५) तात्पर्यव्याप्यत्वेनेति । एतच्च तात्पर्यं तदर्थपर्यार्थप्रती-
तीच्छयोच्चरितत्वं तस्यैव प्रकरणादिप्राप्तत्वात् । ऐश्वरं च
तद्वेदादावप्यस्त्येवेति ध्येयम् । ननु तात्पर्यव्याप्यत्वेन ज्ञातत्वं
हेतुतावच्छेदकं तात्पर्यव्याप्यत्वमेव वा । नाहः । तात्पर्य-
ज्ञानापत्तेः । लाघवेन तद्वेतुतापत्तेश्च । नान्यः । तात्पर्यो-
व्याप्यत्वेऽपि प्रकरणभ्रमेण शाब्दज्ञानदर्शनात् । न च प्रमा-
सामयीयं शाब्दज्ञानकारणानीत्ययिमग्रन्यविरोधात् । आका-
ङ्क्षादिज्ञानसमभिव्याहारानुपपत्तेरिति चेत् । मैवम् । आप्तोक्त-
त्वादिकमनुगतमपि ज्ञातं न हेतुः, किं त्विदमनुगतमपि
हेतुरिति ग्रन्थपर्यालोचनया प्रमाहेतुत्वेनैवास्योक्तत्वात् । न-
ह्याप्तोक्तत्वादेर्ज्ञातस्य ज्ञानमात्रसामयीत्वशङ्कापि । प्रमाप्रयो-
जकत्वस्यैव प्रस्तुतत्वाच्च । प्रसङ्गात्ताकाङ्क्षासत्तीत्यादिवन्धेन
शाब्दज्ञानमात्रकारणानीत्यपि गणितानीति नायिमग्रन्यविरोध

प्यत्वेनानुगतं तथा ऽऽकाङ्क्षासन्निश्चयः (४६) स्तद्विपर्यये संशये च शाब्दज्ञानाभावात् । योग्यताया ज्ञानमात्रं तत्संशये विपर्यये प्रमायां च वाक्यार्थज्ञानात् । तथा (४७) विभक्त्यादिसमभिव्यवहारः (४८) संभूयोच्चारणं शाब्दज्ञानमात्रे कारणानि । (४९) नानार्थे श्लिष्टे चानेकोपस्थितावपि (५०) प्रकरणादिवशादेकमर्थमादायान्वयबोधः । लक्षणा च न तात्पर्यानुपपत्त्या, किं त्वन्वयानुपपत्त्येव । प्रकरणाद्भोजनप्रयोजनकत्वेनावगतप्रवेशनस्य यद्वन्वयानुपपत्तेः । अजहत्स्वार्थायां प्रकरणादेव कृचिर्तदितरस्य यान्तीत्यनेन गमनकर्तृत्वमवगतं, (५१) तदन्वयानुपपत्तिश्चिन्मात्रे । पञ्चतीत्यस्य कलायमित्यन्योक्तेन समं नार्थप्रत्यायकत्वं, (५२) समभिव्याहाराभावात् । तथापि तस्य तत्र तात्पर्यग्राहकत्वात् । (५३)

इति ध्यमाकलयामः । (४६) तद्विपर्ययइति । तदभावनिश्चयइत्यर्थः । तथा च यत्संशयेत्यादिव्याप्तिबलात्तच्चिश्चयहेतुतेति भावः । (४७) विभक्तीति । अयं यद्व्याप्ताङ्गुयैव गतार्थः तथापि तद्व्याप्यनूकलत्वमस्तीत्यवश्यापेक्षणीयतया गणितइत्याहुः । एतद्व्यपशंशात् साधुशब्दस्मरणमिति पक्षे बोध्यम् । (४८) संभूयेति । संभूयेकार्थप्रतिपादकत्वज्ञानमित्यर्थः । न तु यथाश्रुत, मासत्या गतार्थत्वाद्, मैनिश्लोकाव्याप्रेष्य । न च तच्छाब्दबोधानङ्गमेव । तथात्वे गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणाकल्पनानापत्तेः । तीरे जलमिति पदद्वयाध्याहारेणान्वयोपपत्तेः । तथा च श्रूयमाणपदानामेकार्थप्रतिपादकत्वे ऽवगते तदन्यथानुपपत्त्या च तत्र तत्कल्पनमित्याहुः । नन्वेवं तात्पर्यज्ञानानपेक्षणे कुतो नानार्थादौ विनिगमनेत्यत आह । (४९) नानेति । ननु यद्येवं तदा शक्ये ऽन्वये योग्ये सति यष्टीः प्रवेशयेत्यदौ लक्षणा न स्यादित्यत आह । (५०) प्रकरणादीति । भोजनप्रयोजनकत्वं, भोजनानुकूलत्वं न तु तत्तात्पर्यकत्वमिति न तात्पर्यज्ञानापेक्षेति भावः । (५१) तदन्वयेति । आकाङ्क्षाविरहात्, न त्वयोग्यत्वात् । गमनस्य व्यासज्यवृत्तित्वाभावेन प्रत्येकमपि योग्यत्वात् । आकाङ्क्षा तु नास्ति, उभयघटितगमनत्वावच्छिन्नस्यैकदेशे निराकाङ्क्षादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । कृत्रिमात्रनिष्ठगमनव्यक्त्यैवाग्यत्वेपि तादृशगमनत्वावच्छिन्नस्यैकदेशयोग्यत्वात् । अन्यथा निराकाङ्क्षत्वाप्यभावात् । (५२) समभिव्याहारेति । संभूयेकार्थप्रतिपादकत्वज्ञानाभावादित्यर्थः । सहोच्चारणाभावादित्यर्थ इत्यन्ये । (५३) सहेति । यद्यपि त्रिपदसमस्यादौ सहोच्चारो

सहोच्चारितानां संभूयार्थप्रत्यायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ॥ (५४) अन्ये तु नानार्थे लक्षणायां च नियतोपस्थित्यर्थे पदार्थे तात्पर्यग्रहापेक्षा । तेन विना तदभावात् । न वाक्यार्थे, तदज्ञानेपि प्रकरणादितः सैन्यवपदं तुरगपरं काकपदमुपघातकपरमिति प्रतीयन्ति । (५५) अन्यचान्वयप्रतियोग्युपस्थितिस्तात्पर्यग्रहं विनेवेति न तदपेक्षा ॥ (५६) वस्तुतस्तु इतरपदस्येतरपदार्थसंसर्गज्ञानपरत्वं तात्पर्यम् । तच्च वेदे न्यायादवधार्यते, लोके

नास्ति, तथाप्येकपुरुषोक्तत्वं न सहोच्चारः, किं तु एकवाक्यतापक्षत्वम्, तच्च क्वचित् सहोच्चारत्, क्वचित् त्रिपदसमस्यादौ अन्योन्यव्यवस्थापनात्, क्वचित्प्रकरणादित एव सुषहमित्याहुः । नन्वन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि यष्टिपदं यष्टिधरपरं गङ्गापदं तीरपरमिति तात्पर्यग्रहे तदनुपपत्त्यानुभक्तित्वादन्यथानुपपत्त्येवेत्युक्तम्, नहि प्रवेशनस्य भोजनप्रयोजनकत्वप्रतिसंधानानन्तरमेव लक्षणेति नियामकमस्तीत्यस्वरसादाह । (५४) अन्ये त्विति । ननु नियतोपस्थित्यर्थमिति कार्यः । किमनुभवार्थमथ स्मृत्यर्थम् । नान्यः । तात्पर्यग्रहात्मागेव स्मरणादन्यथा क्व तात्पर्यनिरूपणम्, अतात्पर्यविषयस्यापि स्मरणाच्च । नाहः । अन्ययोग्यत्वे नानार्थानुभवस्य युगपद्व्यमाणत्वादन्यथायोग्यत्वे तत एव विनिगमनादिति चेत् । मैत्रम् । अन्ययोग्यनानार्थोपस्थितावप्येकार्थान्वयमात्रतात्पर्यग्रहे ऽपरान्वयाबोधाद्, उभयतात्पर्यग्रहएव युगपदनुभवस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । (५५) अन्यत्रेति । अनेन व्यभिचाराद् अन्येषां पक्षो दूषित इति वदन्ति । तच्च । नानार्थादिस्थलएव तैस्तद्वेतुत्वाङ्गीकारेण सामान्यतो व्यभिचारस्योद्भावनानर्हत्वात् । ननु नियतपदार्थोपस्थितावपि राजपदं पुत्रान्वयबोधपरं पुरुषान्वयबोधपरं वेति संसर्गतात्पर्यमर्हदे तद्विपर्यये चान्वयबोधप्रतिबन्धाद्वाक्यार्थेपि तात्पर्यग्रहापेक्षा । अत एव नानार्थादिस्थलमत्रएव तद्वेतुत्वम् । किं च शाब्दानुभवोपेत्या नानार्थलक्षणिकशाब्दानुभवत्वस्य गुरुत्वात्सामान्यत एव तद्वेतुत्वमित्युच्येताह । (५६) वस्तुतस्त्विति । घटपदमानयनान्वितस्वार्थप्रतीत्युद्देश्यकमित्यादिकमेव सामान्यतस्तात्पर्यधीर्हेतुरित्यर्थः । अत्र निरन्तरवाक्यार्थबोधद्वये यत्र वक्तुरिच्छा तत्र तद्वहे निरन्तरवाक्यार्थबोधद्वयं, सामशीसत्वात्, निरन्तरानुमितीच्छया निरन्तरानुमितिवदिति वदन्ति । ननु शुकादिवाक्ये तात्पर्यव्यतिरेकनिश्चयेपि शाब्दबोधाद् व्यभिचारः । न च तत्रापीश्वरतात्पर्यसत्त्वाच्च तथात्वमिति वाच्यम् । शुकादिवाक्यस्य न्यायप्रकरणाद्वननुरोधितया शाह-

न्यायात्प्रकरणादेर्वा । (५०) अत एव शब्दबोधे नानि-
यतहेतुकत्वं तच्चेतरपदार्थसंसर्गज्ञानं वाक्यार्थज्ञानमे-
वेति सामान्याकारेण तत्परत्वग्रहो हेतुर्न तु विशिष्य,
तच्च स्वपरार्थयोः संसर्गानुभवजननं विना ऽनुपपन्नमिति,
एतानि संभूय जनयन्ति, तत एव नानार्थे विनिगमना,
तदनुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं, तदभावात्पक्षतिपदेन न
स्मृतकलायान्वयबोध इति सिद्धं शब्दस्य प्रमाणान्तर-
त्वम् । तस्य च (५८) निराकाङ्क्षादो संसर्गज्ञानाजनक-
त्वादाकाङ्क्षादिकं सहकारीति ॥

(५६) अथ केयमाकाङ्क्षा, न तावदविनाभावो, नीलं
सरोजमित्यादा (६०) वभावात् । विमलं जलं नद्याः कच्छे
महिष इत्यत्र जलान्वितनद्या अविनाभूतकच्छे साकाङ्क्ष-
तापतेः । (६२) नापि समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थ-
जिज्ञासा । अजिज्ञासेरपि वाक्यार्थबोधात् । (६३) वि-
श्वजिता यजेत द्वारमित्यत्रापदार्थयोरप्यधिकारिणो ऽध्या-

काभावेन तत्र तद्वहस्याशक्यत्वादिति चेत्, न । योग्यतादि-
नापि तत्र तद्वहसंभवात् । तदग्रहे तत्रान्वयबोधासिद्धेरित्येके ।
तदतिरिक्तस्यलएव तद्वेतुत्वमुक्तमित्यन्ये । (५७) अत एवेति ।
शब्दबोधमात्रएवानुगतस्यास्यहेतुत्वादित्यर्थः । एवं च ता-
त्पर्यग्रहेणान्यथासिद्धतया तद्वहकत्वाभिमतसमभिव्याहारा-
देर्न हेतुत्वमिति ध्येयम् । (५८) निराकाङ्क्षादिति । घटः
कर्मत्वमित्यादावित्यर्थः ॥

आकाङ्क्षादिकं सहकारीत्युक्तं तत्र प्रथमोपस्थितत्वेन
प्रथमं शिष्यजिज्ञासायामाकाङ्क्षां निरूपयितुमाह । (५९)
अथेति । (६०) अभावादिति । परस्परव्यभिचारादिति भावः ।
यद्यपि तात्पर्यविषयनीलसरोजव्यक्त्योरविनाभावोऽस्यैव, त-
थापि प्रकृते स नाभिमतः । वाक्यार्थज्ञानं विना प्रथममज्ञा-
नात् । आकाङ्क्षायाश्च ज्ञाताया एवोपयोगात् । किं तु प-
दार्थतावच्छेदकेनैव रूपेण पदार्थयोरविनाभावः, स चात्र
नास्त्येवेति भावः । विसंवादिबोधकवाक्ये ऽध्याप्तिरपि बो-
ध्या । ननु पदार्थतावच्छेदकेन तद्वहसिनेन वा सममविना-
भावो मृग्यते, स च प्रकृते तद्वहसिप्रगुणद्रव्ययोरस्त्येवेत्यत
आह । (६१) विमलमिति । (६२) नापीति । घटो भव-
तीति वाक्ये रक्तजिज्ञासानाकाङ्क्षैवेत्यत उक्तं, पदस्मारितेति ।
स्वयमन्योक्तेन वा रक्तपदस्मरणे तद्वहसतादवस्थ्यमत उक्तं,
समभिव्याहृतेति । धूमपदस्मारितवहसिजिज्ञासायामतिप्रसङ्गवा-
रणाय, पदार्थपदम् । अर्थाध्याहारमाश्रित्याह । (६३) विश्व-

वृत्तस्य पिधानस्य चाकाङ्क्षितत्वाच्च । तत्र शब्दकल्पन-
पक्षे ऽपि (६४) घटः कर्मत्वमानयनमित्यत्र जिज्ञासि-
तस्यानयनादेराकाङ्क्षापतेः । अथ जिज्ञासां प्रति योग्यता
सा । (६५) जिज्ञासा च विशेषज्ञाने भवति, (६६)
योग्यता च श्रोतरि तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगमप्रागभावः ।
विमलं जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र तात्पर्यवशात्
कदाचिन्नद्याः कच्छे संसर्गावगमात् तत्प्रागभावसत्त्वे ऽपि
श्रोतरि तदुच्चारणेन तात्पर्यवशाज्जलान्वितनद्याः कच्छे
संसर्गावगमो नेति न तत्प्रागभावः, घटः कर्मत्वमानय-
नमित्यत्रापि तथेति चेत् । न । (६७) निराकाङ्क्षे तदु-
च्चारणजन्यसंसर्गावगमप्रागभावस्य सिद्धसिद्धिपराहृतत्वा-
त् । (६८) किं च यत्रैको विमलं जलमित्यश्रुत्वेव ता-
त्पर्यभ्रमेण वा नद्याः कच्छान्वयपरत्वमवेति, अपरः स-
मस्तमेव श्रुत्वा नद्या जलान्वयपरत्वमवधारयति, तत्रो-
भयोरपि तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगमाद् नद्या इत्युभया-
काङ्क्षं स्यात् । (६९) अपि च प्रागभावाभावस्य कारणा-
न्तराभावव्याप्राप्त्वात् तत एव कार्याभाव इति किमाका-
ङ्क्ष्या । (७०) एवं च योग्यतासती अपि न हेतू । अ-

जितेति । (६४) घटः कर्मत्वमिति । यद्यप्यभेदान्वये आ-
काङ्क्षास्त्येव, अयोग्यतया च न तद्वेधः, तथापि क्रियाकर्म-
त्वादीनामपि समभिव्याहृतपदस्मारितत्वाज्जिज्ञासितत्वाच्च
क्रियाकर्मभावान्वयेऽप्याकाङ्क्षा स्यादित्यापादनं बोध्यम् ।
(६५) जिज्ञासा चेति । तथा च विशेषज्ञानाभाव एव योग्य-
तेत्यर्थः । यस्मिन्सति यत्संभाव्यते तस्यैव तदयोग्यत्वादिति
भावः । तत्किमत्यन्ताभावोऽपि तथा स्यादित्यत आह । (६६)
योग्यता चेति । घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय,
जन्यान्तम् । अन्यत्र साकाङ्क्षत्ववारणाय, श्रोतरीति । स्व-
रूपनिर्वचनपरं तदित्यन्ये । (६७) निराकाङ्क्ष इति । तत्प-
दस्य समभिव्याहृतपरत्वेन तत्र निराकाङ्क्षस्यैव तत्पदा-
र्थत्वात् । तथा च नेतरभेदानुमापकत्वमेतल्लक्षणस्येति भावः ।
ननु स्वात्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभाववत्त्वं साकाङ्क्षे प्रसिद्धं, त-
द्विरहश्च निराकाङ्क्षे निरूपयितुं शक्यतएवेत्यनुशयेनाह ।
(६८) किं चेति । नन्वेष्टापत्तिरित्येवरेहाह । (६९) अपि
चेति । नन्वेवमुत्पन्नोऽपि संसर्गावगमः पुनरुत्पद्येत्यस्वरसा-
दाह । (७०) एवं चेति । ननु संसर्गावगमप्रागभाव एवाकाङ्क्षा-
स्तु, तस्य चायेभ्यादावपि सत्त्वेन तद्वेतुत्वम्, पदविशेषजन्य-
पदार्थोपस्थितेरासत्तित्वेन तदभावात् स्वरूपायोग्यत्वाद्वा घटः

योग्ये ऽनासन्ने च तदुच्चारणजन्यसंसर्गज्ञानाभावेन तत्प्रा-
गभावाभावात् । न चेवं बाधाभावस्यानुमित्यादावपि
हेतुत्वं, प्रागभावाभावेनेव कार्याभावात् । (७१) प्राग-
भावस्य च कार्यमात्रहेतुत्वाच्छब्दे नासाधारण्यम् । (७२)
उत्थितोत्थाप्याकाङ्क्षयोर्त्कर्षापकर्षौ न स्याताम् । प्राग-
भावे तदभावात् । अथ (७३) ज्ञाप्यतदितरान्वयप्रका-
रकजिज्ञासानुकूलपदार्थोपस्थितिजनकत्वे सत्यजनितः (७४)
तात्पर्यविषयान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षा । घटमानयतीत्यत्र
घटमित्युक्ते किमानयति पश्यति वा, आनयतीत्युक्ते किं
घटमन्यद्वा इति जिज्ञासा भवति । (७५) घटः कर्म-
त्वमानयनं कृतिरित्यत्र नाभेदेनान्वयो ऽयोग्यत्वात् ।
(७६) घटस्यानयनमिति तु नान्वयबोधः ।

कर्मत्वमित्यादौ नान्वयबोधः, एवं चान्यद्वानुमित्युत्पत्तेस्तत्प्रा-
गभावसत्त्वे ऽपि बाधातत्प्रतिबन्धात्तदभावस्यापि हेतुत्वं स्या-
दित्यत आह । (७१) प्रागभावस्येति । संसर्गावगमान्तर-
प्रागभावसत्त्वाज्जनितान्वयबोधस्यापि साकाङ्क्षत्वापत्ति-
रित्यपि बोध्यम् । ननु ज्ञातहेतुतामात्रेणासाधारण्यं स्यादित्य-
तो दोषान्तरमाह । (७२) उत्थितेति । उत्कर्षादेर्जातिरू-
पतया प्रागभावे ऽभावादित्यर्थः । यद्यपि सिद्धान्तलक्षणे
वक्ष्यमाणोत्कर्षादिकमन्त्राप्यस्येव, तथापि यथाश्रुते योग्य-
तादेरहेतुतापत्तिः, तदुच्चारणजन्येति परित्यागे जनितान्वय-
बोधे साकाङ्क्षत्वापत्तेरिति दूषणे तात्पर्यम् । (७३) ज्ञाप्येति ।
ज्ञाप्यो यस्तदितरान्वयसत्प्रकारिकेत्यर्थः । घटः कर्मत्वेत्या-
दावतिव्याप्तिव्याख्यानं, सत्यन्तम् । तत्र जिज्ञासासत्त्वे ऽपि
तादृशजिज्ञासानुकूलोपस्थितिजनकत्वं नास्तीति नोक्तातिव्या-
प्तिः ॥ केचित्तु तत्पदबोध्यान्वय इत्यर्थः । तथा च विशे-
षणाभावाद्दिशिष्टाभाव इत्याहुः । अत्रान्तरवाक्यार्थबोधजनिते
महावाक्यार्थबोधे साकाङ्क्षत्वं न स्यादित्यत आह । (७४)
तात्पर्यविषयेति । मुख्यतस्तात्पर्यविषयेति बोध्यम् । जनि-
तान्वयबोधे ऽतिप्रसङ्गवारणाय, अजनितेति । ननु घटः कर्म-
त्वमित्यत्राभेदान्वयप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात्तदाकाङ्क्षास-
त्त्वात्तद्वैधोस्त्वित्यत आह । (७५) घट इति । योग्यताभमे वा-
भेदान्वयबोध इष्ट एवेति भावः । केचित्तु अयोग्यत्वात् स्व-
रूपायोग्यत्वात् । तेन योग्यताभमे ऽपि नान्वय इत्याहुः ॥ ननु
धर्मधर्मभावेनान्वयोस्तु तत्र योग्यतासत्त्वादित्यत आह ।
(७६) घटस्येति । धर्मधर्मभावान्वयप्रकारकजिज्ञासाजनक-
त्वाभावात्तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेवेति भावः । न च घटो ने-
त्यत्र घटस्याभाव इत्यन्वयबोधवत्तत् स्यादिति वाच्यम् ।

(७७) घट इति पदात्संबन्धित्वेन घटस्यानुपस्थितेः ।
राज इति पुत्रेण जनितान्वयबोधत्वात् पुरुषमाकाङ्क्षतीति
चेत्, तर्हि नामविभक्तिधात्वाख्यातार्थानां घटकर्मत्वानय-
नकृतीनां स्वरूपेणोपस्थितिर्नान्वयप्रकारकजिज्ञासानुकूलेति
न तत्राकाङ्क्षा स्यात् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घट-
मानयतीत्यत्रैवान्वयबोधः स्याद् नहि तत्र पदार्थस्वरू-
पाणामेतद्वैलक्षण्येनोपस्थितिः । (७८) त्रयाणां तुल्यव-
त्स्मरणे प्रथमं यतो राज इति पुरुषेण नान्वेति, किं तु
पुत्रेण, तत एवाये ऽपीति व्यर्थमजनितान्वयबोधत्वमिति ॥

उच्यते । (७९) अभिधानापर्यवसानमाकाङ्क्षा । (८०)
यस्य येन विना न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्य-

तत्र तथैव व्युत्पत्तेरत्र तु तदभावात् । यदि च स्वरूपेणैव
तदुपस्थितिस्तदनुकूला तदा दोषमाह । (७७) घट इति ।
तथात्वे तत्राप्याकाङ्क्षासत्त्वादिति भावः । नान्वयव्यतिरे-
काभ्यां पदविशेषजनितपदार्थोपस्थितित्वेन जिज्ञासानुकूलत्वा-
च्चाक्तदोष इत्यतो दोषान्तरमाह । (७८) त्रयाणामिति । राज-
पुरुषपुत्राणामित्यर्थः । तथा चान्वयबोधात्पूर्वं त्वदुक्ताकाङ्क्षा-
सत्त्वेपि तात्पर्याभावाद् न तदन्वयबोध इत्येवेत्यत एवाका-
ङ्क्षासत्त्वेणान्वयबोध इति व्यर्थं तदिति भावः । द्वितीया-
न्वयबोधादौ तात्पर्यसत्त्वे तदापत्तिरिष्टेवेति ध्येयम् । (७९)

अभिधानेति । अभिधानमन्वयानुभवस्तस्यापर्यवसानम-
निष्पत्तिरित्यर्थः । एतच्च घटः कर्मत्वमित्यादावप्यस्तीत्य-
न्यमपर्यवसानपदार्थमाह । (८०) यस्येति । यस्य पदस्य य-
त्पदव्यतिरेकप्रयुक्तमर्थान्वयाननुभावकत्वं तस्य पदस्य तेन
सह तदेवाकाङ्क्षेत्यर्थः । अत्र पदपदं तदुपस्थितपरं, तेन
मौनिश्लोकाव्याप्तिः पदस्य स्वभावत एवाननुभावकत्वेना-
संभवश्चेति दोषद्वयमलग्नकं बोध्यम् । घटः कर्मत्वमित्या-
देस्तु नेतरव्यतिरेकप्रयुक्तं क्रियाकर्मभावेनान्वयाननुभावक-
त्वम् । किं तु स्वरूपायोग्यत्वप्रयुक्तम् । तत्समवधानेपि तद-
ननुभावकत्वात् । न च जनितान्वयबोधे ऽतिव्याप्तिः । तदा-
नीमन्वयाननुभावकत्वाभावात् । नन्वयं स्वरूपयोग्यतैव सा
च नाकाङ्क्षा, तस्याः शब्दसहकारित्वात्स्वरूपयोग्यताया-
श्चातथात्वादिति चेत् । अत्र वदन्ति । स्वरूपयोग्यता या-
वद्वस्तुस्थायिनी जनिताफलेपि तिष्ठति । अननुभावकत्वं तु
फलजननात्प्रागेवेति ततो भेद इति ॥ अन्ये तु सहकार्यभाव-
गर्भा योग्यता, इयं तु पदरूपसहकारिविशेषाभावगर्भेति ततो
भेद इत्याहुः ॥ स्वरूपयोग्यतारूपत्वे ऽपि हेतुत्वं न विवद्व-

वसानम् । (८१) नामविभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारक-
मित्यप्याहुः ॥ के चित्स्वियं स्वरूपयोग्यतैव । न चायं हेतुः, किं
स्वेतज्ञानमात्रमिति, तच्च । तथा सति घटः कर्मत्वमि-
त्यादौ शब्दादिना तद्वमे ऽन्वयबोधप्रसङ्गाद्विनश्यदवस्थेन
तज्ज्ञानेन द्वितीयान्वयबोधजननापत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः ।
अपसिद्धान्तात् । अत एव प्राचीनलक्षणमप्यजनितान्वयबोध-
कत्वगर्भं संसर्गावगमप्रागभावगर्भं च । नहि तस्यापि ज्ञानं
हेतुरित्यपि शक्यते वक्तुं, तत्र मानाभावात् । न चाकाङ्क्षा-
ज्ञानानन्तरं योग्यतादिज्ञानादन्वयबोध इत्यत्र नियमे प्रमा-
णमस्ति, येन विनश्यदवस्थस्यापि तस्य सत्त्वं न स्यात् । अत
एव येन पदेन सहैव यस्यान्वयानुभावकत्वमित्येव व्यतिरेक-
मुखेनात्र विवक्षितमिति परास्तम् । जनितान्वयबोधेनापि द्वि-
तीयान्वयबोधजननापत्तेः । अन्वयानुभावकत्वं हि तत्स्वरूप-
योग्यत्वं वा तत्फलोपहितत्वं बोधयथापि तस्य तज्ज्ञानस्य
च तदा सत्त्वात् । न चैवं तवापि पुनरनुसंधीयमानश्लोका-
दिना पुनरर्थप्रत्ययो न स्यात् । एकदा जनितान्वयबोधत्वेन
तदानीमन्वयानुभावकत्वाभावादिति वाच्यम् । पदोपस्थित्य-
न्तरस्याजनितान्वयबोधत्वेन तत्र तत्सत्त्वात् । ननु यद्वानु-
भवजननात्मागेवेयं तदा प्रागभावपर्यवसचैवेति तत्पक्षोक्त-
दोषापत्तिरिति चेत्, न । अनादिसंसर्गाभावगर्भत्वादस्याः ।
दण्डादावपि सहकारिविरहप्रयुक्तघटाभावो ऽनादिसंसर्गा-
भाव एव । अत एव कार्यानुपहितेपि स्वरूपयोग्यता ।
एवं चायोग्यादावप्याकाङ्क्षासत्त्वे योग्यतासत्त्वेरपि हेतुत्वम् ।
न चैवमप्युत्थिताकाङ्क्षाद्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गान्धि-
कपदान्तरसमभिव्याहारतात्पर्ययहादेवाकाङ्क्षाया उत्थितत्वा-
दित्याहुः ॥ स्वार्थान्वयाननुभावकत्वं स्वतात्पर्यविषयान्वयान-
नुभावकत्वम् । तेन राज्ञ इत्यस्य तात्पर्यध्रमेण पुरुषान्वय-
बोधकत्वेपि न पुरुषपदसाकाङ्क्षत्वम् । नहि तस्य पुरुषपद-
व्यतिरेकप्रयुक्तं तात्पर्यविषयान्वयाननुभावकत्वम् । तत्साहि-
त्येपि तदननुभावकत्वात् । किं तु पुत्रपदव्यतिरेकप्रयुक्तमेव ।
पुरुषान्वितस्वार्थानुभावकत्वं तु तस्य पुरुषपदव्यतिरेकप्रयुक्त-
मेवेति यथाश्रुते तत्रातिप्रसङ्ग एव । एवं घटो भवतीति वाक्ये
रक्तसाकाङ्क्षतापत्तिरपि निरस्ता । एवं राज्ञा पुत्रमाकाङ्क्षन्ति
पुरुषं वेति तात्पर्यघटिततत्संशये तद्विपर्यये चान्वयबोधप्रति-
बन्धात्तद्विश्वयस्य हेतुत्वम् । एवं च तात्पर्यधीः पृथग् न
कारणमिति बोध्यम् ॥ नव्यास्तु या हि अपरविलम्बेनान्वय-
बोधकत्वविलम्बावस्था सेवाकाङ्क्षा, तद्वमादेव शाब्दधर्मः ।
एवं जनितान्वयबोधयोरपि नाकाङ्क्षा । द्वितीयविलम्बेनान्व-
यबोधकत्वविलम्बस्य तदानीमसत्त्वादित्याहुः ॥ ननु कथमु-
क्ताकाङ्क्षा ग्राह्येत्यतो ग्रहणप्रकाररूपमनुगतं धर्ममाह । (८१)

पदानां परस्परं विना परस्परस्य न स्वार्थान्वयानुभवजन-
नकत्वम् । (८२) परमते नीलो घटोस्ति नीलं घटमान
येत्यादौ नामार्थानां कारकाणां च न परस्परमन्वयबोधः,
विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति न विशिष्टवैशिष्ट्येना-
न्वयः, (८३) किं त्वार्थः समाजः । (८४) अस्माकं तु
नीलघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः । (८५)
विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थम् ॥

नामेति । तथा च नामपदं विना विभक्तिपदमित्यादिक्रमेण
ग्राह्येत्यर्थः । यद्वा यत्रयत्राकाङ्क्षा तत्तदाह । नामेति । ननु
नीलपदं विनापि घटपदस्यानयनादनुभावकत्वेन कथं तत्रा-
काङ्क्षेत्याशङ्क्य प्रथमं शिष्यबुद्धिवैशङ्क्याय परमतमाह । (८२)
परेति । तयोराकाङ्क्षाविरहेपि न दोष इति भावः । तर्हि कथं
विशिष्टमानयतीत्यत आह । (८३) आर्थ इति । लाघवाद्-
पस्थितत्वाच्च तमेवानयतीति भावः । स्वमतमाह । (८४)
अस्माकं त्विति । तथा चाभेदरूपसंसर्गानुभावकत्वं तयोर्न पर-
स्परं विनेत्याकाङ्क्षा ऽस्त्येवेति भावः । तर्हि विशिष्टकर्मत्वं
विशेषणान्वितविभक्त्यैव बोधितमिति विशेषणविभक्तेः का ग-
तिरित्यत आह । (८५) विशेषयेति ।

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ नवमसर्गारम्भः ॥

यः पूर्वतोऽभ्युदयवान् करसंपदाशु
सन्मन्दिराणि समबिभ्रजदिन्दिरायाः ।
एष्यन्तमस्तमितमल्पवसुं जनौघो-
ऽपश्यल्लघुं क इह कस्य विरामसङ्गी ॥ १ ॥
अस्ताचलंद्युमणिबिम्बयुगान्तरालं
मत्वा युगान्तरमिवानतिवाहनाहम् ।
वंशार्धवंशशरहस्तवितस्तिमानं
कृत्वा कथंचन दिनान्तमयुर्युवानः ॥ २ ॥
आलागतेरिन्करैरिव नीयमान-
मानन्दमेदुरहूदो दधिरेऽनुरागम् ।
बालाः कलापविधिमन्तरथारभन्त
सायन्तनप्रियरतिस्मृतिसस्मितास्याः ॥ ३ ॥
सायं ययुः सुरभियज्वपतङ्गदूत्यो
गोष्ठाग्निगेहविटपिप्रियमन्दिराणि ।

मातङ्गकोशिकभुजंगमजम्बुकाश्च
 कासारकुञ्जविलकाननतो निरीयुः ॥ ४ ॥
 पान्थाः समीपमुपगम्य गृहस्य काम्य-
 वेषा विचार्य शकुनानि शनैर्दिनान्ते ।
 लब्ध्वा समुत्सुकहृदः स्पृहयन्त ईयुः
 सोत्कण्ठदारकुचकण्ठदृढग्रहाय ॥ ५ ॥
 कस्यास्ति वास्तुरिह विस्तृतिमान् किमाहु-
 र्नामास्य धार्मिकगृहाः कति कुच वेति ।
 पृच्छन्त एष विविशुर्नगरादि सायं
 द्वारे गलैर्विदधतो ध्वनिमध्वनीनाः ॥ ६ ॥
 उत्तिष्ठ निष्ठुरतयालमहं प्रभाते
 द्रव्यं ददामि सकलं प्रतिभूरयं ते ।
 इत्यादिवाग्भिरभिलम्बितहस्तपूजा
 उत्थाय कम्बलकरा ययुस्तमर्णाः ॥ ७ ॥
 एकेन दीपमपरेण करेण धृत्वा
 चेलाञ्जलं नमितकन्धरमानयन्त्यः ।
 बाला बभुः स्वपतये दिवसावसाने
 रागं निजं बहिरिषान्तरमीक्षयन्त्यः ॥ ८ ॥
 लीलारणञ्चरणनूपुरमर्पयन्त्यो
 बालाः पदानि बभुराशु विधृत्य दीपान् ।
 जालागतापरदिगर्कमरीचिपुञ्जान्
 रुद्धा तमोहतिगुणानिष दर्शयन्त्यः ॥ ९ ॥
 प्रत्यालयं प्रतिपथं प्रबभुः प्रदीपाः
 श्रीपाचवास्तुषु सगन्धफलीविलासाः ।
 सायं नरान् कलयतः कलिकासमय-
 प्रत्ययचम्पकवनभ्रममापयन्तः ॥ १० ॥
 संमीलितानि सममेव वियोगमूर्च्छा-
 कृच्छ्रापतदुषजनाक्षिभिरम्बुजानि ।
 उन्मीलितानि सह चक्रमनोऽनुतापै-
 र्ध्वान्तानि सन्तमसवैरिणि शान्तिमाप्ते ॥ ११ ॥
 संक्रीडमानमितरेतरपूर्णराग-
 सदोवियुक्तमभिसायमुदीक्षमाणाः ।
 आशामुखानि मलिनानि शुचेव चक्रु-
 स्तप्तेव दत्तपदमाविरभूत् तमिस्रम् ॥ १२ ॥

आदौ घनेषु तदनूपवनेषु पश्चा-
 दन्तर्बहिर्ब्रजपुराकरपल्लिकासु ।
 तत् प्रावृधत् प्रमथनाद्यगलोपमेयं
 ध्वान्तं क्रमेण जगदनुमिष प्रवृत्तम् ॥ १३ ॥
 ब्रह्मस्वरूपपरिहापितसर्वरूप-
 मात्मैकबोधमविभाव्यगतिप्रतिष्ठम् ।
 कृष्णाख्यमात्मविभुतामिष दर्शयत् तद्
 ध्वान्तं समाधिभिरदर्शि जनैश्चिरस्य ॥ १४ ॥
 कल्पान्तकुक्षिविनिवेशितसर्वभाव-
 मात्मैकशेषमिष दर्शयदादिदेवम् ।
 सर्वत्र दर्शितपचेलिमजम्बु जम्बू-
 द्वीपं व्यधादनुगतार्थमिवान्धकारम् ॥ १५ ॥
 निःस्पर्शमाकलितरूपमिदं कुतो नु
 किमूलकं तम इति प्रथमं व्यचारि ।
 सस्पर्शरूपपरिषर्जितगन्धवाह-
 स्पर्धि व्यधायि विधिनेति बुधैरबोधि ॥ १६ ॥
 केश्यातिनीलिमगुणातिशयः कदापि
 क्लेशादशिषि तमसाप्यभिसारिकाभ्यः ।
 आच्छाद्य लोकनयनानि निरूप्य मार्गं
 प्रयोगृहं कथमनायिषतान्यथेताः ॥ १७ ॥
 भूमेस्तलादुत दिवः किमु कन्दरेभ्यः
 त्र्यं वा महाद्रिविपिनादथवेत्यकस्मात् ।
 आलोकमाचपरिपन्थि तमः कथं वा
 संप्राप्तिमित्यतिचिरं समशायि लोकेः ॥ १८ ॥
 केशिचत् तमिस्रमतिचिचितचितमिति
 देवादरापहृतसौरभमक्षिगम्यम् ।
 नित्यार्कसंनिधिसमुज्ज्वलितास्तशेल-
 कृष्णागुरुप्रभवधूम इति व्यतर्कि ॥ १९ ॥
 लाजान् निशाविधुकरग्रहपूर्वकृपा-
 नाशानिजाङ्गणनिवेशितपुष्पगुच्छान् ।
 व्याताननान्धतमसासुरदन्तसंधान्
 देवाङ्गना दधिविलोडनविप्रोऽपि ॥ २० ॥
 नीलाभ्रगर्भनिपतत्करकास्ततोऽति-
 श्रान्तापतद्रविसमुच्छलिताब्धिबिन्दून् ।

संध्यातिरागदहनाकलिताष्टमूर्ति-
 विस्फोटकानुदुग्गान् जनता शशङ्के ॥ २१ ॥
 युग्मम् ।
 दृष्टिप्रसाद उदभूदभिसारिकाणां
 लब्ध्वा तमोऽञ्जनमपेक्षकचौरगम्यः ।
 ताराः प्रकाशमगमन् खलु तामसाना-
 मन्येव कापि तमसा समुदञ्चति श्रीः ॥ २२ ॥
 नीलेऽम्बरेऽथ तमसा घण्टिजेव मुक्ता-
 स्तारा वितत्य निहिता दिवि विक्रमाय ।
 तत्स्वामिनं रूप इवारुणमिन्दुमेक्ष्य
 प्रोद्यत्करं सपदि तेन शनैरनाशि ॥ २३ ॥
 प्राप्योडुपुष्पशयनीयमतीव नेत्र-
 मृद्वम्बरं दिवि पुनर्वसुहस्तमुख्याः ।
 स्मेराननाः सपदि भुक्तवतो नु तारा
 दृष्टेन्दुनोपपतिवत् तमसाश्वनाशि ॥ २४ ॥
 प्रोठां पयोधरवृत्तिं रमणो विनैव
 ध्वान्तावगुण्ठनपटीं परिरभ्य गाढम् ।
 प्राचीमचण्डरुचिरेत्य चिराय चुम्ब-
 न्नालम्बताम्बरविसारिकरोऽतिरागम् ॥ २५ ॥
 रत्या समं निशि विनिद्रदृशा स्मरेण
 सुप्ता सुखं दिवसमस्तमयोत्थितेन ।
 उन्मीलितं सपदि लोहितमेकमक्षि
 दृष्ट्वा शशङ्कमरुणं तरुणैः शशङ्के ॥ २६ ॥
 नित्योदितार्कपरिशीलनशङ्कनीया
 सद्यः समुद्यदुडुपारुणबिम्बदम्भात् ।
 प्राची बभौ सपदि गोलकमुत्क्षिपन्ती
 तप्रायसः स्वमभिशापमिवापनेतुम् ॥ २७ ॥
 लब्धोदयाद्रितटसीमनि सान्द्ररागं
 चन्द्रं निशापि चिरलक्ष्यमुखानुरागा ।
 भूमीलुठतिमिरकैश्ययुतोडुपुष्पं
 पुंभावमापदिव पुण्यफलं चिराय ॥ २८ ॥
 चोलं निरस्य तिमिरं परिरब्धवन्तं
 शीतांशुमेत्य कलितोरुकरं सरागम् ।

दोरुल्लास दिवसाप्रवियोगताप-
 मुत्सृज्य राज्यमिव मान्मथमाप्य सद्यः ॥ २९ ॥
 उच्चावचातिचलचिचकोरचञ्चू-
 संचारचारु सचमत्कृति चर्व्यमाणा ।
 क्षमां चन्द्रिका स्थगयति स्म पटीरचचा-
 मुच्चैरिवाप्य विजहावथ सापि तापम् ॥ ३० ॥
 धन्यं जनुर्भवति मान्यतमं च तस्य
 यः कोऽपि नित्यमिह विष्णुपदं भजेत ।
 तच्चापि चेद् द्विजपतिर्मनसेति मत्वा
 तत् प्राप स प्रति मुहुर्गलदुःखरागः ॥ ३१ ॥
 सद्यस्तलप्रतिफलत्करजक्रियोरु-
 रुल्लासयन् कुमुदिनीं मुकुलाबिमुद्राम् ।
 रोलम्बगुञ्जितमिषात् सुखकूजितानि
 मन्दं विधुर्विदधतीमभिनन्दति स्म ॥ ३२ ॥
 वीक्ष्याथ चतुपतिमाकलितोरुतारं
 सुगीवमेव सपदि स्मृतवान् निजाग्रम् ।
 अप्राप्य तं किमु हरिः स नवालिजुष्ट-
 माभीरयोवतमचीकमताचिरेण ॥ ३३ ॥
 गोपाङ्गनानिकरकर्षणसिद्धमन्त्रं
 रत्याग्रपञ्चशरमेलनदक्षदूतम् ।
 श्रोतुः श्रुतिद्वयमथामृतवर्षमुच्चै-
 र्वैणुध्वनिं भुवनमोहनमाततेशः ॥ ३४ ॥
 लोकेऽखिले हृषितलोमनि सोमनिष्ठ-
 सान्द्रामृतद्रवनिषेकमवाप्य तृप्ते ।
 वंशीरवेण निरुपाधिनिर्गर्णपूर्ण-
 ब्रह्मप्रमोदमनुभावयति स्म विष्णुः ॥ ३५ ॥
 विस्पष्टवर्णरचनं क्वचनात्तगीत
 आकूतततदधलाजननामनीव ।
 श्रोचान्तिकं व्रजति वेणुरवेणुमाचं
 धैर्यं न चक्रुरखिलाः सखिलाभचिताः ॥ ३६ ॥
 गोपाङ्गनाः सपदि मन्मथनाथयूथ-
 दर्पत्वरोन्मथितमानसधैर्यपट्टाः ।
 पट्टापतिं तमभिसमुरजस्ररुक्म-
 ताटङ्गलब्धपरभागलसत्कपोलाः ॥ ३७ ॥

लाक्षारसेन शरणं परिरञ्जयन्ती
 काप्यञ्जयन्त्यगमदक्षिणताञ्जनेन ।
 अन्नं परा स्वपतये परिवेषयन्ती
 त्यक्त्वाथ कापि निरगात् परिविष्टमये ॥ ३८ ॥
 उद्वर्तयन्त्यपि पतिं निजमेकिकान्या-
 नुद्वास्य दुग्धमपरा कथितं पराज्यम् ।
 कापि स्वभर्तृचरणौ परिषोडयन्ती
 मान्यामगात् त्वरितमन्यतमालपन्ती ॥ ३९ ॥
 हस्तत्वरागलितदोहनपाचिकान्या
 कन्याश्च ता निरगमन् सहसि व्रतस्थाः ।
 उद्दामकामहृदयागमिनेशभोग-
 रोमाञ्जितस्तनकपोलनितम्बदेशाः ॥ ४० ॥
 आलेपमास्यकमले तिलकं च वक्ष-
 स्यङ्घ्रो च कङ्कणमिदं कटकं च पाणौ ।
 हारं निबध्य जघने रशनां च कण्ठे
 कृत्वोत्तरीयमधरांशुकमीयुरन्याः ॥ ४१ ॥
 भ्रातृप्रसूजनकवल्लभवार्यमाणाः
 कृष्णं दिदृक्षुव उपेक्षितबन्धुपक्षाः ।
 वासोविभूषणविपर्ययवत्य इत्य-
 माभीरयोषित उरुक्रममापुरुत्काः ॥ ४२ ॥
 काश्चिन्मुकुन्दमुरलीरवमुग्धचिताः
 प्रेम्णा परेण चलिताः स्वजनेर्निरुद्धाः ।
 ब्रह्म स्वयं मनसि जारधियाप्यवाप्य
 देहं जहुः सपदि भर्जितकर्मबीजाः ॥ ४३ ॥
 ईदृक् फलं कथमहे महदीदृशीना-
 मित्यदुतेन सुधियां निविशेत चेतः ।
 सृष्टोऽनलो मणिधियापि दहत्यतस्तु
 वस्तुप्रभावमहिमातितरामचिन्त्यः ॥ ४४ ॥
 यः कीर्तनेन कलुषं विनिहन्ति तं तु
 जन्तुः कथंचन नयन् हृदि मुक्तिमेति ।
 मुक्ता जनाः कति न कामविरोधहार्द-
 मेचीविकत्यनभयादिभिरेतदीयेः ॥ ४५ ॥
 अत्यादरादुपनिषत्परिषद्विचेय-
 मेनं भजेत तितरीषुरमुं भवाब्धिम् ।

स्यादेतदीयभजनं नहि कर्मवृद्धे
 भृष्टं सकृत् फलमबीजमिवाङ्कुराय ॥ ४६ ॥
 विद्वान् मुहुः सकृदसावयवाप्यविद्वा-
 नच्छद्वना विधिवदञ्चति पद्वनाभम् ।
 यद्व्यायति स्मरति नैति नमस्यतीशं
 तद्युक्तमन्यदखिलं सलिलं पिनष्टि ॥ ४७ ॥
 भर्तुः करानननिषेवणलब्धमाने
 सृष्टाधरा मुरलि यत् खुरलीभिरेवम् ।
 एका सुधामनुभवस्यपि नः सपत्नी-
 भूयेति ता निजगदुर्जगदीशमेत्य ॥ ४८ ॥
 गोप्यः पदयलिखितक्षितयोऽभिका य-
 न्नासामणीनलघुनिश्वसितैर्धुनानाः ।
 श्रोणीकुचस्थलगलद्वसनानभिज्ञा-
 स्तास्तस्थिरे पुलकितोरुकपोलहृत्काः ॥ ४९ ॥
 कृष्णोऽवलाः कलितवान् सकलात्मनेता-
 स्थ्यक्तस्ववितपतिपुष्पगृहानुरोधाः ।
 मन्दस्मितं व्यतनुतोत्कलिकासमुद्य-
 त्प्रेमोर्मिफेननिभमित्यमथावभाषे ॥ ५० ॥
 मद्दर्शनाय विहितोरुपरिश्रमा वः
 क्षेमं ब्रजस्य वदतात्मभुवश्च भव्यम् ।
 भीमा रजन्यजनि फेरवफेत्कृतिद्राक्-
 फुल्लत्फटाफलकफण्युरुफूत्कृतिह्मा ॥ ५१ ॥
 धूत्कारघोरघनधूकविधूर्णताद्वि-
 कुञ्जा विभञ्जयति धैर्यमियं जनानाम् ।
 स्थेयं चिरं न भवतीभिरिहावलाभि-
 र्वक्तव्यमस्ति यदि तद्वदताशु यात ॥ ५२ ॥
 प्रीतभ्रमद्भ्रमरगीतकरप्रचार-
 शीतद्युतिप्रणयलालितवल्लिवृन्दम् ।
 एतद्वनं कुसुमितं हसतीव तीव्र-
 रोचिर्भुवोऽच भवतीरनुयात दोषाः ॥ ५३ ॥
 आशामुखान्ययमचण्डरुचिः स्वरोचिः-
 कर्पूरचूर्णपटलैः किरतीव तूर्णम् ।
 वातश्च वाति कुमुदादिबहुप्रसून-
 सारभ्यलुब्धदलिगीतगुणोऽच मन्दम् ॥ ५४ ॥

तत् किं वृथा चिरयथाच विचित्रमेतद्
 दृष्टं वनं किमतिथृष्टतयावलानाम् ।
 यात द्रुतं निजगृहानधमोऽपि भर्ता
 कः संयहीष्यति वधूं निशि पर्यटन्तीम् ॥ ५५ ॥
 बन्धून् किमुच्यते निजान् पतिपुत्रमातृ-
 भ्रात्रादिकान् पथि पथि प्रविचिन्वते ते ।
 बालान् विहाय रुदतो भ्रमणीजुषां वः
 कामोचितां मदविलुप्रधियां स्तवीमि ॥ ५६ ॥
 स्नेहोऽस्ति चेन्मयि परे पुरुषे तदा तु
 मन्ये प्रयाणमुपपत्यवलम्बनं वः ।
 आशु व्रजं व्रजत किं जह्मि स्वधर्मं
 शुश्रूषणान्निजपतेरपरस्त्वधर्मः ॥ ५७ ॥
 वृद्धाधमान्धकुणिकान्कृशार्तखञ्ज-
 शोणैडमूकगडुलव्रणिलुब्धचिल्लाः ।
 क्रूरा जडाः कपटिनः कुटिलाः पुमांसः
 कुक्षिभरिप्रभृतयः किमुपेक्षणीयाः ॥ ५८ ॥
 शुश्रूषणं निजपतेः सततं प्रजानां
 संरक्षणं गुरुजनस्थविरानुवृत्तिः ।
 स्त्रीणामिदं हि परमं सुकृतं तदन्यत्
 सर्वं चरित्रमयशस्यमुपेक्षणीयम् ॥ ५९ ॥
 तृप्यन्ति खान्यपि निजान् विषयानवाप्य
 दुःखानि तानि ददतीतरथा जनानाम् ।
 तच्छान्तये श्रवणकीर्तनदर्शनादि
 कल्पेत मे न खलु वः कृतयेऽङ्गसङ्गः ॥ ६० ॥
 गोप्यश्चिराय मयि वर्धयतानुरागं
 धर्मं निजं च परिपालयतातिवेलम् ।
 नित्यं चरित्रमपि कीर्तयत स्वकीयं
 यस्मादवाप्स्यथ सुखानि गृहान् प्रयात ॥ ६१ ॥
 कुलकम् ।

श्रीभर्तुः श्रुतवानिति क्वचिदभिव्यक्तानुरागं गिरं
 कृत्वा द्रागवगत्य सान्द्रमदनज्वालावलेहादिह ।
 सद्योऽसौ परिशुष्यदास्यगलहृद्गोपीसमाजस्तदा
 कालिन्दीमिष कज्जलाविलगलन्नेत्रोदकोऽकल्पयत् ॥ ६२ ॥
 इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
 गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये नवमः सर्गः ॥ ६ ॥ :: ::

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ दशमसर्गारम्भः ॥

भगवद्वचसेति भङ्गिताशा
 ब्रजवध्वः श्वसितातिशुष्यदास्याः ।
 प्रपदेन भुवस्तलं लिखन्त्य-
 श्चिरमस्युर्गलदश्रुचितहृत्काः ॥ १ ॥
 लिखिता इव तिर्यगानतास्याः
 सततं तत्पदवेशितार्थकामाः ।
 परिमृज्य कथंचनाश्रु दुःखात्
 तमवोचन्निति गद्गदस्वरास्ताः ॥ २ ॥
 अभिलाषफलानि बाधितुं नो
 न भवानर्हति कृष्ण दासिकानाम् ।
 कर्षणां चरणाभ्युजस्य यत् ते
 वयमाप्तुं परिहृत्य सर्वमेताः ॥ ३ ॥
 भवतो भजने यथा मतिर्ना
 न तथैवं प्रिय शुद्धसत्त्वभाजाम् ।
 भविनामसि यत् त्वमन्तरात्मा
 भजनं तेन तवोचितं हितं च ॥ ४ ॥
 धनमन्दिरपत्यपत्यबन्धु-
 प्रभृतीदं प्रियमस्ति यस्य योगात् ।
 स भवान् पुरुषोऽखिलान्तरात्मा
 पुरुषार्थो भजनं ततस्तवेव ॥ ५ ॥
 दशयोरिह मान्मथस्य शान्त्ये
 चरणाङ्गं तव शीतलं श्रितानाम् ।
 निगमान्तरहस्यमान्तरं यद्
 दृशि साक्षादसि तत् त्वमेव कृष्ण ॥ ६ ॥
 परमाप्य भवन्तमन्तरात्मन्
 निरताः के वत बाह्यवस्तुषु स्युः ।
 भगवन् प्रिय नः प्रसीद माशा-
 मिह नश्छिन्धि भियान्धलोचनानाम् ॥ ७ ॥
 गणितोऽन्धुषु बन्धुरात्मविद्वि-
 गुणवत्याश्चिदूरमज्जनेन ।
 इह किं धनमिन्धनं व्ययाग्नेः
 परमात्मा न भवान् निगद्यते तेः ॥ ८ ॥

समतद्विषयास्ति शालिनी गो
 रसमुच्चेर्विरसं तवाधधाना ।
 तदशेषजगत्प्रवर्तकं त्वं
 भजमानान् न निवर्तय प्रियास्मान् ॥ ६ ॥
 सकलं जगदात्मवित्तिशून्यं
 न कथं सीदतु शश्वदातखेदम् ।
 परमात्मनि विश्वसाक्षिणि द्वा-
 गुपलब्धे त्वयि किं गतागतादि ॥ १० ॥
 स्रजि सर्प इवात्मनीह विश्वं
 परमार्थे त्वयि कल्पितं यदेतत् ।
 न तदत्र विधिर्न वा निषेधो
 व्यवहारस्तु कथंचनास्तु मिथ्या ॥ ११ ॥
 हृदि चन्दनतोऽतिशीतलं नः
 करपद्मं विनिधेहि कामतप्रे ।
 अथवा बिभिमोऽपि वक्तुमेतत्
 तव पाणेरिह जातु मास्तु तापः ॥ १२ ॥
 अतितीव्ररयस्मराग्निमग्नं
 चरणं ते शरणं प्रपद्यमानम् ।
 दवपावकमोचनेकरीत्या
 स्वजनं पालय मालयं प्रपश्य ॥ १३ ॥
 सकलागमसंचितैकसारं
 भजनं त्वां प्रविचिन्त्य युक्तियुक्तम् ।
 तदयुक्तमसेवनं तवास्मा-
 दपरः को नु विधिः क्व वा निषेधः ॥ १४ ॥
 श्रुतिमण्डनकुण्डलोपगत-
 न्मणिदीप्तिप्रचितेन्द्रचापलेखम् ।
 घनचारु तवाङ्गमङ्ग दन्त-
 द्युतिविद्युद्रुचि हन्ति धीरतां नः ॥ १५ ॥
 भवतः परमार्थदेो विचारः
 स्मरधर्मोनुगतोऽपि भाग्यतो नः ।
 पुरुषं परमेकमत्यसत्यो-
 ऽनुगतास्त्वां यदभूम सत्य एव ॥ १६ ॥
 किमयः सृष्टदोषधीविशेषं
 न भवत्युत्तमहेम वस्तुशक्त्या ।

पुरुषं परमाप्य चिन्मयं त्वां
 किमधर्मोऽपि भवन् न धर्म एव ॥ १७ ॥
 भवदीक्षणलक्षिताः प्रयान्तु
 क्व वयःश्रीफलितस्तनोरुभाराः ।
 तदनन्तशय प्रसीद सीद-
 त्कुचकुम्भेषु निधेहि पाणिपद्मान् ॥ १८ ॥
 कुलकम् ।
 जनयन्नुरागमाशु नव्यं
 वनितानामिति वाग्भरन्विताभिः ।
 भगवानुचितं च किंचिदुक्ता
 रमते स्म प्रकटस्मरस्मितास्यः ॥ १९ ॥
 विगलद्विषसातपातितापं
 विचरन्मन्दसुगन्धिशीतवातम् ।
 सिकताघनसारचूर्णपूर्णं
 सममाभिः पुलिनं जगाम कृष्णः ॥ २० ॥
 अभितस्तमभीकमुज्जगुस्त-
 द्भरितं गोपमृगीदृशः सृष्टन्त्यः ।
 भगवानपि वेणुनान्वगाय-
 न्मदनोद्वीपनमन्त्रमङ्गनानाम् ॥ २१ ॥
 अभयं तमवाप्य लम्भयन्तं
 कुचकुम्भावभितः स्फुरत्करायम् ।
 उदयत्पुलकाङ्गुरच्छलेन
 स्वमुदां चक्षुरिव स्त्रियः प्रसंख्याम् ॥ २२ ॥
 परिरभ्य रूषेव गाढमीशं
 न चिरं काचन मुञ्चति स्म गोपी ।
 न चिरात् परिचुम्ब्यमानमास्यं
 विजहो किंचन काचिदच्युतस्य ॥ २३ ॥
 अखिलापघनोत्थधर्मतोया
 स्मरतः काचन गोपिका चक्राशे ।
 प्रियसंगतिसंमदार्णवान्त-
 श्चिरमग्रा सहसोत्थितेव सद्यः ॥ २४ ॥
 अथ कापि पुरः स्थिते रसाले-
 ऽभिनयन्तीव लतातिवेष्टनानि ।
 उपसंख्यपि पर्यरब्ध कृष्णं
 चतुराणां चरितं हि किं न चारु ॥ २५ ॥

निविशेत् न योगिनां यदन्तः
 सतताप्रायशिविचारभाजाम् ।
 तदनन्तमलुण्ठ हन्त ताभिः
 सकलं ब्रह्म सुखेन पामरीभिः ॥ २६ ॥
 प्रमदात् कुचदुर्गमध्यभाजा
 रमणीनां रतिकामिना तदानीम् ।
 करपातमवाप्य शार्ङ्गपाणे-
 रतिसंख्यं सनखाङ्गमभ्यनन्दि ॥ २७ ॥
 बहुधा निजमाययातदेह-
 श्विरमन्योन्यमलक्षितात्मयोगः ।
 पशुपालवधूररीरमत् ताः
 परमात्मा स्मरभृच्छरीरमताः ॥ २८ ॥
 अधरोऽत्यनुरागभूमिरासां
 यदखण्डि स्फुटबन्धुजीवहारी ।
 कुटिलाश्च कचाश्चिरं गृहीता
 न हि तच्चिषमभूत् खलान्तकेन ॥ २९ ॥
 उचितं परिपूजनं तयोर्य-
 द्रतिकामावधिदेवते रतेषु ।
 उदयत्पलकस्तनापदेश-
 दयमादत्त कदम्बयोर्युगं तत् ॥ ३० ॥
 परिचर्चितमर्दितोपरुद्धा-
 धरवक्षोजकचं नयन्नङ्गम् ।
 अभिनत् सुदृशां स नीविबन्धं
 भवबन्धं किमु भेत्तुरस्य चिषम् ॥ ३१ ॥
 जघनोरुकपोलबाहुमूल-
 चिकवक्षोजतटे नखाङ्गदानैः ।
 वनिता वयमुत्तमा वधूना-
 मिति मानं रमयत्यधीश्वरेऽयुः ॥ ३२ ॥
 समदस्मयहारिशील ईशः
 पशुपस्त्रेणमदं नियन्तुकामः ।
 भुवनत्रयदृश्यमूर्तिराशु
 ब्रजनारीदृगदृश्यमूर्तिरासीत् ॥ ३३ ॥
 स्वीयग्रन्थिनिबद्धकामदमणिभ्रंशादिवास्वादित-
 प्रत्ययामृतपात्रपाणिगलनकेशादिवाशाजुषः ।

कृच्छ्राप्रनिधिव्यादिष करप्रान्तात् प्रियेऽन्तर्हिते
 स्वप्नश्रीविगमादिवेष्टवसवस्तेपुश्चिरं ताः स्त्रियः ॥ ३४ ॥
 न यं योगिना लक्षयन्ति प्रयवात्
 तमन्तर्वसन्तं विचेतुं प्रवृत्ताः ।
 तदा सानुरागस्मितप्रेक्षितं ताः
 स्मरन्त्यस्तदीयं ययुस्तन्मयत्वम् ॥ ३५ ॥
 त्यक्त्वाबलाः क्व नु गतोऽसि यतो निरुद्धः
 प्रोट्टामयोवनगुरुस्तनशेलसंधिम् ।
 इत्युक्तवत्य उरुगायविहारलीला-
 गत्यानुकृत्य दयितात्मतया विचेरुः ॥ ३६ ॥
 चिचगता इव काश्चन वध्वो
 निश्चलतामगमन् प्रियचिताः ।
 आनतकन्धरमन्धदृशस्ताः
 शस्तरवा रुदुर्गुरुदुःखात् ॥ ३७ ॥
 कुचभरनमिताः शुचा नतास्या
 विबभुरनन्तरसाञ्जानाशुधाराः ।
 हरिपरिभवकामकामसज्जी-
 कृतबहुचम्पकचापरोचिषस्ताः ॥ ३८ ॥
 अन्तर्बहिः सन्तमनन्तमेताः
 पूर्णं कराद् ब्रह्म गतं प्रमदात् ।
 अप्राक्षुरीशं लतिकाद्रुमादीन्
 कामोन्मदानां क्व विवेकशङ्का ॥ ३९ ॥
 अयि मालतिके तमालवर्णः
 परमालक्ष्यगतिः श्रमालसाक्षः ।
 अलमालपनेः किमालये ते
 सुषमालम्बनमस्ति मालभारी ॥ ४० ॥
 त्यक्त्वा यातः कामतः कामतप्राः
 कृष्णो बाला भव्यलाभव्ययार्ताः ।
 दृष्टः श्रीमानच मानचपाहृद्
 दृष्टाः का वा सन्ति वासन्ति सुस्थाः ॥ ४१ ॥
 अतुलशिल्पकृती तुलसि प्रभु-
 स्तव सदा दयितोऽवसदात्मनि ।
 प्रकथयामास्य गतिं कथयापि नः
 शमय तापमनामयतापहम् ॥ ४२ ॥

सर्वस्वसारं सकलश्रुतीनां
 प्रोतं चिलोकीम्रज एकसूचम् ।
 मायामनुष्यं मृगयामहे तं
 शंस त्वयासाविह मल्लि दृष्टः ॥ ४३ ॥
 कथयाशु मुकुन्दममुं भवती
 भवतीत्रसुखप्रदमञ्जुति यत् ।
 प्रभुरागमदच न कुन्दलते
 दलते हृदयाय हितं वद नः ॥ ४४ ॥
 चलदलक उपेत्य वल्लवीर्न-
 रचलदल कच्चिदुपागतोऽन्तिकं ते ।
 स्फुटदधिकमिदं हृदेति दैन्यं
 स्फुटदधिकर्तनरीति तद्वियोगात् ॥ ४५ ॥
 अधुना मधुनाशन एष गतः
 कररत्नवदस्मदभाग्यवशात् ।
 यदि वित्य कपित्थमुखास्तरव-
 स्तदुदन्तममुष्य मुदा वदत ॥ ४६ ॥
 पनस घनसमः पुमानिहागात्
 कुहचन चम्पक कम्पकः परेषाम् ।
 कुरुष्वक तव कम्पयन् दलानि
 प्रभुरागमत् सुकृतानि सार्थयन् वः ॥ ४७ ॥
 लवली पुरतोऽस्ति पृच्छतां
 कवलीकृत्य गतः स्मरस्य नः ।
 दवलीढतनूर्विहाय किं
 तव लीलामधिगन्तुमागतः ॥ ४८ ॥
 कुररि मुररिपुस्तवान्तिकेऽगा-
 दणुमितवेणुमितः प्रमोदयंस्त्वाम् ।
 विलपसि लपनानि धीक्ष्य नश्चे-
 द्वयमपि किं यमपिखिडता अनाम ॥ ४९ ॥
 उपलक्षितावहह नोपलक्षिता-
 वसितद्युतेस्त्विति पदो सितद्युतेः ॥
 सरसप्रभावमितसारसप्रभा-
 वनुमायया न पुरतो नु मायया ॥ ५० ॥
 धरणि सरणिमस्याचक्ष्व नः ह्वेलपाना-
 दिष विकलविधूर्णद्विगृह्याणां वियोगात् ।

विदितमपि सपत्नि क्वापि पुष्यप्रबालेः
 स रचितशयनीयां त्वां समालिङ्ग्य शेते ॥ ५१ ॥
 अये तारानाथं श्लथय न धृतिं नः कथय स
 क्व यातो गोपीनां प्रभुरदरवर्तिचिभुवनः ।
 सदा यो गोप्यात्माहमिति वनितानां सुहृदभू-
 दिदानीं तच्छब्दच्छलमजनि यस्य स्फुटमिव ॥ ५२ ॥
 कमलिनी मलिनीभवदानना
 मुकुलिताद्भुदृगन्वितकण्टका ।
 प्रियमनुस्मरति स्मरतिगमता-
 मितरथा विषहेत कथं वधूः ॥ ५३ ॥
 हयमनुसरति स्वकान्तमेषा
 चरति तृणानि विभावयत्यसौ नः ।
 इति विविधदशासु पृच्छतां का
 न समरसा हरिणी लघुर्गुरुश्च ॥ ५४ ॥
 त्वमसि हरिणि धन्या जीवनं कृष्णशरं
 वयमिव यमुनायाः प्राप्य तीरस्थलीषु ।
 यदिह मृगयसे तं कान्तमेवान्तरङ्ग-
 ज्वलितविरहवह्निज्वालमालप्य खिन्ना ॥ ५५ ॥
 हरिणगृहिणि हा हतासि नास्ति
 प्रतिकृतिरच विना प्रियोपलम्भम् ।
 वयमपि यमपितशान्तिहेतो-
 र्नियतमभूम हरीतकीसिताभाः ॥ ५६ ॥
 अक्षामभीक्ष्णमिह विस्तृतयो मुकुन्द-
 संदर्शनात् फलमलप्यत पूर्वमेणयः ।
 एतर्हि गर्हिततमां कुदशमवाप्य
 वाप्यो भवन्त्यविरताशुजलमृतिभ्यः ॥ ५७ ॥
 किं चक्रवाकि विलपस्यलमालपन्ती
 किं चक्रपाणिचरितं भवती न वेति ।
 जीवातुरस्ति तव संप्रति वागिहैव
 कान्तस्तु नो कृतकृतान्तभगिन्युपेयाः ॥ ५८ ॥
 असदधिककृतान्तयासतामस्मिता नः
 सपदि गमयति स्म प्रापयन्नस्मयत्वम् ।
 सदधिकबलकाङ्क्षी नाबला जडिति स्म
 स्मरशरदवदग्धाश्चक्रवाक्यन्तकः किम् ॥ ५९ ॥

मुहुर्मुहुर्लिहन्नहो कुमुदतीमतीव यो
न तृप्यति प्रतिक्षणं पुरा हरिर्वधूरिव ।
उदन्तमन्तरायकृज्जनाय मज्जतेऽर्णवे
मधुव्रतः स एष किं मधुच्छिदो वदिष्यति ॥ ६० ॥

यमुने कथयाद्य मुनेः पदवीं
मदवीतधियां तदवाग्रिहृदाम् ।
अयि जीवय नस्तदुदन्तरसे-
र्न कृतान्तभगिन्युचितं रचय ॥ ६१ ॥

भद्रामद्रे वाचमाचक्ष्व यस्मा-
दुच्चैर्मौलिस्त्वं विजानासि विष्णुम् ।
दृष्टो गच्छन्नत्र स च्छन्नमूर्तिः
शंसैतावन्मुञ्च गोवर्धनत्वम् ॥ ६२ ॥

शुक हरिमिहाशु कथय
द्विजेषु जानाति तं भवानेव ।
श्लाघ्यस्त्वमेव धन्यो
हरितत्वं स्फुरति दर्शने यस्य ॥ ६३ ॥

कुलकम् ।

इत्थं तमोपनिषदं पुरुषं पुराणं
पृष्ठा चिराय विविधागमवच्छुकादीन् ।
अप्राप्य गोप्य इदमीयचरित्रजात-
माबाल्यसिद्धमनुचक्रुरथेतदात्म्यात् ॥ ६४ ॥

तत्रैका पूतनाभूदपिवदथ कुवं कापि कृष्णायितास्या
काचित्कृष्णायमानास्मनुदति रुदती स्वाङ्घ्रिणायमानाम् ।
अन्या वात्यायमानाहरदवनिगतां नन्दसूनूभवन्तीं
बालीभूयाख्युरन्याः क्वचिदशितमृदंकापिकृष्णीभवन्तीम् ६५ ॥

जानुकर्षणेन पीवरोरुङ्गना परा
रिङ्गति स्म सस्मिता चिराय बालकृष्णवत् ।
तामनेषुरङ्गणं निजं चुचुम्बुरेकिकाः
पाययन्ति च स्म दुग्धमाशु मुग्धचेतसः ॥ ६६ ॥

भुजंगायाितायाश्चिरं काचिदंसे
मुकुन्दायमाना नरीनृत्यते स्म ।
पुनः सैव गोपायमानाभिहता
दवात् पाहि पाहीति पाति स्म चेताः ॥ ६७ ॥

किमिति विभित वातवर्षतः स्या-
दवनमिहेति पटीमुदास्यदेका ।
अगमदगमयोः परान्तराल्योः
प्रमिलदुलूखलमाशु पेततुस्तो ॥ ६८ ॥

शवले धवलेऽतिसुव्रते
सुकरे द्रोणदुधे च नैचिकि ।
इति कापि जुहाव कृष्णवत्
सुरभीवत् परिवव्रुरेकिकाः ॥ ६९ ॥

एकापरांसे विनिधाय बाहु-
माचुम्ब्य तां किञ्चन संचरन्ती ।
कृष्णोऽहमेषा गतिरीक्ष्यतां मे
भव्येति गोपीर्मुहुराबभाषे ॥ ७० ॥

अभूत् कृष्णः काचिद्वल इव परा गोदुह इव
न्यहन् कृष्णप्रायाः सपदि वक्रवत्सायिततनू ।
धमन्तीर्वणुं ताश्चिरमभिननन्दुः कतिचन
क्वचिद्वीता दाम्नाजनि नियमितोलूखल इव ॥ ७१ ॥

इह वितनुत बाला भोजनं स्वस्वभोग्यं
समुपनयत पाशाण्याशु पञ्चैर्विधत ।
इति हरिरिव मध्ये कापि तत्रोपविश्य
स्वयमद्यसदुपेता गोपबालायिताभिः ॥ ७२ ॥

काप्याह स्म हरीभवन्त्यथ वनेष्वन्नार्थिनीर्गोपवत्
सत्रोऽस्त्यथ जवादितेति पुनरप्राप्येत्य तामूचिरे ।
तद्वाचा द्विजगेहिनीं प्रकृतिभिर्दत्ते तदान्ने पुन-
स्ताभ्यो दत्तवती विभज्य तदसावति स्म ताभिः सह ॥ ७३ ॥

वनान्तादायान्तीं हरिमिव परीताः प्रणुदतीं
पुरो वत्सप्राया मुखरमुरलीमोहितजनाम् ।
सर्वहर्षगन्धातुश्रितवदनगोधूलिमधुरां
समायाता द्रष्टुं किल निजगृहेभ्यः कतिचन ॥ ७४ ॥

इत्थं वल्लिशकुन्तिशाखिशिखरिचोणीशशाङ्गादिकान्
पृष्ठा मतवदातवज्रकठिनस्वान्ताश्चिरं तास्तदा ।
तच्चेष्टानुकृतौ तदात्मकतया गोप्यः क्षणं सुस्थिता-
स्तत्र च्छत्रपविध्यजादिविदितं शोरेरदर्शनं पदम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये दशमः सर्गः ॥ १० ॥ :: :: ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ एकादशतमसर्गारम्भः ॥

—*—

ब्रजाङ्गना वीक्ष्य पदानि विष्णोः
 प्रमोदपूर्णाः पुरतो ब्रजन्त्यः ।
 विलोक्य तत्रैव तथापराणि
 शिरो धुनानाः सहसेदमूचुः ॥ १ ॥
 जगत्यहो सत्यवतीयमेव
 स्फुरन्ति यस्याः पुरतः पदानि ।
 इमानि कृष्णांसनिषक्तबाहोः
 समेतरत्वं दधतीति विदुः ॥ २ ॥
 पुरा यदेषा पुरुषं पुराण-
 मपूजत् पुण्यतमां तदेनाम् ।
 विहाय सर्वास्त्रितमामनैषी-
 न्मणीमिवास्मद्वदने विलिप्य ॥ ३ ॥
 पदानि तस्या विदधन्त्यधैर्यं
 वहत्यलं चक्षुर्दीप्त्य दाहम् ।
 रसेन भुङ्क्ते तरसाधरस्य
 सुधां यदेका मधुसूदनस्य ॥ ४ ॥
 इतः क्रियदूरमलक्षितान्य-
 प्यदःपदानि प्रदहन्ति चक्षुः ।
 चिराटनश्रान्तिजुषं यदेना-
 मुदस्य दोर्भ्यां नयति स्म कामी ॥ ५ ॥
 परिक्रमोऽस्याः प्रपदेन हन्ति
 पविप्रपातप्रतिभः सपत्नीः ।
 समुन्नमत्युन्नमनेन तस्य
 पदे यदेषाऽसकले निधत्ते ॥ ६ ॥
 प्रसाधनं हन्त शिरोरुहाणा-
 मिहाहृतास्याः प्रभुरित्यवेमः ।
 यदुच्चनीचं कुसुमप्रवाल-
 प्रकृष्टमचासनयुग्ममस्ति ॥ ७ ॥
 इहोपविश्य स्फुटबाहुमूल-
 द्वयान्तरावेशितजानुरीशः ।
 निबध्य केशानिदमीयमंस-
 द्वयं च निष्पीड्य चिरादधुम्बीत् ॥ ८ ॥

न जीवितानि त्यजतेत्य तल्पं
 प्रकल्पितं पल्लवपुष्पसंचेः ।
 अरीरमत् तां वयसातिमता-
 मिहेत्यते येन महान् विमर्दः ॥ ९ ॥
 विहाय संतापमनन्तमथ
 विभाव्यतां नूपुरमेकमस्याः ।
 गृहीतमौनं रणनश्रमेण
 रते स्वसङ्गिव्यवधेः शुचेव ॥ १० ॥
 सुपक्वपूगीफलनागवल्ली-
 दलोरुचन्द्रं मुखवासमस्याः ।
 सुवर्णमुक्तामणिरूपमेत्य
 स्मरस्य सर्वस्वमिहेति वित ॥ ११ ॥
 सुहृत्परीरम्भमहान्तरायं
 चिराय वचोरुहमुद्रणार्हम् ।
 सकुङ्कुमं पश्यत चोलमस्याः
 शुचेव पीतं कुचयोर्वियोगात् ॥ १२ ॥
 कुलकम् ।
 इति स्त्रियस्ता बहुधा विचिन्त्य
 निजापमानं बहु मानमस्याः ।
 कृतिं हरेस्तां कृतिनः स्मरन्त्यो
 विचेतसस्तत्र चिरं विचेरुः ॥ १३ ॥
 पुरैव नीता हरिणाय गोपी
 शुभाहमेवेत्यभिमन्यमाना ।
 उवाच सौभाग्यमदेन दृष्ट्वा
 न गन्तुमीशा प्रिय ते प्रियेति ॥ १४ ॥
 यदीशिषे गोपि न गन्तुमेहि
 मदं समाप्य त्वरितं व्रजेति ।
 निजां समारूढवर्ती विहाय
 क्षणाददृश्योऽभवदेकदृश्यः ॥ १५ ॥
 अवाप संतापमथापराधा-
 द्विराय राधानुमतापमुग्धा ।
 प्रसीद सीदज्जनसानुकम्प
 कृतागसं मां त्वमवेत्यवोचत् ॥ १६ ॥

इतीश्वरेऽन्तर्हितवत्यनन्तं
 विहाय तामेकतमामदूरे ।
 इमाः प्रणीताश्रुकरामपश्यन्
 वियोगवहेः प्रजिहीर्षयेव ॥ १७ ॥
 स्वकर्मणामेव विपाक एष
 प्रियातिसमानविमाननादिः ।
 इतीदमीयां गिरमाकलय्य
 तया समेता न्यवृत्तन् वनान्तात् ॥ १८ ॥
 हरिं युवत्योऽनुपलभ्य सर्वा
 निरस्तगर्वा निगमान्तधाम्ना ।
 तदेकचेष्टालपनाङ्गहारा-
 स्तदात्मिकास्तन्मयतामश्रुः ॥ १९ ॥
 अथाधिगन्तुं कृतमन्तवस्तमः
 प्रियं समेताः पुलिनं समेत्य
 कथंचिदुच्चैरवसन्नकण्ठो
 जगुस्तमित्थं जगदेकनाथम् ॥ २० ॥
 तवेणनाभेस्तिलकस्य भाले
 विधौ कलङ्कः स्मरयत्यलं नः ।
 तमीसमीरः श्वसितानिलं ते
 प्रफुल्लसौगन्धिकसौरभेण ॥ २१ ॥
 समुन्नताः सूरसुतातरङ्गा
 भुजो परीरम्भकृतोद्यमो ते ।
 मधुव्रता वेषुनिनादमङ्ग
 तव ध्वनन्तः स्मरयन्ति कान्त ॥ २२ ॥
 स्मितं तवेश स्मृतमाशु हन्ति
 धृतिं वधूनां यदिदं मुकुन्द ।
 कुमुदतीनां कुमुदं विनिद्र-
 मनुक्षणं नः स्मरयत्यनन्त ॥ २३ ॥
 समापतद्वेद्युतवह्निवात-
 जघातिवर्षाद्गिरिणावसि स्म ।
 विषाम्बुपानाजगराशनादे-
 श्विराय रत्नं किमुपेक्षसे नः ॥ २४ ॥
 लयं प्रपन्नं वलयं वधूना-
 म्बव प्रयातोऽसि कुतो न कुप्यन् ।

उरोजयोनौ नखलेखनीभि-
 र्विलेखनं ते न खलु प्रमाणम् ॥ २५ ॥
 किमत्र चित्रं न चरित्रमीश
 षविचमित्याङ्कुरहो कथं ते ।
 श्रुतं स्मृतं वा बहुशो यदेतत्
 प्रसूनवाणाशनिसात् करोति ॥ २६ ॥
 नमोऽस्तु तुभ्यं गुरवे रतेषु
 विचित्रबन्धेष्विव बाह्वयेषु ।
 न युक्तमेवं प्रिय बालिशासु
 विशिष्य शिष्यासु निजात्मिकासु ॥ २७ ॥
 इयं तिथिनोऽतिथितामुपेता
 स्वरूपहानिं कुरुते स्वभाजाम् ।
 वयं पिवन्त्योऽप्यधरामृतं ते
 धरामृतत्वं यदिहान्वभूम ॥ २८ ॥
 विचार्यतामच्युत कोऽत्र दोषः
 स्मर्योऽपि नः सात्त्विक एव नान्यः ।
 त्वदाश्रितं यत् खलु सात्त्विकं त-
 दितोऽन्यदुद्विन्नरजस्तमस्कम् ॥ २९ ॥
 क्व वल्लवानां वनिता विमुग्धाः
 क्व साक्षिचिन्मोदमयस्त्वमीशः ।
 अतः कथं नाप्य भवेद्वचन्त-
 मनन्त गर्वा गगनस्पृशां नः ॥ ३० ॥
 कुलकम् ।
 इति श्रियो भर्तुरनन्यभावा
 गुणान् मुहुः कर्म च वर्णयन्त्यः ।
 दुरन्तदुःखा रुरुदुस्त्रियोऽल-
 मयं हि तासामवधिः प्रियेषु ॥ ३१ ॥
 अथ प्रथामन्यरमन्मथश्रीः
 सुवर्णवर्णे वसने वसानः ।
 निधीयमानो हृदि तामिरासां
 निधीयमानो हरिराविरासीत् ॥ ३२ ॥
 तदात्मकं विश्वमिदं भ्रमेण
 निसर्गतश्चापि विलोकयन्त्यः ।
 कथंचिदेताः परमार्थमेनं
 विशश्वसुर्न क्षणमीक्षमाणाः ॥ ३३ ॥

तमेत्य तारा इव रोहिणीशं
 वणकणत्कङ्कणकिङ्किणीकाः ।
 उदस्युरुदात्पुलकच्छलेन
 स्मरेषुसंख्यामिव दर्शयन्त्यः ॥ ३४ ॥
 तमाशु गोप्यो जगृहुस्तदानु-
 गृहीतवन्तं भगवन्तमन्तः ।
 कराङ्गिजङ्गाकटिकण्ठवचः-
 कपोलकेशांसभुजादिभाजः ॥ ३५ ॥
 कुचान्तरे तापभृति प्रतीत्यै
 कयापि कृष्णस्य करो न्यधायि
 भुजान्यया सौरभभृन्निजांसे
 पदाम्बुजन्मा परया हृदि स्वे ॥ ३६ ॥
 अथैकया मूर्धनि पाणिपट्टं
 न्यधायि संध्यारुणमेतदीयम् ।
 स्वयं स केशग्रहमस्तनीवि
 चिरं यथासौ हरिणाप्यदुम्बि ॥ ३७ ॥
 हरिं फलं काप्यवलम्ब्य धन्या
 मनीषितानामिव मूर्तमेकम् ।
 स्तनप्रसर्पत्पुलका कदम्ब-
 युगेन पूजामकृतेव तस्य ॥ ३८ ॥
 सविभ्रमान्या कुटिलभ्रुलीला-
 भ्रमत्प्रमतभ्रमरोरुतारम् ।
 घ्नतीव तीव्रगण्या कटाक्षे-
 श्विरं विदश्याधरमीक्षते स्म ॥ ३९ ॥
 परं परैका पुरुषं तमाप्य
 मुखाम्बुजं तस्य चिरं भजन्ती ।
 अवाप्य नातृप्यदतिप्रमोदं
 पदाम्बुजं तस्य भजन् कृतीव ॥ ४० ॥
 निजाक्षिरन्धाध्वगतं निवेश्य
 निमील्य नेत्रे दयितं चिराय ।
 व्रजाङ्गनान्तः परिरभ्य कापि
 यमीव मोदस्रवदस्रमास्त ॥ ४१ ॥
 स्वयोगमायोपहृतातिभूरि-
 तनुं तमासाद्य सहस्रशस्ताः ।

चिराय चिक्रीडुरतस्तु तासां
 न काचिदासीदनवाप्रकामा ॥ ४२ ॥
 तमाप्य गोप्यः परितृप्यदन्त-
 र्महोत्सवोत्सर्पणनिर्वृताङ्गः ।
 पुनस्तदाप्रिप्रभवतिभाषो
 जहुर्वियोगेद्धमशेषमाधिम् ॥ ४३ ॥
 निरस्तनिःशेषवियोगतापं
 मुदान्तरात्मावगमेन पूर्णम् ।
 सनन्दनादिब्रजवद् ब्रजस्त्री-
 गणं स विभ्रद्गवान् वभासे ॥ ४४ ॥
 अमन्दसौन्दर्यसमेन्दिराभि-
 र्विहर्तुकामः सह वल्लवीभिः ।
 ततोऽन्तरीपान्तरमर्कजाया
 जगाम जायाभिरिवेभराजः ॥ ४५ ॥
 तदा तरङ्गान्तररिङ्गणेन
 वतङ्गजायाः शिशिरः समीरः ।
 अवादवाप्रस्फुटकैरवादि-
 प्रसूनसौरभ्यमधुव्रतेभ्यः ॥ ४६ ॥
 सितावदाताः सिकताः सिताभ्राः
 प्रभावभूवन् विहरिष्यतीह ।
 अभूत् प्रदीपः शशिविम्बमेव
 वितानमप्यम्बरमृक्षमुक्तम् ॥ ४७ ॥
 प्रभुर्विहर्तुं विविधोपचारान्
 न कल्पयामास कृतानुकल्पः ।
 किमन्यदन्योन्यमिहानुरागा-
 दपेक्षितं चौर्यरतप्रबन्धे ॥ ४८ ॥
 प्रदीपतल्पालयवक्रवास-
 विलेपनस्रक्कुसुमादिशून्ये ।
 नखाङ्कदन्तव्रतभेदहीने
 समुत्सुकाश्चौर्यरते युवानः ॥ ४९ ॥
 हरिर्यदासां कुचकुङ्कुमाङ्गं
 समयहीदासनमुत्तरीयम् ।
 अभून्मुनिस्फीतमनोऽधिकं तत्
 परिग्रहात् किं न शुभं प्रभूणाम् ॥ ५० ॥

निरस्तचेतोभवकोटिदर्प-
 स्त्रिलोकदृक्पेयस्चिप्रपञ्चः ।
 समन्वितार्थोपनिषद्भिर्भानां
 स वल्लवीनां परिषदाभासीत् ॥ ५१ ॥
 अथ स्मरं तं निशि दीपयन्तं
 सविभ्रमस्मेरमुखाक्षिपद्वाः ।
 निधाय तस्याङ्घ्रियुगं निजाङ्गे
 निषीडयन्त्यो लघु किञ्चिदूषुः ॥ ५२ ॥
 इदं किमाचक्ष्व वयं न विद्वे
 भजन्ति केचिद्व्रजतोऽनुरक्ताः ।
 भजन्ति ये ते भजतश्च केचि-
 द्व्रजन्ति नैवोभयथापि केचित् ॥ ५३ ॥
 युगम् ।

उवाच गोपीर्मुदितो मुकुन्द-
 स्ततोऽन्तरात्मा विदिताखिलार्थः ।
 विधाय पश्चाद्गतगोपिकोच्च-
 कुचोपधानव्यवधानमीषत् ॥ ५४ ॥
 परस्परं ये दधतेऽनुरागं
 भजन्ति चान्योन्यमनन्यभावाः ।
 कथं मिथः स्वार्थजुषाममीषां
 द्विषं विना सौहृदमस्तु धर्मः ॥ ५५ ॥
 सुतानिव स्वान् पितरः सदैव
 दयालवो येऽभजतो भजन्ते ।
 अनाविलोऽयं प्रतिभाति तेषां
 विभूषितश्च प्रणयेन धर्मः ॥ ५६ ॥
 भजन्ति नामी भजतोऽपि किंतु
 भजेयुरवाभजतोऽत्युदासाः ।
 मतात्मतत्त्वा यदि वःकृतज्ञा
 नरोऽथवा नष्टगतिर्गुरुधृक् ॥ ५७ ॥
 भजत्सु यन्मेऽभजनं वयस्या-
 स्तदप्यदश्चित्तदृढानुवृत्त्ये ।
 मनोऽनुवृत्तिर्मयि चेत् कथंचि-
 न्न शोचनीयं तदिहास्ति किञ्चित् ॥ ५८ ॥
 न लोकवेदाद्यनुरोधवत्यो
 भवत्य एकान्तमदेकचिताः ।

वशीकृतोऽहं तदिहाभ्यसूयां
 न धन किं वो वितराणि योग्यम् ॥ ५९ ॥
 विधाय रूपं मम चित्तभित्तो
 चिराय चिचं परिचिन्तयन्त्यः ।
 अपारसंसारजमोहमुक्ता
 मदात्मिकाः स्यात गृहेऽपि सत्यः ॥ ६० ॥
 कुलकम् ।
 इति निगदति सत्यमात्मतत्त्वं
 किरति सुधारसमीश्वरे युवत्यः ।
 मनसिजवशिखा निपातधूत-
 स्वविरहवह्निदशोपशान्तिमायुः ॥ ६१ ॥
 इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
 गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ :::: ॥

॥ अथ विद्वशालभञ्जिकानाटिकायाः ॥

॥ सृतीयाङ्कस्य शेषः ॥

ततः प्रविशति निबिडोत्कण्ठो राजा स्नानशुचिर्विदूष-
 कश्च ।

राजा । अनुधाननाटितकेन ।

क्रमसरलितकण्ठप्रक्रमोल्लासितोर-

स्तरलितवलिलेखासूचसर्वस्वमस्याः ।

स्थितमतिचिरमुच्चैर्यपादाङ्गुलीभिः

करकलितसखीकं मां दिदृक्षोः स्मरामि ॥ ४ ॥

विदूषकः । मा समाधानभङ्गं कुण देवीपुरतो मेहला जीव-
 रदध्या । स्वगतम् । अह दुष्टदासि शिवहिस्सिदि देऽण्डः कुरुद्वे
 चारागणवभणो * ।

राजा । तद्वचनमनाकर्ण्य तदेव † पठति ।

विदूषकः । मा पुनो तं सुमर संदावदादणी डादणी क्लु
 सा ‡ ।

राजा । किमात्थ संतापकारिणीति । तत्तत्र पञ्चमकाक-
 लीकलगीतयः कर्णे कलुषयन्ति सुधास्यन्दिनी चन्द्रमूर्तिश्च-
 त्तुषी तापयति चन्दनरसनिष्पन्दस्तनुं दहति ।

* मासमाधानभङ्गं मे कुरु देवी पुरतो मेहला जीवयितव्या । अथि
 दुष्टदासि निपतिष्यति ते श्वडः क्रुद्धचारायणान्नाक्रमः ।

† क्रमसरलितेत्याद्येव ।

‡ मा पुनस्तां स्मर संतापदायिनी डाकिनी क्लु सा ।

विदूषकः । भो वक्रं मय कहिदं, तुमं जेव्य सख्यदे
सारमुच्चिखोसि हंसो जेव्य जलहिं दुदुमुदुरेदि किं उण
भणामि अलसेण विच विज्जा भक्ति दे विसुमरिदा देवी * ।

राजा । आशैशवात्प्रकृष्टमेमा देवी कथं विस्मयते । किंतु ।

देव्या मिधायोपरि वामपादं
यत्सुन्दरीणां प्रसभेन युक्तम् ।
कृतं मनो रिकथमथ द्विधा त-
त्तुल्यं विभज्य स्मरशासनेन ॥ ४ ॥

विदूषकः । ता हिंदोलदोलिहं व दे चित्तं गमगमाहितो ण
विरमदि † ।

राजा । एवमेतत् । यतः

न मालतीदामविमर्दयोग्यं
न प्रेम नव्यं सहतेन्तरायम् ।
स्नानापि मोच्या नहि केसरस्रक्
देवी न खण्ड्यप्रणया कथं चित् ॥ ५ ॥

विदूषकः । भोः किं एदेण दस्खिणवचणोवणयासेण पुरा-
णपत्तमपेल्लिच गो णवपल्लवो समुल्लसदि । णअतइणगंठि-
वणयअकंदलीकवलणलुठो गंधहरिणो दवणअकेदारिआए अ-
हिरमदि ‡ ।

राजा । सखे निरर्गलवागसि । यदनाशङ्कनीयं तदा शङ्कसे ।

विदूषकः । किं मम परकेरिकाए चिन्ताए ता भक्तीअसि
मा ससाधिभंगं मे कुण देवी पुरतो मेहला जीवइदव्या § ।

ततः प्रविशति देवी प्रयता च मेखला विभवतश्च परि-
वारः ।

देवी । हला सुलखणे अपि संणिहिदो अंतेउरदुवार-
प्यगीवे अज्जउत्त चाराअणवस्सणो अ ॥ ।

सुलक्षणा । किं अणयाधा देवी विणयवीअदि ¶ ।

* भो वक्रं मया कथितं, त्वमेव सर्वतः सारमुच्चिखोसि । हंस एवं
जलाकुम्भमुच्चरति । किं पुनर्भणामि । अलसेनेव विद्या ते भटिति वि-
स्मयता देवी ।

† तद् हिन्दोलदोलितमिव ते चित्तं गमागमाभ्यां न विरमति ।

‡ भोः किमेतेन दाक्षिण्यवचनोपन्यासेन पुराणयः दूरीकृत्य नो नव-
पल्लवः समुल्लसति । न च तदुपनिषत्प्रकाशकवलनलुठो गन्धहरिणो
दमनककेदारिकायामभिरमति ।

§ किं मम परकीयया चिन्तया तद् भययसे, मा समाधिभङ्गं मे कुत्र
देवीपुरतो मेखला जीवयितव्या ।

¶ हला सुलखणे अपि संनिहितोऽन्तःपुरद्वारप्रयीवे “उपान्त्यप्रदेशे”
आर्यपुत्रचारायणब्राह्मणश्च ।

¶ किमन्यथा देवी विज्ञाप्यते ।

विदूषकः । एदं पगीवं ता उअविसदु पियवचस्सो * ।
तथा कुहतः ।

देवी । जअदुजअदु अज्जउत्तो अज्जचाराअण देसु मे धत्ते-
इआ भिस्सा जीआवेसु मेहलअं † ।

विदूषकः । एस सज्जो स्मि ‡ ।

मेखला । बहुअजलिः । अज्ज चाराअण अअं जणो तुमं
महाअंभणं सरणं पडिवज्जदि § । इति पादौ शिरस्यारोप-
यति ।

नेपथ्ये । कहिं कहिं सा दुदुदासी एदे अस्से कालपुरिसा
सिंखलाहिं गले बाठं बंधिअ मेहलं णेदुमाअदा ॥ ।

विदूषकः । बहुविधं दण्डकाष्टमुद्यम्य । जइ अहं पिंग-
लिआवल्लहे गंधव्यव्रेअविअक्खणे रक्खको चिट्ठामि । ता
को कालो के कालपुरिसा का वा कालसिंखला ¶ इति बहुविधं
वर्णयति ।

मेखला । पादयोरन्तरं प्रविशति । भो परिसाअस्सु मं ** ।

विदूषकः । उच्चैर्गीयचपवार्यं । भो पेक्खपेक्ख महाराअ-
विलासिणी मम्महरहाहिइठं अत्तणो पियवचस्सं । किंचि-
दुच्चैः । भो पेक्ख मे वस्सणत्तणं जेण खलखलाविदुसिंखला
कालपुरिसा पणट्टा †† ।

मेखला । अस्सहे । जीवेदस्मि ‡‡ ।

विदूषकः । सास्फोटं विस्रस्य । आः दासीए दुधीए अली-
अविवाहविहम्बिदो दुक्कुटो णिवडिदो दे चाराअण वस्सणो
संपदमेत्तिकं आसंसे दीहसमगकंकणा भेदु मे वस्सणी, मेह-
ला विलक्खा रोदिति §§ ।

* एतत्पगीवं तदुपविशतु प्रियवचस्यः ।

† जयतुजयतु आर्यपुत्रः । आर्यचारायण देहि मे धार्चयिकीं भिदां,
जीवय मेखलाम् ।

‡ एष सज्जोऽस्मि ।

§ आर्यचारायणाय जनस्त्वां महाब्राह्मणं शरणं प्रतिपद्यते ।

¶ कुत्रकुत्र सा दुष्टदासी एते वयं कालपुरुषाः शङ्खलाभिर्गले गार्द
बध्वा मेखलां नेतुमागताः ।

¶ यद्वाहं पिङ्गलिकावल्लभो गान्धर्ववेदविचक्षणो शवकस्तिष्ठामि । तन्
कः कालः के कालपुरुषाः का वा कालशङ्खलाः ।

●● भोः परित्रायस्व माम् ।

†† भोः प्रेक्ष प्रेक्ष महाराज विलासिनीमन्मथरथाधिष्ठमात्मनः प्रिय-
वचस्यम् । भोः प्रेक्ष मे ब्राह्मण्यत्वं येन खलखलायितशङ्खलाः काल-
पुरुषाः प्रनष्टाः ।

‡‡ अस्महे, “अयं शब्दः सोच्छ्वासविस्रस्ये” । जीवितास्मि ।

§§ आः दास्याः दुहितः अलोकविवाहविहम्बितो दुःकुटो निपति-
तस्ते चारायणब्राह्मणस्तत्संप्रतमेताददाशंसे, दीर्घसमयकङ्कणा भवतु मे
ब्राह्मणीति ।

देवी । अज्जउत्त जुत्तं येमं सरिसं येमं जं दाणीं मे पिअ-
सहि मेहला एवं विडंबीअदि * ।

विदूषकः । भोदीए जुत्तं येमं सरिसं येमं जं महाराअपि-
अवयस्सो तथा विडंबीअदि † ।

देवी । अज्जस्स संबंधिओत्ति तुए सह एदाए वक्करं
किदं ‡ ।

विदूषकः । संबंधिणीत्ति मए वि वक्करं किदं § ।

मेखला । देवि सक्कीअदि उत्तरं दादुं । पराजेदु एसो,
महाराओ एदस्स गुरुः । केअइकुसुमवासिदस्स खदिरसार-
स्स वि अण्णो गंधुगारो ॥ ।

देवी । कोपनाटितकेन सपरिवारा निष्कान्ता ।

विदूषकः । पार्श्वमवलोक्य । संपदं शिम्मक्खिअं मे पिअ-
वयस्सस्स ¶ ।

राजा । अतिविलम्बा देवी यतो रुदतो गता ।

विदूषकः । रुदतुरुदतु किं स्सो मोत्तिआओ गलिस्संति ता
इदो उज्जाणाहिमुहं एदु पिअवयस्सो ** इति परिक्रामतः ।

विदूषकः । भो महकरट्टविदपाणी मसिण्णिवेसिदपाद-
मुदो संचरज्जो बहलालिपडलणिम्मिदं व को लकुलकलिद-
ज्जमेव तैलमंजिदकज्जलपुंजसंजणिदं व इंदणीलचुण्णसंभूदं
व सिदिकंठकंठसंघडिदं व गाराअणतणुविणिगदं व मिअं-
ककनंक्रणिक्कालिदं व कुवलअदलपरिकंपिदं व तिमिरचक्क-
वालं अविण्णादसमविसमं अविण्णीदसामधवलं अपरिक्खिण-
लहुदीहं अणधिगददूरसंणिहिदं भुअणगळ्ळभणं करेदि †† ।

* आर्यपुत्र युक्तमेतत्सदृशमेतद्विदानीं मे प्रियसखी मेखलेवं विड-
म्यते ।

† भवत्या युक्तमेतत्सदृशमेतद्वन्महाराजप्रियवयस्यस्तथा विडम्यते ।

‡ आर्यस्य "मत्पितुः", संबन्धीति त्वयासहेतया वक्तुं "उपहासः"
कृतम् ।

§ संबन्धिनीति मयापि वक्तुं कृतम् ।

॥ देवी शक्यते उत्तरं दातुं, पराजयत्वेन, महाराज एतस्य गुरुः,
केतकीकुसुमवामितस्य खदिरसारस्याप्यन्यो गन्धाद्धारः ।

¶ सांप्रतं निर्मलिकं मे प्रियवयस्यस्य ।

** रुदतुरुदतु किमस्या मोक्तिकानि गलिष्यन्ति । तदित उद्याना-
भिमुखमेतु प्रियवयस्यः ।

†† भोः मम करेस्थापितपाणिर्मसणनिवेशितपादमुदः संचरयतो
बहुलालिपटलनिर्यामतमिव कोकिलकुलकलितजन्मेव तैलमार्जितकज्ज-
लपुञ्जसंजनितमिव इन्दनीलचूर्णसंभूतमिव शितिकण्ठकण्ठसंघटितमिव
नारायणतनुविनिर्गतमिव मृगाङ्गकलङ्कानिष्कासितमिव कुवलयदलपरि-
कल्पितमिव करिदानप्रयुक्तमिव तिमिरचक्रवालमविज्ञातसमविषममनिर्णी-
तश्यामधवलमपरिक्खिचलपुदीर्घमनधिगतदूरसंनिहितं भुवनगभङ्गिणं क-
रोति ।

राजा । एवमेतत् ।

तनुलग्ना इव ककुभः

क्ष्मावलयं चरणचरणपत्रमिव ।

विषदपि चालिकदण्डं

मुष्टिग्राह्यं तमः कुरुते ॥ ६ ॥

किं चित्तक्रेयामि ।

उत्तंसः केकिपिच्छैर्मरकतवलयेः श्यामलैर्दाः प्रकाण्डे

हारः सान्द्रेन्द्रनीलैर्मृगमदरचितो वक्रपत्रप्रपञ्चः ।

नीलाङ्गैः शेखरश्रीरसितवसनताचेत्यभीकाभिसारे

संप्रत्येयेक्षणानां तिमिरभरसखी वर्तते वेषलीला ॥ ७ ॥

नेपथ्ये ।

आवट्टिअदुदुमुदुकरतलिअजलणिहिसलिलसंचओ

तिहुवणभवणवलअविहुरणसुहारसधवलणकुचुओ ।

चंदो मअणवल्लिपल्लवणमहोसहिसरिसजोहूओ

जअइ अणंगकेलिभवणंगणचंदणपंकवणओ * ॥ ८ ॥

अपिच ।

जणाणंदो चंदो हसइ मलिणी होइ गलिणी

विसट्टन्ते तारा रअणिसिरिहारा दिसिदिसि ।

रहंगा ददुंगा विरहसिहिणा ददुविहिना

इमे दुक्खक्कंता ससिकरकिन्ता विहडिदा † ॥ ९ ॥

पुनर्नेपथ्ये ।

ये पूर्वं यवसूचिसूचसुहृदो ये केतकायच्छद-

च्छायासाम्यभूतो मृणाललतिकालावण्यभाजोऽपि ये ।

ये धाराम्बुविडम्बिनः क्षणमथो ये तारहारश्रिय-

स्तेऽमीस्फाटिकदण्डडम्बरजितोजाताः सुधांशोः कराः ॥ १० ॥

अपिच ।

सदाश्चन्दनपङ्कपिच्छिलमिव व्यामाङ्गणं कल्पयन्

पश्यैरावतकान्तदन्तमुसलच्छेदोपमेयाकृतिः ।

* आवर्तितदुग्धमुग्धकरतलितजलनिधिसलिलसंचयः

त्रिभुवनभवनवलयविहुरणसुधारसधवलनकूर्चकः ।

चन्दो मदनवल्लिपल्लवनमहौषधिसदृशज्योत्स्नः

जयत्यनङ्गकेलिभवनाङ्गणचन्दनपङ्कवर्णकः ॥ ८ ॥

† जनानन्दश्चन्दो हसति मलिनी भवति नलिनी "विसदन्ती",

विकसन्ति ताराराजनिशीहारा दिशिदिशि ।

रथाङ्गा दग्धाङ्गा विरहशिखिना दग्धविधिना

इमे दुःखाक्रान्ताः शशिकरकिरन्ता विघटिताः ॥ ९ ॥

उद्गच्छत्ययमच्छमोक्तिकलताप्रागल्भ्यलम्बेः करे-

मुग्धानां स्मरलेखवाचनकलाकेलिप्रदोषः शशी ॥ ११ ॥

विदूषकः । एसा भो कलकण्ठी गाम देवी गामरिणी तीण वचनादेो पुण्णिमाचंदोदधं कप्परचंदणामधेयो मागधो अ-
हियंदेदि मिचंकुज्जोतलच्छिं ता ममावि वहुदि तुंडकंडूः
अहं पि वणिणस्सं, ससिबोलआहिं ठलिओ जेणह्वाखडिआ-
रसो मसीकुणइ यक्खत्तक्खरमाजं यहफलं तिमिरकज्जलिण* ।

राजा । सखेनाद्यापि शैशवेत्तेरतिरिच्यते ।

विदूषकः । किं विच मक्कडो उवट्ठाणं करंतो चुक्कदि,
अहवा, तरुणुत्तीहिं वण्णदस्सं† ।

अकंकणमकुंडलं दसदिसा बहूमंडयं

अचंदणमकुंकुमं धरणिमंडलीभूषणं ।

असेसणममोहणं मअरलंछणस्सांडहं

मिश्रंककिरणावलीणहअलम्मिपुंजिज्जण ॥ १२ ॥

राजा । समन्तादवलोक्य । मदनाकृतमभिनीय । भगव-
न्यामिनीनाथ कस्तथायं विरुद्धो विधिः ।

सूतिर्दुग्धसमुद्रतो भगवतः श्रीकोस्तुभो सोदरो

सोहार्दे कुमुदाकरेषु किरणाः पीयूषधाराकिरः ।

स्पर्धाते घटनाम्बजेर्मृगदृशां तत्स्थाणुघूडामये

हंहोचन्द्रकथंनु सिञ्चसिमयि ज्वालामुचोरोचिषः ॥ १३ ॥

अपिच ।

यन्त्रद्रावितकेतकोदरदलस्रोतश्रियं बिभ्रती

येयं मोक्तिकदामगुम्फनविधेर्योयच्छविः प्रागभूत् ।

उत्सेच्या कलशीभिरञ्जलिपुटेर्याह्या मृणालाङ्कुरैः

पातव्या च शशिन्यमुग्रविभवे सा चन्द्रिका वर्तते ॥ १४ ॥

विभाव्य । वैमत्यमेव वा शशलत्तत्त्वणो मावृज्जनपाणसं-
देहहेतुः, वैशद्यमेव वा विषमं विषयः । चतुर्दिशमवलोक्य ।
साभ्यर्चनम् ।

* एषः भोः कलकण्ठी नाम देवी नागरिणी “वाद्यवादनकर्त्री”
तस्या वचनात् पूर्वमाचन्दोदये कप्परचन्दनामधेयो मागधोऽभिनन्दयति
मृगाङ्गोद्योतलक्ष्मीं, तत् ममापि वर्धते तुण्डकण्डूः अहमपि वर्धयिष्ये
शशिमयीपानात्स्पर्शान्दतो उद्योत्स्नाखडिकारसो मसीकरोति नक्षत्रमालां
नभःफलके तिमिरकज्जलिते ।

† किमिवमर्कट उपस्थानं कुर्वन् विस्मरति । अथवा तरुणोक्तिभिर्व-
र्णयिष्ये ।

अकङ्कणमकुण्डलं दसदिवसो बहूमण्डलं

अकुंकुममचन्दनं धरणिमण्डलीभूषणम् ।

अशेषणममोहनं मकरलाञ्छनस्याङ्गुलं

अङ्गाङ्गकिरणावली नभस्तलेऽपि संयुज्यते ॥ १२ ॥

अयि पिबत चक्रोराः कृत्स्नमुन्नाम्य कण्ठं

क्रमकवलनचञ्चुचञ्चुवश्चन्द्रिकाम्भः ।

विरहविधुरितानां जीवितबाणहेतो-

र्भवति हरिणलक्ष्मा येन तेजोदरिद्रः ॥ १५ ॥

पुरोऽवलोक्य । सैवेयं मृगाङ्गावली ।

विदूषकः । भो मिश्रंकावलि ज्जेव्व एसा णु “कुवंदस्स
एत्तिओ कंतिवित्थारो* ।

राजा । ततः कदलीलतान्तरितावेव शृणुवस्तावदस्या
विश्रम्भजल्पितानि । आतृप्ति पिबेतां श्रवसो रसायनम् ।
तथा कुरुतः ।

॥ एतदङ्कशेष उत्तराङ्के ॥

* भोः मृगाङ्गावल्येवेवा न खलु एकचन्द्रस्य एतावान्कान्तिविस्तारः ।

THE VAISESHIKA APHORISMS OF KANADA.

NINTH BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(Continued from page 180.)

एतेन शब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

Aph. 3. By this verbal [knowledge] is explained.

Another section is commenced with the view of in-
cluding in inferential knowledge other forms of evidence
That knowledge which under the name of verbal know-
ledge, knowledge whereof words are the instrument, is
approved by the Naiyāyikas and others, is explained by
this, by the nature of illation, that is, as derived from
an inferential mark. Verbal knowledge, like inferential,
requires consideration of pervasion [or invariable con-
comitance], and of the nature of the attributes of the
subject of the question. For example, such and such ver-
bal meanings are mutually connected, inasmuch as they
are recalled by terms involving an ellipse &c., as in the
aggregate of verbal meaning, Drive the cow hither. In
this instance a man infers the mutual connection, on
recognising that there is something recalled by a
plurality of terms requiring others to complete the sense
pervaded by mutual connection of the meaning of the
terms. U.

प्रमाणान्तराणि लैङ्गिकेऽन्तर्भावयितुं प्रकरान्तरमारभते । शब्दं
शब्दकरयकं ज्ञानमिदमिति यच्चयायिकादीनामभिमतं तदप्येतेन लैङ्गि-
त्वेन लिङ्गप्रभवत्वेनैव व्याख्यातं यथा व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिसन्धानापेक्षं
लैङ्गिकं यथा शब्दमपि तथाहि एते पदार्थाः मिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षा-
दिमत्प्रः स्मारितत्वात् गामभ्याजेति पदार्थेसार्थवत् तत्रहि आकाङ्क्षादि-
मत्पदकदम्बस्मारितत्वं पदार्थानां मिथःसंसर्गवत्त्वव्याप्यं यदीत्येव संसर्ग-
वत्त्वमनुमिनोति ॥

' By this, by the explanation of inferential knowledge^o verbal knowledge or cognition produced by knowledge, of words, is explained. The Naiyāyikas and others hold that there is a kind of experiential cognition termed apprehension of construction, differing both from perception and inference. In the teaching of the Vaiśeṣikas this is not admitted. In the case of verbal knowledge they hold that what takes place is inference regarding contiguity of the senses of terms. For instance upon hearing the proposition The cow exists, it is inferred that the cow is characterised by existence inasmuch as this is recalled by the term wherein resides implication of words to be supplied favourable to apprehension of construction characterised by the notion of existence in the proper object qualified, as in [the familiar instance of] a water-pot; or the inference results from what is recalled by the term *cow*, this term being uttered together with *exists*, as in the case of the eye; but there is no peculiar kind of cognition produced by words. For according to the doctrine of the Naiyāyikas also, apprehension of construction is impossible unless there be assurance that terms were pronounced consecutively in virtue of their forming a sentence, since such assurance is a pre-requisite. V.

हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

Aph. 4. There is no difference of meaning in argument, reason, mark, evidence, and instrument.

' Though the term *reason* (*apaśeṣa*) applies in technical language to merely apparent argument [or fallacy] yet it applies also to a term, according to the derivation, something being reasoned or affirmed thereby. It is of inferential knowledge that a term, in its character of inferential mark, is the cause. A term is also the instrument of illative certainty. Similarly instrumentality resides in a term in its character of inferential mark. There is no difference of meaning, therefore, in argument, reason, mark, evidence, and instrument. These

' एतेन लैङ्गिकज्ञानकथनेन शब्दं शब्दज्ञानजन्यज्ञानमपि व्याख्यातं कथितमित्यर्थः नैयायिकप्रभृतिभिरन्वयबोधनामकं प्रत्यक्षानुमितिभिन्नमनुभवरूपं ज्ञानं मन्यते वैशेषिकमते तु न तदङ्गीकारः पदज्ञानस्थले पदार्थसंज्ञस्यानुमितिरेव भवति तथाहि गौरस्तीतिवाक्यश्रवणान्तरं गौरस्तितावान् स्वधर्मिकास्तित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत् क्षतिपदसमभिव्याहृतगोःपदस्मारितत्वाद्वा चक्षुर्वदित्यनुमानमेव न तु शब्दजन्यो विलक्षणबोधः पदानामेकवाक्यतापक्षत्वरूपसमभिव्याहृतत्वनिश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानुत्पत्त्या पूर्वं तस्यावश्यकत्वात् ॥

' अपदेशशब्दो यद्यपि परिभाषया हेत्वाभासे वर्तते तथापि अपदिशते कथ्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या शब्दोऽपि स वर्तते शब्दश्च लिङ्गविधया लैङ्गिकज्ञान एव हेतुरिति अनुमितिप्रमितिकरणञ्च शब्दोऽपि एवं लिङ्गविधया करणत्वमपि शब्दे वर्तते तथाच हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरं एते शब्दा एकस्य लिङ्गस्य बोधकाः न तु हेत्वाभासमात्रबोधकाः हेत्वाभासस्यानुमापकत्वेऽपि शब्दस्यानुमापकत्वे न काचित् अनुपपत्तिरित्याशङ्कितुर्भान्तिर्महतीतिभावः ॥

terms denote only the inferential mark, and do not denote only that which is fallacious. There is therefore no impossibility in the fallacious not producing an inference, and the term producing an inference, and great, accordingly, is the error of the objector. V.

अस्यदं बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

Aph. 5. Because they are implicated in the notion of this belonging to that.

' It is laid down that recognition through similarity (*upamāna*) &c., are included in inference, because their nature is such that there arises respecting them an implication of the notion that such and such an argument, included, belongs to such and such a major, inclusive; in fine, because they involve a knowledge of pervasion [or universal concomitance]. It is to be supplied as an ellipse, that the nature of inference belongs to the cognitions instanced as recognition through similarity, presumption, probability, and traditional teaching. Of these the cognition produced by recognition through similarity is the perceptive cognition of a

' उपमानादेरप्यनुमान एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयति । अस्य व्यापकस्य साध्यस्य इदं साधनं व्याप्यमिति बुद्धेर्यापेक्षा सा जाता येषां तत्वात् व्याप्तिज्ञानसापेक्षत्वादिति तु फलितार्थः उपमानार्थापत्तिसम्भवेति ह्यस्यलीयबुद्धीनां लैङ्गिकत्वमिति शेषः । तत्रोपमानजन्या बुद्धिस्तावत् यामीहास्य प्राथमिकगवयचक्षुःसंयोगानन्तरमयं गोसदृश इति प्रात्यक्षिकं ज्ञानं ततो गोसदृशगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत एतज्जातीयो गवयपदवाच्य इति या बुद्धिर्बुद्धेति सोपमिति रिति न्यायमतानुसारिणः काणादमते तु सऽनुमितिरेव गोसदृशयलिङ्गेन गवयपदवाच्यत्वव्याप्यतया गृहीतेन गवयपदवाच्यत्वस्यानुमितेरेव तदानीं जननात् व्याप्तिधीविरुद्धदशायाञ्च न भवत्येव गवयपदवाच्यत्वधीरिति । अथवा गवयप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् असति वृत्त्यन्तरे बुद्धेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् यदा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताज्जलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं भासते इति । मीमांसका अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरं मन्यन्ते तथाहि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्येतिःशास्त्रादवगतं जीविना गृहासत्त्वञ्च प्रत्यक्षादवगतं । तत्र शतवर्षजीवित्वान्वयानुपपत्त्या बहिः सत्त्वं कल्प्यते तदनुमानेन गतार्थत्वाच्चेष्ट्यते तथाहि जीवित्वस्य बहिः सत्त्वसहस्रत्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहं तं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधात् बहिः सत्त्वमनुमिनोतीति भासते एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमादुभोजनं सिध्यत् दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यति । एवं सम्भवेति ह्ययोरपि प्रमाणान्तरत्वं मन्यन्ते पौराणिकाः तथाहि सम्भवो भूयः सहचाराधीनज्ञानं यथा सम्भवति ब्रह्मणे विद्या सम्भवति सहस्रे शतमत्र च व्याप्तिर्नापेक्षतेति ते वामाश्रयः एवमेति ह्यमिति होचुरित्यनेन प्रकारेण यदुच्यते तद्वि अनिर्दिष्टप्रवक्तुं परम्परागतं वाक्यं यथा वटे वटे यक्ष इत्यादि तस्यापेक्षितत्वानिश्चयाच्च शब्देऽन्तर्भाव इति पौराणिकानभिसन्धः तदेतन्मतं न समीचीनम् ऐतिह्यस्य शब्दरूपतयाऽनुमानएवान्तर्भावात् सम्भवोऽपि व्याप्तिसापेक्षोऽनुमान एवान्तर्भवति तन्निरपेक्षस्तु प्रमाणमेव न तदुक्तं गौतमीये शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः इति भट्टमते वेदान्तमते चानुपलब्धेरपि प्रमाणान्तरत्वमस्ति तथाचाभावपक्षोभवतीति तन्मतमपि न मनोरमम् अनुपलब्धस्थले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षमेव भवतीति तत्र चानुपलब्धेः कारणत्वं न विप्रतिपद्यमाने प्रमाणान्तरत्वन्तु तस्या न युक्तिपदवीं स्पृशतीति संक्षेपः ॥

rustic after the first conjunction of his eye with a gayal that it is like a cow. Next ensues recollection of the ampliative proposition that by the term gayal an animal like a cow is designated. The cognition that arises that an animal of the present kind is designated by the term gayal is a recognition through similarity. Thus the followers of the Nyāya doctrine. In the teaching of Kapāda this is merely an illation, because there is produced at that time only an inference of the designation of the term gayal by means of similitude to a cow as an inferential mark included under designation by the term gayal; while the notion of the applicability of the term gayal does not so much as come into being under the circumstance of absence of the notion of pervasion. Or else the term gayal, after perception of a gayal, occasions a sense of the nature of a gayal, it having no other function, since it has been applied to that object by the ancients just as the term cow is the occasion of a sense of the nature of a cow. Or it may be that the occasion of the sense of the nature of a gayal appears from the force of the attribution concerning the subject of the question, by means of the inference that the term gayal is an occasion of a practical acceptance inasmuch as it is a legitimate term. The Mīmāṃsakas hold that presumption is another form of evidence. For instance, when it has been ascertained from astrology that Deva-datta is to live for a hundred years, and from observation that he has no house to live in, it is next presumed that, inasmuch as his living a hundred years is otherwise impossible, he must live in the open air. This as being a fact of implication is not accepted by them as an inference. In this example, inasmuch as the notion of living involves the notion of living either in a house or in the open air, and inasmuch as it is impossible that he should live in a house, the other alternative being established, his living in the open air appears in the process of illation. In like manner in the familiar example Deva-datta is stout but does not eat by day, [therefore he eats at night], it being settled that he must eat, since stoutness is observed to be pervaded [or universally accompanied] by eating, and it being contrary to hypothesis that he should eat by day, it follows that he eats at night. Similarly the Paurāṇikas hold probability and traditional teaching to be other forms of evidence. Probability is a cognition dependent on a plurality of concomitances, as for instance learning is probable in a Brāhman, and a hundred instances are probable among a thousand, while there is no pervasion [or universal concomitance] necessitated. Such is their view. In like manner traditional teaching, which is delivered in the form Thus indeed they have declared, for this is a proposition derived through a succession of

witnesses and having no determinate author. For instance In every sacred fig-tree a Yaksha dwells &c. This, in the view of the Paurāṇikas, being ascertained as having been declared by competent authority, is not included under verbal knowledge. This doctrine of theirs is not correct, for traditional teaching being a kind of verbal knowledge is included under inference. Probability, also, so far as it involves a pervasion is included under inference, and so far as it is irrespective of universal concomitance, it is not a form of evidence at all. Accordingly it is declared in the aphorisms of Gautama, Inasmuch as traditional teaching is not a different thing, it is not denied of verbal knowledge, and inasmuch as presumption, probability, and impossibility are not different things, they are not denied of inference. According to the doctrine of Bhaṭṭa and that of the Vedānta non-observation is also another form of evidence, and apprehension of non-existence takes place thereby. This doctrine also cannot be accepted. In the case of non-observation it is perception that arises by means of a presentation of attribution connected with the organs of sense. We do not controvert the fact that this is the cause of non-observation, but to maintain that non-observation is an independent form of evidence does not belong to the course of propriety. V.

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥

Aph. 6. Reminiscence [results] from a particular conjunction of the soul with the internal organ, and from reproduction.

¹ The word results is to be supplied. The particular conjunction is reflection and other attention. From this, as the non-coincident cause, reminiscence, a kind of knowledge, is produced in the soul, as the co-inherent cause. The instrumental cause is stated in the words from reproduction and by the particle and the active element of former experience is involved. This recollection [or reminiscence] imitates the correctness or incorrectness of the previous experience; such being the recollection of one who mistakes a rope for a snake and flees from it. Reminiscence does not take place always in every case, since it depends on the resuscita-

¹ उत्पद्यत इतिशेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसन्निधानम् एतस्मा-
मिमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्याविशेष उत्पद्यते नि-
मित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण व्यापारी पूर्वानुभवः समुच्चीयते
अनुभवयाथार्थ्यायाथार्थ्यमियमनुविधत्ते रज्जुभुजङ्गमतयोपलभ्य पलायितस्य
तथैव स्मृतेः नच सततं स्मृतिप्रसङ्गः संस्कारोद्भाषाधीनत्वात् आर्षं ज्ञानं
सूत्रकृता एषम् लक्षितं योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं पदार्थप्रदेशाख्ये तु प्रकरणे-
तदुक्तं तद्यथा आश्वायविधातृणाम्भोगाभ्युपगमतोतानागतवर्तमानेष्वतीन्द्रिये-
षु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिषदेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगा-
द्यमविशेषाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्थम् इति तस्य कदाचित्त्वो-
क्तिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति श्रुति मे भ्राता गन्तेतिवृत्त्यं
मे कथयतीति ॥

tion of a mental impression. The knowledge of inspired sages is not separately defined by the author of the aphorisms, being included in the perception of ascetics but it is stated in the section intitled Enunciation of the categories that the presentative cognition which is declared to belong to inspired sages, the promulgators of revelation, resulting from particular merit, from conjunction of the soul and the internal organ irrespective of inferential marks &c., and conversant about supersensible objects past, present, and to come, about merit &c., and about the contents of books, is called the knowledge of inspired sages. This belongs also at times to ordinary people, as when a young maiden says My heart assures me that my brother will depart tomorrow. U.

* Reminiscence arises from a particular conjunction of the soul and the internal organ, that is, from a conjunction of the soul and the internal organ accompanied with a desire of recollection, from reproduction in its common form called resuscitation, and from an excitant implied by the particle and. The instrument therein is purpose, not identical with disregard; the operation [or active element] is reproduction; the excitants are the concomitants [or associated ideas]; the non-coincident cause is conjunction of the soul and the internal organ; and the instrumental cause is reflection &c., consisting of the desire of recollection. V.

तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

Aph. 7. So also dreaming.

* As reminiscence results from a particular conjunction of the soul and the internal organ, so also does cognition in dreaming. Cognition in dreaming is the intellection of the internal organ which arises by means

* आत्ममनसोः संयोगविशेषात् सुस्मृष्टादिसहितादात्ममनःसंयोगात् संस्कारात् समानाकारात् भावनाख्यात् चकारादुद्बोधकाच्च स्मृतिर्भवति तत्र च उपेक्षानात्मकनिश्चयः करणं संस्कारोऽप्युपाय उद्बोधकास्तत् सङ्कारिणः आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं सुस्मृष्टं रूपप्रणिधानादिकं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥

* यथात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिस्तथास्वप्नज्ञानमपीत्यर्थः । उपरतेन्द्रिययामस्य प्रलीनमनस्कस्य इन्द्रियद्वारेण यदनुभवं मानसम् तत् स्वप्नज्ञानम् तच्च त्रिविधं किञ्चित् संस्कारपाटवात् कामी क्रुद्धो वा यमर्थमादृतश्चिन्तयन् स्वपिति तस्य तस्यामवस्थायां प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं पुराणादिअवयवजनितसंस्कारवशाज्जायते कर्णार्जुनीयं युद्धमिदमित्याकारम् किञ्चिद्भूतानां वातपित्तश्लेष्मणां दोषात् तत्र वातदोषादाकाशगमनवसुन्धरापर्यटनव्याघ्रादिभयपलायनादीनि पश्यति पित्तोपचयदोषमहिम्ना वृद्धिप्रवेशवृद्धिज्वालालिङ्गनकनकपर्वतविद्युल्लताविस्फुरादिगुदाहादिकं पश्यति श्लेष्मदोषप्रबलान्तात् समुद्रसन्तरणनदीमञ्जनधारासारवर्षणरजतपर्वतादि पश्यति अदृष्टवशादपि तज्जन्मानुभूतेषु जन्मान्तरानुभूते वा सिद्धोपप्लुतान्तःकरणस्य यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र शुभावेदकं धर्मात् गजारोहणपर्वतारोहणकृत्रलाभपायसमक्षगाराजसन्दर्शनादिविषयकम् अधर्मात् तैलाभ्यञ्जनान्धकूपपतनोद्धारोहणपङ्कमञ्जनस्वविवाहदर्शनादि विषयकं स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते त्रयाणां मिलितानामेवात्र कारणत्वं गुणप्रधानभावमाश्रित्यायं विभागो द्रष्टव्यः ॥

of the organs of sense in one whose senses are at rest, and whose internal organ is absorbed. This of three kinds. It arises partly from acuteness of reproduction, whatever object one in love or anger thinks of intently when he goes to sleep taking with him in that state the form of perceptive cognition, through the influence of mental reproductive power produced by previous hearing of the legendaries [Purāṇas] &c., in the form This is the contest between Karṇa and Arjuna, and the like, It arises partly from derangement of the bodily affections wind, bile and phlegm. Of these, one under disorder of the wind experiences transit through the air, wandering about on the earth, fleeing with fear from tigers &c., another by the excess of the derangement caused by increase of bile experiences entrance into fire, the embracing of flames of fire and sees golden mountains, the coruscations of flashing lightning, the conflagration of the spheres &c., another through predominance of phlegmatic disorder experiences passages through the sea, immersions in rivers and sprinklings with showers of rain, and sees mountains of silver and the like. Through the influence of deserts, also, in the cognition which is produced in the internal organ immersed in the experiences of this or former states of being, arises auspicious imagination, due to merit, and having as its objects the riding upon elephants, ascent of mountains, assumption of the princely umbrella, feasting upon rice and milk, interviews with the sovereign, and the like; while through demerit arises dreaming imagination of unction with oil, the falling through blindness into a well, riding upon camels, immersion in mire, the sight of one's own nuptials and the like. Herein the three are conjointly causes, and this division is to be considered as reposing on the relation of predominance among the qualities. U.

स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥

Aph. 8. [So also] consciousness in dreaming.

* Some one may say The cognition which arises in the midst of a dream, in the form of recollection of that which is experienced in dreaming cognition, has not the nature of dreaming, inasmuch as it is an experience of dreaming; whence then does it arise? The answer is

* ननु यज्ज्ञानं स्वप्नमध्ये स्वप्नज्ञानानुभूतस्यैवार्थस्य स्मृतिरूपं जायते तत्र स्वप्नत्वं न वर्तते स्वप्नस्यानुभवरूपत्वात् तथाच कस्मात् कारणात्तदुत्पत्तिरित्यत आह । तर्हेति पू. सूत्रादननुवर्तते तेनात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च यथा स्वप्नस्तथा स्वप्नान्तिकमपीत्यर्थः । एतावानेव विशेषो यत् स्वप्नज्ञानं पूर्वानुभवजनितात् संस्कारात् स्वप्नान्तिकन्तु तत्कालोत्पन्नानुभवजनितसंस्कारादेव तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः अतीतज्ञानप्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेव इति । उक्तञ्च इति कारः अनुभूतवस्तुस्फुरणार्थतया न स्मरणादर्थान्तरं स्वप्नज्ञानम् इति । स्वप्नमध्ये प्रमाभूतं यज्ज्ञानं तत् स्वप्नान्तिकमिति केचित् यथा शय्यायां शयानोऽस्मीत्यादि ॥

furnished in the aphorism. The words *So also* are to be taken in from the preceding aphorism. The meaning, therefore, is that as dreaming, so also the consciousness in dreaming, arises from a particular conjunction of the soul with the internal organ, and from reproduction. The difference extends thus far that cognition in dreaming results from reproduction produced by former experience, while consciousness in dreaming results from reproduction produced by experience arising at the very time. It has therefore been stated by Praśasta-devāchārya that from looking back upon past cognitions recollection only results; and the author of the *Vṛitti* says that cognition in dreaming, being a flash of experienced objects is not a different thing from reminiscence. Some teach that consciousness in dreaming is knowledge amounting to certitude during dreams, such as that one is lying in bed. U.

धर्माच्च ॥ ९ ॥

Aph. 9. Also from merit.

* A cause of dreams and of consciousness in dreaming is added. The particle *also* implies the addition of merit. The explanation of this has already been given. U.

इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥

Aph. 10. Nescience [results] from derangement of the organs of sense, and from imperfection in reproduction.

* Intelligence according to another mode is divided into two kinds, certitude and incertitude. Of these, the cause of incertitude is stated. Derangements of the organs of sense are ophthalmia &c. Imperfection in reproduction is the resulting from erroneous experience. The particle *and* implies the addition of such imperfections as remoteness &c., and as sumptions of which the inferential mark [or middle term] is illegitimate. The cause then of nescience or incertitude is imperfection; and imperfection, as consisting of biliousness, remoteness &c., is of various kinds. V.

तदुष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥

Aph. 11. This [nescience] is imperfect cognition.

* स्वप्नस्वप्नान्तिकयोः कारणं समुच्चिनोति । अधर्मसमुच्चयार्थश्चकारः कृतव्याख्यानमेतत् ॥

* प्रकारान्तरेणापि बुद्धिर्द्विविधा प्रमाऽप्रमाचेति तत्राप्रमायाः कारणमाह । इन्द्रियदोषः काचादिः संस्कारदोषोऽभमानुभवजातत्वादिः चकारः शङ्करत्वादिकृपाणामसल्लिङ्गपरामर्शादिकृपाणाञ्च दोषाणां सकृद्वैतः तत्राचार्यावद्यायामप्रमायां दोषः कारणं दोषस्तु पितृदूरत्वादिकृपो नानाविध इत्यर्थः ॥

* This, an indeclinable word, conveying the general sense of the pronouns, refers to nescience. This nescience is defective cognition, cognition assertory of too much or too little, cognition determined by the form of the wrong object and asserting that this is in that, a cognition the form of which does not reside in its subject. Imperfection is defined as being uncertainty of cognition. Suspense, therefore, though admitting of one valid alternative, is vicious, being identical with inattention. The four [forms of nescience], therefore, [known as] suspense erroneous assurance, dreaming, and non-apprehension are hereby implied. U.

अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥

Aph. 12. [Cognition] free from imperfection is science.

* The word cognition is to be supplied from the preceding aphorism. Science is experience of that wherein there is cognition free from imperfection, that is, produced by organs of sense which are not deranged; or experience the form of which resides in a common substratum, or experience such that that which is not its form does not reside in its subject; and this is of two kinds, immediate and inferred. U.

आर्षे सिद्धदर्शनञ्च धर्मभ्यः ॥ १३ ॥

Aph. 13. The knowledge of inspired sages, and perfect vision [result] from merits.

* Some might ask wherefore the knowledge of ascetics is not nescience, since imperfection of the objects, as remoteness &c., is possible in such cognition. To this the answer is furnished in the aphorism. The knowledge of inspired sages, which is produced by merit acquired by asceticism, the perfect vision, the

* तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परामुशति साविद्या दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमेतस्मिन्सिद्धिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नं विशेष्यादृतिप्रकारकमिति यावत् दोषश्च ज्ञानस्यानिश्चयरूपत्वमपि तेनैककोटिसत्त्वेऽपि संशयोदुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात् तदनेन संशयविपर्ययस्त्वानध्यवसायानाञ्चतुर्णामप्युपसंग्रहः ॥

* ज्ञानमित्यनुवर्तते अदुष्टमदुष्टेन्द्रियजन्यं यत्र यदस्ति तत्र तदनुभवे वा समानाधिकरणप्रकारानुभवे वा विशेष्यादृतिप्रकारकानुभवे वा विद्येत्यर्थः तच्चाध्यक्षं लैङ्गिकञ्च द्वयमेव ॥

* ननु योगिनां ज्ञानं कथमविद्या न भवति दूरत्वादिकृपविषयदोषस्य तत्रापि सम्भवादत आह । आर्षेऽनुभवाणां योगजधर्मण्य जनितं यत् सिद्धदर्शनं सिद्धानां सतां सर्वेषां वस्तूनां दर्शनं तदुत्तमं जायते नतु तत्राधर्मकारणमिति न तत् कदाचिदपि भ्रमरूपं भ्रमं प्रति अधर्मस्य हेतुत्वात् योगिनां ज्ञानन्तु धर्ममात्राधीनं प्रमाकृपमेव भवति दूरत्वादेर्विषयदोषस्य तत्र भ्रमत्वासम्पादकत्वात् दोषाणां भ्रमजनकत्वधर्मसहकारिण्येति ह्युच्यते केचित् सिद्धेन मन्त्राद्यभिमान्त्रितेन गुटिकाञ्जनविशेषादिना यत्दर्शनं भवति तदपि आर्षेयत् धर्मभ्य एव भवति अतएव रघुवंशे अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शने लघूय भावेषु दिलीपनन्दनः इत्यादिकमपि साधु सङ्गच्छते तथाच तादृशज्ञानमपि धर्ममात्राधीनतया प्रमाकृपमेव भवतीति भाव इति व्याचक्षते ॥

vision of all objects perfect or real, arises from merits. If it be suggested that demerit may be the cause thereof, we deny this, for such knowledge is never erroneous, and demerit is the cause of error. But the knowledge of ascetics, depending solely upon merit, arises solely in the form of certitude, inasmuch as remoteness and the like, the defects of the object, cannot effect erroneousness therein, and we feel assured that defects beget error only by the assistance of demerit. Some maintain that the vision which results by means of a spell, as by means of a particular kind of ball of collyrium over which a sacred text has been recited results only from merits, like the knowledge of inspired sages. The verse of the Raghu-vaṇśa, [ch. 3. 41.] The son of Dilīpa acquired the vision of supersensible objects &c., well accords with this exposition. Hence they explain the meaning to be that such knowledge also, as depending only upon merit, arises solely in the form of certitude. V.

TENTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थो-
न्तरभावः ॥ १ ॥

Aph. 1. Inasmuch as causes desirable and undesirable are different and opposed, the mutual relation of pleasure and pain is that of different objects.

* The object of the tenth book is the exposition of the division of the attributes of the soul according to their cause. The division of pleasure and pain is, first stated among these, with the purpose of rejecting the error that pleasure differs not from pain, which error might arise from the omission of pleasure in the aphorism of Gautama which enumerates the objects of certitude. Soul, body, organ of sense, object of sense, intelligence, internal organ, activity, fault, transmigration

* आत्मगुणानां कारणतो भेदव्युत्पादनं दशमाध्यायार्थः तत्र आत्म-
शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषःप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् इति
गैतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखाभिज्ञमेव सुख-
मिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरैव प्रथमं भेदमाह । सुखदुःखयोरमिथः
परस्परमर्थान्तरभावो भेदो वैजात्यमितियावत् कुत इत्यत आह इष्टा-
निष्टकारणविशेषात् इष्टं इष्ट्यमाणं सक्चन्दनवनितादि अनिष्टमनिष्ट-
माद्यमद्विकृतकादि तद्वत् यत्कारणं तस्य विशेषात्भेदात् कारणवैजात्या-
धीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं यतः भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानस्थान-
संख्यात् नष्टोक्स्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकारादनयोः
कार्यभेदं भेदकं समुच्छिन्नोति तथाहि अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य
देयमुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं प्रश-
स्ताचार्यैः अनुग्रहलक्षणं सुखं सगाद्यभिप्रेतविषयसाक्षिण्ये सति इष्टोत्पत्ति-
धीन्द्रियार्थसन्निकर्षादमोघपेक्षादात्मनसोः संयोगाद्यदयदनुग्रहाभिष्वङ्ग-
नयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम् इति तदिदमतीतेषु सक्चन्द-
नादिषु स्थितिजमनागतेषु सकृत्पञ्चमं गैतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैरा-
ग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति ॥

recompense, pain, and emancipation are the objects of certitude. There exists between pleasure and pain the mutual relation of different objects, difference, or variety. Should it be asked why it is so, it is stated that it is because there is a difference in causes desirable and undesirable, that is, because there is a distinction between a desirable cause such as garlands, sandalwood, women &c., and an undesirable cause, such as snakes, thorus &c. Difference of effect necessarily depends upon difference of cause. Another ground of the distinction is laid down in the opposition, for pleasure and pain are never experienced simultaneously in one and the same soul. By the particle *and* the difference of the effects of pleasure and pain is implied also as a ground for distinguishing between them. For instance, graciousness, the embrace, clearness of the eyes &c. are the effects of pleasure, while despondency and a sullied countenance are the effects of pain; wherefore pleasure and pain must differ. It has therefore been stated by Prāsasta-devāchārya, Pleasure has graciousness as its characteristic; and is that which is produced through conjunction of the soul and internal organ supposing merit &c., or through the contiguity of the organ and the object of sense in the recognition of something desirable produced, where garlands and other desirable objects are at hand; and is productive of graciousness, embraces, clearness of the eyes &c. In the case of past objects, such as garlands, sandalwood, and the like, pleasure arises from reminiscence; in the case of future objects, from purpose [or resolution]. The non-enumeration of pleasure in the aphorism of Gautama is to promote indifference; since indifference would arise in one who should account even pleasure as pain. U.

संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥

Aph. 2. Non-inclusion in doubt and assurance is a mark that [pleasure and pain] are different from cognition.

* The mark that pleasure and pain are different from cognition, distinct from the attribute knowledge, is that they are not included under doubt and assurance, that is, that they do not fall under either certainty or uncertainty. For the attribute knowledge is of two kinds, doubt and assurance; and neither

* सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानगुणभित्तत्वे संशयनिर्णयान्तराभाव-
संशयनिश्चयान्तर्गतत्वाभावोहेतुः । ज्ञानगुणोहि द्विविधा सन्देहोनिश्च-
यश्चेति नहि तयोरन्यतरस्मिन्नपि सुखं दुःखं वाऽन्तर्भावितुमर्हति नहि सुखं
दुःखं वा विरुद्धकोटिद्वयप्रकारकं येन तयोः सन्देहत्वं सम्भाव्येत नापि
तदभावाप्रकारकं सत्त्वं प्रकारकं येन निर्णयत्वं सम्भावनीयमिति ज्ञानस्य
वृत्तीयप्रकारस्तु शशविषाणायमानः नातस्तत्र सुखं दुःखं वा प्रवेष्टुमीष्टे
इति ॥

pleasure nor pain can be included under either of those kinds. For neither pleasure nor pain has the form of two repugnant alternatives, that it should be probable that they have the nature of doubt, nor has either possession of a given form together with absence of the negation of that form, that it should be likely that they have the nature of assurance or certainty. The supposition of a third form of cognition is chimerical, and consequently neither pleasure nor pain can come under knowledge. V.

तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥

Aph. 3. The production thereof [i. e. of doubt and assurance] is by means of perception and inference.

* The production thereof, that is of doubt and assurance, results from perception, and from an inferential mark. Neither pleasure nor pain is produced by the perceptive or inferential apparatus. For pleasure is of four kinds, sensuous, accompanying desire, relating to self-esteem, or resulting from practice. Of the last three of these origination from contiguity [of the object] with the organ of sense cannot be predicated. And should it be contended that the first is cognition inasmuch as it is generated by contiguity of the organ and object of sense, we reply that it is not so, for part only of the causal apparatus cannot prove homogeneity in the product, else all products would be uniform as having time and space as their common antecedents. Moreover [if pleasure were cognition] the pleasure which is not produced, through contiguity of the organ and object of sense would be either non-discriminative or discriminative; but it cannot be the former, for then it would be supersensible, nor can it be the latter, inasmuch as it does not consist of a judgment respecting two objects in the relation of subject and predicate. Again, a pleasure and pain are necessarily accompanied with sensibility, [were they forms of cognition] there would be involved in the notion of a sensibility of cognition a regression to infinity. The inferential means an argument, as the objective [means an object.] The author

* तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षाल्लैङ्गिकस्य सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षसामयोजन्यं न वा लिङ्गजन्यम् अतुर्विधं हि सुखं वैषयिकं मानोऽधिकम् आभिमानिकमाभ्यासिकञ्च तत्र त्रयाणामिन्द्रियसन्निकर्षः प्रभवत्येव नास्त्येव प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् ज्ञानं स्यादिति चेच्च सामय्येऽदेशस्य कार्यस्य साजात्यानापादकत्वात् अन्यथा दिक्कालसाधारणेन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः किञ्च इन्द्रियार्थसन्निकर्षानुत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सन्निकल्पकं वा नाद्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् न द्वितीयः विशेष्यविशेषणभावेन द्वयोरनाकलनरूपत्वात् किञ्च सुखदुःखयोरावश्यकसंबन्धत्वात् ज्ञानस्यावश्यसंबन्धत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् लैङ्गिकमिति लिङ्गमेव वैषयिकवत् । वृत्तिकतस्तु तयोर्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिकज्ञानव्याख्यानाभ्यां व्याख्याता प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रियज्ञम् लैङ्गिकन्तु लिङ्गजम् सुखादिकन्तु नेतादृशमिति व्याचक्षुः ॥

of the Vritti explains the aphorism thus, that the origin of these, that is of cognition and pleasure, is explained by perception and inference, that is, by perceptive and inferential cognition; and that whereas perceptive cognition is produced by the senses, and inferential by arguments, it is otherwise with pleasure, &c. U.

अभूदित्यपि ॥ ४ ॥

Aph. 4. The notion of the past also [is a difference between cognition and pleasure and pain.]

* A difference depending upon a difference of form in pleasure &c., as compared with inferential knowledge is here stated. The word *iti* means the form; and the word also adds another form, that of the future. A form, therefore, past &c., is observed in inferential knowledge, as that fire has been or will be in the mountain; but pleasure or pain produced under this form has never been observed. U.

A. E. G.

* लैङ्गिकज्ञानात्सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह । इतिशब्दः प्रकारेऽपि शब्दो भविष्यतीत्याकारान्तरसमुच्चये तथाच पर्यन्ते वक्षिर्भूतमिष्यति चेति लैङ्गिके ज्ञानेऽस्तीतादिः प्रकारो दृश्यते न चैवं प्रकारं सुखं व्याप्तिर्वा उत्पद्यमानमुपलब्ध्यम् ॥

Sanskrit ADHYATMA RAMAYAN with the Commentary of Ramkarma, to be had of the Publisher Harimohan Mookerjee New Sanskrit Press Calcutta, 12 Tukur Chand Mittr's Street.

A good discount will be allowed to a wholesale purchaser. Price Rupees Six only.

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES : MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.

CALCUTTA : MESSRS. BERIGNY & Co.

LONDON : MESSRS. TRÜBNER & Co.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ धर्मशास्त्रदीपकम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकां:	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१४ वेष्टनम् १ पर्वनिर्णयः	सं	१३८	०	दे	श्रीपदवाक्यप्रमाणाऽभिज्ञश्रीमाधवविद्वद्ग्रन्था- ऽत्मजसम्पादस्थपतिरघुनाथवाजपेयया- जिकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
२ आद्वचिन्तामणिः	खं	८०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचितो जीर्णोऽशुद्धश्च
१५ वेष्टनम् १ समयप्रदीपः	सं	५३	१८४८	दे	श्रीमहामहोपाध्यायश्रीदत्तविरचितः प्राचीनः शुद्धश्च
२ मोक्षकारणम्	खं	८६	१७२१	दे	श्रीमहामहोपाध्यायहृदयधरात्मजलक्ष्मीधर- कृतं कृत्यकल्पतरुग्रन्थस्थं प्राचीनमशुद्धञ्च
१६ वेष्टनम् १ कालतत्त्वविवेचनम्	खं	६६	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणाऽभिज्ञश्री- माधवविद्वद्ग्रन्थाऽत्मजसम्पादस्थपतिरघु- नाथवाजपेययाजिकृतं प्राचीनमशुद्धञ्च
२ चिंशश्लोकीव्याख्या	खं	३०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायरघुनाथभट्टकृता प्राचीना- ऽशुद्धा च
१७ वेष्टनम् १ प्रायश्चित्तसारसङ्ग्रहः	सं	७४	१८१६	दे	शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टकृतः प्रा- चीनः शुद्धश्च
२ तिथिनिर्णयः	सं	४१	१८५०	दे	पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञश्रीलक्ष्मीधरसूनुभट्टो- जिदीक्षितविरचितः प्राचीनः शुद्धश्च
१८ वेष्टनम् १ द्वैतनिर्णयः	सं	६५	१६६६	दे	श्रीमहामहोपाध्यायश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचि- तः प्राचीनोऽशुद्धश्च
२ संस्कारपद्धतिः	खं	४२	०	दे	श्रीरामाग्निहोत्रिसुतगङ्गाधरभट्टकृता प्राचीना- ऽशुद्धा च
३ यतिधर्मसमुच्चयः	सं	८५	१६८३	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसर- स्वतीकृतः प्राचीनः किञ्चिच्छुद्धश्च
१९ वेष्टनम् १ अशौचनिर्णयः	सं	३६	०	दे	शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचितः प्राचीनः शुद्धश्च

॥ धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ आदुतत्त्वम्	सं	११०	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनं शुद्धं च
३ प्रयागकृत्यम्	सं	४०	०	दे	जगद्गुरुनारायणभट्टकृतं चिस्थलीसेतुग्रन्थान्तर्गतं प्राचीनमशुद्धं च
२० वेष्टनम् १ पूर्णकमलाकरः	सं	१७३	१८५०	दे	जगद्गुरुरामेश्वरसूरिसूननारायणभट्टसुतरामकृष्णभट्टात्मजमहामहोपाध्यायकमलाकरभट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२१ वेष्टनम् १ धर्मतत्त्वप्रकाशः	सं	२४२	१८८५	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणक्षमर्यादाधुरंधरश्रीचतुर्धरवंशावतंसगोविन्ददीक्षितसूरिसूनुशिवदीक्षितकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२२ वेष्टनम् १ सरोजकलिका २ कालनिर्णयकारिका ३ आचारादर्शः	सं सं खं	२५ ६ ६६	१६७७ १८८० १८९४	दे दे दे	प्राचीनाऽशुद्धा च माधवकृता प्राचीना शुद्धा च श्रीमहामहोपाध्यायश्रीदत्तपण्डितकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
४ आह्निकसारमञ्जरी	सं	२०	१६४८	दे	दातारोपाध्यायविश्वनाथभट्टात्मजवालभट्टकृता प्राचीना शुद्धा च
२३ वेष्टनम् १ मल्लिचतत्त्वम् २ जयसिंहकल्पद्रुमादयोतः	सं खं	१०४ २००	१८६० ०	दे दे	वन्द्यघटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजश्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञदेवभट्टात्मजपोखरीकयाजिरत्नाकरविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
२४ वेष्टनम् १ दानकमलाकरः	सं	३१२	१८५६	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकरभट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२५ वेष्टनम् १ तिथितत्त्वम्	सं	१५३	१८८०	दे	वन्द्यघटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजश्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यकृतं नवीनमशुद्धं च

॥ धर्मशास्त्रचौपचम ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२६ वेष्टनम्					
१ गौतमस्मृतिः	सं	२४	०	६	नवीना शुद्धा च
२ तीर्थचिन्तामणिः	सं	२२५	१८५२	६	श्रीमहामहोपाध्यायश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
३ श्वासकर्मप्रकाशः	सं	६	०	६	नवीनोऽशुद्धश्च
२७ वेष्टनम्					
१ निर्णयसिन्धुटीका	खं	२८	०	६	श्रीमहामहोपाध्यायश्रीकृष्णपण्डितविरचिता नवीनाऽशुद्धा च
२ चिंशच्छेकीटीका	सं	३४	१७८१	६	प्राचीना शुद्धा च
३ आद्वप्रयोगपद्धतिः	खं	५०	१८१८	६	श्रीमहामहोपाध्याययाज्ञिकसदाशिवदीक्षित-सुतकाशीदीक्षितकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
२८ वेष्टनम्					
१ प्रायश्चित्तमुक्तावलीप्रकाशः	खं	५	१८४८	६	श्रीमद्वारद्वज्रमहादेवभट्टात्मजसकलविद्या-निधानदिवाकरभट्टकृतो नवीनः किञ्चिच्छुद्धश्च
२ बहुचाह्निकप्रयोगः	खं	१८	१७३६	६	श्रीमन्नारायणसूरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
३ कर्मविपाकार्कः	खं	५६	१७७६	६	मीमांसकभट्टनीलकण्ठात्मजभट्टशङ्करकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
२९ वेष्टनम्					
१ आङ्गिरसप्रणीतं धर्मशास्त्रम्	सं	४	०	६	नवीनं शुद्धं च
२ अचिस्मृतिः	सं	२०	०	६	नवीना शुद्धा च
३ व्यासस्मृतिः	सं	१५	०	६	नवीनाऽशुद्धा च
४ बुधस्मृतिः	सं	१	०	६	नवीनाऽशुद्धा च
५ व्यवहारकमलाकरः	खं	५७	०	६	कमलाकरभट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
६ उपदंशाधिकारः	सं	१०	०	६	ज्ञानभास्करयन्यान्तर्गतो नवीनोऽशुद्धश्च
३० वेष्टनम्					
१ आह्निकाचारप्रमाणतत्त्वम्	सं	६१	१८८८	६	वन्द्यघटीयहरिहरभट्टाचार्यात्मजश्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
२ शुद्धितत्त्वम्	सं	११६	१८८६	६	वन्द्यघटीयहरिहरभट्टाचार्यात्मजश्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
३ त्रयसामान्यकर्मप्रकाशः	सं	२	०	६	ज्ञानभास्करयन्यान्तर्गतो नवीनोऽशुद्धश्च

॥ धर्मशास्त्रद्वितीयः ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३१ वेष्टनम्					
१ प्रायश्चित्तचिन्तामणिः	सं	१०६	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचितो नूतनोऽशुद्धश्च
२ काशीप्रकरणम्	सं	१२३	०	दे	धर्मशास्त्रपारावारीणभट्टनारायणप्रणीतं स्थलीसेतुग्रन्थान्तर्गतं नवीनं शुद्धं च
३२ वेष्टनम्					
१ विवादभङ्गार्थः	खं	३५६	०	दे	जगन्नाथतर्कपञ्चाननविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
२ प्रायश्चित्ततत्त्वम्	सं	१०१	०	गो	वन्द्यघटीयरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
३३ वेष्टनम्					
१ मन्वर्थमुक्ताली	खं	३१०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायभट्टदिवाकरात्मजकुल्लूकभट्टविरचिता मनुस्मृतिव्याख्यारूपा नवीनाऽशुद्धा च
३४ वेष्टनम्					
१ आह्निकतत्त्वम्	सं	१३५	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायरघुनन्दनभट्टाचार्यकृतं नवीनमशुद्धं च
२ दीक्षातत्त्वम्	सं	१५	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
३ कृत्यतत्त्वम्	खं	४०	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
३५ वेष्टनम्					
१ मिताक्षरा	खं	१४१	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायश्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविज्ञानेश्वरभट्टारकविरचिता याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतिरूपा प्राचीना शुद्धा च
२ मिताक्षरा	खं	७१	०	दे	विज्ञानेश्वरभट्टारककृता नवीनाऽशुद्धा च
३ व्यवहारालोकः	सं	४०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायगोपालतर्कपञ्चाननकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
३६ वेष्टनम्					
१ अपरार्कः	खं	२६६	०	दे	जीमूतवाहनान्वयश्रीमदपरादित्यविरचितयाज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रव्याख्यारूपो नवीनोऽशुद्धश्च

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 69.

Benares, February 1st, 1872.

Vol. VI.

॥ चिन्तामणेः शब्दखण्डम् ॥

(१) यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबलाद्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वमतो विशेषणविशेष्यभावा-
नुभावकत्वं तत्पदयोर्न परस्परं विना । द्वारमित्यच्चाध्या-
हारं विना प्रतियोग्यलाभान्न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् ।
विश्वजिता यजेतेत्यच् ममेदं कार्यमिति प्रवर्तकतात्पर्य-
विषयज्ञानं नाधिकारिणं विनेति (२) तदाकाङ्क्षा । यद्वा
कर्तुरिवाधिकारिणो ऽप्या (३) क्षेत्रादेव लाभ इति तदन्व-

॥ शब्दचिन्तामणिव्याख्या रुचिदत्तीया ॥

संभवत्यर्थसाधुत्वे शब्दसाधुत्वं कथमित्यनुशयादाह ।
(१) यद्वेति । अभेदानुभवबलादभेदप्रकारकानुभवबलाद्वि-
शेषणोत्तरविभक्तित्वेन तत्र शक्तिरिति भावः । ननु कर्मधारये
ऽप्येवं विशेषणविभक्त्यर्थं लक्षणा स्याद्विग्रहवाक्यसमासयोः
समानार्थत्वात्, तथा च निषादस्यपत्यधिकरणविरोध इति
चेत्, न । कर्मधारये ऽभेदस्य संसर्गविधयेव भानाभ्युपगमा-
त्समानार्थत्वनियमो ऽसिद्ध एव, मानाभावादिति भावः । (२)
तदाकाङ्क्षेति । अर्थाध्याहारपक्षप्रभुपेत्येदम् । (३) आक्षेपा-
दिति । अनुमानादित्यर्थः । वस्तुतः कर्तुराक्षेपो ऽयमेव य-
त्प्रथमान्तपदोपस्थापितत्वमिति वक्ष्यते । ननु गौणादेरितरे-
तत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तं नानुभावकत्वं किं तु स्वरूपायोग्यत्व-

यो न शाब्दः, किं त्वानुमानिकः । (४) गौणलाक्षणिकयो-
रननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापितस्यार्थस्याध्याहृतस्येवेतर-
पदं विना नानुभावकत्वम् । (५) घटः कर्मत्वमानयनं
कृतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधो, (६) ऽयोग्यत्वात् ।
तत्तत्पदेभ्यस्तात्पर्यविषय (७) तत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानं च प-
प्रयुक्तमेवेति तत्राध्याप्तिरित्यत आह । (४) गौणेति । ला-
क्षणिकाद्युपस्थितस्य तीरादेरनुभावकत्वं घोषादिपदस्य न
लाक्षणिकादिपदं विनेति घोषादिपदं तत्र साकाङ्क्षमेव, ला-
क्षिकादेस्तच्चिराकाङ्क्षेपि न क्षतिरनुभावकपदेषवाकाङ्क्षायाः
सहकारित्वादित्यर्थः । अन्ये तु यदुपस्थापितस्यार्थस्य यत्पद-
व्यतिरेकेण नानुभवविषयत्वं तस्य तत्साकाङ्क्षत्वमिति लक्षणा-
र्थः । एवं च तीरादेरनुभवविषयत्वं न घोषादिपदं विनेति
लाक्षणिकादेरपि साकाङ्क्षत्वमेवेत्यर्थ इत्याहुः । ननु नामवि-
भक्त्यादिवत्सामान्यतः पदान्तराभावो शाब्दः, तथा च समा-
नविभक्तिकपदान्तराभावप्रयुक्ताभेदान्वयाननुभावकत्वं निरा-
काङ्क्षेपि गतमित्यत आह । (५) घट इति । तथा च तद-
न्वयबोधे तस्य साकाङ्क्षत्वमेवेत्यर्थः । तर्हि कथं नान्वयधीरि-
त्यत आह । (६) ऽयोग्यत्वादिति । अत एव धर्म्यभिन्नधर्म-
वादिनो योग्यताभ्रमाद् भवत्येवेति भावः । नन्वन्वयपदमनु-
भवपर्यन्तानुसरणं च गुह । एवं च पदान्तराभावप्रयुक्तस्वार्थ-
ज्ञापकत्वाभावसत्त्वाद्वटः कर्मत्वमित्यादौ क्रियाकर्मभावा-
न्वये ऽप्याकाङ्क्षास्त्येव । अन्वयधीस्तु न भवति । असमर्थस्वभाव-
त्वात् । शिलाशकलादेरङ्कुरादिवदिति यदि कश्चिद् ब्रूयात् तं
प्रत्याह । (७) तत्तदिति । तथापि तत्र नाकाङ्क्षेत्यर्थः । शब्दे च

दान्तरं विनैव । (८) घटमानयतीत्येव भ्रमेण तथान्वयतात्पर्येपि क्रियाकारकभावेन नान्वयः । नामविभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्योन्यान्वयबोधे तान्येव समर्थानि, न तु तत्तदर्थकानि पदान्तराणि । अग्निः करणत्वमोदनः कर्मता पाकः कृतिरिष्टसाधनतेतिपदेभ्यो ऽग्निनोदनं पचेतेत्येवान्वयबोधात् । अग्निकरणकौदनकर्मकपाकविषयकृतिरिष्टसाधनमिति (९) वाक्यं न पदम् । अत एव द्वारमित्यत्र पिथेहिपदाध्याहारः । क्रियापदार्थस्यान्यत उपस्थितावपि कारकानन्वयात् । असामर्थ्यं तु स्वभावात् । (१०) अनासन्नमप्यासन्नतादशायामासन्नत्वभ्रमेण वा ऽन्वयबोधसमर्थमेव । वह्निना सिञ्चतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्यं ऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । दाहे समर्थस्याप्यग्नेर्मणिरिव । अत एव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकाभावे ततो ऽप्यन्वयबोधः । नहि स्वभावतो ऽसमर्थमारोपितसामर्थ्यं वा दहति पचति चेति । (११) प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं, न त्वन्वयभ्रमोपि । पुरुषपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुत्रेण समं स्वार्थानुभावकत्वमिति न तदाकाङ्क्षा । (१२) यद्वा चयाणां स्मरणे ऽजनितान्वयबोधदशायां पुरुषान्वयतात्पर्याभावाज्ञान्वयबोध इत्यप्येपि

सामर्थ्यमाकाङ्क्षानियतमिति तत्सत्त्वे तदवश्यंभावः । तत्राकाङ्क्षाभ्युपगमे पदान्तराभावप्रयुक्तस्य व्यर्थत्वापत्तिश्चेति भावः । ननु ततोपि कदाचिदन्वयबोधो भवत्येव, तथा च पदान्तराभावप्रयुक्तमेवाननुभावकत्वमित्यतिव्याप्तिरेवेत्यत आह । (८) घटमिति । तथा च स्वरूपयोग्यत्वप्रयुक्तमेव तत्र तदिति भावः । (९) वाक्यमिति । तत्र च भिन्नैव व्युत्पत्तिरिति ततो ऽन्वयधीरित्यर्थः । नन्वेवमासत्तिर्हेतुर्न स्यात् । असामर्थ्यादेव तत्रान्वयबोधोपपत्तेरित्यत आह । (१०) अनासन्नमपीति । तथा च तत्रासामर्थ्यमसिद्धमिति भावः । (११) प्रकृते स्थितिः । घटः कर्मत्वमित्यादावित्यर्थः । यस्तथैव बाल्याद् व्युत्पन्नस्य ततोप्यन्वयधीर्भवत्येवेति नासामर्थ्यमिति वदन्ति । तत्र । असिद्धेरित्येके । तं प्रति घटमानयेत्यादिकमेवासमर्थं, तथा च पुरुषविशेषं प्रति असामर्थ्यमुक्तमित्यन्ये । नन्वेवमजनितान्वयबोधदशायामुभयसाकाङ्क्षत्वात्तदेव कुतो न राजपुरुषयोरन्वयधीरित्यनुशयादाह । (१२) यद्वति । तात्पर्यघटिताकाङ्क्षाविरहादिति भाव इत्याहुः । तद्वमेव च तदन्वयधीरिष्टमेवेति ध्येयम् । वस्तुतस्तत्त्वाकाङ्क्षापि शब्दसहकारिणी न तु

तथा । न च पुत्रस्यो (१३) स्थिताकाङ्क्षत्वात्तेनान्वयबोध इति वाच्यम् । तात्पर्यवशात्कचित्पुरुषेणैव प्रथममन्वयबोधात् । (१४) अत एवान्वयबोधसमर्थत्वे सत्यजनिततात्पर्यविषयबोधत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । (१५) प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामन्वयबोधे जनितेपि (१६) वाक्यैकवाक्यतावत् क्रियाकारकपदयोरजनितान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षा ।

नव्यास्तु पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितिः (१७) घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येवंविधपदाजन्यपदार्थोपस्थितिर्यो ऽऽसतिरन्वयबोधाङ्गमित्यासत्यभावादेवंविधशब्दान्वयबोधः, तवाप्येवंविधपदार्थोपस्थितेः (१८) आकाङ्क्षाहेतुत्वेनावश्योपेतत्वात् । जनितान्वयबोधा (१९) ज्ञान्वयान्तरबोधस्तात्पर्याभावादित्याकाङ्क्षायाः कारणत्वमेव नास्ति (२०) किं तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमात्रमिति ॥

तज्ज्ञानमात्रमिति व्यवस्थापितम् । तथा च तात्पर्यघटिताकाङ्क्षापक्षे तद्वमेपि तां विना राजपुरुषान्वयबोधो न स्यात् । तथा च तात्पर्यघटितैवाकाङ्क्षा । तात्पर्यधीश्च पृथक्कारणमित्येव पक्षः साधुः । एवं च राजपुरुषयोरपि साकाङ्क्षत्वमेव । तात्पर्याभावाच्चान्वयधीस्तद्वमेव च तद्वीरिष्टैव । तद्विदमुक्तं पुरुषान्वयतात्पर्याभावादिति । एवं चाकाङ्क्षाज्ञानकारणत्वे सर्वथा मानाभावः । नहि तात्पर्यघटिताया उक्ताकाङ्क्षायाः स्वरूपयोग्यतापर्यवसन्नाया व्यतिरेकज्ञाने ऽप्यन्वयसामर्थ्यसत्त्वे ऽन्वयबोधप्रतिबन्धो येन तथा स्यात् । नहि दण्डे चक्रव्यतिरेकप्रयुक्तं न घटाजनकत्वमिति निश्चये चक्रादिसमवहितादपि दण्डाच्च घटोत्पत्तिः । न च तस्य स्वरूपसत एव हेतुत्वात्तथा, प्रकृतेपि पदोपस्थितेस्तथात्वात् । नहि पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तमननुभावकत्वमपि तु तदुपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्तमित्युक्तमिति चिन्त्यम् । (१३) उत्थिताकाङ्क्षादिति । ससंबन्धकविषयत्वादित्यर्थः । तात्पर्यघटितैवाकाङ्क्षा, तेन राज्ञ इति न पुरुषसाकाङ्क्षमित्यत्रान्वयसंमतिमाह । (१४) अत एवेति । अत्रास्वरसः । अजनितान्वयबोधदशायां पुरुषसाकाङ्क्षत्वं स्यादेवेति । तात्पर्यविषयव्यावर्त्यमाह । (१५) प्रकृतीति । (१६) वाक्येति । यथा कुलकादावप्यवान्तरव्यावर्त्यबोधपूर्वं एवापरव्यावर्त्यबोध इत्यर्थः । अर्थाध्याहारानुरोधेनाह । (१७) घटः कर्मत्वमिति । (१८) आकाङ्क्षाहेतुत्वेनेति । तथा च तद्वेतोरेवेति न्यायात्सैव हेतुरिति भावः । (१९) नान्वयेति । नान्वयबोधान्तरम् । तत्र तात्पर्याभावादित्यर्थस्तत्सत्त्वे तद्विष्टमेवेति भावः । (२०) किं त्विति । अन्वयबोधजनकोप-

स्थितेरासत्तिरूपायाः परिचायकत्वमित्यर्थः । अत्रेदमनभिमत-
तिबीजम् । पदविशेषाणामननुगमेन तन्त्रन्योपस्थितित्वेन हे-
तुत्वाग्रहः । न च द्वितीयकल्पो, विकल्पासहत्वात्, तादृशय-
त्किंचित्पदजन्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्, तादृशयावत्पदजन्यत्वस्य
ग्रहीतुमशक्यत्वात् । यच्चोक्तमाकाङ्क्षाहेतुत्वेनावश्योपजीव्य-
त्वादिति । तच्च । उक्ताकाङ्क्षाया अननुभावकत्वरूपायास्त-
दजन्यत्वात् । नहि जिज्ञासाकाङ्क्षामते तदभिधानमिति
वाच्यम् । तस्य ग्रन्थकृतैव दूषितत्वात् । तद्वेतुत्वस्य तेनाप्य-
नभ्युपगमादित्याहुः ।

वयं तु ब्रूमः । अजनिततादृशान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षा ।
न तु पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तत्वगर्भा । न चैवं घटः कर्मत्व-
मित्यादौ । तत्सत्त्वेनान्वयबोधापत्तिः । क्रियाकर्मान्वयबोध-
विशेषे तादृशपदस्य स्वरूपायोग्यत्वात् । अत एव तान्येष
पदानि समर्थानि न तु तदर्थकानि पदान्तराणि, सामर्थ्यं तु
स्वभावादित्युक्तं, नहि स्वरूपायोग्यस्यापि सहकारिविरह-
प्रयुक्तं कार्यजनकत्वं, तथा सति स्वरूपायोग्यतैव न स्यात् ।
ननु तत्राकाङ्क्षासत्त्वे तस्य स्वरूपयोग्यत्वमपि स्यादेव ।
साकाङ्क्षपदत्वेन स्वरूपयोग्यत्वादिति चेत्, न । स्वतन्त्रा-
न्वयाद्यनुविधायितया सहकारित्वेन तस्याः स्वरूपयोग्य-
तानवच्छेदकत्वात् । अन्यथा पक्षतादेरेष्यनुमितिहेतुत्वं न
स्यात् । किं चाभेदान्वये तस्यापि साकाङ्क्षत्वात्स्वरूपयो-
ग्यत्वापत्तिः । अथान्वयबोधविशेषे तत्पदव्यतिरेकप्रयुक्ततद-
न्वयाननुभावकत्वस्वरूपाकाङ्क्षाविशेषविशिष्टपदत्वेन स्वरू-
पयोग्यत्वमिति चेत् । हन्तैवं तदन्वयबोधविशेषे तत्पदवि-
शेषत्वेनैव स्वरूपयोग्यत्वमस्तु, लाघवात्पदविशेषस्याननुग-
माच्चैवमिति यदि, तदाकाङ्क्षाविशेषेपि तुल्यम् । यदि
चान्वयबोधसामान्ये आकाङ्क्षामात्रं प्रयोजकं तद्विशेषे आ-
काङ्क्षाविशेषो विशेषसामर्थीति नाननुगमो दोषावह इति
तदा तत्सामान्ये पदसामान्यं तद्विशेषे पदविशेषस्तथेति
तुल्यम् । अन्यथा तत्राकाङ्क्षाविरहे स्वरूपायोग्यत्वं तस्मि-
न्सत्याकाङ्क्षाविरहः स्वरूपायोग्यत्वे तद्व्यतिरेकप्रयुक्ताननुभाव-
कत्वस्याप्यावश्यकत्वादिति अन्योन्याश्रयापत्तिः । अत एवेत-
द्व्यतिरेकप्रयुक्तसिद्धाभावे न पक्षता । तस्मादप्या वद्विव्याप्य-
वत्स्वपरामर्शत्वेन वद्वनुमितिस्वरूपयोग्यता तदन्यपरामर्शस्य
स्वरूपायोग्यत्वाच्च ततो वद्वनुमितिर्न तु पक्षताविरहात् तथा
स्वरूपायोग्यत्वादेव न तत्रान्वयबोधो न त्वाकाङ्क्षाविर-
हात् । यदि च सिसाधियबावत्तत्रान्वयबोधान्तरतात्पर्यज्ञाने
ऽन्वयबोधान्तरं भवति तदा तात्पर्यज्ञानविरहसहकृतान्वय-
बोधाभाव एवाकाङ्क्षास्तु, सा च पक्षतावत् स्वरूपसत्येव हेतुः ।

ननु का योग्यता । न ताव(२१)त्सजातीयो ऽन्वय-
दर्शनं, यथाकथंचित्साजात्यस्याव्यावर्तकत्वात् । पदार्थ-
तावच्छेदकेन साजात्यस्याद्य जातः पयः पिबतीत्यादा-
वभावाद् वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्च । नापि समभिव्याहृत(२२)
पदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं, (२३) वाक्यार्थस्या(२४)नुमे-
यतापत्तेः । न च वस्तुगत्या संसर्गव्याप्यो यो धर्मस्त-
द्वत्त्वं, तच्च न ज्ञातमुपयुज्यतइति नानुमेयः संसर्ग-
इति वाच्यम् । योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमानुपपत्तेः । अत
एवानन्वयनिश्चयविरह एव (२५) योग्यता स्वरूप-
सती हेतु(२६)स्तच्च तद्वर्माभावनिश्चये तत्प्रकारकशा-
ब्दज्ञानानुदयादित्य(२७)पास्तम् । नापि समभिव्याहृत-
पदार्थसंसर्गाभावव्याप्यधर्मशून्यत्वं, प्रमेयमभिधेयमित्यादौ
(२८) संसर्गाभावस्याप्रसिद्धा तदनिरूपणाद् गेहनिष्ठ-
घटाभावे प्रमिते गेहे घटो ऽस्तीति वाक्या(२९)तन्निश्चये
ऽप्यन्वयज्ञानानुदयाच्च । नापि बाधकप्रमाणाभावः ।
अन्यच्च यद्बाधकं तदभावस्यायोग्येपि सत्त्वात् । नापि

अन्वयबोधान्तरे तात्पर्यज्ञानं विशेषसामर्थीति तदभावादेव
तदभाव इत्याकाङ्क्षाया हेतुतैव वा मास्तु । अत एव नव्यम-
तेपि पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वे ऽननुगमो न
दोष इति दिक् । (२१) सजातीयेति । दृष्टान्वयकजातीय-
त्वमित्यर्थः । (२२) पदार्थेति । न चाव्यजातत्वं न पदार्थता-
वच्छेदकमिति वाच्यम् । अन्वयितावच्छेदकपरत्वादित्यन्ये ।
वस्तुतः पयस्त्वं पदार्थतावच्छेदकमेव तदवच्छेदेनाव्यजात-
संसर्गादर्शनादिति यथाश्रुतमेव सम्यगित्यपरं । ननु प्रकृत-
पदार्थयोः परस्परमन्वययोग्यत्वमित्यत आह । (२३) वाक्ये-
ति । (२४) अनुमेयतेति । तथा च जितं विशेषिकैरिति
भावः । न च संशयसाधारणज्ञानहेतुत्वे नायं दोष इति वा-
च्यम् । यत्र योग्यतानिश्चयान्वयबोधस्तत्रैव तदापत्तेरिति
भावः । (२५) योग्यतेति । स्वरूपसद् योग्यतायास्तत्रासत्त्वा-
दिति भावः । ज्ञानमात्रस्याकारणत्वे हेतुमाह । (२६) तत्रे-
ति । (२७) अपास्तमिति । योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रम इत्य-
वश्यम् । तथा चास्य योग्यतात्वे तद्वीः कारणमेव न स्यात् ।
किं च स्वीयानन्वयनिश्चयविरहो ऽयोग्यसाधारणः स्वपरसा-
धारणतद्विरहो ऽव्यापक इति भावः । (२८) संसर्गाभाव-
स्येति । प्रमेयत्वादिसंसर्गस्य केवलान्वयित्वादिति भावः ।
(२९) तन्निश्चयेपीति । उक्तयोग्यतानिश्चयेपीत्यर्थः । शास्त्रा-
भावनवगाहित्वेन तन्निष्ठघटाभावप्रतीतेस्तन्निश्चयान्वयप्रतिब-

प्रकृतसंसर्गबाधकस्याभावः, प्रतियोगिसिद्धप्रसिद्धिव्याघा-
तात् । (३०) न च प्रकृतसंसर्गे ऽन्यत्र प्रसिद्धस्य
बाधकप्रमाणस्याभावः, प्रकृतसंसर्गस्य प्रथममप्रतीतिः (३१)र-
योग्ये ऽपि तत्सत्त्वाच्च । तत्र बाधकमप्यस्तीति चेत् ।
(३२) तर्हि प्रकृतसंसर्गबाधकस्याभावः, (३३) तच्चा (३४) प्र-
सिद्धम् । (३५) अत एव तत्र (३६) बाधकस्याप्यनिरूप-
णम् । नापी (३७) तरपदार्थसंसर्गाभावप्रमाविषयत्वाभावः,
अपरपदार्थे केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः । एतेन यत्रासंबन्धग्राहकं
(३८) प्रमाणं नास्ति तदयोग्यमिति निरस्तम् । नापि
बोधनीयसंसर्गाभावप्रमाविरहः, प्रतियोग्यप्रसिद्धेः । (३९)
बोधनीयसंसर्गस्य पूर्वमप्रतीतिः, योग्यता च न स्वरूप-
सत्युपयुज्यत इत्युक्तम् । अयोग्ये (४०) तत्सत्त्वस्यानि-
रूपणाच्च । अपि च स्वीयबाधकप्रमाविरहस्यायोग्येपि सत्त्वाद्
बाधकप्रमामाचविरहस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् (४१) परप्रमाया
अयोग्यत्वात् । न च स्वरूपसन्नेषायं हेतुः, स्वीयबाधक-
प्रमाविरहदशायां योग्यताभ्रमेण शब्दभ्रमानुपपत्तेः । अन्व-
यप्रयोजकरूपवत्त्वेन बाधकप्रमामाचविरहो ऽनुमेय इति
चेत्, न । सेकानन्विततोये द्रवद्रव्यत्वे सत्यपि बाधक-
सत्त्वेन व्यभिचारादुपजीव्यत्वेन तस्यैव योग्यतात्वाप-

न्यकत्वादिति भावः । (३०) न चेति । पूर्वं सामान्यतो
ऽन्यत्र यद्बाधकं तदभाव उक्तः, इह तु प्रकृतसंसर्ग इति भेदः ।
नन्वेकपदार्थे ऽपरपदार्थसंसर्गबाधकस्यान्यत्र सिद्धस्याभाव
उक्तः, तथा च नोक्तदोष इत्यत आह । (३१) अयोग्येपीति ।
(३२) तर्हीति । अन्याभावसत्त्वेपि यदभावात्कार्याभावः स
एव हेतुरिति प्रकृतसंसर्गबाधकप्रमाविरहो वाच्य इति भावः ।
(३३) तच्चेति । संसर्गस्वरूपम् । (३४) अप्रसिद्धमिति ।
प्रथममज्ञातमिति भावः । केवलान्वयिनीत्यन्ये । (३५) अत
एवेति । संसर्गस्य प्रथममज्ञानादेवेत्यर्थः । (३६) बाध-
कस्यापीति । तथा च प्रतियोग्यप्रसिद्धापि न तद्वह इति
भावः । (३७) इतरिति । प्रतियोगिव्यधिकरणेत्यन्ताभाव-
विशेषणमिति बोध्यम् । (३८) प्रमाणमिति । पूर्वं प्रमा ऽत्र
प्रमाणमिति भेदः । एतदेव कृत इत्यत आह । (३९) बोध-
नीयेति । नह्यनुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्यय इति भावः । केव-
लान्वयिनि संसर्गाभावाप्रसिद्धिरपि बोध्या । (४०) तत्सत्त्व-
स्येति । तादृशप्रमासत्त्वस्येत्यर्थः । बोधनीयसंसर्गस्य तत्राप्र-
सिद्धिरिति भावः । (४१) परप्रमाया इति । निश्चय एव

तेश्च । न चैवमेवेति वाच्यम् । आकाङ्क्षासत्यन्वयप्रयोज-
करूपवत्त्वे सत्यप्यनाप्रवाक्ये बाधकप्रमायामन्वयाबोधात् ।
बाधकप्रमाविरहो ऽपि हेतुरिति चेत् । तर्ह्यवश्यकत्वात्
(४२) सैव योग्यता ।

उच्यते । बाधकप्रमाविरहो योग्यता, सा (४३) चे-
तरपदार्थसंसर्गे ऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाप्र-

हेतुरित्याशयः । विरहदशायामिति तद्वमार्थमुक्तम् । (४२)
सैवेति । सा च दूषितैवेति भावः । (४३) इतरपदार्थेति ।
नन्वितरेत्यादि पदविशेषणं, पदार्थविशेषणं, वा । नाद्यः ।
एकपदोपस्थाप्यकृतीष्टसाधनत्वयोरन्वयाबोधे योग्यताविल-
म्बादेव प्राप्ते तच्चिरासाय युक्त्यन्तरानुसरणप्रयासानुपपत्तेः ।
नान्त्यः, प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमित्यादावव्याप्तेरिति चेद्, न ।
एकपदार्थसंसर्गे तदाश्रयत्वाभिमतनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
शब्दवदाकाशमित्यत्राव्याप्तिराकाशस्य शब्दनिष्ठात्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वादित्यत उक्तं संसर्गपदम् । अत्यन्ताभावपदं
विरोधिपरं, तेन गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादौ
विशिष्टवैशिष्ट्यसंसर्गप्रागभावादेरपि विरोधित्वाच्चातिव्याप्तिः ।
सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वययोग्यत्वमेवेति ध्येयम् । अत
एवाभावे प्रमेयत्वमित्यादावपि नाव्याप्तिः । अभावेव्या-
काशाद्यभावाच्च वर्तत एवेति यथाश्रुतेपि न दोष इत्य-
प्याहुः । अत एव दण्डी पुरुष इत्यादावपि नाव्याप्तिः ।
संयोगाभावस्य संयोगविरोधित्वाभावात् । प्रतियोगिव्यधिक-
रणत्वमपि वा प्रवेश्यम् । यदंशे समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गत्व-
मभिमतं तदंशे तादृशप्रमाविशेष्यत्वाभावो विवक्षितस्तेन
सैकसंसर्गे आकाशश्च जलनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति प्रमा-
विशेष्यत्वसत्त्वाच्च दोषः । एवं चांशभेदप्राप्तये विशेष्यतोक्ते-
र्विषयत्वमात्रे तात्पर्यम् । यत्तु घटसंसर्गत्वं गेहनिष्ठात्यन्ताभा-
वप्रतियोगीति प्रमाविषयत्वं संसर्गेपीत्यव्याप्तिवारणाय विशे-
ष्यत्वपर्यन्तम् । न च घटसंसर्गो गेहनिष्ठाभावप्रतियोगिधर्म-
वानिति प्रमाविशेष्यतया तथाप्यसंभव इति वाच्यम् । तत्प्र-
तियोगित्वमात्रप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वा-
दिति, तच्चिन्त्यम् । अंशभेदविवक्षायामुक्ताव्याप्यसंभवात्त-
दविवक्षायामुक्तसमूहालम्बनविशेष्यत्वमादाय जलेन सिञ्च-
तीत्यादावव्याप्यापत्तेः । न चोक्ताभावप्रतियोगित्वाभाव इत्ये-
वास्ति इति वाच्यम् । यन्मते प्रमात्वग्रहः प्रतिबन्धकस्तन्मते
ऽप्योक्तत्वात् । यन्मते त्वप्रमाणशङ्काशून्यत्वेन विपरीतनि-
श्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं तन्मते ऽपिमलक्षणमित्याहुः । यत्तु
तथा सति योग्यताया वाक्यार्थमात्रपर्यवसानं स्यात् प्रतियो-

गित्वमभावविरहरूपत्वमतो जलेन सिञ्चतीत्यत्र सेकसंसर्गे
जलनिष्ठात्यन्ताभावविरहरूपताविरहपर्यवसानादिति, तद्वि-
प्राह न संभवति । अत एवाप्यवच्छेदकधर्मपदमिति । तत्र
बुद्ध्यामहे । कथमस्य वाक्यार्थरूपत्वं, तद्रूपत्वे वा कथं
संशयसाधारणा धीर्न संभवतीति । ननु यत्रैकपदार्थसंसर्गे
ऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावसं-
देहस्तत्रिचययो वा, ऽपरपदार्थसंसर्गे च एकपदार्थनिष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वनिश्चयस्तत्रोक्तयो-
ग्यताज्ञानसत्त्वादन्वयबोधः स्यात् । न च तादृशनिश्चये संदे-
हादिर्न भवत्येवेति वाच्यम् । नहि तदुभयविषययोः परस्पर-
विरहरूपत्वम्, किं तु परस्परविरहव्याप्यत्वं, तथा च यदा
न तादृशव्याप्तिप्रतिसंधानं तदा तादृशसंशयोदयात् ।
अथोभयपदार्थसंसर्गयोर्द्वयपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वप्रमाविशेष्यत्वाभावौ समुदितौ योग्यता । तथा चेदाहृत-
स्थले एकस्याभावनिर्योयाच योग्यतासंदेहः संभवतीति नान्व-
यबोध इति चेत् । तर्हि यत्रैकाभावस्य संदेहो ऽपराभावस्य
न संदेहो न वा व्यतिरेकनिर्योयस्तत्रान्वयबोधो न स्यात् । योग्य-
तासंदेहादभावात्समुदिताभावयोर्योग्यतात्वेन तत्संदेहएव
योग्यतासंदेहात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् । किं
चैकपदार्थसंसर्गे ऽपरपदार्थनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वप्रमाविशेष्यत्वाभाव इत्यादिक्रमेण व्याप्तिवदन्योन्या-
त्यन्ताभावगर्भयोग्यताया नानात्वेन तज्ज्ञानानामननुगतत्वेन
न हेतुत्वम् । न च लाघवादन्योन्याभावगर्भयोग्यताज्ञानमेव
हेतुरिति वाच्यम् । तथा सत्यैकपदार्थसंसर्गो ऽपरपदार्थनि-
ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति प्रमायामपि तज्ज्ञानसंभवे शाब्द-
धीप्रसङ्गात् । यत्तु प्रत्येकज्ञानादेव शाब्दान्वयबोधात्सर्वयोग्य-
ताज्ञानमन्वयधीहेतुः । न चाननुगमः । बाह्यसंसर्गविरोधिवि-
रहज्ञानत्वेनानुगमात् । बाह्यसंसर्गविरोधित्वं च तज्ज्ञानप्रति-
बन्धकज्ञानविषयत्वमिति, तत्र । अन्योन्याभावगर्भयोग्यता-
ज्ञानसत्त्वे ऽत्यन्ताभावगर्भयोग्यताज्ञानादन्वयबोधापत्तेः । का-
रणतावच्छेदकावच्छिन्नचित्कचित्सत्त्वएव कार्योत्पत्तेः । न चे-
ष्टापत्तिः । बाह्यसंसर्गविरोधवगाहित्वेन तस्यावश्यं तत्प्रति-
बन्धकत्वात् । अन्यथा तद्विरहज्ञानस्य बाह्यसंसर्गविरोधिवि-
रहज्ञानत्वेन हेतुतानापत्तेः । न च तावदयोग्यताज्ञानानां
प्रतिबन्धकतया तत्र तदभावकूटस्यापि शाब्दान्वयबोधहेतु-
त्वमिति वाच्यम् । आवश्यकत्वेन तदभावकूटस्यैव हेतु-
त्वापत्तौ योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात् । तस्माद्वदि
स्वरूपसती योग्यता गुणत्वेनान्वयबोधहेतुत्वेनाङ्गीक्रियते परं
तदा नाक्तदोषावकाशः । युक्तं च तथा । योग्यताज्ञानस्य
हेतुत्वे मानाभावात् । न चायोग्ये योग्यताभ्रमेणान्वयबोध

एष मानमिति वाच्यम् । तत्र तस्याहेतुत्वात्, कथं तर्हि
तत्रान्वयबोधः । आकाङ्क्षादुपेतपदकदम्बात् । तर्हि यत्र
बाधावतारस्तत्रापि तत्सर्वे ऽन्वयबोधप्रसङ्ग इति चेत्, न ।
तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । ननु बाधाभावः कारणं न
तु योग्यताज्ञानमित्यत्र किं विनिगमकं, प्रत्युताभावो गुरुरिति
चेत्, न । बाधस्यासंसर्गग्रहरूपतया तदभावस्य विशिष्ट-
प्रतीतिमात्रहेतुत्वेनावश्यकत्वात् । अन्यथा यत्र स्वरूपसन्
बाधावतार उक्तरूपयोग्यतासंशयश्च तत्रान्वयबोधप्रसङ्गात् ।
न च तदुभयमेकत्र न भवतीति वाच्यम् । नहि बाह्य एवार्थो
निरुक्तयोग्यता येन बाह्यविरहनिश्चये सति तत्संदेह एव न
स्यात्, किं तु बाह्यार्थेन व्याप्रा, तथा च व्याप्यनिश्चयदशायां
तदुभयमप्रत्यूहमेव । एतेन प्रमाभ्रमयोर्विचित्रकारणान्तराला-
भाद् योग्यताप्रमाभ्रमयोस्तद्वेतुत्वमिति निरस्तम् । स्वरूपस-
द्योग्यतातदभावाभ्यामेवोपपत्तेः । किं च यदि योग्यताज्ञानं
कारणं तदा संशयसाधारणमेव तथा वाच्यम् । तथा च
यस्य गेहे न घटसंसर्गज्ञानं किं तु अज्ञानमात्रं तं प्रति गेहे घटो-
स्तीति वाक्यमप्रयोजकं स्यात् । तत्रेष्टापत्तावनुभवविरोधः ।
अपि च यदि प्रमाविशेष्यत्वघटिता योग्यता तदा बाह्याभा-
वनिश्चयमात्रं न शाब्दबोधप्रतिबन्धकं, तथा च न तत्साम-
य्यपि प्रतिबन्धिका स्यात् । तथा च यत्रैको घटति गेहे
घटोस्तीत्यपरो घटति नास्तीति तत्रोभयत्र योग्यतासंशयस-
त्त्वादुभयान्वयबोधः स्यादिति महद्वैषम्यं स्यादिति वदन्ति ।
ययं तु ब्रूमः । विषयाबाधो योग्यता, सा चैकान्वयप्रतियो-
गिन्यपरान्वयप्रतियोगिसंसर्गो येन संबंधेन यत्र यद्बाह्यत्वं
तेन तद्वृत्तिमिति यावत् । तज्ज्ञानं संशयसाधारणं, पर्वतो वज्रि-
मात्रवेति संशयवद् अयं पदार्थो ऽपरपदार्थसंस्टेष्टो न वेति
संशयस्य सुलभत्वात् । तत्प्रमा च गुणः । संशयेप्येककोटौ
तथात्वमस्त्येव । तदभावश्चायोग्यता, तत्रिचयश्चाप्रामाण्य-
शङ्काशून्यः प्रतिबन्धको, यथा च प्रमात्वग्रहो न प्रतिबन्धकस्त-
योक्तमनुमानप्रकाशे । नन्वेवमप्ययोग्यतानिश्चयाभाव एवांसं-
र्गाग्रहत्वेन प्रत्यक्षस्थले कृपत्वाद्देतुरस्तु, न तूक्तयोग्यताज्ञानं,
मानाभावादिति चेत्, न । प्रत्यक्षासंसर्गग्रहमात्रस्यैव प्रतिब-
न्धकतया तदभावस्य प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वकल्पने ऽप्यसंसर्गग्र-
हसामान्याभावस्य शाब्दादिबोधहेतुत्वमकृपतमेव कल्पनीयम् ।
एवं चाभावस्य कारणत्वापेक्षया लाघवेन भावकारणत्वस्यो-
चितत्वात् । भावग्रहे बाह्याभावग्रहत्वेनान्यन्ताभावग्रहत्वेन
च तदत्यन्ताभावतदन्योन्याभावग्रहयोः प्रतिबन्धकतया तद-
भावस्य नानात्वेन गुरुत्वाच्च । अत एवानिष्टसाधनत्वज्ञाना-
भावादीनां न हेतुत्वम् । न चैवं प्रत्यक्षेपि बाह्यज्ञानस्यैव
हेतुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनवस्थानात् । तथा च व्यभि-

चारज्ञानविरहस्य व्याप्तिज्ञानेनान्यथासिद्धतया यथा नानु-
मितिहेतुत्वं तथा योग्यताज्ञानाभावस्यापि योग्यताज्ञानेना-
न्यथासिद्धतया न शाब्दबोधहेतुत्वम् । नन्वेवं यत्र पदार्थ-
स्मरणानन्तरं योग्यतांशे संशयात्मकमासत्त्यादिज्ञानं तदनन्त-
रमयोग्यतानिश्चयस्तत्रान्वयबोधः स्यादिति चेत्, न । अत्र
तन्निश्चयकाले ऽन्वयनिश्चय आपाद्यते तदुत्तरक्षणे वा ।
नाद्यः । विरोधनिश्चयसामग्र्याः साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्योभय-
सिद्धत्वात् । अत एव प्रतिशब्दस्यने प्रतिबन्धः । इयानेव विशेषो
यत्सामग्र्यास्तुल्यत्वात्तत्रोभयप्रतिबन्धो ऽत्र तु न तथेति फल-
बलेन शास्त्राभावनिश्चयसामग्र्या बलवत्त्वात् । नान्यः । पदा-
र्थस्मरणस्य नाशात् । एतेन यस्य गेहे न घटसंसर्गज्ञानं किं
त्वज्ञानमात्रमित्यादि निरस्तम् । लाघवेन योग्यताज्ञानहेतु-
त्वे सिद्धे यत्रान्वयबोधस्तत्रावश्यं तत्कल्पनात् । अत एव
विसंवादिस्यले विशिष्टज्ञानं कल्प्यते । ननु यदि शास्त्र-
संशयेपि शब्दाच्चिर्णयस्तदा संदिग्धाप्रभावस्य कस्य चिद् गेहे
घटोस्तीति वाक्यात्तच्चिर्णये संशयोच्छेदः स्यादिति चेत्, न ।
भवत्येव निश्चयः । प्रामाण्यसंशयाहितः पुनः संशय इत्येतद्
अन्यत् । न चैवं पुनस्तस्यैव वाक्यान्तराच्चिर्णयेन तदुच्छेदः
स्यादिति वाच्यम् । पूर्ववदुक्तोत्तरत्वात् । अत एवार्थ-
संशयेपि आप्तवाक्यात्तच्चिर्णये निष्कम्पप्रवृत्तिः सर्वसिद्धा । न
च तर्कसहकृतत्वाद् शास्त्रसंशयस्य तत्र न प्रतिबन्धकत्वं,
तद्विरहसहकृतस्यैव तस्य तथात्वादिति वाच्यम् । एवं हि
शास्त्राभावनिश्चयाभावतर्कसहकृतशास्त्रसंशयाभावश्च कार-
णमिति महद्गौरवम् । अत एव शास्त्राभावनिश्चयत्वापेक्षया
तज्ज्ञानत्वस्य लघुत्वात् तथैव प्रतिबन्धकत्वमिति निरस्तम् ।
शास्त्रसंदेहेपि तन्निश्चयसंशयेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् ।
अस्तु वा शास्त्राभावनिश्चयाभावस्यापि हेतुत्वं, तथापि गुणा-
नुरोधेनैव योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वम् । न च स्वरूपसत्येव सा
गुणोस्त्विति वाच्यम् । सा हि न शास्त्रार्थरूपा, ऽतीतादौ
व्यभिचारात् । नापि तादृशप्रमाविशेष्यत्वाभावादिरूपा, तस्या
शास्त्रार्थरूपयोग्यताप्रमापेक्षया बहुपदार्थघटिततया ऽभावरू-
पतया च गुरुत्वात् । अत एवानुमितावपि अबाधितत्वं प्रमा-
गुण इत्युक्तम् । अन्यथा ऽनुमितावपि तस्यैव गुणत्वापत्तेः ।
तदपेक्षया च वक्तृवाक्यार्थप्रमाया एव लघुत्वाच्च । न च
वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानमेव गुणोस्तु, शुकादिवाक्येष्वर-
वाक्यार्थज्ञानसत्त्वादिति वाच्यम् । तद्वेतुत्वस्य ग्रन्थकृतैव
पूर्वं दूषितत्वात् । वाक्यार्थप्रमारूपफलोपपादकगुणस्य लाघ-
वेन फलाश्रयएव कल्पनाच्च । एवं दोषोपि योग्यताभ्रम एव ।
न च वक्तृभ्रमादिः, व्यधिकरणत्वाद्विसंवादिशुक्वाक्ये तदभा-
वाच्च । अत एव स्वरूपसंयोग्यता गुणस्तदभाव एव दोष

माविशेष्यत्वाभावः । (४४) प्रमेयं वाच्यमित्यत्र प्रमेयनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वं गोत्वे प्रसिद्धं, वाच्य-
त्वसंसर्गं तदभावः ॥ (४५) वस्तुतस्त्वितरपदार्थसंसर्गं
ऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्य-
त्वं योग्यता, लाघवाच्छक्यज्ञानत्वाच्च । न च नरशि-
इत्यपास्तम् । फलव्यधिकरणत्वात्, अत एव वक्ष्यति स्वर्गो-
पपादकं ह्यपूर्वं स्वाश्रये कल्प्यतइति । अस्तु वा स्वपरसाधा-
रणोक्तयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वम् । यथाश्रुतयोग्यताज्ञानं तु
न कारणमिति सत्यमिति संक्षेपः ॥ पूर्वोक्ताप्रव्याप्तिं निरस्यति ।
(४४) प्रमेयमिति । यद्यप्यपरपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ननि-
ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वमाकाशादौ प्रसिद्धं,
तथापि सौर्था न विवक्षितः, गौरवात्, किं तु यत्पदार्थव्यक्ति-
संसर्गं यद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वा-
भावः तयोर्योग्यतेत्येतदर्थं विवक्षितं इति सूचनाय गोत्वे
प्रसिद्धिरुक्ता । एवं पयसा सिञ्चतीत्यादौ तत्तत्पयःसेकव्य-
क्त्योरेव योग्यता न तु सर्वण सर्वस्य, यथा समानाधिकरण-
धूमवज्ज्योरेव व्याप्तिः । अत एवावच्छेदकपदानुपादानं, तथा
च वाच्यत्वस्य घटादिना प्रमेयेण योग्यतानिरूपणे गोत्वे प्र-
सिद्धिः गवा च तच्चिरूपणे घटपटत्वादौ प्रसिद्धिरिति ध्येयम् ।
नन्विदमशक्यज्ञानं प्रमागर्भत्वेन गुरु चेत्युच्येराह । (४५)
वस्तुतस्त्विति । अत्र संसर्ग इति भावप्रधानो निर्देशः । अ-
वच्छेदकधर्मपदेनावच्छेदकस्य धर्मो ऽवच्छेदकत्वं विवक्षितम् ।
तथा चेतरेपदार्थसंसर्गत्वे ऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वशून्यत्वमित्यर्थः । तथा चात्र मते सर्वसेकव्यक्तः
सामान्यतः पयसा समं योग्यता, धूमवज्ज्योः सामान्यव्याप्तिवत् ।
अत एवावच्छेदकपदोपादानम् । सेकानन्वितं च जलमयोग्य-
मेव, सेकसंसर्गत्वस्य तच्चिन्तात्यन्ताभावप्रतियोगित्वावच्छेद-
कत्वात् । नन्वेवं पयसा सिञ्चतीत्यत्र सर्वसेकव्यक्तिः सर्वपय-
सान्वीयेत, योग्यतायास्तज्ज्ञानस्य वा ऽविशेषादिति चेत्, न ।
बाधेन प्रतिबन्धात् । असंसर्गाग्रहस्य विशिष्टज्ञानमात्रएव हेतु-
त्वाद्, यथा गोष्ठीयवह्नेः पर्वते न भानं, सामान्यव्याप्तेः पक्षधर्म-
तायाश्च तत्राप्यविकलत्वात् । ननु यदि बाधाभावस्यापि शब्द-
सहकारित्वं, तदा योग्यताज्ञानहेतुत्वमेव मानाभाव इति चेत्,
न । गुणानुरोधेन तद्वेतुत्वस्य तथापि व्यवस्थापितत्वात् । अन्य-
च्च सर्वं पूर्वलक्षणवद्बोध्यम् । अत्रेदं चिन्त्यम् । गुणाद्यनुरो-
नापि नैतदयोग्यतःज्ञानं हेतुः, किं तु शास्त्रार्थरूपोक्तयोग्यताज्ञा-
नमेव हेतुः, लाघवाद, न्यथा शास्त्रार्थसंदेहे सति तादृशसंसर्गत्वे
तादृशत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वशून्यत्वास्फुरणे ऽन्व-
यबोधो न स्यात् । न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् । किं च बाधा-

रःशोचानुमानबाधितातदशोचबोधकशब्दा (४६) दन्व-
याबोध इति वाच्यम् । (४७) उपजीव्यजातीयत्वेन
शब्दस्य बलवत्त्वात् । तेनैव तदनुमानबाधात् । नन्वा-
काङ्क्षासत्तिमरवेन शब्दस्य प्रमाणता, न तु योग्यतापि
तन्निवेशिनी । (४८) बाधाभावस्य प्रमात्रहेतुत्वादिति
चेत्, न । (४९) बाधे हि प्रमाणदोषो ऽवश्यं वक्तव्यो
ऽन्यथा प्रमाणविषये बाधासंभवादं, यथानुमाने बाधा-
(५०)दुपाधिकल्पनद्वारा व्याप्तिविधातः, निरुपाधो बा-
धानवकाशात् । सेयं न स्वरूपसती प्रयोजिका । (५१)
शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गात् । तन्निश्चयश्च न भवत्युपाया-
भावादिति चेत्, न । संशयविपर्ययप्रमासाधारणस्य यो-
ग्यताज्ञानमात्रस्य कारणत्वात् । (५२) अयोग्यताज्ञानस्य
प्रतिबन्धकस्य सर्वत्राभावात् (५३) क्व चित्निश्चयो
ऽपि योग्यानुपलब्ध्या, यथेह घटो नास्तीति ॥

नवतारदशायामन्यनिष्ठसैक्यक्तेरन्यत्रान्वयबोधः स्यात् । प्रमा
च स्यादुक्तयोग्यतायाः प्रमाकृपगुणजन्यत्वात् । ननु तत्सैक्यसं-
र्गत्वे तत्पयोनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिभावच्छेदकत्वसत्त्वाद्
योग्यतैव तत्र नास्तीति चेत् । तर्हि तत्तद्वक्त्रेव योग्यता न
सामान्यतः । एवं च तत्तत्पदार्थसंसर्गे तत्तत्पदार्थनिष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वाभाव एव योग्यता नत्वच्छेदकगर्भा ।
गौरवादिति । (४६) अन्वयाबोधः, अन्वयाज्ञाधप्रसङ्गः ।
(४७) उपजीव्येति । साध्यप्रसिद्धार्थे वेदस्योपजीव्यत्वात्
तज्जातीयत्वेनाशौचबोधकागमस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । (४८)
बाधाभावस्येति । तथा चासाधारण्येन न प्रयोजकत्वमिति
भावः । (४९) बाधे हीति । स च दोष आकाङ्क्षासत्तिमति
यः सैवायोग्यतेति तदभावो योग्यताशब्दाङ्गमित्यर्थः । (५०)
रुपाधिकल्पनेति । पक्षेतरुपाधिनेत्यर्थः । एतच्च साधनवति
पक्षे बोध्यम् । साधनरहिते स्वपक्षधर्मतैव दोषः । तदुक्तं बाधा-
याम् । अपक्षधर्मा हेतुरनैकान्तिको वेति । यद्यपि गन्धप्राग-
भावावच्छिन्ने घटे गन्धानुमानबाधेपि न करणदोषः । यदि च
बाध एव तत्र दोषस्तदा प्रकृतेपि तुल्यम् । तथा च पूर्वोक्त-
युक्त्या योग्यताज्ञानस्य शब्दसहकारित्वमित्यत्र तात्पर्यम् (५१)
शब्दाभासेति । यद्यपि स्वरूपसती सा प्रमाहेतुस्तदभावश्च
भ्रमेपि हेतुरिति न शब्दाभासोच्छेदः । तथापि पूर्वोक्तयुक्त्या
न स्वरूपसती हेतुरिति भावः । मात्रपदविवरणं संशयेत्यादि
व्यवच्छेद्याभावभ्रमनिरासाय । (५२) अयोग्यतेति । अयोग्य-
तानिश्चयस्येत्यर्थः । ननु साधारणेन रूपेण तदा हेतुता
स्यात्, यदि तन्निश्चयोपि क्व चिद्वेतुः स्यात्तत्र चैवमित्यत आह ।
(५३) क्व चिदिति ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ द्वादशतमसर्गारम्भः ॥

इति स्त्रीरनुच्छन्दयन् नन्दसूनु-
श्चिरं सुन्दरीवृन्दमानन्दयिष्यन् ।
दधाविन्दुमन्दानिलस्पन्दशीघ्र-
श्रितामन्दकन्दर्पकं दिव्यरूपम् ॥ १ ॥
हताशेषहृतापकः सुन्दरीणां
सुरगामणीस्ता मणीकृत्य रूपैः ।
नयन् नृत्यगीतादिषु स्तुत्यभावं
व्यधाद्वासुदेवः स्वयं तासु केलिम् ॥ २ ॥
दिवि द्योतुषामद्भुतद्योतनाय
स्फुरद्योगमायाबलद्योतमानः ।
समुल्लासयामास रासोत्सवं स
श्रितव्यासबाल्मीकिवागव्यासपारम् ॥ ३ ॥
मिलद्बालकाचन्द्रचूर्णोतिपूर्णे
कलिन्दात्मजासैकते सौरभाद्ये ।
हरिः कल्पितानल्पकाकल्पकायो
बभौ गोपिकामण्डले सोऽपि कामम् ॥ ४ ॥
चयो यस्य मायागुणा विश्वमेत-
द्विरं कल्पयन्ति स्थिरं लीलयेव ।
अहो का कथा तस्य रासप्रपञ्चे
तदाभूत् कुतो वा कथं संविधेति ॥ ५ ॥
अथो माधवस्ता मिथो बद्धबाहूः
स्फुरत्कुण्डला मण्डलीकृत्य नारीः ।
हसन् विद्युदावेष्टितं वारिषाहं
स्वयं तद्वधूमध्यगः शोभते स्म ॥ ६ ॥
विधा कीदृशी पामरस्त्रीदृशीशोऽ-
प्यभूत् कामवाही स्वयं यामवाप्य ।
इति प्रायशो विस्मिताः सस्मितास्या
दिदृष्टावशादायुर्देववध्वः ॥ ७ ॥
समीहोचितं सौरभं दुर्लभं तत्
समन्तादनन्तेच्छयाधिर्बभूव ।
यदाघ्राय देवास्तदेवास्तसेवा-
श्चिरं नन्दने मन्दनेवा बभूवुः ॥ ८ ॥

अचिन्त्येन योगेश्वराकर्षणेन
 स्रजः सोमनस्यः कुतश्चिन्निपेतुः ।
 हरद्वानदपं दिवो दुन्दुभीनां
 ध्वनत्युष्करं वाद्यमासीदघातम् ॥ ८ ॥
 स्वयंकल्पितालेपनेश्चर्चिताङ्ग-
 स्तदुच्चैःकुचोरःस्थलं चर्चयित्वा ।
 हरिः खर्वयन्नप्सरोरुपगर्वं
 स्त्रियो रञ्जयन् प्राविशद्रासरङ्गम् ॥ १० ॥
 तदा किंनरा भिन्नराजीकृतस्वा
 दिवि श्रीपतिप्रीतियोगादगायन् ।
 स्वयं शारदा नारदाद्या महत्या
 महं प्राप्तेन पुनर्मेनकाद्याः ॥ ११ ॥
 मध्यं प्रविश्याबलयोर्द्वयोर्द्वयोः
 कृष्णो विहर्तुं प्रगृहीतकन्धरः ।
 रेजे विचित्रैककचम्पकस्रजि
 प्रोतं यथैवोत्पलमन्तरान्तरा ॥ १२ ॥
 पदपेणनिकुञ्चनस्फुरदुदञ्चनन्यञ्चन-
 क्षणकणितकिङ्किणीरणितकङ्कणकाणजः ।
 सह व्रजवधूयतेः सृजति रासखेलां विभा-
 वभूष्णकणध्वनिर्भटिति भर्भरध्वानवत् ॥ १३ ॥
 करवर्तनानुगतहस्तकाध्वश्रित-
 क्षणवीक्षणानुगविधर्तमानचिकाः ।
 व्रजयोषितः प्रगलद्रुतरीयोरसो
 रसतः परं बुबुधिरं न रासोत्सवे ॥ १४ ॥
 वपुरतिनतिषु स्मरधनु-
 रुदयं प्रति चरणपातमुपकल्प्य ।
 व्यदधत मुनिमनुजगुरु-
 प्रहरणकलिकामिव स्मितं वनिताः ॥ १५ ॥
 तरुणिमकुसुमायुधप्रियाप्रि-
 श्रितमदसंमदधूर्णितेक्षणानाम् ।
 अजनि रजनिवीक्षितेषु तासां
 न समरसा हरिणी लघुर्गुरुश्च ॥ १६ ॥
 नवनवगतिभेदश्लाघ्यलास्यक्रमाणां
 शिथिलचिकुरबन्धसस्तमञ्जुस्रजां या ।

स्तनगलितपटानां कापि गोणङ्गनाना-
 मजनि रुचिरसंख्या सेव हृदयस्य तासु ॥ १७ ॥
 मधुकरनिवहे व्रजाङ्गनानां
 व्रजति शरीरजसैरभं गृहीतुम् ।
 अगुरजनि गुणः श्रुतिप्रदाना-
 ष्मटिति सभंकृतिभिः स लास्यविघ्नः ॥ १८ ॥
 लोकास्त्रयो यस्य वसन्ति कुचो
 तस्मिन् समं नृत्यति वल्लवीभिः ।
 कम्पः सुराणामुचितस्तदाभू-
 च्छेत्तदीयं खलु सात्त्विकत्वम् ॥ १९ ॥
 श्वासाधूतोदूतनासामणिश्री-
 दन्तज्योतिःस्फीतगीतप्रयोगाः ।
 काश्चिद्विद्युद्विभ्रमं दर्शयन्त्यो
 मेघश्यामं प्राप्य जाताः कृतार्थाः ॥ २० ॥
 द्रुतविलम्बितगत्युदयन्नभः-
 स्थलभरं न विराममितं क्वचित् ।
 श्रुतिमितं समवृत्ततया जग-
 त्यतिविशिष्टमचेष्टत योवतम् ॥ २१ ॥
 स्वरगणगुरुगीतिश्रीरलक्ष्याङ्गिभेदा
 नियतसमजवृत्तिर्गोपिकाराजिरार्या ।
 स्वजनलघुविकल्पासङ्गपूर्वाङ्गदेशे-
 कतरलरसभूमिश्छान्दसातिप्रियाभूत् ॥ २२ ॥
 देशीविधाभिर्विधिषुदुभेदे-
 र्नानाविशेषैः करणैः सशब्दैः ।
 चारीक्रमेश्चालयचर्चरीभि-
 र्नृत्यप्रपञ्चेर्वनिता विजहुः ॥ २३ ॥
 वनितयोः स्तनमुन्नयतान्तरे
 तदुरुबाहुलताकलितात्मना ।
 उभयतः सह चुंकुतिचुम्बने-
 र्भगवताकलि रासमहोत्सवः ॥ २४ ॥
 रासखेलनमसेवत देव-
 स्ताभिराननमनोन्नमनाभिः ।
 हस्तयुग्मधृतहैङ्गुलदण्डो-
 द्यट्टनभ्रमिपरिक्रमभूमिः ॥ २५ ॥

गोपीः सर्वा गाढमश्लिचदीशः
 प्रेम्णोत्तिव्य आन्तिशान्तिच्छलेन ।
 स्वर्वासिस्त्रीरूपगर्वेण सार्धं
 तासामास्यस्वेदबिन्दूनभाङ्गीत् ॥ २६ ॥
 जगद्व्ययमुपनेतुमागतं
 सुपर्वणा सह हरिमप्सरोगणैः ।
 निरीक्षितुं सपदि समीयुषः क्षणा-
 द्वियोऽविशन् कुसुमशरासनादहो ॥ २७ ॥
 गोप्याः स्फुटत्कनककेतकमध्यवर्ण-
 द्रोणीतृणीकरणचारुणि बाहुमूले ।
 कृष्णोऽदिताभकशशाङ्कनिभं नखाङ्कं
 निक्षिप्रागवसुभाजमिवाङ्गमुद्राम् ॥ २८ ॥
 हरिविलोकनतोऽप्सरसां तदा
 स्मृतिरपि व्यगलद्वसनेः सह ।
 दुतमभूद्रशनामणिदीप्तिभिः
 सपदि चिञ्चितमम्बरमम्बरम् ॥ २९ ॥
 तरुणिममदपूर्णधूर्णमान-
 स्मितमधुरेक्षणमंशुकान्तमास्यम् ।
 हरिरिह परितश्चुम्ब गोप्या
 दददिव मन्मथमुद्रिकार्द्रमुद्राम् ॥ ३० ॥
 कापि बाहुयुगलं परिश्रमा-
 दंसयोन्यधित कंसवैरिणः ।
 किं पुनस्तदपयानशङ्कया
 काञ्चनीमकृत कामशङ्खलाम् ॥ ३१ ॥
 नर्तनगानगुणप्रभुरूपै-
 यैवतमेन्द्रमभूदतिरिक्तम् ।
 केलिकलाकलिताधिककान्त्या
 स्त्रेणममुष्य ततोऽप्यतिरिक्तम् ॥ ३२ ॥
 दुर्वहपीनकुचद्वयखिन्ना
 कापि हरेरवलम्ब्य भुजांसम् ।
 बाहुमचुम्बदिहाधिकरागो-
 द्रेकविलिप्रमिवाहितचिह्नम् ॥ ३३ ॥
 प्रशिथिलकवरीकमाप्रवत्ये
 स्फुरितकपोलविलोलकुण्डलायै ।

हरिरदित निजानुरागपूगं
 निजमुखवासमिषेण गोपिकायै ॥ ३४ ॥
 निखिलनटनभेदप्रोढिपट्टाभिषेके
 मुखरितकटकाङ्घ्रिः कापि रासोत्सवेषु ।
 पृथुनिजकुचकुम्भे शातकुम्भेष्टवर्णे
 न्यधित करममुष्य प्रागिवाम्प्रबालम् ॥ ३५ ॥
 पुरतः परतश्च समेत्य हरिं
 युवतिद्वितयं परिरभ्य दृढम् ।
 मिलदुच्चकुचाद्रिचतुष्कभरैः
 श्रमशान्तिमिव व्यदधात् सुहृदः ॥ ३६ ॥
 हरिविविधविहारवीक्षाभवन्मोहसंदोहमन्दाः पराः
 प्रविगलितविकल्पनानल्पसंकल्पशिल्पाश्चिरस्यासत ।
 कतिचिदतिचिरेक्षणक्षुभ्यदुग्धेक्षुधन्वक्षुरप्रक्षताः
 सपदि सहचरैः सह क्रीडितुं निर्गताः स्वर्गवाराङ्गनाः ॥ ३७ ॥
 कुचप्रचलदञ्जनस्खलनवञ्जनोदञ्जन-
 स्मितप्लुतनिरीक्षणप्रचुरचुम्बनालिङ्गनेः ।
 हरिः प्रमुदितश्चिरादरमताङ्गनाभिः समं
 परोऽपि पृथुको यथातिवितथानुबिम्बेर्निजेः ॥ ३८ ॥
 उपनिषत्परिषत्परिलक्षिते
 परिचिते परमात्मनि योगिभिः ।
 अकलि यः प्रमदः प्रमदाजनेः
 सपदि रासरसे सरसेङ्गितैः ॥ ३९ ॥
 सरसहरिविहारप्रोद्यदानन्दमन्दी-
 कृतकरणनिजार्थग्राहितास्ता हिताप्या ।
 वसनचिकुरमाल्याकल्पकर्णोत्पलादि-
 प्रतिपदगलनानि व्यस्मरन् सस्मराक्षाः ॥ ४० ॥
 नवगोपिकान्वितमनोरथोद्भूता
 प्रथमाक्षरद्वयविनाकृतेरिता ।
 इह विश्रुता जगति मञ्जुभाषिणी
 हरिवल्लभा सहजसद्वया जगो ॥ ४१ ॥
 अथ श्रमं कमलदृशा विनेष्यता
 मधुद्विषा सुखमुपविश्य कौतुकात् ।
 व्रजस्त्रियो निज उपवेश्य संनिधौ
 विधौ दृशं विनिदधता न्यगद्यत ॥ ४२ ॥

कम्बुकण्ठ कलयेदम्बरे
चन्द्रबिम्बमनवद्यमुद्यतम् ।
त्वन्मुखदुतिविशेषलिप्सया
सर्वतः कृतकरप्रसारणम् ॥ ४३ ॥

यदि कुलमवदातमाविलं वा
निजगुणदोषनिबन्धनाप्रसिद्धिः ।
प्रकृतिधवलदुग्धसिन्धुबन्धुः
स्वकृतिवशाद्विधुरेष यत् कलङ्की ॥ ४४ ॥

निशि तिमिरभुजंगेनाङ्गमेतस्य दष्टं
प्रसरति विषमन्तर्लाञ्छनच्छद्मना यत् ।
अहह विधिनियोगादोषधीनामधीशः
पिपतिषति पयोधौ पश्चिमे घूर्णमानः ॥ ४५ ॥

प्रियतम वयमपि कवयः
सदृता गा यतो निवध्रीमः ।
इति काश्चित् प्रश्नातर-
विधया शब्दच्छलेन चिक्रीडुः ॥ ४६ ॥

मम रमण मनः कथंचनेह
सृहयति रासमहार्णवं तरीतुम् ।
सखि समुचितमेव सम्यगेतत्
तृणमुडुपं विदधासि यन्मुखेन ॥ ४७ ॥

ऋक्षेशोऽयं वीक्ष्यतां व्योम्नि सख्यो
भल्लकः क्वालोमशो वल्लभः स्यात् ।
कृत्वा लोम्नां लुञ्चनं ध्वान्तदम्भा-
ज्जेनं धर्मं जाम्बवानाश्रितः किम् ॥ ४८ ॥

तारेश्वरोऽयं तरलायताक्ष्यः
सुग्रीव एषोऽतितरां प्रियस्ते ।
वियोगिरामाहितमाशु हन्ता
प्राचीकटद्यः कपिलास्यलीलाम् ॥ ४९ ॥

सोमोऽयं किमुमाऽगजा किमतसीस्नेहस्तु नेह द्वयोः
साहित्यं क्व नु किञ्च विश्वविदितोऽसाबन्धकारातिहृत् ।
चन्द्रोऽसौ बत सौरभारिमपि के कर्पूरमाचक्षते
सख्यो वित्तकलानिधिं वद सखे कृष्णाधमर्णोऽस्य कः ॥ ५० ॥

अयं नक्षत्रेशः कुमुदसुहृदेष द्विजपतिः
कुमुचेत् किं न स्यादसुहृदपि नूनं प्रियतमाः ।

विभावर्थात्मासौ विशदरुचिरास्तां यदि विभो-
र्विरोधी तत् कस्मादरुचिरिह सख्यो न विशतु ॥ ५१ ॥
कस्त्वं पीताम्बरोऽहं किमु वदसि मृषैवाम्बरं केन पीतं
भद्रे कंसस्य शत्रुः शिव शिव सलिलं शस्यवैरि क्व दृष्टम् ।
मल्लास्यध्वंसनोऽहं किमिति निजमहो लास्यमध्वंसिगोपि
श्रीवत्साङ्कोऽहमङ्को जनदृगविषयः कुचवत्सः प्रियस्ते ॥ ५२ ॥

अये कृष्ण श्रीमन्मुखमधुरताप्ये विधुरसा-
वपाद्भुमं ध्वान्तच्छलमुदयभूभृतटभुवि ।
ततः कुशावस्य स्फुरति शिखिकेतुर्न तु शशो
गले शंभोर्यद्वच्चिरकवलितं कालगरलम् ॥ ५३ ॥

जायज्जगद्विजयकौतुकिनः स्मरस्य
नामाक्षरव्रज इवाच सिताक्षपचे ।
आभाति कुण्डलितकुण्डलिराजभोग-
शायीव शार्ङ्गधनुरेष विधोः कलङ्कः ॥ ५४ ॥

अङ्गं जनाः कतिचिदम्बुधिपङ्कमेके
शङ्कन्तु रङ्गमपरे तु भुवोऽनुबिम्बम् ।
श्रीपद्मनाभ परमार्थत एव विद्वः
स्वर्भानुदन्तदलनक्षतचिह्नमेतम् ॥ ५५ ॥

अकाण्डं कूष्माण्डं वियति शशभृन्मण्डलमिषं
जनैरङ्गुल्योच्चैरियदवधि निर्दिष्टमसकृत्
यदन्तर्नाशयोन्मुखमिदमभूत् तन्मलिनिमा
कलङ्कव्याजेन स्फुरति जनतोक्तं नहि मृषा ॥ ५६ ॥

नीचैर्गन्धवहा धिनेति रजनी चेन्नासिका नोन्नता
किं वः किं नु पतिं विधुं च धिनुयादेषा सदोषाकरा ।
मन्दोऽसावुपयाति कृष्ण विदितः किं मातरिश्वा न ते
श्वाचेन्मातरिमन्दता तदुचिता सख्यो यथाख्यायते ॥ ५७ ॥

मुक्ता दिशामुडुदिवस्पतिभावभाति
सद्यः सरासरसहर्षवशो हलीव ।
शर्वाचलेशरुचमञ्जनधूमभान-
स्वर्भानुनिःस्वतनुवत् कुरुते वरोरु ॥ ५८ ॥

हारबन्धः ।

सहारव्याहारप्रतिफलितहारव्यतिकरं
हृदन्तः संजातं बहिरिव समुक्ताभ्रगिह नः ।
शयानो यचाभूर्भुजगरमणीयाङ्ग इव
प्रिय प्रायस्त्वं हृच्छयविहितमालार्चन इव ॥ ५९ ॥

इत्थं जातमिथः कथः स भगवानाभीरदारैः समं
विश्रम्याच मुहूर्तमाचमन् च प्रारब्धरासः पुनः ।
नासावंशविषक्तमौक्तिकमणिश्वासावधूतिस्फुट-
शान्तिश्रीवनितासहस्रमिलितोऽविद्यत् पयोऽधोऽक्षजः ६० ।
इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ :: :: ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ त्रयोदशतमसर्गारम्भः ॥

तमन्वयुर्व्रजवनितास्तरङ्गिणी-
विहारजश्रमरुचिराङ्गयष्टयः ।
समुक्षिता उरसि धवेन ता भृशं
निजं वपुः प्रवितरतेव जीवनेः ॥ १ ॥
प्रयत्नतः करपुटयन्त्रणेर्मुदा
मुहुः स्फुरद्वनपुलकस्तनद्वयम् ।
ब्रजाङ्गनाः प्रभुमभि चित्तिपुः पय-
स्तनुं निजामिव वितरन्त्य एकदा ॥ २ ॥
ब्रजस्त्रियस्तपनसुताजले हरिः
स खेलयन्नतिवृहदूर्मिनिर्मितौ
दिदेव च स्वयमुरुपुष्पवर्षिभि-
र्विमानगैर्दिवि दिविषद्विरोडितः ॥ ३ ॥
करेण स प्रतियुवति प्रभुः पुरो
विधाय ता जलमपहत्य नादयन् ।
गृहीतदोः पृथुतदुरोजपाश्वर्यो-
रशिक्षयत् सुकरमशिक्षिता मुहुः ॥ ४ ॥
भुजो निजो पयसि निधाय तारको
न्यधाद्वधूस्तदुपरि शिष्यन्निव
सगेरिकोन्नमदिभकुम्भसंभ्रमं
चिके नयन् धृतसकुसुम्भवाससी ॥ ५ ॥
नतभ्रुवां रणति तदा स्म खेलने
न किङ्किणीपदकटकादिभूषणम् ।
जलाशयव्यतिकरमीयुषां सतां
यतः शुभान्यमुखरतेव यच्छति ॥ ६ ॥
जहार काचन निजहारमौक्तिके-
र्विहारभृत् पयसि समुत्पुटदुणेः ।

तरङ्गभूप्रविततरङ्गमङ्गल-
प्रसङ्गकृद्घनसुमनःशतश्रियम् ॥ ७ ॥
न्यधान्मुधा तपनभुवस्तरङ्गिते
जलेऽञ्जनद्युतिनि निजं कराम्बुजम् ।
विजानती भुजमजितस्य गोपिका
हसन् हरिर्यददित दोषमात्मनः ॥ ८ ॥
ननन्द काचन नखकोटिमुद्रणं
कुचद्वये मनसिजसारसंग्रहम् ।
विलेपनक्षरणवशप्रकाशितं
निरीक्ष्य तत् किल निधिमेष जानती ॥ ९ ॥
समुच्छलद्वजवनितेरिताम्बुभि-
र्वधूजनाञ्जनमधुराक्षिवीक्षितैः ।
रराज खं कुवलयराजिराजितां
समुद्रहृद् दिनकरजामिवापराम् ॥ १० ॥
अलिब्रजासितजलदाञ्जनद्युतिः
कलचटुकुवलयदामपूजितः ।
कलिन्दजासलिलसलीलशीलनात्
परः पुमानुरुपरभागभागभात् ॥ ११ ॥
इहास्व हे सुमुखि रमस्व यादसो
विमुक्तभीरिति हरिणेरितापरा ।
तदोच्छलच्छफरजवाप्रजङ्गया
तया चलच्चकितदृशा स सस्वजे ॥ १२ ॥
प्रभुः प्रतिब्रजयुवति स्वमायया
प्रकल्पितप्रतिनवविग्रहग्रहः ।
अतीतरत् तितरिषुमङ्गनागणं
भवाम्बुधेः किमिष हि तारकेऽदुतम् ॥ १३ ॥
तिरस्कृता शफरगतिस्त्वया विभो
विभेषि यन्नहि विहरन् महाम्भसि ।
वधूक्तितोऽहसदिति स स्मरन् हरि-
र्लयाम्बुधौ शफरतनोः कृतिक्रमम् ॥ १४ ॥
भुजो निजो ब्रजवसदङ्गनांसयो-
निधाय स स्वतनुमतीतरद्विभुः ।
इमा उरःस्फुरदुरुकुम्भविभ्रमा
इवाभवन् भगवदतिप्रभावतः ॥ १५ ॥

१-जनुर-इति पा० ।

ब्रजस्त्रियः श्रितकमलाकरश्रियः
 शिरोधरावधि जलमग्नविग्रहाः ।
 मधुदुहा मधुकरबन्धुरात्मना
 मुहुश्चिरं लघु चरता चुचुम्बरे ॥ १६ ॥
 मधो रिपुर्मनसिजशास्त्रविन्मतं
 जलान्तरे प्रणयवशेन शिष्ययन् ।
 लिलेख सन्मुखनखलेखनीकरो
 निजप्रियो रुजघनकक्षवक्षसि ॥ १७ ॥
 कुचेक्षणाधरमुदकोक्षणक्षर-
 त्सकुङ्कुमाञ्जनघनयावकादिकम् ।
 विशेषतो रुचिरमभून्मृगीदृशां
 स्वभावजा भवति विभा हि भासिका ॥ १८ ॥
 तिरोहितोऽभवदुदके हरिश्चिरं
 प्रसेचनादिव युवतीजनैर्जितः ।
 विचिन्वती पयसि समेत्य सत्वरं
 तदूरुषु श्रितशय उन्ममज्ज च ॥ १९ ॥
 स निर्ययावथ सरितः प्रभुः प्रिया-
 नुरागतस्तरणिसुतेव मूर्तिभृत् ।
 अवस्त च प्रियमतिशस्तमंशुकं
 सहाङ्गनोऽधित च शुभानुलेपनम् ॥ २० ॥
 अखण्डयत् स मदनरूपजस्मयं
 सविस्मयं विबुधवधूभिरीक्षितः ।
 बभौ स्फुरत्पुरटपटः कषेपलः
 सुवर्णसंचय इव लेखयान्वितः ॥ २१ ॥
 वने चिरं कुसुमचयं विचिन्वता
 वधूजनैः सहचरणादितस्ततः ।
 विचिचिताभरणविशेषमङ्गना-
 गणाय स व्यरचयदच्युतोऽददात् ॥ २२ ॥
 अनुब्रजद्रुजयुवतीशतावृतः
 सहचरस्मितवनितेक्षिताननः ।
 अनीचकैर्मधुकरगायनेर्नुतो
 वने वनेऽरमत रमेश्वरश्चिरम् ॥ २३ ॥
 ततश्चिरं विहृतिनिरीक्षणेदित-
 स्मरत्वरं हरिकृष्णप्रशान्तयः ।

सर्किनरा हृदि मुदिता दिवौकसे
 वितेनिरे विभुसकलाङ्गवर्णनम् ॥ २४ ॥
 भवन्त्वमी बलिकुसुमत्विवो हरेः
 पदाम्बुजद्वितयनखाः सुखाय नः ।
 स्फुरन्ति सज्जनहृदि पञ्चपञ्च ये
 स्वतत्त्वविद्वत्तगुणनाङ्गविन्दवः ॥ २५ ॥
 कृपाजुषः प्रणतजनेषु शार्ङ्गिणः
 पदाम्बुजद्वितयमिदं मुदेऽस्तु नः ।
 यदन्वहं मुनिहृदयान्तरस्थितं
 नखोपधेस्तदमलसत्त्वभागिव ॥ २६ ॥
 तनोतु शं मुररिपुजानु नोऽनुगी-
 भवल्लसत्करसरसीरुहारुणम् ।
 नवातपारुणतरुगञ्जनक्षमा-
 धरस्फुरच्छिखरबिडम्बिडम्बरम् ॥ २७ ॥
 पुनातु नो मधुरिपुजद्वयोयुगं
 यदाश्रिता बहिरिव मान्तरुर्वशी ।
 विभाति यज्जठरवसज्जगत्त्रयी-
 भरक्षमप्रबलमणिप्रकाशवत् ॥ २८ ॥
 करोतु शं मुररिपुसक्थियुग्मकं
 समुन्नतं सुभगमनङ्गवर्धनम् ।
 यदन्वयात् स्वरुचिनिधानमुद्रणा-
 पिधानतां मणिफलकद्वयं गतम् ॥ २९ ॥
 अभीप्सितं वितरतु केतभद्विषः
 कटिस्थलं पुरटजसूचवेष्टितम् ।
 यदास्यभप्रभुपरिधिं चिरच्युतं
 विराजते दधदिव मेघमेचकम् ॥ ३० ॥
 जगत्प्रभोः प्रभवतु नाभिपङ्कजं
 शुभाय नश्चिरमुदयच्छुभायनम् ।
 यदन्तरे सततमुपांशु सामगः
 सगुञ्जितभ्रमरविधामधाद् विधिः ॥ ३१ ॥
 मनोरथद्रुमफलमर्थसंपदं
 ददातु नश्छलितबलेर्बलिचयम् ।
 विभाति यदृधदिव दामलक्ष्मतां
 जगत्त्रयीपरिगणनेव कुक्षिगा ॥ ३२ ॥

ननूदरं परिचितरोमराजिकं
 प्रयच्छतु प्रतिपदमीप्सितानि नः ।
 विभाति यत् क्वचन विभागरेखया
 युतं जगत्त्रयमिव सूचयद्वसत् ॥ ३३ ॥
 महोन्नतं हृदयमहिदुहेऽस्तु नः
 पुनः पुनः सकलसमीहिताप्रये ।
 श्रियः पुरा स्तनयुगकन्दुकस्थलं
 यदार्चिचन्नरसिरुहैर्ब्रजस्त्रियः ॥ ३४ ॥
 करद्वयं प्रखरनखाङ्कितं हरेः
 परंपरां प्रदिशतु संमदस्य नः ।
 यदग्रभूद्वकुलिशाङ्कुरोद्वल-
 द्वितीसुतस्रषदसृजेव लोहितम् ॥ ३५ ॥
 विभोः शयः शुभमनिशं तनोतु न-
 स्तलस्थलप्रमिलदलक्तकद्युतिः ।
 सरागहृदुवतिदृढोन्नतस्तन-
 प्रमर्दनप्रभवपरिक्रमादिव ॥ ३६ ॥
 भुजः प्रभोर्भवभयभञ्जनाय नः
 सदा भवत्वचलरमादृगञ्जितः ।
 ब्रजावने य इह धरातपचभा-
 गभाट्टधदुरिमणिजेकदण्डताम् ॥ ३७ ॥
 हरेर्दधदुचिरसुवर्णकुण्डल-
 प्रभां मुदे भवतु तदंसयोर्युगम् ।
 वधूशताधिकपरिरम्भणाभज-
 दुजार्चुचा ध्रुवमधुनाप्यनुविक्रतम् ॥ ३८ ॥
 मनोहरचिगुणितरेखयाङ्किता
 मनोरथान् दिशतु मुरारिकन्धरा ।
 ब्रजाङ्गनाभुजयुगहेमशृङ्खला-
 मवाप्य या जनमिव शिष्ययत्यलम् ॥ ३९ ॥
 श्रवस्तिरश्चरमणिशोणिमाङ्कितं
 गदाभृतोऽवतु गुरुगण्डयोर्युगम् ।
 वधूजनप्रणयभृतोऽधुनापि यत्
 प्रतिक्षणाधररसलक्ष्मभागिव ॥ ४० ॥
 भवोद्वषां सपदि भियं भिनत्तु नः
 सहास्रणाधररदमेश्वरं मुखम् ।

चकास्ति यत् कतिपयमौक्तिकान्वित-
 प्रबालजाहितमणिहीरपाचवत् ॥ ४१ ॥
 समुन्नमन्मधुरिम नासिकापुट-
 द्वयं विभोर्भवतु शुभोदयाय नः ।
 प्रवर्तनं प्रथममथो निवर्तनं
 व्यनक्ति यच्छसितगतागतच्छलात् ॥ ४२ ॥
 भवभ्रमं शमयतु शार्ङ्गिणः शुभं
 विलोचनद्वितयमयत्रसुन्दरम् ।
 यदुन्मिषन्निमिषदिदं चराचरं
 स्वलीलया रचयति नाशयत्यपि ॥ ४३ ॥
 श्रुतिद्वयं प्रभवतु भूतये प्रभो-
 विभूषणप्रभवमणिप्रभाचितम् ।
 विभाति यज्जठरमिलत्रिलोकिका-
 क्रमोदयदविशशिकान्तिभागिव ॥ ४४ ॥
 भ्रुवोर्युगं भवतु शुभाय नो विभो-
 र्दृग्व्रयोर्मिलदलिमालिकानिभम् ।
 उदञ्चितं सपदि निकुञ्चितं च यत्
 सुरद्विषां भवति भयाय भीषणम् ॥ ४५ ॥
 क्षिणोत्वघान्यधरिपुभालपट्टिका
 निकामतः प्रकटितकामनीयका ।
 विभाति या नियतिकृतायतिस्थिति-
 क्रमाक्षरावलिरहितेन्द्रनीलवत् ॥ ४६ ॥
 चिराय नश्चिकुरकदम्बकं बला-
 नुजस्य तत् कुटिलमवत्वलिप्रभम् ।
 तरङ्गितं परिहसतीव फेनिलं
 कलिन्दजासलिलमुरुस्रगालि यत् ॥ ४७ ॥
 कुलकम् ।
 इति द्यावि चिदशगणेन वर्णितः
 प्रसन्नहृद्विवि भगवानदादृशम् ।
 समागतं द्रुहिणमुहूर्तमन्तिके
 विचिन्त्य तां गृहमथ गन्तुमादिशत् ॥ ४८ ॥
 मधुद्विषः पशुपतयोऽपि मायया
 परियहान्निकटगतानमंसत ।
 न तत्कृते चुकुरथोऽक्षजं विना
 समञ्जसं क इह विधातुमीश्वरः ॥ ४९ ॥

दृगिङ्गितं विदितमपि प्रभोरथो
 न योवतं तदवगतं व्यबीभवत् ।
 प्रिया कृशाजनि रजनी निशान्तगा
 भवत्विति प्रियतममन्ववीवदत् ॥ ५० ॥
 निःसारतारकमसान्द्रमरीचिचान्द्र-
 बिम्बाविदूरचरमाचलशङ्खसङ्गम् ।
 तद्रासरङ्गसदनङ्गमहोत्सवाभिः
 सुभ्रभिरभ्रमसकृत् सविलक्ष्मेति ॥ ५१ ॥
 इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
 गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये चयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ :: :: ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ चतुर्दशतमसर्गारम्भः ॥

अबलाः स्वकुचांसगण्डयुग्मे
 करदोर्वक्रमथो हरेर्निधाय ।
 परिरभ्य पुनः प्रचुम्ब्य काश्चित्
 प्रणयादेत्य पुनः पुनर्नीरयुः ॥ १ ॥
 कृपणा इव रायमुष्कितुं ता
 उरुगायं रभसादशक्रुवत्यः ।
 प्रियतावशतश्चिराय मृष्टा
 मुहुरेत्यावसथानथाभिजग्मुः ॥ २ ॥
 उपलभ्य मधुव्रता व्रजन्तो
 व्रजयोषितनुसौरभं सहाभिः ।
 हरिणा विरहासहेन रेजु-
 निर्जहृपाण्यजयेव कल्पितानि ॥ ३ ॥
 कथयन्त इवापराधमुयं
 जनताये हरिणीदृशां ध्वनन्तः ।
 अलयः कलहप्रियस्य शिष्या
 इव जग्मुः प्रतिमन्दिरं क्रियन्तः ॥ ४ ॥
 न मुहूर्तमुपान्त्यमेत्य निद्रां
 भजता किं निशि कुक्कुटद्विजेन ।
 स्मृतकृष्णपदाम्बुजेन जातिं
 स्मरतेवातिचिरान्मुहुर्व्यरावि ॥ ५ ॥
 रजनीपरिशेषमाप्य शेते
 भगवानल्पमनेहसं ततः स्म ।

अरुणेन कृतारुणेन्द्रकाष्ठा
 क्व नु नापातरुचिर्भवत्युपाधेः ॥ ६ ॥
 परिभूततमोरजा विबुद्धा-
 खिलसत्त्वाविरभूदथादिसंध्या ।
 निकटे कलयन् पतिर्द्विजाना-
 मिव यां वन्दितुमापदस्तसिन्धुम् ॥ ७ ॥
 सरसीरुहचक्रवाकचक्रं
 परमामोदभरं तदा तदाप ।
 निकटादिव साक्षिणः परेषा-
 मलये यं जगदुः पुरो जनानाम् ॥ ८ ॥
 रतिखिन्नयुवाप्रसौख्यनिद्रा-
 सहजद्रोहिणि तच्च कल्यकाले ।
 रहितास्यतयेव कैरविण्या
 निजमामीलितमक्षि कैरवं किम् ॥ ९ ॥
 जपतो निजमन्त्रमच शिष्टा-
 ननुगृह्णन्नहिमांशुराविरासीत् ।
 अविशेषमदीदृशद्य उन्ने-
 रनुरागं बहिरन्तरम्बुजिन्याम् ॥ १० ॥
 शक्रटेः किल नन्दगोपमुख्याः
 प्रययुः प्रातरथाम्बिकावनं ते ।
 इतरेऽपि सह स्वकैरनेभिः
 सपदि प्रास्थिषत प्रहृष्टचिताः ॥ ११ ॥
 तदुपेत्य सरस्वतीजले ते
 सह सस्रुर्देयिताभिरादृताभिः ।
 अथ सत्वरमम्बिकां शिवं च
 स्पृहयानर्चुरिहार्चनोपचारैः ॥ १२ ॥
 बहु हेम तथाज्ञमग्रजेभ्यः
 प्रवितीर्याथ निधीय चाम्बुमाचम् ।
 व्रतिनोऽभिमताय नन्दमुख्या
 रजनीं तामवसन् रसेन तच्च ॥ १३ ॥
 विहसन्नतिरूपवान् विरूपै-
 र्मुनिभिः शप इहाहिदेहमाप्नः ।
 किल किंनरराट् सुदर्शनाख्यो
 गहनेऽस्मिन् ग्रसते स्म नन्दमुपः ॥ १४ ॥

पृतुकर्मपथं जडानिहास्मान्
 गमयन् पासि सदा विभो विपद्मः ।
 तदवाहिमुखान्मुकुन्द मन्दा-
 निति नन्दं प्रवदन्तमीयुराग्राः ॥ १५ ॥
 ज्वलदुत्सुकदह्यमानदेहोऽ-
 प्यहिरनं न मुमोच शापमुत्थे ।
 स पदामुचदच्युतेन मृष्टः
 सपदि व्यञ्जयति स्म दिव्यरूपम् ॥ १६ ॥
 विनिवर्तितविप्रशापतापः
 स पदस्पर्शमवाप्य माधवस्य ।
 पशुभृत्पुरतोऽच्युतेन पृष्टः
 प्रणतो धृतमुदीर्य निर्जगाम ॥ १७ ॥
 विनिमज्ज्य सरित्यथ व्रतस्था
 विधिनाभ्यर्च्य शिवो धनानि दत्त्वा ।
 व्रजमभ्ययुरच भुक्तवन्तः
 पशुपाला मुरजित्प्रभावमुग्धाः ॥ १८ ॥
 व्रजमेत्य कदापि रामकृष्णा-
 वथ वृन्दावनगो ससुन्दरीको ।
 अतिमन्मथरूपवेषभाजो
 निशि चिक्नीडतुरीयचन्द्रिकायाम् ॥ १९ ॥
 मुरलीस्वरमूर्च्छनाविशेषै-
 र्विहितान्योन्यजिगीषयोर्जुषाणः ।
 प्रिययोरणुवेणुनादतानं
 वनिता न स्म तदा स्मरन्ति वासः ॥ २० ॥
 परिकल्पयतोः स्वराननल्पान्
 निशि पूर्णे रममाणयोर्मृगाङ्गे ।
 अथ कश्चन शङ्खचूडनामा
 धनदस्यानुचरोऽभ्यगात् तरस्वी ॥ २१ ॥
 स जहार हरो सह प्रलम्ब-
 दुहि पश्यत्यबलागणं वियातः ।
 विवशं दिशमुतरां नयन्तं
 सबलस्तं हरिरेनमन्वधावत् ॥ २२ ॥
 समुदीक्ष्य स तो धवो वधूनां
 दूतमाग्रे निजकालकर्मरूपो ।

स जिजीविषुरद्रवद्रमेशोऽ-
 वति ताः सीरकरेऽन्वदुदुषत् तम् ॥ २३ ॥
 हरिरस्य शिरो जहार चूडा-
 मणिमप्येकमुष्टिपातघातात् ।
 अददात् तदुपेत्य वल्लवीनां
 पुरतो रत्नमथो निजायजाय ॥ २४ ॥
 व्रजति व्रजयोषितोऽपि वृन्दा-
 वनमिन्दीवरसुन्दरे मुकुन्दे ।
 कृतिमन्वहमस्य संस्मरन्त्यो
 दिवसानित्यमनैषुरुत्थकामाः ॥ २५ ॥
 अधराधरतो निधाय वेणुं
 स्वकपोलश्रितवामपाणिपद्मः ।
 चलदङ्गुलिभिर्विमुट्टा रोकान्
 रणयन् रामसखो वसत्यरण्ये ॥ २६ ॥
 अवणामृतमस्य वेणुनादं
 परमं प्राप्य विमानयानवध्वः ।
 पुलकोल्लसिताङ्गिका विमुक्तां
 किल मोहेन नहि स्मरन्ति नीवीम् ॥ २७ ॥
 निवसन्ति यदीयवेणुनाद-
 अवणोदीर्णमुदणवाप्रकर्षोः ।
 कवलाञ्जितचञ्चुलेतरास्याः
 वशवश्चिचगता इवातिधन्याः ॥ २८ ॥
 अतिमात्रविचित्रवहं दामा
 तटिनीरोधसि नादितोरुवेणुः ।
 पतगेरपि हंससारसाद्योः
 श्रितमोनेः समुपास्यते मुकुन्दः ॥ २९ ॥
 अनिलेः पदपद्मपांशुलेशा-
 नुपनीतान् सरितोऽप्यवाप्य शोरेः ।
 स्थगितस्यदनिश्चलाम्बुपूराः
 सुकृतिन्यः स्पृहयन्ति हन्त तस्मै ॥ ३० ॥
 विपिनेषु विहारमहि रागा-
 दिति देनंदिनमस्य कीर्तयन्त्यः ।
 विविदुर्विरहं तदेकचिता
 न चिरात् तन्मयतामवाप्य गोप्यः ॥ ३१ ॥

खुरशङ्खजितक्षुरक्षुरः
 प्रबलोदयमहोयविग्रहायः ।
 ककुदुद्वटकज्जलाद्रिकूटः
 सहसागादसुरस्ततो वृषाङ्गः ॥ ३२ ॥
 स्वविषाणविभिन्नसिन्धुरोधा
 भ्रमयन् बालधिमुन्नदन् मदेयः ।
 अतिभीमखुरायखातभूमिः
 क्वचिदुद्धारशकृन्ति किञ्चिदुज्जन् ॥ ३३ ॥
 युग्मम् ।
 ककुदि भ्रमताभ्रमण्डलेन
 भ्रमतोऽद्रेः स्वमहत्त्वमेधयन्तम् ।
 निजगर्जनतो निपातयन्तं
 तमकालेऽपि वधूगवादिगर्भान् ॥ ३४ ॥
 ब्रजमागतमर्थतोऽपि नाम्ना
 गसितुं मूर्तमरिष्टमेव दृष्ट्वा ।
 अखिलं भयविदुतं द्रुतं त-
 च्छरणं गोकुलमाप शार्ङ्गपाणिम् ॥ ३५ ॥
 युग्मम् ।
 वृषभं तमदान्तमन्तकामं
 निहनिष्यन् ब्रजरक्षाय जिष्णुः ।
 अदिदीपदमुष्य रोषमारात्
 तलशब्दैर्मिषतां पुरः स्वकानाम् ॥ ३६ ॥
 वृषभः स खलो विलोक्य विष्णुं
 खुरपाताहितभूरिखातभूमिः ।
 भ्रमिताभ्रकपुच्छवेगदम्भा-
 दधिपच्छ च इवाख्यतापवृत्तिम् ॥ ३७ ॥
 स वृषः परुषं रुषातिगर्ज-
 न्निदुद्राव हरिं करीव दर्पात् ।
 हरिणातविषाणपाणिनासौ
 गमितोऽष्टादश तत्पदानि पश्चात् ॥ ३८ ॥
 सहस्रोत्थितमापतन्तमेनं
 प्रबलस्वेदजुषं रुषा श्वसन्तम् ।
 विनिपात्य विषाणभृद्दुरण्यां
 स पदाक्रम्य तदा मुदापिपीडत् ॥ ३९ ॥

वृषभस्य विषाणमेकमुग्रं
 तरसोत्पात्य स तेन तं जघान ।
 अस्तुगेष वमन्नदशुनेषो
 विसृजन् मूत्रशकृन्त्यथ व्यरंसीत् ॥ ४० ॥
 मुरजित् सुरपुष्पवृष्टिहृष्टः
 परितुष्टः स्वजनस्तवेस्तदानीम् ।
 ब्रजमाशु विवेश कंसमेत्य
 प्रियवन्नारद इत्युवाच गां च ॥ ४१ ॥
 तनयामसविष्ट नन्दपत्नी
 मथुराधीश्वर देवकी च कृष्णम् ।
 हलिनं नृप रोहिणी च पित्रा
 गमितौ मित्रमिमौ हतस्त्वदीयान् ॥ ४२ ॥
 स मुनेर्गिरमित्यमुत्थितो द्रा-
 गथ तथ्यामवगत्य मृत्युलीढः ।
 अजिघांसदसिं विकृष्य शेरिं
 तरसा वारयति स्म नारदस्तम् ॥ ४३ ॥
 स बबन्ध मुनौ गते मुरारेः
 पितरौ द्राक् प्रजिघाय केशिनं च ।
 विनिहन्तुममू न्ययुङ्क्त मल्ला-
 नपि चाणूरमुखान् ब्रजादुपेतौ ॥ ४४ ॥
 जनता समुपेतु मल्लरङ्गं
 धनुषश्चापि निरीक्षितुं मखं मे ।
 रचयन्तु विचित्रमञ्जुवीथीं
 वसतु द्वारपथे च हस्तिराजः ॥ ४५ ॥
 नगरी क्रियतां द्रुतं विचित्रा
 विपणिद्वारचतुष्पथालयेषु ।
 इह शेरिसुतावुपेतमात्रो
 मम मृत्यु द्विरंदादिभिर्निपात्यो ॥ ४६ ॥
 इति मल्लमुखान् नियुज्य राजा
 हितमक्रूरमथानुनेतुकामः ।
 विनयादवदद्गृहीतपाणि-
 र्नाहि कार्याथिनमेति नाशु दैन्यम् ॥ ४७ ॥
 चिभिर्विशेषकम् ।
 मम दानपते त्वमर्थसिद्धा-
 वनुरागादनुकूल एव शश्वत् ।

द्रुतमानयथा हि नन्दगोष्ठा-
दहितो मे यदुवर्य रामकृष्णो ॥ ४८ ॥
निधनं तु तयोर्महेभमल्लै-
र्जनतायाश्च पितुर्मयेव भावि ।
द्विविदे। मगधेश्वरश्च मित्रं
मम बाणः क्व नु राज्यकष्टको मे ॥ ४९ ॥
इति कंसमतं निशम्य बुद्ध्वा
चिरमाह स्म मुदा श्वफल्कसूनुः ।
करवाणि निदेशमीश तेऽहं
नहि देवं कृतिसिद्धसिद्धिमूलम् ॥ ५० ॥
कुलकम् ।

गृहमीयतुरित्युदीर्य कार्यं
तितरीषू यदुनन्दनश्च कंसः ।
ब्रजमाशु ववाज वाजिरूपः
किल केशी रणदुर्जयोऽपि तावत् ॥ ५१ ॥
खुरखातधरोद्धते रजोभि-
र्भुवि धावन् दिवमन्धयन् दिशश्च ।
जनयन् भ्रममम्भसां द्युनद्यां
धुतपुच्छभ्रमदभ्रधूलिदम्भात् ॥ ५२ ॥
निजकेसरसञ्जनेन कुर्वन्
नभसः पुष्करनाम चार्थयुक्तम् ।
भृशहेषितभीषितस्वरीशो
हरिणादर्शि सकाशतः स केशी ॥ ५३ ॥
युग्मम् ।

अथ वाजिनमाजिनर्म कर्तुं
हरिरुद्वैरजुहावदाहवन्नः ।
यसमान इवान्तरिक्षमस्या-
भिमुखं व्यातमुखः स धावति स्म ॥ ५४ ॥
स अघान हरिं पदद्वयेन
स्वहरित्वस्य परिप्लुतिकुधेव ।
विफलीकृतपत्पविप्रहारः
स निगृह्यास्थदनास्थयाश्वमीशः ॥ ५५ ॥
गमितः स हयो धनुःशतान्तं
पुनरुत्थाय चिरात् कथंचनाथ ।

अतितुष्टतया समेत्य चेश्रं
विश्रुतास्यो मधुशुभमभ्यधावत् ॥ ५६ ॥
हरिरस्य मुखे भुजं भुजंगं
विषरे वेशयति स्म विस्मयाय ।
स किलैधत तत्र येन रुद्ध-
श्वसितो वज्रहताद्विषत् पपात । ५७ ॥
हरिगारुडिकोऽस्य बाहुसर्पं
मुखवल्मीकविलादपाचकर्ष ।
तुरगः खुरगञ्जितावनीको
व्यरमत् स्वित्ततनुर्विघृतनेत्रः ॥ ५८ ॥
भगवन्तमनन्तमन्तवन्तोऽ-
प्यचिरेणैव विदन्ति हन्त सन्तः ।
न विवेद भृशं नृशंसचित्त-
स्तरसा केशिनि पातितेऽपि कंसः ॥ ५९ ॥
अथ बन्धुतया निरैक्षि चिचा-
दिव केशिव्यथनादुरिस्तदानीम् ।
त्वमसि ब्रजवासिनां गतिर्नः
किमु नापि भवता सतेत्यभाणि ॥ ६० ॥
इत्थं विश्वविरुद्धमश्वमचिरात् तं केशवं केशिनं
हत्वांहो जगतामिवात्तरभसं कंसस्य पेषुं क्रुधा ।
गायन्ति स्म दिवीव दिव्यवनिता दाम क्षिपन्त्यः क्षितौ
गोप्योऽपि प्रमदात् तदेव गदितुं किंचिद्ययो नारदः ॥ ६१ ॥
इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
गोपाललीलाख्ये महाकाव्येऽक्रूरगमने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

॥ अथ विश्वशालभञ्जिकानाटिकायाः ॥

॥ द्वितीयाङ्कस्य शेषः ॥

ततः प्रविशति मृगाङ्गावली विचक्षणा च ।
मृगाङ्गावली । अनुध्याननाटितकेन तदेव * पठति । चन्द्रं
चन्दनकर्वमेत्यादि ।
राजा । सखेदम् । अहो मदनमन्त्राक्षराणि सुभाषित-
वचनान्यस्याः ।
विदूषकः । अहं उवा जाणे निसिदाओ हृदमगणस्य
हृत्थभल्लीओ † ।

* द्वितीयाङ्कशेषस्य चन्द्रं चन्दनकर्वमेत्यादि ।

† अहं पुनर्जाने निशिता हृत्तमदनस्य हृत्तभल्यः ।

राजा ।

कण्ठे मौक्तिकमालिकाः स्तनतटे कार्पूरमच्छं रजः
सान्द्रं चन्दनमङ्गुके वलयिताः पाणौ मृणालीलताः ।
तन्वी नक्तमियं चकास्ति तनुनी नीचांशुके बिभ्रती
शीतांशोरधिदेवतेव गलिता व्योमाग्रमारोहतः ॥ १६ ॥

विदूषकः । भो सच्चक्र ज्ञेय्य, चंदाधिदेवता ज्ञेय्य एसा
गलिता । तदो लच्छणकलेण मिश्रलच्छणस्स इमीअ अदरप-
रिधत्तं मिलाणमलिणं व मंडलमच्छं निष्काअदो दीसदि * ।

राजा । सखे मांसलतां दधत्यपि चन्द्रिकोद्योतते । व्य-
तिरिच्यत इवास्याः स्मरजन्मा पाण्डुभावा । विभाव्यत एव
वा शङ्खशुक्तियुक्ताऽपि मुक्तावली । तथा हि
दरदलितहरिद्रागन्धिगौरे शरीरे

स्फुरति विरहजन्मा कोऽप्ययं पाण्डुभावः ।

विलवति सति यस्मिन् सार्धमावर्त्य हेन्ना

रजलमिव मृगाङ्गाः कल्पितान्यङ्गकानि ॥ १७ ॥

विदूषकः । पारअरसचुंबिअं व सुवण्णं से लावण्णं ।
कमक्कंतगौरत्तणेण पडिअगिदं पंडुभावेण † ।

मृगाङ्गावली । हंहो हिअअ णअणेहिं दिट्ठो तुमं उत्तम-
सिन्ति अहो अच्छरिअं । अह वा मूले वडललट्ठीए सुरागं-
हुससेओ कुसुमेसु मदरागंधुगारो ति ‡ ।

विदूषकः । किं कारणम् ।

राजा । इदं हि कारणान्तरसरागं हृदयमस्याः स्वेनैव
हृदयेन कलहायते ।

मृगाङ्गावली । अह कपूरसलाआसिसिर विज्जाहरमल्ल
तुमं पि तमसिन्ति कथं मे णिअुदि । चंदमणो हुअवहं णी-
संददि ति को वा पडोअरो § ।

राजा । नमो मह्यं मृगाङ्गावलीचतुरोपालम्भपात्रीकृताय ।

मृगाङ्गावली । सहि सामणकुसुमबाणो भविअ कथं
एआरिसदसं जणं करेदि मअणो ता णूणं से विसकुसुममया
बाणा ॥ ।

* भो सत्यकमेव चन्द्राधिदेवतेवैवा गलिता । ततो लाञ्छनच्छलेन
मृगलाञ्छनस्यानया अचिरपरित्याक्तं म्लानमलिनमिव मण्डलमध्यं निर्ध्या-
यतो दृश्यते ।

† पारदरचक्षुस्मितमिव सुवर्णमस्या लावण्यं क्रमाक्रान्ता गौरत्वेन प-
रिवारिता पाण्डुभावेन ।

‡ हंहो हृदयं नयनाभ्यां दृष्टस्त्वमु ताम्यसीत्याश्चर्यम् । अथवा मूले
जकुलयट्याः सुरागणदूषकैः कुसुमेषु मदिरागन्धोद्गार इति ।

§ अयि कर्पूरशलाकाशिशिर विद्याधरमल्ल त्वमपि ताम्यसीति कथं
मे निर्वृत्तिः । चन्द्रमणिर्हृतवहं निष्यन्दत इति को वा प्रतीकारः ।

॥ सखि सामान्यकुसुमबाणो भूत्वा कथमेतादृशदणं जनं करोति
सदनस्तनूनमस्य विषकुसुममया बाणाः ।

राजा । सलिलरूपा दहति हिमानी । कुसुममय्यपि स्व-
भाषचण्डा मदनपञ्चशरी ।

विदूषकः । भो वअस्स वस्सारिदुसक्करपुत्तलिअ व्व सखेसखे
फिज्जंती एसाकंण दुचेति । किं उण मिलाणा वि मअवक कन्द-
ली सुअंधा विरहपरिक्वामा वि अदरमणिज्जा । किं च । को-
रंडकुसुममाल व्व मिलाअमाणा वि सुट्ठु क्वु रत्तत्तणं दंसेदि * ।

मृगाङ्गावली । सहि अह वा किं करीअदु दुच्छेज्जा
प्येमदुट्ठोणी । सखेदम् । सहि णिरणुक्कोसो क्वु सो, विरलो
वा परदुक्खदु क्वदो, जणो, त्योआ णवपंचमभक्कारा मुक्क-
कुसुमुप्पीडविडंबिणो । सप्रअयम् । अह तिहुअणोक्कधाणुक्क
मम्मह मिअंकचूडामणिं परिकिअत तिक्खत्तणेहिं सरेहिं म-
हिलाअणं विगहअंते ण लज्जसि जाणामि जत् तस्सि पि
जणे इमे अ आरभडीचंडो होसि † ।

विदूषकः । अणंगस्स पि आरभडि ति महाहासो मे ‡ ।

राजा । किमिदमुच्चर्हसितेन चासयसे माम् ।

मृगाङ्गावली । सहि विअक्खणे जणसंचारो विअ § ।

बिचत्तणा । ता कदलीगुम्मतदि जाणीमो किं णु एदंति ॥ ।

तथा कुस्तः ।

विदूषकः । एहि पविसस्स ¶ इति परिक्रामितकेन ।

राजा । शिशिरोपचारसामर्थीमानोक्य नाट्येनादाय च ।

मृणालमेतद्वलयीकृतं तथा

तदीय एवैव वसतंपल्लवः ।

इदं च तस्याः कदलीदलांशुकं

स पञ्चसंक्रात इव स्मरज्वरः ॥ १८ ॥

तदनया तदुपभुक्तपरित्यक्तया शीतसामग्र्या आत्मानं नि-
र्वापयामि । तथा करोत्युपविशति च । विदूषकोऽपि यथो-
चितमुपविशति ।

राजा । अह हापर्यालोचितमाचरितं यतः ।

* भो वयस्य वर्षाः तदुत्तरापुत्तलिकेव सखेसखे स्वीयमाशौषा कं न
दुनोति किं पुनर्म्लानाऽपि मरुवककन्दली सुगन्धा विरहपरिक्वामाऽपि
अतिरमणीया । कुरपटककुसुममालेव म्लायमानाऽपि सुष्ठु खलु रत्तत्वं
दर्शयति ।

† सखि अथवा किं क्रियतां दुच्छेद्या प्रेमदुट्ठोणी । सखि निरनुकोशः
खलु सः । विरलो वा परदुःखदुःखितो जनः । स्तोका नवपञ्चमभक्कारा
मुक्तकुसुमोत्पीडविडम्बिनः । अयि त्रिभुवनैकधानुष्कमन्मथ मृगाङ्ग-
चूडामणिं परिचित्य तीक्ष्णैः शरीर्महिलाजनं विग्रहयतो न लज्जसे । जाना-
मि यदि तस्मिन्पि जने यवमेवारभटीचण्डो भवसि । “आरभटी आहम्बर-
स्तत्र चण्डस्तद्वह्युल्यात् । अथ वा आरभटी नाम मायादिरर्थवृत्तिविशेष-
स्तेन चण्ड उद्धत इति”

‡ अनङ्गस्याप्यारभटीति महाहासो मे ।

§ सखि विचक्षणे जनसंचार इव ।

¶ तत्कदलीगुल्मान्तरिते जानीमः किं नु यतदिति ।

¶ सहि प्रविशायः ।

शीतांशुर्विषोदरः फणभृतां लोलास्पदं चन्दनं
हारः चारुपयोभुवः प्रियसुहृत्पङ्केरुहं भास्वतः ।
इत्येषां किमिवास्तु वस्तु मदनज्वालाविधाताय य-
द्वाह्याकारपरिभ्रमेण तु वयं तन्वत्यजो वञ्चिताः ॥ १९ ॥
विचक्षण । सहि मिश्रंकावलि फलितं मे दूरतणेन,
महाराजो वि अगारिसवत्यंतरं उष्यहदि * ।
राजा । संतापमभिनीय ।
व्यजनमहतः श्वासश्रेणीमिमामुपचिन्वते
मलयजरसो धाराबाष्पं प्रपञ्चयितुं प्रभुः ।
कुसुमशयनं कामास्त्राणां करोति सहायतां
द्विगुणगरिमा कामोन्माथः कथं नु विरस्यति ॥ २० ॥
विदूषकः । अहो मुद्रासनाहो लेहो विच + ।
राजा । न केवलं लेखः स्मरसंबन्धिसंधिविग्रहसंबन्धश्च ।
तथाहि । पश्य ।

तालीदलं यदकठोरतरं यदच
मुद्रा स्तनाङ्गुघनचन्दनपङ्कमूर्तिः ।
यदुन्मथनं विसलतातनुतान्तवं च
कस्याश्चिदेष गलितस्तदनङ्गुलेखः ॥ २१ ॥

विदूषकः । तीव्रं ज्ञेय एषो सण्णधिपरिच्छाअकारणं
भणितव्यं † ।
राजा । विदूषकं कथं विधृत्य । विदूरवसुधैव रत्नशलाका-
भूभवदुचोत्तिरेव रसनिष्पन्दभूमिः । तदुपरि नाम दर्शय ।
विदूषकः । तथा करोति ।
राजा । वाचयति । निष्कृपवराक्याः ।
विदूषकः । उम्मुद्रिअ दंसइस्सं । तथा कृत्वा । भो अर-
अणं रअणकरंडअं अणकवरो लेहो ‡ ।
राजा । कामं कश्चणगम्भीरः प्रयोगः कन्दलयति मानसम् ।
विचिन्त्य । अपि तालीदलं संपुटम् । विमृश्य । तत्संधिबन्धन-
वेषया किञ्चिन्मन्त्रगुण्या कामतन्त्रमासूचितं स्यात् ।
विदूषकः । तथा कृत्वा अवलोच्य सहर्षम् । अहो दे
बुद्धिविहयो । किं वा वण्णनं मिअलंकणस्स रोहिणीवल्ल-
हस्सति ॥ ।

* सखि मगङ्कावलि फलितं मे दूर्तात्वेन महाराजोप्येतादृशमवस्था-
कारमुद्वहति ।

† अहो मुद्रासनाथो लेख इव ।

‡ तस्या एवैव संनिधिपरित्यागकारणं भणितव्यम् ।

§ उम्मुद्रा दर्शयिष्ये । भो अरवं रत्नकरणकमनवरो लेखः ।

॥ अहो ते बुद्धिविभवः किं वा वर्णनं मगलाञ्जनस्य रोहिणीवल्ल-
हस्सति ।

* राजा । सविसंकुलं वाचयति ।
विधत्ते सोल्लेखं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा
तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचनयुगे ।
यदादत्ते दृश्यादखिलमपि भावव्यतिकरम् ।
सवितकं विचिन्त्य ।

पाणिप्रेङ्खणतो विशीर्णेशिरसः स्वेदावलुप्रश्रिय-
स्ताइत्याकृतितो मनाङ् मनसिनः किं चित्प्रतीतिं गताः ।
वैचित्यात्पुनस्तिलालाञ्जनभृतः खण्डेन वाक्येन च
व्याक्षेपं कथयन्ति पक्ष्मलदृशो लेखान्तरश्रेणयः ॥ २२ ॥
विदूषकः । किं उवेक्खीअदि केलिकदलीकंदलीए करिणु-
ण्हादंडावेठो ता एहि आणुमरस्स * ।

राजा । इदमुभयमनन्यगामि यन्मृगाङ्कानुवर्तनं रत्नाकरस्य
मम हृदयानुवर्तनं च भवतः ।
विदूषकः । अङ्गुल्या निर्दिशन् । इदो माधवीलतामण्डवं
गदा, जं दाणीं मकरदृगपञ्चसरणिं च पञ्चरिक्तोली दीसदि,
ता णिहुअं अंगदो भवअ णिरुवस्स † । तथा कुहतः ।
मृगाङ्कावली । लताकरे चन्द्रिकास्यर्शमभिनीय । संस्कृत-
माश्रित्य ।

प्रियविरहमहोष्मःमूर्मरामङ्गलेखा-
मपि हतकहिमांशो मा स्पृश क्रीडयाऽपि ।
इह हि तव लुठन्तः प्लोषणीडां भजन्ते
दरजठरमृणाली काण्डमुग्धा मयूखाः ॥ २३ ॥
इति द्विस्त्रिभिधाय रोदिति ।
राजा । विदूषकं प्रति । कारय चक्षुषीपारणम् ।
अन्तस्तारं तरलतरलाः स्तोकमुत्पीडभाजः
पक्ष्मागेषु यथितपृषतः कीर्णधाराः क्रमेण ।
चिन्तातङ्कं निजगरिमतः सम्यगासूचयन्तो
निर्यान्त्यस्याः कुवलयदृशो बाष्पवारां प्रवाहाः ॥ २४ ॥
अपि च ।

मुक्तानङ्गः कुसुमविशिखान्यञ्जुकुण्ठीकृतायान्
मन्ये मुग्धां प्रहरति हठात्पद्मिणा वारुणेन ।
वारां पूरः कथमपरथा स्फारनेचप्रणाली-
वक्रोद्गान्तस्त्रिवलिविपिने सारतीसाम्यमेति ॥ २५ ॥

* किमुपेक्ष्यते केलिकदलीकन्दल्यां करिणुण्डादयडावेष्टः तदेकानुष-
रावः ।

† इतो माधवीलतामण्डपं गता यदिदानीं मकरध्वजपदसरणिश्चि-
पदपङ्क्तिर्दृश्यते । तच्चिभूतमप्रतो भूत्वा निरूपयावः ।

विदूषकं हस्ते एहीत्वोपसृत्य सानुरागप्रश्रयम् ।

यस्य कृते वहति जने

मृदितमृणालोपमानि गात्राणि ।

तस्य कृते यदि सोऽ-

पिहि तदखण्डशासनो मदनः ॥ २६ ॥

तदयं समदुःखसुखो जनस्त्वां विरचिताञ्जलिः प्रसार-
यति ।

मृगाङ्गावली । स्वगतम् । सस्पृहं ससाध्वसं च तमव-
लोक्य । किं एस अण्णभो वरिसो, असिप्पिसंपुडागमा वा
मोत्तिअउत्पत्ति, कंचणलट्टिअ व्व सहआरीभूदा रीदि व्व
कणअत्तणमहग्घदा, जस्स दंसणमहग्घदा तणू मे पलिभदि ।
अपवार्यं विचत्तणां प्रति । एसो सो सहि राआ विज्जाहर-
मल्लो जो सिरीसरस्सदणं वल्लहो, मअणसुंदरी अ जस्स वल्ल-
हा सिरी सरस्सई मअणसुंदरी अ * ।

विचत्तणा । आ । राजा ।

राजा । त्वेन त्वेवं वक्तव्यं भवति । यो मृगाङ्गावली
वल्लभो यस्य मृगाङ्गावली वल्लभेति । तां प्रत्यञ्जलिं बध्वा ।

तरङ्गय दृशोऽङ्गने पततु चित्रमिन्दीवरं

स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विदुमः श्वेतताम् ।

क्षयं घृणपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिमा

व्युदञ्चय मुखं मनाभवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥ २७ ॥

मृगाङ्गावली । स्वगतम् । भगवदि मिअं कमंडणे जामिणि
सदजामा होहि चित्तसिखंडिदाम सत्तरिसिमंडलं ।

राजा । सखे न हारलताविरहमहर्हयेषा । न चित्रशिख-
ण्डिदामविना चकास्त्युदीवीति कण्ठादवतार्यं नायिका-
कण्ठे हारं विधत्ते ।

विदूषकः । उचिदसमागमो एस कं ण रंजेदि जं दाणीं
णित्तलमोत्ताहलमालांकरणो सुंदरीअणो वंकुत्तिविभूसणो
अ सुकइवाणी बंधो ।

नेपथ्ये । क्वालिज्जंतु लदामंडवपहुदीणि विलासट्टाणाई
दिज्जंतु खलक्किआदुआराई, णिचलंतु अगलाओ, चिट्ठंतु
जहाणिअट्टाणं, बाहिरदो जामल्लिआ सोविदल्ला, एस

* किमेषोऽनभो वर्यः । अशुक्तिसंपुटागमा वा मौक्तिकोत्पत्तिः काञ्चन-
याष्टरिव सहकारीभूता, रीतिरिव कनकत्वमुपगता “रीतिः पित्तलम्”
यस्य दर्शनमहाधर्ता तनुर्मे प्रतिभाति । एष स सखि राजा विद्याधरमल्लो
यः श्रीसरस्वत्यैवल्लभो मदनसुन्दरी च यस्य वल्लभा श्रीः सरस्वती मदन-
सुन्दरी च ।

† भगवति मृगाङ्गमण्डने यामिनि शतयामा भव । चित्रशिखण्डि-
दाम सप्तर्षिमण्डलम् ।

‡ उचित समागम एष कं न रज्जयति । यदिदानीं निस्तलमुक्ता-
फलमालांकरणः सुन्दरीजनो वक्रोक्तिविभूषणश्च सुकविवाणीबन्धः ।

वारविलासिणी जगगहिरदत्तदीविउज्जोअजणिददिवसव्व
देवी सिट्ठणरैददिणोसधसंठिदमंजिटुत्थवअसहस्सालंकिदं
माहवीलदामंडवं दटुमाअच्छदिति * ।

विचत्तणा । सत्तासम् । भट्टा विसज्जीअदु प्पिअसही ।

राजा । अभ्यर्थये ते दयां यदि प्रार्थनाभङ्गं न करोषि ।

विदूषकः । वअस्स तुरिदं विसज्जीअदु, अण्णथा पारा-
वदसउंद व्व पंजरणिअदु चिट्ठस्सामो । इति यथायथं परि-
क्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ इति श्रीकविराजराजशेखरविरचितायां विदुशालभञ्जि-
काख्यनाटिकायां तृतीयोऽङ्कः समाप्तमगात् ॥

* मुख्यन्तां लतामण्डपप्रभतीनि विलासस्थानानि, दीयन्तां खलक्कि-
आद्वाराणि “आगमानागमद्वाराणि गवाक्षसदृशानि भाषायां खिडकीति प्र-
सिद्धानि” नियतन्तुर्गलाः, तिष्ठन्तु यथा निजस्थानं बाहिरदो “बहिः-
प्रदेशे” जामल्लिकाः “यामिकाः” सोविदल्लाः “कञ्चुकिनः” । एषा
वारविलासिनी जनयहीतहस्तदीपिकोद्योतजनितदिवसेव देवी सिद्ध-
नरेन्द्रतौषधसंस्थितमाञ्जिष्ठस्तबकसहस्रालंकृतं माधवीलतामण्डपं द्रष्टु-
मागतेति ।

† भट्टा विसृज्यतां प्रियसखी ।

‡ यस्य त्वरितं विसृज्यताम् । अन्यथा पारावतशकुन्ताइव पञ्जर-
निरुद्धाः स्यास्यामः ।

THE VAISESHKA APHORISMS OF KANĀDA.

TENTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Concluded from page 208.)

सति च कार्योदशेनात् ॥ ५ ॥

Aph. 5. Also [pleasure and pain are not forms of
cognition] inasmuch as the effect is not [always] observ-
ed, where [the antecedents] are.

Another difference is added. Pleasure and pain are
not merely perception or merely inference, since the
effect, pleasure or pain, is not always observed where the
antecedent, contiguity of organ and object of sense, or
attention to the universal concomitance and the attri-
bution respecting the subject of the question, exists.
The meaning, therefore, is as follows. Pleasure and
pain are not cognition in general ; while particular cog-

1 भेदकान्तरं समुच्छिनोति । इति इन्द्रियार्थसंज्ञक्ये सति च न प्रत्यक्ष-
पक्षधर्मतादिप्रतिस्थाने कार्यस्य सुखस्य दुःखस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्यक्ष-
मात्रं सुखं दुःखं वा न लैङ्गिकमात्रं वा तदयमर्थः ज्ञानसामान्यं तावत्
सुखदुःखे न भवत इत्युक्तं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षज्ञानं वा भवेदनुमितिकथं
वा इन्द्रियार्थसंज्ञक्ये सक्चन्दनादिप्रत्यक्षे सुखत्वानुभवाभावात् न द्वि-
तीयः चन्दनाद्यनुमितौ वज्राद्यनुमितौ वा सुखत्वदुःखत्वान्यतरान-
नुभवात् एवं प्रत्यक्षविशेषेऽनुमितिविशेषे वा सुखदुःखयोरनुभवात्
तद्विशेषोऽपीति ॥

dition is either perceptive knowledge, or knowledge, in the form of inference. [Pleasure and pain are not the former] inasmuch as there is sometimes no experience of the pleasurable, where there is contiguity of the object and organ of sense, as where there is perception of garlands, sandal-wood &c.; nor are they the latter, since there is sometimes no experience of either the pleasurable or the painful, where there exists an inference respecting sandal-wood &c. or an inference respecting fire &c. Since, therefore, pleasure and pain are not always experienced in the particular perception or in the particular inference, they are not those particular-perceptions and inferences. U.

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥

Aph. 6. Because [pleasure and pain] are observed in other causes co-inherent with the same object.

Another differentiating character is described. The words pleasure and pain are to be supplied. In relation to pleasure particular causes co-inherent with the same object, are merit, desire of pleasure, wish for the cause of pleasure, volition directed upon the material cause of pleasure, and cognition of garlands, sandal-wood &c. In relation to pain [particular causes] are demerit, cognition of the undesirable, as thorns &c. The meaning is that [pleasure and pain differ from inferential cognition] inasmuch as they are observed in causes co-inherent with the same object. But non-discriminative cognition does not require a cause co-inherent with the same object, and a particular cause; while discriminative cognition supposes a cognition of attribution [or judgment], but this is not another cause, that is, is not a cause of its own peculiar kind. Conjunction with the internal organ, as being a cause common [to pleasure and pain with cognition] does not require mention. Though reminiscence requires mental reproduction, yet the difference therefrom is obvious, inasmuch as on referring to consciousness, the difference is recognised. Although there are required in inference a recollection of pervasion [or invariable concomitance], and knowledge of the nature of the characters of the subject of the question, yet these are excluded by the word other. The proba-

भेदकान्तरमाह । सुखदुःखयोरितिशेषः सुखं प्रति एकार्थसमवेतानि असाधारणकारणानि धर्मः सुखे रागः सुखकारणेच्छा तदुपादानयत्नः सक्चन्दनादिज्ञानम् दुःखं प्रति तु अधर्मा निष्कण्टकादिज्ञानम् येषु एकार्थसमवायिषु कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः ज्ञानन्तु निर्विकल्पकमेकार्थसमवेतसाधारणकारणं नापेक्षत एव सविकल्पकन्त्यपेक्षते विशेषणज्ञानं तत्र कारणान्तरं स्वविजातीयं कारणं न भवति मनःसंयोगस्तु साधारणस्याद्विवक्षितः । यद्यपि स्मृतिः संस्कारमसाधारणमपेक्षते तथापि तदभेदः स्फुटविद्धः एवेत्यनुभवमादायभेदचिन्तनात् । लैङ्गिके यद्यपि ध्याति-स्मृतिपञ्चधर्मतादिज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तरशब्देनैव तद्व्यासः । तदयं प्रमा-णार्थः सुखदुःखे अनुभवभिन्ने स्वसमानाधिकरणस्वजातीयासाधारणकार-णजन्यत्वात् स्मृतिपदाद्वयवच्च ॥

tive sense [of the aphorism] is, therefore, that pleasure and pain differ from cognition, inasmuch as they are derived from a peculiar cause of its own kind, having its own common substratum, as is the case with reminiscence, with the first sound [in a series of sounds], and the like. U.

एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥

Aph. 7. The head, the back, the stomach, and the vitals are in one part, in one [body]; their difference results from the difference thereof [that is, from the difference of their causes.]

It may be urged that if the difference between pleasure and pain and cognition depend on a difference in the causes, and if the difference between pleasure and pain, be like that between a post and a water-pot, and the like, there can be no mutual difference between the body and its parts, as the head, feet, back, stomach, &c., there being in regard to these no difference in the ultimate particles, binary atomic aggregates &c., or the causes of blood and semen. Accordingly the statement of the aphorism. In one part means in one constituent portion; in one, in one body. The head is one part; the stomach, the back, and the vitals, are the veins &c. The difference of these, that is, their variety in kind, results from the difference thereof, that is, from the difference of their causes. For the co-inherent cause of the stomach, the back &c., is not of the same kind as that of the head; just as the heterogeneity of a piece of cloth, a water-pot, &c. results from heterogeneity in the threads, the half-jars &c., which are their co-inherent causes; the heterogeneity of which threads, half-jars, &c., results again from heterogeneity in the fibres, lime &c. [of which they are composed.] Heterogeneity is thus to be sought in the successive material causes, for while the atoms may be common, the heterogeneity of the respective material causes invariably gives rise to heterogeneity in the [material effects]; but homogeneity in respect of substance in the material causes does not cause such heterogeneity. U.

ननु यदि कारणभेदाधीनो ज्ञानात् सुखदुःखयोः सुखाच्च दुःखाच्च स्तम्भकुम्भादिवदेव परस्परं भेदः तदा शरीरस्य तदवयवानाञ्च शिरःपाद-पृष्ठादरादीनां न परस्परं भेदः स्यात् तत्र हि परमाणुद्वयगुणादीनां लोहित-तरेतसोबीजकारणानामविशेषादित्यत आह । एकदेश इति अवयवे इत्यर्थः एकस्मिन्निति शरीरे इत्यर्थः शिर इत्येकदेशः उदरं पृष्ठं मर्माणि च सायुप्रभृतीनि तेषां विशेषेष्वैजात्यम् तद्विशेषेभ्यस्तत्कारणविशेषेभ्यः तत्रापि कारणवैजात्यादेव वैजात्यं न हि यज्जातीयं शिरःसमवायिकारणं तज्जातीयमेवोदरपृष्ठादेरपि तन्तुकपालाद्युपादानवैजात्यात् पटपटादौ वैजात्यवत् तत्रापि वैजात्यस्तम्भगतं तन्तुकपालादेरपि अंगुष्ठकर्मादिवैजा-त्यात् एवं तत्र तत्राप्यन्वेष्टव्यं परमाणूनां साधारण्ये वि स्वस्वोपादान-वैजात्यस्य सर्वत्र वैजात्यप्रयोजकत्वात् द्रव्यत्वेन तूपादानसाजात्यं न वैजात्यप्रयोजकमिति दिक् ॥

SECOND DAILY LESSON.

कारणमिति द्वये कार्यसमवायात् ॥ १ ॥

Aph. 1. The position, with regard to a substance, that it is a cause, results from the co-inherence of its effects.

¹ The discrimination of the three kinds of cause is here collaterally instituted. The cognition and expression, as applicable to a substance, that it is a cause, that is, that it is a co-inherent cause;—whence, it may be asked, are these derived? It is therefore stated that they are derived from the co-inhesion of the effect, inasmuch as there co-inhere therein substances, qualities and actions. U.

संयोगाद्वा ॥ २ ॥

Aph. 2. Or from conjunction.

² It might be asked whether only co-inherent causality pertains to substances. The reply is furnished in the aphorism. As co-inherent causality, so also operative causality, belongs to the threads, in the production of a piece of cloth. Inasmuch as conjunction of the shuttle and the thread is also a cause of the cloth, the shuttle and the thread, are mediately through the conjunction, operatively causative of the piece of cloth. The particle *or* is used conjunctively. Though the thread be the co-inherent cause of the conjunction of the shuttle and the thread, it is an operative cause of the piece of cloth, mediately through such conjunction. U.

कारणे समवायात् कार्याणि ॥ ३ ॥

Aph. 3. Through co-inherence in the cause actions [are non-coinherent causes.]

³ It is explained what causality resides in action. The words Are non-coinherent causes are to be supplied. Non-coinherent causality is causality co-inherent in one object connected with the relation of cause and effect. Such causality results either from co-inherence in the same object with the effect, or from co-inherence in the same

¹ इदानीं प्रसङ्गतस्त्रयाणां कारणानां विशेषविशेषनमारभते । कारणं समवायिकारणमिति प्रतिप्रयोगे द्वयं द्रष्टव्यं कुत एवमत आह कार्यसमवायात् कार्याणि द्वयगुणकर्मणि तत्रैव समवयन्ति यतः ॥

² तत् किं समवायिकारणत्वमात्रं द्रव्याणामत आह । पटोत्पत्तौ तन्तूनां समवायिकारणत्ववत् निमित्तकारणत्वमपि तुरीतन्तुसंयोगस्यापि पटकारणत्वात् तत्संयोगद्वारा तुर्यास्तन्तोश्च पटनिमित्तकारणत्वमपि वाकारः समुच्चये तुरतन्तुसंयोगं प्रति तन्तोः समवायिकारणत्वेऽपि पटं प्रति तद्वारा निमित्तकारणत्वात् ॥

³ कर्मणि यादृशकारणत्वं तदाह । असमवायिकारणानीतिशेषः असमवायिकारणत्वञ्च कार्यकारणभावसम्बन्धे कार्यसमवेतकारणत्वे तच्च कार्यकार्यसमवायात् कारणीकार्यसमवायाद्वा तत्राद्या लघ्वी द्वितीया महतीति विशेषिकपरिभाषा तत्र कयाप्रत्यासत्त्या संयोगविभागसंस्कारान् प्रति कर्मणामसमवायिकारणत्वमित्यत आह । कारणे समवायात् कारणे संयोगादिसमवायिकारणे समवायात् तथाच कार्यकार्यसमवायलक्षणाया लक्ष्या प्रत्यासत्त्या संयोगादौ कर्मणोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः ॥

object with the cause. Of these the former is called in the terminology of the Vaiśeṣikas the slighter, the latter the greater. If it be asked how the non-coinherent causality of action in regard to conjunction, disjunction and reproduction is recognised; it is here replied that it is through co-inherence in the cause, that is, through co-inherence in the co-inherent cause of conjunction &c. Non-coinherent causality, therefore, resides in action, with respect to conjunction &c., by the slight relation characterised as co-inherence in the same object with the effect. U.

तथा रूपे कारणीकार्यसमवायाच्च ॥ ४ ॥

Aph. 4. Also, likewise, through co-inherence in the same object with the cause in regard to colour.

¹ This aphorism is stated in anticipation of the question as to what causality pertains to colour and other qualities residing in the parts, in relation to the qualities &c., of the wholes. By the words *In regard to colour*, taste, smell, touch, number, extent, separateness, gravity, fluidity, viscosity, and the like, are also indicated. The word *likewise* extends the application of non-co-inherent causality. Colour and the rest in the whole commence by the greater relation, by co-inherence in one object together with that whole which is the co-inherent cause of the colour &c., of the whole; as, for instance, the colour &c., of the half-jar originates the colour &c. in the jar, and similarly in all other cases. The word *also* adds to these occasionally operative causality. U.

कारणसमवायस्य संयोगः परस्य ॥ ५ ॥

Aph. 5. Conjunction through co-inherence in the cause [is the non-coinherent cause] of a piece of cloth.

² It is stated that the light relation belongs to conjunction which is the non-coinherent cause in the origination of a substance. Conjunction, through co-inherence in the cause, that is, in the co-inherent cause, is the non-coinherent cause of the effect [or product] by the relation characterised as co-inherence in a same object with the effect. By the term piece of cloth product

¹ रूपादीनां गुणानामवयववर्तिनामवयवगुणादिषु कीदृशी कारणतेत्यपेक्षायामाह । रूप इति उपरसगन्धस्पर्शरूपापरिमाणपृथक्त्वगुणत्वद्रव्यत्वज्ञेह. व्युपलक्षयति तथेत्यसमवायिकारणत्वमितिदिशति कारणीकार्यसमवायादिति अवयविरूपादीनां समवायिकारणं यदवयवितेन सहैकार्यसमवायेन महत्त्वा प्रत्यसत्त्याऽवयविरूपादिकमारभते तदयथा कयाने रूपा दि घटे रूपादिकमारभते इति सर्वत्र द्रष्टव्यम् अकारादमीषां स्वचित्त्रिमित्तत्वमपि समुच्चिनानाति ॥

² द्रव्यारम्भे संयोगस्यासमवायिकारणस्य लघ्वी प्रत्यासत्तिमाह । कारणे समवायिकारणे समवायात् संयोगोऽपि पटादौ कार्ये कार्यकार्यसमवायलक्षणाया प्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणमित्यर्थः पटपदेन कार्यद्रव्यमात्रमुपलक्षयति यदित्ववयववयविसंयोगोऽपि पटादेरसमवायिकारणं तदा कारणीकार्यसमवायोऽप्येति कश्चित् ॥

substance generally is indicated. A certain author maintains that if conjunction of part with part be a non-coincident cause of the cloth &c., then co-inherence in the same object with the cause is also [a non-coincident cause]. U.

कारणकारणसमवायाच्च ॥ ६ ॥

Aph. 6. Also through co-inherence with the cause of the cause.

¹ It is stated that causality by the greater relation sometimes pertains to conjunction. The conjunction technically termed coalition, and residing in the constituent portions of a ball of cotton, originates magnitude in the ball of cotton; and there is therein the relation of co-inherence in the same object at the cause. U.

संयुक्तसमवायादनेवैशेषिकम् ॥ ७ ॥

Aph. 7. The differentiating character of fire [is an operative or efficient cause] through co-inherence with the conjunct.

¹ Operative causality is described. The differentiating character of fire, that is heat which is its peculiar attribute, is through co-inherence with the conjunct, the efficient cause of colour &c. produced by baking. Hot touch, then, is the operative cause of qualities produced by baking, by the relation of conjunction with its own substratum. The general definition of an efficient cause is to be understood to be a cause other than the coincident and non-coincident causes. V.

दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय ॥ ८ ॥

Aph. 8. The employment of visible observances, the uses whereof are visible, in the absence of visible [results] tends to exaltation.

¹ The employment, or performance, of observances, such as sacrifice, almsgiving, penance &c., which are visible, that is, which are duly celebrated, and the uses whereof are visible, that is, the utility of which is

¹ संयोगस्य क्वचित् महत्या प्रत्यासत्या कारणत्वमित्याह । तूल-
पिण्डावयवे वर्तमानः प्रचयाख्यः संयोगस्तूलकपिण्डे महत्त्वमारभते तत्र
कारणकार्यसमवायः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥

² निमित्तकारणतां निरूपयति । अग्नेर्वैशेषिकं विशेषगुणात्मकमौषधं
संयुक्तसमवायात् पाकजडपादौ निमित्तकारणम् तथाच पाकजं प्रति
स्वास्थ्यसंयोगसम्बन्धेन उष्णस्पर्शादिनिमित्तकारणम् समवायिकारणासम-
वायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारणमिति सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥

³ दृष्टानां विधिदृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टं विध्यर्थवादादिना ज्ञातं
प्रयोजनं येषां तथाविधानां कर्मणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनां प्रयोगोऽनुष्ठानं
दृष्टानां तत्तत्कर्मफलानामभावे तत्तत् फलकामनाविरहादसम्भवे अभ्यु-
दयाय चित्तशुद्धिप्रयुक्तविविदिष्टात्मकफलाय भवति तथाच स्वर्गकामोऽश्व-
मेधेन यजेत इत्यादिविधिविहितानां स्वर्गाद्यात्मकप्रतिनियतप्रयोजनानां
कर्मणां निष्कामेण कृतानां न स्वर्गादिफलजनकत्वं किन्तु चित्तशुद्ध्याद्या-
त्मकफलजनकत्वमेव विविदिषन्ति इत्यादिश्रुतेः कषाये कर्मभिः पक्वे
ततोज्ञानं प्रजायते इत्यादिस्मृतेश्चेतिभावः ॥

known by imperative precepts, in the absence of visible results of these respective observances, where such results are impossible in consequence of absence of desire for such and such consequences, tends to exaltation, that is, to a resultant desire of knowledge induced by purity of intellect. Observances, therefore, whose utility is determined as elysian bliss &c., enjoined by such precepts as Let him who desires paradise offer the sacrifice of horses, when performed disinterestedly, do not produce elysian bliss &c. as their fruit, but produce as their result purity of intellect and the like, according to the text They desire knowledge, and the traditional revelation, When worldly attachment has by observances borne its fruits, knowledge is afterwards produced. V.

तद्वचनादान्वायस्य प्रामाण्यमिति ॥ ९ ॥

Aph. 9. [It has been stated that] authoritativeness pertains to revelation because declared by Him.

¹ The word *iti* indicates the conclusion of the system. Authoritativeness pertains to revelation, that is, to the Veda, because declared, that is promulgated, by Him, the divine being. For it is proved that the Vedas have a personal author, inasmuch as they are an enunciation. Nor can beings like us be the enunciators of these, appropriated to a thousand branches. Moreover their objects transcend the senses, and beings of our nature cannot behold objects that transcend the senses. The Vedas, again, are rightly affirmed, inasmuch as they are received by the highest authorities. That which is not rightly affirmed is not received by the highest authorities, but these being received by such, are rightly affirmed. To be rightly affirmed is to be promulgated by an independent personal author; and to be received by the highest authorities is to be an object in course of performance by persons attached to all the systems. It has been stated that non-existence of result sometimes accrues from the disparity of the action, the agent, and the means. If it be denied that this is so, the agent not being resem-

¹ इति शास्त्रपरिसमाप्तौ तद्वचनान्तेनैश्वरेण वचनात् प्रणयनादाद्या-
यस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्तावत् पाण्डेया वाक्यत्वादितिसाधितं
नचास्मदादयस्तेषां सहस्रशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते अतीन्दि-
यार्थत्वात् नचार्तीन्दियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः किञ्चाप्तोक्तदेवदामहाजन-
परिग्रहीतत्वात् यच्चाप्तोक्तं न तन्महाजनपरिग्रहीतं महाजनपरिग्रहीत-
ञ्चेदं तस्मादाप्तोक्तम् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वञ्चाप्तोक्तत्वम् महाजनपरि-
ग्रहीतत्वञ्च सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वम् क्वचित् फला-
भावः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादित्युक्तम् कर्तृस्मरणाभावाच्चैवमिति चेन्न क-
र्तृस्मरणस्य पूर्वमेव साधितत्वात् तत्प्रणीतत्वञ्च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वा-
देव सिद्धम् न त्वस्मादादीनां सहस्रशाखवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं संभवती-
त्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमाया अपि गुणजन्यत्व-
मावश्यकं तत्र च गुणोक्तपदार्थवाक्यार्थं ज्ञानमेव वाच्यस्तथाच तादृश
एव वेदे वक्ता यः स्वर्गापूर्वादिविषयकसाक्षात्कारवान् तादृशश्च नैश्वर-
रादन्य इति सुष्ठु ॥

bered; we reply that this not so, it having been already proved that the agent is remembered. The promulgation thereof by him is proved inasmuch as it could be promulgated only by an intelligent personal author, while such independent power to promulgate the Vedas in their thousand branches, is, as has been said, impossible for beings of our nature. Inasmuch, moreover, as certitude has excellence for its condition, the certitude of the Veda must have excellence for its condition, and the excellence must in this case be pronounced to be the enunciator's right knowledge of the matter of the enunciation. The enunciator of the Veda must be one who has an intuition of elysium, requitative efficacy, and the like, and there is none such but God alone. U.

FINIS.

THE VIDVAN-MANO-RANJINI

OR

REJOICER OF THE MIND OF THE LEARNED,

A COMMENTARY ON SAD-ĀNANDA'S VEDĀNTA-SĀRA, BY RĀMA-TĪRTHA.

I glorify Rāma, truth, knowledge, infinite, absolute bliss essentially, conscious, immortal; the creation, sustentation, resolution, of the universe. Saluting with voice, body, mind, my holy preceptor and my scientific teacher, I compose a commentary on the Vedānta-sāra, in pursuance of my desire, and to the best of my understanding.

The author [of the Vedānta-sāra] practises the auspicious proēm of the treatise to be composed, the fruit of which exordium is unimpeded consummation of the work, its attaining to publication, and the observation of approved usage; the duty of such practice being understood from a revelation presumed from traditional precept inferred from accepted custom, and the proēm consisting of the commemoration of the principle of deity chosen as his own tutelary divinity.

The Indivisible &c. I take refuge with [the indivisible] spirit—such is the construction. Though persons of approved conduct, in the commencement of such a work as the composition of a treatise, commemorate some particular deity, as Gaṇeśa or Sarasvatī celebrated as vouchsafing removal of impediments and suscitation of knowledge; our author deems that there being a commemoration of spirit there results commemoration of all the deities, understanding that spirit is identical with all the deities, in accordance with the text, Verily he is all the gods. I take refuge, (such is the sense) *with spirit*

सत्यं ज्ञानमनन्तं परिपूर्णानन्दविग्रहं रामं । प्रत्यञ्चमस्मत् विश्वसृष्टि-
स्थित्यप्ययं यन्दे ॥

in its form of pure intelligence, designated by the term *that* [in the great sentence, *That art thou*]; with soul in its fourth state I take refuge; that is, I commemorate that which is manifested by the grace of the institutors of the system. The author elucidates the sense of the term *That*, with the purpose of explaining the sense of his verse to be that this spirit is none other than the supreme spirit denoted by the word *That*.

The indivisible, existent, intelligence, and bliss.

According to the aphorism Bliss &c. pertain to the supreme, the author viewing the sacred texts *Brahma is truth, knowledge, infinite, and Brahma truth is intelligence and bliss*, as being reciprocally the same proposition, compounds the term bliss with indivisible &c. The word indivisible is a term convertible with infinite, and through its composition with the privative particle excludes the limitation of supreme spirit by things, time, and place erroneously imputed by ignorance. Therefore it has been maintained that Infinite is the predicate, excluding Brahma from that which is not infinite, while the remaining terms without losing their own meaning, indicate Brahma as excluded from their own contradictory meaning; and by means of transferring each its own sense, are predicates in relation to the rest of the sentence, that is the remaining terms truth and knowledge. The infinite also, some one may say, might be unreal or a void. The author, therefore, adds:—

Existent. Existent, means excluded from unreality and a void, whose essence is further characterised by absence of impossibility, in fine identical with being. For were the absolute unreal it would follow that we should have falsely to ascribe unsubstantiality [to the world, that is to deny that it has any substratum]. And as to a void if it have a conscious subject, the doctrine of a total void, is unestablished; again if it have no conscious subject, there is no proof that there is such a void. If the void be self-illuminant, it will be only another name for Brahma. Therefore Brahma is neither unreal nor a void. Granted that Brahma is indivisible and existent, yet it may be maintained that like darkness it is unsentient. He, therefore, adds:—

वाणीकायमनेभिः श्रीगुरुविद्यागुरुचमस्कृत्य । वेदान्तसारटीकां कुर्वे
श्रद्धा वशादयः बुद्धिः ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्याविद्यपरिसमाप्तिप्रसङ्गमनविष्टाचारपरिपालन-
फलं विष्टाचारानुमितस्मृतिपरिकल्पितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं स्वाभि-
मतदेवतातत्त्वानुसन्धानात्मकं मङ्गलमाचरति ॥

अखण्डेत्यादिश्लोकेन । आत्मानमाश्रय इत्यन्वयः यद्यपि ग्रन्थकरणा-
दिकाव्यारम्भे गणेशसखस्वत्यादिदेवताभेदं विद्यविघातविद्यास्फूर्तिप्रदत्वेन
प्रसिद्धमनुसन्धर्षति श्रुत्यास्तथाप्येष उन्मेषसर्वदेवाहितश्रुतेरात्मनस्य स-
र्वदेवात्मकत्वावगमादात्मानुसन्धाने सति सर्वदेवतानुसन्धानं भवतीति
मन्यते ग्रन्थकारः । आत्मानं विशुद्धिचतुष्टयं तत्पदलक्ष्यं तुरीयमाश्रये शास्त्रा-
द्याव्यप्रसादाभिव्यक्तमनुसन्धे । अस्यात्मनस्तत्पदलक्ष्यपरमात्मानन्यत्वरूपं
बोध्यार्थं कथयितुं तत्पदार्थं बोधयति ॥

* *Intelligence.* Intelligence, knowledge, cognition, are synonyms. Since knowledge and Brahma have a common substratum [i. e. are in juxta-position] in the sacred text Knowledge, Brahma; if it [knowledge] were an attribute, this [juxta-position] would be impossible. Nor can it be maintained that This [juxta-position] may be as in the case A white water-pot, inasmuch as there would be a contradiction to the text Neither gross &c. [i. e. Neither gross nor subtle, neither long nor short], assertory of unpropertiedness. Moreover if knowledge be eternal [essential], then, like the heat of fire, and the light of the sun, it cannot be other than the essence of Brahma; for there is no evidence that a property that neither accedes nor secedes, is truly different from the thing propertied. Again if knowledge be uneternal, there will be an infinite regress of cognitions, for every cognition which is a product and existent, must like other products, be produced by immediate knowledge conversant about its material cause. If the knowledge conversant about Brahma, the material cause of knowledge, be a product, then why should there not be an infinite regress of that knowledge also, there being equal applicability to it of the preceding rule [viz. that it must be produced by knowledge of its material cause]? If a subsequent cognition be not produced why object to the first? Thus it is proved that Brahma in its essence is knowledge. By this also it is to be understood as explained that the personal soul has cognition for its essence. This Brahma must be admitted as self-illuminant, according to the power of the statement of its distinctness from the non-illuminate and the un sentient, according to sacred texts such as That is the light of lights, by the light thereof all this universe is illuminated. It may be objected that Brahma, though thus indivisible, existent, and intelligence, is no object of the certitude of the wise, being neither pleasure nor absence of pain to itself, inasmuch as there is in itself an eternal absence of pleasure and pain, according to the sacred text, The pleasant and the unpleasant touch not him existing bodiless. Nor is Brahma a means of future pleasure &c.; inasmuch as the attainment and avoidance of visible and invisible pleasure and pain by others, is established by means temporal and scriptural. Brahma, therefore, is neither a means

of pleasure &c.; nor is it identical with absence of pain, an entity being repugnant to a non-entity. Nor is it identical with happiness; there being no evidence of its being so. He therefore, proceeds.

* *Bliss.* Bliss is identical with happiness. Nor is there absence of evidence that Brahma is bliss; there being the evidence of the sacred texts Brahma is bliss—this he knew, That which appears in the form of bliss, eternal,—who could move, who could breathe, if this heaven, the bliss, were not? Nor does the objection find place that bliss and Brahma have the relation of attribute and subject, since this would violate the spirit of the text. Nor is it to be urged that others also [the Naiyāyikas &c.] hold that Brahma, God, is possessed of pleasure, therefore bliss means one in whom there is bliss. This explanation of the text, made by our opponents, is simply ridiculous. Nor can it be maintained that the term bliss, in connection with Brahma, designates non-existence therein of pain, since there would be a contradiction to the positive enunciation of bliss in juxta-position with Brahma, in the text Bliss, Brahma, this he knew. Nor is there a contradiction of the text that he is untouched by the pleasant, for the text means only a negation of sensuous pleasure. Though the word spirit be here the subsequent term, yet in conformity with the text, and by elucidation of the fact, it is the word Brahma which is to be supplied and to be understood. In this case, by the words I take refuge with the indivisible, intelligence, existent, and bliss, Brahma, soul, the meaning of the sentence, the unity of That and Thou, would have been fully described by the cessation of the intervention of non-Brahmahood, and by means of the juxta-position of the terms Brahma and soul; and in no other case. And the subsequent mutual relation of these terms, which are in the first place each connected with the word Brahma, is established: just as in the sentence, He buys soma for a ruddy, tawny-eyed heifer one year old, there is a mutual connection [or interdependence] between the words tawny &c., which again are connected with the term which expresses purchase. Nor can it be objected, that if there be but one meaning in the words truth &c., they must be synonyms, and non-simultaneous [that is they cannot all be employed at once]; for there is a difference in the occasion of the application, identity in the exclusion, and

सदिति । सत् अनृतशून्यव्यावृत्तं बाधाभावापलक्षितस्वरूपं सत्तात्मकमिति यावत् ब्रह्मणोऽनृतत्वे निरधिष्ठानारोपप्रसङ्गात् । शून्यस्य च सत्तात्मिकत्वे सर्वशून्यवादानुपपत्तेरसात्त्विकत्वे तु तदसिद्धेः स्वप्रकाशत्वे च ब्रह्मण्येव नामान्तरत्वापत्तेर्न ब्रह्मानन्तं शून्यं वेत्यर्थः । अखण्डं सदपि तत्तमेवज्जडं किं न स्यादित्यत आह ॥

अखण्डसच्चिदानन्दमिति । आनन्दादयः प्रधानस्येति न्यायेन सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्याः परस्परैकवाक्यतामभिप्रेत्याखण्डेत्यादिभिरानन्दपदस्य समासः । अखण्डशब्दोऽनन्तपर्यायः स-चाविद्याध्यस्तदेशकालवस्तुभ्यः परमात्मनः परिच्छेदे व्यावर्तयत्येव नञ्पदयोगात् । तदुक्तं तत्रानन्तोऽतद्वस्तुव्यावृत्त्येव विशेषणमिति इतराणितु पदानि स्वार्थापरित्यागेनैव स्वविरोध्यर्थव्यावृत्तं ब्रह्मलक्षयन्ति स्वार्थापे-याप्रणात्या च परिशिष्टौ विशेषणमिति परिशिष्टौ सत्यज्ञानशब्दावित्यर्थः । अखण्डमपि तदन्तं शून्यं वास्यादित्यत आह ॥

therefore the said objection does not apply. In like manner another aphorism also, useful in the consideration of the sentence [That art thou], may be understood, but for fear of prolixity is not here recorded. Therefore, after describing positively Brahma as distinct from non-soul which is limited, unreal, unsentient, and pain, and from the attributes of non-soul, commencing the text Nor this nor that, not gross &c., and resting on the text From which words turn back not reaching it, with the mind,—the author negatively sets forth that Brahma, the limit of all negation [that of which all may be denied] is truth of truth.

चिदिति । चित् ज्ञानं ज्ञप्तिरिति पर्यायः । श्रुतौ ज्ञानं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यात् गुणत्वे तस्य तदनुपपत्तेः । न च शुक्लोचटइतिवत् तत्स्यादिति वाच्यं निर्धर्मकत्वप्रतिपादकाऽस्युलादिश्रुतिविरोधात् किञ्च ज्ञानस्य नित्यत्वेऽन्युष्णावत् सवितृप्रकाशवच्च ब्रह्मस्वभावानतिरेकात् अनागमापायिधर्मस्य धर्मिणः परमार्थतोभिन्नत्वे प्रमाणाभावात् । अनित्यत्वे ज्ञानानवस्थाप्रसङ्गात् कार्यस्य सतो ज्ञानस्यापि कार्यान्तरवत् स्वेपादानगोचरापरोक्षज्ञानजन्यत्वात् ज्ञानोपादानब्रह्मगोचरस्यापि ज्ञानस्य कार्यत्वे तस्यापि पूर्वसमानयोगक्षेमतया कथं नानवस्था अजन्यत्वे प्रथमे कः प्रद्वेषः तथासिद्धा ब्रह्मणो ज्ञानस्वभावता एतेन जीवात्मनोऽपि ज्ञानस्वभावता व्याख्याता वेदितव्या स्वप्रकाशचेतत् ब्रह्मेष्टव्यं अप्रकाशजहविलक्षणत्वनिर्देशसामर्थ्यात् तदेव ज्योतिषां ज्योतिः तस्य भासा सूर्यमिदं विभातीत्यादिश्रुतेः नन्वेवमखण्डसच्चिद्रूपमपि ब्रह्म न प्रेक्षावत्प्रमाणोचरः सुखदुःखाभावतत्साधनानामन्यतमत्वाभावात् न तावत्स्वसुखदुःखाभावसाधनं ब्रह्म स्वस्मिन् सुखदुःखयोर्नित्यनिवृत्तत्वात् अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतेः । नाप्यनागतसुखादिसाधनं ब्रह्म अन्येषां दृष्टादृष्टसुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोर्लौकिकवेदिकसाधनेभ्य एव सिद्धेः । तस्माच्च सुखादिसाधनं ब्रह्म नापि दुःखाभावरूपं भावस्य स्वभावतो विरोधात् । नापि सुखात्मकं तथात्वे प्रमाणाभावादित्यत आह ॥

आनन्दमिति । आनन्दं सुखरूपं न च ब्रह्मण आनन्दत्वे प्रमाणाभावः आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दरूपममृतं यद्विभाति । कोक्षेवान्यात् कः प्राययात् यदेव आकाशआनन्दो न स्यादिति श्रुतेः प्रमाणत्वात् । न चानन्दब्रह्मणोऽर्थमधर्मताशङ्काऽप्यवकाशं लभते श्रुतिस्वारस्यप्रज्ञात् । न च ब्रह्मण ईश्वरस्य सुखित्वं परैरपीष्यते अत आनन्दो विद्यतेऽस्मिन्नित्यानन्दं ब्रह्मेति परेषां श्रुतिव्याख्यानमुपहासास्पदमेव । न च ब्रह्मण आनन्दशब्दो दुःखाभावपरः आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् इति भावरूपब्रह्मसामानाधिकरण्यात् निर्देशविरोधात् । न च प्रियास्यर्शित्वश्रुतिविरोधः तस्याः श्रुतेर्वैयक्तिकप्राप्तिनिषेधपरत्वादिति भावः । यद्यप्यात्मपदमेवेह शेषपदं तथापि श्रुत्युपरोधात् पदार्थशोधनतया च ब्रह्मपदमध्याहृत्य विशेष्यं बोद्धव्यं । एवं सत्यखण्डसच्चिदानन्दं ब्रह्मात्मानमाश्रय इति ब्रह्मात्मपदः सामानाधिकरण्यात् तत्त्वं पदार्थयोरेक्यं वाक्यार्थोऽब्रह्मत्वपारोक्ष्यनिवृत्त्या परिपूर्णतया निरूपितः स्यान्नान्यथा एतेषाञ्च पदानां ब्रह्मपदेन प्रत्येकं प्रथममन्वितानां पञ्चात् सामानाधिकरण्यात् परस्परमपि सम्बन्धसिद्धिः । अरुणया पिङ्गाद्या गवैकहायन्या सोमं क्रोशातीत्यत्र क्रयवाचिपदान्वितानामरुणादिपदानामिव परस्परान्वयः न चैकार्थत्वे सत्यादिपदानां पर्यायतापत्तिरयोग्यत्वञ्चेति वाच्यं प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्व्यावृत्त्यभेदाच्चोक्तदोषानवतरात् । एवमन्योऽपि वाक्यविचारोपयोगीन्यायऊहनीय एवं विधिमुखेन परिक्रिञ्चान्तजडदुःखरूपानात्मतद्दर्शविलक्षणं ब्रह्मेति निरूप्येदानीं नेति नेत्यस्युलेत्यादि वाक्यमारभ्य यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सत्त्वेत्यादिश्रुतिमाश्रित्यनिषेधमुखेन सकलनिषेधावधिभूतं सत्यस्य सत्यं ब्रह्मेति दर्शयति ॥

No object of voice or of internal sense; that is, about which neither the vocal nor the internal organ is conversant. So the Kāthaka text [in the Kathopani-shad], neither by voice nor by inner sense to be reached, nor by sight, to be known only in that it exist. Having thus stated affirmatively and negatively the definition of Brahma, the author enforces the essence defined, by a collateral definition.

A. E. G. and G. D.

अवाङ्मनसगोचरमिति । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे तयोर्गोचरो वाङ्मनसगोचरः न वाङ्मनसगोचरो वाङ्मनसगोचरः तदिति विग्रहः । नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । अस्तीत्येव उपलब्धव्य इति च काठकश्रुतेः । एवं विधिनिषेधाभ्यां ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमभिधाय सच्चित्तं स्वरूपं तदस्यलक्षणेन सम्भावयति ॥

Sanskrit ADHYATMA RAMAYAN with the Commentary of Ramkarma, to be had of the Publisher Harimohan Mookerjee New Sanskrit Press Calcutta, 12 Tukur Chand Mittr's Street.

A good discount will be allowed to a wholesale purchaser. Price Rupees Six only.

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES: MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.

CALCUTTA: MESSRS. BERIGNY & Co.

LONDON: MESSRS. TRÜBNER & Co.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यायपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३७ वेष्टनम्					
१ व्यवहारतत्त्वम्	सं	२४	०	गो	वन्द्यघटीयरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवी- नमशुद्धं च
२ दानोदयोतः	खं	७९	०	दे	महाराजाधिराजशक्तिसिंहात्मजमदनसिंहदे- वविरचितमदनरत्नप्रदीपग्रन्थस्थो नवी- नोऽशुद्धश्च
३ विवादचन्द्रः	सं	६६	१८५१	दे	महामहोपाध्यायमिसङ्कमिश्रविरचितो नवी- नोऽशुद्धश्च
४ आचारादर्शः	खं	१४	०	दे	महामहोपाध्यायश्रीदत्तकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
५ आह्निकचन्द्रिका	खं	६२	०	दे	गोपीनाथकृता नवीनाऽशुद्धा च
३८ वेष्टनम्					
१ दिव्यतत्त्वम्	सं	२९	०	गो	वन्द्यघटीयरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवी- नमशुद्धं च
२ विवादभङ्गार्णवः	खं	४४०	०	गो	अखिलविद्यापाराधारीश्रीसूत्रतर्कवागीशभ- ट्टाचार्यात्मजजगन्नाथतर्कपञ्चाननभट्टा- चार्यकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
३९ वेष्टनम्					
१ दायभागटीका	सं	१४३	०	गो	श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतानवीनाऽशुद्धा च
२ व्यवहारमयूखः	खं	१७	१७५०	दे	मीमांसकशङ्करभट्टात्मजनीलकण्ठभट्टकृतः प्राचीनः शुद्धतरश्च
३ प्रायश्चित्तमयूखः	खं	१५	१८५७	दे	मीमांसकशङ्करभट्टात्मजनीलकण्ठभट्टविर- चितः प्राचीनः शुद्धश्च
४० वेष्टनम्					
१ जलाशयारामोत्सर्गमयूखः	सं	२२	१८५१	दे	मीमांसकशङ्करभट्टात्मजनीलकण्ठभट्टकृतो नवीनः शुद्धश्च
२ संस्कारप्रकाशः	खं	११४	०	दे	महामहोपाध्यायश्रीमन्मिश्रमिश्रकृतो नवीनो- ऽशुद्धश्च
४१ वेष्टनम्					
१ याज्ञवल्क्यस्मृतिः	सं	४७	०	गो	याज्ञवल्क्यकृता नवीनाऽशुद्धा च
४२ वेष्टनम्					
१ आद्रुकल्पः	खं	२८०	०	दे	हेमाद्रिविरचितचतुर्वर्गचिन्तामणिग्रन्थस्थः प्राचीनोऽशुद्धश्च
२ अचिस्मृतिः	खं	२	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च

॥ धर्मशास्त्रद्वितीयः ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४३ वेष्टनम्					
१ व्रतार्कः	खं	१६६	०	दे	महामहोपाध्यायभट्टनीलकण्ठतात्मजशङ्करभट्टविरचितो नवीनो मुद्रितश्च
४४ वेष्टनम्					
१ अहल्याकामधेनुः	खं	५०	०	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
२ आदुर्विवेकः	खं	२५	०	दे	रुद्रधरतिह्वितः प्राचीनाऽशुद्धश्च
३ पाराशरस्मृति टीका	खं	१६७	०	दे	माधवाचार्यकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
४ आदुर्विवेकः	खं	३७	०	दे	रुद्रधरविरचितो जीर्णोऽशुद्धश्च
४५ वेष्टनम्					
१ दानवाक्यावली	सं	३३	१८८२	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
२ विवादचिन्तामणिः	सं	१०१	१८८८	दे	महामहोपाध्यायवाजस्यतिमिश्रकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
३ मिताक्षरा	सं	६२	०	दे	हरदत्तकृता गौतमीयधर्मशास्त्रविवृतिरूपा नवीनाऽशुद्धा च
४६ वेष्टनम्					
१ गयाप्रकरणम्	खं	४२	०	दे	पदवाक्यप्रमाणज्ञश्रीमद्वट्टरामेश्वरसूरिसूनुना- रायणभट्टविरचितं प्राचीनं शुद्धं च
२ दानचन्द्रिका	सं	८०	०	दे	कालोपनामकभट्टरामेश्वरात्मजमहादेवसूनु- दिवाकरभट्टविरचिता नवीनाऽशुद्धा च
३ मिताक्षरा	सं	१०७	१८४३	दे	भारद्वाजपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजविज्ञाने- श्वरभट्टारककृता प्रायश्चित्ताध्यायात्मिका प्राचीनाऽशुद्धा च
४ गजदानप्रकरणम्	सं	२	०	दे	नवीनमशुद्धं च
४७ वेष्टनम्					
१ तिथितत्त्वम्	सं	२११	०	गो	महामहोपाध्यायधन्यशटीयहरिदासभट्टाचा- र्यात्मजराघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं न- वीनं शुद्धं च
२ आचारचन्द्रिका	सं	६२	०	गो	महामहोपाध्यायश्रीमच्छ्रीकराचार्यात्मजश्री- नाथाचार्यचूडामणिकृता नवीनाऽशुद्धा च
३ शुद्धिप्रकाशः	सं	१७	१७५५	दे	काश्ययान्वयसम्भवाग्निहोत्रिश्रीमदायाजिभट्ट- सूनुभास्करभट्टविरचितः प्राचीनोऽशुद्धश्च
४८ वेष्टनम्					
१ विवादभङ्गार्णवः	खं	२००	०	गो	महामहोपाध्यायश्रीरुद्रतर्कवागीशभट्टाचा-

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपञ्चद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 70.

Benares, March 1st, 1872.

Vol. VI.

॥ चिन्तामणेः शब्दखण्डम् ॥

(१) आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः ।

॥ शब्दचिन्तामणिव्याख्या रुचिदत्तीया ॥

(१) आसत्तिश्चेति । अव्यवधानमन्वयविरोधिव्यवधानाभावात् ।

नन्वेवमनासन्नमासत्तिभ्रमेणान्वयबोधविषयो न स्यात् । भ्रमस्यैवासत्तितापत्तेः । अन्यथा ऽव्यवहितविशेषणज्ञानाभावे विशिष्टबोधस्याप्यभावात् । न च प्रथमं या पदेभ्यः पदार्थानां प्रत्येकं स्मृतिः सैव तथा, नन्वन्वयबोधाव्यवहितप्राक्कालीनसमूहालम्बनरूपा, तस्या ह्यासत्तिर्व सर्वत्र समूहालम्बनसृत्तिसंभवे क्वाप्यनासत्तिर्न स्यात् । प्रथमायास्त्वासत्तिर्व गिरिर्भुक्तमग्निमानित्यादौ सा नास्तीत्यनासन्नसत्त्विवेको भवतीति वाच्यम् । यत्र लिप्यादिनैकदेव पदजातमनुमितं ततः पदार्थानां समूहालम्बनमेकं स्मरणं तत्राध्याप्येः । यत्र मध्यपदं न श्रुतमन्वयप्रतियोगिपदं श्रुतं तत्रातिव्याप्येः । पदार्थस्मरणज्ञानस्यापि हेतुत्वे मानाभावेनासत्तिज्ञानं हेतुरिति सिद्धान्तस्तेश्च । न च तदुपस्थापकपदस्याव्यवहितोपस्थितिः सा स्यादिति वाच्यम् । व्यवहितोक्तपदाव्यवहितत्वभ्रमस्यैवासत्तितया ऽऽसत्तिभ्रमस्थलस्याभावात् । तस्या अपि स्वरूपसत्या हेतुत्वात् । न च प्रत्येकं प्राथमिकपदोपस्थितिस्तथेति वाच्यम् । पूर्वाक्तदोषात् । न च तदुपस्थापकपदस्याव्यवधानेनोच्चारणमासत्तिः, अत एव व्यवहितोच्चारितमप्यव्यवहितो-

च्चारितत्वेन ज्ञात्वा विपर्यस्यतीति वाच्यम् । एवं हि योजनादिना ऽपि श्लोकादन्वयबोधो न स्यात्, व्यवहितोच्चारितत्वनिरवयवे विशेषदर्शनेनासत्तिभ्रमस्याप्यभावात् । मौनि-श्लोकादावुच्चारणाभावेनासत्त्यभावापत्तेश्च । न च तदुपस्थापकपदस्य तदर्थस्य वा ऽव्यवहितोपस्थित्यनुकूलो व्यापारः सा, स च क्वचिदुच्चारणं क्वचित्लिप्यादिरिति वाच्यम् । एवमपि व्यवहितोच्चारिते योजनाया ऽन्वयबोधानापत्तेः । न च येन शब्देन यत्र योजना क्रियते तदुच्चारणमादायैव तत्रासत्तिर्व तस्यैवानुभावकत्वे व्यवहितोच्चारितस्यानासन्नत्वे ऽप्यदोष इति वाच्यम् । यत्र शब्देन न योजना, किं तु व्यवहितोच्चारितपदार्थयोः परस्परमन्वये तात्पर्यधी,स्तत्रापि तदन्वयबोधात् ।

अत्र वदन्ति । अव्यवहितार्थोपस्थित्यनुकूलो व्यापारः सा । स च एकपदानन्तरमपरपदे तात्पर्यमुच्चारणं वा, तेन शुकादिवाक्ये नाध्याप्तिः । न चैवमननुगमः । सामान्यतो ऽव्यवहितार्थोपस्थित्यनुकूलव्यापारत्वेन जनकत्वादिति । तच्चिन्त्यम् । एवमप्यासत्तिभ्रमस्थलाभावात्, तत्रापि समूहालम्बनमाव्यवहितार्थोपस्थितिसंभवे तदनुकूलव्यापारस्याप्यावश्यकतयासत्तिसत्त्वात् । न चैकपदानन्तरमपरपदे तात्पर्यमुच्चारणं वा गिरिर्भुक्तमग्निमानित्यादौ नास्तीति तद्व्यवहितोक्तपदाव्यवहितत्वभ्रमस्यैवासत्तिभ्रम इति वाच्यम् । प्रत्येकमननुगमेनोक्तदोषेणासत्तिनिर्वचने तत्रापि तदवश्यंभावात् । कुम्भकारपितृवदन्यथासिद्धत्वेनाहेतुत्वाच्च । अन्यथा ऽव्यवहितपदार्थोपस्थित्यनुकूलव्यापारत्वेनापि कारणता न स्यात् । न च तस्य न हेतुत्वं किं तु तज्ज्ञानस्येति वाच्यम् । तस्यप्यतिप्रसक्तत्वात् । तात्पर्यज्ञा-

(२) सा च स्मृतिर्नानुभवो ऽतो नान्योन्याश्रयः ।

नादिकृप्तसामग्रीसत्त्वे तेन विना ऽन्वयधीविलम्बाभावाच्चेति वक्ष्यते ।

यस्यव्यवहितत्वेन पदतात्पर्यमासत्तिरिति । तदपि चिन्त्यम् । तद्व्युत्पत्तौ पस्थित्यव्यवहितोत्तरकालीनापरपदोपस्थितौ तात्पर्यं, तच्च न, एकपदोपस्थाप्यकृतीष्टसाधनतादेरासत्त्वभावेनानन्वयापत्तेः । तद्व्यतिरेकनिश्चयेन तद्व्यवस्थाप्यभावात् । अव्यवहितत्वेन पदार्थतात्पर्यस्याप्येवमासत्तितापत्तेः । न चेष्टापत्तिरननुगमात् । किं च शुकादिवाक्ये ऽव्याप्तिः । तत्र तादृशतात्पर्याभावात् । न चेश्वरतात्पर्यं तथा । तथा सति आसत्तिभ्रमस्थले तदादायासत्तिस्त्वे तद्व्यवस्थाप्यभावात् ।

यद्यं तु ब्रूमः । अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरन्वयबोधाङ्गम् । सा च स्वरूपसती, न तु ज्ञाता । मानाभावात् । अनुमितौ साध्यप्रत्ययवत् । तद्व्यवस्थाप्येण शाब्दभ्रमो ऽसिद्ध एव । तात्पर्यभ्रमेण योग्यताभ्रमेण वा तदुपपत्तेः । न चैवं विशेषणज्ञानत्वेनैव तस्या हेतुत्वे शब्दासाधारणसहकारित्वं न स्यादिति वाच्यम् । पदजन्यपदार्थस्मरणत्वेन शाब्दबोधत्वावच्छिन्ने हेतुत्वात् । अत एव विशेष्यधीरपि शाब्दधीहेतुः । न चैवं गिरिभुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादौ अन्वयबोधापत्तिः । गिरिपदस्याग्निमत्पदार्थसंसर्गज्ञानपरत्वज्ञाने दृष्टापत्तेः । तदज्ञाने तदभावादेव तदभावोपपत्तेः । तद्वेतुत्वस्यावश्यकत्वेन व्यवस्थापितत्वात् तस्मादव्यवधानज्ञानं तात्पर्यज्ञाने उपयुज्यते न तु साक्षादत एव यत्र प्रकारान्तरेण तात्पर्यज्ञानं तत्र व्यवहितान्वयश्लोकादन्वयबोध आनुभविकः । अत एव घटं पटं चानयेत्यादौ घटानयनादन्वयबोध आवृत्तिं विनापि अन्यकृतो ऽनुमतः । अन्यथा ऽन्वयविरोधिपटादिपदेन व्यवधानेनासत्त्वभावे तदनुपपत्तेः । न च शुकाद्रुच्छरितेपि तात्पर्यावहेष्यव्यवधानादन्वयबोधदर्शनाच्चैवमिति वाच्यम् । तत्रापीश्वरतात्पर्यसत्त्वे तद्व्यवस्थाप्ये हेतुत्वात् । अन्यथा व्यभिचारेण तस्याहेतुत्वापत्तेः । अत एव पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरिति नव्यैशक्तं, न त्वव्यवधानभागोपि तत्र प्रवेशितः । अत एव तात्पर्यशाहकत्वेन योजनाप्यर्थवती । तथा च तात्पर्यज्ञानं हेतुः, क्व चिदव्यवहितोच्चारणेन, क्व चिद्व्योजनया, क्व चित्प्रकारान्तरेणेति । अन्यथा गिरिपदाव्यवहितोत्तरकाले स्वयं स्मृतेनान्योक्तेन वाग्निमत्पदेन कृतो नान्वयधीः । तात्पर्यावहादिति यदि तदा प्रकृतेपि तुल्यमिति । (२) सा चेति । न चैवमात्माश्रयो नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । उक्तरूपासत्तौ सत्त्वां तज्ज्ञानं तज्ज्ञाने चाऽनुभवगर्भाक्तरूपासत्तिरिति भावादित्याहुः । एतच्चासत्तिज्ञानहेतुतापत्तेः । तटस्थ आक्षिपति ।

(३) अथ नानाविशेषणकर्मकरणाधिरणक्रियादिक्रमिकपदज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां न योगपदं संभवति । आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति कथं तावत्पदार्थान्वयबोधो, विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत् । (४) औचप्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारमेलकादेकदेश तावत्पदस्मृतिः, तत एकदेश तावत्पदार्थस्मृते सत्त्वां वाक्यार्थानुभवः । न चान्यविषयसंस्कारेण नान्यस्मरणमिति वाच्यम् । वाक्यार्थानुभवानुपपत्त्या फलकल्पनेन संस्काराणां (५) परस्परसहकारेण तत्रैकस्मरणकल्पनात् । प्रत्येकवर्णसंस्काराणामिवानन्यगतिकतया (६) पदस्मरणे । (७) अथ

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।

तेनतेनान्वितः स्वार्थः पदेरेवावगम्यते ॥

न चैवमन्वयान्तराभिधानं न स्याद्विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्यम् । एवमपि प्रथममनन्वये हेत्वनुपन्यासात् । (८) उत्तरस्य हीदं सामग्रीवैकल्यं न पूर्वस्येति

(३) अथेति । विशेषणेत्युपलक्षणं, शाब्दबोधे विशेष्यधीरपि हेतुरिति द्रष्टव्यम् । (४) औचप्रत्येकेति । यद्यपि सकलपदस्मरणं विनापि प्राक्तनसंस्कारमेलकात्तावत्पदार्थस्मरणमेकं संभवति, तथापि शब्दोपस्थापितानामेव शाब्दान्वयबोधविषयत्वमित्यभिप्रायेण तथोक्तम् । ननु प्रत्येकमपि पदानां नानुभवो, वर्णसमुदायरूपाणामेकदा ऽभावेन औचसच्चिकर्षात् । न च पूर्वपूर्ववर्णापनयसहितान्तिमवर्णसच्चिकर्षात् इति वाच्यम् । पूर्वं तद्वृत्तत्वेन भानाभावेनोपनयसामग्र्यसिद्धेः । अत एवानुपदं वक्ष्यति । प्रत्येकवर्णसंस्काराणामिवेत्यादि । औचार्हः । पदपदेन वर्णसमुदाय उक्तस्तदनुभवश्च प्रत्येकं विवक्षितः, तथा च औचप्रत्येकवर्णसमुदायानुभवाहितसंस्कारादिति पर्यवसितार्थः । प्रत्येकं च वर्णानामनुभवोस्त्येव । एकवर्णात्मकपदाभिप्रायेणेदमुक्तमित्यन्ये । (५) परस्परसहकारेणेति । यद्यपि घटपटावितिसमूहालम्बनवत् स्वस्वविषयांश्च एव संस्काराणां जनकत्वमिति न भिन्नविषयत्वशङ्का, तथापि स्मरणमेकमेव तावन्नन्यमित्यभिप्रायेण तथोक्तमिति ध्येयम् । (६) पदस्मरण इति । अनेकवर्णकैकपदस्मरणमित्यर्थः । अत्रान्तरवाक्यार्थबोधो न भवत्येव, किं तूक्तप्रकारेण महावाक्यार्थबोध एवेति सिद्धान्त्याशयं बुद्धादेशयति । (७) अथेति । यद्वा महावाक्यार्थबोधे न समूहालम्बनस्मरणापेक्षा, किं त्ववान्तरवाक्यार्थज्ञानस्येवेति शङ्कते । अथेति । (८) उत्तरस्येति । नहि कार्यवति

चेत् । (६) अस्तुतावदेवं, तथापि चरमं तावत्पदार्थ-
घटितवाक्यार्थानुभवे (१०) उक्तैव गतिरनन्यगतिकत्वात् ।

अत्र वदन्ति । (११) सन्निधिर्न पदजन्येवान्वय-
बोधहेतुः, द्वारमित्यादावध्याहृतेनापि पिधानादिना ऽन्व-
यबोधदर्शनात् । न च पिधेहीति शब्द एवाध्याह्रियते,

भिया सामग्री विलम्बतइति भावः । (९) अस्तु तावदेवमि-
ति । ननु चरममपि कथं सकलपदार्थस्मरणमेकं महावाक्या-
र्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्पनीयं, खण्डवाक्यार्थज्ञानानन्तरं त-
त्सहकृतचरमपदार्थापस्थितेरेव महावाक्यार्थबोधसंभवादिति
चेत् । मैवम् । तदा चरमपदार्थापस्थितश्चरमपदोपस्थिति-
जन्या न वा, आद्ये तथैव खण्डवाक्यार्थज्ञानस्य नाशितत्वा-
त्कथं तस्य हेतुत्वम् । अन्ये कथं तस्याहेतुत्वम् । पदजन्यपदा-
र्थापस्थितेरेवान्वयबोधाङ्गत्वात् । अत एव शब्दाध्याहारः, प-
दज्ञानपदार्थस्मरणयोर्ध्यापारिष्यापारभाषापन्नयोरभावे शब्द-
ज्ञानानुदयाच्च । अत एव खण्डवाक्यार्थबोधस्य नष्टत्वे ऽपि
तन्मूलकखण्डवाक्यार्थस्मृत्यैवोपपत्तेरिति परास्तम् । तस्याः
पदज्ञानध्यापारत्वाभावाद्वापारं विना करणस्य क्रियानुत्पाद-
कत्वात् । न च लक्षणीयवच्चरमपदेनैव तदन्वितस्वार्थानुभ-
वस्तस्य गङ्गादिपदोपस्थापितत्वेन साकाङ्क्षत्वात् । खण्डवा-
क्यार्थस्य च तदा पदानुपस्थापितत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् ।
अत एव वक्ष्यति । “क्रियापदाद्युपस्थापितं परस्परमाकाङ्क्ष-
ति, न तूपस्थितमात्रमिति” । अन्यथा किमपरादुर्मर्यादाध्या-
हारेण । यदि च पूर्वखण्डवाक्यार्थः पदोपस्थापित इत्येव
तत्साकाङ्क्षस्तदापिधानादेरपि कदाचित्पूर्वपदोपस्थापना-
त्तथात्वमविहङ्गम् । ननु यत्र पिधेहीत्यादिशब्दमूलकं परम्प-
र्या पिधानादिस्मरणं तत्र पदाध्याहारो मास्त्विति चेत् ।
न । अपसिद्धान्तात् । अन्यथा यत्र कुतश्चिद्वेतोर्न खण्डवा-
क्यार्थधीस्तत्रापि सकलपदगोचरं समूहालम्बनं न स्वीक्रियेत
तदा प्रकारान्तरोपस्थापितमपि किं चित्पदार्थमादाय पदा-
न्तरेणान्वयबोधसंभवान्नलक्षणाच्छेदापत्तेश्च । नन्वेवं विशिष्ट-
बैशिष्ट्येन क्वाप्यन्वयबोधो न स्यादिति चेत् । न । विशेष्ये
विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरं प्रतीयते इत्येव तदुपपत्तेरिति
दिक् । के चित्तु यत्र कुतश्चिद्वेतोर्नखान्तरवाक्यार्थबोधो न
जातस्तत्र समूहालम्बनस्मरणोपेत्येवमनियम इत्याहुः । न
च विरम्य ध्यापाराभाषो दोषः । पदोपस्थित्यन्तरस्याजनि-
तान्वयबोधत्वात् । अत एव जनितान्वयबोधादपि वाक्या-
त्पुष्टान्तरं वाक्यार्थधीः । (१०) उक्तैवेति । समूहालम्बन-
स्मृतिरित्यर्थः । (११) सन्निधिरिति । तथा च सकलपदगो-

ऽनुपयोगात् । अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वेनोपयोगित्वादा-
वश्यकत्वाच्च । (१२) अर्थापनेरुपपादकविषयत्वात् । न
च शब्दमात्रमुपपादकमपि तु तदर्थः, अवश्यकल्प्यार्थ-
साहचर्येण देववशसंपन्नशब्दस्मृतेरन्यथासिद्धेः । (१३)
अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्या (१४) न्वयबोधकत्वमिति
(१५) नियमशक्तिकल्पनापत्तेः । स्वार्थान्वयपरत्वाच्छ-
ब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधकमिति तदन्वय-
बोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत्, न । लक्षणायां व्य-
भिचारात् (१६) तवाप्याक्षिप्तेन कर्षा ऽन्वयबोधाच्च । अथ
द्वारपदसहभावमात्रं (१७) पिधेहिशब्दस्य कल्प्यते । ला-
घवात् । न च पिधानाभिधायकानेकशब्दोपस्थितौ विनि-
गमकविरहः, संस्कारतारतम्यात् पदविशेषस्मृतेरिति चेत्,
न । (१८) आकाङ्क्षादिमत्प्रतियोग्यन्वितस्वार्थपरत्वस्य
कूपत्वा (१९) लाघवेनार्थाध्याहारात् । न च श्रुतपदानि
(२०) लब्धप्रयोजनानीति कथमध्याहृते तेषां तात्पर्यमि-
ति वाच्यम् । (२१) श्रुतार्थान्वयानुपपत्त्या ऽध्याहृते ता-
त्पर्यात् । कथं तर्ह्योदनं पचतीत्यत्र समभिव्याहृतमात्रा-
न्वयः, कलायादेरपि स्मृतत्वादिति चेत्, न । तात्पर्य-

चरं स्मरणमनावश्यकमिति भावः । (१२) अर्थापत्तेरिति ।
अत्र चकारो ऽनुषञ्जनीयः । (१३) अन्यथेति । तथा च प-
दजन्यपदार्थस्मृतिस्त्वेन न हेतुत्वं गौरवादिति भावः । (१४)
अन्वयबोधकत्वमिति । पदस्येति शेषः । अन्वयबोधविषयत्व-
मित्यर्थ इत्यन्ये । (१५) नियमेति । पदोपस्थापितान्वयबोधे
एका शाक्तिः, पदोपस्थितानामेव पदार्थानामन्वयबोध इत्य-
परा नियमशक्तिरिति कल्पनागौरवमित्यर्थ इत्याहुः । यदि
लाक्षिकमप्यनुभावकं तदा दोषमाह । (१६) तवापीति ।
(१७) पिधेहिशब्दस्येति । सत एवेति शेषः । एवं सति सत एव
शब्दस्य सहभावमात्रं कल्प्यते लाघवादावश्यकत्वाच्चेत्यध्या-
हृतार्थान्वयानुभावकत्वान्यथानुपपत्त्या मूलयुक्त्या शब्दकल्प-
नं पराभिप्रेतमिति तदेव दूषयति । (१८) आकाङ्क्षादिमदि-
ति । न तु पदोपस्थापिततादृशप्रतियोग्यन्वितस्वार्थधीपरत्वं
शब्दस्य, गौरवादिति भावः । (१९) लाघवेनेत्यस्य कूपत्वा-
दित्यन्वान्वयः । (२०) लब्धेति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयबो-
धेनेत्यर्थः । तथा चानुपपत्त्यभावाच्चार्थकल्पनमिति भावः ।
यद्यपि शब्दकल्पनपक्षे ऽप्येतत्ताप्येकदेशशङ्केयम् । (२१)
श्रुतेति । तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्त्येति भावः ।

नियमादित्यवेहि । यत्परः शब्दः स हि शब्दार्थः, अन्यथा तत्रापि देववशस्युक्तकलायादिपदोपस्थापितेनान्वयबोधः स्यात् । अथैवं देवदत्त ओदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्याहारभावेन कर्तुरनभिधानात्तृतीया स्यादिति चेत्, न । अध्याहृतपक्षतिपदेनापि कर्तुरनभिधानात् । (२२) कर्तृसंख्याभिहितेति चेत्, न । (२३) देवदत्तस्य पाक इत्यत्रापि तृतीयापत्तेः । (२४) तात्पर्यतस्तत्र व्यवस्येति चेत् । (२५) तुल्यम् । ननु द्वारं पिधेहीत्यादौ पिधानशब्दानुभवे पिधानोपस्थापकपदत्वेन जनकत्वमिति चेत्, न । अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन जनकत्वात्, (२६) न तु तदुपस्थापकयावत्पदत्वेन, गौरवात् । एवं पिधानान्वयबोधे ऽपि । अन्यथा गौणलाक्षणिकयोरन्वयबोधो न स्यात्, तयोरननुभावकत्वादिति । उच्यते । क्रियापदोपस्थापिता क्रिया कारकपदोपस्थापितं च कारकं परस्परमाकाङ्क्षति, न तूपस्थितिमात्रम्, (२७) अन्यथा द्वारं कर्मता पिधेहि द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि क्रियाकर्मोपस्थापकत्वात्तदन्वयबोधप्रसङ्गः, क्रियायाः कर्मणश्चो-

(२२) कर्तृसंख्येति । तथा च कर्तृसंख्यानभिधानमेव तृतीयापदकमित्यर्थः । (२३) देवदत्तस्येति । तिङ्कृत्यङ्गितुसमासैरनभिहितकर्तृसंख्याकत्वादिति भावः । नन्वत्र कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन प्राप्ता षष्ठेवापवादिका, अन्यथा तृतीयाया अप्रसक्तौ तत्सूत्रप्रणयनानुपपत्तेरिति चेत्, न । कर्तृसंख्यानभिधाने तृतीयैवेति व्याप्तौ तथापि व्यभिचारात् । यदि त्वपवादकाभावे सतीति विशेषणं तदा ऽसिद्धिः । देवदत्त ओदनमित्यत्र शुद्धप्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षायास्तृतीयापवादकत्वाद्वेवदत्तस्य पाक इति वक्तव्ये देवदत्तस्येत्येव यत्र वदति तत्र तृतीया स्यात् । ज्ञानोपाभावेन षष्ठीप्राप्तेरभावादिति भाव इत्येके । (२४) तात्पर्यत इति । कर्तृसंख्यानभिधाने सत्यपि संबन्धविवक्षायां षष्ठी, हेतुत्वविवक्षायां तृतीयेत्यर्थः । (२५) तुल्यमिति । पक्षत्यर्थाध्याहारेपि कर्तृसंख्यानभिधानेपि शुद्धप्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षायां प्राधान्यविवक्षायां च न तृतीया, किं तु प्रथमैवेत्यर्थः । (२६) न स्थिति । न तु यावदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेनेत्यर्थः । अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकं द्वारादिपदमर्थाध्याहारे ऽप्यस्तीति भावः । (२७) अन्यथा द्वारमिति । ननु तादृशपदस्य स्वरूपयोग्यत्वाच्च तथा । प्रकृते तु श्रूयमाणपदस्य स्वरूपयोग्यत्वादध्याहृतार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमविबुद्धमिति चेत्, न । एवमपि द्वारं कर्मता

पस्थितेस्तुल्यत्वात् । एवंविधपदोपस्थापिते परस्परमाकाङ्क्षा नास्तीति चेत्, तर्ह्योकाङ्क्षायां पदविशेषोपस्थापितत्वं तन्त्रं न तूपस्थितिमात्रम् । अर्थविशेषे ऽसाधुत्वान्नाचान्वयबोध इति चेत्, न । पिधेहीतिपदं विना द्वारमित्यस्याप्यसाधुत्वात् तदर्थयोगे साधुत्वस्य तुल्यत्वात् साधुत्वज्ञानस्यान्वयबोधे ऽप्रयोजकत्वाच्च । गौरवादपभ्रंशादप्यन्वयबोधाच्च । न चासंसर्गायहो, बाधकाभावात् । तस्मात्क्रियापदस्य कारकपदेन कारकपदस्य क्रियापदेन सहान्वयबोधकत्वं न त्वेकं विना ऽपरस्य । अपि च सकर्मकक्रियापदप्रयोगं विना द्वितीयानुपपत्तिः, नहि क्रियापदार्थयोगे द्वितीया, घट आनयनं कृतिरित्यत्रापि द्वितीयापत्तेः । तथा पुष्पेभ्य इत्यत्र सृह्यतिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तिः । यदि सृह्यतिपदार्थयोगे चतुर्थी, तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात्, सृह्यतीच्छतिपदयोरेकार्थत्वात् । अथ साधुत्वार्थं द्वारं पुष्पेभ्य इत्यत्र पिधेहिसृह्यतिपदाध्याहारो ऽनुमन्यते, न त्वन्वयबोधार्थं, तस्यान्वयप्रतियोगिविज्ञानादेवोपपत्तेरिति चेत् । तर्हि पिधेहीत्यत्र पिधेहिशब्दस्य द्वारान्वितस्वार्थबोधकत्वापत्तिः । तस्य स्वरूपयोग्यत्वादन्वयाध्याहृतद्वारान्वितमपि स्वाह्वे न बोधयेत् । अत एव तथैवोदाहृतम् । अथ पदविशेषोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं पदानामिति न तथेति चेत्, हन्तैवं कुतो ऽर्थाध्याहारः । नन्वन्वयविरोधिपदाजन्यपदार्थापस्थितिः प्रयोजिका, सा च तत्राप्यस्तीति चेत् । मैवम् । अन्वयविरोधित्वं यावदन्वयविरोधित्वं तत्तदन्वयविरोधित्वं वा । नाद्यः । घटः कर्मत्वमित्यादावतिप्रसङ्गात् । नहि तेषामभेदान्वयविरोधित्वमपि । नान्यः । एवं हि तत्तत्पदजन्यपदार्थापस्थितित्वेन हेतुतास्तु लाघवात् । अननुगमस्य तुल्यत्वात् । विशेषं प्रत्येव विशेषस्य हेतुत्वमित्यस्यापि तुल्यत्वात् । किं च वृत्त्युपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं पदानामिति शब्दाध्याहार एव । अन्यथा संस्कारोपस्थिततीरादिकमादाय घोषादिपदैरेवान्वयबोधसंभवे लक्षणोच्छेदापत्तेः । अपि च वृत्त्यनुपस्थापितस्यापि यदि शब्दबोधविषयत्वं तदा ऽऽकाशादिपदानां शक्तिर्न कल्प्येत । समवायसंबन्धेन स्वार्थापस्थितिसंभवे पदान्तरैरेव तदन्वयबोधसंभवात् । प्रकारान्तरेण सकलपदार्थापस्थितौ च तत्तत्पदस्य शक्त्यनुबुद्धौ शक्यबुद्धे वा शब्दधीप्रसङ्गः । न च वृत्तिधीरपि हेतुलाघवेन पदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वे ऽतिरिक्तकारणाकल्पनात् । ननु तथा-

क्रियापदयोगं विना न कारकविभक्तिः कारकपदयोगं
विना न तदन्वययोगं क्रियापदमिति केवलकारकपदे
क्रियापदाध्याहारः केवलक्रियायां च कारकपदाध्याहारः
(२८) साधुत्वार्थमावश्यक इति तज्जन्यैवोपस्थितिरन्व-

पि श्रूयमाणपदं नास्तीत्याभिप्रायिकमुच्येयम् । तथा च मी-
मांसकेन पिधेहीति निगदिते श्रोतुर्नैयायिकादेराभिप्रायिकप-
दाभावनिश्चये बाधेन पदाध्याहाराभावेऽन्वयबोधानुपप-
त्तिः । न च शुक्रोदीरिते पिधेहीति वाक्ये उर्थाध्याहारेऽपि
न संगतिरिति वाच्यम् । आप्रोक्तत्वनिश्चयं विना उर्था-
ध्याहारलक्षणयोरकल्पत्वेनेष्टापत्तिरिति चेत्, मैवम् । उक्त्यु-
क्त्या पदस्यैवान्वयबोधोपयोग्युपस्थितिहेतुत्वेऽन्वयबोधानुकू-
लोपस्थापकत्वेन सामान्यतो वक्तुरभिप्रायस्य पदविषयत्वादित्यु-
क्त्याहुः । नन्वेवं पदं विनाऽप्युर्थापस्थितिरन्वयबोधाङ्गमिति
निश्चिन्वन्तो मीमांसकस्य पदाध्याहाराभावे पिधेहीतिपदाद-
न्वयबोधो न स्यादिति चेत् । न । इदं पिधेहीतिपदमित-
रान्वितबोधानुकूलसमभिध्याहारवदित्याकारिकाया अनुमिते-
रेव पदगोचरत्वात् । पदादन्यस्योक्त्युक्त्याऽतथाभावात् ।
पदत्वेन ज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् । तदर्थज्ञापकत्वेनैव पदज्ञान-
स्य वर्णलोपाद्वनुरोधेनार्थोपस्थापकत्वात्तदर्थमेव चान्यत्र पद-
ज्ञानानुसरणात् । न चोक्तप्रकारेण पदज्ञानेपि न शक्तिधोरिति
वाच्यम् । शक्तेरपि ह्यन्वयधीप्रयोजकसंबन्धत्वेन ज्ञानं तन्त्रं,
न स्वीश्वरेच्छात्वेनेति वक्ष्यते । वस्तुतः शक्तिर्यत्र ज्ञाता त-
त्पदमेव पदार्थस्मरणव्यापारकमनुभावकं, न तु शक्तिधोरपि
तदानीं पदार्थोपस्थापिकेत्यपि वक्ष्यतइत्येव रमणीयमिति
वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । इदं पदं तादृशपदसमभिध्याहारव-
दित्यनुमितावपि तदर्थज्ञापकत्वस्याभावात् । तस्मादध्याहृ-
तार्थान्वयतात्पर्यज्ञाने सति स्मृतपदात्पदार्थस्मरणे सत्यन्वय-
बोधः, उक्त्युक्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेवाङ्गत्वात् । तद-
भावे तदसिद्धे,स्तदिदमुक्तं “संस्कारतारतम्यात् पदविशेष-
स्मृते”रिति । नहि पदं विना पदार्थोपस्थितिरङ्गमिति नि-
श्चयस्य पदस्मृतावपि तत्प्रतिबन्धकत्वम् । अत एव मीमां-
सकोक्तेऽप्याभिप्रायिकपदाभावनिश्चये स्मृतपदादेवान्वयबोध
इति युक्तमुत्पश्यामः । (२८) साधुत्वार्थमावश्यक इति ।
यद्यप्येवं साधुत्वार्थं पदाध्याहारेऽपि न पदजन्यपदार्थोप-
स्थितित्वेन हेतुत्वं, साधुत्वज्ञानस्याहेतुत्वमित्युक्तत्वात् ।
तदर्थमपि न तच्चियमः । अपभ्रंशात्मकपदघटितवाक्ये पद-
कल्पनाभावप्रसङ्गः, अध्याहृतपदे शक्त्यवहेऽप्यन्वयबोधप्रसङ्गः,
यत्र गेहादिपदं विना घटोस्तीत्यभिधत्ते तत्र गेहइति पदं

यबोधोपयिकी । (२९) तस्मात्क्रियाकारकपदोपस्थापित-
योरेव क्रियाकारकयोः परस्परमन्वय इति शब्दाध्याहार
एव । (३०) कर्त्राक्षेपे तु वक्ष्यामः । (३१) तात्पर्या-
धीनं शब्दप्रामाण्यं तच्च तत्परत्वं न तत्साध्यकत्वं, (३२)
पदार्थतत्संसर्गयोः शब्दासाध्यत्वात् । अथ तद्गोचरः (३३)
प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं, तच्च (३४) भाव्यार्थ-
स्य साक्षाद्, भूतार्थस्य तु प्रशंसानिन्दावाक्यस्य प्रशस्तनि-
न्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारा, (३५) लाक्षणिकस्य लक्षणीय-
विषयप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वं तत्परत्वमिति चेत्, न । (३६)
तत्परत्वे तज्ज्ञानं जनयित्वा तच्च प्रवर्तकत्वं तत्प्रवर्त-
कत्वे च तत्परत्वमिति परस्परश्रयात् । लाक्षणिकस्या-
ननुभावकत्वेपि लक्षणीयपरत्वात् काव्यादेः (३७) स्वरू-
पाख्यानमात्रपरत्वेनापि पर्यवसानाच्च । ननु (३८)
तद्वृत्तिजनकत्वं तत्परत्वं प्रशंसानिन्दावाक्यमपि प्रशस्त-
निन्दितस्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परमेव । तच्च ज्ञानं प्रशस्ते
सर्वेः प्रवर्तते निन्दिताच्च निवर्ततइति स्वविषये प्रवृत्तिनि-
वृत्ती जनयतीति तत्परः (३९) मुच्यतइति चेत्, न । गो-
णालाक्षणिकयोरनुनभावकत्वात् तद्वृत्तिजनने तत्परत्वमि-
त्यन्योन्याश्रयाच्च । तज्जननयोग्यत्वमिति चेत् । तर्ह्ये-

विनापि साधुत्वात्तत्र तात्पर्ययद्दोषे तदर्थकपदकल्पनानाप-
त्तिश्च तथापि पूर्वोक्ते तात्पर्यम् । अत एव तदेवोपसंहरति ।
(२९) तस्मादिति । यद्यप्येवमपभ्रंशाच्चान्वयबोधः स्यात्तथापि
वृत्तिमत्त्वेन ज्ञातशब्दविशेषोपस्थापितयोरेवान्वय इत्यत्र ता-
त्पर्यम् । तत्राप्याक्षिप्तत्वेनेत्यत्राह । (३०) कर्त्राक्षेपे त्विति ।
प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव तस्याक्षेपलभ्यत्वमित्यथे स्फुटमि-
त्यर्थः । वेदे पौरुषेयत्वसाधनाय परपत्तिनिराकरणाय च ता-
त्पर्यं साधयति । (३१) तात्पर्येति । यथार्थतात्पर्याधीनमि-
त्यर्थः । एतच्च संप्रदायमते । मणिकृन्मते यथार्थयोग्यताज्ञाना-
धीनं तत्, लाघवादिति ध्येयम् । (३२) पदार्थेति । तथा च
तत्परत्वं शब्दस्य न स्यादिति भावः । (३३) प्रवृत्तीति ।
अन्यतरत्वघटितमिदं बोध्यम् । (३४) भाव्यार्थस्य, साध्यार्थस्य,
विधेरिति यावत् । (३५) लाक्षणिकस्येति । ‘लक्षणीयानु-
भवद्वारा’ इति शेषः । फलोपधानाभिप्रायेण दूषयति । (३६)
तत्परत्वे इति । (३७) स्वरूपेति । मात्रपदेन प्रवृत्त्यादिनि-
रासः । (३८) तद्वृत्तीति । अत्र वृत्तिपदमनुभवपरम् । अथे
तत्प्रतिपादकत्वं प्रतिपत्तिसामान्यगर्भमित्यपौनरुक्त्यमित्येके ।
तद्वृत्तिपदं प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिजनकवृत्तिपरमित्यन्ये । (३९)

कषोच्चारणे नानार्थपरत्वं लक्षणायां वा मुख्यार्थपरत्वं स्याद् योग्यतासत्त्वात् । नापि तत्प्रतिपादकत्वं, तात्पर्यं विना न तथेत्यन्योन्याश्रयात् । प्रशंसादिवाक्यस्य (४०) प्रवृत्त्याद्यप्रतिपादकत्वात् । लाक्षणिकस्याप्रतिपादकत्वाच्च । (४१) अथ गङ्गापदं स्वार्थाविनाभावित्तीरं प्रतिपादय- तत्परमिति चेत्, न, मञ्जाः क्रोशन्तीत्यत्र तेन विनापि पुरुषे तात्पर्याद् (४२) गङ्गादिपदं मत्स्यादिपरं मुख्ये तीरपरं च स्यात् । (४३) अविनाभावस्य तादवस्थ्यात् । मुख्ये बाधके सतीति चेत्, (४४) तर्हि मुख्यार्थपरतैव न स्यात्, (४५) न स्याच्च गच्छ गच्छसीत्यत्र गमनाभावपरत्वम् । उच्यते । तत्प्रयोजनकत्वं तत्परत्वं (४६) तदर्थः प्रतीतिः प्रवृत्तिनिवृत्ती च । प्रयोजनत्वं च न साध्यत्व, मन्योन्याश्रयात् । नापि प्रतिपादोच्छाविषयत्वं, यस्य यदिच्छाविषयस्त प्रति तत्परत्वापत्तेः । तदर्थसाध्यत्वेनेच्छानियम इति चेत्, न, इह धूम इत्यत्र (४७) जन्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य बहुविधतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् ॥ (४८) पुमिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् ।

उच्यते इति । भाक्तं तत्परत्वमित्यर्थः । (४०) प्रवृत्त्यादीति । तथा च प्रवृत्तिपरं वाक्यमिति व्यवहारविरोध इति भावः । ननु प्रतिपत्तिसामान्यगर्भमस्तीत्युक्तं तथा च स्वार्थाविनाभावसंबन्धेन गङ्गादिपदं तीरादिप्रतिपादकम्, अन्यथा विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिः, अतस्तत्परमित्याशङ्कते । (४१) अथेति । ननु तत्समयावच्छिन्नबुद्धस्तद्व्याप्य एवेत्युक्तेर्दोषान्तरमाह । (४२) गङ्गेति । (४३) अविनाभावस्यति । तेन संबन्धेन तदापि तत्स्मरणसंभवादिभि भावः । स्वरूपयोग्यताभिप्रायेणातिप्रसङ्ग इत्यन्ये । सत्यन्तं लक्षणे विशेषणमविनाभूतार्थप्रतिपादने वा । आद्यो दोषमाह । (४४) तर्हीति । मत्स्यादिपरं स्यादित्यपि बोध्यम् । अन्ये त्वाह । (४५) न स्याच्चति । तस्य गमनाभाव-प्रतिपादकत्वाभावादित्यर्थः । (४६) तदर्थ इति । तच्छब्दार्थ इत्यर्थः । न चाननुगमो, लक्ष्याणामप्यनुगतत्वादिति भावः । एवं चैतत्तत्परत्वं व्यवहारप्रयोजकं शाब्दबोधनियामकं च, तदर्थसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमात्रं, न तु प्रवृत्तीच्छयो-च्चरितत्वादिकं, व्यभिचार इति बोध्यम् । (४७) जन्येति । धूमजन्यो मशकादिनिवृत्त्यादिज्ञः प्यो वज्रादिः । नानार्थं प्रति-पादोच्छैव नेत्याशङ्क्य निराकरोति । (४८) पुमिति । प्रति-पादोच्छाविषयत्वं प्रयोजकत्वमिति तदादायैव लक्षणं, क-

(४९) किं तु प्रतिपादोच्छाविषयत्वं तत्परत्वं, यः शब्दो वक्ता यदिच्छया (५०) प्रयुक्तः स तत्परः, (५१) सा चेच्छ प्रतिपादधीः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति तत्परत्वम्, (५२) ना-नार्थात् श्लिष्टादनेकपदान्वितैकक्रियापदान्मुख्यलाक्षणिक पराच्चावृत्त्या क्रमेणानेकार्थज्ञानं न त्वेकदैव, सकृदुच-रितस्य सकृदर्शपरत्वनियमेनेकषोच्चारणे (५३) एनेकपर-त्वाभावादिति सकलतान्त्रिकैकवाक्यतया वदन्ति ॥

अत्र ब्रूमः । (५४) अनेकार्थप्रतीतीच्छयेकोच्चारणं भवत्येव, (५५) पुमिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् । यदि च तदुच्चारणं नानेकार्थपरं तदा ऽऽवृत्तिरपि न स्यात्, तात्पर्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात् । (५६) अन्यथैकपरैपि त-दापत्तेः । (५७) अत एव तदुच्चारणस्योभयपरतायां ना-वृत्तिकल्पनं, (५८) तस्मात्तुल्यवदनेकार्थोपस्थितौ तात्पर्य-

लितमाह । (५९) किं त्विति । तत्प्रतिपादकेत्यर्थः । (५०) प्रयुक्त इति । परप्रतिपत्तिविषयीकृत इत्यर्थः । न तु जनित इत्यर्थः । मैनिश्लोकानुरोधादित्याहुः । (५१) सा चेति । एवं च तादृशप्रवृत्त्यादिविषयत्वेन तीरादिपरत्वमप्युच्यत इति भावः । प्रसङ्गादाह । (५२) नानार्थादिति । यत्रैकावच्छेदेन भिन्नार्थशक्तिस्त्वानार्थः श्लिष्टं च न तथेति तयोर्भेदः । (५३) अनेकपरत्वाभावादिति । सकृदुच्चरितस्य सकृत्प्रत्ययकत्व-व्युत्पत्तिनियमनिश्चये विशेषदर्शनादिकदा एनेकार्थप्रत्यये वस्तु-नेच्छा उभयानुभवे इच्छामात्रस्य क्रमिकानुभवाभ्यामेव निर्वाह इत्यावृत्तिरेव कल्प्यते, एकमात्रोच्चारणे एकमात्रानुभवजनक-त्वव्युत्पत्तिकल्पनात् । अत एव यत्रैकोच्चारणे नानार्थानुभव-जनकत्वनिश्चयस्तत्रैकदैव नानार्थानुभवे नावृत्तिः, पुष्पवन्ता-दिपदे व्युत्पत्तिवैविच्येऽनुभववैविच्यादिति भावः ।

अनेकपरत्वाभावादिति दूषयति । (५४) अनेकार्थेति । न चोक्तविशेषदर्शनाच्च तथेति वाच्यम् । बाधिते ऽपीच्छादर्शनेन तत्र तस्याप्रतिबन्धकत्वात् । तदिदमुक्तं (५५) पुमिच्छाया नियन्तु-मशक्यत्वादिति । विशेषदर्शनस्यासार्वत्रिकत्वाच्च । वस्तुतो विशेषदर्शनमेव न, गौरवेण मात्रार्थान्तर्भावेन व्युत्पत्तेरकल्प-नात् । मा ऽस्तु वा तथा वकिच्छा, तथा ऽपि यत्र भ्रमेण श्रातुर्यु-गपत्तात्पर्यज्ञानं तत्र युगपत्तदुभयानुभवो दुर्वारः, सामयीसाम्या-दिति भावः । (५६) अन्यथेति । अनेकार्थपरत्वं विनापि यद्या-वृत्तिरित्यर्थः । ननु भवतुभयपरता तथाप्यावृत्तौ किमायातमि-त्यत आह । (५७) अत एवेति । अनेकार्थप्रतीतीच्छयैकमुच्चारणं यत इत्यर्थः । यदि नावृत्तिकल्पनं तदा कथमन्वयबोध इत्यत आह । (५८) तस्मादिति । तस्मात्प्रदादित्येके । उपसंहारे तस्मा-

यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवति, सामान्यास्तुल्य-
त्वात् (५६) प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तदन्यस्येति नि-
यन्तुमशक्यत्वाच्च । (६०) अथ (६१) विधादाध्यासि-
तमक्षपदोच्चारणमेकपदैक (६२) शक्तिविषयमेकमेवा (६३)
नुभावयति, (६४) एकपदोच्चारणत्वाद्, घटपदोच्चारण-
वत् । (६५) यद्वा (६६) एकचोच्चारणं नानाशक्त्या नाना-
र्थाननुभावकं, नानार्थत्वाद्, एकपरनानार्थपदवदिति चेत्,

दित्यन्ये । ननु शब्दस्वभावादेकस्यैवैकदान्वयबोधो नान्यस्येति
न सामर्थ्यात्तौल्यमित्यत आह । (५६) प्रथममिति । तथा च वि-
निगमकाभावादुभयज्ञानमज्ञानं वा स्याच्च त्वावृत्तिरिति तादृश-
शब्दस्वभाव एवासिद्ध इति भावः । (६०) अथेति । पक्षतावच्छेद-
कस्ये ऽप्यंशतः सिद्धसाधनाभ्युपगमाद्वाह । (६१) विधादेति ।
अनेकार्थपरत्वेन ज्ञातमित्यर्थः । एकमेवानुभावयतीति कृते
बाधः, जात्यादिरप्यनुभावादत आह । (६२) एकशक्तिविषयमिति ।
एका या शक्तिस्तद्विषयमित्यर्थः । यद्यपीन्द्रियादेरिन्द्रियादिश-
ब्दशक्तिविषयत्वादेवमपि बाधस्तथापि स्वनिरूपितैकशक्तिवि-
षयमेवेत्यत्र तात्पर्यम् । नानार्थस्मरणाद्बाध इत्यत उक्तम् ।
(६३) अनुभावयतीति । प्रकारतयेति शेषः । तेन संसर्ग-
बोधकत्वे ऽपि न बाध इत्येके । अन्ये ऽपि शक्तिरिति मते-
नेदमुक्तमित्यन्ये । यद्यप्युच्चारणस्य नानुभावकत्वं तथापि
प्रयोजकत्वे तात्पर्यम् । एकस्मिन् पुरुष इति साध्यविशेषणं,
तेन नानापुरुषे नानार्थानुभवेऽपि न व्यभिचारः । एवमपि ।
(६४) एकपदेति । एकोच्चारणान्तर्भावेन यत्र न नानार्थं
शक्तिरहस्तादृशपदेऽच्चारणत्वादित्यर्थः । तेन करणैकत्वादि-
बोधकवृत्तीयादिपदे न व्यभिचार इत्याहुः । तत्र प्रवृत्तिनि-
मित्तभेदेऽप्येकचोच्चारण इति वक्ष्यमाणरीत्येकशक्तेरेवाभ्युपगम
इत्यन्ये । नन्वेवमपि केवलान्वयिपदेऽच्चारणे व्यभिचारः, तत्र
स्वनिरूपितैकशक्तिविषयभिन्नस्यैवकारवच्छेदस्याप्रसिद्धेः ।
स्वपदानन्तर्भावे तु पूर्वदोषानुत्तेरित्यनुशयेनाह । (६५) य-
द्वेति । अत्राक्षपदमेव पक्षत्वेन बोध्यम् । बाधवारणायाह ।
(६६) एकचोच्चारण इति । एतच्चाभावात्त्वयीति न प्रतियोग्य-
प्रसिद्धिरिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । प्रतियोगिविशेषणं वि-
नोक्तबाधानिवारणात् । वस्तुतः पुष्पवन्तादिवृत्तीयादिपदे
नानाशक्त्यभ्युपगमपक्षे तत्र प्रतियोगिप्रसिद्धिः स्वीयनानाश-
क्त्येति ध्येयम् । यथा श्रुते ऽपरपदार्थान्वितस्वार्थानुभावक-
त्वाद्वाधापत्तेः । अत एव पदत्वादित्यत्र घटादिपदे व्यभि-
चाराच्चानार्थत्वादिति हेतुरुक्तः । तदर्थोपि पुष्पवन्तादिपद-

न । अनेकार्थानुभवसामर्थीसत्त्वेन बाधितत्वात् (६०) सा-
मर्थीविरहस्योपाधित्वाच्च । अत एवाक्षमानयेत्युक्ते भिन्न-
प्रकरणादिना तात्पर्यप्रमायां भ्रमे वा प्रतिपाद्ययोरेकदेवा-
वृत्तिं विनानेकार्थप्रतीतिर्न तु तत्रैको विलम्बते । एवं
घटं पटं चानयेत्युच्चारणपदस्योभयपरत्वे एकदेवान्वय-
बोधो न त्वावृत्तिः, (६८) वाक्यभेदस्त्वर्थभेदाद् न चा-
नभेदात् । गङ्गायां जलं घोषश्च तिष्ठतीत्यत्र गङ्गापदस्य
(६६) युगपत्प्रवाहतीरयोस्तात्पर्यगहे तयोर्द्वयोरप्येकदो-
पस्थितौ जलघोषयोरेकदेवान्वयबोधः । न च युगपद्वृ-
त्तिद्वयापत्तिरिष्टत्वात् । (७०) तात्पर्याद्वि वृत्तिर्न तु
वृत्त्यनुरोधात्तात्पर्यं, गोणलाक्षणिकयोरुच्छेदापत्तेः, तात्प-
र्यनिर्वाहार्थं वृत्तित्वेन तयोः कल्पनात् । (७१) मुख्य-
लाक्षणिकयोरेकमात्रपरत्वे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । अने-
कान्वयबोधपरत्वे वृत्तिद्वयविरोधस्य दोषत्वे परिभाषा-
पत्तेः । यत्र मुख्यार्थं शीघ्रत्वेन प्रथममन्वयबोधे ऽनन्तरं
लाक्षणिकान्वयबोधस्तथा (७२) वृत्तिरेव, तस्माद्युगपता-

भिन्ननानार्थत्वादिति । वस्तुतस्त्वित्पदमक्षपदप्रतिसंधानं स्व-
विषयशक्त्यन्तरविषयाननुभावकं तादृशनानार्थप्रतिसंधानत्वा-
दित्यत्र तात्पर्यम् । यद्येकचोच्चारणमिति पाठस्तदैकत्र
स्थले उत्तपदोच्चारणमिति यावत्, तथा च तदेव पक्षत्वेन
बोध्यम् । एवं च नानार्थोच्चारणत्वादित्यादिक्रमेण बोध्यम् ।
साधनवति पक्षे निरुपाधौ बाधानवकाश इति यदि परो
ब्रूयात्तत्राह । (६७) सामर्थीति । नन्वेकचैकदेवान्वयबोधे
क्रमिकान्वयबोधद्वयाधीनो वाक्यभेदो न स्यादित्यत आह ।
(६८) वाक्येति । अर्थैक्यादेकं वाक्यमित्यभिधानादिति भा-
वः । विधेयभेदाद्वाक्यभेद इत्यन्ये । (६९) युगपदिति । एत-
च्च शक्योपस्थित्यनन्तरं लक्ष्यतात्पर्यग्रहकाले शक्येपि यत्र द्वै-
वासात्पर्यग्रहस्तत्र बोध्यं, यत्र मुख्यार्थस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन
तत्र प्रथमं तात्पर्यधीस्तत्रावृत्तिरेवेत्यस्य स्फुटम् । ननु वृत्ति-
विरोधाद्युगपतात्पर्यमेव नास्तीत्यत आह । (७०) तात्पर्या-
दिति । नन्वेवं युगपदुभयान्वयबोधसामर्थीसत्त्वे युगपद्वृत्तिद्वय-
मिष्टमेव, यत्र तु सामर्थीक्रमस्तत्र युगपद्वृत्तिद्वयपसङ्ग एव नेति
कुत्र युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इत्यत आह । (७१) मुख्येति । न
क्वचित्तिद्विरोधः । प्रवादस्त्वेतदभिप्रायः । यत्रैकमात्रपरत्वनि-
श्चयस्तत्र नावृत्त्याप्यन्यान्यबोधसामर्थीति । (७२) आ-
वृत्तिरेवेति । न च जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वेन
कथमावृत्त्या ऽप्यन्वयधीरिति वाच्यम् । पदोपस्थित्यन्तरस्याज-

तप्यग्रहे सति नावृत्तिः, किं त्वनेकार्थपरत्वे सत्येव यच्च
तात्पर्यग्रहक्रमादन्वयबोधक्रमस्तथावृत्तिः, (७३) प्रथ-
मोच्चारणस्य पर्यवसितत्वादिति । (७४) एवं च लेके
ऋतृत्वाद्देवेपीदं तात्पर्यमिति तस्य पौरुषेयत्वम् ॥

नितान्वयबोधकत्वात्तात्पर्यविषयानुभावकत्वाभावगर्भाया आ-
काङ्क्षायास्तत्रापि सत्त्वादित्यन्ये । श्रुतपदस्य पुनरुपस्थितिस्त-
ज्जातीयपदान्तरकल्पनं वा आवृत्तिः, अश्रुतपदकल्पनमध्याहार
इति वदन्ति । (७३) प्रथमेति । प्रथमोपस्थिते रतीतत्वादि-
त्यर्थः । निराकाङ्क्षादित्यर्थ इत्यन्ये । तात्पर्यनिरूपणस्य
प्रयोजनमाह । (७४) एवं चेति ।

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ पञ्चदशसर्गाः ॥

अथेशमभ्येत्य मुनिस्तदेति
रहस्यमागामि रहस्युवाच ।
प्रदक्षिणीकृत्य नुनाव नृत्य-
न्नत्यन्तमन्तःप्रमदेन पूर्णः ॥ १ ॥
त्वमन्तरात्मा जगतोऽद्वितीयो
गुप्तः शिखावानिव दारुणोऽन्तः ।
भूभारभूतक्षितिभृद्विधाय
जातोऽसि धर्मस्य च रक्षणाय ॥ २ ॥
कृष्ण त्वया वृष्णिकुलावतंस
कंसस्य दैत्यो दलितोऽश्वरूपः ।
यदुद्वटहृषितभीषितानि
वसन्ति नद्यां किल देवतानि ॥ ३ ॥
परे द्यवि द्राग्विनिहत्य रङ्गे
मातङ्गमत्यङ्गमथाशु मल्लान् ।
त्वामीक्षिताहे गुरुमञ्जुगं च
कंसं विकर्षन्तमनन्तभूमिम् ॥ ४ ॥
कृष्ण त्वया देयमथोयसेन-
राज्यं वधं पञ्चजनस्य सिन्धौ ।
आचार्यबालाहृतिमुद्रवस्य
गतिं व्रजे ते गरुडाभियानम् ॥ ५ ॥
श्वफल्कपुत्राभिगमं पुरस्य
रोधं जराभूयवनादिसेन्येः ।

सिन्धौ पुरीकल्पनमच बन्धु-
नीतिं शकान्तं मुचुकुन्ददृष्ट्या ॥ ६ ॥
रुक्मिण्यवाप्तिं तव राजमध्यात्
सुतेन ते शम्बरनाशनं च ।
स्यमन्तकस्यानयनं तवाथ
जातेऽपवादे सह जाम्बवत्या ॥ ७ ॥
त्वत्सत्यभामोपयमं पुरे च
यानं ततो वारणसाङ्गये ते ।
पश्चान्निपातं शतधन्वनश्च
मणेरथाक्रूरकरेऽर्पणं च ॥ ८ ॥
तवेन्द्रिया पाण्डुपुरे विहारं
कालिन्द्यवाप्रेरनु लक्ष्मणाग्निम् ।
मुरस्य भोमस्य वधं च राज-
कन्योपलब्धिं हरणं सुरद्रोः ॥ ९ ॥
भैरव्या ततश्चामरहस्तयापि
रहस्तवालापविनोदमीश ।
तथानिरुद्धस्य विवाहचिच-
लेखाहृती ते प्रधानं ज्वरेण ॥ १० ॥
बाणस्य रक्षां भुजकर्तनाद् द्रा-
गुषाहृतिं चापि नृगस्य मोक्षम् ।
बलव्रजाग्निं त्वदुदन्तदानं
कान्ताजनायेनसुताविभेदम् ॥ ११ ॥
रणाङ्गणे पौण्ड्रकपीडनं च
काश्याः प्रदाहं च सुदर्शनेन ।
वधं ततश्च द्विविदस्य शाम्ब-
युद्धं त्वदन्तःपुररिङ्गणं मे ॥ १२ ॥
जरासुतान्तं प्रभुदूतयानं
पार्थाभियानं तव राजसूये ।
ततो जरासंधवधं च बद्ध-
क्ष्माभृद्विमुक्तिं शिशुपालघातम् ॥ १३ ॥
ससोभंशाल्वक्षितिपालपातं
मृधे वधं तव च दान्तवक्रम् ।
विदूरथस्यापि हृतिं बलस्य
तीर्थाभियानेऽपि च सूतघातम् ॥ १४ ॥

सचे तथा बल्ललपातनं च
 पार्थस्य सूतस्य तव प्रपञ्चम् ।
 ततो महाभारतयुद्धदम्भाद्
 भूभारशान्तिं च सुदामयानम् ॥ १५ ॥
 स्यमन्तपूर्वेऽपि च पञ्चके ते
 तीर्थेऽभिषेकं मिहिरोपरागे ।
 तत्रैव मित्रैः सह योगमाप्ते-
 रष्टाबलोद्वाहकथाप्रबन्धम् ॥ १६ ॥
 भवद्विदृक्षाजनितां मुनीनां
 गतिं ततस्तेर्वसुदेवदीक्षाम् ।
 देवक्यपत्यार्पणमर्जुनस्य
 कार्यार्थिनो द्वारवतीनिवासम् ॥ १७ ॥
 गत्वा ततस्ते मिथिलां तदेव
 समं तदीशश्रुतदेवयानम् ।
 पश्चात् तव द्वारवतीप्रवेशं
 बकासुरस्यापि यथं पुनश्च ॥ १८ ॥
 पुष्पार्पणं विप्रसुताभिरक्षि-
 पार्थप्रतिज्ञाविहृतो त्वयैव ।
 जनस्तवायं चरितं प्रभास-
 याचावधि श्रीश दिदृक्षते ते ॥ १९ ॥
 जहातु भूर्भूपतिभारपीडां
 स्वकार्यसिद्धौ त्वरयादिदेव ।
 विशुद्धनित्याद्वयचिन्मयात्म-
 न्नमोऽयकामो न भवान् न वेद ॥ २० ॥
 आदिकुलकम् ।
 इत्यच्युतं भव्यमुदीर्य नत्वा
 लब्ध्वा तदाक्षामथ नारदोऽगात् ।
 कृष्णोऽपि बाहं विनिहत्य गोष्ठं
 विवेश गोपैरुपगीयमानः ॥ २१ ॥
 वृन्दावनस्थो विदधद्विहारैः
 पुरंदरं नन्दनगं निजाधः ।
 स मेषपालव्यपदेशभाभिः
 समेत्य रेमे परमेश्वरोऽपि ॥ २२ ॥
 दुमेषु सानुष्वथ मेषपाल-
 चोरा भवन्तो गणशश्चरन्तः ।

अभीतिभाजो भगवत्प्रभावात्
 प्रमोदपूर्णाः पशुपा विजहुः ॥ २३ ॥
 विहारसक्तान् पशुपान् विहन्तुं
 मयात्मजः कल्पितगोपकूपः ।
 व्योमाङ्कुरोऽगादसुरोऽथ तत्र
 चिराय जानन्नपि कृष्णवार्ताम् ॥ २४ ॥
 शनैरनेषीन्मुहुरेष मेष-
 वेषान् पथा यान् पशुपानमुष्णात् ।
 निधाय दयां पिदधेऽश्मना ता-
 नथावशिष्टाः किल पञ्चषास्ते ॥ २५ ॥
 द्विषत्तृणोषर्बुध एष देवो
 भयार्तयादःकरुणासरस्वान् ।
 विवेद तं किं नु विचित्रमत्र
 मायाप्यनादिर्वशगास्ति यस्य ॥ २६ ॥
 अथाग्रहीदेनमसौ यथास्वं
 रूपं महीध्रोपममास्थितोऽपि ।
 पदं स गन्तुं न शशाक जन्तुः
 क्व नु क्षमः कालवशो विमोक्तुम् ॥ २७ ॥
 ललाटविन्दुकृतभानुबिम्बं
 महोपकेशं सदृशीकृताभम् ।
 अङ्गं गुणीभूतसमस्तशब्दं
 दधद् व्यधाद् व्योमपदं स सार्थम् ॥ २८ ॥
 निगृह्य दोभ्यां निहताङ्गसारं
 भूमौ निपात्याशु स सत्यसंधः ।
 अभीमरत् तं पशुवत् सलीलं
 दिवि ब्रजे पश्यति देवतानाम् ॥ २९ ॥
 निरस्तदेत्योरुसमस्तमायः
 शीघ्रं दरीद्वारशिलामपास्य ।
 विलाद्विभुस्तान् निरकासयत् ते
 तुष्टा हरिर्भेषणतो निरीयुः ॥ ३० ॥
 हरिस्ततः कालमुखादिव स्थान्
 विनिर्गतान् कन्दरतो दयालुः ।
 आश्वास्य चालिङ्ग्य सुरैरिव स्वैः
 प्रस्तूयमानः प्रविवेश गोष्ठम् ॥ ३१ ॥

त्यर्थग्रहे सति नावृत्तिः, किं त्वनेकार्थपरत्वे सत्येव यच्च
तात्पर्यग्रहक्रमादन्ययबोधक्रमस्तथावृत्तिः, (७३) प्रथ-
मोच्चारणस्य पर्यवसितत्वादिति । (७४) एवं च लोके
कृतृत्वाद्देवेपीदं तात्पर्यमिति तस्य पौरुषेयत्वम् ॥

नितान्वयबोधकत्वात्तात्पर्यविषयानुभावकत्वाभावाभावाया आ-
काङ्क्षायास्तत्रापि सत्त्वादित्यन्ये । श्रुतपदस्य पुनरुपस्थितिस्त-
ज्जातीयपदान्तरकल्पनं वा आवृत्तिः, अश्रुतपदकल्पनमध्याहार
इति वदन्ति । (७३) प्रथमेति । प्रथमोपस्थिते रतीतत्वादि-
त्यर्थः । निराकाङ्क्षादित्यर्थ इत्यन्ये । तात्पर्यनिरूपणस्य
प्रयोजनमाह । (७४) एवं चेति ।

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ पञ्चदशसर्गात्मः ॥

अथेशमभ्येत्य मुनिस्तदेति
रहस्यमागामि रहस्युवाच ।
प्रदक्षिणीकृत्य नुनाव नृत्य-
न्नत्यन्तमन्तःप्रमदेन पूर्णः ॥ १ ॥
त्वमन्तरात्मा जगतोऽद्वितीयो
गुप्तः शिखावानिव दारुणोऽन्तः ।
भूभारभूतक्षितिभृद्वधाय
जातोऽसि धर्मस्य च रक्षणाय ॥ २ ॥
कृष्ण त्वया वृष्णिकुलावतंस
कंसस्य दैत्यो दलितोऽश्वरूपः ।
यदुद्वटहृषितभीषितानि
वसन्ति नद्यां किल दैवतानि ॥ ३ ॥
परे द्यवि द्राग्विनिहत्य रङ्गे
मातङ्गमत्यङ्गमथाशु मल्लान् ।
त्वामीक्षिताहे गुरुमञ्जुगं च
कंसं विकर्षन्तमनन्तभूमिम् ॥ ४ ॥
कृष्ण त्वया देयमथोगसेन-
राज्यं वधं पञ्चजनस्य सिन्धो ।
आचार्यबालाहृतिमुद्ववस्य
गर्तं व्रजे ते गरुडाभियानम् ॥ ५ ॥
श्वफल्कपुत्राभिगमं पुरस्य
रोधं जराभूयवनादिषेन्येः ।

सिन्धौ पुरीकल्पनमच बन्धु-
नीतिं शकान्तं मुचुकुन्ददृष्ट्या ॥ ६ ॥
रुक्मिण्यवाग्निं तव राजमध्यात्
सुतेन ते शम्बरनाशनं च ।
स्यमन्तकस्यानयनं तवाथ
जातेऽपवादे सह जाम्बवत्या ॥ ७ ॥
त्वत्सत्यभामोपयमं पुरे च
यानं ततो वारणसाङ्गये ते ।
पश्चान्निपातं शतधन्वनश्च
मणेरथाक्रूरकरेऽर्षणं च ॥ ८ ॥
तवेन्द्रिणा पाण्डुपुरे विहारं
कालिन्द्यवाग्नेरनु लक्ष्मणाग्निम् ।
मुरस्य भोमस्य वधं च राज-
कन्योपलब्धिं हरणं सुरद्रोः ॥ ९ ॥
भेम्णा ततश्चामरहस्तयापि
रहस्तवालापविनोदमीश ।
तथानिरुद्धस्य विवाहचिच-
लेखाहृती ते प्रधानं ज्वरेण ॥ १० ॥
बाणस्य रक्षां भुजकर्तनाद् द्रा-
गुषाहृतिं चापि नृगस्य मोक्षम् ।
बलव्रजाग्निं त्वदुदन्तदानं
कान्ताजनायेनसुताविभेदम् ॥ ११ ॥
रणाङ्गणे पौण्ड्रकपीडनं च
काश्याः प्रदाहं च सुदर्शनेन ।
वधं ततश्च द्विविदस्य शाम्ब-
युद्धं त्वदन्तःपुररिङ्गणं मे ॥ १२ ॥
जरासुतान्तं प्रभुदूतयानं
पार्थाभियानं तव राजसूये ।
ततो जरासन्धवधं च बद्ध-
व्याभृद्विमुक्तिं शिशुपालघातम् ॥ १३ ॥
ससौभंशाल्वक्षितिपालपातं
मृधे वधं तव च दान्तवक्रम् ।
षिदूरथस्यापि हृतिं बलस्य
तीर्थाभियानेऽपि च सूतघातम् ॥ १४ ॥

सचे तथा बल्ललपातनं च
 पार्थस्य सूतस्य तव प्रपञ्चम् ।
 ततो महाभारतयुद्धदम्भाद्
 भूभारशान्तिं च सुदामयानम् ॥ १५ ॥
 स्यमन्तपूर्वोऽपि च पञ्चके ते
 तीर्थेऽभिषेकं मिहिरोपरागे ।
 तत्रैव मित्रैः सह योगमाप्ते-
 रष्टाबलोद्वाहकथाप्रबन्धम् ॥ १६ ॥
 भवद्विदृष्टाजनितां मुनीनां
 गतिं ततस्तेर्वसुदेवदीक्षाम् ।
 देवक्यपत्यार्पणमर्जुनस्य
 कार्यार्थिनो द्वारवतीनिवासम् ॥ १७ ॥
 गत्वा ततस्ते मिथिलां तदैव
 समं तदीशश्रुतदेवयानम् ।
 पश्चात् तव द्वारवतीप्रवेशं
 बकासुरस्यापि यथं पुनश्च ॥ १८ ॥
 पुत्रार्पणं विप्रसुताभिरक्षि-
 पार्थप्रतिज्ञाविहृतो त्वयेव ।
 जनस्तवायं चरितं प्रभास-
 याचावधि श्रीश दिदृक्षते ते ॥ १९ ॥
 जहातु भूर्भूतभारपीडां
 स्वकार्यसिद्धौ त्वरयादिदेव ।
 विशुद्धनित्याद्वयचिन्मयात्म-
 न्नमोऽयकामो न भवान् न वेद ॥ २० ॥
 आदिकुलकम् ।
 इत्यच्युतं भव्यमुदीर्य नत्वा
 लब्ध्वा तदाक्षामथ नारदोऽगात् ।
 कृष्णोऽपि बाहं विनिहत्य गोष्ठं
 विवेश गोपैरुपगीयमानः ॥ २१ ॥
 वृन्दावनस्थो विदधद्विहारेः
 पुरंदरं नन्दनगं निजाधः ।
 स मेषपालव्यपदेशभाभिः
 समेत्य रेमे परमेश्वरोऽपि ॥ २२ ॥
 द्रुमेषु सानुष्वथ मेषपाल-
 चोरा भवन्तो गणशश्चरन्तः ।

अभीतिभाजो भगवत्प्रभावात्
 प्रमोदपूर्णाः पशुपा विजहुः ॥ २३ ॥
 विहारसक्तान् पशुपान् विहन्तुं
 मयात्मजः कल्पितगोपकूपः ।
 व्योमाङ्कयोऽगादसुरोऽथ तत्र
 चिराय जानन्नपि कृष्णवार्ताम् ॥ २४ ॥
 शनैरनेषीन्मुहुरेष मेष-
 वेषान् पथा यान् पशुपानमुष्णात् ।
 निधाय दर्यां पिदधेऽश्मना ता-
 नथावशिष्टाः किल पञ्चषास्ते ॥ २५ ॥
 द्विषत्तृणोषर्बुध एष देवो
 भयार्तयादःकरुणासरस्वान् ।
 विवेद तं किं नु विचित्रमत्र
 मायाप्यनादिर्वेशगास्ति यस्य ॥ २६ ॥
 अथाग्रहीदेनमसौ यथास्वं
 रूपं महीधोपममास्थितोऽपि ।
 पदं स गन्तुं न शशाक जन्तुः
 क्व नु क्षमः कालवशे विमोक्तुम् ॥ २७ ॥
 ललाटविन्दुकृतभानुबिम्बं
 महोदकेशं सदृशीकृताभम् ।
 अङ्गं गुणीभूतसमस्तशब्दं
 दधद् व्यधाद् व्योमपदं स सार्थम् ॥ २८ ॥
 निगृह्य दोर्भ्यां निहताङ्गसारं
 भूमौ निपात्याशु स सत्यसंधः ।
 अभीमरत् तं पशुवत् सलीलं
 दिवि ब्रजे पश्यति देवतानाम् ॥ २९ ॥
 निरस्तदेत्योरुसमस्तमायः
 शीघ्रं दरीद्वारशिलामपास्य ।
 विलाद्विभुस्तान् निरकासयत् ते
 तुष्टा हरेर्भेषणतो निरीयुः ॥ ३० ॥
 हरिस्ततः कालमुखादिव स्वान्
 विनिर्गतान् कन्दरतो दयालुः ।
 आश्वास्य चालिङ्ग्य सुरैरिव स्वैः
 प्रस्तूयमानः प्रविवेश गोष्ठम् ॥ ३१ ॥

कथंचनाय क्षपितातिदीर्घ-
 क्षपः पदं द्रष्टुमधोऽक्षजस्य ।
 रथं समास्थाय पथीत्यमुद्य-
 न्मनोरथः प्रास्थित गान्दिनेयः ॥ ३२ ॥
 हृदुत्सुकं मे हरिणा चिरेण
 कृतार्थतामेष्यति लब्धकामम् ।
 ब्रजेश्वरस्याशु पदाम्बुजे यद्
 भजेयमुद्रीक्ष्य मुदेक्षणाभ्याम् ॥ ३३ ॥
 स्तवं वितन्वन् भवनन्दनस्य
 देत्यारिनिर्विघ्ननिरीक्षणाय ।
 अगारतोऽहं निरगां यदद्य
 निरन्तरायः फलमाप्नुयां तत् ॥ ३४ ॥
 अचासतापि चसता रमेशा-
 द्यतोऽहमेवागमिषीह राक्षा
 तपस्ततोऽवैमि पुरा कृतं मे-
 ऽधिकं महद् दत्तमभूदपीष्टम् ॥ ३५ ॥
 कथं ममेत्थं विषयात्मनोऽपि
 भवेत् प्रसङ्गो हरिदर्शनस्य ।
 निधेरिवाप्रावधमस्य भाग्य-
 मिहापि तत् प्राकृतपुण्यपुञ्जः ॥ ३६ ॥
 स्मृतेऽपि यस्मिन् किल कर्म साङ्गं
 सन्मङ्गलं जन्म कुलं गरिष्ठम् ।
 अधोऽक्षजं वीक्षितुमेनमाप्ते
 मयीह संभावितमस्ति सर्वम् ॥ ३७ ॥
 रूप्यभ्रमोऽयं मम शुक्तिकायां
 मरुस्थले मे जलविभ्रमोऽसौ ।
 स्वं याचयेवाच यदन्तरात्मा
 महाधमं पूर्णमवेति तूर्णम् ॥ ३८ ॥
 यथाञ्जनाप्रिस्तिमिरान्धदृष्टे-
 स्तथैव योगो विषयात्मनो मे ।
 क्व ब्रह्मरुद्राद्यमुनीन्द्रबन्धं
 पदं मुकुन्दस्य नरः क्व चाहम् ॥ ३९ ॥
 विचारणीयं किमिहास्ति हृष्टा
 यान्त्यच यद्विषयां ममेणाः ।

स्फुरत् तथा दक्षिणमक्षि साक्षी-
 भवत्यवश्यं मृगसूचितार्थे ॥ ४० ॥
 मुखं मुरारेरतितुङ्गनासं
 मिलत्कपोलस्मितमञ्जनेचम् ।
 आरान्निरीक्ष्यालमरालकेशं
 मुदा चरिष्यामि पदे गृहीतुम् ॥ ४१ ॥
 कराम्बुजेन प्रणतं पदञ्च
 मुग्यं मुहुः स्रक्ष्यति मां मुकुन्दः ।
 यत् कालसर्पयसनातिभीत-
 भवाब्धिमग्राभयदानदक्षम् ॥ ४२ ॥
 स सर्वसाक्षी न मयीश्वरोऽरि-
 दूतेऽपि कर्तान्यधियं कदापि ।
 दयार्द्रयापि प्रणतं पदञ्च
 स्मितसृशेक्षेत दृशेन्दिरेशः ॥ ४३ ॥
 स्वबन्धुभावं स्मरयन्नदस्य
 पदम्बुजस्थं परिरभ्य दासम् ।
 अपीश्वरो वक्ष्यति मां शुभानि
 क्षेमं सदाक्रूर तवेति वाचम् ॥ ४४ ॥
 हृष्टायलोमानमुदस्य दोर्भ्यां
 नतं गृहीताञ्जलिरञ्जसा माम् ।
 बालोऽपि नामालयमाप्य भीतं
 कंसान्निजं प्रक्ष्यति बन्धुवर्गम् ॥ ४५ ॥
 भुवि द्यावि क्षोणितलेऽन्यतो वा
 किमस्ति यत् तिष्ठति नन्दगेहे ।
 तद्वीक्ष्य सर्वात्मविदां रहस्यं
 पूर्णं परं ब्रह्म कृती भवेयम् ॥ ४६ ॥
 एष ध्वनिः कोऽपि विशेषतो मे
 अवःसुखः प्राणयति प्रमोदम् ।
 तद्ग्रेहमीशो विपिनादुपेक्ष्यन्
 प्रायेण वेणुं मुखरीकरोति ॥ ४७ ॥
 दात्यूह एष स्फुटतारनादो
 वदत्यशेषां मम कार्यसिद्धिम् ।
 वामोऽपि देवे ह्यनुकूलवर्ति-
 न्याख्याति सख्यादिषु सौख्यमेव ॥ ४८ ॥

इत्थं चराचरतनुग्रहनश्वरै-
 द्विष्वस्थितिप्रतिभुवि प्रविमग्नचेताः ।
 मार्गे मनोरथमनेकविधं वितन्वन्
 नैव श्वफल्कतनयः स्मरति स्म किञ्चित् ॥ ४६ ॥
 इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
 गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ :: :: ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ बोद्धव्यसर्गारम्भः ॥

रथतोऽथ नतोऽवतीर्य स
 व्यलुठत् पांशुषु लक्षिते हरेः ।
 कुलिशाङ्कुशकेतुभिः पदे
 तरसा जातरसान्तरश्चरम् ॥ १ ॥
 पदपांशुनिषेवणाद्विभो-
 रथसंघं सुविलङ्घ्य जाङ्गिकः ।
 स निरेक्षत गोरिसंभवो
 तनयो नूतनयोधनस्थितो ॥ २ ॥
 घरचेलविलेपनम्रजो
 सुरभीदोहनसीमनि स्थितो ।
 निजसस्मितवीक्षितानम-
 द्वनिताभावनितान्तमोदितो ॥ ३ ॥
 मदनाधिकरूपधारिणो
 सितनीलाङ्गुरचो शुभाननो ।
 युवतीभिरतीव वश्यतां
 गमितो रागमितो तदुक्तिषु ॥ ४ ॥
 रिपुभीषणपीनदार्युगा-
 वुरुवक्षःस्थलशोभिनायको ।
 गणनाचरणादिदम्भतो
 रमणीहारमणीगणसृशो ॥ ५ ॥
 नरविग्रहलक्षणांवितो
 चलरूप्याङ्गनपर्वतोपमो ।
 स्वविलाससरः समुद्रव-
 ज्जगदम्भोजगदन्तिविक्रमो ॥ ६ ॥
 रविचन्द्रमसाविवापरो
 बहिरन्तस्तिमिरापहो सताम् ।

रिपुकंसहतायजो हठा-
 दनुजो तो दनुजोधवेरिणो ॥ ७ ॥
 आदिकुलकम् ।

हलिना सह वीक्ष्य शार्ङ्गिणं
 रथहीनोऽपि मनोरथे स्थितः ।
 अनमदुवि दण्डवत् पतन्
 सहसायं सह सात्त्विकश्रिया ॥ ८ ॥
 मुरभिचरणेक्षणक्षण-
 प्रमदप्रापजलप्रुतेक्षणः ।
 किमपि स्मरति स्म नापरं
 मनसा वामनसेदरः स्वयम् ॥ ९ ॥
 मधुजिन्निजपाणिना ततः
 प्रणतं मङ्गु विकृष्य यादवम् ।
 हृषितायतनूरुहव्रजं
 भुजयोगं भुजयोदपीपदत् ॥ १० ॥
 परिरभ्य बलोऽपि तं ततः
 प्रबलप्रेमगृहीततच्छयः ।
 हरिणानुगतोऽनयन्मुदा
 भवनं स्वं भवनन्दविक्रमः ॥ ११ ॥
 कुशलं खलु सर्वतस्तवे-
 त्यनुपृच्छन्नपकल्पितासनः ।
 स जितोऽपि यदूतमाग्रहे-
 रकरोन्नीरकरोऽङ्घ्रिसेचनम् ॥ १२ ॥
 अथ गां स निवेद्य सादरं
 प्रगुणं चान्नमुपाहरन्मृदु
 प्रददो मुखवासमेधयन्
 मनसो वामनसेदरो मुदम् ॥ १३ ॥
 अथ नन्द उपेत्य सुस्थितं
 वचनं किञ्चिदुवाच पूजयन् ।
 कुशलं क्व नृपः खलो न गां
 सदयं शासदयं भुनक्ति चेत् ॥ १४ ॥
 किमुतत्पुत्रवासिनां भवे-
 च्छुभमक्रूर कदापि किञ्चन ।
 सुतषट्कमिव स्वसुः करात्
 तनया यातनया यतोऽवधि ॥ १५ ॥

युग्मम् ।	चलदञ्जलमाकुलालकं
इति नन्दगिरं यदूतमः	विगलनीवि पतिष्णुकङ्कणम् ।
प्रतिनन्द्य स्वयमप्युदीरयन् ।	गुरुनिश्वसितक्षतक्षमं
पथि पूर्वकृतेर्मनोरथेः	प्रमदा दीप्रमदा हरिं ययुः ॥ २४ ॥
सकलां दासकलामवाप सः ॥ १६ ॥	हरिबहुहृदेक्षिकाङ्गना
गृहवित्तसुतादि नश्वरं	सपदि प्रस्मृतसंस्मृतिस्थितिः ।
न जनः प्राप्य हरो प्रतुष्यति ।	न परं मुनिषद्विजानती
तदयं मुदमाप शार्ङ्गिणो	हरये स्नेहरयेरिता स्थिता ॥ २५ ॥
वपुषा जीवपुषा व्रजसृशाम् ॥ १७ ॥	श्रिततत्प्रणयस्मितेक्षण-
अथ तं मृदुतल्पगं हरिः	क्रमयाभाषणसंस्मृतिक्रमाः ।
स्वयमेवेत्यमपृच्छदच्छवाक् ।	अगदन्निति गोपिकाः प्रिये
तव तात शिवं हि सर्वतः	नगरं पन्नगरन्ध्रमीप्सति ॥ २६ ॥
कथयालं कथयाथवेतया ॥ १८ ॥	वनजोद्भव किं त्वया कृतं
निजवंशहुताशने नृपे	वनजं यद्विरुणत्सि हा जनम् ।
कुशलं कुच कदापि बन्धुषु ।	वनजाक्षवियोजनादये
अहमाप्रनिरीक्ष्योत्सुकः	जनिता ते जनतापकारिता ॥ २७ ॥
समये कंसमयेय शासितुम् ॥ १९ ॥	कमलाक्षवियोजनाद्वधू-
निहता बहवः सुताः कृते	र्यदि धाता विनिहन्ति हन्तु तत् ।
मम बद्धो पितरो च शङ्खलैः ।	बत गोपकुलस्य जीवनं
अजनिष्ट तदिष्टमेव मे	भवितास्तं भविता न संनिभम् ॥ २८ ॥
भवता क्षोभवता यदागम् ॥ २० ॥	निशि रासमहोत्सवे बत
कुलकम् ।	प्रमदानामतिलालितात्मनाम् ।
इति सोऽस्य गिराभयोऽगदत्	इह तद्विरहे जिजीविषा
सकलं नन्दमिमाववोचताम् ।	विषमायाविषमाच दुर्जया ॥ २९ ॥
व्रजमादिशदेष तेन त-	हरिमस्य निनीषतोऽन्यतो
ज्जगृहे राजगृहे यदीप्सितम् ॥ २१ ॥	बत नामापि गतादिमाक्षरम् ।
पशुपैर्मथुरेक्ष्योत्सुकेः	कृपयेष कृशं नतु स्वयं
कृतनानाविधगव्यसंग्रहेः ।	नियतेयं नियतेरलङ्घ्यता ॥ ३० ॥
चकमे शकटोत्कटादरै-	कुलकम् ।
श्चलितुं चाचलि तुन्दसुन्दरैः ॥ २२ ॥	परिदेवनमिन्दुरित्यलं
तदनु व्रजवासियोषतं	कलयन् कान्तदृशां कृशद्युतिः ।
प्रचलद्वल्लघघोषभीषितम् ।	चरमाचलशङ्कमभ्यगात्
बलकृष्णगतिं विचिन्तय-	चसतां कोऽच सतां समः शुचः ॥ ३१ ॥
द्वष्टे दावष्टेतिव चसत् ॥ २३ ॥	रविमभ्युदितं हरोर्दिश-
	स्तिलकं वीक्ष्य समापितक्रिये ।

रथमीयुषि गान्दिनीसुते
 रमिता दूरमिताः स्त्रियोऽन्वयः ॥ ३२ ॥
 प्रणयामृतदिग्धया दृशा
 प्रभुराश्वासयति स्म गोपिकाः ।
 ब्रजतालयमाशु दर्शनं
 भविता मे भवितापहन्ति ॥ ३३ ॥
 तदनुग्रहदृग्धवः क्रमे-
 र्मुदितास्ता न्यवृत्तन् सह स्वकेः ।
 शकटेरथ नन्दमुख्यका-
 श्चलिताश्चाचलितारघोषणेः ॥ ३४ ॥
 निजमानवजीवने हरो
 चलितेऽचेष्टत न ब्रजश्चिरम् ।
 स विचार्य तदात्ममायया-
 स्तृत तं विस्तृततन्तुदीर्घया ॥ ३५ ॥
 हृदयं विनिर्मुक्तं माधवं
 रथपांशावथ दर्शनातिगे ।
 तदुदारकथा मुहुः स्त्रियो
 जगुस्तकाजगुस्तमं ब्रजे ॥ ३६ ॥
 पथिरेणुभिस्त्यजते रथा-
 द्गुणसंख्यामिव सूचयन्निजाम् ।
 हृदि हस्तिवधादि चिन्तयन्
 न गरीयो नगरीमगाद्विभुः ॥ ३७ ॥
 उपमन्त्र्य रथस्थितं प्रभु-
 द्वितयं द्रागिनजां गतस्ततः ।
 स समारभताह्निकं जले
 शुचिरप्याशु चिराप्रकामनः ॥ ३८ ॥
 स निमज्ज्य जलेऽधमर्षण-
 प्रणवान्तर्गतमीश्वरं जपन् ।
 वसुदेवसुतद्वयं ततो-
 ऽकलयत् पङ्कलयप्रसन्नदृक् ॥ ३९ ॥
 क्व शितीदमिहेति विस्मयात्
 स रथेऽदर्शदुदस्तमस्तकः ।
 स पुनः स्म निमज्ज्य धीक्षते
 भुवने तदुषनेश्वरद्वयम् ॥ ४० ॥

स निरैक्षत शेषमुज्ज्वलं
 श्रितवन्मायमिवासितांशुकम् ।
 ससहस्रशिरोविभूषणं
 तपदर्कातपदर्पहृद्गुचिम् ॥ ४१ ॥
 मधुसूदनमस्य चाङ्गु-
 कनकाभाम्बरमभ्रसंनिभम् ।
 रचयन्तमितं विषस्वतो
 सहसा व्योम हसास्यदं रुचा ॥ ४२ ॥
 दलदलमुखं वरभुवं
 रुचिरश्रोत्रकपोलभालकम् ।
 नलिनाक्षमुदारवक्षसं
 करशोभाकरशोणमान्वितम् ॥ ४३ ॥
 रदकोरकिताधरच्छदं
 शुभनासाचिवुकांसकन्धरम् ।
 वलिशालिदलोदरं महा-
 भुजया शंभुजयार्हया युतम् ॥ ४४ ॥
 उरुसक्थिकटीतटं बृह-
 तरजङ्गाजयनोरुजानुकम् ।
 शुभगुल्फमुदंशुभिर्नखैः
 सहितं दासहितं पदश्रिया ॥ ४५ ॥
 उपवीतकिरीटकुण्डला-
 ङ्गदमुक्ताकटिसूचकङ्कणैः ।
 अपरैरपि कौस्तुभादिभी
 रुचिरं श्रीरुचिरञ्जिताश्रितम् ॥ ४६ ॥
 मुनिभक्तसुरासुरस्तुतं
 धृतशङ्खाङ्गदरिमीश्वरम् ।
 स धृतं सकलात्मशक्तिभिः
 कलयन्नेकलयं मनो दधे ॥ ४७ ॥
 अथ सोऽद्भुतधीक्षणेद्व-
 त्प्रमदस्तम्भितहृन्नतश्चिरम् ।
 भयगद्गदगीः कृताञ्जलिः
 स्तुतवान् प्रस्तुतवाग्बिधिक्रमेः ॥ ४८ ॥
 प्रणमामि पदं तवेशितु-
 र्भजमानाभजमानरक्षिणः ।

हृदि हन्त दुरात्मना भवान्
 न मया ध्यानमयापि कर्हिचित् ॥ ४६ ॥
 प्रतिभासि न योगिनां हृदि
 स्फुरसि श्रीश यथा दृशीह मे ।
 तदहं चरितार्थजीवनः
 शुभया प्रांशुभयापहृदुशा ॥ ५० ॥
 अभिदर्शनदृग्बचःपरं
 त्वयि मीयेत जगत् कथं न्विति ।
 किमु नानिलमेति दीपकः
 प्रकृतिं क्षिप्रकृतिं कराहतः ॥ ५१ ॥
 तव तत्त्वमजादयोऽप्यहे
 न विदुर्बुद्धिपिधानकारिणः ।
 त्वदजात्मज ईश लोहितः
 स ततोऽजः सततोदितो जनेः ॥ ५२ ॥
 क्वचिदस्ति न ते भिदात्मनो
 भवतूपाधिकृता रवेरिव ।
 जगदाग्रलयं त्वयीश्वरे
 परिशेषोपरि शेमुषीं नयेत् ॥ ५३ ॥
 निजश्रुतिमजानतो मम
 भ्रम एष प्रबलो गृहादिषु ।
 असति श्रितसन्मतिः कथं
 लभते दुर्लभ ते पदाम्बुजम् ॥ ५४ ॥
 तदतद्विदतोऽतदेव त-
 न्मम चेतो निपतद्विपर्यये ।
 परमार्थसति त्वयीश्वरे
 वसति श्रीवसतिश्रिते नहि ॥ ५५ ॥
 कुलकम् ।
 स्तुवतीति यदूतमे हरिः
 समहार्षीन्निजहृदपमेष च ।
 उदमज्वदमुं विभू रथा-
 दवदद्वेदवदर्थवद्वचः ॥ ५६ ॥
 स्थिरदृक्चलमोलिरदुतं
 क्व नु दृष्ट्वा भवसीति शुश्रुषान् ।
 त्वयि सर्वमितीरयन् ययो
 सह ताभ्यां स हतायुषः पुरीम् ॥ ५७ ॥

नगरोपवनं पुरोगतान्
 समुपेत्य स्वजनान् प्रतीच्छतः ।
 पुरमार्यं विश त्वमय इ-
 त्यवदत् सत्यवदध्युतो वचः ॥ ५८ ॥
 व्रजतं सह वल्लवेर्गृहान्
 नयतं मे गृहमेधिनां फलम् ।
 कुरुतं पुरमङ्घ्रिपद्मयो
 रजसादूरजसान्त्तिकश्रियम् ॥ ५९ ॥
 युवयोः सुहृदां च गोदुहां
 निकटं निष्ठुरहृज्जहातु कः ।
 इति तावन्नीय सोऽब्रवी-
 द्रमते भद्रमते हि सज्जनः ॥ ६० ॥
 युग्मम् ।
 यदूद्वह द्विषमपहत्य सत्वरं
 विमोच्य तावथ पितरो च बन्धनात् ।
 त्वदालयं सह सुहृदागतोऽहमि-
 त्युदीरितोऽप्यचरिपुणा स नाचलत् ॥ ६१ ॥
 इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
 गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये कंसवधे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ सप्तदशसर्गारम्भः ॥

कथंचनागादथ गान्दिनीसुतो
 गृहान् प्रहृष्यन् मथुरेशमानितः ।
 सुहृदृतः श्रीरमणः पुरं द्विषः
 सति प्रयातः स दिने कियत्यपि ॥ १ ॥
 सहायजोऽदर्शदजोऽसुहृत्पुरीं
 परिस्फुरदुक्कनकपाटतोरणाम् ।
 अविस्फुटस्फाटिकतुङ्गोपुरं
 दुरासदान्तःपरिखापरिष्कृतम् ॥ २ ॥
 सुधानिभश्रीशुभसौधसंहति-
 ध्वजव्रजव्याजभुजप्रहृतिकाम् ।
 हरिन्मणीमोक्तिकविदुमावलि-
 प्रशस्तसंपद्वलभीशुभप्रभाम् ॥ ३ ॥

बहुस्फुरतारकवेरिवाहन-
 प्रतर्किताऽनेककुमारवर्तनाम् ।
 सहस्रसंख्येः कविभिर्बुधैर्युतां
 दिवं हसन्तीमलकापुरीमिव ॥ ४ ॥
 दुरायहृद्मापतिवारणध्वनि-
 प्रतिश्रुदुच्चेः कथितस्वशुद्धताम् ।
 कृतोद्यमाभां वरणस्य केतवात्
 सदानुरागाद्वरणे गदाभृतः ॥ ५ ॥
 रुचिं विधेरन्यपुरस्य निर्मितो
 निवारयन्तीं चपलध्वजाम्बरेः ।
 समुल्लसत्पुष्पसबालपल्लव-
 स्फुरत्फलद्वारुहवृक्षवाटिकाम् ॥ ६ ॥
 द्वितीयतामप्यसहिष्णु नो दिवः
 प्रवर्तने या वरचिचनिर्मितिः ।
 इतस्ततो गन्धजलोक्षितक्षमा
 प्रकीर्णयावाङ्मुरलाजसर्षपा ॥ ७ ॥
 गृह्णाङ्गणद्वारचतुष्पथापण-
 प्रसर्पिकृष्णागुरुधूपवासनाम् ।
 प्रबालपुष्पाक्षतदीपपल्लवे-
 रलंकृतां पूर्णघटेः सलेपनेः ॥ ८ ॥
 कुलकम् ।
 क्षमां हरिः स्वाङ्घ्रियुगार्पणक्षमां
 ततोऽविशद्रामसुहृदृतेऽध्वना ।
 स्त्रियस्तयोर्नैवफले विलोकने
 समुत्सुका निर्ययुराशु यूथशः ॥ ९ ॥
 महोन्नतं काश्चन हर्म्यमास्थिता
 निनिन्दुरौन्नत्यमिहेक्षितुं हरिम् ।
 तदन्तिके दृष्टसमयसोपुषाः
 प्रतुष्टुषुः पामरयोषितः पथि ॥ १० ॥
 कथाञ्जनार्चापरिवेषणाशनेः
 कुचाङ्घ्रिवक्त्राधरकेशमण्डनेः ।
 विलेपनस्नानसतेलमज्जने-
 रनापितेरन्तमथाङ्गना ययुः ॥ ११ ॥
 हरावयुः काश्चन सादरा रसा-
 ह्यतिक्रमप्रापितभूषणाङ्गिकाः ।

यतीष्ठबन्धुस्थविरर्भकातिथि-
 स्ववल्लभादावतिनिष्ठराशयाः ॥ १२ ॥
 तदा द्वयं चिचभूद्यदीक्षणे-
 द्युनिम्नगामातत पुण्डरीकदृक् ।
 स्त्रियस्तथेन्दीवरदामकोमले-
 र्वितेनिरे यच्च कलिन्दजां दिवि ॥ १३ ॥
 पुरं विशत्याशु हरो पुरन्निभिः
 ससंभ्रमोद्यद्गतिभिस्तदाकलि ।
 निरञ्जलेः सत्पुलकाङ्गुरैः कुचेः
 सचन्दनेः शाकुनकुम्भसंभृतिः ॥ १४ ॥
 प्रतिक्षणं प्रत्यब्जं प्रवर्तितैः
 प्रसादकृत् प्रीतिफलेः स्मितेक्षितैः ।
 पुराङ्गनानामहरन्मनो हरि-
 र्मनोहरैः स्वक्रमणक्रमेरपि ॥ १५ ॥
 व्यलोकयन् केऽपि कदाप्यथोऽक्षजं
 तपःसमाधिकृतुभिः कथंचन ।
 पुरस्त्रियस्तु चिजगत्पातं सुखात्
 तदीक्षणाप्राप्तसुधोक्षणाप्लुताः ॥ १६ ॥
 अनन्तचिन्मोदमयं मधुदुहं
 दुरापमीशादिभिरन्वभूज्जनः ।
 समुद्रघटकष्टकदम्भसंभृत-
 स्वसंमदोर्वीरुहकष्टकावृतिः ॥ १७ ॥
 पुरोक्तो याति पुरः पुरो हरो
 निवृत्तसर्वार्थविशेषचेतनाः ।
 निरन्तरस्मृत्युदयोर्मिभिः परं
 चिरंतनं पूरुषमापुरुत्सुकाः ॥ १८ ॥
 पुरस्त्रियस्तस्य पुरस्तथोपरि
 प्रकीर्य कर्पूररजांसि लाजवत् ।
 तमार्चिचन् वेदविदेऽप्युपायनेः
 सहाय्यं सद्दधिचन्दनाक्षतैः ॥ १९ ॥
 कथं न मूलं सुकृतं निरीक्षणे
 महोत्सवस्यास्य दृशामिति स्तुतः ।
 पदे पदे पौरवनेः सहाय्यजो
 ददर्श निर्बेजकमीश्वरो ब्रजन् ॥ २० ॥

ममाग्रजो वाञ्छति धौतमम्बरं
 प्रयच्छ तन्नायुचितं शुभांशुकम् ।
 ध्रुवं शिवं ते ददतो महद्भवे-
 दिति स्म तं प्राह वचः प्रियं हरिः ॥ २१ ॥
 भवद्विधानामिदमोदृगम्बरं
 कथं न योग्यं ब्रजकुञ्जवासिनाम् ।
 जिजीविषुर्वाञ्छति राजवस्तु क-
 स्ततः शुभं क्रेति जगाद स स्मयात् ॥ २२ ॥
 अपेटयाद्यानि ततः स विष्णुना
 यथा शिरस्तस्य पपात भूतले ।
 हरिस्तदा स्वायिमकार्यसिद्धये
 दिशन्निवाभात् पुरदेवतावलिम् ॥ २३ ॥
 प्रदुद्रुवस्तस्य जना हताधिपा
 विसृज्य वासांसि भियाखिलान्यपि ।
 अवस्त शस्ते स्वयमाशु वाससी
 सहायजेनाथ स बल्लवैरपि ॥ २४ ॥
 महीयसासौ महसा तिरोदधत्
 पुरं ब्रजन्नाकलि वेषशिल्पिना ।
 विभूषितस्तेन च साग्रजः श्रियं
 धरं ददौ दैत्यजिदात्मरूपताम् ॥ २५ ॥
 प्रजम्भतुर्मालिकमन्दिरं ततः
 स तो विलोक्याशु सुदामनामकः ।
 ननाम भूमीविलुठच्छिराश्चिरं
 न्यथात् तयोरासनमुतमं पृथक् ॥ २६ ॥
 गिरिद्वयं राजतमाञ्जनं चर-
 द्विहंसितुं कंसमिवेन्द्रमुद्यतम् ।
 सहानुगेरासनितावपूषजत्
 सुखोपविष्टो मुखवासचन्दनैः ॥ २७ ॥
 ततोऽस्तुतासौ जगदीश्वरो युवा-
 मिहागतो भञ्जयितुं भुवो भरम् ।
 न वां दृशि क्वापि भिदा प्रवर्तते
 हितेऽहिते सर्वजनान्तरात्मनोः ॥ २८ ॥
 विभू युवां क्व क्व च नीचजन्मनो
 ममागतो गेहमहो महादुतम् ।

चकास्ति वामप्यथवा गतिः समा
 गृहाद्विभासोरिष पुष्पवन्तयोः ॥ २९ ॥
 गणाः पितृणां चिदशा महर्षयः
 प्रसादिताश्चेद्गृहमागतो युवाम् ।
 कुलद्वयं जन्म कृतार्थतामगात्
 कृपां पुनर्मे कुरुतं निजाक्षया ॥ ३० ॥
 चिभिर्विशेषकम् ।
 इति स्तुवन् पुष्पविशेषनिर्मिताः
 स्रजः सुदामादित दिव्यसौरभाः ।
 अलंकृतो ताभिरथो वरानिमा-
 वयच्छतां स्वच्छतरान्तरात्मने ॥ ३१ ॥
 नितान्तभक्तिं भगवत्यनुत्तमा-
 मिदंजनेश्चापि सदैव संगतिम् ।
 भृशं तथा भूतदयां सुधीरिदं
 मुदावरीष्ट चितयं सुदुर्लभम् ॥ ३२ ॥
 अनापदं संपदमच्युतां कुले
 बलं यशः संततिमायुरुन्नतिम् ।
 समं ददत् पूर्ववरचयेण स
 चिविक्रमः प्रास्थित मालिकालयात् ॥ ३३ ॥
 विभूषितो तो वसनमगादिभि-
 निर्नीक्षमाणाः पथि पौरयोषितः ।
 उरःस्थलप्रस्वलदञ्जलच्छला-
 न्यवेदयन् हृद्गतवेदनामिव ॥ ३४ ॥
 अथ ब्रजन् राजपथे क्वचिन्मुनि-
 श्चिरंतनोऽचीकलदुत्तमां स्त्रियम् ।
 करस्थितालेपनभाजनां यतीं
 हसन्निति द्राग्गुलामवोचत ॥ ३५ ॥
 धरोरु का त्वं वद कस्य वा रया-
 दये नयस्यङ्गविलेपभाजनम् ।
 प्रयच्छ नावप्युचितं विलेपनं
 ततः प्रियं स्यादचिरेण सुभ्रु ते ॥ ३६ ॥
 युगम् ।
 विलम्ब्य सेति प्रतिवाचमब्रवी-
 नृपस्य दासी प्रियदर्शनास्म्यहम् ।

विलेपनापेणघर्षणक्रिया
 तनुस्त्रिवक्त्रेति तदाह्वयं गता ॥ ३७ ॥
 इदं नृपस्येषितमङ्गलेपनं
 विना युवामर्हति कः समीहितुम् ।
 इतीरयन्ती हरिसस्मितेक्षण-
 प्रहर्षितादादुह तद्विलेपनम् ॥ ३८ ॥
 युग्मम् ।
 मधुव्रतानां ततिमागतां विद-
 न्निदं दृगिन्दीवरदामनन्दितः ।
 समं बलेनाङ्गविलेपनं दध-
 द्विभुर्बभासे परभागभागय ॥ ३९ ॥
 ततस्तदङ्घ्रिं परिपीड्य सोऽङ्घ्रिणा
 निजाङ्गुलिभ्यां चिवुकं विधृत्य च ।
 अभि स्वमेनामुदनीनमत् क्षणा-
 दभूदृजुः सद्य मतिः सतामिव ॥ ४० ॥
 परिध्वनन्नूपुरपत्ययोरुह-
 स्फुटोदितापीडनसंभवाद्भुता ।
 ऋजुर्गुरुश्रोणिकुचा प्रसादतो
 हरेरभूदुत्तमयोषिदञ्जसा ॥ ४१ ॥
 स्वहृषसंपद्गुणतो ननन्द सा-
 वदत् तमित्थं च धृतोत्तरीयकम् ।
 समेहि मे त्वं पुरुषोत्तमालयं
 विलोकनोद्यन्मदनार्दितात्मनः ॥ ४२ ॥
 जनार्दनस्तद्वचसा हसन् निजान्
 विलोकयन् किंचिदुवाच तामिति ।
 विधेयमवास्ति कियद्विधाय त-
 द्रुहानहं गन्तुमथोत्सहे तव ॥ ४३ ॥
 यथातथं गामिति माधवो वदन्
 विस्तृज्य तामाश्वगमद्विगुणपथे ।
 उपायनेः पुण्यफलस्रगक्षते-
 स्तमार्चिचन् कुङ्कुमचन्दनैर्जनाः ॥ ४४ ॥
 तिरस्कृतानङ्गसहस्रतद्वपु-
 र्विलोकनोद्यन्मदनोद्वटयथाः ।
 नितम्बवक्षोऽम्बरविस्फुटिस्थिराः
 स्त्रियस्तदा चित्रगता इवासत ॥ ४५ ॥

सखीभवद्भ्रान्तमिवोज्ज्वलत्विषः
 शरीरधारी तमसो विधुर्यथा ।
 व्यभात् तयोर्युग्ममुदयरोचिषं
 रिपुं निषं हन्तुमिवोद्यतं पुरे ॥ ४६ ॥
 दिदृक्षयाथो जनतां समागता-
 मपृच्छदीशोऽञ्च इवेति विश्वदृक् ।
 पुरोकसः कुच धनुस्तदुच्यतां
 मखो महान् कस्य पुरि प्रवर्तते ॥ ४७ ॥
 रसाद्रसाधीशधनुर्मखोत्सवं
 दिदृक्षवो मल्लसुहृत्तमा वयम् ।
 इहापरे केचन राजपूजिता
 वसन्ति कार्ये सह तेः कुतूहलम् ॥ ४८ ॥
 युग्मम् ।
 इति ब्रुवन् राजपथेऽच्युतो ययौ
 प्रतर्क्य गेहं धनुषः स्फुरद्भुजम् ।
 प्रतिध्वनद्वन्दुभिनिस्वनच्छल-
 प्रतिक्षणोदीरितकार्मुकक्षयम् ॥ ४९ ॥
 स्तुवन् मुहुस्तद्वहुमानमच्युतो
 नभश्च्युतेन्द्रायुधसंनिभं धनुः ।
 प्रपूजितं लोहितपीतपुष्पभृ-
 द्ददर्श जीर्णोजगराङ्गभीषणम् ॥ ५० ॥
 तमालयं याति तमालरोचिषि
 न्यवारयन् केचन बाह्यरक्षकाः ।
 अभीरिहाभीर नृपाक्षया विना
 विशस्यकस्मात् कथमित्युदीरणेः ॥ ५१ ॥
 इदं प्रमोर्धाम धनुर्महोत्सवः
 प्रवर्ततेऽचेति जनश्रुतीरितान् ।
 दिदृक्षया दूरपथादिहागतान्
 निवारयन्त्येतदहो महाद्भुतम् ॥ ५२ ॥
 किमौक्ष्यतां कस्य महोत्सवोऽपि चे-
 न्निवार्यते धन्वगृहे गतिर्नृणाम् ।
 निवेदनीयं च किमद्भुतं गृहे
 जनाग्रतश्चेति वदन्नजोऽविशत् ॥ ५३ ॥
 युग्मम् ।

ध्वनिं घनध्वानगभीरमेश्वरं
 निशम्य राजालयरत्नकास्ततः ।
 समुद्यतासिप्रमुखास्त्रपाणयः
 प्रधावितास्तानवधीद् द्रुतं बलः ॥ ५४ ॥
 व्यनीनशत् तद्वलमयजो हरे-
 निर्नायुधस्तत्करशस्त्रमाहरन् ।
 स्वकीयमेवाजनि तत् स्वशान्तये
 निजं विधौ किं प्रतिकूलवर्तनि ॥ ५५ ॥
 अथागते पूर्वकथावशेषता-
 श्रुतिक्रुधायोधनलब्धविक्रमे ।
 द्विषद्वले मङ्गु बलस्तलस्खल-
 च्छिरःशतासृक्ताटिनामजीघटत् ॥ ५६ ॥
 महीतले व्यस्तपदातिमस्तकान्
 निपात्य राङ्गनिष चन्द्रमा बभौ ।
 बलः कुमारप्रतिमो महाबल-
 स्ततश्चकाशे शमितोयतारकः ॥ ५७ ॥
 क्षयाम्बुधेरुद्धृतधृत्यधीश्वरे
 समागते यक्षधराहङ्गपिणि ।
 क्षितिः प्रसर्पत्यसृजि द्विषां बभौ
 विवृण्वती रागमिवान्तरं बहिः ॥ ५८ ॥
 स्थलेऽम्बरे विस्तृतमुण्डमण्डलं
 बालं बले यच्छति दिक्पतीष्ठये ।
 प्रतुष्टुवुस्तच्च सुराः प्रहर्षिताः
 सहर्षिभिर्युद्धविलोकनागताः ॥ ५९ ॥
 निरीक्षितुं चापमविद्यदालयं
 द्रुतं बलस्तच्च तदेक्षत क्षितौ ।
 महर्षिशापात् क्षिदिवादिष च्युतं
 महाहिङ्गुपं नहुषं महीं गतम् ॥ ६० ॥
 हारं निरीत्याधिपधन्वरत्नका
 बलेन सार्धं गशुपैः समागतम् ।
 न्यवारयन् केऽपि रुषा तमःपुषा
 समुत्थिताः केचन शस्त्रपाणयः ॥ ६१ ॥
 क्षितिप्रतिष्ठो दिशि दीव्यति स्वयं
 बले बलद्रोहिणि पश्यतीश्वरः ।

अदक्षिणेनैव करेण तत् क्षणात्
 करीष सूक्ष्मेक्षुमुदक्षिणद्भुतः ॥ ६२ ॥
 नृपं नयद्रोहिणमच शिञ्चितुं
 समागतः काल इवोयदण्डभृत् ।
 निजाहितायुर्दिनशेषमुच्चकै-
 र्गृहीतशङ्कुः परिमापयन्निष ॥ ६३ ॥
 द्रुतस्वनाथक्षयभीतिनिश्वस-
 द्द्रोत्थितं दण्डवदम्बरे रजः ।
 भुजाहिफूत्कृत्युदयद्विषानल-
 ध्वजप्रभं धन्व दधद्विभुर्बभौ ॥ ६४ ॥
 युग्मम् ।
 अनीनमत् कार्मुकमीश्वरो मह-
 न्निजां स शंसन् गुणगृह्यतामिव ।
 तदा बभौ संमुखमानमद्विभो-
 रतीष शोभा हि गुणाधिके मतिः ॥ ६५ ॥
 निजप्रभोः कालगृहस्थितिस्पृहां
 निवारयत् तद्गण्टङ्कृतिच्छलात् ।
 निपीडनज्ञातनिजक्षयं धनु-
 र्यभाच्चिरं कुर्वदिवेश्वरस्मृतिम् ॥ ६६ ॥
 श्रुतिं तदीयं गुणमापयन् धनु-
 श्चकर्षे हर्षादिव कंसकर्षणः ।
 बभञ्ज चेदं प्रसभं भुवः प्रभो-
 र्मनोरथैरेष समं चिरार्जितैः ॥ ६७ ॥
 तिरोदधन्माद्यदुदग्रदिग्गज-
 व्रजाक्रमप्रक्रमबृंहितग्रहम् ।
 प्रतिक्षिपद्वैत्यसुपर्वपर्वत-
 प्रकर्षणक्षोभितसिन्धुघोषणम् ॥ ६८ ॥
 कंसारातिकरीन्द्रकोमलकरव्यापारलब्धक्षति
 प्रत्ययाशनिपातगर्जितबृहत्पर्जन्यघोरध्वनि ।
 व्योमोदित्वरसत्वरप्रतिरवप्रोढिच्छलप्रस्तुत-
 स्वक्षोणीरमणाचिरक्षयकथं द्रागध्वनत् तद्भुतः ॥ ६९ ॥
 इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचि-
 ते गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये कंसवधे सप्तदशः स-
 र्गः ॥ १७ ॥ :: :: ॥

THE VIDVAN-MANO-RANJINI

OR

REJOICER OF THE MIND OF THE LEARNED,
A COMMENTARY ON ŚAD-ĀNANDA'S VEDĀNTA-SĀRA, BY RĀMA-TIRTHA.

(Continued from page 234.)

The substratum of the universe, that is, the support or receptacle of ether and the rest which are the whole world. The term receptacle has the force also of implicating creation and re-absorption. So, also, From which these elements are born, by which produced they live, which departing they re-enter, that desire thou to know, that is called Brahma. Therefore it has been stated that Brahma is the cause of the production, sustentation, and resolution, of the world. Hence it results that Brahma, truth, knowledge, infinite, one in essence, is denoted by the word that. By the term soul is elucidated the sense of the word Thou; it being determined in the sacred texts, The soul only—that he served, Herein all these beings become one, that the word soul applies only to reflex consciousness without discrimination. It has, therefore, been declared that the sense of the text declaratory of unity [That art thou] is established by the juxta-position of the terms Brahma and soul. Thus, then, *I take refuge with soul*, the object of the text. Why? For the attainment of the desired object. The desired object is the attainment of the matter of the system, and the rejection of mis-statements and contradictions, or the power of attaining the matter according to the system. For the attainment, or acquirement hereof—such is the sense. Having thus composed an auspicious prelude in commemoration of the principle of supreme deity to be set forth in the system; he now proposes his design, after an expression of adoration towards his [spiritual and scientific] teachers, it being ascertained from such precepts as Whose highest devotion is towards his god, and As towards his god, so towards

अखिलाधारमिति । अखिलस्य आकाशादि प्रपञ्चस्याधारआश्रयः त-
मिति विग्रहः । आश्रयशब्दः सृष्टिप्रलययोरप्युपलक्षणार्थः तथाच श्रुतिः
योवा इमानि भूतानि जायन्ते येनजातानि ज्ञोवन्ति यत्प्रयन्यभिस-
म्विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तदुन्नेतीति । ततश्च जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं
ब्रह्मेत्युक्तं भवति । अत इदं फलितं सत्यज्ञानानन्तानन्दकरं ब्रह्म तस्य द-
लक्ष्यमिति । आत्मपदादेव त्वंपदार्थशुद्धिः आत्मैवेवापासीता ब्रह्मेते
सर्व्वेयकं भवन्तीति श्रुतावात्मशब्दस्य निर्व्विशेषप्रत्यक्षैतन्यमात्रनिष्ठ-
तायानिर्द्धारितत्वात् तथाच ब्रह्मात्मपदयोः सामानाधिकरण्यादेव वा-
क्यार्थसिद्धिरित्युक्तं तदेवं वाक्यार्थभूतमात्मानमाश्रये । किमर्थमभीष्ट-
सिद्धये अभीष्टं शास्त्रार्थप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिनिरासलक्षणं
यथाशास्त्रमर्थसंग्रहसामर्थ्यलक्षणञ्च तस्य सिद्धिः सम्पत्तिः तस्यै तदर्थमि-
त्यर्थः । एवं शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणलक्षणं मङ्गलं विधाये-
दानीं यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । इत्यादि शास्त्राद्वे-
द्यताभक्तिवदुक्तं विद्याङ्गत्वप्रतीतिर्देवमिवाच्चायं मुपासीत इत्य-
तश्च गुर्व्वाराधनेति पूर्व्वकं स्वचिकीर्षितं प्रतिजानीते ॥

his teacher, that as devotion to the deity, so devotion to the teacher, is a constituent of knowledge; and accord- ing to the traditional revelation, Let him worship his teacher in like manner as his god.

Significantly &c. I am about to declare the cream, the curdled or concremented sense, of the *Vedānta* to be hereafter defined, and this to the best of my knowledge, according to my understanding, for the *Vedānta*, distrib- uted in countless branches [or schools], and profound in sense, cannot be limited [or determined] by modern minds. So it has been stated by competent authority, Fishes though immersed in the vast ocean take but lit- tle water. This statement in obviation of the charge of pride, is not occasioned by fear of opponents, inasmuch as the matter has been collected according to the sys- tem. Having done what? Having adored his preceptor, having worshipped him with abundant devotion and faith, and with praise, salutation &c., as a god. The plural of preceptor, to be understood in the singular, expresses reverence. In anticipation of the question who that preceptor is, and to shew that he himself is in the regular succession [of religious teachers], he indi- cates him by name.

Advayānanda. The author excludes the supposition that this name is, like *Dittha &c.*, a mere [meaningless] appellative.

Significantly. The word *also* implies the combina- tion of word and meaning; that is [he is] not only verbally, but also significantly [Advayānanda, or in- comparable bliss]. The reason hereof is stated.

Because of the knowledge of that which transcends duality, means because of the knowledge, or presen- tation of the principle of self-conscious spirit from which duality has passed away. According to the reading *Because the condition of duality has past away*, the sense would be, because he is identical with Brahma, all his differences being destroyed by knowledge of the truth. By considering the ordinary and common use of the term *Vedānta* in the Vedic aphorisms and in the works composed by philosophers, conversant about Brahma and spirit, and preventing its being everywhere accepted in its primary meaning, he proceeds to explain the term *Vedānta* according to its primary and second- ary significations.

अर्थतद्विश्लोकेन । वेदान्तोपपत्त्यमात्रलक्षणस्तस्य सारो मथितार्थस्तं
वक्ष्ये तच्च यथामति स्वमत्यनुसारेण अनन्तशाखाप्रविततत्प्रातिरम्भो-
रार्थस्य वेदान्तस्याख्याकुर्वादिभिरपरिच्छेदात् । तदुक्तमभियुक्तेः अपि म-
हति जलार्णवे निमग्नाः सलिलमुपाददतेमितं हि मीनादिति । एतच्च
गर्व्वपरिहारेतिवचनं न पुनर्व्व्यादिभवनमितं यथाशास्त्रमर्थसंग्रहादि-
त्यर्थः किं क्त्वा गुरुनाराय भक्तिश्रद्धातिशयस्तुतिनमस्कारादिना देव
मिव पूजयित्वा गुरुनित्येकस्मिन् बहुवचनं पूजार्थं । किं नामानोगुरव
इत्यपेक्षायां स्वस्य संप्रदायिकत्वज्ञापनाय तावामतानिर्द्दिशति ॥

By the Vedānta is &c. The term Upanishad has for its object the presentation of the unity of Brahma and spirit. The form Upanishad is derived from the root *shad-lri*, to dissolve, move, and waste away, with the prefixes *upa* and *ni*, and terminating with the affix *lvip*. Here the word *upa* denotes proximity, and there being nothing to restrict its meaning, it terminates in self-conscious soul proximate to all. The particle *ni* indicates assurance; and this also determines or ascertains the truth, as being in justa-position with the particle *upa* expressive of unity. By the term Upanishad, then, is denoted knowledge of Brahma, which destroys, annihilates, or relaxes in those that practise it the conceit of the reality of the world, or which leads them to, or causes them to reach, self-conscious soul, the highest good; or which destroys, or eradicates, ignorance the root of pain, birth, activity &c. This Upanishad is the means of certitude. A multitude of treatises attached to the latter portion of all the branches of the Veda, as being the instrument of this certitude are styled secondarily a means of certitude. The Upanishads, then, are the authority or instrument, and the Vedānta is the instrument of the certitude of the Upanishads. *Ancillary thereto* means subservient to estimation of the latter part of the Veda [or Vedānta.] Subservience thereto is by means of removal of improbability in the objects of certitude in the text of the Vedānta; whereas the system of reflection [or the Sārīraka aphorisms] is not itself immediately subsidiary either to production of certitude or to the result thereof, for were it so, the affirmations of the latter part of the Veda would imply a correlate. It has therefore been stated by authority that in production of knowledge of supreme spirit, reflection [or the Sārīraka aphorisms] is not an instrument like Vedic study, or subsidiary to the Veda; for were it so, necessity of a correlate would fall upon the words of the Veda in production of certitude regarding absolute spirit. Such direct subserviency is not acceptable. *The Sārīraka Aphorisms* are those wherein spirit or that which resides in the body [*sarīra*] is treated of in aphorisms, that is, accurately described, viz. Desire of knowledge of the absolute, and the rest. Or these are the aphorisms of the spirit, that is, the sentences comprising the mean-

ing of the Vedānta expounding spirit to be real soul [or the absolute]. The words *et cætera* are intended to include the Vedānta-bhāṣya, &c. The particle *and* implies the connection with the term Vedānta. The term Vedānta, therefore, according to its etymological formation the end or concluding portion of the Veda, is applied in its primary sense to the particular parts of the Veda, and is transferred secondarily to the Sārīraka Aphorisms, &c. If it be asked what occasion there is for commencing this treatise, seeing that wise men act not without occasion; we cannot reply that an objection merely to the occasion is worthless; but we may describe as the occasion the compassion excited in the author on viewing men in their misery condemned to sink and rise incessantly up and down, and to and fro, in the ocean of transmigratory existence, wherein the water is knowledge and discrimination tossed by the agitation produced by multitudes of curling waves of hunger and other wants, which ocean is broken by chains of lofty mountains of developed desire, irascibility &c, full of a multitude of divers monsters, crocodiles, &c. in the forms of sons and daughters, wives and kinsmen &c.; bubbling and foaming with the fruitions and the states of men, beasts, cattle, birds, gods and the like; such men being unable to cling to the vast tree of reflection on the manifold Vedānta, prolix and recondite in its sense. In anticipation of an objection to the special occasion the following statement is made.

Of this &c. The definition of a topic [or section] is stated thus, The learned call a particular treatise connected with a particular portion of a system, and conversant about a special end of the system, a topic. Thus whatever topic is connected with a particular portion of any system, that topic is characterised by the same motives as belong to the system. Otherwise, if the system and the topic had different object-matter, it would follow that the topic was unconnected with the science; and it would ensue that it was a vain discourse without connection [with any system.] Hence, this treatise being a topic of the Vedānta, and thus possessing the motives established in the Vedānta system, and being shown to have motives, the motives thereof are not to be sought elsewhere. It may be urged that, inasmuch as only the main object and other motives pertain to the system, the subordinate object &c., should be considered separately; else no prudent man would abandon the system [or the original authorities] and apply himself to this treatise. This we allow; for we may easily admit a subordinate motive [in this work] as a topic [or particular treatise], since a separate enunciation is not required.

अद्वयानन्दानिति । नाञ्चोदित्यादिवत् सञ्ज्ञामात्रत्वं व्यावर्तयति ॥
अर्थतद्वति । अपिशब्दः शब्दार्थयोः समुच्चयार्थः न केवलं शब्दतः
किन्तु चेतोऽप्येति तत्र हेतुः ॥

अतीतद्वैतभानतद्वति । अतीतं द्वैतं यस्मात्तदतीतद्वैतं प्रत्यगात्मतत्त्वं
तस्य भानं साक्षात्कारस्तस्मादतीतद्वैतभानतः अतीतद्वैतभावतद्वति पाठे
तत्त्वज्ञानविध्वस्तनिखिलभेदब्रह्मात्मत्वादित्यर्थः । ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिपरेषु
श्रुतिस्मृत्योर्विद्वद्भिर्मितनिबन्धेषु चाविशेषेण वेदान्तशब्दस्य लोके प्रयोग-
दर्शनात् सर्वत्र मुख्यवृत्तितः प्रतीतिं वारयन् मुख्यगौणभेदेन वेदान्तशब्दं
व्युत्पादयति ॥

Thus for the apprehension of the essence, there is a subordinate *authorised student*. The object in this treatise is merely the essence of the unpropertied, to the omission of the distinction of objects propertied and unpropertied. Its *purpose* is the attention to this alone; and the *relation* is in conformity with the object. It may be objected that they only who already know the system can know the motives [or requisites], not those who wish to acquire it: how then should they, ignorant of the object &c., of the system, apply themselves to this treatise? In anticipation of such an objection the author proceeds succinctly to point out the motives of the system itself.

In this the moving considerations, &c. In this, means in the Vedānta system. Inasmuch as without reference to a recipient of its meaning a system would not proceed, in the first place there is required the motive characterised as the *authorised student*. Next thereto ensues the *object*. Next after the *object* follows the *relation*, to establish that what is to be set forth is possible. That the *purpose* is final is well known. There the order of treatment of the enunciated [requisites] is necessary. Thus also the Śārīraka aphorisms, Dresei to know the absolute [which distinguishes the authorised student] Of these, according to the order of enunciation, the author describes the authorised student.

वेदान्तो नामेत्यादिना । उपनिषच्छब्दे ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारविषयः उप नि पूर्वस्य विषयप्रत्ययान्तस्य षष्ठ्यविशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य धातो-रुपनिषदिति रूपं । तत्रोपशब्दः सामीप्यमाचष्टे तच्छब्दोच्चकाभावात् सर्वान्तरे प्रत्यागात्मनि पर्यवस्यति । निशब्दो निश्चयवचनः सोऽपि तत्त्वमेव निश्चिनोति तत्रैकत्ववाच्युपशब्दसामानाधिकरण्यात् । तस्मात् ब्रह्मविद्यास्वसंश्लिनां संसारसारतामसं सादयति विषादयति शिथिलयतीति वा परमश्रेयो रूपं प्रत्यागात्मानं सादयतीति गमयतीति वा दुःखजन्मप्रवृत्त्यादिमूलान्नानं सादयत्युन्मूलयतीति धोपनिषत्प्रत्ययद्वयाच्चा सैव प्रमाणं तस्याः प्रमाणाभावात् करणभूतः सर्वशब्दासूत्रभागेष्वुत्पद्यमानोऽन्यथाशिरयुप-चारात् प्रमाणमित्युच्यते । तथा चोपनिषदः प्रमाणं करणमुपनिषत्प्रमाणं वेदान्तइत्यर्थः तदुपकारीणं वेदान्तार्थविचारानुकूलानीति यावत् । तदनुकूलत्वं वेदान्तवाक्यप्रमेयासम्भावनापोहद्वारा न तु प्रमित्युत्पत्तौ तत्कले वा साक्षाद्विचारशास्त्रस्याङ्गभावः तथासति वेदान्तवाक्यानां सापेक्षता-प्रज्ञात् तदुक्तमभियुक्तं स्वाध्ययवचकरणं घटते विचारोनाप्यङ्गमस्य परमात्मधियः प्रसूतौ सापेक्षता पतति वेदगिरस्तथात्वे ब्रह्मात्मनः प्रमिति-जन्मनि तच्च युक्तमिति । शरीरमेव शरीरकं तत्र भावोजोवः शारीरकः स मृन्यते याथातथ्येन निरूप्यते यैस्तानि शारीरकसूत्राणि अघातोब्रह्मजिज्ञा-सत्यादीनि । यद्वा शारीरकस्य सूत्राणि तद्व्याख्यास्यवादिवेदान्तार्थसंग्रह-वाक्यानि आदिशब्दोभाष्यादिसंग्रहार्थः च शब्दो वेदान्तशब्दोऽनुषङ्गार्थः तथा च वेदानामन्तोऽवसानभागे वेदान्तइति व्युत्पत्तियोगात् मुख्यो वेदान्तशब्दो वेदभागभेदेषु शारीरकादौ तूपचरित इति । ननु किं पुनरस्य अन्य-स्यास्मिन् निमित्तं न खलु निर्निमित्ता प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरिति चेत् कोभायः निमित्तमात्राद्येव इति चेत् अशनायादनकोर्मिमालाकुलसमुद्भूतचोभहत-विवेकविज्ञानपाथसि दृढतरकामकोधाद्युत्पन्नशूलजालविषमं सुतदुहितुक्क-लत्रयान्धवादनकमकरनकचक्राकुले नरमृगपशुपक्षिदेवादिस्थानभोगफेनबु-द्धे संसारसागरेऽनवरतमधुक्लृप्ते तिर्यच्चा मज्जनेनामज्जनादिविवशानति-विततगम्भीरार्थानेकवेदान्तविचारमहादुमाघलम्बनासमर्थान् दुःखिनोलो-कानालोक्य संजातकणायानिमित्तत्वोपपत्तेः । अथ निमित्तविशेषाद्येव-प्रचेत्तत्राह ॥

But the authorised student. The word *but* is intended to indicate the distinction of this authorised student from the authorised student in the investigation of duty [or merit]

The authorised student is the subject of right knowledge—such is the construction. In this system, as the subject of right knowledge, is intended individualised spirit, free from error in secular and spiritual [or Vedic] observances. For all individualised spirits being liable to error, they cannot receive the meaning of the system. The author next states the characteristic of this authorised student, alluded to by the word *but*.

Who is possessed of the quaternion of instruments [or means] &c. That is, who is determined by the four instruments to be stated in the sequel. The sense is as follows. Mere study of the Veda is not the condition of competence for the investigation of the absolute; since it is common [as a pre-requisite] to the investigation of duty as well as to that of the absolute. Hence on this sole condition engagement [in the study of this system] would be impossible. Nor is reflection upon duty the sole condition, since investigation of the absolute is possible to one who has studied the Vedānta, even antecedently to reflection upon duty. Nor is performance of duty the condition of such investigation, since we observe desire to know the absolute in one who through continence alone is detached from sensual objects, even without performing duties [that is in a religious student who remains in the first order, not entering upon the duties of a householder &c.] Moreover there is scripture authorising one who desires knowledge to become an ascetic [that is, to enter immediately upon the fourth order], such as [Let him

अस्येति । शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितं । आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपरिचयत इति हि प्रकरणलक्षणं वदन्ति तथाच यच्छास्त्रैकदेशसम्बद्धं यत्प्रकरणं तत्तच्छास्त्रीयैरेवानुबन्धैरेनुबन्धयुक्तं । अन्यथा शास्त्रप्रकरणयोर्भिन्नविषयादिमत्त्वेन शास्त्रासम्बद्धत्वप्रसङ्गादसम्बन्धप्रलपितमिदमापद्येत अतोऽस्य ग्रन्थस्य वेदान्तशास्त्रीयप्रकरणत्वाद्देवान्तशास्त्रसिद्धैरेवानुबन्धैस्तद्वत्त्वसिद्धैरेनुबन्धवत्त्वसिद्धेर्न तेऽनुबन्धाः पृथगालोचनायादित्यर्थः । ननु महाविषयादेरिह शास्त्रीयत्वेनैवावान्तरविषयादेः पृथगालोचनं सूचितं । इतरथा शास्त्रं परित्यज्य प्रेक्षावतोऽत्र प्रवृत्त्ययोगादिति चेत् घाटं प्रकरणत्वेनैवावान्तरसङ्गतेः सुलभालोचनत्वात् पृथगिह निर्देशानपेक्षणात् । तथाहि सारग्रहणे चावान्तराधिकारी । सगुणनिर्गुणरूपविषयभेदं परित्यज्य निर्गुणसारमात्रमिह विषयः । तन्मात्रावधारणं प्रयोजनं सम्बन्धोऽपि विषयानुरूपवति भावः । ननु शास्त्रीयैरेवानुबन्धः शास्त्रविभिरेव विज्ञायते न व्युत्पत्त्युत्पत्तिस्तत्कथमिह तेषां शास्त्रीयविषयाद्यनभिज्ञानां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रीयैरेवानुबन्धं संक्षेपतोऽव्युत्पादयितुमुपक्रमते ॥

तत्रानुबन्धो नामेत्यादिना । तत्र वेदान्तशास्त्रे स्वार्थप्रतिपत्तारमनाश्रित्य शास्त्रस्य प्रवृत्त्ययोगादादावधिकार्यनुबन्धोपेक्षा तस्य च विषयबोधमन्तरेणाप्रवृत्तेर्विषयस्य तदानन्तर्यं विषयस्य च शक्यप्रतिपाद्यत्वसिद्धये सम्बन्धस्य विषयानन्तर्यं प्रयोजनस्य चरमत्वं प्रसिद्धमित्युक्त्येव पाठक्रमो विवक्षितः तथाच शारीरकसूत्रं अघातोब्रह्मजिज्ञासंति तत्र यथोक्त्यक्रममधिकारिणं निरूपयति ॥

go forth an ascetic from the house or from the forest,] or else let him proceed immediately from studentship to mendicancy. It might be objected :—Merely being born, a Bráhma becomes indebted in three things ; in studentship to the inspired sages ; in sacrifice to the gods ; in progeny to the progenitors ; or He alone is freed from debt who has a son, who is a sacrificer, or who has been a religious student ; also, according to the traditional revelation [smṛiti.], After paying the three debts let him apply his mind to emancipation ; but one who, without paying them, seeks emancipation, falls downward, it being inferred that without paying these three debts engagement in reflection on the system of emancipation is improper ; how, can there be engagement in reflection upon the absolute through emancipation ? To this we reply : The sacred text, He cuts from the front of the breast, then of the tongue, next of the chest, proceeding from this injunction of the three cuttings of the victim, an dterminating with the explanation of what a cutting is, in the text, By those cuttings he cuts, these cuttings alone being called cuttings :—this text inasmuch as it alludes to the meaning of the injunction of three cuttings, has not its meaning complete in itself. But this text respecting the three debts is renegated by the sacred text, From studentship immediately, which alludes to no other [or has its meaning complete in itself.] If the three debts were to be discharged by studentship &c., as in the text He cuts with the cuttings, [taken as complete in itself] then the statement that to studentship belongs causality in removing the three debts might be acknowledged to be complete in itself. Even in this case, there being no proof that all that are born are subject to the three debts, it is proper to explain that the competent person being born, or the householder being born [is bound by the three debts] ; while the traditional text should be explained as referring to those who have not renounced the world. Accordingly the sacred texts They whose life is spent in sacrifice, they sacrificing, even through decrepitude should not cease therefrom ; He is a slayer of a Bráhma, who neglects the sacred fire of the gods ; and the traditional texts such as those relating to one order [*ekáśramya*], the religious teachers, and the manifest injunction to the householder should be considered as explained [to relate only to secular persons.] For thus there will be no contradiction in the Vedic and traditional texts, From mere studentship let him go forth a mendicant ; Whatever day he wills to renounce the world let him set forth ; or He may become free again from his vow ; With what object should we study the Veda, why sacrifice, what have we to do with offspring, we whose world is spirit ? thus

thinking Yájñavalkya became an ascetic. They who desired offspring, partook of the burning-places, and they who desired not offspring partook of immortality. Performance, therefore, of duty, is not a requisite of investigation of spirit, which existing there exists invariably the arising desire to know the absolute ; and which not existing, such desire does not exist. This is the quaternion of instruments to be described in the sequel. How, again is the authorised student, supplied with means ? It is stated.

Eminently &c. He is [the authorised student] whose heart or internal organ is eminently or exceedingly, undefiled or pure. Whence undefiledness of heart ? It is stated that it follows from eradication of impressions of affections which are the impediments thereto.

Departed &c. Cessation of the defilement of impressions of affections &c.—whence is this ? It is stated.

Constant &c. The constant duty &c. of one attached to interested action, though regularly performed, is not directly a cause of cessation of defilement ; since im-

अधिकारीत्विति । धर्म्मजिज्ञासाधिकारिणोऽस्य वैलक्षण्यसूचनायस्तु-
शब्दः प्रमाताधिकारीत्यन्वयः । लौकिकवैदिकव्यवहारेष्वभान्तोर्जावः प्र-
मातेह विवक्षितः जीवमात्रस्य भ्रमसम्भवेन शास्त्रार्थप्रतिपत्त्ययोगात् । तस्य
तुल्यदृष्टौचितं विशेषमाह ॥

साधनचतुष्टयसम्बन्ध इति । वक्ष्यमाणसाधनचतुष्टयविशिष्टद्वयार्थः । अयं
भावः न तावद्वेदाध्ययनं ब्रह्मजिज्ञासाधिकारहेतुस्तस्य धर्म्मब्रह्मजिज्ञा-
सयोः साधारणत्वात्तन्मात्रेणैव नियमेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः नापि धर्म्मविचारः
प्रागपि धर्म्मविचारादधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासापत्तेः नापि धर्म्मानु-
ष्ठानमिह जिज्ञासाहेतुः विनापि धर्म्मानुष्ठानं ब्रह्मचर्यादेव विरक्तस्य
ब्रह्मजिज्ञासादर्शनात् श्रुतिश्च भवति विविदिषोः संन्यासविधायिनी
यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जयेदित्यादिक । ननु जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रि-
भिः ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यश्च
वा अनृणोऽयः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी यासीदिति श्रुतेः । ऋणानि
त्रीयपाकृत्यमनोमोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षंनु सेवमानो-
व्रज्यधृति स्मर्तेश्च ऋणत्रयापाकरणमन्तरेण मोक्षशास्त्रे विचार-
प्रवृत्त्युक्ततायागम्यमानत्वात् कथं धर्म्ममननुष्ठाय संन्यासपूर्वकं ब्रह्म-
विचारप्रवृत्तिरिति चेत् उच्यते श्रुतिस्तावत् दृढयस्यापेक्षयत्यथ जि-
गृष्या अथ वक्षस इति पञ्चव्रदानत्रयविधिसूचकस्य तदवदानेरेवावदयते
तदवदानानामवदानत्वमित्यवदाननिर्व्वचनेनोपसंहारादवदानत्रयविध्यर्थ-
वादत्वात् न स्वार्थपरा अतः सा ब्रह्मचर्यादेवेति श्रुत्यनन्वयपर्या-
बाध्यते यदि ब्रह्मचर्यादिभिरपाकरणयोग्यत्रयेऽवदानैरवदयत इत्यवदा-
नश्रुतेः अवदानवचनं ब्रह्मचर्यादेर्ऋणत्रयापाकरणहेतुत्ववचनं च स्वार्थपर-
मेव मतं । तथापि जातमात्रस्यार्थत्रयसम्बन्धप्रमाणाभावादधिकारी
जायमानोऽहस्यो जायमान इति वा व्याख्यानमुचितं स्मृतिस्त्वविरक्त-
विवयतया व्याख्येया एतेन यज्ञायुषो यजमानाः जरयाः वास्माच्चमुच्येरन्
वीरहाया एव देवानां योऽग्निमुद्रासयत इत्यादिश्रुतयः । एकाग्रम्यन्तु आ-
चार्यः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्पत्येत्याद्याः स्मृतयश्च व्याख्याता बोधितव्याः ।
ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जयेत् यदहरेव विरजेतदहरेव प्रवर्जयेत् अथ पुनरवती वा
किमर्थावयमध्येषामहे किमर्थं ययं यक्ष्यामहे किंप्रजया करिष्यामोयेषां
नोऽयमास्मेति याज्ञवल्क्यः प्रवर्जय ये प्रजामीश्वरे ते भ्रमज्ञाननिभेजिरे
ये प्रजां नोऽश्वरे तेऽमृतत्वं हि भेजिरे इत्यादिश्रुतिस्मृत्यविरोधात् तस्माच्च
धर्म्मानुष्ठानं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः अतो ब्रह्मजिज्ञासा जायमाना यस्मिन्
सत्येव नियमेन जायते यस्मिन्नसति नैव जायते तदेव तस्याः साधनमेवि-
तथं तच्च वक्ष्यमाणं साधनचतुष्टयमेवेति कस्मात्पुनः साधनसम्बन्धसू-
चाह ॥

pression of desire may be an impediment to purity, and there may be an obstacle by means of sin in not avoiding what is prohibited. With this in view the author characterises the performance of constant and other duties.

Preceded by avoidance of interested and prohibited actions. The author thus excludes the necessity of the performance of constant and other duties, and of purity, being produced in one and the same being.

Either in this, or in another birth. The meaning is that works performed in one state of being may be subsidiary in another, according to such traditional texts as, Perfected by many births he goes to the highest state [emancipation], for none that works righteousness goes to a bad estate, my son. Thus the author ascribes causality in obtaining the quaternion of instruments such as discrimination &c., to one whose defilement has been eliminated by performances in this or in other births, through avoidance of interested and prohibited actions.

Cursorily, &c. Cursorily, that is without determining by reflection what it is, he by whom the whole meaning of the Veda has been acquired, [is the authorised student.] The word Veda refers to the latter portion of the Veda. The means of hearing the sense of the Veda is next stated.

According to rule &c. The sense is [that he is the authorised student] by whom in accordance with the statement that a Brāhman should study and know disinterestedly the Veda with its six subsidiaries [or Vedāṅgas], the whole meaning of the latter portion of the Veda has been acquired, by means of the propositions of the Vedānta obtained in the rite of constant study, the marks of the purport of which propositions have been mastered by means of the glossary, grammar, and other subsidiary sciences. What is stated is this:—that spirit, though in reality identical with intelligence, existence, bliss, and the absolute, having, through connection with ignorance, unbeginning, inexplicable, entered upon the state of individuated soul, and being reduced to the thralldom of ignorance, desire, and works and constantly practising interested and prohibited actions, and tasting paradise and hell the fruits thereof, and stamped with the impression of such fruition; experiencing now conformable action and now fruit, and thus ceaselessly, experiencing revolutions up and down and to and fro, like a horologue or a potter's wheel; falsely thinks himself happy, successful, infatuated, or in pain. This word of individuated spirit, again, is in some instances interested in others constant, in others occasional. "The

fruit in special of interested action is purity, in the object; and the real fruit in special of constant action is purity of the internal organ; while the fruit of occasional observances is merely removal of sin." He is the authorised student of the Vedānta who has come to know the imperfection of the fruits of interested action in consequence of the sum of the merits incidental to his good deeds in many births coming to maturity, from this and other verses of the legends [Purāṇa]; and who accounting the three kinds of pain, spiritual &c., to be the fruit of prohibited practises; and avoiding actions interested and prohibited; is pre-eminently undefiled in heart, his defilement having been destroyed by constant and other duties performed with the intention of consecrating them to God; possessed of discernment and the other instruments, by means of a cursory view of the sense of the latter portion of the Vedas and of the sciences subsidiary to the Veda, which he has studied; and desiring to know the real nature of his own soul. The author enumerates objects of interest, &c.

A. E. G. and G. D.

नितान्तेति । नितान्तमत्यन्तं निर्मलं शुद्धं स्वान्तमन्तःकरणं यस्य स तथा कुतः स्वान्तस्य निर्मल्यं प्रतिबन्धकरागादिवासनानिहृत्येत्याह ॥

निर्गतेति । रागादिवासनारूपकल्पनिवृत्तिरपि कुतस्तत्राह ॥

नित्येति । काम्यकर्माभिरतस्यानुष्ठीयमानमपि नित्यादि न साक्षात्कल्पनिवृत्तिहेतुः कामवासनया शुद्धिप्रतिबन्धसम्भवात्तथा निषिद्धावर्जनं पापेन प्रतिबन्धादित्यभिप्रेत्यनित्याद्यनुष्ठानं विवर्णयति ॥

काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरमिति । एवं नित्याद्यनुष्ठानस्य शुद्धेश्चेक भविकत्वनियमं व्यावर्तयति ॥

अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरेवेति । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयाति परां गतिं । नहि कल्याणकृत्तच्छुद्धिर्गतिं तातगच्छतोत्यादिस्मृतेर्जन्मान्तरानुष्ठितस्यापि जन्मान्तरोपकारकत्वसम्भवादिति भावः एवं काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरमिहजन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितिं विवेकादिसाधनचतुष्टयसम्यक्तौ कारणतामाह ॥ मत्यादिद्वयितकल्पवस्य

आपाततदिति । आपाततो विचारयेदं मित्यमेवेति पर्यवधारणमन्तरेणाधिगताः स्थितौ वेदार्थो येन स तथा वेदशब्दे वेदान्तविषयः । वेदार्थज्ञाने हेतुमाह ॥

विधिर्वदिति । ब्राह्मणेन षडङ्गवेदेनिकारणोऽध्ययोज्ञेयश्चेति यच्च नात्रित्याध्ययनविधायापादितवेदान्तश्चेभिर्निरुक्त्याकरणाद्यङ्गोपकारीरन्वयबुद्धतात्पर्यलिङ्गीरधिगताखिलवेदान्तार्थइत्यर्थः एतदुक्तं भवति यस्तु तच्चित्तसदानन्दब्रह्मस्वभावाऽप्यात्मानाद्यनिर्वाच्याविद्यासम्बन्धलब्धजावभावाऽविद्याकामकर्मवशगतः काम्यनिषिद्धाद्यनवरतमाचरन्स्तत्फलभूतस्वर्गनरको भुञ्जानस्तदभोगवासनाशतस्तदनुकूपं पुनः कर्म पुनः फलमित्येवं घटीयन्त्यत्कुलचक्रवच्चोद्धाधस्त्यंभमगमत्रिभ्रमनुभवनं दृष्टः कृतार्थोमूढोदुःखी वेत्यात्मानं मयेव मन्यते तत्पुनरेकं काम्यमपरं नित्यं तथा नैमित्तिकमपरम् । प्राधान्येन फलं शुद्धिर्ऋतार्थकोकाम्यकर्मणः प्राधान्येन मनः शुद्धिर्नित्यस्य फलमार्थिकं । केवलं प्रत्ययस्य निवृत्तिरित्यस्य तु इत्यादिपुराणवचनादतोतानेकजन्मसुकृतयादृक्काम्यपुण्यपुञ्जपरिपाकोदयवशात् काम्यफलेषु ज्ञातदोषवर्द्धाध्यात्मिकादिवुःखत्रयस्य निषिद्धाचरणफलमाकलयन् काम्यनिषिद्धं परित्यज्योच्चरार्पणमुद्युत्तानुष्ठितनित्यादिद्वयितकल्पवतया नितान्तनिर्मलस्वान्तोऽधीतसाङ्गवेदान्तार्थापातानाचनया लब्धविवेकादिसाधनसम्यक् स्वस्वभावात्संज्ञासुखदान्ताधिकारीति । काम्यादिपदार्थान् कथयति ॥

RĀMĀYAN.

BOOK III.

CANTO XVI.

WINTER.

The time is come, to thee more dear
 Than all the months that mark the year :
 The gracious seasons' joy and pride,
 By which the rest are glorified.
 A robe of hoary rime is spread
 O'er earth, with corn engarlanded.
 The streams we loved no longer please,
 But near the fire we take our ease.
 Now pious men to God and shade
 Offer young corn's fresh sprouted blade,
 And purge away their sins with rice
 Bestowed in humble sacrifice.
 Rich stores of milk delight the swain,
 And hearts are cheered that longed for gain.
 Proud kings whose breasts for conquests glow
 Lead bannered troops to smite the foe.
 Dark is the north : the Lord of Day
 To Yama's south¹ has turned away :
 And she—sad widow—shines no more,
 Reft of the bridal mark² she wore.
 Himālaya's hill, ordained of old
 The treasure-house of frost and cold,
 Scarce conscious of the feeblér glow,
 Is truly now the Lord of Snow.
 Warmed by the noontide's genial rays
 Delightful are the glorious days :
 But how we shudder at the chill
 Of evening shadows and the rill !
 How weak the sun, how cold the breeze !
 How white the rime on grass and trees !
 The leaves are sere, the woods have lost
 Their blossoms killed by nipping frost.
 Neath open skies we sleep no more :
 December's nights with rime are hoar :
 Their triple watch³ in length extends
 With hours the shortened daylight lends.
 No more the moon's sun-borrowed rays
 Are bright, involved in misty haze,
 As when upon the mirror's sheen
 The breath's obscuring cloud is seen.
 E'en at the full the faint beams fail
 To struggle through the darksome veil :

¹ The south is supposed to be the residence of the departed.

² The sun.

³ The night is divided into three watches of four hours each.

Changed like her hue, they want the grace
 That parts not yet from Sítá's face.
 Cold is the western wind, but how
 Its piercing chill is heightened now,
 Blowing at early morning twice
 As furious with its breath of ice !
 See how the dewy tears they weep
 The barley, wheat, and woodland steep,
 Where, as the sun goes up the sky.
 The curlew and the sáras cry.
 See where the rice-plants scarce uphold
 Their full ears tinged with paly gold,
 Bending their ripe heads slowly down
 Fair as the date tree's flowery crown.
 Though now the sun has mounted high
 Seeking the forehead of the sky,
 Such mist obscures his struggling beams,
 No bigger than the moon he seems.
 Though weak at first, his rays at length
 Grow pleasant in their noonday strength,
 And where a while they chance to fall
 Fling a faint splendour over all.
 See, o'er the woods where grass is wet
 With hoary drops that cling there yet,
 With soft light clothing earth and bough
 There steals a tender glory now.
 Yon elephant who longs to drink,
 Still standing on the river's brink,
 Plucks back his trunk in shivering haste
 From the cold wave he fain would taste.
 The very fowl that haunt the mere
 Stand doubtful on the bank, and fear
 To dip them in the wintry wave,
 As cowards dread to meet the brave.
 The frost of night, the rime of dawn
 Bind flowerless trees and glades of lawn :
 Benumbed in apathetic chill
 Of icy chains they slumber still.
 You hear the hidden sáras cry
 From floods that wrapped in vapour lie,
 And frosty-shining sands reveal
 Where the unnoticed rivers steal.
 The hoary rime of dewy night,
 And suns that glow with tempered light
 Lend fresh cool flavours to the rill
 That sparkles from the topmost hill.
 The cold has killed the lily's pride :
 Leaf, filament, and flower have died :
 Whither lling breath rude winds have blown.
 The withered stalk is left alone.

॥ धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यापूर्वविवेकः	पञ्चसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ आद्वैतत्वम्	सं	६६	१८८८	दे	य्यात्मजजगन्नाथतर्कपञ्चाननभट्टाचार्य- विरचितो नवीनोऽशुद्धश्च महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचा- र्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं न- वीनमशुद्धं च
४६ वेष्टनम् १ मनुभाष्यम्	खं	१६६	०	दे	महामहोपाध्यायभट्टवीरस्वामिसूनुभट्टमेधा- तिथिविरचितमध्यायत्रयात्मकं नवीनं शुद्धं च
५० वेष्टनम् १ शिवरात्रिनिर्णयः २ समयमयूखः	सं सं	२ ७५	० ०	दे दे	प्राचीनः शुद्धतरश्च मीमांसकशङ्करभट्टात्मजनीलकण्ठभट्टकृतः शुद्धो जीर्णश्च
३ दत्तस्मृतिः ५१ वेष्टनम् १ मिताक्षरा	सं सं	१२ ११८	१८५० १५३५	दे दे	नवीनाऽशुद्धा च भारद्वाजपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजविज्ञाने- श्वरभट्टारककृता व्यवहाराध्यायात्मिका जीर्णतरा शुद्धा च
२ दत्तकमीमांसा	खं	३६	०	दे	महामहोपाध्यायनन्दपरिडितकृता नवीनाऽ- शुद्धा च
५२ वेष्टनम् १ निर्णयामृतम् २ व्यासस्मृतिः	सं खं	२०२ २	१८५० ०	दे दे	महामहोपाध्यायाल्लाडनाथकृतं जीर्णमशुद्धं च नवीनाऽशुद्धा च
५३ वेष्टनम् १ विवादचिन्तामणिः	सं	१२०	०	गो	महामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रकृतो नवीनो- ऽशुद्धश्च
२ हिरण्यकामधेनुदानप्रकरणम्	सं	३	०	दे	नवीनमशुद्धं च
५४ वेष्टनम् १ पाराशरस्मृतिः २ कालमाधवः ३ प्रायश्चित्तप्रकरणम्	सं खं सं	२१ २० ३१	१७१३ ० ०	दे दे दे	जीर्णो शुद्धा च माधवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च पदवाक्यप्रमाणज्ञमहामहोपाध्यायलक्ष्मीधर- सूनुभट्टोजिदीक्षितकृतं नवीनमशुद्धं च
४ मदनपारिजातः	खं	११०	०	दे	जीर्णोऽशुद्धश्च [प्राचीनः शुद्धश्च
५ अनन्तव्रतोद्यापनप्रयोगः	सं	५	०	दे	महामहोपाध्यायरामकृष्णदीक्षितविरचितः

॥ धर्मशास्त्रद्वितीयपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यायपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
५५ वेष्टनम्					
१ विवादरत्नाकरः	खं	१०६	०	दे	महामहोपाध्यायश्रीचण्डेश्वरकृतो नवीनः शुद्धश्च
२ प्रयागप्रकरणम्	सं	४०	०	दे	पदवाक्यप्रमाणज्ञश्रीमद्भट्टरामेश्वरसूरिसूनुना- रायणभट्टविरचितं प्राचीनं शुद्धं च
३ तिलपाचदानप्रयोगः	सं	१	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
४ कल्पतरुदानप्रयोगः	सं	२	०	दे	शेषकल्पोक्तो नवीनोऽशुद्धश्च
५६ वेष्टनम्					
१ मनुभाष्यम्	खं	१०१	०	दे	महामहोपाध्यायभट्टवीरस्वामिसूनुभट्टमेधा- तिथिविरचितं नवीनमशुद्धं च
२ कलिधर्मप्रकरणम्	खं	२५	०	दे	प्राचीनमशुद्धं च
५७ वेष्टनम्					
१ पराशरस्मृतिटीका	खं	२३२	०	दे	माधवाचार्यकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
२ हिरण्यगर्भदानप्रकरणम्	सं	३	०	दे	नवीनमशुद्धं च
५८ वेष्टनम्					
१ विवादताण्डवम्	सं	१३२	१८८८	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणजगद्गुरुरामे- श्वरभट्टसूरिसूनुनारायणभट्टसूनुरामकृ- ष्णभट्टात्मजश्रीकमलाकरभट्टकृतं नवीन- मशुद्धं च
२ एकनक्षत्रजननशान्तिः	सं	२	०	दे	गर्गोक्ता नवीनाऽशुद्धा च
३ श्राद्धभास्करप्रयोगपद्धतिः	खं	२५	२	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
५९ वेष्टनम्					
१ दायतत्त्वम्	खं	५	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचि- तं नवीनमशुद्धं च
२ ज्येष्ठानक्षत्रजननशान्तिः	सं	३	०	दे	वृद्धगार्ग्यसंहितोक्ता नवीनाऽशुद्धा च
३ अलसकाजीर्णप्रकाशः	सं	३	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
४ निर्णयामृतम्	खं	५	०	दे	अल्लाडनाथकृतं जीर्णमशुद्धं च
६० वेष्टनम्					
१ कालतत्त्वविवेचनम्	खं	१२५	०	दे	प्राचीनमशुद्धं च
२ कर्मकालप्रकाशिका	सं	४८	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायकृष्णारामकृता नवीनाऽ- शुद्धा च
३ अश्लेषाशान्तिप्रयोगः	सं	५	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
६१ वेष्टनम्					

॥ धर्मशास्त्रचौपचम् ॥

ग्रन्थनामानि	पुण्यपूर्वविशेषः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१ विकृतजननशान्तिविधानम्	सं	२	०	दे	पद्मपुराणोक्तं प्राचीनमशुद्धं च
२ नक्षत्रदानविधिः	सं	२	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
३ स्नानदीपिका	खं	३६	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायगोपीनाथभट्टकृता प्राची- नाऽशुद्धा च
४ पराशरस्मृतिटीका	खं	१०१	०	दे	माधवकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
६२ वेष्टनम्					
१ वर्षवर्द्धापनविधानम्	सं	१	०	दे	लुब्धजातकोक्तं प्राचीनं शुद्धं च
२ श्राद्धपद्धतिः	खं	२०	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
३ तुलापुरुषदानविधिः	खं	११	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
४ लघुचिन्तामणिः	खं	२०१	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
५ भस्मकरोगकर्मप्रकाशः	सं	३	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
६ आयुष्यहोमपद्धतिः	सं	२	०	दे	शौनकोक्ता शुद्धा नवीना च
६३ वेष्टनम्					
१ अयुतहोमविधानम्	सं	५	०	दे	शान्तिकाण्डोक्तं प्राचीनं शुद्धं च
२ जलाशयोत्सर्गतत्त्वम्	सं	२३	०	गो	महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचा- र्य्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं न- वीनं शुद्धं च
३ देवप्रतिष्ठातत्त्वम्	सं	४२	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टा- चार्य्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं नवीनं शुद्धं च
६४ वेष्टनम्					
१ दायभागः	सं	५०	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायजीमूतकाहनकृतो नवीनः शुद्धश्च
२ ऊर्ध्वजननशान्तिः	सं	२	०	दे	ब्रह्मयामलोक्ता नवीनाऽशुद्धा च
३ आहूतकतत्त्वम्	खं	२५	०	गो	महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचा- र्य्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतं जीर्ण- तरमशुद्धं च
४ पुनरुपनयनविधानम्	सं	४	०	दे	आश्वलायनकारिकान्तर्गतं नवीनमशुद्धं च
६५ वेष्टनम्					
१ दायतत्त्वम्	खं	२५	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टा- चार्य्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतं न- वीनमशुद्धं च
२ पञ्चकर्मप्रकाशः	सं	२	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च

॥ धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३ दायतत्त्वम्	खं	५	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचार्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्यकृतं नवीनमशुद्धं च
४ बालरक्षणविधानम्	सं	२	०	दे	कपिलसंहितोक्तं नवीनमशुद्धं च
५ क्रोष्टुशीर्षककर्मप्रकाशः	सं	४	०	दे	नवीनो ऽशुद्धश्च
६६ वेष्टनम्					
१ अन्तरिक्षवायुवीर्य्यप्रकाशः	सं	३	०	दे	अशुद्धो नवीनश्च
२ शुद्धितत्त्वम्	खं	१२५	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचार्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं जीर्णतरमशुद्धं च
३ कर्णवेधविधानम्	सं	३	०	दे	प्रयोगपरिजातोक्तं नवीनमशुद्धं च
४ सर्वाङ्गवेदनासामान्यकर्मप्रकाशः	सं	२	०	दे	अशुद्धो नवीनश्च
६० वेष्टनम्					
१ मिताक्षरा	खं	११	०	दे	भारद्वाजपद्वनाभभट्टोपाध्यायात्मजविज्ञानेश्वरभट्टारककृता व्यवहाराध्यायात्मिका नवीना शुद्धा च
२ कलायखञ्जकृतकर्मप्रकाशः	सं	६	१८८५	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
३ व्यवहारमयूखः	खं	५	०	दे	महामहोपाध्यायमीमांसकशङ्करभट्टात्मजनीलकण्ठभट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
४ आचारमयूखः	खं	४	०	दे	महामहोपाध्यायमीमांसकशङ्करभट्टात्मजनीलकण्ठभट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
५ दत्तकचन्द्रिका	सं	१५	१०४५	दे	श्रीमहामहोपाध्यायकुवेरपण्डितकृता नवीनाऽशुद्धा च
६ विषयटिकाजननशान्तिः	सं	३	१८६५	दे	वृद्धगार्ग्यसंहितोक्ता नवीनाऽशुद्धा च
७ अनन्तव्रतोद्यापनप्रयोगः	सं	२	०	दे	प्राचीनोऽशुद्धश्च
८ यमलजननशान्तिः	सं	३	१८८६	दे	कात्यायनपरिशिष्टोक्ता नवीना शुद्धा च
९ मलमासतत्त्वम्	खं	१०	०	दे	महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचार्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
१० स्मृतिचन्द्रिका	खं	२८	०	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
११ संवत्सरकृत्यम्	सं	३४	१८४५	दे	श्रीमहामहोपाध्यायअनन्तदेवकृतं स्मृतिकौस्तुभान्तर्गतं नवीनमशुद्धं च

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपञ्चद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 71.

Benares, April 1st, 1872.

Vol. VI.

॥ चिन्तामणेः शब्दखण्डम् ॥

अथ मीमांसकाः । (१) यथोच्चारणपूर्वकत्वादुच्चारणं वेदे परतन्त्रं तथा तात्पर्यमपि तात्पर्यपूर्वकमेवेति परतन्त्रं, न तु कस्यापि प्रथमं तात्पर्यम्, अनादित्वात् । पूर्वपूर्व-वाक्यार्थज्ञानेच्छयोच्चारणमुपजीव्याग्रिमाग्रिमस्य (२) तद्विच्छयोच्चारणात् । तद्विच्छया तदुच्चारणमेव हि तत्परत्वं लोकवेदसाधारणं, सा चेच्छा स्वतन्त्रा परतन्त्रा वेति न कश्चिद्विशेषः । तदवधारणं चा(३)नादिमीमांसापरिशोधितन्यायाद्वेदव्युत्पत्तिरिति सिद्धम् । अतस्तत्पर्यानुरोधान्न वेदस्य पौरुषेयत्वम् । नन्वर्थज्ञानं विनो-च्चरितवेदात् (४) कथमर्थधीः, वाक्यार्थज्ञानं विना तद्विच्छयोच्चारणाभावात्, प्रतिपुरुषमुच्चारणस्य भेदादिति चेत्, (५) तर्हि पठ्यमानभारतादपि(६)तथाभूतादर्थधीर्न

॥ शब्दचिन्तामणिव्याख्या रुचिदत्तीया ॥

(१) यथेति । स्वमते दृष्टान्तः । (२) तदिति । न तु स्वतन्त्रतद्विच्छयोच्चरितत्वं गौरवादिति भावः । मीमांसकः पूर्वं कथं तदवधारणमन्यत आह । (३) अनादिति । (४) कथमिति । वक्तुस्तत्पर्यं भावनिश्चये तद्वमस्याप्यसंभव इति भावः । यद्वा स्वरूपसतात्पर्यं य प्रामाण्यप्रयोजकत्वात्तदभावे कथं प्रामाण्यमिति भावः । परमुनेन समाधानमाह । (५) तर्हीति । (६) तथाभूतादिति । कथंज्ञानं विनोच्चरितादि-

स्यात् । व्यासेन तत्प्रतीतीच्छयोच्चारणं कृतं, तज्जातीयत्वादर्थज्ञानं विनापि पठ्यमानभारतादर्थधीरिति चेत् । तर्हि वेदेषु तुल्यम् । तत्तात्पर्यकजातीयत्वस्य नियामकत्वात् । अन्यथा पठ्यमानवेदात्तावाप्यर्थधीर्न स्यात् । (७) ईश्वराणीतत्वात् । (८) अथ वेदः पौरुषेयो, वाक्यत्वाद्भारतवद्, इति चेत् । को वेदः । (९) अनुगतधर्माभावेन तस्य शाखासु नानार्थत्वात् । तथाहि । न (१०) मुख्यवेदपदप्रयोगविषयो वेदः, (११) मुख्यार्था-कथनात्, नापि शाखासमुदायः, (१२) तस्य वेदनिहृ-प्यत्वात्, (१३) समुदायस्याप्रतिपादकत्वेन वाक्यत्वा-

त्यर्थः । (७) ईश्वरेति । ईश्वरःनुच्चरितत्वादित्यर्थः । कण्ठ-तात्त्वादिमनुच्चारितेत्यभिप्रायेच्छेदम् । वेदे तात्पर्ये न परतन्त्रमनादिनवेच्छरणं तथेत्याह । (८) यथेति । तथा चेश्वरेच्छेव तत्र तात्पर्यमिति भावः । (९) अनुगतेति । तथा च नैकपक्षतच्छेदकलाभ इति भावः । यद्यपि किंचिदुपपत्ततायामपीष्टिद्विस्तथापि संप्रदायमते वेदान्तरे संश्लिष्टनैकनिक-त्वादीश्वरानुमनवदेकपक्षतच्छेदकयद् इति ध्येयम् । “पुण्यं पञ्चमो वेद” इत्यन्त्रापि वेदपदप्रयेनादेशतः मिदुस धनं मा भूतित्यत आह । (१०) मुख्येति । (११) मुख्यार्थेति । अनुगतप्रतीतिनिमित्ताज्ञाने मुख्यमुख्यविभागानुपपत्तित्यर्थः । (१२) तस्येति । वेदेऽदेशस्य शाखत्वादित्यन्यथायति इति भावः । यद्वा समुदायमिन्द्रस्तादृशशाखासु दायः परस्तरादेवमाह । (१३) समुदायस्येति । विशिष्टकार्योत्तिपादक-

सिद्धेऽपि । नापि स्वर्गकामादिवाक्यं, स्मृतिभारतादेरपि तथात्वात् । नापि संदिग्धकर्तृकवाक्यं, वादिनोर्निश्चयात् । वादानुमानयोस्तुल्यत्वात् । मध्यस्थस्य संशय इति चेत्, (१४) तर्ह्यनुमानाभ्यां मध्यस्थस्य संशयो मध्यस्थसंशय-प्रश्नानन्तरं चानुमानमित्यन्योन्याश्रयः । नापि विवादा-ध्यासितं वाक्यम् । अनुगतधर्मं विना विवादस्याप्यभा-वाद्, भारतादावपि तत्संभवाच्च । नापि महाजनानां वेदाकारानुगतव्यवहाराद्वेदत्वं जातिः । देवदत्तीयत्वाद्य-नुमापकशब्दवृत्तिजातिभिः (१५) संकरप्रसङ्गात् । (१६) किं च पौरुषेयत्वं, न तदर्थधीन्यत्वं, तदुच्चारणधीप्र-भवत्वं, वा । अध्यापकतदुभयधीजन्यत्वेन सिद्धसाधना-त् । नाप्युच्चारणस्य सादित्वम् । प्रत्युच्चारणस्य सादि-त्वात् । (१७) नापि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं, (१८) प-ठ्यमानवेदभारतयोस्तदभावात् । (१९) तज्जातीयः स्व-तन्त्रपुरुषप्रणीत इति चेत्, (२०) तर्हि पठ्यमानभारतं व्यासस्य न ममेति कथं स्यात् । (२१) स्वातन्त्र्यं च

त्वस्य वाक्यलक्षणत्वादित्यर्थः । वस्तुनस्तादृशधर्मो निर्वक्तु-मशक्य एव । अन्यथा तदवच्छिन्नस्य पक्षे दोषाभावादिति भावः । (१४) तर्हीति । पक्षनाशच्छेदकज्ञानानन्तरमनु-मानावतार इति भावः । (१५) संकरोत । बीजसाम्येन गुणेषु तस्य दोषत्वमिति भावः । किं च प्रत्येकवर्णपरि-समाप्ता सा न वाच्या । एकवर्णग्रहे ऽपि तदुद्ग-पत्तेः । नापि सकलवर्णेषु व्यासवृत्तिः । जातित्वविरोधात् । नापि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारमहितेन्द्रियवेद्या चरमव-र्णवृत्तिः । चरमवर्णविहीनसकलवेदग्रहेऽपि तदुद्गानापत्तेरि-त्यपि बोध्यम् । साध्यं विकल्प्य दूषितुं पृच्छति । (१६) किं चेति । (१७) नापीति । साधूच्चारणविषयत्वमित्यर्थः । (१८) पठ्यमानेति । प्रणेता कण्ठताल्लादिमानित्यर्थः । तथा च भागे बाधो व्यभिचारश्चेति तात्पर्यम् । (१९) तज्जातीय इति । तथा च तत्प्रणेतजातीयत्वं साध्यमिति नेक्तदोष इति भावः । (२०) तर्हीति । स्वतन्त्रप्रणीतं यत्तद्वृत्तिधर्म-वत्त्वं ब्रुवतेदं न स्वतन्त्रप्रणीतमित्युक्तं भवति, स्वातन्त्र्येण च व्यपदेशः प्राधान्येनेति न्यायादिति व्यासस्य न ममेति व्यप-देशो न स्यादिति भावः । तदुत्पद्यमानवेदो ममेवेत्यस्मदा-दिकमादायैव तत्र साध्यमस्वादर्थान्तरमिति तात्पर्यम् । नन्व-स्मदादीनामुच्चारणे स्वातन्त्र्यमेव नास्तीत्यत आह । (२१) स्वातन्त्र्यं चेति । स्वकृतकाव्ये ममापि स्वातन्त्र्यात् परकृतका-

यदुच्चारणव्यक्तो, तदा ममापि, तदुच्चारणसामान्ये न व्या-सस्यापि । (२२) किं च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यते तदाद्यभारते (२३) स्मृतौ च वाक्यत्व- (२४) मनेकान्तिकम् । नहि तज्जातीयं स्वतन्त्रपुरुषप्रणी-तमस्ति । (२५) अथ स्वतन्त्रकृतवेदजातीयं स्वतन्त्रपु-रुषप्रणीतमित्यनिर्द्धारितविशेषं साध्यं, जीवी क्व चिदस्ती-तिषद् इति चेत् । न । (२६) पठ्यमानभारते व्यभिचा-रात् । अथार्थं प्रतीत्य तदर्थपरतया प्रतिसंधीयमानप-दत्वं पौरुषेयत्वम् । तस्य प्रथममावश्यकत्वात् । तत एवानुवृत्तिरपि मोनिश्लोकः पौरुषेय इति चेत् । न । अर्थज्ञानवता ऽध्यापकेन सिद्धसाधनात् । (२७) अन्य-था पठ्यमानवेदभारताभ्यां व्यभिचारात् । अत एव वेदत्वं स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतवृत्ति, वाक्यवृत्तिधर्मत्वाद्, भारतवदिति निरस्तम् । स्वतन्त्रप्रणीतत्वं हि वाक्यार्थगोचरयथार्थ-

व्यादौ व्यासस्याप्यस्वतन्त्रत्वात्, तथा च भारते व्यभिचारः स्यादिति भावः । एतच्च याद शब्दत्वादिना तज्जातीयत्वं विवक्षितं तदा बोध्यं, यद्वानुपूर्व्यां साक्षात्त्वं विवक्षितं तदा दोषान्तरमाह, (२२) किं चेतीत्याहुः ॥ वस्तुतो वेदसमाना-नुपूर्वीकं वाक्यं यत्रास्मदादीनां दैववशसंपन्नं तत्र सज्जाती-योच्चारणानपेक्षत्वेनास्मदादीनामेव स्वातन्त्र्यतया तज्जाती-यत्वेनांगतः सिद्धसाधनमिति तात्पर्यम् ॥ केचित्तु इदं न तद्वीयताव्यवहारप्रयोजकमिति प्रसङ्गाद् दूषितम्, अनुमान-दूषणं तु किं चेत्यादिकमेवेत्याहुः ॥ (२३) स्मृतौ चेति । आ-द्यस्मृतौ चेत्यर्थः । (२४) अनेकान्तिकमिति । सज्जातीयत्वं भेदघटितमित्यभिप्रायेणेदमित्येके ॥ आद्यभारतादिपूर्ववर्ति-नस्तादृशस्याभावाच्चिदार्थस्य भूतत्वस्य बाधादिति भाव इ-त्यन्ये । (२५) अयेति । अत्र वेदजातीयं किं चिदनिर्द्धारित-विशेषं पक्षः, स्वतन्त्रकृतत्वं साध्यं, तस्यार्थः स्वतन्त्रपुरुषप्र-णीतत्वमिति केचिदाहुः ॥ अन्ये तु स्वातन्त्र्यमुच्चारणे, त-च्चास्मदादीनामपि क्व चित्संभवति । एवं चास्मदादिकृतवे-दजातीयं पक्षः, साध्ये च प्रकृतस्वातन्त्र्यं विवक्षितमिति नार्थान्तरमित्याहुः ॥ वस्तुतो ऽस्वतन्त्रकृतवेदजातीयमिति पाठः । यकारः प्रामादिकः । अत एव महार्थे तथैवा-स्तीति ॥ सुतरामतन्त्रः पराधीनो ऽस्मदादिः स्वतन्त्र इत्य-व्याहुः । (२६) पठ्यमानेति । सज्जातीयोच्चारणानपेक्षस्य स्वातन्त्र्यस्य तत्राभावादिति भावः । ननु स्वतन्त्रतदर्थज्ञान-वत्प्रणीतत्वं तदित्यत आह । (२७) अन्ययेति । वेदे यद्वेति

ज्ञानविध्यापयिष्योच्चारणं, तथा च तथाविधाध्यापकेन सिद्धसाधनम् । शतेन (२८) वक्तृत्वानुवक्तृत्वयोर्भेदस्य लो-
कसिद्धत्वात् सवक्तृत्वं साध्यमिति (२९) निरस्तम् ।
नापि सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणं पौरुषेयं, पठ्यमाने वेदे
बाधाद्, (३०) भारते व्यभिचाराच्च ।

उच्यते । (३१) शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाण-
व्यभिचारोद्भावनं बाधायामनेकान्त इति कृत्वा । (२८) वक्तृ-
त्वेति । अध्यापकश्चानुवक्तेति न तेनार्थान्तरमिति भावः ।
(२९) निरस्तमिति । वक्तृत्वं यदि तदर्थेगोच-ज्ञानादिमत्त्वं
तदा ऽध्यापकेन सिद्धसाधनं, स्वातन्त्र्यविशेषणत्वं तु पठ्यमान-
भारतादौ व्यभिचार इति भावः । (३०) भारतइति । पठ्य-
मानभारतइत्यर्थः । पठ्यतावच्छेदकमाह । (३१) शब्देति ।
शब्दस्तदुपजीवि च यत्प्रमाणं तदतिरिक्तं यत्प्रमाणं तत्तज्ज्ञा-
या प्रमितिस्तद्विषयार्थकत्वे सतीत्यर्थः । अत्र वेदार्थस्य
शब्दतदुपजीव्यनुमानविषयत्वादसंभववारणाय शब्दतदुपजी-
वीति । शब्दोपजीवित्वं च स्वसमानविषयकशब्दजन्यवाक्यार्-
थज्ञानसापेक्षत्वं, तेन प्रत्यक्षेण शब्दं श्रुत्वा चैत्रः शब्दायतइत्या-
दिप्रयुक्तवाक्ये चैत्रवाक्यादयमर्थो ज्ञात इति वाक्ये च नाति-
व्याप्तिरिति वदन्ति । प्रामाण्यार्थे शब्दोपजीवित्वलाभाय
प्रथमं प्रमाणपदं, नहि स्वर्गो यागादिजन्यो ऽन्याजन्यत्वे सति
जन्यत्वाद् इत्यादिलिङ्गं स्वसन्नायामेव शब्दमुपजीव्यपि तु
प्रमाजनने । अत एव शब्दजन्यप्रवृत्त्यादिमूलकादृष्टापेक्ष-
चतुरादिविषयविषयकलौकिकवाक्ये ऽतिव्याप्तिरपि निरस्ते-
त्याहुः । अक्षण्डभावे वा न वैयर्थ्यं, मनेयोगादिभिरपि ता-
दृशैर्वेदार्थेगोचरप्रमाजननादसंभव, इत्यत उक्तं द्वितीयप्रमाण-
पदम् । न चैवमपि तादृशमनेजन्यप्रमितिर्विशयत्वेनासंभव
इति वाच्यम् । तस्यापि वेदार्थेगोचरप्रमाजनने शब्दोपजीवि-
त्वात् । प्रमाणपदस्यासाधारणप्रमाणपरत्वाद्वा । प्रमितिपदं
च स्वजन्यज्ञानसमानप्रकारकज्ञानपरम् । तेन प्रमेयत्वादिसा-
मान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रमितिर्विशयतया वेदार्थस्य नासंभवः ।
नहि सा वेदजन्यप्रमितिसमानप्रकारिका । न चैवमप्रसिद्धिः ।
तादृशप्रमितेः शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यत्वाभा-
वादिति वाच्यम् । तादृशप्रमितिर्विषयार्थकं लौकिकवाक्यजातं
प्रसिद्धं, तदन्यत्वे सतीत्यर्थात् । अत एव मेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्या-
प्यमित्याद्यनुमानैरतीन्द्रियवेदार्थस्यापि विषयीकरणादसंभव
इति परास्तम् । अत एव ज्ञानलक्षणाभादायापि न दोषः ।
तथा सत्प्रकारकज्ञानजनने ऽवश्यं शब्दोपजं वनात् । न
चैवमपि योगिप्रत्यक्षविषयत्वाद्वेदार्थस्यासंभवः, तस्य योगादि-
बोधकशब्दोपजीवित्वेपि समानविषयकशब्दानुपजीवनादिति

जन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञाना-
जन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम् । ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात् ।

वाच्यम् । प्रमितिपदस्योभयवादिसिद्धप्रमितिपरत्वादित्येके ॥
योगजधर्मस्य प्रमाणव्यापारत्वात्, न तु प्रमाणत्वं, मनस-
श्च साधारणत्वादसाधारणप्रमाणपरत्वविवक्षयैव तद्वारणादि-
त्यन्ये ॥ यत्तु पक्षे उपरञ्जकस्यापि दानाद्वोगजादिप्रत्यास-
त्यजन्यत्वं प्रमितिर्धेशेषणं, प्रमेयो घट इतिवत्तदुपरक्तबुद्धे-
द्वेष्ट्यत्वात् । अत एव कृतौ जन्यत्वं विशेषणमिति, तच्च ।
प्रतियोग्यप्रमिद्वया परस्य तदुपरक्तबुद्धेरप्यभावात् । न च वरा-
दिना यत्र वेदार्थेगोचरं ज्ञानं तत्रागतिरिति वाच्यम् । तच्च
मानाभावात् । भावे वा तदन्यत्वेनापि प्रमितेर्विशेषणीय-
त्वं तु । सत्यन्तं वेदसमानार्थकस्मृतावतिव्याप्तिप्रमिति शब्द-
जन्येत्यादि । ननु जन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वेनैव स्मृतिव्यव-
च्छेदाच्छब्दपदं व्यर्थं, न चेदानीमजन्यज्ञानाप्रसिद्धा जन्य-
पदव्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । पौरुषेयत्वानुमाने ऽस्य
पक्षनिर्देशत्वेन तत्रोपरञ्जकस्यापि दानात् । अत एवेश्वरा-
नुमाने तथैव कृतम् । न च शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानत्वावच्छि-
न्नकारणताकत्वाविरहो विवक्षितस्तेनेदानींतने वेदे नाध्याप्ति-
रित्यपि सूचितमिति वाच्यम् । शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानत्वेन
स्मृतिहेतुत्वे मानाभावात् । तद्वेतुवाक्यार्थज्ञानं शब्दजन्य-
मित्यन्यदेतत् । अन्यवेदानींतनवेदेपि तत्त्वेन तस्य हेतुत्वे
ऽव्याप्तितादवस्थादिति चेत् । अक्षण्डभावे वैयर्थ्याभावात् ।
अत एव वाक्यार्थपदमपि । यत्तु विषयतया शब्दजन्यौच-
ज्ञानजन्याधुनिकवेदाध्याप्तिवारणाय वाक्यार्थपदोपादानम् ।
न च सा तथापीति वाच्यम् । तत्र वाक्यार्थज्ञानस्याहेतुत्वात्,
तद्विनापि सजातीयवेदश्रविणस्तादृशवेदजननादिति । तच्च ।
उक्तन्यायेन स्मृतावपि तस्याहेतुत्वे तत्रातिव्याप्यपक्षः ।
यदा विशेषे हेतुत्वं तदा तुल्यम् । अत एवाध्यापकवाक्यार्थ-
धीजन्यत्वेन सिद्धसाधनमुक्तम् । अयोधशब्दे ऽतिव्याप्तिवार-
णायान्यप्रमाणपदम् । वेदार्थानुमापकलिङ्गपरामर्शे ऽति-
व्याप्तेराह चरमशब्दपदम् । न च स्ताभे ऽव्याप्तिस्तस्य निर-
र्थकत्वेनाप्रमाणत्वादिति वाच्यम् । तस्य वेदवाक्यत्वेनासंवा-
द्यत्वात् । स च निरर्थको ऽपि गीयमानः पुण्यायेत्याहुः ॥
ननु स्मृतिवदिदानींतनवेदविशेषो ऽपि वेदजन्यधीजन्य
एवेति तत्राव्याप्तिः । शुक्राद्यु-रीरितस्मृतावतिव्याप्तिरत्र ।
किं च भगवत्कृतवेदव्याख्याने ऽतिव्याप्तिः । संकेतवाक्य-
भगवद्वाक्ये ऽप्यतिव्याप्तिः । दृष्टार्थकायुर्वेदादावव्याप्तिः ।
तत्र सत्यन्ताभावात् । न च तस्य परमते वेदत्वनोभयसिद्धा-
दृष्टार्थकवेदमात्रस्य पक्षत्वमिति वाच्यम् । तथा सति संदि-

वेदार्थस्यानुमानादिविषयत्वे ऽप्यनुमानादेर्वेदोपजीवक-

गधानैरुन्निकृतापत्तेः । यदि च हेतुसंदेहेनैव तस्य दोषत्वं तदा वेदशक्तिविशेषयैव पक्षत्वन मामञ्जस्ये मकलवेदसंवा-
हकनिहत्यनुपपत्तेः । अपि च घरादिजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्य-
स्मृतावतिव्याप्तिः । वेदसमानार्थं न व्युत्क्रमेण शुकाद्युदीरिते
ऽतिव्याप्तिश्चेति ।

अत्र ब्रूमः । नञ्श्रुत्यामेन शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानइत्क-
ण्ठतात्वाद्युच्चरितजातीयत्वं शब्दजन्येत्यादर्थः । साज्जात्य-
मानुपूर्व्या बोध्यम् । यदि घरादिजन्यमपि वाक्यार्थज्ञानं तदा
तदप्रयोज्यत्वमपि वाक्यार्थज्ञाने विशेषणम् । अत्र वाक्यार्थ-
पदं स्मृतावतिव्याप्तिप्रधारणाय । शब्दाजन्यत्वं च स्व सजाती-
यशब्दाप्रयोज्यत्वं, तेन नान्यतरासिद्धिः, न वा ऽतिप्रसङ्गः ।
अस्मन्मते तु विजातीयपदमुपरञ्जकम् । एवं च नेदानींतन-
वेदाव्याप्तिः । न च शुकाद्युच्चरितस्मृत्यादावतिव्याप्तिः ।
ईश्वरस्य तादृशवाक्यार्थज्ञानवत्त्वे ऽपि तदीयकण्ठादनुच्च-
रितत्वात् । शुभादेस्तादृशवाक्यार्थज्ञानवत्त्वाभावात् । अत
एव व्युत्क्रमेण शुकाद्युच्चरिते ऽपि नातिप्रसङ्गः । सहस्रशास्त्र-
स्यापि वेदस्यापूर्वपक्षे तात्पर्यम् । तदुक्तं, 'वेदनाजनको वेदः'
इति । वेदना चापूर्वप्रया । तथा चार्थपदस्य तात्पर्यविषय-
परतया न दृष्टार्थवेदाव्याप्तिः । संकेतवाक्ये च दृष्टार्थं वा-
क्ये सत्यन्तभावादेव नातिप्रसङ्गः । अदृष्टार्थकं च वेदभिव-
मीश्वरेण द्रणीतमित्यत्र प्रमाणाभावः । तत्कृतस्यादृष्टार्थकस्य
सर्वस्यैव वेदत्वमित्याहुः ॥

वस्तुनस्तु पक्षत वच्छेदकनिर्वचने तत्रानिव्याप्तिर्न दोषः ।
न चेवं सत्यन्तादेरतिव्याप्तिप्रधारकस्य वैश्वस्य स्यादिति वा-
च्यम् । तथा सति लौकिकवाक्यस्मृत्यादेरपि पक्षान्तर्भूतत्वे
ऽंशतः सि साधनप्रमङ्गात् । संप्रदायमतेनैव स्याभिधानात् ।
अन्यथा वाक्यमात्रस्य पक्षत्वे पक्षतावच्छेदकैक्ये ऽंशतः सिद्ध-
साधनानवकाशे ईश्वरसिद्धेः प्रत्यूहत्वात् । ईश्वरे क्तादृष्टार्थ-
कवेदभिवशक्याभ्युपगमे तत्र पक्षतावच्छेदकस्य निप्रसक्तं अपि
न कोपि दोषः । अत एव तत्कृतवेदव्याख्याने ऽप्यतिप्रसङ्गने
दोषः ॥

अन्ये तु वेदाः केन चिद्व्याख्याता, महाजनपरिणीतत्वा-
दित्यादीनां शब्दादुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणात्वादर्थपदस्य
तात्पर्यं वक्ष्यपरतया व्याख्यानस्य वेदतदर्थोक्तबोधकभाव-
तात्पर्यं त्वाद्वेदव्याख्याने नातिप्रसक्तिरित्याहुः ॥

तच्चिन्त्यम् । तदनुमनस्य स्वममानककरक्रमित्यजन-
कत्वेनात संकितादवस्थात् । अन्यथा वेदार्थोपापतादृशा-

त्वात् । स्मृतीनां भारतादि (३२) भागस्य च वेदसमाना-
र्थकत्वे ऽपि शब्दजन्यधीधन्यत्वात्, वेदादर्थं प्रतीत्य
तत्प्रणयनात् । (३३) सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरित (३४)
जातीयत्वं पौरुषेयत्वम् । (३५) आद्यभारतेपि सज्जा-
तीयत्वाच्च व्यभिचारः । अथ वा (३६) वेदत्वं सजाती-
योच्चारणानपेक्षोच्चरितवृत्ति, (३७) प्रमाणातावच्छेदकवाक्य-

नुमानविषयतया ऽसंभव एव स्यादिति । प्रतिभादिना शूद्रा-
दिभिश्चरिते वेदसमानानुपूर्वके तादृशवाक्ये वेदत्वमस्ये-
वेति तत्र तेषां प्रत्यवायो ऽपीति ध्येयमिति दिक् । (३२)
भागस्य चेति । अदृष्टार्थकस्येत्यर्थः । दृष्टार्थकस्य सत्यन्तेनैव
निरास इति भावः । साध्यमाह । (३३) सजातीयेति । स-
जातीयपदं तादृष्यमित्युये समानसजातीयानुपूर्वकशब्दपरम्, उ-
च्चारणमनुसंधानं, वाक्यत्वं हेतुरेव वेदाच्चारणघटित इति न
मौनिके के व्यभिचारः । ननु येतिनापि तथा संभवन्तीत्य-
र्थान्तरमिति चेत्, न । प्रतिसर्गे तस्य नानात्वे गौरवादेकत्वे
च तस्यैवेष्टत्वात् । यद्यपि सरस्वतीसंवादादिना घरादिना
च तथा संभवन्तीत्यर्थान्तरमेव । न च सहस्रशास्त्रवेदस्य तादृ-
शसंवादे मानाभाव इति वाच्यम् । एवमप्यंशतः सिद्धसाधनस्य
दुरुच्छेदत्वात् । तथापि तद्विचत्वेन विशेषणीयम् । पद्यमान-
भारतादौ संप्रदायमते हेतुनिश्चये सध्यसंदेहे संदिधानैका-
निकमिति जातीयपदम् ॥ केचित्तु तादृशकण्ठतात्वाद्युच्च-
रितत्वं विवक्षितमिति पद्यमाने वेदे वाधो भारते च व्यभि-
चार इत्यन उक्तं (३४) जातीयेति । (३५) आद्येति । तथा-
विधानुपूर्वकत्वमेव सजातीयत्वं । न तु भेदघटितं साज्जात्यं
निष्ठार्थं वा विवक्षित इति भावः । (३६) वेदत्वमिति ।
यद्यप्यत्रापि दैवशशसंपन्नसंवादादुत्पन्नवेदवृत्तितया ऽर्था-
न्तरं तथापि तद्विचत्वेन विशेषणीयम् । एतदस्वरसेनैवावि-
मानुमानमित्याहुः ॥ (३७) प्रमाणेति । ननु प्रमाणाताव-
च्छेदकत्वं यदि प्रमाणमात्रवृत्तित्वं तदेदानींतनवेदत्वे व्यभि-
चारः । अथ तदवच्छिन्नप्रत्ययजनकत्वम् । इदानींतनवेदत्वं
च न तथा, किं तु वेदत्वमात्रं लाघवात्, तदा ऽसिद्धिः ।
त्वदुक्तरीत्या स्मृतिमाध्यायस्यैव रूपस्य लाघवेन तथात्वे
शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वघटितवेदत्वस्यातथात्वापत्तेः ।
प्रमाणशब्दत्वमेव वेदत्वमिति न स्यैव तदनवच्छेदकत्वाच्चेति
चेत्, न । स्वश्रमसजातीयानुपूर्वक्यपक्षधर्मस्य विवक्षित-
त्वत् ॥ केचित्तु प्रमाणतावच्छेदकत्व महाजनपरिणीतता-
वच्छेदकत्वमिति । ताच्चिन्त्यम् । महाजनपरिणीततावच्छेद-
कत्वं यदि तत्परिणीतमत्रवृत्तित्वं, तदेतत्त्वमिदं भारतादव-

धर्मत्वात्, स्मृतित्ववत् । यद्वा (३८) वेदाः (३६) शब्दाजन्य (४०) वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्याः, प्रमाण-
शब्दत्वात्, (४१) भारतवत् । न च पठ्यमाने वेदे बाधे (४२) भारते मन्वादिस्मृतौ च व्यभिचारः । (४३) तेषां द्विकर्तृकत्वात् । (४४) तादृशज्ञानजन्यजातीयत्वं वा साध्यम् । (४५) तवाप्येतदभावादेव वेदे ऽपौरुषेयत्वव्य-
वहारात् । नन्वप्रयोजकमिदं, वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञान-
पूर्वकत्वमेव शब्दप्रामाण्ये तन्त्रं, न तु तादृशज्ञानस्य शब्दाजन्यत्वमपि, गौरवात् । (४६) अन्यथा वेदे ऽपि तत्र द्विकर्तृकत्वेन प्रामाण्यं स्यात्, लोके तथा दर्शनात् । (४७) एवं चानादिमीमांसासिद्धान्त्यायेनावगततात्पर्याद्वे-
दादर्थं प्रतीत्य पूर्वपूर्वाध्यापकेनाच्चारिताद्वेदादुत्तरोत्तरस्या-
ध्ययनं तदर्थं प्रतीतिरित्य (४८) नादितैव । अतः किं स्व-
तन्त्रपुरुषेण, तत्प्रयोजनस्य परतन्त्रादेव सिद्धेः । (४९) किं च पूर्वकालो न वेदशून्यः, कालत्वाद्, वर्तमानकाल-
स्थम् । यदि च तदवच्छिन्तिप्रत्ययजनकत्वं, तच्च नेदानीं-
तनवेदस्थे, गौरवात्, तदा पूर्वन्यायेनासिद्धिरिति । (५०) वेदा इति । पूर्वन्यायेन योगिज्ञानादिकमादाय नार्थान्तरम् । अध्या-
पकज्ञानजन्यत्वेनांशतः सिद्धसाधनवारणायाह । (५१) शब्दा-
जन्येति । शब्दाप्रयोज्येत्यर्थः । व्याप्तिवहार्थं शब्दपदम् ।
अध्यापकानुपूर्व्यादिज्ञानजन्यत्वेनार्थान्तरवारणायाह । (५२) वाक्यार्थगोचरेति । ईश्वरे भ्रमसिद्धावपि नेष्टसिद्धिरिति तादृ-
ष्यसिद्धये यथार्थपदम् । (५३) भारतवदिति । प्रत्यक्षमूलका-
द्यभारतवदित्यर्थः । (५४) भारते । भारतविशेषे । (५५) तेषामिति । पक्षसमत्वाच्च दोष इति भावः । एवं चैतन्मते यत्किञ्चिद्वेदव्यक्तिविशेषपक्षस्थे ऽपौरुषेयसिद्धिरिति ध्वनितम् । (५६) तादृशेति । शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानेत्यर्थः । नन्वेवमपि मन्वादिस्मृतौ व्यभिचार एव । यदि चाधुनिकमतेनेदं, तत्र च पक्षसमे व्यभिचारो न दोषस्तत्रा जातीयत्वघटितसाध्यवै-
यर्थ्यमिति चेन्नैवम् । संप्रदायमतेनैवेदम् । साध्ये शब्दपदं सजातीयशब्दपरम्, अतो नेक्तव्यव्यभिचार इति । नन्वेवम-
पि पौरुषेयत्वं न सिद्धमित्यत आह । (५७) तवापीति । तथा चैतदेव पौरुषेयत्वमिति भावः । नन्वन्यत्र तथा दृष्ट-
त्वाद् वेदे ऽपि तथा स्यादित्यत आह । (५८) अन्यथेति । दर्शनमात्रपुरस्कारइत्यर्थः । एवमपि कथं नेश्वरसिद्धिरित्यत आह । (५९) एवं चेति । नन्वेवमनवस्येत्यत आह । (६०) अनादितैवेति । नन्वनादितैवासिद्धेत्यत आह । (६१) किं चेति । ननु वेदशून्यः प्रलयादिकालो यदि पक्षत्वेनाभि-
म-

वत् । (५०) न चांशे बाधोऽंशे चाश्रयासिद्धिः, (५१) अंशत्वेनानुपादानात् । (५२) पूर्वकालो न वेदशून्य इत्युद्देश्यप्रतीतिरसिद्धेर्नांशतः सिद्धसाधनम् । (५३) तथा पूर्वकालीनं वेदाध्ययनं (५४) गुर्वध्ययनपूर्वकम्, (५५) अ-
ध्ययनत्वाद्, इदानींतनाध्ययनवत् । न च लिप्यनुमित-
वेदाध्ययनेन व्यभिचारः । लिपेरप्यध्ययनपूर्वकत्वात् । (५६) न चैवं भारताध्ययनमपि तथा स्यात् । (५७) तस्य भारतादावेव व्यासादिकर्तृकत्वेन कथनादिति । उच्यते । वेदप्रामाण्याधीनं तत्प्रामाण्यमित्या (५८) त्मा-
श्रयः । न च पूर्ववेदप्रामाण्याधीनमुत्तरवेदप्रामाण्यमिति व्यक्तिभेदमादाय नात्माश्रय इति वाच्यम् । एवं तत्पूर्व-
स्यापि तत्पूर्वप्रामाण्यात् प्रामाण्यमित्यनवस्थानात् । (५९) अनादित्वादयमदोष इति चेत् । न । मूलभूतप्रमाणान्त-
राभावादन्धपरम्परापातात् । स्वतःप्रमाणं वेद एव सर्वत्र वेदे मूलमिति चेत् । न । सर्वेषामेव परवेदापेक्षत्वेन स्वतः प्रमाणत्वाभावात् । (६०) अत एवाचारात् स्मृतिः स्मृतेराचार इत्यत्र विश्वासबीजपरानपेक्षमूलभूतप्रमाण-
भावादन्धपरम्पराभयेन तत्र वेदमूलकत्वकल्पना । (६१) अनादिमहाजनपरिग्रहादनादिवेदप्रमाहप्रामाण्यावधारणेपि तस्तदा बाधः, यदि च वेदवानेव कालस्तत्रा सिद्धसाधनं, तथा च संदेहघटितपक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य नि-
राकरोति । (५०) न चेति । (५१) अंशत्वेनेति । अन्यथा साध्यतदभाववतः पक्षत्वइत्यादिना ऽनुमानमात्रोच्छेद इति भावः । नन्वेवमप्यंशतः सिद्धसाधनं स्यादेवेत्यत आह । (५२) पूर्वैति । पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टान्तेत्यभिप्रेत्य पूर्वपदम् । वे-
दाध्ययनस्याप्यनादित्वं साध्यति । (५३) तथेति । सर्गान्तरवे-
दाध्ययनपूर्वकालत्वेन सिद्धसाधनमित्यत उक्तं, (५४) गुर्विति । स्वरूपनिर्वचनं तदित्यन्ये । (५५) अध्ययनत्वाद्, वेदाध्ययनत्वा-
दित्यर्थः । प्रातिभवेदाध्ययनादन्यत्वेन विशेषणीयं, तेन न व्य-
भिचारः । प्रतिबन्दीमाशङ्कते । (५६) न चैवमिति । (५७) तस्ये-
ति । भारतस्येत्यर्थः । तथा च बाधाच तथेति भावः । (५८) आत्माश्रय इति । वेदजन्यवाक्यार्थप्रमाया एव वेदजन्यप्रमा-
हेतुत्वादित्यर्थः । (५९) अनादित्वादिति । बीजाकुरवदिति भावः । (६०) अत एवेति । यत एव परापेक्षत्वेन न स्वतः प्रामाण्यमत एव स्मृत्यादावन्धपरम्पराभयेन मूलत्वेन वेदः कल्प्यतइत्यर्थः । नन्वन्धपरम्परायाता ऽप्रामाण्यशङ्कैव, सा च महाजनपरिग्रहादेव निरस्येत्यत आह । (६१) अनादीति । प्रामाण्यनिर्वाहकाभावे जातमपि प्रामाण्यावधारणमप्रामाण्य-

तन्निर्वाहकेतरानपेक्षमूलभूतप्रमाणाभावेनानाश्वास एव । अन्यथा स्मृत्याचारयोरप्येवं प्रामाण्यावधारणे प्रमाणान्तरमूलकल्पना न स्यात् । (६२) तस्मादाश्वासबीजपरानपेक्षेश्वरप्रत्यक्षमूलकत्वादेव वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहादवधार्यते । एतेनानुमानमपि निरस्तम् । (६३) मूलभूतप्रत्यक्षं विना वेदप्रामाण्यानुपपत्त्या साध्याभावसिद्धौ बाधात् । (६४) ननु वेदो न पौरुषेयो ऽस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति बाधकमस्त्विति चेत् । न । (६५) कपिलकणादगोतमैस्तच्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तं वेदस्य सकर्तृकत्वस्मरणस्य प्रतीयमानत्वात् । न च (६६) मूलभूतानुभवाभावात्स्मरणानुपपत्तिः । पौरुषेयत्वानुमानादेवानुभवात् । अस्मरणमेव तत्र बाधकमिति चेद्, न । एवं सत्यस्मरणाननुभवयोरन्योन्याश्रयात् । अग्रे तदर्थस्मरणाभावे ऽपि प्रमाणस्यानुभावकत्वात् । नहि भाविस्मरणमपेक्ष्य प्रमाणमनुभावकम् । (६७) “तस्मात्तपस्तेषानाहृतत्वारो वेदा अजायन्त” “ऋचः सामानि जज्ञिरे” इति कर्तृश्रवणाच्च ।

शङ्काऽऽस्कन्दितमेवेत्यर्थः । प्रामाण्यानुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने ऽप्यप्रामाण्यशङ्कया तदवधारणमेव नेत्यर्थ इत्यन्ये । एवं च पूर्वोक्तानुमाने तर्को ऽयमिति भावः । (६२) तस्मादिति । ननु यदि निर्वाहकाभावे प्रामाण्यावधारणं महाजनपरिग्रहादपि नास्ति तदा प्राक् प्रमाणशब्दत्वमपि दुर्यहम् । तथा च पक्षहेत्वोरसिद्धिः । तस्मादनन्यगत्या महाजनपरिग्रहादेव प्रामाण्यावधारणं स्वीकरणीयम् । तथा च कुतो ऽन्धपरम्परा । जाघवाच्च यथार्थवाक्यार्थज्ञानादेव प्रामाण्यम् । स्मृत्याचारस्थले ऽप्यविनाभावाच्चेदमनुमानमित्ये स्फुटमेवेति चेत्, मैवम् । प्रलये पूर्ववेदोच्छेदादीश्वरप्रत्यक्षमूलकत्वादेव प्रामाण्यं वेदस्य प्रलयवेदानित्यत्वादिकं च साधयिष्यते, तदवष्टम्भेन चैतदुक्तमिति ध्येयम् । अत एव स्मृत्याचारयोरपि तत एवेश्वरप्रणीतवेदमूलकत्वमिति वक्ष्यति । अनुमानं पूर्वकाल-इत्यादि । एतेनेत्यस्यातिदेश्यमाह । (६३) मूलेति । ईश्वरप्रत्यक्षोत्तरकालीनत्वेन नानादित्वमिति भावः । सत्प्रतिपक्षं शङ्कते । (६४) नन्विति । स्वरूपासिद्धत्वेन हीनबलत्वाद् न तथात्वमित्याह । (६५) कपिलेति । (६६) मूलेति । तथा च नासिद्धिरिति भावः । इतो ऽप्यसिद्धिरित्याह । (६७) तस्मादिति । यद्वा ऽनुभवोत्पत्तौ प्रकारान्तरमाह । तस्मादिति । वेदपौरुषेयत्वपक्षे वेदमपि प्रमाणयति । तस्मादितो-

“प्रतिमन्वन्तरं चेषा श्रुतिरन्या विधीयते” इत्यादिकर्तृस्मरणान् । पौरुषेयत्वे बाधकं विना (६८) ऽर्थवादमात्रत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।

(६९) स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वेया पुरा ।

शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारो ऽस्य न कारकाः ।

इति महाभागवतपुराणीयवाक्यस्य (७०) श्रुतिविरोधेना(७१)न्यत्र तात्पर्यात् । न च कार्यपरमेव प्रमाणम् । कर्तृस्मरणस्य (७२) सर्वत्राविध्यर्थत्वात् । (७३) सकर्तृत्वार्थवादस्य स्वर्गनरकार्यवादस्येश्वरमुपासीतेति विधिषेष्टत्वाच्च । (७४) साधयिष्यते च सिद्धार्थस्य प्रामाण्यम् । न चे (७५) वमानन्दो ऽपीश्वरे स्यादिति वाच्यम् । (७६) तत्र मानान्तरविरोधात् । (७७) पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिभूयिष्ठत्वेन वेदे ऽनाश्वास इति चेत्, न । धर्मशास्त्रकमानेन (७८) नित्यसर्वज्ञत्वेन सिद्धे तत्र दोषाभावादिति । ननु तथा ऽप्यप्रयोजकं पौरुषेयत्वानुमानं, नित्यनिर्दोषत्वेनैव तत्प्रमाणत्वोपपत्तेरिति चेत्, न । वर्णानामनित्यत्वेन तत्समूहस्य सुतरामनित्यत्वात् । न च

त्यन्ये । (६८) अर्थवादमात्रत्वस्येति । स्तुतिमात्रत्वस्येत्यर्थः । बाधकमाशङ्कते । (६९) स्वयंभूरिति । (७०) श्रुतीति । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वादायतीतिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन सर्वौदुम्बरीं वेष्टयितव्येति स्मृतेर्यथा यथाश्रुतार्थबाधः कल्प्यते तथेहापीत्यर्थः । (७१) अन्यत्रेति । विशिष्यास्मदाद्यनुभूयमानजन्मसमयशून्यत्वमेव स्वयंभूत्वम् । गीतः, प्रणीतः । शिवाद्यास्तत्प्रणीतवेदस्मर्तारः परं न कारकाः, न स्वतन्त्रकारका इत्यादावित्यर्थः । शिव ईश्वरभिन्न एव । अतद्गुणसंविज्ञानो वा बहुव्रीहिरित्याहुः । (७२) सर्वत्रेति । तथा च रघुकाव्यादेरपि अस्मर्यमाणकर्तृकत्वेनाकर्तृकत्वं स्यादिति भावः । ननु तत्र मानान्तरमप्यस्तीत्यत आह । (७३) सकर्तृकत्वेनेति । कार्यपरमेव प्रमाणमित्यसिद्धमित्यत आह । (७४) साधयिष्यते चेति । (७५) एवम् । सिद्धार्थस्यापि प्रामाण्ये । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इतिश्रुतेरित्यर्थः । (७६) तत्रेति । आनन्दस्य धर्मजन्यत्वनियमशाहकमानविरोधादित्यर्थः । आनन्दश्रुतिश्च संसारिपरेति भावः । विपरीतमनाश्वासमाशङ्कते । (७७) पुरुषस्येति । (७८) नित्येति । नित्यत्वे सति निर्दोषत्वं प्रामाण्यप्रयोजकं, विसंवादिशुकादिवाक्ये निर्दोषत्वेपि नित्यत्वाभावाद्विशिष्टव्यतिरेक इति वदन्ति । तत्र । एवं हि लौकिकवाक्यस्य प्रामाण्यं न स्यादनित्यत्वात्, तस्माच्चित्यत्वं

तदसिद्धम् । (७६) तथाहि, वर्णात्मकशब्दो ऽनित्यः, समवेतत्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वात्, घटवत् । (८०) न च हेत्वसिद्धिः । उत्पन्नो गकारो हट्टायामुत्पद्यमानोस्ति कोलाहल इति प्रत्ययात् । न च व्यञ्जकाभावात् प्रागनुपलब्धस्योपलब्धिमात्रं तस्य । उत्पन्नो गकार इति प्रत्ययात् । न चाय (८१) मौपाधिकः । (८२) अन्योत्पत्तावगृह्यमाणायामपि तदनुभवात् । न च स्मर्यमाणारोपो, बाधकाभावात् । (८३) अन्यथा घटोत्पत्तिरपि न सिद्धेत् । (८४) यत्तु श्रोत्रानुविधानात् (८५) पदं शृणोमीत्यबाधितानुव्यवसायाच्छ्रोत्रादन्येन गृहीतुमशक्यत्वात् श्रोत्रावगृह्यमाणानुपूर्वी, (८६) सा च घसमानकालप्रागभावप्रतियोगित्वं ऽस्येति, प्रागभावप्रतियोगित्वमुत्पत्तिमत्त्वं वर्णस्य प्रत्यक्षमिति, तन्न । (८७) घटज्ञाना-

निर्दोषत्वे हेतुतयोक्तम् । अनित्यस्यैव वक्तृदोषसंभवादिति । विसंवादिशुक्लादिवाक्ये योग्यताभ्रमस्यापि दोषत्वाच्चिर्दोषत्वमेव नास्तीत्यत्र तात्पर्यम् । एतन्मते आनुपूर्वीविशिष्टवेदस्य नित्यत्वम् । अन्यथा वर्णनित्यत्वाभ्युपगमे लौकिकशक्यमनित्यं वेदो नित्य इति विभागो न स्यादिति ध्येयम् । (७९) तथाहीति । वर्णात्मक इति संप्रदायमतेनांशतः सिद्धसाधनवारणाय वर्णपदवाच्यपक्षताभिप्रायेण रूपादिना ऽर्थान्तरं मा भूदिति शब्दपदम् । अनित्यत्वं च ध्वंसप्रतियोगित्वं, ध्वंसत्वं च ध्वंसपदवाच्यत्वं, तेन न परमते ध्वंसाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः । सत्यन्तं स्वमतावष्टम्भेन, तद्व्यावर्त्यध्वंसस्य परैरनङ्गीकारात् । (८०) न चेति । उत्पत्तिमत्त्वासिद्ध्या विशिष्टहेत्वसिद्धिरित्यर्थः । (८१) मौपाधिक इति । भ्रम इत्यर्थः । अनुभूयमानारोपो नायमित्याह । (८२) अन्येति । (८३) अन्यथेति । यदि बाधकं विना ऽप्युत्पत्तिप्रत्ययो भ्रमस्तदेत्यर्थः । एकदेशिनो हेत्वसिद्ध्युद्धारमाशङ्क्य निराकरोति । (८४) यत्त्विति । (८५) पदमिति । आनुपूर्वीविशिष्टस्यैव पदत्वादिति भावः । (८६) सा चेति । नहि तत्तद्वर्णमात्रमानुपूर्वी, जराराजेत्यादावविशेषप्रसङ्गादिति भावः । एवं चोपनीतं कालादि भासते, प्रागभावश्च श्रोत्र इत्येकदेशमादाय श्रोत्रावगृह्येत्युक्तमिति ध्येयम् । ज्ञानसामान्यसामग्रीमर्यादया ऽनुपनीतापि कालादिर्भासतइत्यन्ये । (८७) घञ्जानेति । मौनिश्श्लोकानुरोधादिति भावः । नन्वीश्वरोक्तवेदे का गतिस्तज्ज्ञानस्य क्त्वंनानन्तयाभावादिति चेत्, न । आनन्तयमव्यवधानं, तस्य च स्वात्मन्यपि

नन्तरज्ञानविषयत्वं ऽस्यानन्तर्यं तयोरानुपूर्वी, सा च (८८) मनसैव गृह्यते, घटपटज्ञानयोरिव, (८९) तदुपनीता च श्रोत्रविषयः ॥

सत्त्वादित्येके । परमतेनोक्तत्वादित्यपरे । ननु तथापि यन्त्रोत्थिते बधिरोक्ते वाक्ये केनाप्यश्रुते कथमानुपूर्वीति चेत् । न कथं चिदित्येके । तद्व्योपत्वादित्यपरे । यदप्यस्याः श्रोत्रावगृह्यत्वेपि नानिष्टं, तथापि श्रोत्रावगृह्येति परोक्तमसहमान आह । (८८) मनसैवेति । तर्हि पदं शृणोमीति कथमित्यत आह । (८९) तदुपनीता चेति । यदपि तदुपनयपर्यन्तं क्षणिकचरमवर्णं एव न स्थिर इति विशेष्याभावे कथं श्रोत्रविशिष्टधीस्तथापि वीचीतरङ्गन्यायेन नानावर्णात्पत्त्या चरमवर्णं पूर्ववर्णघटितसंबन्धेन विशेषणज्ञानोत्पत्त्या स्मर्यमाणानुपूर्वीविशेषणकविशिष्टधीसामग्र्या वा तथा संभव इत्याहुः ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ अष्टादशसर्गारम्भः ॥

संघर्तघोरघनघोषणभीषणोऽथ
ध्यानः शरासनविकर्षणभङ्गजन्मा ।
मङ्गु न्यविक्षत हठादिष पाटयिष्यन्
घक्षस्तटं क्षितिपतेः श्रुतियुग्ममार्गे ॥ १ ॥
बाहूतरङ्गमतिमङ्गलमङ्गयुग्मं
गङ्गापतङ्गतनयाजलसङ्गमेव ।
मत्वा परे नृपभटाः परमारभट्या
मङ्गु तमेत्य फलमापुरपूर्वमाशु ॥ २ ॥
आसाद्यतां त्वरितमाद्रियतां स सम्य-
गाबध्यतां दृढमपाक्रियतामुतेति ।
तान् जल्पतः सपदि तावपि धन्वखण्डा-
वादाय जघ्नतुरतुल्यबलो बलेशो ॥ ३ ॥
आरुह्य हर्म्यमतितुङ्गमथारुह्युः
स्वर्गस्य मार्गमिव वीक्षितुमक्षतारिः ।
कंसे बलं प्रह्वितवानतिभूरि तत् तौ
विघ्नं निजघ्नतुरिवेश्वरकर्मणा द्राक् ॥ ४ ॥
यदाप्यशस्त्रनिहतं तदपि क्षणेन
त्यक्तासु मुक्तिपथमाशु विनिन्यतुस्तौ ।

कुचेनयोर्बत भिदा बिजगन्निदान-
 भूतात्मनोः स्वपरतामतिमूलमच ॥ ५ ॥
 विच्छेदनोच्छलिततच्छिरसां कलात् ता-
 वुच्छालनां विदधताविष कन्दुकानाम् ।
 हर्म्यान्निरीक्ष्य नुनुवुर्महदुयकर्म
 शर्माण्यवाप मथुरापुरवासिवर्गः ॥ ६ ॥
 रिक्ताद्गुनुर्मखगृहादथ निर्गतो तो
 साकं निजेरहितहेतिभिरक्षताङ्गेः ।
 दृष्ट्वा श्रुतादुतकथा जनतेतरापि
 वीक्ष्य स्वरूपममराविति मन्यते स्म ॥ ७ ॥
 रथ्यामथो समुपगत्य पथ्य पुरस्य
 तो चेरतुस्त्रिदिवसंपदमीक्षमाणो ।
 पुष्पेणनाभिघनसारपटीरवीथी-
 सारभ्यसंभृतिभृता मरुतातितुष्टो ॥ ८ ॥
 सायन्तनाः सुरभयः शिशिराः समीरा
 मन्दं ध्रुवः श्रममहर्जेनितं क्षिपन्तः ।
 प्राणानिला इव रणेऽभिमुखं व्यसूनां
 प्राप्ताः प्रवेष्टुमनयोर्वदनेन्दुबिम्बम् ॥ ९ ॥
 निर्णीय कंसवधमप्यचिरेण धन्व-
 ध्वसेन चापगृहरक्षिभटक्षयाच्च ।
 द्वीपान्तरस्थितजनाय सहस्रभानु-
 राख्यातुकाम इव वृत्तमगात् कुतश्चित् ॥ १० ॥
 धान्नां निधावपि गतेऽस्तमयं गभस्ति-
 मालिन्यथाघमथनस्य रुचेव रथ्याः ।
 प्राप्ताः प्रकाशमिह किंनु विचिचमेत-
 द्वासेव विश्वमखिलं खलु यद्विभाति ॥ ११ ॥
 शश्वत् कृतेन विधिना श्रवणादिनापि
 योगीन्द्रचक्षुरपि यं न करोति साक्षात् ।
 तद् ब्रह्म वीक्ष्य मथुरापुरवासिनस्ते
 मुक्ता इव प्रमदपूर्णेतरया बभूवुः ॥ १२ ॥
 दम्भेलिदण्डनिभमुत्सवि धन्वखण्ड-
 द्वन्द्वं दधद्यमललायविषाणभीमम् ।
 कंसामिलाषतरुभञ्जनलब्धदारु-
 कल्पं स्वविक्रमकुटाङ्कुरसाम्यकाम्यम् ॥ १३ ॥

सायन्तनं सपदि ताः प्रतिकर्मणोऽपि
 निर्माणमाशु परिहृत्य मिलद्गवाक्षाः ।
 भूयोऽनुरध्यमबलाः शतशः समीयु-
 र्भातृद्वयं पुरुषरत्नमुदीक्षितुं तत् ॥ १४ ॥
 युग्मम् ।
 मन्दं मिथो जगदुरित्यमथेक्षमाणा
 जाताः कृतार्थजनुषो वयमेनमेक्ष्य ।
 याः शीलयन्ति घटनाम्बुजमस्य नित्यं
 गोप्यस्तदीयसुकृतानि कथं वदामः ॥ १५ ॥
 अस्येव सेवकतया चिदिवं भुनक्ति
 शक्रश्चिराय निजधाम पितामहश्च ।
 जानन्नपि स्वजनतानिधनेन देवं
 कृष्णं कथं भजति भोजपतिर्न मूढः ॥ १६ ॥
 धृष्टो रणे भवति मेष इवेष राजा
 यस्मात् सदा विमुखतामयमेति युद्धे ।
 तथैव चिचमयमाधृतकृष्णवर्त्मा-
 प्यासीच्चिराय यदन्नादृतकृष्णवर्त्मा ॥ १७ ॥
 तद्वाम यद्वरणिमण्डलमम्बरं च
 व्याप्तं दिशो दश विभासयति स्वभावात् ।
 छद्वात्विग्रहममुं पुरुषं पुराणं
 विद्वस्ततः क्व नु मनुष्यजनेः प्रमेयम् ॥ १८ ॥
 क्षम्येदपि स्वचरणग्रहणेन यस्तं
 पूर्वापराधमयमात्मनिवेदनेन ।
 तस्येहते बत हरेर्हन्तधीर्नियत्या
 तन्मन्महे जगति कालगतिं दुराशाम् ॥ १९ ॥
 कुलकम् ।
 रथ्यास्त्विति श्रुतिसुखा बलदेवकृष्णो
 श्रुत्वा मुहुः पुरपुरन्धिगिरः प्रहृष्टो ।
 पौराङ्गनाः सकरुणां दृशमापयन्ते
 यातः स्म तो स्वशिविरं सहितो सुहृद्विः ॥ २० ॥
 गोपीभिर्ब्रूहितमशेषमवाप्य कृष्ण-
 दृष्टिप्रसादमकथि स्वचरत्पुरस्तात् ।
 प्रादर्शि कंसधनुषः शकलद्वयं तत्
 ताभ्यां पुरो निजजनस्य यशोऽङ्कुराभम् ॥ २१ ॥

दृष्टं पुरे कुतुकमेतदिति ब्रुवद्भिः
 साकं स्वकेः स्वचरितान्यनुवर्णयद्भिः ।
 धोताङ्गिरुष्णपयसाभ्यवहृत्य सार्धं
 रामेण तूर्णमशयिष्ठं स पूर्णबोधः ॥ २२ ॥
 वज्राहतप्रभ इवासहनश्चिराय
 श्रुत्वा स्वधन्वगृह्णन्निभटक्षयं च ।
 कंसस्तथा स रजनीं समजागरीत् तां
 दीर्घां सुषुप्तिमगमद्विषसे यथायम् ॥ २३ ॥
 स द्वित्वमेक्षत दिवि गृह्णतारकादेः
 शुश्राव घोषमपि नाशु समीरणस्य ।
 नालोकयन्निजपदानि महीतले च
 न स्मेक्षते किल शिरो मुकुरादिकेऽपि ॥ २४ ॥
 पीतप्रभामचकलच्च महीरुहेषु
 स्वच्छायमाकलितरोकमलोकत द्राक् ।
 प्रेतैः समागममपि स्वसुखाग्रिकाले
 यानं खरेण विषभक्षयमीक्षते स्म ॥ २५ ॥
 यस्तः स कालफणिना किल जागरादौ
 दृष्ट्वा निमित्तमपरं प्रथमोदितं च ।
 कृष्णो जिघांसुरजनीति भयादुरन्तां
 चिन्तामवाप निजमृत्युदृगेष पापः ॥ २६ ॥
 जेष्यन्तमीशमहितं सहितं सपत्ने-
 र्भास्वान् दिदृक्षुरिष पूर्वगिरेरुदस्थात् ।
 कंसो विकर्तनमुदीतमुदीक्ष्य मल्ला-
 नुल्लासिनः समञ्जुहावदथाहवञ्चान् ॥ २७ ॥
 भेर्यादितूर्यनिकरेषु नदत्सु रङ्गे
 नर्दत्सु मल्लपरिषत्प्रवरेषु दोर्भिः ।
 कंसानुगा वसनवर्णविचित्रकेतु-
 सकृत्तोरणैरलमकार्षुरतीव मञ्जान् ॥ २८ ॥
 स्तम्भच्छदादिसमवर्णपटस्फुटाङ्गे
 रम्भामहीरुहमनोहरपञ्चजालैः ।
 ताम्बूलचन्द्रमृगनाभिविलेपधूपे-
 र्नानाविधास्तरणशालिभिरासनैश्च ॥ २९ ॥
 युग्मम् ।
 कैलासश्चङ्ग इव सदुचिनन्दितोऽथ
 मञ्जे महाऽर्हश्चिरास्तरणार्हणाढ्ये ।

गङ्गातरङ्गनिभचामरवीज्यमानः
 कंसो विषादत उपाविशदुग्धमूर्तिः ॥ ३० ॥
 पोरान् जनान् क्वचन जानपदान् स मञ्जु-
 राजो न्यधीविशदनुक्रमतो द्विजादीन् ।
 राज्ञः स्वपार्श्वयुगले परिचर्ययाप्रा-
 नत्यन्तिके च हितमन्त्रिगणं निजास्त्रम् ॥ ३१ ॥
 धाराङ्गनाः सनिजगायनभृत्यवर्गा
 मञ्जेषु सार्गलतया न्यविशन्त हृष्टाः ।
 सद्गन्धिसूतगणचारणवेणिकाद्या
 विद्याविशेषविदिता मुदिताः कुतश्चित् ॥ ३२ ॥
 कैलासकूटसदृशाः परितः शरीर-
 मुच्चावचप्रचुरचन्दनचर्चयाढ्याः ।
 तत्रासते स्म सदलंकृतयः स्वरङ्गे
 चाणूरमुष्टिकमुखा निकटे नृपस्य ॥ ३३ ॥
 आस्फोटितोद्भटभुजस्फुटदीर्घदर्प-
 स्फूर्तिस्फुरत्तरमुखाः शलतोसलाद्याः ।
 सूत्राभिनन्दुचतुरङ्गुलिपाणयः स्वं
 प्राणसिधुर्गुरुमुदयकरा महोद्याः ॥ ३४ ॥
 नन्दादयोऽपि चिरसंचितगोरसाद्यान्
 कुम्भान् निवेद्य नृपतेरुपदां पुरस्तात् ।
 आनम्य सम्यगवनीशमनादरेण
 पश्यन्तमासत शनैः क्वचिदेकमञ्जे ॥ ३५ ॥
 रम्या सभा बलरिपोरिव सा चिराय
 तेलोक्यनाथमनवाप्य कृतप्रतीक्षा ।
 दम्भेन मल्लबलदुन्दुभिघोषणस्य
 स्वं नायकं हरिमिवाह्वयति स्म तूर्णम् ॥ ३६ ॥
 निन्दां निजां जगति मातुलघातपापात्
 संशोध्य पूर्वोदितिजक्षयधन्वभङ्गेः ।
 दर्पोल्लसत्प्रबलमल्लमहध्वनीनां
 तुष्टः श्रुतेः सहबलो हरिराजगाम ॥ ३७ ॥
 कंसापकीर्तिमिष मूर्तिमतीं स रङ्ग-
 द्वारे मतङ्गजमलोकत शैलकल्पम् ।
 आधोरणं स्वमभि तं प्रयुदन्तमुच्चे-
 राह स्म सस्मयमिति प्रतिबद्धवासाः ॥ ३८ ॥

रे हस्तिपाल सरणिं किमु नो रुणत्सि
 दन्ताबलं त्वमपसारय घर्भनोऽस्मात् ।
 नो चेद्वन्तमिभमप्यहमन्तकस्य
 कर्तातिथिं किमु तिथीः कतिचिन्न जीवेः ॥ ३६ ॥
 श्रुतवानिति देत्यवेरिणः
 स गिरं द्रागजमुयमभ्यमुम् ।
 क्षयघात इवाञ्जनाचलं
 नुदति स्माशु करीन्द्रपालकः ॥ ४० ॥
 अभ्यधावदथ वेगतः करी
 तं द्रुतं निवकरेण चाग्रहीत् ।
 पुष्कराद्रिगलितोऽलिपङ्क्तिवत्
 तं पदेषु हतवान् न्यलोयत ॥ ४१ ॥
 स जंगमं गिरिमिव हस्तिपुंगवं
 प्रजिघ्रत् भुवमविभाव्य शार्ङ्गणम् ।
 अतिक्रुयं मृधमयि लब्धविक्रमं
 करे हरिर्वनिहतवान् विनिर्गतः ॥ ४२ ॥
 अद्रम्भनागसंभवप्रणीतकुम्भसंभृतिं
 प्रवृत्तकंसयामिनीमुखस्फुरन्तमोनिभम् ।
 इभं तमन्तिके हरिश्चरन्तमाशु धन्वनां
 चक्रे पञ्चविंशतिं सलीलमातबालधिः ॥ ४३ ॥
 अमर्षेण सोभमवापितं गवं
 गलन्मदं देहविवर्तनोद्यतम् ।
 अविभ्रमन्महू स वामदक्षिण-
 प्रकर्षणोर्बालमिवाक्षुमर्भकः ॥ ४४ ॥
 पुनरपि हरिः पुच्छे धृत्वा तथेभमविभ्रम-
 द्बहु कुबलयपीठश्चक्राकृतिः समभूद्यथा ।
 स्वयमपि बभौ मध्ये कल्पद्रुमाकृतिरोश्वरः
 सकलफलदः क्रूपाघालः शुभैरसिताश्मभिः ॥ ४५ ॥
 नयनयुगलमस्य ब्रध्नचन्द्रो विजेतुं
 भुवि तिमिरबलानि प्रायशो वेष्टयन्ति ।
 करदृढघृतपुच्छे शार्ङ्गपाण्यविभेधं
 भ्रमयति दिवि देवैरित्यमाशु व्यतर्कि ॥ ४६ ॥
 भूरिभ्रमाद्वलयितं करनिर्यदस-
 र्वसिक्तभूमिमभितस्तरसोपकृष्णम् ।

दन्ताबलं कलयतां भुवि पद्मराग-
 नीलाश्मनिर्मितमहीकटकभ्रमोऽभूत् ॥ ४७ ॥
 धरणिमण्डले चण्डविक्रमं
 भ्रमयतीश्वरे वैरिचारणम् ।
 अकलि देवतेः कापि वापिका
 मणिसितेतरयावनिर्मिता ॥ ४८ ॥
 अम्भोजकैरवसुहृन्नयने मुकुन्दे
 दन्ताबलं भ्रमयति प्रसभात्पुच्छे ।
 देवैरतर्कि परिधिः स कुलालचक्र-
 तुल्योऽसितारुणमणिचितिकुण्डलश्रीः ॥ ४९ ॥
 पयसि सागरसेतुविभञ्जने
 दशरथात्मजचापकृतो भ्रमः ।
 अनुकृतो धृतबालधिमाधव-
 भ्रमितगावरयान्नृपहस्तिना ॥ ५० ॥
 मिलिताखिललोक्कनन्दामनो
 भगवान् नागमविभ्रमत् तथाभ्रे ।
 युगपत् चितिभारभूषहृत्ये
 भ्रमितोयस्वरथाङ्गभृद्यथाभात् ॥ ५१ ॥
 ईशोऽञ्जनाद्रिजवियद्विततायवात्या-
 चक्राकृतिर्भ्रमितभूषतिकुम्भिराजः ।
 वैरिप्रतापतपनातपतोऽवनाय
 स्वानां बभौ दधदिवासितमातपन्नम् ॥ ५२ ॥
 रभसोद्भूताद्रिरिव पूर्ववन्निजेः
 सह शरुधन्वबलयाभ्रवत् सुरैः ।
 मुखनागसंभवमनःशिलादिभू-
 द्विपुरवारणभ्रमणतोऽकलि प्रभुः ॥ ५३ ॥
 कलिन्दजेवादिविहारसाक्षिणी
 प्रदक्षिणीकृत्य दिवः पथागता ।
 निवेदयन्ती ब्रजयोषितां गतिं
 रराज कृष्णभ्रमितो मत्तङ्गजः ॥ ५४ ॥
 व्यपोथयन्मधुमथनोऽथ भूतले
 नृपद्विपं शिशुरिव बालशूकरम् ।
 पुरो हरिः सपदि समुत्थितस्य यन्
 प्रधावतः स्वमनु ततोऽपतन्निभात् ॥ ५५ ॥

द्विरदः स रटद्वयेन भूमिं
न गतः प्राप तमापदच्युतोऽथ ।
विनिहत्य करं निपात्य दन्तं
दुतमुत्पाट्य जघान साधिरोहम् ॥ ५६ ॥
यशस इव करीन्द्रोहबीजादुजाया-
दुदितमुपरि बिभ्रद्गौरमङ्कुरमेकम् ।
इति विनिहतहस्ती स्कन्धमानीय दन्तं
बलसुहृदय रङ्गं प्राविशत् पट्टनाभः ॥ ५७ ॥
इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
गोपाललीलाख्ये महाकाव्येऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ :: ॥

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ श्लोकविंशसर्गारम्भः ॥

अकलगदय नागं क्षोणिपालः स्वकीयं
महिषमिव यमस्य स्वप्रतीहारसुगम् ।
स्वविधिपवननीतेनेह कृष्णाम्बुदेन
प्रशमितमव दीप्रस्वप्रतापाग्निकूटम् ॥ १ ॥
सपदि विहितरङ्गद्वरमातङ्गभङ्गं
सह निजगशसेव प्राप्नोत्येवमेव ।
अमत नृपतिरात्मप्राणवातान् पिपासुं
विजहतमिव पश्चात् कञ्चुकं कृष्णसर्पम् ॥ २ ॥
मुररिपुमुखचन्द्रामन्दसौन्दर्यमुह्य-
दृढ उदभवदन्तर्विस्मयस्तत्सभायाः ।
मधुरिमगुणधार्ष्ट्यापूर्णतारुण्यधार्ष्ट्या
मिथ इति मुहुरासीत् सुप्रलापश्चिराय ॥ ३ ॥
परमपुरुष एष स्वेच्छया प्राप्नोदहः
कलयत बलदेवं तिग्मभासं तदंशम् ।
क्षितिभरनृपसंघं हन्तुकामः सरामः
स्वयमिह वसुदेवस्य लये प्रादुरासीत् ॥ ४ ॥
अयमजनि पुरेऽस्मिन् देवकीतः पुरा द्रा-
गमुमथ जनकोऽस्य प्रापिपन्नन्दगोष्ठम् ।
इयदवधि समागात् तत्र वृद्धिं विपक्षे-
रविदित इव साक्षादामयः क्षामयत् ॥ ५ ॥
अवधि सपदि बाल्ये पूतना येन गोष्ठे
व्यवृत्तदपि किल नः शीघ्रमस्याङ्घ्रिधातात् ।

अरुधदनु च वात्यारूपदेत्यस्य कण्ठं
य इह लघु बकस्यापाटयत् चोटियुग्मम् ॥ ६ ॥
अयमिह भुवि धन्योऽभञ्जयदोऽर्जुनदू-
कटिति महति ताले धेनुकोऽक्षेपि येन ।
सुरभिपशुपसंघं यो दवाग्रेरपाद्वि-
र्जेलधिमिनसुतायाः प्रापिपत् कालियं च ॥ ७ ॥
प्रपतदशनजम्भद्वेषिषोऽतिकृष्टा-
न्निजजनमवितुं द्रागातपत्नीकृतोऽग्निः ।
अजगरवृषदेत्यव्योमयक्षादयोऽन्ये
सपदि विनिहतास्ते येन लीलावशेन ॥ ८ ॥
कमलनयनमेनं सस्मितास्येन्दुदन्त-
स्मरमुदमुरुहार्दप्रेक्ष्यं वीक्षमाणाः ।
निशि किल रमयन्तं प्राप्य गोप्योऽपि कान्तं
स्वमिह जगति जन्मामंसत द्राक् कृतार्थम् ॥ ९ ॥
रिपुरमुमतिमाचक्रौठमुग्रतापं
ज्वलनमिव पतङ्गः प्राप्य नश्यत्यवश्यम् ।
यदुकुलमिदमीयच्छायया श्रीयशोभ्या-
मनुपममतिसंतत्यग्रमेयं भुवि स्यात् ॥ १० ॥
यदशनसममुष्टिचेपतो नष्टचेष्टः
सपदि निपतति स्म प्रौढसारः प्रलम्बः ।
कवलयति बलोऽयं कामिनीनां मनांसि
प्रणयभृतनिसर्गस्मेरतारेक्षणेन ॥ ११ ॥
इति निगदति लोके सर्वतस्तूर्यघोषे
प्रभवति वदति स्म प्राय चाणूर इत्यम् ।
अयि बल ननु कृष्ण श्रीमतोर्भीमतोऽपि
श्रुतमधिकबलत्वं दृष्टमेवेभनष्ट्या ॥ १२ ॥
प्रभुरयमिदमीये क्वापि देशे वसद्वि-
नियतमिह निदेशे वर्तितव्यं सदैव ।
न कथमितरथा स्यान्मन्तरस्य प्रजानां
तदुचितमनुगन्तुं चित्तमात्मेश्वरस्य ॥ १३ ॥
अपरकुतुकनिन्दी जातकोतूहलोऽयं
नृपतिरिह नियुद्धे तन् प्रभुं नन्दयेम ।
वनभुवि बलकृष्णो गा युवां चारयन्ता-
वतिकलितनियुद्धो तन्नृपोऽहं ब्रह्म ॥ १४ ॥
विभिर्विशेषकम् ।

इति वियति गिरं द्विर्भावयन्नयमलः
 प्रतिवचनमिदं द्रागच्युतेनाप्यवाचि ।
 ब्रजवसतय ईशस्यास्य सत्यं विधेया
 वयमुचितनिदेशैः सर्वदेवानुकम्प्याः ॥ १५ ॥
 अलघुमलघुवृत्तेरल्पमल्पस्य तुल्यं
 प्रतिभटमिह मल्ला धर्मबुद्धेरुशन्ति ।
 वयमपि समसारेर्बालका येऽदुकामा
 भवतु नहि तथा सत्यायसंसदाधर्मः ॥ १६ ॥
 गिरमिति स निशम्य श्रीशमाह स्म मल्लः
 कथमयमपलापः कृष्ण ते विक्रमस्य ।
 तुलितगजसहस्रोद्गामदपं द्विपेन्द्रं
 किरिमिव हतवान् यः सोऽपि बालः किलेति ॥ १७ ॥
 क्व नु जनुरिदमीदृङ्गानुषाणां भवद्व-
 न्मयि सज्जतु भवांस्तन्मुष्टिके चेष रामः ।
 उदितमिति तदीयं कामपालोऽवगत्य
 प्रतिभटमभि तस्यो मङ्गु चाणूरमीशः ॥ १८ ॥
 मृधमथ जगदीशाधारमेताममूभ्यां
 जनहृदि कृतचिचं तच्च नानाप्रभेदम् ।
 अतिरयनमदुद्यद्वाहुमूर्धाभिघात-
 स्फुरदुत्पणविपातघातनिर्घातघोरम् ॥ १९ ॥
 तदनु रिपुभुजाङ्घ्रिं स्वीयबाहुद्विणा तो
 दृढघटितमतीवाकृशतां जेतुकामो ।
 त्वरितमथ मिथश्चारबिहून्मूर्धजानु-
 प्रहतमपि पुनस्तत् तेन तुष्टो हतः स्म ॥ २० ॥
 मुहुरतिशयवेगत्मापरिक्रान्तिपूर्वो-
 त्यतननिपतनप्रोत्सर्पणापक्रमाद्यैः ।
 भ्रमणनमनदूरोच्छालनापातनाद्यै-
 र्तुतमिह युयुधाते जेतुमन्योन्यमुत्को ॥ २१ ॥
 चिभुवनमपि यस्य क्वापि कुक्षो समस्ति
 व्यलुठदणुरिवाङ्गे मन्दराद्रिः समुद्रे ।
 गिरिवरमपि सग्राहानि योऽदीधरत् तं
 कथमिव परिभूष्यः कृष्णमन्यस्य भारः ॥ २२ ॥
 हृदि धरणिगतस्य प्रेक्ष्य मल्लं मुरारेः
 कृतमतिमभिहन्तुं चिप्रमाक्रम्य सम्यक् ।

सपदि सदसि तच्च प्रोचुरित्यं समेताः
 सभयसदयचिन्ता योषितोऽन्योन्यमुत्काः ॥ २३ ॥
 कुलिशसदृशसारो कुच मल्लो महीध-
 प्रतिमवपुर्दयो सर्पदुद्रामदपौ ।
 क्व कुसुमसुकुमारावीषदुद्यद्वयस्था-
 वहह महदिहेदं संसदोऽधर्मबीजम् ॥ २४ ॥
 यमिह जगति धर्मं रक्षतामक्षमाणा-
 मपि पथि चरतां न क्वापि विभ्रंशलेशः ।
 इह किमिति समाजेऽतिक्रमं तस्य सभ्या
 बलवदबलयुद्धप्रेक्षणेन स्पृशन्ति ॥ २५ ॥
 भवविभवमिहाहुः स्वप्रदृष्टोपमेयं
 किमिति तदनुरोधाद्धर्ममुष्कन्ति पापाः ।
 सदसि निविशमानेर्वस्तुतत्त्वं प्रवाच्यं
 यदि न परमघं स्यादित्यहो नाह कश्चित् ॥ २६ ॥
 विधिरिह विनियन्ता हन्त धर्मदुहां तद्
 गिरिगुरुरपि नङ्घ्यत्येष मल्लः करीव ।
 इह यदपि न हानिर्नापि लाभोऽस्मदादे-
 स्तदपि महदयुक्तं वीक्ष्य हृदूयते नः ॥ २७ ॥
 विबुधमथितसिन्धुप्रोत्थपीयूषबिन्दु-
 च्छुरितविधुविनिन्दिस्वेदिवक्त्रारविन्दौ ।
 किमपि न सकलायः पर्वतप्रायकायात्
 कथमपि रिपुमल्लाद्रामकृष्णो बिभीतः ॥ २८ ॥
 न खलु कथमधिशीरस्तु वृन्दावनत्मा
 सुकृतिरयुगतिधन्या यच्च लक्ष्मीनिवासः ।
 मृदुमुखरितवेगुर्बर्हमान्यार्हमौलिः
 समचरत सरामो गोभिराभीरवेषः ॥ २९ ॥
 नियतिरतिमनोक्षा वल्लवीनां नवीना
 सततमततयेदृग्वेभवं वागगम्यम् ।
 अलय इव दृशो यत् पातुमापन् दुरापं
 मधुरिमपरिणकोद्रेकधामास्यपद्मम् ॥ ३० ॥
 भवति जगति धन्यं जन्म तासां स्त्रियो या
 निखिलनिगमतत्त्वं प्राप्य गायन्ति कृष्णम् ।
 पचनयचनयाचापेबदोहावघात-
 कथनमथनलेपस्वापनस्नापनादौ ॥ ३१ ॥

पुरुषममुमनादिं मर्त्यमायाप्रकायं
 सदयहृदमुदारस्मेरवक्त्रारविन्दम् ।
 उषसि रणितवेणुं यान्तमायान्तमन्तेऽ-
 हनि कति सुकृतिन्यो वीक्ष्य जाताः कृतार्थाः ॥ ३२ ॥
 कुलकम् ।
 इति पुरवनितानां वाचमाकर्ण्य कृष्णः
 प्रबलभयविषादात् पश्यतोश्च स्वपिषोः ।
 वियति चरणघातादक्षिपन्मल्लमेष
 क्षितिवसतिभिरुच्चैः पक्षिवत् प्रेक्ष्य सूक्ष्मः ॥ ३३ ॥
 अथ भुवि विनिपत्य क्षिप्रमुत्थाय मल्लः
 स पविपरुषमुष्टिः कृष्णवक्षो जघान ।
 पदमपि न चवाल श्रीपतिस्तत्प्रहाराद्
 दृढधृतभुजमभ्रेऽबिभ्रमत् तं चिराय ॥ ३४ ॥
 भ्रमयति वियति श्रीवल्लभे मल्लराजः
 सपदि विपरिवृत्तक्षोणिपच्छत्ररूपः ।
 पटुमतिभिरतर्कि क्षोणिपं हन्तुमेनं
 समुपगतमकस्मादन्तिकं कालचक्रम् ॥ ३५ ॥
 भुवि मधुमथनेऽथापोथयत् तं यथासून्
 भ्रमणजनितघातः स्वीयमिषीचकार ।
 बलकरतलघातात् कष्टमुत्सृष्टृषीवो
 मुखगलदस्तुगेवं मुष्टिकोऽपि न्यपप्रत् ॥ ३६ ॥
 भटति तदनु कूटप्राप्रमभ्येत्य रामः
 प्रहरति सपदि स्म प्रेरयन् सव्यमुष्टिम् ।
 शलमथ बलदेवस्तोसलं वेणुरीत्या
 शकलयुगमकाशीत् पाटयन्नेकमेकम् ॥ ३७ ॥
 जगदधिपतिरित्थं बाहुयुद्धप्रवीणान्
 बलयुगतिबभासे पञ्च मल्लान् निहत्य ।
 सहजपरिकराप्रव्यञ्जनं कंसमाद्यं
 समशितुमिव कालः प्राणपूजां वितन्वन् ॥ ३८ ॥
 अथ विनिहतमुष्याः प्राद्वन्नद्रिकूटा
 इव कतिचन मल्लाः प्राणरक्षाविलक्षाः ।
 हरिरपि बलगोपैः संगतो रङ्गवाटे
 नदति सकटकाङ्क्षिस्तत्र तूर्ये विजह्रे ॥ ३९ ॥
 नुनुरभिननन्दुः कर्म चिचं तयोस्तत्
 पुरजनपदलोकाः कंसमेकं विहाय ।

सह जननुतिवादेर्वाद्यघोषं निषेध-
 त्रिति निकटगमृत्युर्वाचमूचे स रोषात् ॥ ४० ॥
 गमयत वसुदेवस्यात्मजो मत्पुराद् द्रा-
 ग्वसु हरत पशूनप्याशु बध्नीत नन्दम् ।
 वृकमिव हत शौरिं क्रूरकर्माणमुग्रं
 मम सततमनिघ्नं हिंस्त मङ्गूयसेनम् ॥ ४१ ॥
 मुहुरिति कृतमन्तावादिशत्यात्मभृत्यान्
 मतिमकृत निहन्तुं क्षन्तुमीशोऽप्यनीशः ।
 हरिरिव हरिरुच्चैर्दूरमुत्पत्य कंसं
 गजमिव चिकरीषुर्मञ्चमभ्यञ्जति स्म ॥ ४२ ॥
 उपगतमथ मञ्चं प्रेक्ष्य कंसोऽन्तकं स्वं
 त्वरितपदमुदस्थादग्रहीचर्म चासिम् ।
 तदनु च विचचारोद्दामतद्दामरुद्ध-
 प्रकृतिबलतयासौ नैव योद्धुं शशाक ॥ ४३ ॥
 अजनि मधुभिदेव प्रायशस्तादृशी धीः
 प्रहरणमचिरेणाजिग्रहद्येह कंसम् ।
 तदजनि न मुरारेमातुलं हेतिहीनं
 कथमहह निहन्तीत्येष लोकेऽपवादः ॥ ४४ ॥
 करपुटयुगमासीच्चर्मखड्गद्वयं तत्
 प्रकटयदिव साक्षाच्छत्रभङ्गं नृपस्य ।
 प्रहित इव विधाया कंसबाहुप्रताप-
 प्रशमनमिह कर्तुं जह्नुमिषात्मजोद्यः ॥ ४५ ॥
 द्रुतगतिरथ पश्चादेत्य केशेषु गृह्णन्
 गलितफलिकखड्गं साध्वसध्वस्तचेष्टम् ।
 चसति सदसि रङ्गे तुङ्गमञ्चान्निपात्य
 चिभुवनगुरुरुच्चैः कंसमभ्यापयात् ॥ ४६ ॥
 हरिरनु च गतासुं मङ्गु मातङ्गमेनं
 स्वकरकलितकेशः क्षोणिदेशे चकर्षे ।
 भुवि दिवि च विसर्पेत्स्वप्रतिध्वानभीमः
 समजनि जनतोक्तस्तत्र हाहेति शब्दः ॥ ४७ ॥
 स निजनिधनशङ्को जागरस्वप्रकृत्या-
 लपनगतिविहारस्नानभुक्त्यादिकेषु ।
 हरिमनिशमदर्शयत् पुरस्तात् तदस्य
 श्रितजनदुरवापं भूपतिः प्राप रूपम् ॥ ४८ ॥

न्यधित चरणमात्रं जातु दम्भाच्चलभू-
 युवतिशतवशेहः स्नानभुक्त्यादिकेऽसौ ।
 पतिरपि न कदापि क्षोणिमश्लिष्यदारा-
 दिति भुवि स विकृष्यालिङ्गयत् तेन किं तम् ॥ ४६ ॥
 हरिमथ परिवत्रः सारमेया इवाष्टा-
 वपि परुषरूपेऽस्य भ्रातरो वेरशुद्धे ।
 गुरुपरिघकरस्तान् कंसयज्ञे विनिघ्नन्
 बलिमिव बलदेवोऽदत्त दिक्पालतुष्ट्यै ॥ ४७ ॥
 ननृतुरमरवध्वः प्रध्वनन्ति स्म भेर्यः
 सुरतरुसुमनोभिर्देवताः कंसकालम् ।
 विचक्ररथ सान्द्रानन्दवक्त्रारविन्द-
 द्रुहिणगिरिशजम्भद्रोहिदिक्पालमुख्याः ॥ ४८ ॥
 स्वपतिमतिचिरस्य प्रस्वपन्तं हतोरः-
 शिरस उपगतास्तं तस्य वध्वो विलेपुः ।
 कुशलमिह परच क्वास्ति भूतद्रुहां तत्
 फलमचिरमभूत् ते नाथ हेति ब्रुवत्यः ॥ ४९ ॥
 अजगरबकवान्यादेत्यडाकिन्यरिष्ट-
 प्रबलतुरगनागेऽप्याशु मल्लक्ष्येऽपि ।
 पुरुषमजरमेतं नो विदन्नप्यवागा-
 स्तदिह तव दशेत्थं नाथ दीनोचितेयम् ॥ ५० ॥
 युग्मम् ।
 इति नरपतिवध्वस्तव विध्वस्तवास-
 श्विकुरकुसुमशोभाः सान्नाश्रुप्रवाहाः ।
 चिरमुपरि विलेपुस्तस्य दत्ताभयः श्री-
 पतिरथ निहतानां कारयामास कृत्यम् ॥ ५१ ॥
 तदनु च पितरो तौ बन्धनादाशु मुक्ता-
 खिलजगदधिषावप्यात्मनावन्दिषाताम् ।
 परिचकितहृदो नाश्लिष्यतां तौ च पुत्रा-
 वपि चरदचरेतद्विश्वनाथौ विचिन्त्य ॥ ५२ ॥
 अधिगतपरमार्थौ ताववेत्य स्वमाया-
 मतत सुतविमे हाथायिनीमीश्वरोऽपि ।
 मुहुरथ पितरम्बेत्यादराश्रयाभ्यां
 कृतनतिरिति वाचं सायजो व्याजहार ॥ ५३ ॥
 चिरमभिलषतोर्वा पुत्रबाल्यादिचेष्टा-
 विहरणकुतुकानि द्रष्टुमेतावतीच्छा ।

बत समजनि पूर्णो जातु नास्मादृशाभ्या-
 मिति जगति वृथानो जन्म यन्मन्दभाग्यम् ॥ ५४ ॥
 शुचमपि जहितं तां बन्धरोधादिजातां
 विविधमदनुरोधां देवदग्धो यदावाम् ।
 भवनमनु न पिचोर्लालनामन्वभूष
 प्रमदमपि न दृष्ट्याप्यच वामापिबाध ॥ ५५ ॥
 ध्रुवमिह पुरुषार्थान् येन विन्दति नन्द-
 न्त्यपि बत पितरो ये तं प्रयच्छन्ति देहम् ।
 प्रतिकृतिमिह कर्तुं शक्नुयुः किंनु तेषा-
 मविरतसकलायुःसेवयाप्यच पुत्राः ॥ ५६ ॥
 जरन्तमधनं जडं पितरमार्तमम्बामपि
 स्त्रियं विदितसाधुतामपि सुतं शिशुं ये गुरुम् ।
 द्विजं विपदुपप्लुतं शरणमागतं च क्षमा
 न बिभ्रति कथं न ते जगति निश्वसन्तो मृताः ॥ ५७ ॥
 मम बलस्य च जन्म वृथा गतं
 विधिषदच न वां पदमर्चतोः ।
 सततकंसभयार्दितचेतसा-
 वपि युवां परिमृष्टमद्यानि नौ ॥ ५८ ॥
 कुलकम् ।
 इति वाचममू निशम्य माया-
 मनुजस्य द्रुतमङ्गमापयन्तो ।
 अचिरेण ननन्दतुः स्वपुत्रो
 मुहुरालिङ्ग्य सबाष्पनेचपट्टे ॥ ५९ ॥
 वचनं नच किंचिदूचतुः
 पितरो मोदमयान्तरो तदा ।
 गलदश्रुतयातिहार्दतो
 हृदयोद्यत्करुणारसाविति ॥ ६० ॥
 अथ कथमपि श्रुत्वा वाचं तयोर्जगदीश्वरः
 प्रकटितपुरावृत्तकेशात् समाश्वसितात्मनोः ।
 यदुकुलजुषां राज्यं दत्त्वाग्रसेनमतिष्ठितं
 परिषदि निजान् बन्धूनाश्चाभ्यन्निदमाख्यत ॥ ६१ ॥
 उरुवसु गुरु राज्यं चाधिपत्यं यदूना-
 मव निजमिदमङ्गीकृत्य मातामहास्मान् ।

कृतिषु तव निदेशे भूप वत्स्यन्ति शश्व-
न्मयि सति पुरतस्ते देवताः के बतान्ये ॥ ६५ ॥

कुलक्रम ।

उक्तेति भूपमभिषिच्य दिगन्तरेभ्यो
ज्ञातीन् निजान् स मधुवृष्णिग्रूतमादीन् ।
आहूय तानुपगतान् धनधामधान्यैः
संतप्य तत्तद्वर्निं निदिदेश भोक्तुम् ॥ ६६ ॥

निधिमिव कलयन्तः श्रीनिवासं मुखाब्जं
मुदितमुदितहार्दस्मेरतारं मुरारेः ।
विगलितवयसोऽपि ज्ञातयः स्वा वयस्था
इव सपदि बभूवुः पुष्टिशोभावलाद्यैः ॥ ६७ ॥

अनुदिनं दधतोऽभ्युदयं नवं
सपदि लब्धमनोरथपूर्तयः ।
हरिभुजापरिपालनलालिता

यदुवरा मथुरामवसन् मुदा ॥ ६८ ॥

सबलो भगवानथेत्य नन्दं
परिरभ्य प्रणतोऽभ्यधान्मुदेति ।
परिपोषकृतौ सदा युवां नौ
पितरौ केवलजन्म तावदाताम् ॥ ६९ ॥

पुष्पान्त्यवन्ति सततं परिपालयन्ति
ये बालकान् सभयबन्धुजनेन मुक्तान् ।
तेषां त एव पितरः परमेतदीयाः
प्रायः शरीरजननेन निमित्तमायम् ॥ ७० ॥

क्व स्तोत्रं क्व नु सहजानुरागकृत्यं
तद्वैः पितरखिलं स्वरूपमेतत् ।
ताताम्बे कथमनृणीभवेव यद्वां
पिबेर्न प्रतिकृतयेऽलमायुषाणि ॥ ७१ ॥

बाल्यादि नावनुचितं सकलं क्षमेथा-
मावां युवां पुनरपि ब्रजगो दिदृक्षु
यूयं ब्रजं ब्रजत दृष्टनिजाखिलार्था
नापत्स्यते मयि सति क्वचनाशुभं वः ॥ ७२ ॥

कुलक्रम ।

ब्रजपतिमिति कृष्णः सान्त्वयित्वा विधाय
प्रमुदितमतिमात्रं चादरेणार्हयित्वा ।

वसनकनकभूषाभूरिमुक्ताप्रबालं-
प्रभृति सकलगोपीगोपयोग्यं ततोऽदात् ॥ ७३ ॥

तदनु दनुजद्रोहिणीतिप्रियोत्तिकृताह्वये
कथमपि गते नन्दे सप्ते मुहुः परिरभ्य तौ ।

अथ तनययोः शौरिर्विप्रेः सह स्वपुरोधसा
विधिवदधिकप्रीतः प्राचीकरद् द्विजसंस्कृतिम् ॥ ७४ ॥

कृतोपनयनान् द्विजान् सपदि गर्गमुख्यांस्तदा
यथाविभवमादरात् सुतमहोत्सवेऽपूपुजत् ।

अदाच्च मणिमौक्तिकाम्बरहिरण्यगव्यादिकं
पुरापि सुतजन्मनि स्वहृदि गाश्च संकल्पिताः ॥ ७५ ॥

विप्रेरादोऽप्यजादेर्विधिवदुपनयादेत्य जन्म द्वितीयं
हृद्गायत्र्याः स्वयं तां निजहृदि निदधद्भस्विच्चिचकृदः ।

साङ्गे वेदेऽप्यधीती सपदि किल ऋचो यस्य निश्वासरूपा-
स्तत्राभिव्यक्तमूर्तिर्विभुरपि स मम श्रीधरः श्रेयसेऽस्तु ॥ ७६ ॥

इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीरामचन्द्रभट्टविरचिते
गोपाललीलाख्ये महाकाव्ये कंसवधो नामैकान्विंशः सर्गः
॥ १६ ॥ समाप्तं चेदं गोपाललीलाख्यं महाकाव्यम् ॥ :: ::

॥ अथ गोपाललीलाख्यकाव्यस्य ॥

॥ उपसंहारवर्णनम् ॥

शाहेष्वातितरां गृहीतचरणो युद्धा स्वशक्त्या परं
ह्रासं प्राप्य महाहृदेऽतिविकलो मज्जन् गजेन्द्रोऽवशः ।
शुण्डादण्डधृतेकपट्टमदित प्राप्सश्च मुक्तिं यत-
स्तं वन्दे कुरुणानिधानमसकृद्वन्दारुवृन्दस्तुतम् ॥ १ ॥

अथेत्यं गोपाललीलाख्यं महाकाव्यं मञ्जुलपद्मावलीकं
भूभारावताराय लब्धजनुषो मथुरानगरीवर्णनमारम्यः कंसव-
धादनूयसेनाय राज्याधिकारप्रदानपर्यन्तं या भगवतः श्रीकृष्णस्य
लीला तत्तात्पर्यकं सुप्राचीनं पञ्चाशदधिकद्विसहस्रश्लोकसं-
ख्यामितमेकमेव सुदुर्लभं पुस्तकं राधारमणचरणचिन्ताचञ्च-
रीकाच्छ्रीमद्विरश्चन्द्रश्रेष्ठिश्रेष्ठादुपलभ्य महता प्रयत्नेन संशो-
ध्याद्यावधि मुद्रमाणमिदानीं सकलपरिश्रमसाफल्यकारिणः
सर्वान्तर्यामिणः परमकारुणिकस्य श्रीमतः परमेश्वरस्यानुक-
म्पया निष्पत्स्युहं मुद्रणविधया समाप्तिं नीतम् ।

अस्याक्तवरनामधेयस्य काव्यस्यैकपुस्तकत्वेऽपि तद्विषय्यां
क्वचित् क्वचिदुपलब्धानि पाठान्तराणि समीचीनान्यवधृत्य
स्थले स्थले मयापि मुद्रितान्यवसेयानि ।

अत्र च पुस्तकस्यैकत्वादस्मत्प्रमादान्मुद्रकदोषाद्वा या क्व-
चिच्च्युतिरूपलभ्येत सा परपरिश्रमविद्विर्विद्विर्विभाष्य शो-
धनीया मदीया चागःपरम्परा समणीयेति सर्वविदुषोऽभ्य-
र्थ्य इति ।

इदं काव्यं श्रीवल्लभाचार्यस्यानुजेन तस्यैव शिष्येण लक्ष्म-
णभट्टसूनुना रामचन्द्राभिधानेन निरमायि, तेनैव चैतत्काव्य-
प्रतिपादार्थप्रतिपादकं काव्यान्तरं कृष्णकुतूहलसंज्ञं गोत्रमुनी-
षुचन्द्रमितसंवत्सरे १५७७ माघशुक्ले साकेते प्रणीतमस्ति, तथा-
च कृष्णकुतूहलकाव्यान्यपद्यम्,

अष्टे गोत्रमुनीषुचन्द्रगणिते माघस्य पक्षे सितेऽ-
योध्यायां निवसन् सतां परगुणप्रीतात्मनां सेवकः ।
श्रीमल्लक्ष्मणभट्टवंशतिलकः श्रीवल्लभेन्द्रानुजः
काव्यं कृष्णकुतूहलाख्यमकृत श्रीरामचन्द्रः कविः ॥ १ ॥
इति ।

अतोऽहमनुमिनामि कृष्णकुतूहलाख्यकाव्यस्य गोपाल-
लीलाख्यकाव्यापेक्षया सुपरिष्कृतत्वात् तत्समयात् प्राग् गो-
पाललीलाख्यं काव्यं निर्मितं भवेदिति, कवयितुस्तरोत्तरमु-
त्कर्षदर्शनात् । अथ युक्तिरूपमूलानङ्गीकारेऽपि कृष्णकुतूहल-
काव्याद् गोपाललीलाख्यं काव्यं पश्चाद्वचितमिति चेत्, इ-
त्थमपि सति कृष्णकुतूहलकाव्यनिर्माणसमयसमीपकालनिर्मि-
तत्वात् ततः परत्वेऽप्यस्य गोपाललीलाकाव्यस्य प्राचीनत्वं
सुसिद्धमेव ।

अयं रामचन्द्राभिधानो वशिष्ठगोत्रोद्भवो न केवलं कविः
किंतु भास्करमतीयवेदान्तशास्त्रनिष्णातश्चेति कृष्णकुतूहल-
काव्यसर्गान्त्यपद्येन स्वयमेव व्याजहार । तथाच तत्पदार्थ-
द्वयम्,

विद्यानिष्ठवशिष्ठगोत्रजनुषा तेन प्रणीते महा-
काव्ये कृष्णकुतूहलेऽम्बरहूतिः सर्गोऽजनिष्ठाष्टमः ।
इति ।

स्पष्टं भट्टमतप्रविष्टमतिना तेन प्रणीते महा-
काव्ये कृष्णकुतूहले विधिनुतिः षष्ठोऽच सर्गो गतः ।
इति च ।

इयं वशिष्ठगोत्रोद्भवत्वात्किर्मातामहगोत्राभिप्रायेणोहनी-
या, ज्येष्ठभ्रातुः श्रीवल्लभाचार्यस्याद्यापि विद्यमानानां संत-
तीनां भारद्वाजगोत्रत्वेन प्रसिद्धत्वात् ।

इदं च कृष्णकुतूहलाख्यं काव्यमारम्भे द्वितीयपञ्चरहितं
मयासादीत्यस्य मुद्रणे सम्प्रति मदीया निरुत्साहताकलनीया ।
सति तत्पञ्चलाभे समयान्तरेऽवसरमधिगम्येदमपि विदुषां
नयनगोचरीभावाय मुद्रयिष्य इत्यपि बोध्यं विपश्चिद्विः ।

अथाहमधुना कस्याम्भोनिधिं परमेश्वरमिदं भृशमर्थये,
यदेतत् काव्यं पण्डितपञ्चद्वारा तत्तद्वेशेषु प्रचारमासाद्य सु-
धियां मुद्रमातनुतान्मदीयपरिश्रमं च सफल्यतादित्यलमधि-
कलेखनेनेति शिवम् ॥

॥ सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापको वेचनरामशर्मा ॥

॥ अथ विद्वत्शालभञ्जिकाख्यनाटिकायाः ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

नेपथ्ये । सुप्रभातं देवस्य कर्पूरवर्षस्य । संप्रति हि ।
ब्रजत्यपरवारिधिं रजतपिण्डपाण्डुः शशी
नमन्ति जलमुदप्रतिमपङ्कजस्तारकाः ।
कुरष्टकविपाण्डुरं दधति धाम दीपाङ्कुरा-
श्चकोरनयनारुणा भवति दिक्च सौचामणी ॥ १ ॥

ततः प्रविशतो विबुधो विदूषकः सुप्ता च ब्राह्मणी ।

विदूषकः । भो पुत्राणां माद्रे उद्वेहि संकं वंदितुं एहि
अतिक्लृप्ता रक्षणी सुण थरेद वंदियो कर्पूरखंडस्स पभादभो-
आवलिं । विमृश्य । कथं देवीए गरिष्ठगोठ्ठीजणिदजागरण-
कलितसुप्ता बह्मणी अज्ज वि णिट्ठं ण मुंचदि । तदो पडि-
वाल्लेमि जदो ण सुहसुत्तो पडिबोधिदव्व ति बह्मणा मं-
तचंति * । ब्राह्मणी उत्त्वप्रायते ।

ब्राह्मणी । विण्णत्तो विअक्खणामुत्तेण देवीए भट्टा ।
जधा । ओल्लागदस्स मिअंक्खम्मस्स पिअबहिणी मिअंका-
वलीणाम सिणेहेण भादुअं दट्टुमाअदा । संदिट्ठं च मे
मादुलचंदवम्मसिरिणा मादुलाणीए हारलदाए, जधा, एसा
दे बहिणी मिअंकावली देवपिण्हं कहिदं चक्खत्तिघरिणीभा-
वाएसा तए उचिदं वरं लंभइदव्व ति । तदो देवी देवं विण्ण-
वेदि, ण तुह्माहिंते अण्णो वरो एदाए जोगोत्ति । जदो
पोम्मराअमणी राआवलिं अलंकरेदि । तापरिणेदु अज्जउत्तो ।
अत्तणो सिरी अण्णहत्थगआ कादव्व ति होदि । ण एदं
आसंकिदव्वं । किं तं । देवी अत्तणो सा वत्तणेण पअट्टदि ।
जदो महाउलप्पसूदाणं भत्तणो पिअं पिअं ण हु अत्तणो
पिअं पिअं ति । किं च । पुणो परिणाविदो एव्व अज्जउत्तो
मए । तं जधा । मअधाहिदस्स सुदं अणंगलेहं, मालवण-
रेंदस्स दुहिदं रअणावलीं पिअदंसणं अ, पंचालणाहस्स तणअं

* भो पुत्राणां मातर्गतिष्ठ संख्यां वन्दितुम् । एहि अतिक्रान्तरजनी ।
अणु नरेन्द्रवन्दिनः कर्पूरखण्डस्य प्रभातभोगावलिम् । कथं देव्या गरिष्ठ-
गोष्ठीजनितजागरणक्लान्ता सुप्ता ब्राह्मणी अद्यापि निद्रां न मुञ्चति । ततः
प्रतिपालयामि यतः न सुखमुतः प्रतिबोधितव्य इति ब्राह्मणा मन्त्रयन्ति

विलासवर्दी, अवंतीसरसुदं केलिवर्दी, जालंधरेसकुमारिचं
लीलावर्दी, केरलराजपुत्रं पत्तलेहं त्ति, देवी चो एव्य परि-
णीच दिण्णवंतीचो । ता अज्ज दुदीअप्पहरे विआहलणो-
त्ति उणो उणो भणित्तेण महाराण्य तह त्ति पडिण्णादं, ता
मेहलावुत्तं पडिकादुं अलीअविवाहेण विलंबिअदु भट्टा
कुविदस्स मे भादुणो अण्णविवाहमहुत्सवो उत्तरो हुवि-
स्सदि * ।

विदूषकः । विहस्य । देवो धर्म्मो वा जाणिस्सदि जो
एत्थविडंबिदब्बो । विचिन्त्य । ता चिरं पाअदब्बा जुण्ण-
मज्जरी कंजिअं दुट्ठं ति । कुवलअमालाए उण महाविलंब-
णत्थं महिलाए परिणोदा । ऊर्ध्वमवलोक्य । महदीवेला
वट्टदि विउट्ठावेमि अस्सणीं । अस्सणि उट्टेहि उट्टेहि देवी तुमं
बाहरदि † ।

ब्राह्मणी । विबोधनाटितकेनोत्थाय । अइ पच्चसं वट्टदि ।
तं विलोक्य । हंहे मिअतिणिहअजामादुअ तुमं परमेसुरप-
स्सवट्ठी होहि । अहं उण देवो अणुसरिस्सं ‡ । इति परिक्रम्य
निष्क्रान्ता । प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च ।

राजा । मदनातपयोः पीडामभिनीय । सखे संप्रति शैश-
वादपक्रामति यौष्मसमयः ।

रजनिचरमयामेष्यादिशन्ती रतेच्छां

किमपि कठिनयन्ती नालिकेरीफलाम्भः ।

* विज्ञप्तो विचक्षणामुखेन देव्या भर्ता । यथा श्रील्लागदस्य मगाङ्क-
वर्मणः प्रियभगिनी मगाङ्कावली नाम स्नेहेन भातरं द्रष्टुमागता संदिष्टं
च मे मातुलचन्द्रवर्मप्रिया मातुलान्या हारलतया च । यथा, एषा ते
भगिनी मगाङ्कावली देवज्ञैः कथितं चक्रवर्तिगृहिणीभावा एषा त्वयोचितं
वरं लभ्यमित्येति । ततो देवी देवं विज्ञापयति । न युष्मत्तोऽन्यो वर
एतस्यायोग्योऽस्ति । यतः पद्मरागमणी राकावलीमलंकराति । तत्परि-
णयत्वार्यत्पुत्रः । आत्मनः श्रीरन्यहस्तगता कर्तव्या न भवति । नैतदा-
शङ्कनीयम् । किं तत् । देवी आत्मनः सा यत्नेन प्रवर्तते । यतो महाकुल-
प्रसूतानां भर्तुः प्रियं प्रियं नत्वात्मनः प्रियं प्रियमिति । किं च । पुनः
परिणायित एवार्यपुत्रो मया । तद्यथा मगधाधिपस्य सुतामनङ्गलेखां,
मालवनरेन्द्रस्य दुहितरं रत्नावलीं प्रियदर्शनां च, पञ्चालनाथस्य तनयां
विलासवती, मवन्तीशसुतां केलिमतीं, जालन्धरेशकुमारिकां लीलावतीं,
केरलराजपुत्रीं पत्तलेखामिति देव्य एव परिणीय दत्तवत्यः । तदव्य द्वितीय
प्रहरे विवाहलग्नमिति पुनः पुनर्भणितेन महाराजेन तथेति प्रतिज्ञातं
तन्मेखलावृत्तान्तं प्रतिकर्तुमलीकविवाहेन विडम्ब्यतां भर्ता । कुपितस्य
मे भातुरन्यविवाहमहोत्सव उत्तरो भविष्यति ।

† देवो धर्म्मो वा ज्ञास्यति योऽत्र विडम्बयितव्यः । तत् चिरं पाययि-
तव्या जीर्णमार्जरी काञ्जिकं दुग्धमिति । कुवलयमालायाः पुनर्मया विडम्ब-
नार्थं महिलया परिणीता । महती वेला वर्तते विबोधयामि ब्राह्मणीम् ।
ब्राह्मणि उत्तिष्ठोत्तिष्ठ देवी त्वां व्याहरति ।

‡ अये प्रत्ययं वर्तते । हंहे मगदृष्टिकाजामातस्त्वं परमेश्वरपार्श्व-
वर्ती भव । अहं पुनर्देवी मनुसरामि ।

अयि परिणमयित्री राजरम्भाफलानां

दिनपरिणतिभोग्या वर्तते यौष्मलक्ष्मीः ॥ २ ॥

अपि च ।

जलाद्राः शष्पाणां बिसकिसलयैः केलिवलयाः

शिरीषैरुत्तंसा विचकिलमयी हाररचना ।

शुचा वेणाक्षीणां प्रलयजरसार्द्राश्च तनवो

विना तन्त्रं मन्त्रं रमति रमणमृत्युञ्जयविधिः ॥ ३ ॥

विदूषकः । एवं योदं । अस्नारिसखल्लाडस्स पुलिंगउप्पाद-
चो धम्मो वट्टदि * ।

राजा । निःसहं विहस्य । अतिललाटंतपस्तपनो नखं प-
चाश्च पथि पांसवः । तदसूर्यपश्याश्च वर्तन्ते राजदाराः ।
अपि च ।

हरन्ति हृदयानि यच्छृणुशीतला वेषवो

यदर्दति करम्बिता शिशिरवायुना वारुणी ।

भवन्ति च हिमोपमाः स्तनभुवो यदेषीदृशो

रुचेरुपरिसंस्थितो रतिपतेः प्रसादो गुरुः ॥ ४ ॥

एवं च सखे संश्रुणुमः ।

यूयं बालकवीरुधां सुरभयो

जातीतङ्गणां त्वचः

सारश्चन्दनशाखिनां किसलया-

न्यार्द्राण्यशोकस्य च ।

शेरीषी कुसुमोन्नतिः परिणम-

न्मोचश्च सोयं गणो

यौष्मेणोष्महरः पुरा किल ददे

दग्धाय पञ्चेषवे ॥ ५ ॥

निःसहतामभिनीय ।

अपि शिशिरतरोपचारयोग्यं

द्वितयमिदं युगपन्न सह्यमेव ।

जरठितरविदीधितिश्च कालो

दयितजनेन समं च विप्रयोगः ॥ ६ ॥

नेपथ्ये । दोलालिआहिं कुंचिदसरलदीहचरणाहिं कडि-
ज्जइ वलइअकरजुअलंचिअणेउराहरणं । करजुअलणिबिडपी-
डिअपेरंतविणिगअकडप्पा । कीडिज्जइ सही पडिच्छिअकण-

* एवमेतत् । अस्मादृशखल्लाटस्य स्फुलिङ्गोत्पादको धर्म्मो वर्तते ।

अकिंकिणीओ कुञ्जोदरदरसिठिलिदकंचुअत्थरदयणहराहिं-
तो अयणिज्जइ उदुकरामकट्टणुधेलंतवसणं * ।

राजा । वयस्याभिः सहदोलाविहारं विभाव्य विदूषकं
प्रति । सखे

मां निधाय हृदये स्मरतप्रा
दोलिकाविहरणं स्वसखीभिः ।
स्वी करोति यदि किन्नरकण्ठी
कार्मुकं वहतु जेचमनङ्गः ॥ ७ ॥

विदूषकः । बिअख्खणा वयणादो जाणीअदि पाणिपीड-
णपुब्बं दे दाघिदो अण्णा† ।

राजा । स च चतुष्पदीपर्यवसितः श्लोकः प्रभृतीकृतः ।

विदूषकः । ता पसादं कदुअ पठदु पिअवअस्सो तं
सिलोअ‡ ।

राजा । पठति ।

विधत्ते सोल्लेखं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा
तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचनयुगे ।

यदादत्ते दृश्यादखिलमपि भाषय्यतिकरं
मनोवृत्तिर्दृष्टुं मुखरयति दृश्यं प्रति जनम् ॥ ८ ॥

किं च ।

स्वकण्ठकाण्डात्सुदृशोवतार्य
स्वप्रेऽर्पितो यो मम कन्धरायाम् ।
पुनर्मया तत्कुचसीम्नि मुक्तो
हारः स च प्राभृतमप जातः ॥ ९ ॥

विदूषकः । स्मरणमभिनीय । भो पिअवअस्स किं पि रहस्सं
पुच्छीअसि §

राजा । कथ्यते ।

विदूषकः । मिअंकावलीकुवलअमाणं केत्तिअं अंतरं ॥ ।

राजा । आस्तां परकलत्रं हि सा वर्तते ।

विदूषकः । यं पत्थिवव्ववहारे अणभिण्णोऽहं जाणवदो
उण सालभज्जं अट्टभज्जं सि भणादि । ता कथेसु केत्तिअं
अंतरं सि मिअंकावलीकुवलअमालाणं ¶ ।

* दोलालिकाभिः कुञ्चितदीर्घसरलचरणाभिः कण्णतेव चलयित-
करयुगलाञ्चितनूपुराभरणम् । करयुगनिबिडपीडितपर्यन्तविनिर्गतक-
लापा मुख्यन्ते सखीप्रतिच्छिन्नकनककिङ्किणीकाः कुञ्जोदरदरशिथिलित-
कञ्चुकस्यगतस्तनभरादपनीयते ऊर्ध्वकरायकर्षणोद्वेगस्तनुनम् ।

† विचक्षणावचनात् ज्ञायते पाणिपीडनपूर्वं ते दापित आत्मा ।

‡ तत्प्रसादं कृत्वा पठतु प्रियवयस्यस्त्वं श्लोकम् ।

§ भो प्रियवयस्य किमपि रहस्यं पृच्छसे ।

॥ मृगाङ्गावलीकुवलयमालयोः किप्रदन्तरम् ।

¶ ननु पार्थिवव्यवहारे अनभिज्ञोऽहं जानपदः पुनः पुनः शालभार्थमर्ध-
भार्थमिति भवति । तत्कुचयकिप्रदन्तरमिति मृगाङ्गावलीकुवलयमालयोः ।

राजा । यावदन्तरं मृगाङ्गावली कुवलयमालयोः ।

विदूषकः । तं एव पुणो भणंतेण किं भणितं होदि * ।

राजा । तर्हि दृष्टान्तान्तरेण कथ्यते । यावदन्तरं घनसा-
रागहसारयोः ।

विदूषकः । सुदुदरं य जाणीअदि † ।

राजा । ज्ञायते ।

लाटीचम्पकपिडजरैरवयवे-

दूर्वानिभैः कुन्तलेः

पूर्वा रत्नमयीं बिभर्ति रचना-

मन्या तु मुक्तामयीम् ।

इत्थं द्वे अपि ते विलाससदने

देवस्य चेतो भुवः

प्राच्याः किं तु नितान्तनिर्जितजग-

ल्लावण्यपण्यं वपुः ॥ १० ॥

सखे किं पुनरनुपपन्नमेवेदं यदुत मां देवी परिणाययिष्य-
तीति ।

विदूषकः । कुदो दिट्ठे अणुवअणं याम । पुरो दर्शयन् ।
संबन्धिणीचेडीओ आगच्छंतीओ दीसदि ‡ ।

राजा । का पुनस्ते संबन्धिनी ।

विदूषकः । देवी ।

राजा । विहस्य । तदेहि चित्रशालिकामधितिष्ठावः ।
तथातिष्ठतः ।

॥ शेष उत्तराङ्के ॥

* तदेव पुनर्भणता किं भणितं भवति ।

† सुदुदरं न ज्ञायते ।

‡ कुतो दृष्टेरनुपपन्नं नाम । संबन्धिनीचेट्य आगच्छन्त्यो दृश्यन्ते ।

THE VIDVAN-MANO-RANJINI

OR

REJOICER OF THE MIND OF THE LEARNED,
A COMMENTARY ON SAD-ĀNANDA'S VEDĀNTA-SĀRA, BY RĀMA-TĪRTHA.

(Continued from page 257.)

Interested actions &c. Actions in course of perform-
ance with purpose of result, are interested. Nor is this
definition too narrow, in reference to the texts Let him
offer the Viśvajit sacrifice [which is performed after the
desired object has been attained] &c. For in this case
also, according to the rule, Paradise should be consider-

ed common to all, the injunction is intended with reference to elysian fruit. The term *Jyotishṭoma* concerns only one day's sacrifice, and the word *et cætera* is intended to comprise sacrificial sessions of many days. *Prohibited actions* are those to be understood by sentences constructed with the negative particle, prohibitory of realisation of a desired object which is apprehended by error; or actions to be understood from sentences constructed with the negative particle constructed with the subjunctive mood. In the words *Hell et cætera*, *et cætera* includes temporal pain. By the words *et cætera* in the words *Murder of a brahman et cætera*, is to be understood the drinking of spirits and the like. By the term sin is designated future pain. Those actions are constant, the non-performance whereof being known, such future pain is effected or indicated; in other words those are constant which are characterised by sin in the non-observance. It may be objected that in the traditional text, Not observing prescribed action, and practising that which is censured, and being addicted to objects of sense, a man incurs a fall, it is understood from the termination of the present participle that non-observance is the cause of sin. How then can the non-observance fail to produce sin? We refuse this objection, inasmuch as by the rule that the verb applies to the characteristic and to the cause, it is proved that the affix *ṣatṛi* is prescribed by Pāṇini also in the meaning of the characteristic. This is only the definition [or characteristic] of constant actions, that those are constant which have no occasional cause, and have for their aim the removal of contracted sin; while they are not defined as productive of sin in the non-performance. Hence it is that it is supposed by persons of approved conduct, when they see a man overcome by sleepiness or laziness at the time of performance of constant actions, that if

काम्यानीत्यादिना । फलोच्छेदेन विधीयमानानि कर्माणि काम्यानि नच विश्वजिता यजेतेत्यादावव्याप्तिः तत्रापि स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्य-
विशिष्टत्वादिति न्यायेन स्वर्गफलोच्छेदेन विधेरभिप्रेतत्वात् ज्योति-
ष्टोमशब्दोकादिकविषयः आदिशब्दोऽहीनसंज्ञार्थः भ्रमावगतेष्टसा-
धनतानिषेधकनञपदयोगिवाक्यगम्यानि निषिद्धानि । लिङाद्यनुवृत्तनञ-
योगिवाक्यगम्यानि वा नरकादीत्यादिपदादिकदुःखग्रहः । ब्रह्महत्यादी-
त्यादिपदात्सुरापानादियद्वः प्रत्ययशब्देनागामिदुःखमुच्यते येषामकरणे
विज्ञायमाने तत्साध्यते ज्ञाप्यते तानि नित्यानीत्यर्थः अकरणे प्रत्ययायलक्ष-
णानि नित्यानीति यावत् ननु अकुर्वन् विहितं कर्मनिन्दितञ्च समा-
चरन् । प्रसज्यन्तेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमच्छतीति स्मृती श्रुत्युक्त्यादकर-
णस्य प्रत्ययायहेतुत्वमवगम्यते तत्कथमकरणस्य प्रत्ययायानुत्पादकत्व-
मिति चेन्नलक्षणहेत्वोः क्रियायादिति याचिनिना श्रुतुल्लङ्घनार्थेऽपि विधा-
नात् निर्निमित्तानुपात्तदुरितक्षयार्थानि नित्यानीति नित्यकर्मलक्षणं नत्व-
करणे प्रत्यवायोत्पादकलक्षणानीति अतएव नित्याद्यनुष्ठानकाले निद्रा-
लस्यादिपरवशं नरमालोक्य शिष्टैर्लक्ष्यते यदस्य यथावचित्यनैमित्तिकानु-
ष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत्तथा विहितमकार्षीदतः
प्रत्यवायी भविष्यतीति तथाच विचिकित्सन् श्रोत्रियवृत्तिवञ्चनप्रत्यय-
स्यान्यथाप्युपपत्तेर्ननुल्लादभावस्य हेतुत्वाच्चङ्कयुक्ता ॥

he had duly performed constant and occasional obser-
vances, his accumulated sins would have been destroyed,
but that he has not done what is prescribed, and there-
fore he will incur sin. Accordingly the affix *ṣatṛi*, being
possible in another manner, as in the text The learned
in the Veda discriminating, the objection to causality in
non-existence, on account of the force of that affix, is
not valid.

It has therefore been said that since non-performance
of constant works immediately characterises the action
of sin therefore the affix *ṣatṛi* is used to imply determi-
nation [not causation.] If it be objected : The affix
ṣatṛi is equally used to imply a cause, how then is it
understood in the sense of determination? We reply that
it is so, because the production of an entity from a non-
entity is impossible. For it has been ascertained by
perception &c., that an entitative effect has an entitative
cause; wherefore there is a contradiction in ascribing to
a non-entity causation of an entity, through the affix
ṣatṛi. If it be asked : Such being the cause [if a non-
entity cannot be the cause of an entity], how can you
shew that the non-performance which you describe cha-
racterises sin? We reply that this is no objection : for we
do not maintain that non-performance is in its own
nature characteristic of sin, but that it is the cognition
of non-performance that is thus characteristic. Nor can
it be said that it is this same cognition of non-perfor-
mance that is productive of sin, for then it would follow
that where there was no cognition of non-performance,
there would be no sin. If it be asked : How then does
Bhāṭṭa declare non-observation to be causal of certitude
of non-existence; and how do the logicians maintain
that absence of an obstructive and the antecedent non-
existence of the several objects, are causes [of such ob-
jects]? we reply that they do so erroneously. For it is
not by the mere existence that non-observation of the
perceptible is the cause of certitude of non-existence;
for were it so, it would follow that there would be no
perception of cognition of non-existence as the cause of
non-cognition. And if non-observation, only when cog-
nised, be the cause of cognition of non-existence, then it
will perforce follow that the cognition thereof which is
an entity is the cause of cognition of non-existence. As
for the position that non-existence of an obstructive is a
cause [or condition], we ask Is this absence of an obs-
tructive included among the group of visible conditions,
or among the group of invisible conditions? If you reply
that it is included among the former, then in one desiring
to light a fire and the like, engagement in kindling fire
can only take place where there is knowledge that there
is absence of obstructives, just as it can only take place

where there is knowledge of the presence of wood &c ; but a man is not observed to act in such a manner. Else there would never arise a product [from the action] of one engaging in it where, though there exist implements, he feels sure there are none. If you reply that where the object is, the feeling sure that it is non-existent is an error ; then we rejoin, that the implements being non-perceptible, the non-existence thereof is non-perceptible, and therefore cannot be included among the group of visible conditions. Nor is [absence of an obstructive] included among the second

तदुक्तं नित्यानामक्रियायस्माल्लक्षयित्वेति सत्त्वरः । प्रत्यवायक्रियां तस्माल्लक्षणार्थशता भवेदिति । ननु हेत्वर्थेऽपि श्रुतिविधानस्य तुल्यत्वे कथं लक्षणार्थवगमदिति चेत् अभावाभावाव्यतिरेकानुपपत्तेरिति वदामः भावरूपस्य हि कार्यस्य भावरूपं कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवधारितं तेन श्रुतप्रत्ययादभावस्य भावहेतुताभ्युपगमे विरुध्यते । नन्वेवं सति कथं तवाप्यकारणस्य प्रत्यवायलक्षकत्वसिद्धिरिति चेन्नैवदोषः अस्माभिरकारणस्य न स्वरूपेण प्रत्यवालक्षकत्वमिष्यते किन्तुतज्ज्ञानस्य न च तस्यैव प्रत्यवायजनकत्वमपीति वाच्यं नित्याकरणाज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् ननु कथं तर्हि भाट्टेऽनुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च कारणत्वमिष्यतइति चेत् भान्तेतिब्रूमः तथार्हि न तावद्व्याघ्रानुपलब्धेः सत्तामात्रेणाभावप्रमितिहेतुता युक्ता तथासत्यज्ञानकारणत्वेनाभावज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गात् ज्ञाताया एवानुपलब्धेरभावप्रमाहेतुत्वे तज्ज्ञानस्यैव भावरूपस्याभावज्ञानकारणता बलादायास्यतीति प्रतिबन्धकाभावः कारणमिति पक्षे स किं दृष्टकारणकलापकुक्षौ निक्षिप्तः किम्भाट्टकारणकलापकुक्षौ नाद्योदाहादिकार्यार्थिनः काष्ठादिसमवधानाधिगमद्वयं प्रतिबन्धकाभावसमवधानाधिगमे सत्येव वक्षिप्रज्वलनादौ प्रवृत्तिः स्याच्च तथा प्रवर्तमानो दृश्यते अन्यथा सत्यपि प्रतिबन्धकसमवधाने तदभावनिश्चयेन प्रवर्तमानस्य कदाचित्कार्यानुदयो न भवेत् । ननु सति प्रतियोगिनिसदभावनिश्चयोभ्रमइति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकस्यायोग्यत्वेन तदभावोऽप्ययोग्यत्वेति न तस्य दृष्टकारणकलापकुक्षौ निक्षेपः । नापिद्वितीयः अस्मदाद्यप्रत्यक्षाणामीश्वरतज्ज्ञानेच्छाप्रयत्नप्राप्तदृष्टानां देशकालयोश्च सूर्यादिवृक्षारक्रियायाश्च भावरूपतया प्रतिबन्धकाभावत्वयोगान्तदतिरिक्तस्य कस्यचित् सूर्यकार्यसाधारणकारणस्य कल्पकाभावात् । किञ्च सत्यपि प्रतिबन्धके उत्तेजकसमवधाने कार्यदर्शनात् न प्रतिबन्धकाभावस्य कारणता उत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे तादृक्प्रतिबन्धकाज्ञाने तदभाववाग्रहाच्च तस्य कारणतासिद्धिः । न चानन्यथासिद्धिनियतपूर्ववर्तित्वमपि प्रतिबन्धकाभावस्य तदन्वयव्यतिरेकयोर्विरोधसर्गाभावविषयतयान्यथासिद्धत्वात् । तर्हि विरोधिसर्गाभावत्वेनैव कारणतेति चेन्न सत्येवोत्पत्तिहेतुकलापसमवधाने स्थितिहेतुसमवधाने वोक्तंतेः स्थितेर्व्या विघटकभावस्य विरोधित्वप्रसिद्धेस्तदभावस्य सामान्यन्तर्भावो विरोधिसर्गाभावस्य तत्प्रवेशे तत्प्रतियोगिनो विरोधित्वसिद्धिः । तस्मिंश्च सति तत्सर्गाभावस्य सामग्रीप्रवेशइत्यन्योन्याश्रयस्य दुरुद्धारत्वादित्यलमतिकर्दमेन प्रागभावस्यापि नियतप्राक्कालवर्तित्वेन कारणत्वेऽभावविशेषणस्य कालस्यात्माश्रयताप्रसङ्गः । न च प्रागवत्त्वेनैव कारणत्वं तावन्मात्रे कारणलक्षणभावात् । किञ्च कारणत्वं नाम धर्माभावात्मक उताभावात्मकः । उभयथापि नाभावनिष्ठत्वं तस्य सम्भवति । विरोधिनेर्भावाभावयोराधाराधेयभावानुपपत्तेः अभावस्य निर्विशेषत्वाच्चिरतिशयत्वाच्च । तस्माच्चाभावाभावोत्पत्तो दृष्टान्तः । तन्तुनाशात् पटनाशइत्यपिस्वप्रक्रियामात्रमित्यास्तांविस्तरः । अस्तु वा क्वचिदभावस्यापि कारणत्वं तथापि न प्रत्यवायस्या कारणहेतुकत्वं । प्रत्यवायशब्दवाच्यस्य पापादृष्टस्य तज्जन्यागामिदुःखस्य वा निषिद्धक्रियाजन्यत्वात् पापकारी पापेभविष्यति भय यद्वह कपूयचरण अभ्यासेह्यते कपूयां येनिमापद्येरक्षितं च श्रुतेः । तस्मादकरणे प्रत्यवाय साधननिप्रत्यवायज्ञापकानि नित्यानीति व्याख्यानं सुव्याख्यानमिति । सन्ध्याबन्धनादी नोत्यादिपदात् पञ्चमहायज्ञादिपदः । निमित्तमात्रमासाद्यावश्यकर्तव्यतया विहितानि नैमित्तिकानि एतदाह ॥

group that, of invisible conditions, inasmuch as God, his cognition, his desire, his volition, and the desert of animate beings, space and time, and the revolution of the sun and other heavenly bodies, which are not perceptible to beings of our nature, being entitative, are not compatible with non-existence of an obstructive ; and besides these, there is no reason to assume any condition universal to all effects. Moreover, since, even where there is an obstructive, the effect is observed if there be present an excitant, no causation belongs to the absence of the obstructive ; and, if you reply that causation pertains to absence of the obstructive when such an absence is characterised by absence of the excitant, we rejoin that, if there be no cognition of such obstructive, then there being no cognition of its non-existence, it cannot be a cause. Nor do non-superfluity and invariable antecedence [the defining attributes of a cause] belong to absence of an obstructive ; for the concomitance and non-concomitance of the obstructives, being objects of general non-existence of an opposite, such absence is superfluous [as a condition]. If you reply that it is as general non-existence of anything repugnant that absence of obstructives is a cause, we rejoin that since where there exists the complement of conditions of production, or exists the condition of continuity, the entity which dissolves its production or continuity being known as that which is repugnant thereto, the non-existence of such a dissolvent [or obstructive] cannot be included among the apparatus of conditions ; and if general non-existence of what is repugnant [to the effect] be included in the complement of conditions, it is the counterpart [of such non-existence] that is repugnant. If this be so [that is if the counterpart of the non-existence be that which is repugnant to the effect], then the general non-existence thereof must be included among the sum of conditions, and thus it will be difficult to avoid a mutual dependency [or logical see-saw]. Enough, then of this muddled argument. If prior non-existence, as invariably antecedent in time, be a cause, it will follow that there is a self-dependency in time characterising the non-existence. Nor does causality pertain to prior non-existence in virtue of its antecedence only, for the definition of a cause does not apply to bare antecedence. Again, is causation a property which is an entity or a non-entity ? whichever be the case, causality cannot reside in a non-entity ; for if causation be an entity, existence and non-existence, which are mutually repugnant, cannot exist in the relation of a substratum and that which it underlies ; and causality cannot be a non-entity inasmuch as non-entity is destitute of particularity and speciality. There is, then, no example of the production of an entity from a non-entity. The instance of destruction of

cloth from destruction of the threads, belongs to a particular system only; wherefore we dismiss further prolixity. Even granting that a non-entity is sometimes a cause, yet sin has not non-performance as its cause. Inasmuch as evil desert, expressed by the word sin, or the future pain resulting therefrom, is engendered by prohibited actions, the evil-doer becomes evil, as is declared in the text Whosoever might be practisers of evil would obtain an evil birth. Thus it is shewn that the explanation that constant actions are those that in their omission cause sin, that is, betoken sin, is a valid explanation. In the term *morning and evening prayers* &c., the word *et cætera* refers to the five great sacrifices and the like. *Occasional observances* are such as are prescribed as necessary to perform on the occasion arising. This the author proceeds to state.

When a son [is born] &c. The sacrifice on the birth of a son is enjoined in the text let him, on the birth of a son, offer an oblation in twelve half-jars to Vaiśvānara. The words *et cætera* refer to the *kshāmavati* sacrifice &c. prescribed in the words Let him whose sacred fire burns his house, sacrifice an oblation in eight potsherds to Agni the forgiver. Bathing at eclipses &c. may be exemplified as of traditional revelation. Though the example of the sacrifice on the birth of a son is not conformable to the two kinds of fruit to be declared as accruing to the agent, inasmuch as we hear of an intermediate result accruing to the son, in the remainder of the text prescribing the sacrifice on the birth of a son, in the words He on whose birth the father offers this oblation, he being purified becomes strong, a good eater with keen senses, rich in cattle; yet the example, as being for the explanation merely of the nature of occasional observances, is not defective. *Expiations* are conditioned by particular occasions, viz. non-performance of what is prescribed, and following what is forbidden; or performed with the purpose of destroying sin only. The words *et cætera* suggest penance and the like. *Devotions* are defined as the fixing of the mental modification on the conditioned Brahman described in the scriptures, when turned upon him by length of time, reverence, and constancy. The author next shews the difference between devotions and knowledge.

Consisting of mental operations. Their difference from pondering [without an object] is indicated.

पुत्रेति । जातेष्टिर्नाम वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्येत् पुत्रेजातवृत्तिं विहिता आदिपदादस्य निर्व्येष्टानुदह्यन्मये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्येष्टादिनाक्तानां क्षामवत्यादीनां यद्द्वयः उपरागक्षानादि च स्मार्त्तमुदाहरणीयं । यद्यपि जातेष्टिवाक्यशेषे यस्मिन् जातयतामिष्टिनिर्व्येष्टपति यूतएव तेजस्वचादहन्दिवावी पशुमान् भवतीति पुत्रगाम्यवान्तरफलश्रवणाच्च घट्यमाणकर्तृगामिद्विविधफलानुकुलं जातेष्ट्युदाहरणं तथापि नैमित्तिकस्वरूपमात्रव्युत्पादनायोदाहरणं न दुष्यतीति द्रष्टव्यं विहितकरण-

On the conditioned [Brahma]. The doctrine of Śaṅḍilya is laid down in the Chhândogya Upanishad, beginning at the words All this whole universe is Brahma indeed, Let him offer a sacrifice, let him meditate that he is made up of mind, that the vital air is his body, that he is light. The doctrine is recognised also in the Vājasaneyī Brāhmaṇa in the section intitled the mystery of Agni, in the words Let him devote himself to spirit, all mind, whose body is vital air, &c.; and also in the Brihad-Aranyaka Upanishad, This spirit is all mind, light, and truth &c. The words *et cætera* suggest other doctrines such as that relating to the heart and the spirit of humanity. The author now shews that the constant and other observances, defined above, have their chief fruit, when performed under the character of an offering to God.

Of these &c. The words *et cætera* include occasional and expiatory observances. It is to be considered that constant and other observances are the cause of purification of the intellect mediately through the destruction of contracted guilt; as it has been said *Being freed from all sin*. Purification of the intellect is a purpose of the highest importance, inasmuch as according to the text Effecting by constant and occasional observances the destruction of guilt, and the Vedic text, He dispels sin by righteousness, it is mediately an instrument of

प्रतिविद्धसेवाकपनिमित्तविशेषानुबन्धानि प्रायश्चित्तानि । पापक्षयमात्रोद्धेने विहितानि इति वा आदिपदात् कक्षादिवहः शास्त्रबोधिते सगुणे ब्रह्मणि दीर्घकालादरनैरन्तर्ययेतमनोदृष्टिस्थिरिकरणलक्षणाप्युपासनानि । उपासनानां क्षानात्वेदं दर्शयति ॥

मानसव्यापाररूपाणीति । निदिध्यासनात्वेदमाह ।

सगुणेति । श्राविहस्यविद्या नामैतत्सर्वं खल्विदं ब्रह्मइत्युपक्रम्य सकृत् ध्यानं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरोभावरूपत्वादिना क्षान्दोषे विहिता । क्षान्तिनामनिरहस्याख्येऽपिकायदे सञ्जात्मानं मुपासीतमनोमयं प्राणशरीरमित्यादावुक्ता बृहदारण्यके च मनोमयोऽयं पुरुषोभाः सत्यइत्यादौ प्रत्यभिज्ञाताविद्या आदिपदादह्रवैश्वानरादित्रिद्वान्तरपक्षणं । इदानीं मुक्तलक्षणां नित्यादीनामीश्वराप्यतयानुष्ठीयमानानां परमफलं दर्शयति ॥

एतेषामिति । आदिपदात्तैमित्तिकप्रायश्चित्तयोर्पक्षः । नित्यं दीनामुपात्तदुरितक्षयद्वारा बुद्धिशुद्धिहेतुत्वमिति द्रष्टव्यं निर्गतनिखिलकल्मषतयोक्तत्वात् नित्यनिमित्तकीरेयकुर्वीणोदुरितवर्धनित्यादिस्मृतैः धर्मेणपापमपनुदतीति श्रुतेश्च चित्तशुद्धिः परमप्रयोजनत्वं परम्परयामोक्षसाधनत्वात् तथा च स्मृतैः स्वैकर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु इत्युपक्रम्य असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्युहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सञ्चासेना धिगच्छतीति । तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धावपि नित्यकर्मनुष्ठानाद्धर्मात्पत्तिः पापहानिः ततश्चित्तशुद्धिस्ततः स्वसंसाररूपमयायावदोपलभ्यतेततोवैराग्यं ततो मुमुक्षुत्वं ततस्तदुपायपथ्येयं ततः सर्वकर्मसञ्चासस्ततो योगाभ्यासस्ततश्चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणता ततस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थपरिज्ञानं ततोऽविद्योद्धेदस्ततः स्वात्मन्यवस्थानमिति ॥

उपासनानान्विति । तु शब्दः कर्मभ्युपासनायावैशिष्ट्यद्वयोतनार्थः तस्य नित्याद्यनुष्ठानव्ययितकल्मषतया विशुद्धस्य चित्तस्य शास्त्रप्रकाशिते ध्येये ज्ञेये वा विषये एकार्थं निश्चलत्वमित्यर्थः सूक्ष्माधीनधाराणसमर्थत्वमिति यावत् पूर्वोक्तप्रकारेणानुष्ठीयमानानां नित्यादीनामुपात्तदुरितक्षयद्वारा शुद्धादिपरम्परया ज्ञानहेतुत्वे प्रमाणमाह ॥

emancipation [knowledge being the proximate cause]. Accordingly the texts beginning from A man devoted to his own peculiar work attains perfection, Hear how, being devoted to his duties, he finds perfection, and ending With his understanding detached from all objects, self-conquered, free from longings, he attains by renunciation the highest perfection of freedom from works [Bhagavad-gītā, XVIII. 45-49]. Thus it has been declared that in the perfection of freedom from works there arises from performance of constant observances, production of merit and loss of guilt; therefrom purification of the intellect; next apprehension of the real nature of one's own transmigration and soul; next dispassionateness; next the state of one desiring emancipation; next the research for the means thereof; thence renunciation of all works; thence the practice of asceticism; next reflex tendency of intellection; next the thorough apprehension of such texts as That art thou; next the extirpation of ignorance; thence abiding in one's self [re-absorption into the absolute].

But of devotions &c. The word *but* is intended to indicate the contrast between observances and devotion. Devotion means the concentration or immobility of the intellect, thus purified by the destruction of guilt by means of constant and other observances, on the object declared in the scripture, to be pondered on or known; in other words ability to grasp subtile objects. The author states the proof that constant and other observances when performed in the aforesaid manner, are mediately through purification of the intellect &c. by means of destruction of contracted guilt, the causes of knowledge.

[*Him do the Brahmans*] desire to know &c. The words *et cetera* involve the rest of the text By austerities, and fasting. In connection with the desire to know the imperative termination should be understood, there being no previous injunction [that the Bráhmans must desire to know &c.] The connection, then of sacrifices and the like with the desire to know, does not occur previously, that we should suppose the text to be a re-statement. It may be objected: Constancy and inconstancy attach to the sacrifices &c. which according to the text As long as he lives [let him perform sacrifices], are shewn to be necessary to be performed for the sake of desire of knowledge; and if you reply that the performance of sacrifice &c. for the sake of desire of knowledge is a separate obligation, then those who wish to exclude transmigration will have to perform sacrifice twice. This objection we deny; for according to the analogy of the Acacia Catechu [which may supply not only wood for sacrificial posts, but also a kind of medicine], so here also conjunction and disjunction are

compatible. Nor may the doubt be raised that by a parity of reasoning observances may have emancipation also for their end; for we deny the compossibility of knowledge and works. Accordingly the maxim There is no necessity for fire, fuel &c. But works may be subservient to knowledge, according to the aphorism There is necessity for all, there being the sacred injunction of sacrifice &c., according to the analogy of a horse [which is employed in carriages though not with the plough]. It is also stated by the author of the commentary [on the Śáríra Aphorisms] that sacrifice &c. as connected with desire of knowledge, are externally ancillary. To the same effect the author quotes a scriptural text.

A. E. G. and G. D.

विविदिषन्तीति । आदिपदानपसंज्ञाशक्तेरिति वाक्यशेषवदः विविदिषन्तीति विविदिषासम्बन्धे विधिप्रत्ययोऽनुसन्धेयोऽपूर्वत्वात्तर्हि यज्ञादीनां विविदिषा संयोगः पूर्व्यं न प्राप्तोयेनानुवादत्वं वाक्यस्य कल्पेत नचयज्ञादीनां वाक्कीर्त्तं वाक्येनावश्यकर्तव्यतया प्राप्तानां विविदिषार्थत्वे नित्या-नित्यसंयोगः प्रसज्येत यदि च विविदिषार्थे यज्ञाद्यनुष्ठानमपरिमितेत ततः संसारव्यावृत्तसूनां द्विरनुष्ठानां ह्यादिति चेन्न खादिरादिषु संयोगपक्षतयोपपत्तेः नच तर्हि तेनैव न्यायेन कर्मणां मोक्षार्थत्वमपीति शङ्कनीयं ज्ञानकर्मसमुच्चयनिराकरणात् तद्याच न्यायः अतएवास्मीन्धना-द्यनपेक्षेति कर्मणां ज्ञानं प्रत्याहारादुपकारकत्वनु स्यत् सर्वोपेक्षा चय-ज्ञादिषुतेरववदिति न्यायात् उक्तञ्च भाष्यकृद्विविदिषा संयोगानुष्ठा-द्याह्वानियज्ञादीनीति । तत्रैव स्मृतिं सम्वादयति ॥

ADVERTISEMENTS.

SANSKRIT and ENGLISH DICTIONARY, being an abridgment of PROFESSOR WILSON'S DICTIONARY, with an Appendix explaining the use of affixes in Sanskrit, by PANDIT RĀM JASAN, cloth bound and lettered. Rs. 10.

THE RĀMAYAN of VALMIKI, translated in English verse by RALPH T. H. GRIFFITH, M. A. Vol. I. Rs. 6. Vol. II. Rs. 6. and Vol. III. Rs. 4-8. Postage 6 annas each.

THE HITOPADEŚA, containing the Sanskrit text with an Hindī translation and a Glossary, by PANDIT RĀMAJASAN, 2nd Edition. Rs. 2.

THE LAGHU KAUMUDĪ, a Sanskrit Grammar with an English version, commentary and references by DR. BALLANTYNE, late Principal of the Sanskrit College, Benares, re-edited by RALPH GRIFFITH, Esq., M. A., Principal of the Sanskrit College, Benares. Price 8 Rupees.

"The Translation of the Laghu Kaumudī made by the late Dr. Ballantyne has enabled even beginners to find their way through the Labyrinth of Native Grammar." Prof. Max Müller.

"THE BIBLE FOR THE PANDITS." The first three chapters of Genesis diffusely and unreservedly commented, in Sanskrit and English,—with a lengthy introduction, by JAMES R. BALLANTYNE, LL. D. Rs. 3.

LAGHU KAUMUDĪ VYĀKARAN, in Sanskrit (only); the text taken from Dr. Ballantyne's Edition. Re. 1-2.

BODH CHATUSPATH CHANDRIKĀ, a Hindī and Sanskrit Primer. Annas 3.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ धर्मशास्त्रसूचीपञ्चमः ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यायपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१२ विवादचिन्तामणिः	खं	६	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रकृतो नवी- नोऽशुद्धश्च
१३ मिताक्षरा	खं	१०	०	दे	भारद्वाजपट्टनाभभट्टोपाध्यायात्मजचिन्तने- श्वरभट्टारककृता आचाराध्यायात्मिका जीर्णोऽशुद्धा च
१४ तुलादानप्रयोगः	सं	४	१८४५	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
१५ वातव्याधिकर्मप्रकाशः	सं	३	१८८५	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
१६ जातिविवेकप्रकरणम्	खं	३	०	दे	नवीनमशुद्धं च
१७ श्राद्धवृत्तिप्रकरणम्	खं	६	०	दे	जीर्णमशुद्धं च
१८ रुद्रकुलशस्त्रानविधिः	सं	६	०	दे	प्राचीनो किञ्चिच्छुद्धश्च
१९ तिथितत्त्वम्	खं	३	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टा- चार्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
२० मलमासतत्त्वम्	खं	१५	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टा- चार्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
६८ वेष्टनम्					
१ जयसिंहकल्पदुर्मोद्योतः	खं	१००	०	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञदेवभट्टात्मजपो- खरीकयाजिरत्नाकरपुण्डरीकविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
२ रत्नदानविधिः	सं	२	०	दे	वायुपुराणोक्तो नवीनोऽशुद्धश्च
३ रुद्रैकादशवस्त्रदानविधिः	सं	१	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
४ अलङ्कारदानविधिः	सं	२	०	दे	ब्रह्मवैवर्तपुराणोक्तो नवीनोऽशुद्धश्च
५ दानकमलाकरः	खं	४	०	दे	श्रीमज्जगद्गुणनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभ- ट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकरभ- नवीनोऽशुद्धश्च [ट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
६ कल्पलतादानप्रयोगः	सं	२	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
७ सप्तसागरदानप्रयोगः	खं	२	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
८ धर्मतत्त्वप्रकाशः	खं	५	०	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरश्रीचतु- र्द्वैवंशावतंसगोविन्ददीक्षितसूरिसूनुशि- वदीक्षितकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
९ दीक्षातत्त्वम्	खं	३	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभ- ट्टाचार्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्यविर- चितं नवीनमशुद्धं च

॥ धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यायपूर्णेविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकाः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१० व्यवहारतत्त्वम्	खं.	५	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचार्यात्मजवरधुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
११ आन्विकतत्त्वम्	खं.	६	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचार्यात्मजवरधुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
१२ शुद्धितत्त्वम्	खं.	३	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचार्यात्मजवरधुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
१३ आदृतत्त्वम्	खं.	३	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचार्यात्मजवरधुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
१४ कालतत्त्वविवेचनम्	खं.	५	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणाभिज्ञश्रीमाधवविद्वद्भार्यात्मजसमाख्यस्थपतिरधुनायवाजपेययाजिविरचितं नवीनमशुद्धं च
१५ विवादताण्डवम्	खं.	४	०	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणापारावारीजजगद्गुरामेश्वरभट्टसूरिसूनुनारायणभट्टसूरिसूनुनामकृष्णभट्टात्मजश्रीकमलाकरभट्टविरचितं नवीनमशुद्धं च
६६ वेष्टनम्					
१ बुधस्मृतिः	खं.	२	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
२ ब्रह्मघ्नजदानविधिः	खं.	३	०	दे	बृद्धगौतमोक्तो नवीनाऽशुद्धश्च
३ अपराकः	खं.	१००	०	दे	वीमूतबाह्वनान्वयश्रीमदपरादित्यविरचितयाज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रव्याख्यारूपो नवीनोऽशुद्धश्च
४ कृत्यतत्त्वम्	खं.	४	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचार्यात्मजवरधुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
५ प्रायश्चित्ततत्त्वम्	खं.	३	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचार्यात्मजवरधुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
६ पूर्णकमलाकरः	खं.	५	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरानारायणभट्टसूरिसूनुनामकृष्णभट्टाचार्यात्मजवरधुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च

॥ धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
७ व्यवहारकमलाकरः	खं	४	०	दे	ट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकरभ- ट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसुनुरामकृष्णभ- ट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीमलाकरकम- ट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
८ व्रतघ्नरत्नदानविधिः	सं	२	०	दे	वायुपुराणोक्तो नवीनोऽशुद्धश्च
९ अयाचितकालनिर्ययः	सं	२	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
१० चिंशच्छोकीव्याख्या	सं	२०	०	दे	प्राचीनोऽशुद्धश्च
११ प्रायश्चित्तविवेकः	खं	१३३	१८३४	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायशूलपाणिविरचितो न- वीनोऽशुद्धश्च
७० वेष्टनम्					
१ वर्षकृत्यतरङ्गः	खं	६०	०	दे	श्रीमन्महाराजाधिराजहरिनारायणविरचितो प्राचीनोऽशुद्धश्च
२ नक्तकालनिर्ययः	सं	५	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
३ वर्षवर्द्धापनविधानम्	खं	१	०	दे	नवीनमशुद्धं च
४ कल्पतरुदानप्रयोगः	सं	३	०	दे	मत्स्यपुराणोक्तो नवीनोऽशुद्धश्च
५ तिलपद्मदानप्रयोगः	सं	२	०	दे	वायुपुराणोक्तो नवीनोऽशुद्धश्च
६ तिलधेनुदानविधिः	खं	२	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
७ ज्ञानभास्करः	खं	२१५	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च सूर्यारुहसम्वादइत्यपिनामा- न्तरमस्य
७१ वेष्टनम्					
१ व्यवहारप्रकाशः	खं	२१२	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायमिषण्डितविरचितो नवीनः शुद्धतरश्च
२ दानसङ्क्षेपचन्द्रिका	खं	३	१८५०	दे	कालोपनामकमहामहोपाध्यायवाल्मभट्टानु- कम्पट्टिवाकरकृता नवीनोऽशुद्धश्च
७२ वेष्टनम्					
१ जीर्णोद्धारविधिः	सं	३	०	दे	महामहोपाध्यायश्रीमज्जगद्गुरुनारायणभ- ट्टसूरिसुनुरामकृष्णभट्टात्मजमहामहोपा- ध्यायश्रीकमलाकरभट्टविरचितो नवीनो- ऽशुद्धश्च
२ हिरण्यगर्भदानविधिः	खं	२	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसुनुरामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च

॥ धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविशेषः	पत्रसंख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३ विश्वचक्रदानविधिः	खं	२	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
४ पञ्चलाङ्गलदानविधिः	सं	४	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
५ सुवर्णपृथ्वीदानविधिः	खं	३	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
६ कल्पलतादानप्रयोगः	खं	३	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
७ मलमासतत्त्वम्	खं	५	०		श्रीमन्महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदास- भट्टाचार्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्यविर- चितं नवीनमशुद्धं च
८ धर्मतत्त्वप्रकाशः	खं	४	०	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणक्षमर्य्यादाधुरंधरश्रीमच्च- तुर्द्वैरवंशावतंसगोविन्ददीक्षितसूरिसूनु- शिवदीक्षितविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
९ जपविधिः	खं	५	०	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणक्षमर्य्यादाधुरंधरश्रीमच्च- तुर्द्वैरवंशावतंसगोविन्ददीक्षितसूरिसूनु- शिवदीक्षितविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१० दायक्रमसङ्ग्रहः	खं	४	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायश्रीकृष्णपण्डितविरचि- तो नवीनः शुद्धतरश्च
११ नमस्कारविधिः	सं	३	०	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणक्षमर्य्यादाधुरंधरश्रीमच्च- तुर्द्वैरवंशावतंसगोविन्ददीक्षितसूरिसूनु- शिवदीक्षितविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१२ निर्णयपादः	सं	४	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१३ रविसङ्क्रान्तिनिर्णयः	खं	२	०	दे	श्रीमन्महामहोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणाभिज्ञ- श्रीमाधवविद्वद्धार्यात्मजसम्पादस्थपतिर- घुनन्दनवाजपेयीविरचितो नवीनो- ऽशुद्धश्च

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 72.

Benares, May 1st, 1872.

Vol. VI.

॥ चिन्तामणेः शब्दखण्डम् ॥

ननु स एवायं गकार इतिप्रत्यभिज्ञानबाधितमिदमि-
त्येकेषा एव गकारादिव्यक्तयः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञाया
नित्यत्वं न विषयस्तथापि नाशकत्वाभिमत(१)शब्दा-
न्तरादीनामन्तरा संभवेपि तावत्कालीनत्वं गकारस्य
गृह्यतीति ।

“तावत्कालं स्थिरं चेनं कः पश्चान्नाशयिष्यति”

इति पराभिमतमाशुविनाशित्वव्यतिरेका(२)नित्यता-
यामेव पर्यवस्यति । न च धर्मिणो गकारस्य भेदे
ऽप्येकजातीयत्वेन प्रत्यभिज्ञा । तथा सति तज्जातीयो-
यमिति स्या(३)न तु स एवायमिति । अथ तारत्वम-
न्दत्वविरुद्धधर्माध्यस्तविषयत्वेन सा न प्रमाणम् । न
च तारत्वादीनां (४) स्वाभाविकत्वं विरुद्धत्वं चासिद्धम् ।

॥ शब्दचिन्तामणिव्याख्या रुचिदत्तीया ॥

(१) शब्दान्तरादीनामिति । कालादिकमात्रपक्षश्चम् ।
(२) नित्यतायामेवेति । तथा च प्रत्यभिज्ञामुपजीव्य माना-
न्तरबाधितमिति भावः । यत्तु पराभिमतमाशुविनाशित्वमे-
वात्र साध्यं, तज्जात्यैर्यगोचरया प्रत्यभिज्ञया बाधितमिति,
तच्च । घटदृष्टान्तानुपपत्तेः । आशुविनाशित्व एव दृष्टान्त
इत्यप्याहुः । (३) न त्विति । अन्यथा व्यक्तिस्थैर्ये क्वापि न
तद्विषयः स्यादिति भावः । (४) स्वाभाविकत्वं शब्दधर्म-

(५) मन्दस्तारो गकार(६)स्तारान्मन्दो ऽन्य इत्यनन्य-
थासिद्धप्रत्यक्षातत्सिद्धेः, नह्यपां शैत्यद्रवत्वे स्वाभाविके
इत्यत्र प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाणम् । (७) तत्किं यो यद्गत-
त्वेन भासते स तदुर्म एव । तथा सति रक्तः पटः लो-
हितः स्फटिक इत्यादावपि तथा स्यादविशेषात् । न ।
रक्तत्वादीनामन्यधर्मत्वस्थितौ स्फटिकादीनां च तद्वि-
रुद्धधर्मत्वे स्थिते जपाकुसुमादेरन्वयव्यतिरेकानुविधाना-
द्धायेन तच्च भ्रान्तत्वात् । न चेह तारत्वादेरन्यधर्मत्वे-
नोपस्थितिः, नापि गकारादीनां तद्विरुद्धधर्मत्वम्, ना-
प्यन्यस्थितारत्वादिधर्मिणो ऽनुविधानम् । न चावश्यंस्वी-
कृतवायोरेव धर्मोस्तरत्वादयो गकारादिगतत्वेन भासन्त-
इति वाच्यम् । (८) स्पर्शोयहे त्वचो व्यापाराभावेन त्व-
चा तदयहात् । न च अवसा तदयहः, (९) अवायवी-
यत्वेन वायुमात्रधर्मोयाहकत्वात्, चक्षुर्वत् । तारत्वादयो
वा न (१०) वायुधर्मोः, आशुवत्त्वात्, कादिवत् ।

त्वम् । स्वाभाविकत्वे हेतुमाह । (५) मन्द इति । विरुद्धत्वे
हेतुमाह । (६) तारादिति । शङ्कते । (७) तत्किमिति ।
यद्यपि रक्तत्वादीनामन्यधर्मस्थितावित्येतावतैव भ्रान्तत्वमुप-
पन्नं, तथापि तदेव कुत इत्यपेक्षायां स्फटिकादीनामित्याद्यु-
क्तमिति ध्येयम् । (८) स्पर्शोयह इति । स्वव्यवस्थापकगुण-
पुरस्कारेणैन्द्रियप्रवृत्तेरिति भावः । (९) अवायवीयत्वेनेति ।
अवायवीयबहिरिन्द्रियत्वेनेत्यर्थः । मात्रपदं सप्तादौ व्यभि-
चारवारणाय । (१०) वायुधर्मोः । वायुमात्रधर्मोः । ध्वनि-

(११) वायुर्वा न श्रवणग्राह्यधर्मो, मूर्तत्वात्, पटवत् । (१२) अत एव तारत्वादयो न वायुधर्मध्वनिधर्मोः, (१३) वायुधर्मस्य ध्वनेरग्रहात् । न च ध्वनिरूपः शब्दो नभोवृत्तिरेव, तथा सति तद्गुणतारत्वादियहः श्रवणेति वाच्यम् । तारो ऽयं गकार इत्यत्र ध्वनीनामस्फुरणात्, (१४) तत्कारणाभावाच्च । न च व्यत्यासा विना जातिस्फुरणम्, तस्या व्यक्तिसमानसंबित्संबेदात्वात् । न च स्मर्यमाण-तारत्वादयोरपः । बाधकाभावात्, । (१५) प्रथमतस्तारत्वादयहप्रसङ्गाच्चेति । मेवम् । तारत्वादयो न गकारादिजातयः, गत्वादिना संकरप्रसङ्गात् । न च नानेव तारत्वम् । ताराकारानुगतप्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । न च (१६) सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकशब्दवृत्तिजाति-

श्चाकाशधर्म इति भावः । नन्वेवं वायुध्वन्युभयधर्मत्वेनार्था-न्तरमित्यनुशयादाह । (११) वायुर्वेति । न श्रवणमात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यधर्मैत्यर्थः । (१२) अत एवेति । यद्यपि न्यायनये वायुधर्मस्य ध्वनेरप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिस्तथापि वायुधर्मधर्मो नेत्येव साध्यम् । (१३) वायुधर्मस्येति । वायुमात्रधर्मस्य श्रोत्रग्राह्यत्वादिति भावः । ननु तारत्वेनैव तद्भावं लोहितत्वेनेव वद्वेरित्यह्वेराह । (१४) तत्कारणेति । गकाराद्युत्पत्तिसमये शङ्कादेरभावात्, तथा च नानुभूयमानारोप इति भावः । ननु तारत्वादित्यतिशेषस्य शब्दवृत्तित्वेपि वायुवैजात्यमावश्यकमिति लाघवात्तदेवः स्तु, न तु शब्देपि वैजात्यमित्यत एव बाधकादस्त्यारोप इत्यनुशयादाह । (१५) प्रथमत इति । यथा प्रथमं चाकविक्रयविशिष्टशुक्तिकाधीः, न तु रजतत्वविशिष्टधीः, धर्मिज्ञानस्यारोपहेतुत्वात्, तथा ऽत्रापि स्यादिति भावः । ध्वनियहात्पूर्वं तारो गकार इति धीर्न स्यात् । ध्वनिज्ञानाभावेनारोपस्य सुतरामग्रहादिति भाव इत्यन्ये । (१६) सजातीयेति । स्वाश्रयसजातीयेत्यर्थः । अत्र च विजातीयसाक्षात्काराप्रतिबन्धकतया सजातीयपदम् । गुणत्वव्याप्यजात्या साजात्यस्य विवक्षितत्वात् । प्रतिबन्धकत्वमात्रे च कृते फलोपधानप्राप्तौ बुभुत्सवशाद् मन्दे ऽपि शब्दे गृह्यमाणे तादृशशब्दस्याप्रतिबन्धकतया तत्साधारणानुगतधीर्न स्यादिति तदवच्छेदकत्वमुक्तम् । तस्य मन्दबुभुत्सयेति विक्रया ऽप्रतिबन्धकीभूतस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकसत्त्वाद्बुभुत्सकलस्यापि योग्यत्वाच्छब्दवृत्तिपदं रसादिसाधारणानुगतमतिप्रसङ्गवारणाय । बुभुत्सामीदृशीमादाय मन्देपि मा भूत्तारत्वानुगतमतिरिति जातिशब्दार्थमित्याहुः ॥ ननु तदप्रति-

त्वेन नानातारत्वेष्वनुगमः । तदप्रतिसंधानेपि (१७) तारत्वानुगतप्रत्ययात् । तारत्वमन्दत्वे च न (१८) शब्दवृत्तिजाती, सप्रतियोगिकत्वात् । (१९) नापि तारत्वमन्दत्वयोर्विरोधः । (२०) य एव गकारस्तार आसीत्स एव मन्द इदानीमिति समयभेदेन वक्तृभेदेन च तयोरेकच प्रतीतेः । तारोयं न तारतरस्तारान्मन्दो ऽन्य इति भेदप्रतीतिरस्तीति चेत्, न । धर्मिणो ऽभेदे भासमाने विशिष्टधर्मभेदप्रतीतेः (२१) धर्मभेदविषयत्वात् । एकच घटे लोहितो ऽयं न श्याम इदानीमिति प्रतीतिवत् । न च तीव्रेण गकारेण मन्दगकाराभिभवात्तयोर्भेदः, (२२) नहि (२३) तदेव तदभिभाषकं, तस्येव तेनेव तदेव तद्ग्रहणग्रहणयोर्विरोधादिति वाच्यम् । तारत्वव्यञ्जकवायोर्बलवत्त्वेन मन्दत्वव्यञ्जकवाय्वभिभवाद् मन्दत्वस्याग्रहणात् । (२४) सन्तु वा तारमन्दरूपादयो भिन्ना एव गकाराः, तत्प्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावात् । (२५) तस्माद्वायुधर्मो एव तारत्वादयः शब्दगतत्वेन भासन्ते, दर्पधर्मोऽपि मुखे । तद्ग्रहणं च स्पर्शपुरस्कारेण (२६) कर्णशृङ्गुलीत्वगिन्द्रियेण । तारमन्दजनकवायूनां (२७)

संधाने तदनुगतमतिरसिद्धेत्यह्वेराह । (१७) तारत्वेति । तथा च शब्दवृत्तिजातित्वेन नानुगम इति भावः । (१८) शब्दपदं स्वरूपकथनपरम् । तेन तज्जातिस्त्वानङ्गीकारात् । किं त्वखण्डोपाधिस्तन्मते तदित्येके । वायुवृत्तितारत्वादित्यतिरिति परमतमतः सप्रतियोगिकत्वं तत्रैव व्यभिचारीति तद्वारणाय शब्दपदमित्यन्ये । सप्रतियोगिकत्वमवधिज्ञानापेक्ष-व्यवहारविषयत्वं विवक्षितम्, एवं च रसादिनिष्ठतज्जातौ व्यभिचारवारणाय तदित्यपरे ॥ ननु तज्जातिस्त्वाभावेपि विरुद्धत्वं नापैति, तथा च विरुद्धधर्माध्यस्तविषयत्वेन प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यं तदवस्थमेवेत्यत आह । (१९) नापीति । (२०) य एवेति । यद्यप्यकावच्छेदेनैवमपि विरोध एव, तथापि स न धर्मभेदापादकः, श्यामरत्नरूपवदिति भावः । (२१) धर्मभेदेति । धर्मभेदमात्रविषयत्वादित्यर्थः । (२२) नहीति । सजातीयग्रहणकृतग्रहणस्याभिभवत्वादिति भावः । (२३) तदिति । विरुद्धधर्मसंसर्गाभावादिति भावः । (२४) सन्तु वेति । प्रौढिवादमात्रम् । नानात्वकल्पने गौरवादित्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवोपसंहरति । (२५) तस्मादिति । (२६) कर्णंति । यथा गोलकावच्छिन्नत्व एव धूमस्पर्शग्रहणशक्तिरिति भावः । (२७) त्वयापीति । तथा चावश्यकत्वात्तत्रैव तार-

त्वया ऽप्युत्कर्षापकर्षस्यो(२८)दूतस्पर्शस्य च स्वीका-
रात् । (२९) ओचेणैव वा । चक्षुरादेर्यज्ञ वायुधर्मग्रह-
स्तत्रायोग्यत्वमुपाधिः, अन्यथा ओचेण स्वगुणो न गृह्येत,
इन्द्रिये तथा ऽदर्शनात् । चक्षुर्वो न पार्थिव(३०)-
रूपग्राहक,मपार्थिवेन्द्रियत्वाद्, रसनवदित्याद्यापि स्यात् ।
अथ योग्यो योग्येन गृह्यते स्वगुणः परगुणो वा, योग्यता
च फलबलेन कल्प्यते, तर्हि ओचस्यापि वायुधर्मग्रहे तु-
ल्यम् । न च तारो गकार इत्यत्र (३१) वायोरप्रतीतिः ।
वायुत्वेनाप्रतीतावपि तारत्वेनेव तत्प्रतीतिः । यथाग्नित्वे-
नाप्रतीतावप्ययोगालके लोहित इति प्रतीतिः । (३२)
ननु वायुशब्दयोस्त्वचा ओचेण वा ग्रहे केन तारो ऽयं
गकार इत्यारोप इति चेत्, न । (३३) उभयेन्द्रियग-
्राह्योरसंसर्गाग्रहात्संसर्गव्यवहारः । (३४) अस्तु वा त्व-
गिन्द्रियोपनीतस्य ओचेणारोपः, (३५) ओचेणैव तारत्व-
ग्रहे ऽपीत्युक्तम् । उत्पत्तिमत्त्वं चासिद्धम् । तत्प्रतीतिः
श्रुतपूर्वैर्वायं गकार इतिप्रत्यभिज्ञानबाधितत्वात् । ननु
प्रत्यभिज्ञैव (३६) तथा बाधिता, गत्वजात्योपाधिको
भेदप्रत्ययो गकारे संभवतीत्युक्तमिति चेत्, न । गत्व-
जातेरसिद्धेः । (३७) भेदे भासमाने ह्यभेदप्रतीतिर्जाति-
मालम्ब्यते । न च गकारे भेदप्रतीतिरस्ति । (३८) ता-

त्वादिकमिति भावः । (२८) उद्वृतेति । त्वचरवानुद्वृतस्पर्श-
स्य वायोः शब्दान्ननकत्वादिति भावः । नन्वेवं कर्षोवच्छिन्न-
त्वचः कुष्ठाद्युपघाते तारत्वादिकं नेपलभ्येतेत्यहचेराह ।
(२९) ओचेणैवेति । (३०) रूपग्राहकमिति । अत्र रूपपदं
गुणपरं, तेन घ्राणे व्यभिचराद्वेताप्रपार्थिवपदमापाततः । तथा
च यथा ऽपार्थिवत्वेपि चक्षुर्मनसोः पार्थिवगुणग्राहकत्वं तथा
ऽवायवीयत्वेपि ओचस्य वायुधर्मग्राहकत्वं स्यादिति भावः ।
(३१) वायोरिति । तथा च तद्वृत्तितारत्वाग्रहात् कथं तदा-
रोप इति भावः । प्रथमकल्पप्रप्रायेण शङ्कते । (३२) नन्वि-
ति । स्वमतेनेद्वरति । (३३) उभयेति । परमतेपि नानुपप-
त्तिरित्याह । (३४) अस्तु वेति । द्वितीयकल्पं स्मारयति ।
(३५) ओचेणैवेति । तथा च नारोपानुपपत्तिरिति भावः । (३६)
तथा । उत्पत्तिमत्त्वप्रतीत्या । अस्तु वा गत्वं जातिस्तथापि
न तदभेदः प्रत्यभिज्ञाविषय इत्याह । (३७) भेदइति । ननु
तारत्वमन्दत्वविबुधधर्माध्यासाद्वेदप्रतीतिरित्येवेत्यत आह ।
(३८) तारत्वेति । ताराद् मन्दान्य इति तु धर्मभेदविषयक-

रत्वमन्दत्वे अपि न भेदहेतू । य एव तारः स एवे-
दानो मन्द इति प्रत्यभिज्ञानात् । (३९) गकारानित्यत्वे
ऽपि तथा संभवतीति चेत्, (४०) तर्हि नित्यत्वे ऽपि
कर्षशष्कुलीत्वगिन्द्रियोपनीतवायुधर्मोत्पत्ते(४१)रुपाधि-
त्वं संभवति । (४२) न च वायोरप्रतीतिः । उत्पन्न-
त्वेनेव तत्प्रतीतिः । लोहितत्वेनेव अपाकुसुमस्य स्फटि-
के । (४३) अस्तु वा प्रागनुपलभ्यमानत्वे सत्युपलभ्य-
मानत्वेनेत्यन्नस्य सादृश्येन स्मृतोत्पत्तिमत्त्वारोपः । न
चैवं घटादावपि नेत्यतिः सिद्धेदिति वाच्यम् । कुलाल-
व्यापारानन्तरमनुभूयमानघटस्य न तद्व्यापारात्प्रागनुभूय-
मानघटेनाभेदो भासते, किं तु भेद एवेति तत्र प्रागस-
त्त्वे सत्त्वं सिद्धमिति । गकारे तूत्पत्तिप्रतीत्यनन्तरं कण्ठता-
त्वादिव्यापारात्पूर्वमनुभूयमानगकारेणाभेदप्रत्यभिज्ञानाद्,
दीपवत् (४४) स व्यञ्जक एव । (४५) अथ शब्द उ-
त्पद्यते, (४६) उत्कर्षवत्त्वेसत्यपकर्षवत्त्वात् । (४७)
माधुर्यवत् । (४८) अत एव चाऽनित्यत्वमिति चेत्,
न । तारत्वमन्दत्वयोर्हत्कर्षापकर्षयोर्गकारे पूर्वन्यायेना-
सिद्धेः, सिद्धौ वा जातिसंकरभयेनेत्कर्षापकर्षयोर्जात्यो
रसत्वशब्दत्वव्याप्ययोर्नानात्वेन रसशब्द(४९)साधार-
ण्याभावात् । अत एव सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकसामान्यमुत्कर्षः, तत्प्रतिबन्धसाक्षात्कारविष-

मिति भावः । शब्दवृत्तित्वाभ्युपगमेनेदमुक्तम् । यद्यपि प्राग-
पीदमुक्तं, तथाप्यन्यप्रसङ्गेनेदमुक्तमिति ध्येयम् । (३९) गका-
रानित्यत्वेपीति । उत्पत्तिमत्त्वेसतीत्यपि बोध्यम् । तथा सति
भेदसिद्धौ गत्वजातिसिद्धावभेदप्रतीतिर्जात्यालम्बना ऽऽस्ता-
मिति भावः । (४०) तर्हीति । तथा च विनिगमनाविरहा-
त्संदिग्धासिद्धिर्दुर्वारैवेति भावः । (४१) उपाधित्वम् । आरो-
प्यत्वम् । (४२) न चेति । तथा च नानुभूयमानारोप इति
भावः । (४३) अस्तु वेति । प्रथमत उत्पत्तित्वादिधीरसिद्धे-
वेति भावः । (४४) सः । कण्ठतात्वादिव्यापारः । हेतुसाध-
कमाशङ्कते । (४५) अथ शब्द इति । वर्णोत्पत्ति इति शेषः ।
(४६) उत्कर्षेति । व्योमपरमाणुपरिमाणयोर्व्यभिचारादुभयो-
पादानम्, मध्यशब्दे तत्सत्त्वावासिद्धिरिति भावः । (४७)
माधुर्यं, मधुरो रसः । (४८) अत एवेति । अस्याप्यनित्यत्व-
व्याप्यतया किमनुमितानुमानेनेति भावः । (४९) साधारण्ये-
ति । नहि शब्दसाम्यमात्रादनुमानप्रवृत्तिः । वाग् विद्याखिनी,

यथावच्छेदकसामान्यमपकर्ष इति साधारणो (५०) हेतुर-
पास्तः । (५१) तारत्वादेर्गकारजातित्वासिद्धेः । (५२)
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य (५३) मूर्तगुणत्वस्या (५४)-
श्रौतत्वस्य चोपाधित्वाद्, अप्रयोजकत्वाच्च । नहि
कारणाधीन एवात्कर्षो ऽपकर्षश्च । परममहति परमा-
णो च परिमाणे प्रत्येकं सत्त्वात् । न चोभयस्यैकं सत्त्वं
कारणप्रयोज्यम् । एकैकवद् द्वयोरपि प्रत्येक (५५) मे-
कत्वात् ॥

स्यादेतत् । श्रौतव्यापारानन्तरमिदानीं श्रुतपूर्वो गका-
रो नास्ति, विनष्टः कोलाहल इति प्रतीतेः प्रत्यक्षमेव
शब्दानित्यत्वं, (५६) विनाशिभावत्वेनोत्पत्तिमत्त्वानुमा-
नाद्वा । प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावत्वेन हि प्रत्यक्षत्वं ध्वंस-
स्य, घटध्वंसवत्, न तु विनाशशब्दे प्रतियोगिसमवायिप्र-
गोत्वादित्यादावतिप्रसङ्गादिति भावः । (५०) हेतुरिति ।
अत्र हेतुद्वये तात्पर्यम् । (५१) तारत्वादेरिति । तथा चात्रा-
प्यसिद्धिरिति भावः । सुखादौ साध्याव्यापकत्वादाह । (५२)
साधनेति । यद्यप्युत्कर्षापकर्षे, तत्रापि स्वस्तथापि सजातीय-
साक्षात्कारेत्यादि साधनमभिप्रेत्येतदुक्तम् । (५३) मूर्तगुणत्वं
च मूर्तवृत्तित्वमात्रं, न तु गुणत्वान्तर्भावः, व्यर्थविशेषणत्वा-
दिति वदन्ति । ध्वनेर्वायुगुणत्वं नित्यत्वं चाभ्युपेत्येदम् ।
(५४) श्रौतत्वमिति । श्रौतत्वं श्रौतगुणत्वं, न तु श्रौतशास्त्रत्वं,
तेन ध्वनौ न साध्याव्याप्तिः । ध्वनिवायवीयत्वमतेनेदं, तेन न
दोषतादवस्थम्, अत एव क्व चिदश्रौतगुणत्वस्येत्येव पाठः ।
अयमप्युक्तसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापक एव, तेन न श्रौतसंयो-
गादौ साध्याव्याप्तिः । श्रौतसंयोगादेरपि व्यावर्तनाच्च पक्षेतर-
त्वम् । यद्वा ऽश्रौतत्वं श्रौतशास्त्रत्वमेव, ध्वनिनित्यत्वपक्षे
इदं, तेन न तत्र साध्याव्याप्तिः, ध्वनीतरत्वादिविशिष्टसा-
ध्यव्यापकत्वात्, तस्य वायवीयत्वेन कर्षोवच्छिन्नत्वमिन्द्रि-
यवाह्यतया ऽश्रौतत्वाच्च दोष इति वदन्ति । उत्कर्षादिसा-
धनस्य पक्षवृत्तित्वमभ्युपेत्येदमुक्तम्, तेन साधनाव्यापकत्वम्,
क्व चित्साधनव्यापकोप्युपाधिः, यत्र पक्षावृत्तिहेतुरिति मतेन
वा ऽभिधानम्, वर्णात्मकस्यैव पक्षत्वात्, ध्वनेरपि व्यावर्त-
नाच्च पक्षेतरत्वम् । अस्मन्मते शब्दत्वस्य तन्मते बहिन्द्रिय-
वेदस्य कालस्य व्यावर्तनाच्च तथात्वमित्यपि वदन्ति । (५५)
एकत्वादिति । एकत्रोभयसत्त्वं कारणसत्त्वप्रयोज्यमित्यप्रयोज-
कमिति भावः ।

(५६) विनाशिभावत्वेनेति । न चानित्यत्वं सिद्धं किं
साधनीयम् । सप्तावच्छिन्नध्वंसप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वादि-

त्यक्षत्वं तन्त्रं, (५७) धर्माभावप्रत्यक्षतापत्तेः । (५८)
तदिन्द्रियाग्राह्येपि प्रतियोगिसमवायिनि गन्धरसाभावयोर्ब-
ह्मणाच्च । (५९) नोभयं, गौरवात् । (६०) स्मृतघटसंयो-
गध्वंसप्रत्यक्षत्वापाताच्च । न च प्रतियोगियोग्यत्वस्य त-
न्त्रत्वे वायुस्पर्शध्वंसोपि प्रत्यक्षः स्यादिति वाच्यम् ।
आश्रयनाशजन्यस्य तस्य (६१) ग्राह्यकेन्द्रियसंनिर्कर्षाभा-
वात् । (६२) किं च यस्य सत्त्वं यच्चानुपलब्धिविरोधि तस्या-
भावस्तत्र गृह्यतइति योग्यानुपलब्ध्यर्थः । अत एव पृ-
थिवीत्वाभावो जलपरमाणो न प्रत्यक्षः । प्रत्यक्षश्च वा-
यो रूपाभावः । अस्ति च तथा शब्दे, तस्य सत्त्वे समव-
धाने च प्रतीतिप्रसङ्गात् । निरधिकरणाभावप्रतीतिर्नास्ती-
ति चेत्, न । इहेदानीं शब्दो नास्तीति प्रतीतेः । तस्मा-
द् (६३) यथाधिकरणे देशे समये वा प्रतियोगी वर्तते
तत्र तदभावो निरूप्यते । अत एव (६४) सद्गमभावो

त्याहुः । प्रतियोगिसमवायिनः प्रत्यक्षतामात्रं प्रयोजकम्, अ-
भावग्राह्यकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वं वा । आद्ये (५७) धर्माभावेति ।
अभावपदं संसर्गाभावपरम् । अन्ये (५८) तदिन्द्रियेति । प्रति-
योगिप्रत्यक्षत्वं समवायिप्रत्यक्षत्वं च तत्र तन्त्रमिति न धर्मा-
भावप्रत्यक्षतापत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति । (५९) नोभय-
मिति । फलोपधानाभिप्रायेणाह । (६०) स्मृतेति । ननु तदा
संयोगसमवायिनो घटस्याप्रत्यक्षत्वे ऽपि भूतलादेस्तादृशस्य
प्रत्यक्षत्वाच्चाक्तदोषः, नहि यावत्समवायिप्रत्यक्षत्वं तन्त्रं, गौ-
रवादिति चेत् । कपालनाशजन्यघटध्वंसस्य भूतले प्रत्यक्षता
न स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । वस्तुतो ऽधिकरणज्ञानत्वेन हेतु-
त्वं, न तु तत्प्रत्यक्षत्वेन, सामान्ये बाधके सत्येव विशेषे
तथात्वादिति भावः । (६१) ग्राह्यकेन्द्रियपलक्षणं, कालादौ
शब्दतत्त्वेतीष्टापत्तिरपि ज्ञाया । अत एव वक्ष्यति । “स्वमि-
न्द्रियोपनीतवायुस्पर्शध्वंसोपाधिकैवे”ति । ननु योग्यप्रतियोगि-
कत्वमात्रस्य तन्त्रत्वे जलत्वाभावः परमाणौ शृङ्खलेत्येतत् आह ।
(६२) किं चेति । न तु योग्यस्य योग्ये एवानुपलब्धिरिति
तदर्थः, तथा चानुपलब्धिविशेषणमेव योग्यता, सा चाधिकरणे
प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वमिति भावः । एतच्च प्रत्यक्षप्रकाशे
प्रपञ्चितं तत्रैवानुसंधेयम् । (६३) यचेति । कादा चित्काभि-
प्रायेणेदम् । नन्वेतत्तुल्ये घटध्वंस इति कथं स्यादत्र लब्धे
प्रतियोगिनो ऽवृत्तेरिति चेत्, कालोपाध्यतिरिक्ताभिप्रायक-
त्वादित्याहुः । (६४) सद्गम, अधिकरणप्रतियोगिभ्या, मित्यत्रा-
धिकरणसामान्यस्यैव तच्चिरूपकत्वं न तु प्रतियोगिसमवायि-

(६५) निरूप्यतइत्युक्तम् । शब्दाभावस्य च स्वत एवेन्द्रियसंनिकृष्टत्वात्तन्नाश्रयसंनिकर्षोपेक्षा । (६६) इन्द्रियविशेषणतया नाभावग्रहणमिति चेत्, न । अयोग्यत्वस्योपाधित्वात् । (६७) अन्यथा गुणस्य संयुक्तसमवायेन ग्रहणदर्शनान्न समवायेन शब्दग्रहः स्यादिति । मेघम् । सत एव हि शब्दस्य व्यञ्जकविरहादनुपलब्धिमात्रं, न तु ध्वंसः । (६८) तत्तद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधाने तदनुपलब्धिरूपयोग्यानुपलब्धेरभावात् । प्रतियोग्युपलम्भकव्यञ्जकवायोरभावात् । विनष्टत्वप्रतीतिरपि त्वगिन्द्रियोपनीतव्यञ्जक (६९) वायुस्पर्शध्वंसोपाधिकैव । वायुर्नोत्पादकः किं तु व्यञ्जक इत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत्, न । इदानीं श्रुतपूर्वा गकारो नास्ति विनष्टः कोलाहल इति प्रतीत्यनन्तरं पुनः श्रवणे श्रुतपूर्व एवायं गकारः पुनः स एव कोलाहल इति प्रत्यभिज्ञानमेव । घटध्वंसप्रतीत्यनन्तरं च स एवायं घट इति न प्रत्यभिज्ञानमिति तत्र विनष्टप्रतीत्या ध्वंस एव सिद्ध्यति । अत एव तारत्वतारतरत्वमन्दत्वमन्दतरत्वप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनाद्वरं प्रत्यभिज्ञानमात्रस्य भ्रमत्वकल्पनमित्यपास्तम् । (७०) ए-

कपाधिकरणमात्रस्येति पूर्वोपलब्धः । (६५) निरूप्यतइति । स्वज्ञानद्वारेति शेषः । (६६) इन्द्रियेति । अन्यथा चतुष्पि जलत्वाभावग्रहप्रसङ्ग इति भावः । (६७) अन्यथा । दर्शनमात्रपुरस्कारे । तथा च योग्यतैव ग्रहणे तन्त्रं, सा च प्रकृतेस्त्येव, योग्यानुपलब्धिविषयत्वेनैवाभावस्य योग्यत्वादिति भावः । ननु बाधकं विना गकारो नास्तीतिप्रतीतिस्तद्विषयत्वमित्यत आह । (६८) तत्तदिति । यद्यप्यश्रयनाशानन्तरं संयोगध्वंसप्रत्यक्षस्थले नेयं सामग्री, प्रतियोग्युपलम्भकस्य संयोगिनस्तत्राभावात् । न च व्याप्यपदमसाधारणप्रतियोग्युपलम्भकपरम्, अन्यथा कालिकव्याप्या घटोन्द्रियसन्निकर्षवारणेपि घटोपलम्भप्रागभावस्य घटाव्याप्यस्य घटोपलम्भमात्रहेतोः समवधानं विना घटाभावप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । एवं कृतेपि योग्यानुपलब्धिसत्त्वापत्तेः, परेण प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वस्वीकारेण तत्तद्व्याप्यपलम्भकप्रागभाववदसाधारणत्वात् । तथापि व्यञ्जकवायोरभावे यत्र यत्सत्त्वमित्याद्युक्तानुपलब्धिरपि नास्ति, अत एवान्यकारेण घटाभावप्रत्यक्षमित्यत्र तात्पर्यम् । (६९) वायुस्पर्शेति । यद्यपि परमते वायोऽस्त्वगिन्द्रिययोग्यत्वेन तत्तद्व्याप्यस्यपि तथात्वाद्वायुध्वंसेत्येव वक्तुमर्चितं, तथाप्युभयमतानुरोधादेतदुक्तम् । (७०) एता-

तासु सतीष्वप्यभेदप्रत्यभिज्ञानात् ॥

स्यादेतत् । शब्दः, प्रयत्नसाध्यः, तदनभिव्यङ्ग्यत्वे सति तदनन्तरमुपलभ्यमानत्वात्, घटवत्, (७१) अभिव्यञ्जकत्वं हि इन्द्रियसंबन्धप्रतिबन्धकापनायकत्वाद्विन्द्रियसंनिधापकत्वाद्वा, कुड्योत्सारणेनेव (७२) पटादीनां, तदुभयमपि शब्दे न संभवति, नित्यसमवेतत्वेनावरणापनयनसंनिधापनयोरभावात् । नापि श्रोत्रसंस्कारात् । (७३) इन्द्रियसंस्कारस्योन्मीलनालोकादेः सकृदिन्द्रियसंबन्धयोग्यसर्वार्थोपलब्ध्यनुकूलसंस्कारजनकत्वं दृष्टं, तद्वद्वायुरपि सकृदेव सर्वशब्दोपलब्ध्यनुकूलं श्रोत्रे संस्कारमादध्यात् । तथा च सर्वशब्दोपलब्धिः स्यात् । तदुक्तम् ।

सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रकाशयेत् ।

(७४) घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नहि न बुद्ध्यते ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्ये प्रतिनियतजनकजन्यत्ववच्छब्देपि प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमिति चेत्, न । वयो हि (७५) न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्याः । (७६) एकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति (७७) समानेन्द्रियग्राह्यत्वात् ।

स्त्विति । तदुपमर्दनेन प्रत्यभिज्ञाया उत्पत्तिर्बलवत्तया तथा सौर्यसिद्धौ तत्तत्प्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यभिमानः ॥

हेतौ सत्यन्तासिद्धिमुद्वरति । (७९) अभिव्यञ्जकत्वं हीति । प्रयत्नस्येति शेषः । प्रयत्नस्याभिव्यञ्जकत्वं हि प्रत्यासत्तिजनकप्रतिबन्धकाभावजननाद्वा, कुड्योत्सारणप्रयत्नवत्प्रत्यासत्तिजननाद्वा, चक्षुः क्षेपणप्रयत्नवत् तदुभयमपि न संभवतीत्यर्थः । (७२) पटादीनामिति । व्यञ्जकत्वं प्रयत्नस्येति शेषः । प्रथमे दृष्टान्तोऽयं द्वितीये तु स्पष्टत्वाच्चाक्तः । (७३) इन्द्रियेति । अदिपदवाच्यमञ्जनसंस्कारस्तन्मते पदार्थविशेषः । अस्मन्मते तु तत्सहकृतत्वमेव तत्संस्कृतत्वम् । बुभुत्साया नियामकत्वमाशङ्क्याह । (७४) घटायेति । (७५) न प्रतिनियतेति । अत्र प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं परस्परव्यभिचारिव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं, दोषाभावे सति परस्परविषयकसाक्षात्कारविषयत्वमिति यावत्, तद्विषेधः साध्यः । तेनैकत्र द्वित्वभ्रमजनकेन परिमाणग्राहिणा परिमाणभ्रमजनकेनैकत्वग्राहिणा च न व्यभिचारः । (७६) एकेति । अवच्छेदकं च देशकालसाधारणमतो नैकाधिकरणकक्रमिकगन्धादिभिर्धर्मभिचारः । तथा चान्यूनानतिरिक्तदेशकालत्वे सतीत्युभयपदतात्पर्यम् । रूपरसादौ व्यभिचारादाह । (७७) समानेन्द्रियेति । नन्वेवमपि यत्र दशावच्छेदेन सन्निकर्षं तन्नुबहुत्वं दृश्यते पटो न दृश्यते, एवं

घटेकत्वपरिमाणवत् । (७८) न चावयवसंयोगतद्गतबहु-
त्वव्यञ्जकाव्यङ्ग्येनावयविना उत्पलत्वव्यञ्जक(७९)दीपा-
व्यङ्ग्येन तन्नीलिमा घटवृत्तिपृथक्त्वव्यञ्जकाव्यङ्ग्येनैकत्वेन
वा व्यभिचारः । अवयवसंयोगावयविनोर्नीलत्वोत्पलत्व-
योश्च व्याप्याव्याप्यवृत्तिनोरुत्पलत्वस्य चाधिकवृत्तित्वेनै-
कावच्छेदेन (८०) वृत्त्यभावात् । (८१) बहुत्वपृथक्-

पटो गृह्यते तच्च गृह्यते, तत्र व्यभिचार इति चेत्, न । दशवृ-
त्तिबहुत्वस्य पटावयवैकदेशवृत्तित्वेन पटस्य तदधिकदेशवृत्ति-
त्वात् । बहुत्वस्याशुविनाशित्वेन पटस्याधिककालत्वाच्च ।
इतरनिरूपणानधीननिरूप्यत्वे सतीत्यपि विशेषणं, तेन पटा-
न्यान्याभावपटरूपात्यन्ताभावयोर्भिन्ननिरूपितसमानदेशपर-
त्वापरत्वयोर्वा न व्यभिचारः । ननु न्यायनये नासिद्धिः, वर्णानां
क्रमिकोत्पादत्वेनाध्याप्यवृत्तित्वेन च तुल्यदेशकालत्वाभावात्,
उक्तव्यभिचारभिया तस्यावश्यं हेतुप्रवेशादिति चेत्, न । परमतेन
कृतत्वादित्येके । कर्णावच्छेदेनैकदापि नानावर्णोत्पादसंभवे
तद्वर्णविशेषाणामेव पक्षत्वमित्यपरे । अस्वेवं, तथापि बाधः,
तत्तद्वर्णमात्रविषयकसाक्षात्कारसंभवात् । न च तादृशसाक्षा-
त्कारविषयत्वनियता नेति साध्यं, तच्च समूहालम्बनमादा-
यास्त्येवेति वाच्यम् । तन्मतेपि समूहालम्बनसंभवात्, तथा
सति सिद्धसाधनापत्तेरिति * चिन्त्यम् । यत्तु वर्णा यदि पर-
स्परव्यभिचारिव्यञ्जकव्यङ्ग्याः स्युः, एकावच्छेदेन समानदेशत्वे
सति समानेन्द्रियग्राह्या न स्युरिति परानिष्टप्रसञ्जकतर्कपर-
त्वमस्य, न चास्यापि विपर्ययापर्यवसानं दोषः, द्विविधो हि
तर्कः साधको दूषकश्च, तत्राद्वयस्य विपर्ययपर्यवसानापेक्षा,
तद्विना साधकत्वायोगात्, स्वातन्त्र्येण तस्याप्रमाणत्वात् ।
द्वितीयस्य तु न तदपेक्षा, तदन्तरेणापि पराभ्युपगममादाया-
परानिष्टापादकतया तथात्वसंभवात् । प्रकृते चास्य पराभ्युप-
गतप्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वदूषणत्वमात्रे एव तात्पर्यमिति,
तच्चिन्त्यम्, अये सत्प्रतिपक्षोपदर्शनविरोधात् । प्रतितर्कोप-
दर्शनपरत्वं तस्येत्यप्याहुः ॥ सत्यन्तप्रयोजनं दर्शयति । (७८)
न चेत्यादिना । (७९) दीपेति । तदुक्तम्,

प्रदीपैर्व्यज्यते जातिर्न तु नीरजनीलिमा ।

इति । (८०) वृत्त्यभावादिति । तथा च हेत्वसत्त्वाच्च
व्यभिचार इति भावः । साध्यसत्त्वाच्च व्यभिचार इत्याह ।
(८१) बहुत्वेति । यतो दोषाभावघटितं साध्यं विवक्षितम् ।

* अत्र सैककर्णावच्छिन्नानामेकसमूहालम्बनविषयाणां वर्णविशेषाणा-
मेव पक्षत्वं, तत्र च दोषाभावे सति स्वाविषयसाक्षात्कारविषयतत्कत्वे
सति तदविषयसाक्षात्कारविषयत्वाभावः साध्यः ; ईदृशं च साध्यं परमते
पक्षीकृतवर्णेषु नास्ति, तन्मते तेषां नित्यत्वादिति न सिद्धसाधनमित्ये-
तच्छ्रुत्यं चिन्त्यमिति दुषिष्ठः ॥

व्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं चावयवैकत्वयोरिति न परस्परव्यभि-
चारि व्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वम् । (८२) अत एव (८३) नी-
ला बलाकेत्यत्र रूपपरिमाणयोरद्वन्द्वनिष्ठात् (८४) वंशसंख्या-
परिमाणयोर्वा न व्यभिचार इति । मेवम् । वर्णाः, प्र-
तिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्याः, (८५) आश्रयेण सह समाने-
न्द्रियाग्राह्यत्वात्, । (८६) गन्धवदित्या (८७) पात-
तः । सत्प्रतिपक्षत्वात् ॥ (८८) वस्तुतस्तु अनन्यथा-
सिद्धप्रत्यभिज्ञानबलेनाभेदसिद्धौ प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्य-
त्वसाधकस्य बलवत्त्वम् । शब्दस्य शब्दजनकत्वं च श-
ब्दनाशकत्वं च वीचीतरङ्गन्यायेनोत्पत्तिकल्पनं च कल्प-
नमेव । शब्दस्य शब्दाजनकत्वाद् अनाशकत्वाच्च ।
(८९) अन्त्याद्यशब्दवत् । एतेन (९०) सामान्यवत्त्वे
सति अस्मदादिबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वादित्यादिकम-
पास्तम् । प्रत्यभिज्ञानबाधात्, (९१) शब्दत्वत्वादेर-
सिद्धेश्च । (९२) तस्माच्छब्दो नित्यो (९३) व्यामैकगु-

अत एव नीलेत्यादौ न व्यभिचार इत्याह । (८२) अत
एवेति । न तु परस्परैतिविशेषणप्रक्षेपोपपत्तमकतया गन्धो
ऽयमवतारणीयः, तत्प्रक्षेपे ऽप्युक्तविषयताविरहे तद्व्यभिचारा-
वारणात्, दोषेण शुक्लरूपायहे परिमाणग्रहवत् तदग्रहेपि
कदा चित्परिमाणग्रहसंभवादिति । रूपायहे कथं चतुषः प्रवृ-
त्तिरिति शङ्कां निवारयति । (८३) नीलेति । तथा चान्य-
दीयमपि रूपं गृह्यन् तत्र प्रवर्तते, पीतः शङ्ख इत्यत्रेवेति भावः ।
(८४) वंशेति । तथा चार्धनिम्बनरूपदोषात्तस्य दीर्घत्वादित्ने
गृह्यतइत्युक्तसाध्यसत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यर्थः । (८५) आश्रयेणेति ।
अत्र प्रत्यक्षत्वे सतीति विशेषणीयं, तेन दृग्गुणादौ न व्यभि-
चारः । न चैवं सहेत्यन्तं व्यर्थं, तावन्मात्रस्यैव व्याप्यत्वात्,
तथा च स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । अस्मदभावे व्यर्थत्वा-
भावात्, परमते वा स्वरूपासिद्धिवारकस्याप्यनुमितिप्रयोज-
कत्वेन सार्थकत्वाच्च । आश्रयाग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थ
इत्यन्ये । (८६) गन्धवदिति । गन्धरसवदित्यर्थः । (८७)
आपातत इति । यावत्प्रत्यभिज्ञाप्राप्त्यासंदेहः, तच्चिश्चये
तु बाध एवेत्यर्थः । तदेवाह । (८८) वस्तुतस्त्यिति । तथा च
संदिग्धं शब्दनित्यत्वमिति भावः । (८९) अन्त्याद्येति । त्वन्मते
इति शेषः । (९०) सामान्यवत्त्वइति । जातिमत्त्वइत्यर्थः । (९१)
शब्दत्वेति । आदिपदग्राह्यं गुणत्वादिति । तथा च जातिमत्त्वम-
सिद्धमिति भावः । उक्तयुत्पपटभ्यमानमुपसंहरचेवाह । (९२)
तस्मादिति । (९३) व्यामैकेति । आकाशसंयोगादौ व्यभिचार-

सत्त्वात्, तत्परिमाणवत् । (६४) श्रोत्राद्याह्यत्वा, (६५)-
च्छब्दत्ववत् । (६६) विशेषगुणान्तरासमानाधिकरण्ये-
(६७) कृतिगुणत्वात्, समयपरिमाणवत् । (६८) पृथ्वी-
तरनित्यभूतविशेषगुणत्वात्, (६९) अपाकजत्वे सति

वारणायाहेकेति । नन्वेवं व्योममात्रगुणत्वं पर्यवसितो हेतुस्तत्र
च गुणांशो व्यर्थः । न च ध्वंसानवच्छिन्नसत्तावत्त्वं नित्यत्वमिह
साध्यं, तथा च व्योमनिष्ठविशेषपदार्थं व्यभिचारवारणाय
गुणपदमिति वाच्यम् । मीमांसकस्य विशेषपदार्थानभ्युपग-
मात् । सत्तानभ्युपगमेन तद्व्यतिरिक्तसाध्यासंभवाच्चेति । अत्रा-
हुः । व्योममात्रवृत्तित्वस्य व्योमेतरावृत्तित्वे तात्पर्यम्,
एवं च तन्मते तन्मात्रसमवाये व्यभिचारादुपपन्नमिति । (६४)
श्रोत्रेति । यद्यपि श्रोत्राद्याह्यत्वं श्रोत्रजन्यज्ञानविषयत्वं त्रिपु-
टोपत्यववादिमते श्रोत्रजन्यज्ञानएवानैकान्तिकं, तथापि श्रोत्र-
ज्ञानजनकश्रोत्रसचिकर्षाश्रयत्वादित्यत्र तात्पर्यम् । (६५) शब्द-
त्ववदिति । न्यायमते । तन्मते षडिन्द्रियवेद्याः कालः शब्दसंख्या
वा दृष्टान्तः । उभयसिद्धदृष्टान्तत्वं तन्त्रं, न तु दृष्टान्तस्योभय-
सिद्धिरिति भावः । ध्वनिर्नित्योऽश्रोत्राद्याह्यो वेति मतेनेदम् ।
(६६) विशेषेति । शब्दभिन्नविशेषगुणासमानाधिकरणेत्यर्थः ।
स्वस्यापि स्वसमानाधिकरणत्वाद्वायुस्यैव व्यभिचारः । परमते
ऽसिद्धिवारकस्यापि सार्थकत्वाच्च शब्दभिन्नपदं व्यर्थम् । अ-
खण्डाभावे वा न वैयर्थ्यम् । संख्यादिसमानाधिकरण्याद-
सिद्धेराह । विशेषेति । कालमनोद्वित्वादौ व्यभिचारादाह ।
(६७) एकेति । गुणपदं पूर्ववद्वर्णसमवाये व्यभिचारवारणाय ।
यत्तु मनःकर्मणि व्यभिचारवारणाय गुणपदम् । न चैवमपि
तद्वीथे वेगे व्यभिचारः, निरन्तरगतिसंतानस्यैव तन्मते वे-
गत्वादिति । तच्च । तन्मते मनसो विभुत्वेन कर्माभावात् ।
मन्मते तद्वेगे व्यभिचारादाववस्थात् । अत एव तद्वीथपरत्वादा-
वपि न व्यभिचारः, तस्य विभुत्वेन परत्वाभावात् । यदि
च न्यायनयेनाप्ययं हेतुस्तदा गुणपदं विभुगुणपरम्, ध्वनौ
तु पूर्ववच्च व्यभिचारः । (६८) पृथिवीति । पृथिवीपरमाणु-
गन्धे व्यभिचारवारणाय पृथ्वीतरिति भूतविशेषणम्, जला-
वयविक्षेहे ज्ञानादौ परमाणुसंयोगे च व्यभिचारवारणाय क्रमेण
नित्येत्यादि विशेषणम् । ध्वनिस्तु वायुधर्मो नित्यो वेति ।
(६९) अपाकजत्वे सतीति । अपाकजत्वं संयोगासमवायि-
कारणकत्वशून्यत्वं, तेन ज्ञानादौ न व्यभिचारः, शब्दविशेषः
यत्तत्र बोध्यस्तेन न भागासिद्धिरित्येके । नित्यपदं नित्यभू-
तपरमित्यन्ये । नित्यैकसमवेतत्वं नित्यसमवेतविशेषगुणत्वं
विवक्षितं, तेन परमाणुवृत्तिद्वैशिकपरत्वादौ न व्यभिचारः ।

नित्यैकसमवेतत्वात्, जलपरमाणुरूपवत्, (१००) अव्या-
सज्यवृत्तित्वे सत्यनात्मविभुगुणत्वात्, कालपरिमाणवत् ।
विपक्षे बाधकं च प्रत्यभिज्ञानमेव ॥

(१००) अव्यासज्येति । संयोगादौ ज्ञानादौ घटादिरूपादौ
च व्यभिचारवारणाय क्रमेण विशेषणानि । गुणपदं संपाता-
यातं, विभुसमवेतत्वस्यैव समर्थत्वादित्याहुः ॥

॥ अथ व्याससूचीयशैवभाष्यस्य ॥

• उपक्रमवर्णनम् ॥

पाणिभ्यामवलम्ब्य जानुयुगलेनाध्यङ्गणं रिङ्गणं
कुर्वन् नन्दयशोदयोरगणितानन्दं भृशं नन्दयन् ।
वीक्ष्य स्फाटिककुट्टिमे प्रतिफलद्रूपं प्रमोदं व्रजन्
नग्नः कङ्कणकिङ्किणीभूषणत्कर्ताघहर्तास्तु नः ॥ १ ॥
मञ्जादाचुम्ब्य चाङ्गे न्यधित धृतिमती स्वाञ्जलान्तः पिधाय
सानन्दं नन्दपत्नी तनयमनयत द्रष्टुमिष्टं पुरारेः ।
दृष्ट्वा सृष्ट्वा स हृष्ट्वा स्म किरति करतो भस्म सुस्मेरवक्रः
कृत्वा पुत्राय यस्मै नतिमतिधिरथादाच्च भिक्षां स्तुमस्तम् ॥ २ ॥
अथाहमस्यां वाराणस्यां विपश्चितां कौतुकाधायिनं कम-
प्यपूर्वं निबन्धमनुसरत्वेकस्यानवलोकितचरस्य विद्वद्वन्द्वेते-
विनोदसाधनस्य विविधागमविधायिश्रीश्वेताचार्यान्तेवासि-
श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितस्य श्रीशंकराचार्यापह्नितब्रह्मप्र-
तिपादकतापरव्याससूत्राणां साकारशिवनिरूपणतात्पर्यकस्य
श्रीमद्रामानुजाचार्यानुमतश्रीज्ञानकीजानिरामचन्द्रवचिखिल-
जगच्चिर्माता भक्तानुकम्पार्थं धृतशरीरो भूतेश एव सर्वश्रुतिशि-
रसां तात्पर्यविषयभूत इतिवादिनां शैवानां महानिधिरूपस्य
महार्थस्य नातिविस्तरस्य प्रायः पञ्चषष्ठशतव्यतीतसमयानुमेय-
रचनस्य सुप्राचीनस्य सपादचतुःसहस्रश्लोकसंख्यामितस्य नि-
बन्धराजभूतस्य भाष्यस्य नीलकण्ठीयेत्यपराभिधानस्य स्पर्श-
तोऽपि प्रायः शतखण्डायमानपञ्चक्रमतिजर्जरमेकं पुस्तकं निस-
र्गतो विद्वदुपकृतिपरस्य नैकगुणनिलयस्य श्रीमद्वरिश्चन्द्रश्रे-
ष्ठिनः सरस्वतीसदनरत्नाकराद्रवमिवासाद्यं पुनः प्रयतमानो-
ऽपि पुस्तकान्तरमलभमानः केनापि क्रियमाणायां विद्वन्मण्ड-
लसभायां प्रतिव्यक्ति विद्वद्वरानेतत् पुस्तकं परिपृच्छन् पुराण-
कीर्तनवृत्तिना हरिकृष्णाभिधप्रसिद्धवेदान्तिविदुषा प्रायो वेदा-
न्तसंदर्भभूरिसंग्रहभृता काश्यामलभ्यमप्येतन्ममान्तिकेऽत्य-

• गोपाललीलाकाव्योपसंहारवर्णने ईदृशमेव ल्यवन्तं “मथुरानगरी-
वर्णनमारभ्य” इति ज्ञेयम् ; विसर्गन्तपाठस्तु मुद्रकाविवेककृत इति ।

न्तान्वेषणप्रयासेनोपार्जितमेकं पुस्तकमस्तीति दत्तमुत्तरमवगम्य प्रयत्नतः पुनः पुनः प्रार्थ्यमानादभिहितचरनामधेयात् तत्पण्डितादपरमपि तदुपलभ्य मुद्रणविधौ सरलतामवगच्छन् प्रमुदितमना मनीषिमनोरञ्जनायैतत् पण्डितपत्रद्वारा सर्वत्र प्रविकाशयिषुर्महामहिम्नां सर्वदेवचितसरणियोजितचेतसांकाशिकराजकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षाणामुदयविदुषां श्रीमतां यिफियसाहेबप्रभुवराणामवश्यं मुद्रणार्हमिदमस्त्यस्मिन् पण्डितपत्रे मुद्रणतामित्येवंरूपामाज्ञामवाप्य काशीविद्यासुधानिधिनामकेऽस्मिन् पण्डितपत्रे सम्प्रति मुद्रयितुं बहुपरिकरोऽस्मीति शिवम् ॥

सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापक-
स्त्रिपाठ्युपनामको वचनरामशर्मा ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ ब्रह्ममीमांसाभाष्यप्रथमाध्यायस्य ॥

॥ प्रथमपादारम्भः ॥

ओं नमोऽहंपदार्थाय लोकानां सिद्धिहेतवे ।
सच्चिदानन्दरूपाय शिवाय परमात्मने ॥ १ ॥

निजशक्तिभित्तिनिर्मित-
निखिलजगज्जालचिचनिकुरम्बः ।
स जयति शिवः परात्मा
सकलागमसारसर्वस्वम् ॥ २ ॥

भवतु स भवतां सिद्धे
परमात्मा सर्वमङ्गलोपेतः ।
चिदचिन्मयः प्रपञ्चः
शेषोऽशेषोऽपि यस्येषः ॥ ३ ॥

नमः श्वेताभिधानाय नानागमविधायिने ।
कैवल्यकल्पतरवे कल्याणगुरवे नमः ॥ ४ ॥

श्रीमतां व्याससूत्राणां श्रीकण्ठीयः प्रकाश्यते ।
मथुरो भाष्यसंदर्भो महार्थो नातिविस्तरः ॥ ५ ॥

व्याससूत्रमिदं नेचं विदुषां ब्रह्मदर्शने ।
पूर्वाचार्यैः कलुषितं श्रीकण्ठेन प्रसाध्यते ॥ ६ ॥

सर्ववेदान्तसारस्य सारभास्वादमोदिनाम् ।
आर्याणां शिवनिष्ठानां भाष्यमेतन्महानिधिः ॥ ७ ॥

१ प्रकाश्यते इति पा० ।

इहौपनिषदी मीमांसा समारभ्यते । तदेतदारम्भोऽत्र किंपुरुषार्थः । पुरुषार्थो हि निरुपधिप्रेमद्वेषास्पदयोः सुखदुःखयोः प्राप्तिरित्यन्तर्निवृत्तिर्वा, कश्चेद्वाधिकारो । यथार्थत्वादयो धर्माः; किमस्य विषयः । यदप्रसिद्धमनतिप्रसिद्धं च संदेहदोलासमाकृतं वर्तते; कस्यानन्तरमस्यारम्भः । यस्य नियतप्रयोजकतया पूर्वभावित्वमवगम्यते, इति श्रोतृजनमनःसमाहितस्य शङ्काशङ्कोः समुन्मूलनाय सर्वज्ञशिखामणिना भगवता व्यासेन समवतारितमिदं सूत्रम् ॥

॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इदमेकमधिकरणम् । विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयसंगतीनामाधारत्वमिहाधिकरणत्वम्, अत्राथशब्दोऽयमानन्तर्यार्थः, नतु “अथ योगानुशासनम्” इत्यादाविधाधिकारार्थः; अधिकारशब्दोऽयमारम्भार्थः, न खलु ब्रह्मज्ञानेच्छा कर्तव्यत्वेन प्रारम्भयोग्या भवति, सा किल विषयरामणीयकमात्रसंभाव्या ।

ओंकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातो तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

इति स्मृतेरयमथशब्दो मङ्गलार्थो न वर्णनीयः, जिज्ञासां प्रति मङ्गलस्यान्वयासंभवात्; शास्त्रारम्भे शिष्टाचारपरिपालनार्थे मङ्गलाचरणं तु वर्णध्वनिमात्रेण सिध्यति; न चायं पञ्चान्तरपरिषद्दार्थः, पूर्वमेकस्यानुक्ततया तत्प्रसङ्गाभावात्; न वा भोजनगमनादिवदनियतं यत् किञ्चित् पूर्ववृत्तमपेक्षायामथशब्दप्रयोगः, नियतसामग्रीभूतस्य कस्यचिदत्र विवक्षितत्वात्; यस्य वा संपत्तिरिहाधिकारिविशेषणतया ब्रह्मविचारस्य साधनं, तत्पूर्वभावीति विज्ञायते; अथाष्टवर्षत्वादियुक्तब्राह्मणाद्युपयुक्तोपनयनसंस्कारपूर्वकस्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति स्वविधिप्रयुक्ततया नित्यप्राप्तस्य नियमोपासिताचार्यमुखतः आचार्यहणरूपस्य तस्यार्थज्ञानफलस्य वेदाध्ययनस्य ब्रह्मविचारात् पूर्वभावित्वं युक्तं, धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदैकसिद्धत्वात्, अनधीतवेदस्य तद्विचारानुपपत्तेः; अतः केवलाध्ययनानन्तरं ब्रह्मविचार इति चेत्; भवतु नाम तादृशमध्ययनं तदनन्तरं च धर्मविचारः, तस्य तदसिद्धौ सिद्धभावात्; तथा चाचार्यैः प्रतिपादितम् “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति, प्रथमत उपाध्यायादध्ययनानन्तरं धर्मविचारप्राप्तिरिति; न वयं धर्मब्रह्मवि-

१ कस्यानन्तर्यमस्यारम्भसमयः, इति पा० ।

२-मनः शङ्काशङ्कस्य इति पा० ।

३ प्रथमं सू-इति पा० ।

४ अधिकारो हि प्रारम्भः, इति पा० ।

५-खो मुख्यात् इति पा० ।

६ जिज्ञासाया इति पा० ।

७ कल्पते इति पा० ।

चारूपयोः शास्त्रयोरत्यन्तभेदवादिनः, किंत्वेकत्वाभिप्रायवादिनः; धर्मब्रह्मणोराराधनाराध्यभूतयोः प्रतिपादकम् “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्यारभ्य “अनावृत्तिः शब्दात्” इत्येतावत्यर्थेनमेकमेव शास्त्रम्; तत्र “अथातः शेषलक्षणम्” इत्यादिवदवान्तरपरिच्छेदार्थाऽयम् “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यारम्भः । अथवा धर्मस्य ब्रह्मबोधहेतुत्वात् तद्विचारोपयुक्तानां श्रुतिलिङ्गादीनां वेदचोदनार्थवादस्मृत्यादिप्रामाण्यप्रतिपादनादीनां ब्रह्मविचारोपयुक्ततया च धर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारः संभवति, साधनानिश्चये साध्यानिश्चयात्;^१ ब्रह्मबोधं प्रति धर्मस्य साधनत्वे “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन” इत्यादिश्रुतिरेव भगवती प्रमाणम्; नच कर्मणो ब्रह्मबोधसाधनत्व एतदेव विचार्यमनुष्ठेयं च, किमनेन ब्रह्मपरवेदान्तवाक्यविचारप्रयासेनेति वाच्यं; तस्य फलाभिसंधिरहितस्य पापमलापकर्षणसंस्काररूपेणाधिकारिणा चित्तैशुद्धिसंपादनद्वारा बोधहेतुत्वात्; तथाभियुक्तस्मृतिः, “यस्यैते चत्वारिंशत् संस्कारा” इत्यादिना “स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति” इत्यन्तेन गर्भाधानादिसकलकर्मणां पापमलापकर्षणसंस्कारहेतुत्वं प्रकाशयति; अथ ब्रीहिप्रोक्तवत् सर्वकर्मणां संस्कारकत्वे “सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति” इति श्रुत्युक्ताश्रमफलस्वातन्त्र्यं न स्यादिति चेन्न; पुण्यलोकफलाभिसंधिपूर्वककर्मणां स्वातन्त्र्येऽपि तदभिसंधिरहितेन पुंसानुष्ठितकर्मणां चित्तशुद्ध्यादिसंस्कारजनकत्वोपपत्तेः; तथा चास्य पुंसो यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफलं च; यथा ब्रीहिप्रोक्तवत् दर्शपूर्णमासेत्यस्य पूर्वहेतुतया स्वर्गं समुच्चीयते तथा कर्माणि ज्ञानफलप्रयोजकतया मोक्षे समुच्चीयन्ते; अतो गुणकर्मत्वादङ्गत्वमेषाम् ।

ननु नित्यविधिप्राप्तस्य ज्योतिष्टोमादेरिति कर्तव्यतात्वाविरोधाच्च संस्कारतासिद्धिरिति चेन्न, करणतया स्वतन्त्राविहितस्य^२ सौत्राग्रिण्यस्य सति सवादेरिचयनशालपेयाद्यङ्गत्ववदुभयविधिबलादुभयसिद्धेः; अतो यावदुत्पद्यते ज्ञानं तावदनुष्ठेयानि कर्माणि ।

ननु “विविदिषन्ति” इति श्रवणात् कर्मणां ज्ञानेच्छासमुदयपर्यन्तमनुष्ठानमिति चेत्, न सारमेतत्, इच्छाया अपुरुषार्थत्वात्; अतः कर्मणां ब्रह्मबोधसाधनानां विचारस्यानन्तरं ब्रह्मबोधकशास्त्रारम्भः समुचितः ।

ननु कर्मब्रह्मविचारयोः क्रमनियमः कथमुपपद्यते, कर्त्रेक्यात्; इति चेन्न, कर्त्रेक्यमिहाधारदर्शपूर्णमासवदङ्गाङ्गित्वेन वा प-

ञ्चप्रयाजवद्रेकाङ्गिप्रयुक्तानेकाङ्गित्वेन वा गोदोहनादिवदधिकारान्तरप्रयुक्त्युपजीवित्वेन वा षड्भागवत् फलैक्येन वा भवति; तथात्वे विचारयोः श्रुत्यादि प्रमाणमेव न संपद्यते, अतः कर्मब्रह्मविचारयोर्न क्रमनियमो युक्त इति; यदि श्रुत्यादि प्रमाणं न संभवति तदा खलु तथात्वं स्यात्; “विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह” “तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत्” सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण” इत्यादिका ज्ञानकर्मसमुच्चयविधायिनी श्रुतिरूपपद्यते,^३ अतः कर्मज्ञानयोर्मौलैकफलत्वात् तद्विचारयोरपि क्रमनियमो युक्तः; यद्यप्युत्तरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वमध्ययनविधेस्तथापि विचारयोर्न प्रवृत्त्यसंभवः; साङ्गाध्ययनेनापाततः पदार्थमात्रप्रतीतिः; तदनु ब्रह्मणः स्थूलोपासनभूतज्योतिष्टोमादिविधायकानां सूक्ष्मोपासनभूतदहरादिविद्याविधायकानां च परस्परं विरोधाभासं पश्यंस्तद्विचारे पुरुषार्थाकाङ्क्षी पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते; ततश्च नानिबन्धनो विचारः ।

ननु “आतप्य” इति वाक्येन वेदान्तश्रवणं साक्षाद्विधीयत इति चेन्न, विधित्वप्रयोजकरूपसंपत्त्यभावात्; तथाहि, वेदान्तश्रवणं नापूर्वविधिगोचरः, प्राप्तत्वात्; प्राप्तिश्च वेदान्तश्रवणं स्वविषयोपासावगतिसाधनं, शास्त्रश्रवणत्वाद्वैद्याशास्त्रश्रवणवदित्यादिभिः; नचास्य नियमविधिगोचरत्वम्, अथवातादिवत् कस्यचिद्वृष्टफलस्याप्राप्तेः^४; नच परिसंख्याविधिविषयत्वं, तथा सति पूर्वं वेदान्ताः आतप्या एव नाध्येतव्या इति पर्यवस्येत्; तथा सत्यनधीतवेदान्तानां विचारायोगादपुरुषार्थत्वसंभवः; यदि वेदान्तश्रवणस्य परिसंख्यापरत्वं कर्मकाण्डश्रवणनिषेधपरमिति विचारः, तदा विचाराभावात् कर्मानुष्ठानासंभवः; तदभावे चित्तशुद्ध्याभावाज्ज्ञानानुत्पत्तिः स्यात्; तस्मात् पूर्वाक्तमेव समीचीनम्; अतः सकलचिदचित्प्रपञ्चाकारपरमशक्तिविशिष्टाद्वितीयवैभवस्य सकलनिगमसाररहस्यनिधानस्य भवशिवशर्वपशुपतिपरमेश्वरमहादेवरुद्रशंभुप्रभृतिपर्यायवाचकशब्दसारप्रकाशितपरममहिमविलासस्य स्वशेषभूतनिखिलचेतनसमुपासनानुगुणसमुदितनिजप्रसादसमर्पितपुरुषार्थसार्थस्य परब्रह्मणः प्रतिपादकमुपनिषच्छास्त्रं विचारणीयं, तच्चियोगरूपचोदनालक्षणयागस्य तदाराधनविशेषसार्थरूपस्य तत्सदर्थवादप्रकटितप्राशस्त्यविलासस्य श्रुत्यादिसंपादितसकलाङ्गुपुङ्गुत्वस्य^५ स्वप्रमाणानुगुणस्मृतीतिहासपुराणाभियुक्तसूक्तिसंदर्भकृतोपबृंहणस्य विधिनिषेधविकल्पसमुच्चयोत्सर्गापवादबाधाभ्युच्चयादिमती निखिलपुरुषार्थरत्नाकरस्य परमप्रबोधसाधनस्य

१-विचारः, साधनं विना साध्यानिष्ठतेः; इति पा० ।

२ पापापनयनरूपचित्त-इति पा० ।

३-विध्यन्तरविहितस्य इति पा० ।

१-रूपलभ्यते इति- पा० ।

२-फलस्योपायान्तरस्याप्राप्तेः इति पा० ।

३-सहितस्य इति पा० ।

भगवतो धर्मस्य विचारानन्तरमित्यथशब्दार्थौ निर्णीतः ; अतः शब्देऽयं वृत्तस्य हेतुभावे वर्तते ; यतोऽधीतवेदेन धर्मो विचारितोऽतस्तदनुष्ठानसंपन्नचित्तशुद्धिना तत्कालसंपन्नविशेषादिगुणसहकृतपरमभक्तिसंभावितेनानेन ब्रह्मापि निरतिशयनिःश्रयसकरं विचारणीयमिति ; ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मणि षष्ठी ; “परीत्य लोकान् कर्मचित्तान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्” “नास्त्यश्रतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इत्यादि वाक्यं विषयः । ब्रह्म विचारणार्हं भवति नवेति संदेहः । पूर्वपक्षस्तु ब्रह्म न विचारयोग्यं भवति, तत्र संदेहाभावात् ; कथं संदेहाभावः ! “अयमात्मा ब्रह्म,, इति श्रुतिरहमिति प्रत्ययेन प्रत्यक्षसिद्धमेवात्मानं ब्रह्मेत्युपदिशति ; ततः कुतोऽत्र संदेहकलङ्कप्रसङ्गः ।

किंच, आत्मविचारस्य फलं हि तद्विषयज्ञानं, ज्ञानं हि ज्ञेयपरिच्छेदवेदान्तविचारजन्यज्ञानं ब्रह्म परिच्छिनत्ति नवा ; यदि परिच्छिनत्ति, तदा तस्य परिच्छेदानतीतत्वप्रसङ्गः ; यदि न परिच्छिनत्ति, ब्रह्म तदा यथावच्च प्रकाशेत ; अयमिति परिच्छिन्नो हि घटादिरवगम्यते ; ततो ब्रह्मविषयं ज्ञानमपि न संभवति, तथाच प्रयोजनं न किंचित् पश्यामः ; न मुक्तिप्रयोजनम्, अनादिसिद्धस्य संसारस्य दुरपहृवत्वात् ; इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ; सर्वथा समारम्भणीयं शास्त्रं, ब्रह्मणः संदिग्धतया विषयत्वसंभवात्, तच्चिरेयस्य सप्रयोजनत्वाच्च ; यद् “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिरमुमेवाहंकारवद्वृत्तं संसारिणं ब्रह्मेत्यभिधत्ते, अत एव संदेहः ; निरस्तसमस्तोपप्लवकलङ्कस्य निरतिशयज्ञानानन्दादिशक्तिमहिमातिशयवत्त्वं हि ब्रह्मत्वम्, अनाद्यज्ञानवासनावष्टुम्भविजृम्भितविचित्रकर्मफलभोगानुगुणबहुशरीरप्रवेशनिर्गमव्यापारपरवशनिःसीमतापसहिष्णुत्वं हि जीवत्वं ; कथमेतयोः परस्परविलक्षणयोरेकभावमाहुः श्रुतय इति संशयः किं न स्यात् ।

अपिच, एवमपि संदिह्यते, “अचं ब्रह्म” “मनो ब्रह्म” “विज्ञानं ब्रह्म” “आदित्यो ब्रह्म” “नारायणं ब्रह्म” इत्यादयोऽन्यमन्यमर्थं ब्रह्मेत्याहुः, तत्र किंवा ब्रह्मेति ! अतो बहुधा संदिग्धं ब्रह्म विचारार्हं भवति, ततः श्रवणमननादिनिश्चितस्य भक्तिज्ञानविशेषाभिमुखस्य परमकारुणिकस्य महादेशिकस्य सर्वानुशाहकस्य शिवस्य परब्रह्मणः प्रसादातिशयेनास्याधिकारिणः प्रध्वस्तपाशपटला प्रत्यक्षीभूतनिरतिशयज्ञानानन्दस्वरूपा^१ तत्समानगुणसारा कैवल्यलक्ष्मीः प्रयोजनं च भवति, ततः सविषयं सप्रयोजनं वेदान्तश्रवणं ; यदुक्तं, “ज्ञेयपरिच्छेदरूपत्वान्ज्ञानस्य तदपरिच्छिन्नब्रह्मविषयं न संभवति” इति ; तद्विचारविलसितम् ;

१-तत्त्वं भङ्गप्रसङ्गः इति पा० ।

२-नन्दमहाजनात्मस्वरूपा इति पा० ।

ईदृगिदमिति ब्रह्मणः परिच्छेदासंभवेऽपि लक्षणमुख्येनेतरव्यावृत्तिमात्रेण परिच्छेदसंभवात् ; लक्षणेन परिच्छेदो हि सर्वत्र लक्ष्यविषयमितरव्यावृत्ततया ज्ञानम्, उद्विष्टस्य ब्रह्मणो लक्षणे वेदान्तवाक्यैर्निरूपिते परीक्षिते च लक्षणशून्येभ्यः सजातीयविजातीयेभ्यस्तदितरसकलपदार्थेभ्यो व्यावृत्तिरूपं यत् तद् ब्रह्मेति विज्ञायते, ततः समीचीनोऽयं ब्रह्मविषयः शास्त्रारम्भः ; यदसंदिग्धमप्रयोजनं च तत् खलु न प्रेक्षावतां विचारकक्षामधिरोहतीति वेदान्तशास्त्रविचारस्य प्रमाणयुक्त्याभासप्रतिभासवशात् संदेहास्पदं ब्रह्म विषयो भवति, “ब्रह्मविदाप्नोति परं” “ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति” “ईशं तं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति” “तमक्रतुं पश्यति धीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्” । “आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनादेव पाशं दहति पण्डितः” ॥ “ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः” इत्यादिश्रुत्यभिप्रायेण^१ तस्य ज्ञानोपासनयास्याधिकारिणः पाशविच्छेदलक्षणा मुक्तिः प्रयोजनं च भवतीति प्रथमाधिकरणेऽत्र प्रतिपादितम् ॥ १ ॥

इहोद्विष्टस्य ब्रह्मणो यच्चिश्चायकं तल्लक्षणं किमित्याकाङ्क्षायां तल्लक्षणाभिधायि^२ द्वितीयाधिकरणमवतारयति भगवान् सूत्रकारः ॥

॥ जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

ज्ञाते लक्ष्ये लक्षणस्य वैयर्थ्यादज्ञाते तदाकाङ्क्षानुत्पत्तेः कथमत्र ब्रह्मणो लक्षणकथनप्रसङ्ग इति न शङ्कनीयम्, आध्यायनादापाततो ज्ञाते ब्रह्मणि तद्योगात् ; जन्मादि अस्य, यतः, इति सूत्रपदच्छेदः ; जन्मादिकं जन्मस्थितिप्रलयतिरोभावानुषङ्गरूपं कृत्यमस्य चेतनाचेतनसंमेलसमरसीभूतस्य प्रपञ्चविलासस्य यतो यस्मात् तद्ब्रह्मेति शेषः ; “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिर्संविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति प्रधानत्वेनपतिगुणेशः संसारबन्धमोक्षहेतुः, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “सदेव सौम्येदमय आसीत्,” “एकमेवाद्वितीयम्,” “चतं सत्यं परं ब्रह्म शुद्धं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः” ॥ इत्यादि वाक्यं विषयः । अत्र जगतो जन्मादिकं ब्रह्मणि लक्षणतया संभवति नवेति संदेहः । जगतो जन्मादिकं ब्रह्मणो लक्षणं न संभवति^३ संबन्धाभावात् ।

किंच “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इत्यज्ञानन्दस्य जगज्जन्मादिलक्षणं पर्यवस्यतीति ; अन्यत्र “सदेव सौम्येदमय आ-

१-त्यनुसारेण इति पा० ।

२ तदुपासनयास्या इति पा० ।

३-भिधायकं इति पा० ।

४-हः, न संभवति इति मुष्टु पा० ।

सीत्” इति सतो जगत्कारणत्वमवगम्यते, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति ज्ञानमेषापरिच्छिन्नं जगत्कारणं ब्रह्मेत्येकत्र विज्ञायते; अपरत्र च “यदा तमस्तत्र दिवा न रात्रिर्न सचचा-संश्लिष्ट एव केवलः” इति शिवशब्दवाच्यं वस्तु कारणत्वेन सकलपूर्वभावि ब्रह्मेति विज्ञायते; अज्ञानन्दादीनां ब्रह्मत्वे विकल्पो वा समुच्चयो वा; विकल्पे श्रुतहान्यादिदोषप्रसङ्गो-ऽव्यवस्था च; व्यवस्थितविकल्पेऽपि ब्रह्मानेकत्वप्रसङ्गः; समु-च्चयपक्षेऽपि तेषां धर्मरूपत्वाच्चिखिलजगच्चिर्मोपायज्ञान-विशिष्टब्रह्मत्वासंभवः ।

अपिच, “मायां तु प्रकृतिं विद्यात्” इति श्रुतिर्मायाया अवे-तनाया जगत्कारणत्वमभिधत्ते तदेव युक्तं, ब्रह्मणो ज्ञानरूप-स्य जगत्कारणत्वे तस्य विकारापत्त्या “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” इत्यादिश्रुतिभङ्गप्रसङ्गात्; अतः सर्वथापि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादिलक्षणमभिधातुमशक्यमित्येवमादौ पूर्वपक्षा-त्तेषां प्राप्ते ब्रूमः; यद्यपि जन्मादेर्जगच्चिष्टत्वेन ब्रह्मण्यसंबन्धः, तथापि ताटस्थेन लक्षणत्वं युज्यते; यत् सर्वज्ञत्वादिविशि-ष्टमष्टाभिधानाधिकरणं शिवतत्त्वं तदेव जगत्कारणं ब्रह्मे-त्युच्यते; आनन्दादीनामत्रैव धर्माणां पर्यवसानं संभवति; सर्वज्ञत्वं नित्यतृप्तत्वमनादिबोधत्वं, स्वतन्त्रत्वमलुप्रशक्ति-त्वमनन्तशक्तित्वं चेत्येतानि सर्वज्ञतादीनि नित्यापरोक्षानपे-क्षितबाह्यकरणनिष्कलज्ञानुभवाविषयनिखिलवस्तुत्वमिह सर्व-ज्ञत्वम् ।

“सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्रशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य” ॥

“यः सर्वज्ञः सर्वविद्” “यस्य ज्ञानमयं तप” इत्यादिश्रुति-भिरिदं ब्रह्मणः सिद्धम्; अनेन सकलचेतनबहुविधकर्मफल-भोगानुकूलतत्तच्छरीरनिर्माणोपायसामयीविशेषज्ञं ब्रह्म नि-मित्तं भवति; निरस्तसमस्तोपपन्नकलङ्कनिरतिशयानन्दपरि-पूर्णत्वमिह नित्यतृप्तत्वम्; अत एव “आनन्दो ब्रह्म” इति श्रू-यते “यः खल्वन्योऽन्तर आत्मानन्दमय” इति प्रस्तुत्य “सैवा-नन्दस्य मीमांसा भवति” इत्यारभ्याभ्यासाच्चिरतिशयशिर-स्कत्वेन स एको ब्रह्मण आनन्द इति निरूपितः; परब्रह्म-धर्मत्वेन च स एव “आनन्दो ब्रह्म” इति प्राचुर्येद् ब्रह्मत्वेनो-पचर्यते; तादृशानन्दभोगरसिकं ब्रह्म नित्यतृप्तमित्युच्यते; ब्र-ह्मणो मनसैव महानन्दानुभवा न बाह्यकरणद्वारा; तथाहि श्रुतिः; “आकाशशरीरं ब्रह्म सत्यात्मप्राणारामं मनश्चानन्दं शान्तिसमृद्धममृतम्” इति; आकाशत इत्याकाशः प्रकाशश्चि-दम्बरमुच्यते न भूताकाशः, विशेषाभावात्; निखिलजग-दण्डखण्डबुद्बुदनिकुरम्बजलधिस्थानीया परप्रकृतिरूपा पर-

शक्तिर्हि चिदम्बरमुच्यते; तत्स्वरूपं ब्रह्मेत्याकाशशरीरं, पर-प्रकृतित्वं चिदाकाशस्य; “सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्या-काशादेव समुत्पद्यन्ते” “आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति” “आकाशे ह वै नामरूपयोर्निवहिता” इत्यादिश्रुतिसिद्धं सत्यात्मसत्ता-रूपं प्राणारामं, प्राणशब्देन सकलाधारभूता, चिदम्बरशक्ति-रुच्यते; स्वरूपभूतायां तस्यामेवारामो यस्य तत् प्राणारामं; मनश्चानन्दं, मनस्यानन्दो यस्य न बाह्यकरणे तन्मनश्चानन्दम्; अत्राप्यानन्द इति चिदम्बरं प्रकृतिरुच्यते; तथा श्रूयते, “य-देव आकाश आनन्दो न स्यात् को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्, इति; शान्तिसमृद्धं, शिवतासंपन्नम्; अमृतम्, अनादिमुक्तम्; अत्र सच्चिदानन्दं परमाकाशरूपं ब्रह्म स्वरूपानन्दं मनसैवानु-भवति बाह्यकरणनिरपेक्षमिति सिद्धम्; “मनश्चानन्दम्” इत्य-नेनेदमेव ज्ञापकं ब्रह्मभावमुपपन्नानां मुक्तात्मनां निरतिशय-स्वरूपानन्दानुभवसाधनं न बाह्यकरणनिरपेक्षमन्तःकरणम-स्तीति; अतो बाह्यकरणनिरपेक्षेण शुद्ध्युद्बोधशक्तिरूपेण मनसा स्वरूपानन्दमनन्तमनुभवसिद्धं ब्रह्म नित्यतृप्तं; न तस्य कदापि बाह्यसांसारिकसुखलयापेक्षा भवतीत्यर्थः; स्वतः सिद्धनिरति-शयज्ञानवत्त्वमनादिबोधत्वं; यत् स्वरूपानन्दानुभवसाधनम-न्तःकरणं ज्ञानं तदनादिसिद्धमेव; ततोऽनादिबोधं ब्रह्म, संसारनिवर्तकस्य ज्ञानस्यानादिसिद्धत्वात्, नित्यनिवृत्तसंसार-दोषं “शान्तिसमृद्धममृतम्” इति श्रूयते; अन्यप्रेष्यताकार्पण्यर-हितत्वेन स्ववशोक्तस्वेतरसकलवस्तुत्वं स्वतन्त्रत्वम्; “ज्ञाज्ञौ द्वावजात्रीशानीशौ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः” इत्यादिषु ब्रह्मणो जडाजहप्रपञ्चप्रेर-कत्वेन स्वतन्त्रत्वं सिद्धं, सर्वविषयस्वातन्त्र्येण ब्रह्मणः सर्व-कर्तृत्वसिद्धिः, स्वाभाविकशक्तिमत्त्वमलुप्रशक्तित्वं, तथाहि श्रवणं, “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल-क्रिया च” इत्यादि; चिदचित्पपञ्चरूपशक्तिविशिष्टत्वं स्वाभा-विकमेव ब्रह्मणः, कदाचिदपि न निर्विशेषमित्यनेन सिद्धम्; अपरिच्छिन्नशक्तिविशिष्टत्वमनन्तशक्तित्वम्; अनन्ताभिरेव शक्तिभिर्जगता जनकं प्राशकं च ब्रह्म भवति; तथाहि श्रूयते, “एको ह्येनो न द्वितीया यतः स्युस्तुरीयमिमं लोकमीशत ईशि-नीभिर्जननीभिः परमशक्तिभिः” इत्यादि; अनन्तशक्तिमत्त्वाद् ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नपञ्चसमवायिकारणत्वं सिध्यति; अष्टा-भिधानाधिकरणमिति भवतिशिवशेषानपशुपतिरुद्राद्यभीमम-हादेवाभिधानाष्टकस्याधिकरणं वाच्यं परं ब्रह्म; अस्य स-कलशब्दवाच्यत्वेऽपि परभावबोधकत्वेन मुख्यतया भवाद्वि-शब्दाभिधेयत्वेन नान्यशब्दाभिधेयत्वाभावप्रसङ्गः; सर्वत्र सदा भवतीति भवशब्दवाच्यं ब्रह्म, भूधातोः सत्तार्थत्वात्; सर्वज्ञा-नुवर्तमानं सद्रूपं ब्रह्मेति विज्ञायते; तथाहि श्रुतिः “सदेव

सौम्येदमय आसीत् “एकमेवाद्वितीयं” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “सत्यात्मप्राणारामं मनश्चानन्दं सन्मन” इत्यादि; सन् घटः सन् पट इति सर्ववस्तुष्वनुवृत्त्या सद्रूपस्य ब्रह्मणः सर्वापादानत्वं सिध्यति; मृदुपरकं दटादिकं हि मृदुपादान-मिष्यते, अतः सद्रूपं ब्रह्म भवशब्दवाच्यं भवति; शर्वशब्देन शृ हिंसायामिति धात्वर्थवशात् सकलसंहर्तृ ब्रह्म प्रतिपाद्यते, “तस्मा उपसंहर्त्रे महायासाय वै नमः”, “यस्य ब्रह्म च तत्र च उभे भवत ओदन” इत्यादिभिः सर्वसंहर्तृ ब्रह्म श्रूयते, निरुपाधिकपरमैश्वर्यविशिष्टत्वादीशानशब्दवाच्यं ब्रह्म; “य इमांल्लोकानीशत ईशिनीभिः” इति श्रवणात्; ईश्वरस्येशित-व्यापेतया पशुपतिशब्दवाच्यं ब्रह्म; तथाहि श्रूयते, “येषा-मीशः पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदाम्” इत्यादि, पाशसंबन्धेन पशुत्वव्यवहारात्; पशुयहणात् पशुपाशद्वयं च गृहीतं भवति; अनेन विदचिचियामकं ब्रह्मेति विज्ञा-यते; संसाररुत्रां द्रावकत्वादुद्रशब्दवाच्यं ब्रह्म; “तरति शोकमात्मवित्” इति श्रवणात्; परतेजोऽभिभवनीयत्वादुय-शब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः, “न तत्र सूर्या भाति न चन्द्रमा” इति श्रवणात्; नियामकतया निखिलचेतनभयहेतुतया भीम-शब्दाभिधेयं ब्रह्म; “भीषास्माद्वातः पवते” इत्यादिश्रुतेः; महत्त्वेन दीव्यमानतया महादेव इत्युच्यते शिवः; तथाथर्व-शिरसि, “अथ कस्मादुच्यते महादेवः, सर्वान् भावान् परित्यज्य आत्मज्ञानयोगैश्वर्यं महति महीयते तस्मादुच्यते महादेव” इति; निरस्तसमस्तसंसारकलङ्कतया निखिलमङ्गलसारतया शि-वतत्वं यदवगम्यते तदुक्तस्वभावतया सकलजगज्जन्मादिकारणं भवति, तत्र तादृशमहिमनि जगदुभयकारणत्वसंभवात्; तदे-तादृशमहत्त्वाद् ब्रह्मेत्युच्यते; तदेव शिवशब्दवाच्यमानन्दा-दिधर्माश्रयतया सिद्धम्; अत आनन्दादीनां विकल्पादिचि-न्तानिरर्थका; “मायां तु प्रकृतिं विद्यात्” इति मायायाः प्रकृतिस्वमीश्वरात्मिकाया एव, “मायिमं तु महेश्वरम्” इति वाक्यशेषात्; सूक्ष्मविदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणं, स्थूलविद-चिद्विशिष्टं तत्कार्यं भवति; अतो जगज्जन्मादिलक्षणं ब्रह्मे-ति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

लक्षणप्रमाणाधीना हि वस्तुसिद्धिः, जगत्कारणं ब्रह्म किं प्रमाणमित्यत आह ॥

॥ शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

यतः शास्त्रं योनिः प्रमाणं तत एव जगज्जन्मादिलक्षणं ब्रह्म भवतीति शेषः; अत्र जगत्कारणं ब्रह्म शास्त्रैकगम्यमुत प्रमाणान्तरेणापि गम्यत इति संदेहः । जगदिदं सावयवं का-

र्यमेव, तच्च वैचित्र्यगर्भितत्वेन स्थापितकर्तृकमिति कर्ता कश्चित् कल्पनीयः सर्वज्ञत्वादित्मान्, नासौ शास्त्रैकगम्य इति नास्मिन् शास्त्रस्य प्रामाण्यं, शास्त्रस्य प्रमाणान्तराप्राप्तविष-यत्वात्; अतः शास्त्रैकगम्यत्वं जगत्कारणस्य न संभवतीति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु जगत्कारणं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रैकगम्यं “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्” इत्यादिषु वेदान्तशास्त्रमन्तरेण ब्रह्मणो बोधासंभवश्रवणात्; यदुक्तं “सावयवत्वात् कार्यत्व-सिद्धौ प्रपञ्चस्य कर्ता समुचितः कल्प्य एक” इति, तदसत्, विचित्ररचनस्य रथगोपुरप्रासादादेर्बहुकर्तृकत्वदर्शनात्; त-थाच नानुमानेनैककर्तृकत्वसिद्धिः, व्याप्तिबलेन तस्य कर्मपार-वश्यादिप्रसङ्गश्च; हेतोः पक्षधर्मताबलादनुमानेन जगतो वि-लक्षणैककर्तृकत्वे सिद्धेऽपि निमित्तोपादानशक्तियुक्तैककर्तृसि-द्धिर्नास्ति; ततो वेदान्तशास्त्रैकगम्यं तत्प्रमाणकं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

अपिच, “पूर्वाधिकरणप्रतिपादितजगत्कारणत्वापयोगिसर्व-ज्ञत्वं ब्रह्मणोऽस्मिन्नधिकरणे शास्त्राणां वेदान्तानां योनि-त्वात् कारणत्वात् सिध्यतीत्यपि प्रतिपाद्यते” इति केचिदा-हुस्तदिह सूत्रस्य सूचनात्मकस्यार्थद्वयाभिधाने श्लेषकाव्यवद् वाक्यभेदादिदोषाभावात् पुनरधिकरणान्तरप्रस्तावः । अत्र “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्वद्वेदो यजुर्वेदः सा-मवेद” इत्यादि श्रूयते विषयः । ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं युक्तं नवे-ति संदेहः । न युक्तमिति पूर्वपक्षः । “वाचाविरूपनित्यया” इत्यादेर्वाचो नित्यत्वप्रतिपादिकायाः श्रुतेर्विरोधात्, वेदानां ब्रह्मकार्यत्वेन पौरुषेयत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च; तस्माद्ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं कथमिति प्राप्ते ब्रूमः; युक्तमेव ब्रह्मणो वेदकर्तृ-त्वम् “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्वद्वेदो यजुर्वेदः सामवेद” इति श्रुतेर्निश्चसितवद्वेदराशेरप्रयत्नेन ब्रह्मणः प्रा-दुर्भावावगमात् ।

“अष्टादशानामेतासां विद्यानां भीमवर्त्मनाम् ।

आदिकर्ता कविः साक्षाच्छूजपाणिरिति श्रुतिः” ॥

इति परमेश्वरस्य सकलविद्याकर्तृत्वप्रतिपादनाच्च; सृष्टेः प्राक् स्वात्मनि विलीनानां वेदानां पूर्वपूर्ववर्णानुपूर्व्यरूप-रचनया पुनः कर्ता भवति सर्वज्ञः परमेश्वरः; अत एव वे-दानामपौरुषेयत्वमीश्वरकार्यत्वं च; येषां रागद्वेषादयस्तेषां वचनं न प्रमाणं; निरस्तसमस्तदोषकलङ्कस्य निरुपपन्ननिरति-शयज्ञानप्रत्ययानुभूयमानत्रैकालिकवस्तुविलासस्य स्वतः प्रमा-णस्य परमेश्वरस्य परमाप्रस्यावाप्तसमस्तकामस्य शिवस्य ब्र-ह्मणो वचनं तु प्रमाणमेव; “ईशानः सर्वविद्यानां स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्ति” इति हि परमेश्वरस्य सर्वविद्या-

१ चन्द्रतारकमि—इति पा० ।

२-लाधार—इति पा ।

प्रवर्तकत्वं शुभस्मृतिहेतुत्वं च श्रूयते; अतः सर्ववस्त्ववभासकानां वेदानां परमेश्वरकर्तृकतया परमेश्वरस्य सर्वज्ञता निश्चीयते, अज्ञातस्य वक्तुमशक्यत्वात्; यद्यपि सर्वगतस्य परमेश्वरस्य सर्ववस्तुसंयोगेन सर्वज्ञत्वं सिध्यति, तथापि सकलवस्त्ववभासकानां वेदानां प्रणेतृताविशेषं दर्शयति; “यथा दीपः स्वप्रभासंयुक्तेष्वपि रूपादिषु रूपमेव प्रकाशयति, न रसादि, तथा न परमेश्वरः, किंतु स्वशक्तिसंयुक्तं सकलमपि प्रकाशयति” इति ।

ननु परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं नाम वेदोक्तसकलपदार्थाभिज्ञत्वं, तर्हि महर्षीणामपि वेदार्थवेदिनां सर्वज्ञत्वं सिद्धं; किमत्र वैषम्यम्! इति चेन्न; तत्कर्तुरीश्वरस्याधिकं ज्ञानमस्ति, व्याकरणादेरधिकार्थविदां हि पाणिनिप्रभृतीनां तत्प्रणेतृत्वं दृश्यते; वेदश्च सर्वार्थावभासकोऽपि न सर्वे मुख्यतया प्रकाशयति, किंतु किमपि लक्षणाया, किमपि सामान्येन, किमपि विशेषेण; परमेश्वरः सर्वसाक्षी सर्वे प्रत्यक्षयति; वेदेश्वरयोः रूपेतावद्वैषम्यमिष्यते ।

ननु परमेश्वरस्यैव वेदकर्तृत्वमिति न नियमः; “बहुना वैभूत्वा प्रजापतिरिदं सर्वमसृजत्”, “अचो यजूंषि सामानि” इत्यादिश्रवणाद्विरण्यगर्भदेरपि तत्कर्तृत्वावगमादिति चेन्न; हिरण्यगर्भात्पत्तेः प्रागपि वेदानां सद्भावात्; श्रूयते हि “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” इति; यः सर्वदेवानामादिमस्य हिरण्यगर्भस्यापि कर्ता तस्मै सर्वान् वेदानुपदिशति, स एव सर्वोधिको वेदकर्ता परमदेशिकः; तथाहि श्रुत्याभिव्यज्यते, “यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद् विश्वोधिको रुद्रो महर्षिर्हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुक्तु” इति, महर्षिर्वेदकर्ता यः सर्वज्ञत्वादिना विश्वस्माच्चिदचित्पञ्चादधिको रुद्रः परब्रह्मभूतः सर्वेषां देवानामिन्द्रादीनां प्रथममादिमं हिरण्यगर्भब्रह्माणं स्वसंकल्पेन प्रकृतिरूपादात्मनो जायमानं सृष्टिकाले सर्वज्ञानोपायसकलवेदोपदेशरूपयानुसहदृष्ट्या पश्यन् स परमदेशिको नोऽस्मानपि सकलसंसारपाशमहानर्थनिवृत्तिहेतुभूतया परमासृत्तलक्ष्मीसमावेशपरानन्दप्राप्तिकारिण्यात् एव परममङ्गलरूपया वेदान्तसारसामरस्यसिद्धया स्मृत्या बोधकलया स्वविषयया संयोजयत्विति तात्पर्यम्; ततः सकलवेदकर्तृत्वमीश्वरस्य सिद्धम् । वाचो नित्यत्वश्रुतिरीश्वरेण पूर्वसत्तानुवृत्त्या विहितत्वाद्देवानामविरुद्धा; ततो वेदानामीश्वरप्रणीतत्वं नित्यत्वं चाविरुद्धमेव ॥ ३ ॥

प्रथमाधिकरणे जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातस्य^१ परब्रह्मणः शिवस्य परिज्ञाने लक्षणापेक्षायां द्वितीयाधिकरणेन लक्षणं जग-

१ प्रतिपादितस्य इति पा० ।

ज्जन्मादिरूपैर्मभिहितं, तस्मिन् किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां तृतीयाधिकरणेन वेदान्तशास्त्रस्य तद्विषये प्रामाण्यं तन्मूलत्वं च निरूपितं; येन यदव्यभिचारेण सिध्यति तद्वि तस्य प्रमाणमुच्यते; वेदान्तवाक्यानां केन कथं वा ब्रह्मसाधकत्वम्! इत्याकाङ्क्षायां चतुर्थाधिकरणमवतार्यते ।

॥ तत् तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तच्छब्देन प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यते, तुशब्देन सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि समाह्रियन्ते, समन्वयशब्देन तात्पर्येण संबन्ध उच्यते, तद्वत्स्य वेदान्तवाक्यानि तात्पर्यलिङ्गसंबन्धात् साधयन्ति, इति सूत्रार्थः । अस्य सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि विषयः । वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मबोधकत्वं युक्तं न वेति संशयः । सर्वत्र संबन्धग्रहणसापेक्षं शब्दस्यार्थावबोधकत्वं, शब्दार्थयोः संबन्धज्ञानमन्तरेण पुरुषस्य शब्दार्थप्रत्ययो न भवति; संबन्धज्ञानं च दृढव्यवहारसापेक्षं, व्यवहारश्च कार्यैकगोचरः; तथाहि गामानय गां बधनेति प्रयोजकवृत्तुवाक्यश्रवणसमनन्तरं प्रवर्तमानं प्रयोज्यमवगम्य पार्श्वस्थो व्युत्पत्सुरेवमवधारयति; सर्वथायं कार्यावगतिः समनन्तरमेव प्रवर्तते; सा च कार्यावगतिरेतस्मादेव वाक्यात् समुत्पन्ना; अन्यथा कथमस्यैतद्वाक्यश्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तिर्भवति; तदिदं वाक्यमस्य कार्यबुद्धिमुत्पादयति; इति पुनर्गवानयनबन्धनदर्शनात् कार्यविशेषं निश्चिनोति; तदेवं कार्यार्थत्वाद् व्युत्पत्तेर्ने सिद्धे ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यम् ।

किंच, कार्यविशेषत्वाज्जगतः कर्तृविशेषस्य ब्रह्मणोऽनुमानादपि सिद्धिः; कथमस्मिन् प्राप्तिविषयाणां वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यम्! अथवा विधिपराण्येव वेदान्तवाक्यानि न ब्रह्मपराणि; उभयपरत्वे वाक्यभेदः स्यात्; अतो वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मसाधकत्वमयुक्तमिति पूर्वपक्षः । युक्तमिति सिद्धान्तः । वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यलिङ्गसमन्वयेन ब्रह्मबोधनसमर्थत्वात्; यदुक्तं “कार्यार्थत्वाद् व्युत्पत्तेर्ने सिद्धे ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यम्” इति; तदसत्; “पुत्रस्ते जात” इत्यादिष्वपि सिद्धार्थेषु वाक्येषु निश्चिनोति संबन्धं, संबन्धग्रहणयोगाद्दृढव्यवहारेऽपि व्युत्पत्सुः स्वस्य प्रवृत्तिहेतुभूतायाः कार्यावगतेः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वावगमात् प्रयोज्यवृत्तस्य प्रयोजकत्वाक्यं पदार्थज्ञानमुत्पादयति, इति निश्चिनोति; ततः सिद्धार्थेष्वपि शब्दस्याभिधाननिश्चयः; अथवा किमिह दृढव्यवहारेण,

१-कारणत्वरूप-इति पा० ।

२-करणसूत्र-इति पा० ।

३-हारात्, इति पा० ।

४ वाक्येषु संबन्धग्रहणदर्शना-इति पा० ।

व्युत्पत्तेः प्रकारान्तरेणापि सिद्धत्वात्^१; तथाहि, बाला मा-
त्रादिभिः शशिशुभृतीनर्थानङ्गुल्यादिना निर्दिश्य तत्त-
च्छब्दांस्तेषु तेष्वर्थेषु प्रयुज्जानैर्बहुशः शिञ्जितास्तेषु तेष्वर्थेषु
व्युत्पद्यन्ते; काव्यनाटकाभिज्ञाः पुरुषसमीपमेत्य पदवि-
च्छेदं कृत्वाप्य शब्दस्यायमर्थ इति सर्वशब्दानामर्थमवग-
च्छन्ति; अतः सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिसंभवात् तत्र शब्दस्य
प्रामाण्यमस्ति; ततो वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यम्;
यदुक्तं “जगतः कार्यविशेषत्वात् कर्तृविशेषस्य ब्रह्मणोऽनुमाना-
दपि सिद्धिः” इति; तत्र संभवति; विचित्ररचनस्य रथगोपुर-
प्रासादादेरनेककर्तृत्वदर्शनादनुमानेनास्य जगत एककर्तृकत्व-
साधनायोगस्य व्याप्तिबलात् कार्यावश्यत्वादीनां कर्तरि प्राप्ते-
श्च पूर्वाक्तत्वात्; अतो नानुमानगम्यं ब्रह्म भवति;

किञ्च, श्रुतानुगुण्यादनुमानमपि ब्रह्मणि प्रमाणं भवतु
नाम; यत्र वाक्यानां तात्पर्यं तत्र हि तेषां प्रामाण्यं, न प्रत्यक्षा-
दीनामिव सर्वत्र ।

ननु वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णायकानि कानि
लिङ्गानीति चेत् । उपक्रमादीनि तथा पठन्ति,

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गतात्पर्यनिर्णयः” ॥

इति, तदिहोपक्रमादिभिर्लिङ्गैर्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि
तात्पर्यं निश्चीयते; य उपक्रमादिभिस्तात्पर्यनिर्णयस्तदेव वे-
दान्तवाक्यानां श्रवणमित्युच्यते; तथाहि,^२

“अज्ञानप्रभवं दुःखं ज्ञानं तस्य निवर्तकम् ।

सर्ववेदान्तवाक्यानां श्रवणं तत्प्रवर्तकम् ॥

श्रवणं नाम वाक्यानां वेदिकानां परात् परे ।

उपक्रमादिभिर्लिङ्गैः शिवे तात्पर्यनिर्णयः” ॥

इति, उपक्रमोपसंहारावेकं लिङ्गं; वेदान्तवाक्यानां ब्रह्म-
णि शिवे तात्पर्यनिर्णये तत्र तात्पर्यं नाम स्वरूपोपासनाविष-
यत्वम्^३; उपक्रमोपसंहारौ, “सदेव सौम्येदमय आसीत्” इत्यु-
पक्रमः । “तत् त्वमसि” इत्युपसंहारः । “धातुः प्रसादान्महिमा-
नमांशम्” इत्युपक्रमः । “यः परः स महेश्वर” इत्युपसंहारः ।
एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । “तत् त्वमसि” “सर्वो वै रुद्रः,” “अम्बि-
कापतय उमापतये,” “यो वै रुद्रः स भगवान् भूर्भुवः स्वः,”
इत्यभ्यासः । अपूर्वता वेदेतरप्रमाणाप्राप्तत्वम् । फलं मुक्तिः

१ सिद्धत्वाच्छब्दार्थसंबन्धग्रहस्य इति पा० ।

२-नर्थाननूय, एनमवेष्टि, इममवगच्छ, इत्यभिप्रायेणाङ्गुल्या-इति
पा० ।

३-द्रष्टव्ये इति पा० ।

४ तत्स्वरूपमिति शेषत्वम् इति वरपा० ।

पृथग्ज्ञानम्^४ । अर्थवादे जगत्सृष्टिस्थितिप्रध्वंसादयः । उप-
पत्तिर्विरोधाभावः । सर्वज्ञतादिसंपत्तिर्वा । एतेर्लिङ्गैर्ब्रह्मणि
तात्पर्यमवगन्तव्यं वेदान्तवाक्यानाम् ।

“ननु न केवलं ब्रह्मपरा वेदान्ताः, किंतु “आत्मा वा अरे
द्रष्टव्य” इत्यादिषु तज्ज्ञानविधिपरा अपि विज्ञायन्ते, उभय-
परत्वे वाक्यभेदप्रसङ्ग” इति यदुक्तं तच्च; रूपप्रत्यायकेन चतुषा
यथा द्रव्यस्यापि सिद्धिस्तथा विधिपरैरपि वेदान्तैर्ब्रह्मसिद्धि-
रिति नोभयपरत्वे विरोधः; शब्दं हि ब्रह्मज्ञानं तद्ब्रह्मवाचि-
शब्दादेव प्राप्तं भवति, तद्विधिना किं प्रयोजनमिति चेत्;
प्राप्तावपि मन्त्रादिष्विव विरोधः, प्रयोजनस्यानुष्ठानादेः संभ-
वात्; यथा द्रव्यदेवतादिप्रकाशकेषु मन्त्रेष्वधीयमानेषु द्रव्या-
दिज्ञाने जातेऽपि पुनरनुष्ठानकाले मन्त्रैरनुस्मर्तव्यमिति प्रयो-
गविधिरूपलभ्यते तथाचापीति । नचोत्पत्तिविनियोगाधिका-
रिविधीनामसंभवात् प्रयोगैर्विध्यसंभव इति शङ्कनीयम्; उत्प-
त्तिविधेरध्याहारेणापि प्रसिद्धौ प्रकरणवशाच्छ्रमादिकं विनियो-
जयन् “आत्मानं पश्येत्” इति प्रयोगविधिरुपपद्यते; ततश्च
रात्रिसत्रन्यायेन “ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः” इत्याद्यर्थवा-
दावगते मोक्षकामोऽधिकारो कल्पनीयो भवति; ततो मोक्ष-
कामः शमादियुक्तो ब्रह्मज्ञानं संपादयेदिति प्रयोगविधिलाभः;

ननु ब्रह्मज्ञानस्य विधेयत्वमनुपपन्नम्; “आत्मा वा अरे-
द्रष्टव्य” इत्यादौ नित्ये ब्रह्मणि व्यापिनि निर्विकारे विशुद्धे
चात्मनि न कर्मकारकभावो युज्यते, येन विधिसंभवः; उत्पत्ति-
प्राप्तिविकारसंस्काराणामत्रासंभवात् ।

नच स्वतन्त्रफलाय सक्तुन्यायेन कर्मकारकतां परित्यज्य
करणत्वविपरिणामेनात्मना पश्येदिति विधातुं शक्यं, वैष-
म्यात्; तथाहि क्रियाकृतातिशयस्य भस्मीभावलक्षणस्य सक्तु-
ष्वसंभवात् तेषु शब्दतः कर्मत्वेऽप्यर्थतः करणत्वमेव पर्यव-
सितं^५, तदस्यात्मनि न संभवः; अतश्चापि वेदान्तानां न
ब्रह्मज्ञानविधिपरत्वमिति चेच्च; आत्मनि कर्मत्वप्रयुक्तोत्पत्त्या-
द्यसंभवेऽपि कर्तृत्वमोक्षफलाय विध्युपपत्तेः; प्राप्ते कथं विधि-
रिति चेच्च; प्राप्तिः पात्तिकी नित्या वा, उभयथापि नियमा-
दिविधिः संभवति ।

ननु तथा सति वेदान्तानां विधिपरत्वेन ब्रह्मपरत्वम-
नुपपन्नमेव । यदुक्तं “रूपप्रत्यायकेन चतुषा द्रव्यसिद्धिर्विधि-
परैरपि वेदान्तैर्ब्रह्मसिद्धिः” इति, तदयुक्तम्; चतुर्हि संप्रयो-

१ फलं ब्रह्मज्ञानम् इति वरपा० ।

२ तद्वर्शनादिविधि-इति पा० ।

३ नचोत्पत्तिविनियोग-इति पा० ।

४ शब्दतः करणत्वेऽप्यर्थतः कर्मत्वमस्ति इति वरपा० ।

५ न तस्यात्मनि संभव इति वर पा० ।

गापेक्षमेव^१ प्रतिवस्तु प्रमाणं, न तथा शब्दः; किंतु यत्र ता-
त्पर्ये तत्र प्रमाणं; तस्माद्वेदान्तानां ब्रह्मप्रमाणकत्वं ब्रह्म-
ज्ञानविधायकत्वं च न संभवतीति चेत्; “समिधो यजति”
इत्यादीनां वाक्यानां पञ्चप्रयोजनविधायकत्वं तदनुष्ठानक्रम-
विधायकत्वं चेत्युभयपरत्वदर्शनाद्वेदान्तवाक्यानामपि ब्रह्म-
प्रमाणकत्वं; ब्रह्मज्ञानं मोक्षोपकारकं प्रति च विधायकत्वं
युक्तमेव ।

ननु ब्रह्मणि वाक्यादेव ज्ञातेऽपि तज्ज्ञानविधिः किंप्रयो-
जनः ! इति चेत्^२; वाक्येन परोक्षत्वेन ज्ञातेऽपि ब्रह्मणि तत्सा-
क्षात्काराय ज्ञानविधेरुपपत्तेः; कथं भेद इति चेत्; यच्छब्द-
जन्यं ज्ञानं न तत्साक्षात्कारहेतुः, किंतुपासनारूपज्ञानमेव;
तथाच श्रूयते.

“ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं

समस्तसद्भिं तमसः परस्तात्” ।

“ज्ञाननिर्मथनादेव पाशं दहति पण्डितः” ।

इत्यादिषु ।

“ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः” ।

“शिवं^३ ज्ञात्वा अमृता भवन्ति” ।

इत्यादिषु च, तथा,

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः” ॥

इत्यत्र श्रवणमननसंपन्नज्ञानाविनाभूतं निदिध्यासनं ब्रह्म-
णः साक्षात्कारे निमित्तमिति स्मर्यते; अत उपासनरूपं ज्ञानं
मोक्षफलं विधीयते; “आत्मन्येवात्मानं पश्येत्” “शंभुराका-
शमध्ये ध्येय” इत्यादिषु, “तज्जलानिति शान्त उपासीत”
“इति प्राचीनयोगोपास्य” इत्यादिषु च प्रसिद्धमेव; तथा
“ब्रह्मविदोऽपि परम्” इत्यादिषु ब्रह्मस्वरूपोपासना तत्फ-
लादिकमुपदिश्यते; अन्यथा सत्यत्वादिविशिष्टब्रह्मणा सह
कथं सकलकामावाप्तिः फलं तादृशब्रह्मसाक्षात्करणं च सि-
ध्यति; “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “आनन्दं^४ ब्रह्म” “आका-
शशरीरं ब्रह्म” “सत्यात्मप्राणारामं मनआनन्दं शान्तिस-
मृदुममृतं,” “अतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं
विरूपाक्षम्” इति सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं स्वात्माराममुपशा-
न्तसर्वोपद्रवकलङ्कं सकलमङ्गलात्मकं परमशक्त्याविनाभूतया

शबलरूपतया कृष्णपिङ्गलं विरूपाक्षं त्रिलोचनं परब्रह्म हि
प्रसिद्धं श्रुतिभ्य उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैर्निर्णयते^५; “यो वेद
निहितं गुहायाम्” “इति प्राचीनयोगोपास्य” “विश्वरूपाय
वै नमः” इति ज्ञानाविनाभूतं तदुपासनं विधीयते; “सर्वान्
कामान्” इत्यादिना सकलकामावाप्तिर्ब्रह्मणा सहोपासका-
नामवगम्यते; अतो निष्कामलिङ्गधर्मोपेतो निषिद्धकाम्यकर्म-
रहितो यथाश्रुतश्रुतिस्मृतिचोदितकर्मानुष्ठानसंपन्नचित्तशुद्धिः
शमादनुगृहीतपरमशिवभक्तिभाविता एवं मुमुक्षूणां श्रुतिसारे-
भ्यः शिवाभिधेयं परं ब्रह्म विदित्वा “तदुपासीत” इति ज्ञानो-
पासनाविधिरुपपन्नः । अत्र शिवोपपदग्रहणं विरूपाक्षस्य पर-
ब्रह्मणः परमविशुद्धिमङ्गलभाजनत्वान्मुमुक्षूणामुपासनैकविष-
यत्वद्वोतनार्थं; तथायर्वशिखायां “शिव एको ध्येयः शिवं-
करः सर्वमन्यत् परित्यज्य” इति श्रूयते शिवशब्दवाच्यवस्तुन
एव ध्येयत्वमिति; अन्यथा कथं संसारनिवृत्तिः; निरस्तसम-
स्तदोषकलङ्कनिरतिशयमङ्गलाधारत्वं हि शिवत्वं; यज्ज्ञाना-
न्मोक्षस्वरूपं फलमुच्यते;

“यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति” ॥

इति, “शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत् परित्यज्य”
इति शिवव्यतिरिक्तस्य मुमुक्षूणां ज्ञेयत्वं ध्येयत्वं च परिसंख्या-
यते; अतः शिव एव परं ब्रह्म मोक्षकर्मैर्ज्ञातव्यो ध्यातव्य
इति; अतस्तात्पर्यलिङ्गसमन्वयेन ब्रह्मपरा वेदान्तास्तदुपास-
नविधिपराश्चेत्यविरोधः ॥ ४ ॥

उक्तस्य ब्रह्मलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याह ॥

॥ ईक्षतेनोशब्दम् ॥ ५ ॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः । “सदेव सौम्येदमय आसीत्”
“एकमेवाद्वितीयं” “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” इत्यादि । इह
पूर्वभाषितया सकलप्रपञ्चस्यास्य कारणतया श्रूयमाणं सदिति
वस्तु ब्रह्म वा प्रधानं वेति संदेहः । प्रधानस्यैव जगत्कार-
णत्वं युक्तम्; “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जन-
यन्तीं सरूपाम्” इतिश्रुत्यन्तरे श्रवणात्; अत्र हि बहुपञ्जाजन-
कत्वं लोहितादिवर्णानुमितरजःसत्त्वतमोरूपायाः सांख्यप्रकृ-
तेरवगम्यते; तदानुगुण्येनात्रापि सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं
प्रधानमेव; रजःसत्त्वयोगादस्य क्रियाज्ञानशक्तिसंबन्धेऽपि यु-
ज्यते, येन जगत्कारणत्वसिद्धिः; अचेतनस्य प्रधानस्य जगदा-
कारपरिणामो युक्तो न चेतनस्य परमेश्वरस्य कूटस्थस्य, कार-
णविकृतिरूपत्वात् परिणामस्य; ततो न्यायतः श्रुत्या च प्रधा-
नमेव जगत्कारणं सत्यदवाच्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । अशब्दमा-

१ संप्रयोगे सति निरपेक्षमेव इति पा० ।

२-स्वरूपप्रमा-इति पा० ।

३-विधिरप्रयोजनस्तस्य पूर्वज्ञानादेव संभवादिति चेत्; इति पा० ।

४ ईशं इति पा० ।

५ आनन्दो इति वरपा० ।

१ ब्रह्मोपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैर्निर्णयते इति पा० ।

नुमानिकं प्रधानं न जगत्कारणं सत्यदवाच्यं वस्तु, अपितु ब्रह्मैव चेतनम्, ईक्षतिश्रवणात्, “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” इति; न ह्यचेतने प्रधाने चेतनधर्म ईक्षतिः संभवति; यदुक्तं “बहुं प्रजां जनयन्तो सरूपाम्” इति श्रुत्यन्तरश्रवणात् सांख्यप्रकृतेरत्र जगत्कारणत्वम्” इति, तदसंगतम्; “चमसवदविशेषात्” इति सूत्रे हि परमेश्वरकारणिकाया एव प्रकृतेर्बहुप्रजाजनकत्वमित्युपपादयिष्यामः। “रजःसत्त्वरूपतया क्रियाज्ञानशक्तिसंबन्धः प्रधानस्य” इति यदुक्तं तदयुक्तं; त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेस्तमःपार्थक्येन रजःसत्त्वयोगाभावात्^१; तमसि न्यभूते रजःसत्त्वयोर्द्वेके ज्ञानक्रियासंबन्धः प्रधानस्येति न वाच्यं, “सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः” इत्यङ्गीकारात्; “कूटस्थस्य परमेश्वरस्य जगदाकारेण परिणामो विकारहेतुः” इति यदभाणि, तदज्ञानविलसितं; नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छक्तिविशिष्टस्य परमेश्वरस्य कारणत्वं नामरूपविभागार्हस्यूलचिदचिच्छक्तिविशिष्टस्य कार्यत्वमिति वदतामस्माकं तत्प्रसङ्गभयाभावात् ।

ननु “सदेव सौम्येदमय आसीत्” “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिना सद्रूपं वस्तु निर्विशेषमवधारणादवगम्यते; कारणावस्थमेतत् कथं सूक्ष्मप्रपञ्चविशिष्टमित्युच्यत इति चेत्; सदेवेत्यवधारणेन न विशेषनिषेधः, किंत्वसत्कारणत्वनिषेधः; “असद्वा इदमय आसीत्” “ततो वै सदजायत” इति श्रवणात्, असत्कारणत्वस्य भ्रान्तिप्रसक्तत्वात् ।

किंच, “सदेव सौम्येदमय आसीत्” “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यत्र कथं निर्विशेषत्वं ब्रह्मणः, “आसीत्” इति हि क्रियाविशेषः, “अयं” इति कालविशेषः, “एकमेव” इत्यवधारणमधिष्ठात्रन्तरनिषेधपरम्; “अद्वितीयम्” इति जगदुपादानत्वमुच्यते; अत एव सर्वज्ञमनन्तशक्तिविशेषं च; कथं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वविशेषमन्तरेण जगदुभयकारणत्वं ब्रह्मणो भवति; अथवा प्रकृतिप्रत्ययात्मकस्य सत्यदस्य नैकवस्तुपरत्वं युक्तं, प्रकृत्या प्रत्ययेन च सत्यदस्य नैकवस्तुद्वयप्रतिपादनपरत्वात्, तथाभियुक्तसूक्तिः,

“शक्तिः शिवश्च सच्छब्दप्रकृतिप्रत्ययोदितौ ।

तौ ब्रह्मसामरस्येन समस्तजगदात्मकौ” ॥

इति; स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चरूपशक्तिविशिष्टः परमेश्वर एव कार्यकारणरूपः सत्यदविषय इति निर्णयः ॥ ५ ॥

१-योरभावात् इति पा० ।

२ अत एवानन्तशक्तिविशेषः; कथं इति पा० ।

॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

ईक्षतिश्चेतनधर्मस्याचेतने प्रधाने योगाभावाच्चेतनमेव परं ब्रह्म सत्यदवाच्यं कारणमिति प्रतिपादितं, तदसंगतमेव; “तत् तेज ऐक्षत” “ता आप ऐक्षन्त” इत्याद्यचेतनेऽपीक्षतिर्यथा गौणः श्रूयते, तथा प्रधानेऽपि गौण इति चेत्; चेतनवाचिन आत्मशब्दात्; “सदेव सौम्येदमय आसीत्” इत्याख्य उपसंहारे “स आत्मा तत् त्वमसि” इति श्रवणात्; तेजःप्रभृतिष्वपि न गौणमीक्षतिश्रवणं, तत्तदात्मतया परमेश्वरस्य चेतनस्यानुवृत्तेः ॥ ६ ॥

नन्वीक्षतिश्रवणं गौणमभ्युपेत्याप्यचेतनं प्रधानं सद्रूपं जगतः कारणमिति वक्तुमशक्यं, तस्य चेतनत्ववाचिन आत्मशब्दात् इति निरूपितं; भवतु नात्मशब्दस्याचेतनं प्रधानमर्थः, भवति हि चेतनस्य जीवस्यात्मशब्दवाच्यत्वं मुख्यं, ततो जीव एव चेतनो जगत्कारणं सद्रूपमित्यत आह ॥

॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

सत्यदवाच्यतत्त्वनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यते, “तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्ष्ये” “अथ संपत्स्ये” इति; तस्माच्च प्रधानं जीवश्चात्र सत्यदविषयः। प्रधानकारणवादिनामपि तन्निष्ठस्य मोक्षो नाभिमतस्त्याज्यत्वात्, जीवनिष्ठस्य च निषेधात्^१; “शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत् परित्यज्य” इति ॥ ७ ॥

पुनरपि विस्पष्टं हेतुमाह प्रधाननिराकरणे ॥

॥ हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानमेवात्र विवक्षितं तदा तस्य हेयत्वमेवाच्येत; “तत् त्वमसि” इति मोक्षहेतुतया ध्येयत्वमेवाच्यते, ततश्च न प्रधानमिति युक्तम् ॥ ८ ॥

किंच, प्रधानपक्षे विरोध इत्याह ॥

॥ प्रतिज्ञाविरोधात्* ॥ ९ ॥

इतश्च न प्रधानं सत्यदवाच्यम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधात्; सत्यदवाच्यतत्त्वज्ञानेन तत्कार्यतया सकलचेतनाचेतनवस्तुविज्ञानं भवति; “येनाश्रुतं श्रुतं भवति” इत्यादिना प्रतिज्ञायते, प्रधानकारणवादे विरुद्धमेतत्, चेतनस्य प्रधानकारणत्वायोगात्; प्रधाने कारणे ज्ञाते जाड्यविकारास्पदं तत्कार्यमिदं च सर्वं जायते, यथा मृदि ज्ञातायामेतदुटादिकम् ॥ ९ ॥

ततः कोऽत्र विरोध इत्याशङ्क्याह ॥

१ नच जीवनिष्ठस्य निषेधात् इति पा० ।

* इदं सूत्रं शंकरमते “हेयत्वावचनाच्च” इति चकारेणैव महीतार्थमिति न तेन पृथगुपन्यस्तं सूत्रत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ।

॥ स्वाप्ययात् ॥ १० ॥

इतश्च न प्रधानं स्वतन्त्रं “स्वप्नान्तं सौम्य विज्ञानीहि यत्रैव पुरुषः स्वपिति नाम” “तदा सौम्य सता संपन्नो भवति” “स्वमपीतो भवति” “तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत” इति जीवस्य चेतनस्य सता संपन्नस्य स्वाप्यवचनात्; अप्ययः प्रलयः ॥ १० ॥

अचेतने प्रधाने चेतनस्य लयो न युक्तः; अतो न प्रधानं सदित्युच्यते, सच्छब्देन परमेश्वर एव सर्वत्र प्रतिपाद्यते, न प्रधानमित्याह ॥

॥ गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

यथास्यामुपनिषदि सत्यदस्य परमेश्वरवाचित्वं न गति-स्तथा श्रुत्यन्तरेऽपि समाना । “पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नम” इत्यादौ ॥ ११ ॥

ततः सत्यदवाच्यः परमेश्वर एवेति व्यक्तमेवास्यामुपनि-षदि सत्यदवाच्यादात्मनः सर्वोत्पत्तिः श्रूयत इत्याह ॥

॥ श्रुतत्वाच्च ॥ १२ ॥

अत्रापि “आत्मैवेदं” “सर्वं सन्मूलाः सौम्यैताः प्रजा” इत्या-त्मन एव सर्वोत्पत्तिः श्रूयते; ततो जगत्कारणत्वेन सत्यद-वाच्यं ब्रह्मैव न प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

इह ब्रह्मलक्षणस्य जगत्कारणस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्य तान्त्रिके प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य चेतनत्वादितेतुना यथा तस्मिन्नतिव्याप्तिर्न भवति तथा निरूपितम्; अचेतने प्रधान एव चेतनेऽपि जीवे तच्चातिव्याप्तिमिति धर्तुमधिकरणान्तर-मारभ्यते ॥

॥ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥

“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत” इत्यारभ्य “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय” इति “कश्चिद्राकाशादिसकलभूतकारणत्वेनाद्यमयादिपञ्चकोशक-ञ्चक्रान्तरनिगूढ आत्मानन्दमय” इत्यानन्दवल्यामावायते; तच्चाानन्दमय आत्मा जीवो वा परमेश्वरो वेति संदेहः । जीव इति पूर्वपक्षः, तदुर्माणामत्रोपलम्भात्; तथाहि “पृथिव्या ओषधयः”, “ओषधिभ्योऽन्नम्”, “अन्नात् पुरुष” इत्यादिना पञ्चकोशाकारं शरीरादिकं निरूप्यते; तत्र “अन्नमय” इति शरीरस्वरूपमात्रमुच्यते, “प्राणमय” इति तदन्तर्वर्ती प्राणः, “मनोमय” इति तदन्तर्वर्ती मनः, “विज्ञानमय” इति तदन्त-र्वर्तिनी बुद्धिः, “आनन्दमय” इति सर्वेषामन्नमयादीनामाश्रयो

१ जीवे ब्रह्मणः सकलं जगत्कारणत्वादि लक्षणं न व्यभिचरतीति धर्तु-इति पा० ।

२ पञ्चावयवं इति पा० ।

जीव एव; अन्नादीनां शिरःप्रभृतिकल्पना समुपासनार्थः; अन्नादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनात् तत्तदन्नादिसमृद्धिः फलमुक्तम्; कथमस्य संसारदुःखसागरमग्नस्य जीवस्यानन्दमयत्वाभिधान-मिति चेन्न; अत्रानन्दशब्देन परं ब्रह्मोच्यते, “आनन्दो ब्र-ह्म” इति श्रवणात्; मयट्शब्दस्य विकारार्थत्वात् तत्कार्यभूतो जीव एव आनन्दमय इत्युच्यते; नित्यसंपन्नशिवत्वस्य ब्रह्मण आनन्दमयत्वाङ्गीकारे, “अन्नमयप्राणमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्ताम्” इति शुद्धिप्रार्थना व्यर्था स्यात्; अतोऽयमानन्द-मय आत्मा जीव एव न परमेश्वर इति प्राप्ते भ्रमः । आन-न्दमयोऽयमात्मा परमेश्वर इति सिद्धान्तः; कुतः; अस्या-नन्दस्य निरतिशयत्वेनाभ्यासात्; कथमभ्यस्यते; “सैवानन्द-स्य मीमांसा^१ भवति” इत्यारभ्य मानुषविशेषादिप्रजापतिपर्यन्तं तत्तदानन्दस्योपर्युपरि शतगुणमतिशयमभिधाय “स एको ब्रह्मण आनन्द” इति ब्रह्मानन्दस्यास्य निरतिशयशिरस्कत्वे-नाभ्यासात्^२; तदेतच्चिरतिशयानन्दभाजनत्वमस्य संसारिणो न संभवति, यदुक्तम्, “आनन्दमयस्येश्वरत्वे नित्यशुद्धस्य तस्य कथं विशुद्धिप्रार्थना” इति, तच्चेदमुत्तरम्; यथा प्रकृतप्रकाशस्य चन्द्रस्य तिरोधायकघनापगम एव प्रसादस्तथा तस्य नित्य-शुद्धस्य तिरोधानमलापनयनमेव शुद्धिः; तस्मादानन्दमयः परमेश्वर एव ॥ १३ ॥

नन्वानन्द एव ब्रह्मेत्युच्यते, तद्विकार आनन्दमयः; मयटो विकारार्थत्वात्; आनन्दमयस्येश्वरत्वाभ्युपगमे ब्रह्म-णोऽन्य ईश्वर इति प्राप्नोति; तथापि तस्य विकाररूपत्वाद-नित्यत्वमित्याशङ्क्यामाह ॥

॥ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥

अन्नमयादीनां यथाचादिविकाररूपत्वं तथानन्दमय इत्या-नन्दविकारः; यथा मृदिकारो मृन्मयो घटादिः; अतो निर्वि-कारस्य परमेश्वरस्य विकारासंभवादयं जीव एवेति चेन्न; मयट्शब्दस्यात्र प्राचुर्यार्थत्वात्; अन्नमयप्राणमयमनोमयपर्य-न्तमेव विकारार्थः; विज्ञानमयो विज्ञानप्रचुरो जीवः; आन-न्दमयोऽप्यानन्दप्रचुरः परमेश्वरः ॥ १४ ॥

सर्वथा विकारप्रकरणपठितत्वाद्विकारार्थ एव समुचितो मयट्शब्दस्येत्याशङ्क्याह ॥

॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

“एष ह्येवानन्दयाति” इति जीवान् प्रत्यानन्दहेतुतया-नन्दमयः श्रूयते; स्वयं प्रचुरानन्दो हि परानानन्दयति; अतः परमेश्वर एवानन्दमयः; आनन्दप्रचुरः परमेश्वर आनन्दमय इत्युक्तेऽपि ब्रह्मणोऽन्य एवायमिति गम्यते ॥ १५ ॥

१ मीमांसा सारस्वती भवति इति पा० ।

२ ब्रह्मानन्दो निरतिशयत्वेनाभ्यस्यते इति पा० ।

“ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति ब्रह्माधारत्वेनास्यावगमात्, परमेश्वरादन्यत्वाङ्गीकारे ब्रह्मणोऽस्वातन्त्र्याज्जगत्कारणत्वा-
द्यसंभवः; अतो जीवपक्ष एव समीचीन इत्यत आह ॥

॥ मान्तवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

यत् “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्म त-
तोऽन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इत्यानन्दप्रचुरतयानन्दमय इति
गीयते; “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति ब्रह्मशब्दः प्रणववाचकः;
तस्य परमेश्वरवाचकत्वादाधारत्वम् ।

अत्र केचिदाहुः, परमाकाशरूपप्रकृत्यात्मानन्दमय इति
श्रूयते; न विश्वाधिकं निमित्तं परं ब्रह्म; यत् “सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म” इत्युच्यते; “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूत” इत्याकाशादिप्रपञ्चप्रकृतित्वेन श्रुतेरानन्दमयः परमा-
काशः; परमाकाशरूपत्वमस्य “यदेष आकाश आनन्दो न
स्यात्” इत्यतोऽवगम्यते; “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति ब्रह्मा-
स्थानन्दोकाशस्याधारत्वेनावगम्यते; अत एव स एको ब्रह्मण
आनन्द इति ब्रह्माश्रितत्वेनावगम्यते; पुनरेव एव, “आनन्दो ब्र-
ह्मेति व्यजानात्” “आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि” इत्या-
दिना सकलभूतप्रकृतित्वेनाभिधीयते; तज्ज्ञानन्दो ब्रह्मेत्यस्या-
नन्दस्य ब्रह्मत्वव्यपदेशस्तु ब्रह्मणो धर्मत्वेन तदभेदात्; “सै-
वा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता” इति ब्रह्म-
धर्मस्वरूपे परमानन्दरूपे प्रपञ्चप्रकृतौ परशक्तिपर्याये विद्या-
नन्दात्मनि परमे व्योम्नि वारुणी विद्या समाप्रेत्युच्यते; ततो
ब्रह्मधर्मस्वभावः प्रकृत्यात्मा परमाकाशरूपपरशक्तिरानन्द-
मय इत्युच्यते; तदुर्मित्वेन प्रतिष्ठेत्युच्यते परं ब्रह्म; विज्ञा-
नमयश्च तदुपासको जीवः; प्रतिष्ठाभूताद् धर्मिणो ब्रह्मणो
धर्मभूतस्यानन्दमयस्य शक्त्यात्मनोर्भेदादर्शनादानन्दमय आ-
त्मा ब्रह्मेत्यभिप्रायेण “आनन्दमयोऽभ्यासात्” इति सूत्रका-
रेण सूत्रमवतारितमिति ।

अन्ये पुनः, “अस्माज्ज्ञोक्तात् प्रेत्य एनमक्षमयमात्मानमुपसं-
क्रम्य” इत्यादावक्षमयादीनां प्रत्येकं चेतनवाचकात्मश्रुतिसंख-
न्यात् संसारलोकादुत्क्रान्तस्य मुक्तस्य क्रमप्राप्यत्वावगमादेते
सर्वेऽप्यक्षमयादय आत्मानः पञ्च चेतना अच्चादनुमितपञ्च-
भूताधिष्ठातारः कारणभूतपुरुषा ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिव-
संज्ञा अक्षमयाद्यात्माधारस्य सदाशिवस्यानन्दमयस्यापि कार-
णमूर्ति परमशिवस्य ब्रह्म तत्प्रतिष्ठेत्युच्यते; तदभेदादानन्द-
मयस्य ब्रह्मत्वव्यपदेश इति सर्वथानन्दमयः परमेश्वर इति
सिद्धम् ॥ १६ ॥

१ ब्रह्मानन्दा-इति पा० ।

ब्रह्मणः परमशिवस्य समन्वयसिद्धं जगत्कारणत्वादिकं
लक्षणं प्रधानजीवयोर्न व्यभिचरतीति स्थापितम्; अतः परं
जीवसमष्टिरूपस्य हिरण्यगर्भस्य जगत्कारणत्वादिकं श्रूयत
इत्यत आह ॥

॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

“यतः प्रसूता जगतः प्रसूती
तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्याम् ।

यदोषधीभिः पुरुषान् पशूंश्च
विवेश भूतानि चराचराणि” ॥

इति श्रूयते महोपनिषदस्य विषयः । अत्र सकलजगत्प्रसू-
त्यादिहेतुत्वेन श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर उतान्यो वेति सं-
देहः । हिरण्यगर्भ इति पूर्वपक्षः । कथं! तल्लिङ्गात्; ।

“एकार्णवे तु चैलोक्ते ब्रह्मा नारायणात्मकः ।

भोगिशय्यागतः शेते चैलोक्थयासंबुद्धितः” ॥

इति पुराणवचनाद् ब्रह्मणः समुद्रशायित्वमवगम्यते;
तदिह श्रूयते तल्लिङ्गं, “यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति” इति,
“प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तः” इति, स एवोपक्रमे सर्वानुपविष्ट-
तयावगम्यते; उपसंहारे च “सूर्यचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व-
मकल्पयद् दिवं च पृथिवीं च” इत्यादिना तस्यैव कारणत्वम-
वगम्यते; तस्मादुपक्रमोपसंहारसिद्धस्य हिरण्यगर्भस्यानन्तर-
सिद्धधर्मोपपत्तिः^१ ।

किंच, तत्प्रतिपादनप्रदेशान्तरोपसंहारश्च कृतः; “अद्भ्यः
संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ” इति; “अद्भ्यः संभूत” इति तत्र
प्रजापतिरेव प्रतिपाद्यः; “प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तरजायमा-
नो बहुधा व्यजायत वै हिरण्यगर्भ” इति श्रवणात्; ततो
हिरण्यगर्भः स एव जगत्प्रसूतिहेतुत्वादिनाच प्रतिपाद्यत इति
प्राप्ते ब्रूमः । शिवपरमेश्वरादितरो भिन्नो हिरण्यगर्भोऽत्र न
प्रतिपाद्यः, जगत्प्रसूतिहेतुत्वादीनां परमेश्वरधर्माणां तस्मिन्-
नुपपत्तेः; “यतः प्रसूता जगतः प्रसूती” इत्यारभ्य जगत्प्रसूति-
हेतोस्तस्य ।

“अतः परं नान्यदणीयसं हि

परात् परं यन्महतो महान्तम् ।

यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं

विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्” ॥

इत्यादिना सर्वात्कृष्टत्वं तमसः प्रकृतिमण्डलात् परत्वं
चावगम्यते; ततश्चाण्डान्तर्वर्तिनो हिरण्यगर्भस्य न सं-
भवति ।

१-स्यावान्तरवाक्यसिद्धसर्वधर्मोपपत्तिः इति पा० ।

किंच, “य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति” इत्यस्य ज्ञानादमृतत्वं मुक्तिरभिधीयते; तत्र हिरण्यगर्भं संभवति परमेश्वरस्य हि मुक्तिहेतुत्वमसाधारणं लिङ्गम्;

“यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति” ॥

इति श्रवणात्; यदुक्तम् “उपक्रमोपसंहारसिद्धौ” इति, तद-प्रयोजकम्; अनुपपत्त्या प्रजापतिः शब्दैः हिरण्यगर्भं विहाय प्रजानां पशूनां पतिं जगद्गारमेकं परमेश्वरमेव प्रतिपादयतः । “अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भः” इत्युभयत्रापि परमेश्वर एव प्रति-पाद्यः; “य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्टयः”, “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति विश्वेश्वरत्वविश्वातीतत्वतल्लिङ्गात्; ततो जगत्कारणत्वादिना प्रजापतिशब्दवाच्यः परमेश्वरो न हिरण्य-गर्भः ॥ १७ ॥

परमेश्वरेण हिरण्यगर्भस्याभेदाज्जगत्कारणत्वमस्तीत्यत आह ॥

॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

अस्यां महोपनिषदि परमेश्वरेण हिरण्यगर्भेभेदो व्य-दिश्यते कारणकार्यत्वेन; “यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वा-धिको ब्रह्मा महर्षिर्हिरण्यगर्भः पश्यति जायमानम्” इति; अतो हिरण्यगर्भादेः सर्वप्रपञ्चस्य कारणत्वमीश्वरस्येति सि-द्धम् ॥ १८ ॥

॥ अथ विश्वशालभञ्जिकानाटिकायाः ॥

॥ चतुर्थाङ्कः ॥

ततः प्रविशन्ति नेपथ्ये पेटिकाहस्ताश्चेत्यः, सर्वाः परि-क्रामितकेन ।

एका । हलातरंगिण एकहिं उवा महाराजो पेक्खिदब्धो * ।

द्वितीया । सहि कुरंगिण जहिं आसणवियाहकोदूहल-पप्फुरित्तो जणो दीसदि † ।

अन्या । अयि विचक्खणे किं विअ तरंगिआण मंतिदं । जो सहस्सणं महिसीणं पाणिगही तस्स कितिओ विअ को-दूहलहल्लफुल्लो ‡ ।

अपरा । पियसहि विचक्खणे किं शु क्खु अक्खियासि कंदप्पचरित्ताणं णवकोदूहली कामिजणो § ।

* हला तरङ्गिणे कुत्र पुनर्महाराजः प्रेक्षितव्यः ।

† सहि कुरङ्गिणे यत्रासन्नवियाहकोदूहलप्रस्फुरितो जनो दृश्यते ।

‡ अयि विचक्षणे किमत्र तरङ्गिण्या मन्त्रितम् । यः सहस्राणां महि-षीणां पाणिग्राही तस्य कियानिव कौतूहलकलकलः ।

§ प्रियसहि विचक्षणे किं नु खलु अनभिज्ञासि कन्दर्पचरितानां नव-कौतूहली कामिजनः ।

तरङ्गिणी । पुरोऽवलोक्य । एष भट्टा पंहुपरिक्खामंगो पहादपुण्णिमाचंदो विअ सण्णिवाराणुगदो अज्ज चाराअण्ण द्विदीओ चित्तसालिआदुआरुद्वेसे दीसेदि । सर्वाः समुपसृत्य । जेदुजेदु भट्टा । देवी विण्णवेदि । आसणं लमं ता इमं णेवत्थमलंकरिअ अहिट्ठीअदु विआहचउत्तरिआ * ।

राजा । यदादिशति देवी ।

विदू । आत्मानं निर्वर्ण्य । भोदीओ संबंधिअस्स जज्जस्स वासभोज्जे किमुत्तरम् † ।

चेत्यः । इदं दास्सामो ‡ ।

विदू । किं विअ तं § ।

चेत्यः । जं केलितत्थो दोहलचं जं अ भअवन् तिलो-अणो सीस्से समुदुहर ॥ ।

विदू । दण्डकाष्ठमुद्राम्य । आः दासीओ महाराअपि अवअस्सं पिंगलिआवस्सणीवल्लहं ससत्ताणं पठिदुपादचं महावस्सणं अधिकिव्वध ता इमिणा तुस्सारिसवेडीज्जवित्त-वुत्तिकुडिलेण दंडकट्टेण भुजंगजन्नुगुत्तिसआरं वअआरं क-रिस्सं ¶ ।

तरं । मरिसदु २ अज्जो, संबंधिओति तुए सह देवी-विलासिणीओ वक्कुरं करंति ** ।

अन्या । अलं वक्कुरेण दुव्वासे अज्जचाराअणो †† ।

तरं । सुवासे दुव्विस्सदि संपदं एव ता विवाहमहूत्स-वोचिदं करेस्स, सुलक्खणे हारलट्ठि कलकंठि वसंतलदे मंग-लिए कामकेलि मिअंक्खेहे वडलावलि परहुदिए विअक्खणे कल्पलदे पणुयो रसविअक्खणस्स कंकणबंधनेन विरएध वि-आहदिकखणं ‡‡ ।

सर्वाः समुपसृत्य । रक्तवासः कुकुमकङ्कणकुसुमादिकमुप-नयन्ति ।

* एष भर्ता पाण्डुरपरिष्णामाङ्गः प्रभातपूर्वमाचन्द्रवद्वयं शनैश्चरा-नुगत आर्यचारायणं द्वितीयविचित्रशालिकाद्वारोक्तं दृश्यते । अयत्तु २ भर्ता । देवी विज्ञापयति । आसन्नं लग्नं तदिदं नेपथ्यमलंकृत्याधिष्ठीयतां वि-वाहचतुष्किकाम् ।

† भगवत्यः संबंधिन्योऽस्य जनस्य वासभोज्ये किमुत्तरम् ।

‡ इदं दास्यामः ।

§ किमिव तत् ।

॥ यत्कङ्कलितरोदोहदं यज्य भगवान् त्रिलोचनः श्रीर्देव समुदुहति ।

¶ आः दास्यः महाराजप्रियवयस्य पिङ्गलिकाम्राज्यणीवल्लभं स्वसु-त्राणां पठितार्थपादं महाब्राह्मणमधिक्यपथ । तदनेन सुभातृज्जेटीजन-चित्तवृत्तिकुटिलेन दण्डकाष्ठेन भुजङ्गजनजुगुप्सितानि वदनानि कर्तव्ये ।

** मर्षेतु २ आर्यः संबंधिन्य इति त्वया सह देवीविलासिण्य उप-हासं कुर्वन्ति ।

†† अलमुपहासेन दुर्वासाचारायणः ।

‡‡ सुवासा भविष्यति सांप्रतमेव तद्विवाहोचितं कुर्मः । सुलक्षणे हारयट्ठि कलकण्ठि वसन्तसते माङ्गलिके कामकेलि मगाङ्गुलेहे वकुला-वलि परभर्तके विचक्षणे कल्पलदे प्रमो रसविचक्षणस्य कङ्कणबन्धनेन विरचयत विवाहदीक्षम् ।

राजा । नाट्येन परिधत्ते ।

विदू । तदवशिष्टेन समालम्भनादिनात्मानं मण्डयति ।

विच । भोदित्रो किं विलम्बेध आरम्भमणीयानि प्रकार-
णां होति, ता एव गाएथ याञ्चथ च * ।

विदू । भो एताणं मङ्गे अहं वि गाइस्सं याञ्चिस्सं च † ।

राजा । यद्भिन्नचित्तं भवते । विदूषकेण सह सर्वा गायन्ति
नृत्यन्ति च ।

नेपथ्ये । भो विचक्रवणामुहीचो किं विलम्बेध आणेध
महाराजं चउत्तरिचं सपरिवारा देवी संपत्ता ज्जेव्व ‡ ।

तरं । इदो २ महाराजो § । सर्वे परिक्रामन्ति ।

ततः प्रविशति देवी वधूटीवेशा मृगाङ्गावली कुवलय-
माला च ।

देवी । अपवार्य । वत्से कुवलयमाले पेक्ख असणो भत्तणो
सुसिद्धं महिलावेसं ॥ ।

कुवलयमाला अवनतमुखी हसति ।

राजा । स्वगतम् ।

दिवस इवास्मि सताप-

श्चन्द्रमुखीत्वेन रात्रिवद्देश ।

इदमपि चान्तररचितं

रक्तांशुकमावयोः संध्या ॥ ११ ॥

देवी । अज्जउत्त उग्यालीअदु मुहं स्से उदेदु भवणगच्छे
चंदो ¶ ।

राजा । उपविश्य तथा कृत्वा । स्वगतम् ।

नयनच्छलेन सुतनो-

र्वदनजिते शशिनि कुलपतो क्रोधात् ।

नासानालनिबद्ध-

स्फुटितमिवेन्दीवरं द्वेधा ॥ १२ ॥

देवी । वत्से मिअंकावलि कुण तारादंसणं वित्थारअ
कुवलयसत्थरं ** ।

मृगा । लज्जावशादितस्ततश्चतुषी निधाय चिरमूर्ध्वमव-
लोकयति ।

राजा । स्वगतम् ।

* भवत्यः किं विलम्बयथ आरम्भमणीयानि प्रकारानि, तदेत
साधयत गायत नृत्यत च ।

† भो एतासामध्ये अहमपि गाये नर्तये च ।

‡ भो विचक्रवणामुख्यः किं विलम्बयत आनयत महाराजं चतुष्पिकां
सपरिवारा देवी संप्राप्तेव ।

§ इतः २ महाराजः ।

॥ वत्से कुवलयमाले प्रेक्ष आत्मनो भर्तुः सुसिद्धं महिलावेसम् ।

¶ आर्यपुत्र उच्चाटयतु मुखमस्याः उदेतु भवनगर्भे चन्द्रः ।

** वत्से मृगाङ्गावलि कुं तारादर्शनं विस्तारय कुवलयसंस्तरम् ।

भवनभुवि सृजन्तस्तारहारावतारान्

दिशिदिशि विकिरन्तः केतकानां कुटुम्बम् ।

वियति च रचयन्तश्चन्द्रिकां दुग्धमुग्धां

प्रतिनयननिपाताः सुभ्रुवो विभ्रमन्ति ॥ १३ ॥

विदू । जनान्तिकेन एसा कुवलयमाला तिरिच्छेहिं दि-
ट्टिच्छहाकडके हिं पिबदिव्व * ।

राजा । एवमेतत् ।

प्रणाली दीर्घस्य प्रतिपदमपाङ्गस्य सुहृदः

कटाक्षव्याघ्रेणः शिशुशफरफालप्रतिभुवः ।

सुवानाः सर्वस्वं कुसुमधनुषोऽस्मान्प्रति सखे

नवं नेचाद्वेतं कुवलयदृशः संनिदधति ॥ १४ ॥

किं पुनः परकलत्रमेवा ।

विदू । येहगदीए तुह ज्जेव एसा † ।

देवी । जनान्तिकेन कुवलयमालां प्रति । पेक्ख २ असणो
भत्तारं अज्जउत्तेण परिणज्जमाणं । प्रकाशम् । अज्जउत्त
संपदं दिज्जंदु भामरीओ हुदवहम्मि होमिज्जंतु लाणा ‡ ।

राजा । परिणीयोपविशति ।

प्रविश्य प्रतीहारी । देव देवीमातुलस्स चंद्रवर्मस्स प-
हाणदूदेण सह अज्ज भाउराअणो दुवारे चिट्ठदि § ।

राजा । देवीमुखमवलोकयति ।

देवी । अविलंबितं प्रवेसेहि ॥ ।

प्रतीहारी । तह सि ¶ निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति भागुरायणो दूतश्च ।

उभौ । जयतु २ त्रिलिङ्गाधिपो देवः ।

भागु । इतो लाटाधिपतेर्दूतः ।

राजा । उपविश्य निवेद्यतामपि कुशलं चन्द्रवर्मणः ।

दूतः । देवानुग्रहेण ।

देवी । कुशलं मे मातुलानीए हारलदाए ** ।

दूतः । अथ किम् ।

देवी । अवि सुमरेदि मं गुहजणो †† ।

* एसा कुवलयमाला तिर्यग्भिर्दृष्टिच्छटाकटाक्षैः पिबतीव ।

† खेहगत्या तवैवैषा ।

‡ पश्य २ आत्मनो भर्तारमार्यपुत्रेण परिणीयमानम् । आर्यपुत्र स-
प्रतं दीयतां भामर्यः हुतवहे दूयन्तां लाजाः ।

§ देव देवीमातुलस्य चन्द्रवर्मणः प्रधानदूतेन सह कार्यभागुरायणो
द्वारे तिष्ठति ।

॥ अविलम्बितं प्रवेश्य ।

¶ तथेति ।

** कुशलं मे मातुलान्या हारलतायाः ।

†† अपि स्मरति मां गुहजनः ।

दूतः । अन्तरात्मापि विस्मर्यते । देवीं प्रति । मातुल-
पुत्रजनमना दिष्ट्या वर्धसे । सर्वे हर्षे नाटयन्ति । संदिष्टं
चास्मत्स्वामिना ।

निस्सूनुना प्राक् परिकल्पिताभू-
न्मया मृगाङ्गावल्लिरेव पुत्रः ।

पुत्रावकल्पच्छलतश्च सेय-
मानायिता वः सचिवोत्तमेन ॥ १५ ॥

जातः संप्रति मे कुलैकतिलकः पुत्रस्तदेषा त्वया
भव्या कान्तिमती कलासु कुशला केलिप्रिया नीतिभूः ।
देवचोदितचक्रवर्तिगृहिणीभावा मृगाङ्गावली
देया कस्य चिदिन्दुसुन्दरयशःपूतस्य पृथ्वीपतेः ॥ १६ ॥

भागु । स्वगतम् । फलितं नो नीतिपादपलतया धिया ।
विदू । हस्तमुद्राम्य । भो दिष्ट्या परिणीता अ एसा किं
ण पेक्खसि पयोद्वे दरत्तसूत्रकंकणं पिअवअस्सस्स मिअंका-
वलीए अ मंडितं किदं वरइत्तिअं * । सर्वे विस्मयन्ति ।

देवी । जनान्तिकेन । पेक्ख देवदुल्ललिदाइ, जं मए
केलिकिलंतणेण अलीअं पडिक्कप्यदं तं सच्चतणेण परिणदं ।
विचिन्य । भोदु एव्वं दाव । प्रकाशः । अज्जमादुलसंदेस-
मंतरेण वि मए परिणाविदा एव्व एसा † ।

दूतः । देवि भवादृशीनां बुद्धयो यदृच्छयापि प्रवृत्ताः
कार्यमनुबन्धानाः परिणमन्ति ।

विदू । जनान्तिकेन । देवी एसा पच्छासावे पडिदा ‡ ।
राजा । तथैव । अनुगुणं हि देवं सर्वस्मै स्वस्ति करोति ।
देवी । जनान्तिकेन । हला अहमे कज्जवःहिरितीओ
भामिदाओ एताणं उण साणुबंधाणं एस प्यबंधो § ।

मेखला । जथा एव्य देवीए महाणुभावत्तणं अंगीकिदं
तह एव्य णिष्वाहीअदु किं गदे सलिले सेतुबंधेण किं गदे
विआहे णक्खत्तपरिक्खाए ॥ ।

विदू । भो अमच्चूडामणे अहिणवचाणक्को भवं, भाउरा-
अण एसा वि कुवलअमाला पिअवअस्सस्स एव्व जदो महा-
मुणियो वि एव्वं मंतअंति ।

* भो दत्ता परिणीता अ एसा किं न प्रेक्षे प्रकोष्ठे दरत्तसूत्रकंकणं
प्रियवयस्यस्य मृगाङ्गावल्याश्च मण्डितं कृतं वरयितुकम् ।

† प्रेक्ष देवदुल्ललितानि यन्मया केलिक्रीडितकेनालीकं परिकल्पितं त-
त्स्वत्यत्वेन परिणतम् । भवत्त्वेवं तावत् । आर्ये मातुलसंदेशमन्तरेणापि
मया परिणायितैवेण ।

‡ देवी एसा पश्चात्तापे पतिता ।

§ हला वयं कार्यबाहिरित्या भान्ताः एतयोः पुनः सानुबन्धयोरेव
प्रबन्धः ।

॥ यथैव देव्या महानुभावत्वमङ्गीकृतं तथैव निर्वाहयतु किं गते सलि-
ले सेतुबन्धेन किं गते विवाहे नक्षत्रपरीक्षया ।

भज्जा दासो अ पुतो अ णिदुणा सअला वि ते ।
जं ते समधिअच्छंति जस्स ते तस्स तं थणं * ॥ १७ ॥

दूतः । अहो स्मृतिवैशारद्यं महाराजनर्मसचिवस्य चारा-
यस्य ।

भागु । यथाह चारायणः । किं पुनरनेनैव कङ्कणेन देवि
परिणापयैनामपि ।

देवी । जहा समत्येदि महामच्चो † ।

विदू । कुवलयमालाया हस्तं गृहीत्वा राजहस्ते विनि-
वेश्य । भो जाणवदेण सालभज्जा अदुभज्ज ति उच्चदि
भवदो उण सअलभज्जा संवुत्ता ‡ । सर्वे हसन्ति ।

देवी । सविलत्तं स्मर्यते ।

विदू । चेटीः प्रति । भोदीओ गाएथ णच्चथ अहं पि
गाइस्सं णच्चिस्सं । जदो विआहसंपुटो वुत्तो ति § । तथा
कुर्वन्ति ।

मृगा । अपवार्यं । सहर्षम् । एहि कुवलअमाले परिरंभस्सु
मं कलत्तं भविअ सवत्ती संवुत्तासि ॥ ।

भागु । दक्षिणाक्षिप्यन्तं सूचयित्वा जनान्तिकेन । न जाने
किं पुनरन्यदपि हर्षकारणम् ।

प्रविश्य प्रतीहारी । देव सिरिवत्साहिदेअसेणाउदिओ
आअदो कुरंगओ लेहहत्यओ दुआरे विट्ठइ ¶ ।

भागु । प्रवेशय तम् ।

प्रती । निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति कुरङ्गकः । प्रणम्य । जेदु २ भट्टा ** ।
लेखं प्रतिपति ।

भागु । गृहीत्वा वाचयति ।

स्वस्तिश्रीमन्नृपुयां तुहिनकरसुता-

धीचिवाचालिताया

देवं कर्पूरवर्षं विनयनतशिराः

सर्वसेनाधिनाथः ।

* भो अमात्यचूडामणे अभिनवचाणक्यो भवान् । भागुरायण इवापि
कुवलयमाला प्रियवयस्यस्यैव यतो महामुनयोऽप्येवं मन्त्रयन्ति ।

भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सकला अपि ।

यं ते समधिगच्छन्ति तस्य ते तस्य तच्छानम् ॥

† यथा समर्पयति महामात्यः ।

‡ भो जानपदेन श्यालभार्या अर्धभार्येत्युच्यते भवतः पुनः सकलभार्या
संवृत्ता ।

§ भवत्यो गायत नृत्यत अहमपि गायसे नर्तये यतो विवाहसंपुटो
वृत्त इति ।

॥ एहि कुवलयमाले परिरंभस्व मां कलत्रं भूत्वा सपत्नीसंवृत्तोसि ।

¶ देव श्रीवत्साभिधेयसेनापतेरागतः कुरङ्गको लेखहस्तो द्वारि तिष्ठ-
ति ।

** जयतु २ भर्ता ।

श्रीवत्सोवत्सलत्वान्मुरलजनवधू-
लोचनेरर्चमाने
पादद्वन्द्वारविन्दे क्षणमभिरचय-
त्यञ्जलिं मूर्ध्नि भक्त्या ॥ १८ ॥

श्रेयोऽन्यत्कार्यं च लिख्यते । करचुलितिलकस्य पार्श्ववस्य
तत्र प्रतापेन महामन्त्रिभागुरायणस्य मतिवैशद्येन मादृशानां च
पदातिलवानामादेशनिर्वहणेन प्राचीप्रतीच्युदीचीदिविभागे
सर्वे एव राजानश्चण्डवृत्तयो दण्डोपनताः स्थिताः केवलमघा-
चीक्षितपतयो दृश्यन्ते स्म । तत्रापि विनिवेद्यते । तत्कु-
ल्यापहृतराज्यः कुन्तलाधिपतिर्वीरपालोदेवं शरणमागतो दे-
वादेशाच्च तं पुरस्कृत्य वयं पयोष्णीतीरे समावासिताः ।
तदा च ।

कार्णोऽटो युद्धतन्त्रे चतुरतरमतिः
सिंहलः सिंहकर्मा
पाण्ड्यश्चण्डासियष्टिर्मुलपरिवृष्टः
कार्मुकप्रोढवाहः ।
आन्ध्रो नीरन्धसारः समरभुवि सुरः
कुन्तलः कुन्तलेशः
किं चान्येकोङ्कणाद्या अपि नरपतयः
संश्रिताः संघवृत्तिम् ॥ १९ ॥

अत्रान्तरे तैः सहास्मदीयानामपि बलानां समरसंमर्दो
वृत्तः ।

राजा । समरकर्मणि निसर्गोद्घटा एव कार्णोऽटः ।
भागु । वाचयति । तत्र च

प्रेयान्मेदन्तिदन्तप्रवसदसुरयं वल्लभो मे विपक्षः
कुन्तप्रोतोपि योऽयं सरति मम रुचिस्ताण्डवी यत्कबन्धः ।
अत्रास्मत्प्रेमबद्धभुक्तिमुखमिदं यस्य लूनेऽपि कण्ठे
युद्धे देवाङ्गनानामिति वरवरणे न श्रुताः केन वाचः ॥ २० ॥

किं बहुलिखितेन तान्विजित्यास्माभिः स्वराज्ये वीरपा-
लोऽभिषिक्तः । शेषं कुरङ्गकमुखादेवावगन्तव्यम् ।
कुर । भट्टा पट्टहस्स विश्व मे मुहं अत्थि य उण वाणी * ।
राजा । लेखमुखा एव लेखवाहा भवन्ति ।
भागु । तदधुना

आगङ्गापातपूतपूतपुलिनतटात्पूर्वतस्ताम्रपर्णी
पूर्वोदादाक्षिणात्यातुहिनकरसुतावल्लभादाप्रतीचः ।

* भर्तः पट्टहस्स मे मुखमस्ति न पुनर्वाणी ।

नृत्यचण्डीशचूडाच्युतविबुधनदीनन्दितातावदेव
क्षीराम्भोधेरुदीचः करचुलितिलको वर्तते चक्रवर्ती ॥ २१ ॥

राजानं प्रत्यञ्जलिं बध्वा । किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।
राजा । अतः परमपि प्रियमस्ति ।

देवी कोपकषायितानुगमिता लब्धा मृगाङ्गावली
प्रागूढापि ममाद्य कुन्तलपतेः पुत्रो कलचीकृता ।
युष्मन्नीतिवशेन तस्य च महासेनापतेर्विक्रमेः
संजाता मम चक्रवर्तिपदवी किं नाम यत्प्रार्थ्यते ॥ २२ ॥

तथापीदमस्तु

वामाङ्गं पृथुलस्तनस्तबकितं यावद्वानीपते-
र्लक्ष्मीकण्ठहठयहव्यसनिता यावच्च दोष्णां हरेः ।
यावच्च प्रतिमाप्रसारणविधौ व्ययो करो ब्रह्मणः
स्येयासुः श्रुतिशुक्लिलेह्यमधुरास्तावत्सतां सूक्तयः ॥ २३ ॥
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।
इति श्रीमद्भालकविकविराजराजशेखरविरचितायां विदु-
शलभञ्जिकानाटिकायां चतुर्थोऽङ्को नाटिका च समाप्तिम-
गात् ॥

THE VIDVAN-MANO-RANJINI

OR

REJOICER OF THE MIND OF THE LEARNED,
A COMMENTARY ON SAD-ĀNANDA'S VEDĀNTA-SĀRA, BY RĀMA-TĪRTHA.

(Continued from page 280.)

By austerities. By the words *et cetera* is included the ripening of the astringent, [that is, the ripening of works in such a manner that they lead to no result]; and by the word *Works &c.*, another traditional text. It may be urged that if works, constant &c., have for their result purification of the intellect, and its concentration, then the revealed text indicating the world of the progenitors as the result of constant and other observances, By works, the sphere of the manes, by knowledge the sphere of the deities, all these holy worlds [are obtained,] will be contravened. The author, therefore, proceeds.

तयसेति । आदिपदात् कषायपक्तिः कर्माणीत्यादिस्यन्तरणः । ननु नित्यादेः सत्त्वशुद्धितदेकाग्रफलकत्वे कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकाः सर्व्वयते पुण्यलोकाभवन्तीति श्रुतिर्नित्यादीनां पितृलोकादिफलपरा पीड्येतेति अत्राद्यम् ॥

On the constant and occasional ceremonies. Here there is no mention of expiations, these having no inter-

नित्यनैमित्तिकयोरिति । अत्र प्रायश्चित्तायहणं तस्यावान्तरफलाभावात् ननुपासतदुरितक्षयमन्तरेण तस्य किञ्चित्फलं भूतमस्ति अनयोस्तु तच्छ्रुयते इति विशेषः नित्यनैमित्तिकयोः पितृलोकप्राप्तिरवान्तरफलं उपासनानां सत्यलोकप्राप्तिरिति विवेकः तदथाश्वफलायै श्राद्धेऽपि निति चेत्तच्छ्रायागन्धान्नृत्यद्येते इति स्मृत्युक्तश्चायागन्धवत् पितृलोकादिकलस्यावान्तरत्वमानुषाङ्गं तदुद्देशेन नित्यादेरविधानात् । विविदिषासंयोगस्य च विधानाच्छ्रद्धेरेव महाफलत्वमिति भावः ननु पितृलोकास्य कथं नित्यादिसाध्यत्वं श्राद्धादिकर्मसाध्यत्वात्तस्य देवलोकस्य चाष्टाशीतिसहस्राणां सुनीनामूर्द्धरेतसामुत्तरेणार्थस्य पन्था इत्यादिस्मृत्येर्नैष्ठिकादूर्द्धरेतश्चाश्रमधर्ममात्रसाध्यत्वावगमात्कुतो विद्याफलत्वमिति चेदत्र एच्छामः किं श्राद्धादि नित्यनैमित्तिकरूपं कर्म कायं वेति श्राद्धे कथं न नित्यादेः पितृलोकः फलं द्वितीयेत्यस्य विध्युद्देशफलनैव निराकाङ्क्षत्वात् पितृलोकफलसम्बन्धाभावात् नापि विना विद्यामूर्द्धरेतश्चाश्रममात्रेणोत्तरमार्गगमनं सम्भवति । विद्याया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणायान्ति नाविद्वान्स्तरपस्विनइति श्रुतौ विद्याविरहितानामुत्तरमार्गनिषेधात् निर्णीतस्यैतदाचार्यैर्गुणोपसंहारापादे अनियमः सर्वसाधामविरोधः शब्दानुमानाभ्यामित्यत्राधिकरणे स्मृतिर्न पुनरावृत्तिमूर्द्धरेतसामाचष्टे किन्तु गमनमात्रं श्रुतौ तु देवलोकशब्दितब्रह्मलोकगतानां पुनरावृत्त्यभावोऽवगम्यते एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तभावतन्तइति तेषामिह न पुनरावृत्तिरिति च । यत्पुनरेवमिति चेत्तत्र विशेषणान् कल्पान्तरे श्राद्धतिरवगम्यते तद्विद्यारहितानामनावृत्तिस्तु विद्यावतां क्रममुत्पन्नाद्यानादिति रहस्यं नन्वेवं सति ह्यन्त्याग्यभाषाविरोधः तत्र हि महता संस्मरणे ये चेमेरग्ये श्रद्धातपइत्युपासतइति पञ्चाग्निविद्यागतवाक्यव्याख्यानावसरे यद्वस्थानां विद्यारहितानामवृत्तपैशुन्यमायाभेदाब्रह्मचर्यादिभिरपुतत्वाच्च स्वधर्मनिष्ठतामात्रेणोत्तरमार्गगतिरस्ति इतरेषां नैष्ठिकवानप्रस्थमुख्यसंन्यासिनान्तु तद्विपरीतत्वात् पूततया स्वाश्रमधर्मनिष्ठतामात्रेणोत्तरमार्गगतिरपुनरावृत्तिब्रह्मणाभावात् इत्याचार्यैरेव निरूपितं । न तत्र दक्षिणेत्यादिश्रुतिः परमुक्त्येवैवेति व्याख्यातं तत्कृत एवं विभागवचनमिति चेत्तस्यै कर्ध्वरेतसामुत्तरमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं विद्यां विनापीत्येतावन्मात्रं तत्रोक्तं न पुनरावृत्तिरित्यपुनरावृत्तिस्तत्र विवक्षिता । आभूतसंज्ञं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इत्यापेक्षिकाभूतत्ववचनोदाहरणात् । गुणोपसंहारे च तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणं । वाजसनेयिनस्तु पञ्चाग्निविद्याधिकारेऽधीयते ययमेतद्विदुष्वेचामी अरग्ये श्रद्धां सत्यमुपासतइत्युदाहृत्य तत्र श्रद्धालवे ये सत्यं ब्रह्मोपासतइति व्याख्येयं सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्पुनरुक्तत्वादिति तैरेव व्याख्यातत्वात् । याज्ञवल्क्यश्चाह सप्तर्षिनागस्वर्गस्या देवलोकं समाश्रिताः तावन्तएव मुनयः सर्व्वारम्भविवर्जिताः । तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्ख्यागेन मेधया । तत्र गत्वा वसिष्ठन्ते यावदाभूतसंज्ञमिति । तस्मादात्यन्तिक्यपुनरावृत्तिर्विद्यावतामेवेति युक्तं क्रममुक्तिहेतुत्वाद्विद्यायाः । नच तर्हि मुक्तैरेव विद्यापरमप्रयोजनत्वाच्चित्तैकाग्र्यस्य तदपुनर्मिति वाच्यं सगुणब्रह्मविदस्तथास्त्वेषि निर्गुणब्रह्मविद्याधिकारिणश्चित्तैकाग्र्यतायाश्च परमप्रयोजनत्वात् तस्यापि साक्षात्कारोदयात् प्रागेव प्रसीतस्य ब्रह्मलोकगमनोपपत्तेः । प्राप्य पुण्यकतां लोकानुषित्वा श्रावर्तोंः समाइत्यादि स्मृतेः । सगुणब्रह्मविदोऽपि ब्रह्मलोकगतस्य तत्र संभोगं विद्यावान्तरफलं भुक्तयतस्तत्रोत्पन्नचित्तैकाग्र्यद्वारा स्वयम्भववेदान्तवाक्यार्थज्ञानादेव मुक्तिरिति नियमात् । भवत्येव चित्तैकाग्र्यतोऽपि पुण्यलोकाभवन्ति इति श्रुतेर्नित्यनैमित्तिकयोः फलस्य वाचनिकत्वात्तथात्वे प्युक्तलक्षणभेदेन काम्यवैषम्यात् फलविशेषस्य श्रुतत्वात् पितृलोकस्य च फलात्मनः कर्मविशेषाकाङ्क्षितत्वाच्च श्राद्धवद्रथरथन्यायेन कर्मणा पितृलोक इति श्रुतिरूपपद्यते काम्यप्रायश्चित्तयोः फलविशेषोद्देशेन पापक्षयमात्रार्थत्वेन च विधानात् फलान्तराकाङ्क्षाभावात् तथाहङ्ग्रहब्रह्मदानां कर्मसमर्प्यत्वादनहङ्ग्रहब्रह्मदानामपि प्रतीकोपासनानामब्रह्मोपासनानाञ्चाभ्युदयफलत्वात् कार्यकारणब्रह्मोपासनानामवान्तरफलं देवलोकशब्दवाच्यब्रह्मलोकइति परिशेषात् सिद्धिरतोयुक्तं विद्याया देवलोकइति वचनं इत्यलंप्रपञ्चेन । साधनसम्यक्प्रमाताधिकारीत्युक्तं तत्र कानि साधनानि कियन्तीत्येवाद्यां तानि विभजते ॥

mediate result ; for no result thereof has been heard of save destruction of contracted guilt. But in the case of these two, an intermediate result is heard of,—such is the distinction. The intermediate result of these constant and occasional ceremonies is the attainment of the world of the progenitors ; whereas the intermediate result of devotions is the attainment of the world of truth [or of Brahmá],—such is the difference. Thus the intermediate nature of such results as the sphere of the manes is subordinately concomitant, just like the shade and fragrance described in the text, There being planted [a tree] the operative cause, for the sake of mangoes, shade and fragrance are along therewith produced. Inasmuch as constant and other ceremonies are not enjoined with reference to these results, and connection with desire of knowledge is enjoined, purification of the intellect is the main end of works. Such is the sense. It may be asked : How is the world of the progenitors to be effected by constant and other observances, since it is effected by obsequial and other ceremonies ? and how can the sphere of the deities be the result of knowledge since it is known that it is effected only by the duties of the order of continent ascetics, whether their vows be for life or otherwise, according to such scriptural texts as The path of the worshipful is northwards, among the eighty thousand continent ascetics ? If this be asked, we inquire whether the obsequial rites &c., be included among the constant and occasional ceremonies, or among interested actions. In the first alternative, how can the world of the manes fail to be a result of constant and other works ? In the second, since this world is not implied as a fruit connected with the injunction, the injunction having no connection with the sphere of the manes as a result, the northward passage [as it is technically called] is also impossible to the order of continent ascetics, in the absence of knowledge ; inasmuch as the northward passage is denied of those devoid of knowledge, in the Vedic text, By knowledge they ascend thither where desires are overcome, the southward travellers go not thither, nor ascetics that have no knowledge. Moreover it has been decreed by Sankarāchārya, in the part entitled Recapitulation of attributes, Indeterminateness is a non-contradiction of all the Vedic texts according to revelation and tradition. In this section the traditional text does not declare the return of the continent ascetics, but merely their passage ; while in the Vedic text there is understood the absence of return on the part of those who have gone to the world of Brahmá designated as the sphere of the deities. [Furthermore it is said in this text] attaining it by this passage, they return not to this mortal scene ; and again [another text declares]. Of these there is no

return to this world. And whereas by the words here, these, and to this world, is understood a return in another æon, this return belongs to those devoid of knowledge. But the absence of such a return pertains to those who have knowledge, inasmuch as emancipation is revealed as taking place in a certain order. This is the secret [of the apparent discrepancy] *It may be urged that if this be the case there will be a contradiction to the commentary on the Chândogya Upanishad, where it has been stated with great emphasis by Sankarâchârya himself, on occasion of explaining the text relating to the knowledge of the five fires [or the sky, clouds, earth, man and woman, mystically so designated], viz. They who in the forest exercise devotion believing and performing penance,—that travelling by the northern passage does not belong to householders devoid of knowledge, by the mere observance of the duties of their order, inasmuch as they are impure by reason of untruth, calumny, deceitfulness, dissension, and incontinence, while it does belong to the others, viz. to those who practise lifelong continence, ascetics dwelling in the forest, and the principal renouncers of the world, by merely observing the duties of their own orders, inasmuch as they on the contrary are purified, and since there is no reason for their returning again. It is here explained that the text The southward travellers go not thither, relates only to final emancipation. If we be asked: Why the declaration of such a division? we admit the objection: since it has been implied there that continent ascetics may go to the world of Brahmâ by the northern passage even without knowledge [that is, without spiritual union with the universal spirit]; and it is not meant that they absolutely return not again; since there is the example of the words Till the destruction of the elements, involved in the sentence Permanence till the destruction of the elements is called immortality. It is also written in the Recapitulation of attributes: Therefore, there is in this place the implication of another science by [the words] faith and austerities. But the Vajasaneyins read in the treatise concerning the five fires: They who thus have known this, and they who in the forest practise faith and truth. Taking this passage for an example they explain that we must expound it of the faithful who devoutly practise truth or Brahma; inasmuch as the word truth often applies to Brahma. Yājñavalkya also says: They who dwell in the sphere of the seven inspired sages, in the region of serpents, and in paradise, they alone on arrival in the sphere of the deities are free from all kinds of undertakings: Having gone thither by means of austerities, by continence, by renunciation of worldly attachment,

and by discriminative knowledge, they abide therein until the dissolution of the universe. Absolute freedom from further transmigration belongs to those only who have knowledge [or spiritual union with the supreme],—such is the right view, since it is knowledge which is the cause of gradual emancipation. Nor can it be maintained that if this be the case, emancipation itself being the highest end of knowledge, concentration of mind cannot be the chief aim thereof: for though emancipation may be the highest end of one who knows the conditioned supreme, mental concentration may be the chief aim of those who apply themselves to the knowledge of the unconditioned supreme; it being possible even for the former, if he die before there arise in him the presentation, to go to the sphere of Brahmâ, according to the scriptural text [*smṛiti*], Having reached the worlds of the meritorious, and dwelt therein for endless ages &c. [Also the objection is invalid] according to the maxim that even to one who knowing the conditioned supreme, has reached the world of Brahmâ, and there had fruition of the enjoyment which is the secondary result of knowledge, emancipation accrues only from knowledge of the meaning of the text of the Vedânta [That art thou], which knowledge arises of itself through concentration of the intellect in that world. Thus there is nothing faulty in the assertion that mental concentration is the chief end of devotion. Therefore since the fruit of constant and occasional observances is according to authority such as aforesaid, according to the Vedic text All these are holy worlds, and since, according to the difference of characteristics, they differ from interested works; and since no special fruit has been heard [to attend them]; and since the world of progenitors, as a result, requires some special work; therefore the Vedic text, The world of progenitors is attained by works, can be explained according to the analogy of two men, of whom the horses of the one are lost and the chariot of the other burnt, [for the horses of the latter may yoked to the car of the former, and they may travel together; and in like manner, constant and occasional works, though no special result has been recorded of them, may supply a cause for the attainment of the world of the progenitors, which requires some special works as a condition.] Also since interested and expiatory observances have been respectively enjoined with reference to a particular result, and to the mere destruction of guilt, and do not require any other fruit; and since devotions connected with egoism [inasmuch that the worshipper identifies himself with the deity, according to saying, Let him devote himself to the deity when he has become the deity,] have for their end

the enhancement of works ; and the other devotions, not connected with egoism and devotions to the supreme result in exaltation [knowledge or emancipation], therefore the collateral fruit of devotions to the product [or conditioned] supreme, and the causal [or unconditioned] supreme, is the world of Brahmā designated by the term sphere of the divinities. This, then, is at last established. The text, therefore The sphere of the divinities is attained by devotion, is right. Enough, then, of prolixity. It has been stated that the subject of right notion, endowed with [the quaternion of] requisites, is the authorised student. It being, therefore, necessary to declare what and how many requisites there are, the author enumerates them by a division.

The requisites.—The first place belongs to discrimination, dispassionateness being impossible without discrimination. For withdrawal of desire from that which is to be avoided, is impossible, unless there be the discrimination that such and such thing is to be avoided, and such and such a thing is to be accepted. Mention is made of dispassionateness prior to the mention of tranquillity [or quietism], tranquillity &c. being impossible for one whose desires have not been withdrawn [from objects of sense.] And mention is made of tranquillity &c. before desire of liberation, inasmuch as desire of liberation is impossible to one who lacks tranquillity. Since desire of emancipation must necessarily exist in one endowed with these three requisites [viz. discrimination, dispassionateness, and quietism], and since, when desire of liberation exists there necessarily ensues desire of knowing the supreme, the requisites include the desire of liberation as last,—such is the author's purpose. He proceeds to define discrimination and the other requisites in the order [of the preceding enunciation].

Discrimination of eternal and non-eternal things, &c.—Eternity means non-determination by time ; the obverse thereof being non-eternity. Or in other words the eternal is that which is incompatible with the popular and scriptural expression It will not endure ; and the contradictory of this is the non-eternal. The analysis [of the compound] is, Discrimination of eternal and non-eternal, and of these as things. Some teach that eternity and non-eternity are those eternal and non-eternal things, those the nature of which is to re-

साधनानीति । विवेकमन्तरेण वैराग्यायोगात् विवेकस्य प्राथम्यं नहोदं हेयमिदमुपादेयमिति विवेचनमन्तरेण हेयाद्वागनिवृत्तिः सम्भवति । अनिवृत्तरागस्य शमाद्यभावात् शमाद्यपेक्षया विरागस्य पूर्वमुद्देशः शान्त्यादिहीनस्य सुमुक्षायोगात् ततः प्रागेव शमाद्युद्देशः । एतैस्त्रिभिः साधनैः सम्यक्त्वस्य सुमुक्षाया अवश्यभावात् सुमुक्षायाञ्च नियमेन ब्रह्मजिज्ञासाप्रवृत्तेर्मुमुक्षान्तान्येव साधनानि इत्यभिप्रायः । विवेकादीन्युद्देशक्रमेण लक्ष्यति ॥

side in the eternal and non-eternal ; and that discrimination of eternal and non-eternal things is discrimination of these together with their substrata. And this is the discrimination by one who has cursorily acquired the meaning of the Veda, and skilled in scriptural argumentation, that the supreme [Brahma] is the only eternal substance, and that all else is transient. To exemplify this, to the soul the intellect whereof has been purified, eternity in the supreme appears from such revelations [or Vedic texts] as : That which is ineffable ; The year revolves by days ; That is the light of lights ; Him the eternal, all-pervading, omnipresent, most subtle ; Like ether, omnipresent, eternal ; Unborn, eternal, everlasting ; Truth, knowledge, eternal Brahma ; The highest aim of the giver of wealth ; In whom one sees nought else, hears nought else, knows nought else, he is the highest who is highest indeed ; That is immortal ; &c. To the same soul there appears in the discrete world otherness from Brahma, and transiency, from declarations of revelation such as : There was not here indeed anything in the beginning, this [universe] was enveloped by a void only ; Soul alone was this [universe] in the beginning, nought else was in being ; Existent indeed, my friend, was this [universe] in the beginning ; One only without a second ; Not this, not this ; Nothing here is manifold ; Wherein aught else sees, aught else hears, aught else knows, that is finite, moreover what is finite is perishable. Accordingly the argumentation : The controverted, insentient world is transient, because divided like a water-pot, piece of cloth, pillar and the like. For the transiency

नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावदित्यादिना । नित्यत्वं नाम कालानवच्छिन्नत्वं तद्विपरीतत्वमनित्यत्वं न स्यादिति लोकगमयोर्यवहारयोर्ग्यं नित्यं तद्विपरीतमनित्यमिति वा तथा च नित्यानित्ये च ते वस्तुनो च नित्यानित्यवस्तुनो तयोर्विवेक इति विग्रहः । केचित्तु नित्यानित्ययोर्व्यसितुं शीलं यथास्ते नित्यानित्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वञ्च । तयोः साध्ययोर्विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्याहुः सचापाततोऽधिगतवेदार्थस्यानुमानकुशलस्य ब्रह्मेव नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेको भवति । तथाहि यत्स्यादवाक्यं । वत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तदेव ज्योतिषां ज्योतिः । नित्यं विभुं सर्वं गतं सुसूक्ष्मं । आकाशवत् सर्वगतञ्च नित्यः अजोनित्यः शाश्वतः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणं यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा योषी भूमा । तदमृतमित्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणि नित्यत्वं विशुद्धसत्त्वपुंसः प्रतिभाति । तथा नैवेह किञ्चनायश्चासीत् मृत्युर्नैवेदमावृत्तमासीत् । आत्मा वा इदमेक एवायश्चासीच्चान्यत्किञ्चनमिषत् । सदेव सोम्येदमयश्चासीदेकमेवाद्वितीयं नेति नेति नेह नानास्ति किञ्चन यन्नान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पं अथ यदल्पं तन्मर्त्यमित्यादिश्रुतिवचनेभ्यो ब्रह्मणोऽन्यत्वं भेदप्रपञ्चेऽनित्यत्वञ्च तस्यैव पुंसः प्रतिभाति । तथानुमानमपि । विमतोऽचेतनवर्गोऽनित्यो विभक्तत्वाद्धटपटस्तम्भादिर्वादि । अनेन हि विभक्तस्यानित्यत्वोऽयगते तस्मिन्नुगतप्रकाशात्मकस्य ब्रह्मणोऽविभक्तस्य नित्यत्वमप्यर्थादयगम्यते । आकाशादेश्चोत्पत्तिमत्त्वसाधनेनानित्यत्वमुत्तरञ्च व्यर्थयिष्यामः । नचैवं श्रुत्यनुमानाभ्यां विवेके सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वादलं विचारेणेति वाच्यं । आपाततो नित्यं वस्तु ब्रह्मेत्यवगमेऽपि तस्याद्वितीयत्वप्रत्यगभिन्नत्वादेर्निर्धारणाज्जिज्ञासाया अनिवृत्तेरित्यास्तां विस्तरः ॥

of the divided [or finite] being apprehended by this inference, one apprehends by implication that eternity belongs to the undivided, the supreme, one with the light, which is diffused therein [that is, in the divided or finite world]. In the sequel we shall prove that ether &c. is non-eternal, by proving that it is originated. It must not also be alleged that, discrimination existing by means of revelation and inference, and the supreme being known, there is no occasion for further pondering [or speculation.] For though cursorily the cognition may have arisen that the eternal substance is the supreme, there does not cease the wish to know that the supreme is without a second, undivided from self-consciousness, &c., since this is not yet realised. We dismiss further prolixity.

Of things of the present. Disregard of the enjoyment of fruits of the here and the hereafter is extreme disgust towards them, like the disgust towards poisoned and vomited food, in one who has come to the conclusion that as things of the present, things arising in this world, connected with the body entered in this state, that is, enjoyments or pleasures derived from objects such as garlands, sandal-wood, women, houses, fields, cattle, men, obtained by works and agriculture, service, acceptance of presents, are non-eternal, so also the joys of the next world derived from the use of such objects as ambrosia, must be non-eternal, being produced by sacrifices and other observances. The meaning is this : It is the earnest longing of all living beings that they may enjoy pleasure unsurpassed, and may experience not the least pain. For all this earnest longing, though risking with all their might all temerity, they attain not absolute bliss and absence of pain. And why ? Some after experiencing the hardships of voyages at sea, of paying court to the king, and the like, perish of themselves at the time of fruition. Others, though they obtain the desired fruit, are unable to enjoy it, being oppressed by sickness and the like. Others obtaining some small enjoyment, are generally observed to be distressed by the loss of wives, children, and others, the source of their enjoyment, or by disagreement with them ; or through fear of losing accumulated sources of enjoyment by reason of rivalry and jealousy of others ; or are observed not to enjoy pleasure for a single moment through distress and anxiety on account of drought &c. ; while the miserable, the poor, the one-eyed, the hump-backed, the impotent, the deaf, and others are observed to be generally pained by hunger and thirst. To a world so full of pain, the man whose intellect is purified, like a miser not enjoying the least particle of pleasure, is not attached, but is only averse therefrom. It may be urged : Grant that the pleasure of the present world is an object of aver-

sion, inasmuch as it is alloyed with transiency and other defects, still there is no reason for non-attachment to the pleasures of a future world ; since there does not arise the inference of transiency, the object matter of which inference would be annulled by the Vedic text The merit of one who offers the four months' sacrifice is assuredly imperishable. To this we reply, Not so. For this text itself, conversant about the comparatively imperishable fruit, which is eulogistic in character, and which, as being portion only of an injunction, depends on another text, is annulled by the sacred text As in this world the sphere attained by works perishes, so the sphere attained in the next world by merit perishes, which text proceeds in dependence on the strength of facts, and does not point back to any other text. For nothing produced in the shape of an entity, has been experienced to be eternal. Therefore dispassionateness towards all enjoyments from Brahmá to a stock is reasonable, as towards enjoyments of this world. It has, therefore, been said by the holy Vyása : Whatsoever sensual pleasure there is in the world, and the greater bliss of heaven, these are not worth the sixteenth part of the pleasure of the cessation of desire. He enumerates by division, tranquillity and the rest. A. E. G. and G. D.

ADVERTISEMENTS.

SANSKRIT and ENGLISH DICTIONARY, being an abridgment of PROFESSOR WILSON'S DICTIONARY, with an Appendix explaining the use of affixes in Sanskrit, by PANDIT RÁM JASAN, cloth bound and lettered. Rs. 10.

THE RÁMAYAN of VALMIKI, translated in English verse by RALPH T. H. GRIFFITH, M. A. Vol. I. Rs. 6. Vol. II. Rs. 6. and Vol. III. Rs. 4-8. Postage 6 annas each.

THE HITOPADEŚA, containing the Sanskrit text with an Hindí translation and a Glossary, by PANDIT RÁMAJASAN, 2nd Edition. Rs. 2.

THE LAGHU KAUMUDÍ, a Sanskrit Grammar with an English version, commentary and references by DR. BALLANTYNE, late Principal of the Sanskrit College, Benares, re-edited by RALPH GRIFFITH, M. A., Principal of the Sanskrit College, Benares. Price 8 Rupees.

"The Translation of the Laghu Kaumudí made by the late Dr. Ballantyne has enabled even beginners to find their way through the Labyrinth of Native Grammar." Prof. Max Müller.

"THE BIBLE FOR THE PANDITS." The first three chapters of Genesis diffusely and unreservedly commented, in Sanskrit and English,—with an introduction, by JAMES R. BALLANTYNE, LL. D. Rs. 3.

LAGHU KAUMUDÍ VYAKARAN, in Sanskrit (only); the text taken from Dr. Ballantyne's Edition. Re. 1-2.

BODH CHATUSPATH CHANDRIKA, a Hindí and Sanskrit Primer. Annas 3.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णाविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१४ सरस्वतीदानविधिः	सं	२	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१५ विघ्नेशदानविधिः	खं	२	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१६ दायक्रमसङ्ग्रहः	खं	२	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायश्रीकृष्णपण्डितविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१७ निर्णयपादः	सं	४	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१८ दायविभागः	खं	५	०	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणजगद्गुरुरामे- श्वरभट्टसूरिसूनुरामभट्टसूरिसूनुराम- कृष्णभट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकम- लाकरविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१९ पूर्तकमलाकरः	खं	४	०	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणजगद्गुरुरामे- श्वरभट्टसूरिसूनुरामभट्टसूरिसूनुराम- कृष्णभट्टात्मजश्रीमन्महामहोपाध्यायक- मलाकरभट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
७३ वेष्टनम्					
१ शतमानदानविधिः	खं	२	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
२ स्वामिपालविवादतरङ्गः	सं	२	०	दे	महासान्धिवियहिकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मजस- चक्रियठक्कुरश्रीचण्डेश्वरकृतो नवीनोऽशु- द्धश्च
३ भाषापादः	खं	२	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
४ उत्तरपादः	खं	३	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
५ शिविकादानविधिः	सं	२	०	दे	वह्निपुराणोक्तो नवीनोऽशुद्धश्च

॥ धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविधेः	पञ्चसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
६ रथदानविधिः	सं	१	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजश्रीमहामहोपाध्यायकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
७ चिपट्टदानविधिः	सं	१	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
८ तिलगर्भदानप्रयोगः	सं	२	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
९ दासविमोक्षविधिः	सं	२	०	दे	महासान्धिविग्रहिकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मजस- चक्रियठक्कुरश्रीचण्डेश्वरविरचितो नवी- नोऽशुद्धश्च
१० आचारमयूखः	खं	१०	०	दे	महामहोपाध्यायमीमांसापारावारपारीणधुरी- णभट्टशङ्करसूनुभट्टनीलकण्ठकृतो नवी- नोऽशुद्धश्च
११ धर्मतत्त्वप्रकाशः	खं	६	०	दे	श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणसम्पर्यादाधुरंधरश्रीमच्च- तुर्द्धरवंशावतंसगोविन्ददोक्षितसूरिसूनु- शिवदीक्षितविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१२ तिथितत्त्वम्	खं	१२	०	दे	महामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टाचा- र्यात्मजरणुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं न- वीनमशुद्धं च
१३ दानमयूखः	खं	१५	०	दे	महामहोपाध्यायमीमांसापारावारपारीणधुरी- णभट्टशंकरसूनुभट्टनीलकण्ठकृतो नवी- नोऽशुद्धश्च
१४ प्रायश्चित्तमुक्तावली	खं	६०	०	दे	भारद्वाजमहादेवभट्टात्मजसकलविद्यानिधा- नश्रीदिवाकरविरचिता नवीना शुद्धा च
७४ वेष्टनम्					
१ श्वेताश्वदानविधिः	सं	१	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
२ रजतदानप्रयोगः	सं	१	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च

। धर्मशास्त्रसूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	प्रज्ञसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३ आधिविधिः	सं	५	०	दे	महासान्धिविग्रहिकठकुरश्रीवीरेश्वरात्मजस- चक्रियठकुरश्रीचण्डेश्वरविरचितः प्राची- नः शुद्धतरश्च
४ दक्षस्मृतिः	खं	२	०	दे	दक्षप्रजापतिविरचिता टिप्पणसहिता नवीना शुद्धतरा च
५ पुनरुपनयनप्रयोगः	सं	५	१६००	दे	भारद्वाजमहादेवभट्टात्मजसकलविद्यानिधा- नश्रीदिवाकरविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
६ पतितत्यागविधिः	सं	५	०	दे	भारद्वाजमहादेवभट्टात्मजसकलविद्यानिधा- नश्रीदिवाकरविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
७ विवादभङ्गार्थः	खं	५०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायरुद्रतर्कवागीशभट्टाचार्य- त्मजजगन्नाथतर्कपञ्चाननविरचितो नवी- नोऽशुद्धश्च
८ आद्रुमयूखः	खं	१०	०	दे	महामहोपाध्यायमीमांसापाराशरीयधुरीणभ- ट्टशङ्करसूनुभट्टनीलकण्ठकृतो नवीनोऽ- शुद्धश्च
९ मनुभाष्यम्	खं	१००	०	दे	महामहोपाध्यायभट्टवीरस्वामिसूनुभट्टमेधा- तिथिविरचितं नवीनमशुद्धं च
१० कुर्युषमण्डपविधानम्	खं	४	०	दे	श्रीमत्परमवैदिकनागदेवभट्टसून्वनन्तभट्टवि- रचितं नवीनमशुद्धं च
११ यज्ञयज्ञविधानम्	सं	१	०	दे	श्रीमत्परमवैदिकनागदेवभट्टसून्वनन्तभट्टवि- रचितं नवीनमशुद्धं च
१२ तिथितत्त्वम्	खं	२०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टा- चार्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
१३ आद्रुतत्त्वम्	खं	१०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायवन्द्यघटीयहरिदासभट्टा- चार्यात्मजरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं नवीनमशुद्धं च
१४ विवादभङ्गार्थः	खं	२५	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायरुद्रतर्कवागीशभट्टाचा- र्यात्मजजगन्नाथतर्कपञ्चाननविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
१५ क्रियापादः	सं	१	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुनामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च

॥ धर्मशास्त्रद्वितीयम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१६ भुक्तिप्रकरणम्	खं	६	०	दे	श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्ण- भट्टात्मजमहामहोपाध्यायश्रीकमलाकर- भट्टविरचितं नवीनमशुद्धं च
७५ वेष्टनम्					
१ व्यवहारप्रकाशः	खं	१८०	०	दे	श्रीमहामहोपाध्यायमिश्रमिश्रकृतो नवीनोऽशु- द्धश्च
२ ज्ञानभास्करः	खं	५०	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च

॥ अथ न्यायवैशेषिकशास्त्रद्वितीयम् ॥

१ वेष्टनम्					
१ तत्त्वचिन्तामणिः	सं	६४	१६४५	दे	महामहोपाध्यायगङ्गेश्वरविरचिता प्रत्यक्षख- ण्डरूपा प्राचीना किञ्चिच्छुद्धा च
२ तत्त्वचिन्तामणिः	खं	३०	०	दे	महामहोपाध्यायश्रीगङ्गेश्वरविरचिताऽनुमा- नखण्डरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
३ तत्त्वचिन्तामणिः	खं	५८	०	दे	महामहोपाध्यायश्रीगङ्गेश्वरविरचितोपमान- खण्डरूपा नवीनाऽशुद्धा च
४ तत्त्वचिन्तामणिः	सं	१८५	०	दे	महामहोपाध्यायश्रीगङ्गेश्वरविरचिता शब्द- खण्डरूपा नवीना परिशुद्धिरहिता च
२ वेष्टनम्					
१ माथुरी	खं	१२६	०	दे	मथुरानाथतर्कवागीशविरचिता तत्त्वचिन्ता- मणिव्याख्यारूपाऽनुमानखण्डात्मिका न- वीना परिष्कृतिविहीना च
२ माथुरी	सं	२३०	०	गो	मथुरानाथतर्कवागीशविरचितातत्त्वचिन्ताम- णिव्याख्यारूपाऽनुमानखण्डात्मिका न- वीनाऽपरिष्कृता च
३ वेष्टनम्					
१ माथुरी	खं	३४८	०	दे	मथुरानाथतर्कवागीशविरचिता तत्त्वचिन्ताम- णिव्याख्यारूपा शब्दखण्डात्मिका नवी- नाऽशुद्धा च
४ वेष्टनम्					
१ माथुरी	खं	२१०	०	दे	मथुरानाथतर्कवागीशविरचिता दीधितिव्या- ख्यारूपाऽनुमानखण्डात्मिका नवीना- ऽशुद्धा च

